

Widener Library



3 2044 095 333 498

100 X 100 X 100 (1-3)

Harvard College
Library



THE GIFT OF
Archibald Cary Coolidge
Class of 1887
PROFESSOR OF HISTORY

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

Р. 1919.

Кн. I.

ЗАПИСКИ

Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

Під редакцією Павла Зайцева.

За головним редагуванням Голови Відділу акад. Д. І. Багалія.

Ан 1919.

L. I.

BULLETINS

de la Section historique-philologique de l'Académie des sciences d'Ukraine.

Redigés par Paul Zaïtzev.

Sous la redaction générale du Président de la Section D. Bahaliy.

К И І В.

Печатня Видавничого Товариства „Друкарь“. Інститутська, 16.
1919.

З м і с т.

ЧАСТИНА НАУКОВА.

	Стор.
Акад. М. Петров. Київська Академія	1— 17
В. Модзалевський. Перший військовий підскарбій Роман Ракушка	18— 52
І. І. Соколов. Українська церква та грецький Схід в XVI—XVII в.в.	53— 84
Ф. Сушицький. Оповідання про Михайлика й Зо- лоті ворота та про Батя.	85—103
Акад. Д. І. Багалій. Олександра Яковлевна Єфи- менкова (†)	104—113
Замітки й матеріяли: Акад. М. Петров. Про па- нагію, що ніби-то належала мітр. Михаїлу Сирину.—М. Стороженко. Осадження м. Крилова	114—119
Критика й рецензії: В. Данилевича, акад. М. Пе- трова, А. Лободи, Ф. Сушицького, Павла Зайцева	120—137
Бібліографія. Доповнення до покажчика літератури про Г. Квітку та його твори. І. Айзенштока.	138—144

ЧАСТИНА ОФІЦІЯЛЬНА.

Пояснююча записка до проєнту штатів І-го Відділу	I—XVIII
Перші академики Історично-Філологічн. Відділу. (Життєписи та бібліографія їх праць)	XIX—LXXVIII
Д. І. Багалій	XXIX—XXIII
А. Е. Кримський	XXXIV—LXX
М. І. Петров.	LXXI—LXXV
Ст. О. Смаль-Стоцький	LXXVI—LXXVIII
Протоколи Відділу за р. 1918	LXXIX—XC V
Додатки до них:	
Обрахунок І-го Відділу на р. 1919	LXXXII—LXXXV
Життєпис проф. В. Е. Данилевича, його праці та їх оцінка, дана акад. Багалієм	LXXXV—XC
Життєпис проф. Є. К. Тимченка, його праці та їх оцінка, дана акад. А. Е. Кримським.	XC—XCIII
Докладна записка В. Модзалевського	XCIV—XC V

Table des matières.

PARTIE SCIENTIFIQUE.

	Pages.
Acad. N. Petroff. Académie de Kieff	1— 17
V. Modzalevsky. Roman Rakouchka, le premier su- périntendant des finances militaires	18— 52
Jean Sokoloff. L'Eglise Oukraïtienne et l'Orient Grec orthodoxe aux XVI—XVII siècles	53— 84

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

Р. 1919.

Кн. I.

ЗАПИСКИ

Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

Під редакцією Павла Зайцева.

За головним редагуванням Голови Відділу акад. Д. І. Багалія.

An 1919.

L. I.

BULLETINS

de la Section historique-philologique de l'Académie des sciences d'Ukraine.

Rédigés par Paul Zaïtzev.

Sous la redaction générale du Président de la Section D. Bahaliy.

К И Ї В.

Печатня Видавничого Товариства „Друкарь“. Інститутська, 16.
1919.

Slav[△] 3222.20
✓

HARVARD COLLEGE LIBRARY
THE GIFT OF
ARCHIBALD CARY COOLIDGE

Apr 27, 1926
(I - IV)

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії *академик А. Кримський.*

Київська Академія.

(З нагоди минулого 300-ліття її існування).

Київська Академія, як братська школа, виникла в добу, що прийшла слідом за великою сутичкою романських, германських та слов'янських племен—спершу навколо чеського гусситизму, а потім навколо реформи Лютера. Ця суперечка збудила національні та релігійні інтереси обох сторін, що зустрілися в цій боротьбі.

Передовими борцями за свою народність та віру з боку слов'ян явились чехи, які протестували проти папського абсолютизму в справах віри, і які бажали правити службу Богу та мати текст Святого Письма на своїй рідній чеській мові. А з Чехії цей національно-релігійний рух розповсюдився й по інших слов'янських землях, як от у Західній Русі та в Польщі. Тут він виявився, з одного боку, в перекладі відомого Пересопницького Євангелія на українську мову,—перекладі, який уявляє з себе лише транскрипцію з чеської мови, а з другого—в польському перекладі Біблії Вуйка¹⁾.

Отож на цьому ґрунті пробудження національно-релігійної свідомости й виникли так звані „Братські“ школи, себ-то школи засновані церковними братствами при відомих церквах та монастирях в головніших містах Правобережної України, Литви та Білорусі, як от школи Львівська, Виленська, Луцька, Могилівська (на Дніпрі) та інші.

Головні предмети викладання в цих школах були: грецька мова, що служила ключем до східно-візантійського письменства, граматика слов'яно-руської мови, складена на зразок грецької граматики, як, наприклад, граматики Мелетія Смотрицького 1619 та 1629 рр., та катехизм або сповідання православної віри, автори якого, по недобітчености, не раз ухилялись або в лютеранський, або в католицький бік. В деяких братських школах викладались навіть початки лїтики та реторики. Були, очевидно, приклади домашнього навчання юнацтва діалектиці та богословію по творах св. Іоанна Дамаскіна, які за-для цього були перекладені князем Курбським на руську мову. А князь

¹⁾ Н. Петрова: Очерки истории украинской литературы XVII и XVIII в.в. Київ. 1911, стор. 9.

К. К. Острожський заклав у своєму родовому гнізді Острозі Острожську Академію, вищу школу для навчання мов слов'янської, грецької та латинської, і запросив туди вчених людей з Греції та інших країн. Головну увагу в цій Академії звернено було на грецьку мову, щоб збагатити руське письменство перекладами з неї; першим ректором Острожської Академії було поставлено вченого грека Кирила Лукариса, який потім був патріархом Константинопольським. Таким чином Острожська Академія мала на увазі відродити православну науку на слов'янських та грецьких джерелах та підставах. Вона існувала до 1612 р.¹⁾

Київо-Братська школа заснована була лише в 1615 році, пізніше од інших західно-руських шкіл цього типу, а через те вона мала змогу зробити деякі зміни й поліпшення в шкільній справі. Разом з грецькою та слов'яно-руською мовами вона надавала величезне значіння мові латинській, як знаряддю освіти в західно-європейському дусі, бо й освічені греки того часу, які керували шкільною справою в Західній Русі, теж одержували або докінчували свою освіту не в своїй країні, але на заході Європи. Найбільше скерував в бік латині Київську Братську школу Петро Могила, який з початку був архимандритом Київо-Печерським, а потім, як мітрополіт Київський, прийняв Київо-Братську школу під свою могутню охорону²⁾. Ця школа, нерозривно зв'язана з ім'ям Петра Могилы, існує й до нашого часу, зазнавши за свій довгий вік багато змін та перетворів, відповідно яким її історія може бути поділена на такі періоди: 1) Період існування Братської Школи, як колегіума, себ-то середньої учебної установи,—з викладанням наук аж до філософії включно,—до 1689 р. 2) Другий період, що починається з 1689 р.,—з того часу, коли богословіє було в ній введено в курс навчання наук, і цим вона зробилась вищою духовною школою, або академією, себ-то чимсь на зразок богословського факультету. 3) Третій період—од царювання Катерини II, яка, ввівши в Росії перейняту з Австро-Угорщини загальну систему народньої освіти, притягла до цієї справи також Київську Академію, та ввела за-для цього в коло її навчання багато світських предметів, які викладались в народніх школах; з цього боку вона звела її на ступінь світської гімназії. 4) Четвертий період—од перетворення Київської Академії в 1819 році по новому статуту академії, якого було видано 1810 р.,—продовжується до останнього часу. Це єсть період самостійного існування Київської Академії, як вищої духовної учебної установи, паралельної університетам.

¹⁾ Там же, стор. 14, 15.

²⁾ Там же, стор. 19; пор. „Історія Київ. Дух. Ак.“ С. Голубева. Вип. I. Київ. 1886 р.

I.

Першу підвалину Київо-Братській школі було покладено в 1616 році дворянкою Галшкою (Єленою) Гулевичівною Лозкиною, яка подарувала свій дім та обійстя для монастиря, що мав бути ставропігією патріарха царьгородського,—для школи та для гостиниці; вона зразу ж таки увела туди священноінока Ісайю Копинського та інших трьох ченців, а також дитячу школу. Але, здається, Галшка Гулевичівна через те тільки виставлена тут на перший план, що вона була шляхтянкою, а це більш забезпечувало її маєток од грабування насильників: по-за нею скovanі були інші діячі. В кінці того-ж таки 1615 року, або, принаймні, в початку слідуєчого року, біля заснованих Галшкою Гулевичівною Лозкиною установ з'являється всесловне церковне братство, яке згадані установи бере під свій захист та охорону, влаштовує—в домі сфрїниці—Благовіщенську церкву та закладає підвалину новій просторій церкві Богоявлення Господня. Незабаром до київських братчиків вписався славетний запорожський гетман Петро Конашевич Сагайдачний з усім своїм військом, і головним чином на його кошти з 1620 р. розпочато було будову „Богоявленської“ церкви Братського монастиря.

В той самий час ерусалимський патріарх Теофан, який прибув у Росію збирати милостині, навідався й у Київ і зупинився в странно-приймному домі Братського монастиря. Маючи повноваження від константинопольського патріарха, патріарх Теофан відновив українську православну ієрархію, яка була перервана унією, двох з новопоставлених ієрархів, Борецького та Копинського, посвятив у Братській, певне, Благовіщенській церкві, і дав Братському монастиреві право патріаршої ставропігії, поставивши хреста „при церкві святихъ Богоявленій“, на якому був затверджений престол новозбудованої церкви. В 1622 році помер гетьман Сагайдачний, віддавши перед смертю для новотворимого храму великого золоченого срібного хреста, обкладеного 9-ю камінцями і, по стародавнім свідцтвам, був „погребень въ монастыри братства Киевскаго“, або „погребень при церкви школы словенское, въ мѣстѣ, на Подолѣ честно, в дому братства церковного“¹⁾. Нині могила гетьмана Сагайдачного знаходиться в середині Богоявленського храму, біля його південної стіни, а по-за цією стіною, недалеко від південно-західного рогу Богоявленської церкви, починалась первісна Благовіщенська церква, яка в південно-західному напрямку простягалась майже до самого парадного входу в Академію з боку базару. В 1625 році Богоявленський храм з приділами Благо-

¹⁾ „Історія Києв. Дух. Ак.“ С. Голубева. Вип. I. К. 1886, стор. 3 та слід.

віщення та преп. Антонія й Теодосія Печерських, був начорно докінчений, і для внутрішньої обробки його монастирська братія прохала царя Олексія Михайловича дати їй грошеву допомогу. Певне, біля того-ж таки часу збудована була братська трапеза з олтарем святих Бориса та Гліба. Вона складалась з „палатньої“ і з самої трапези, які знаходились одна відносно одної під простим кутом, і в пункті, де ці дві основні частини з'єднувались, була влаштована невеличка башта, з вхідними дверима і з мармуровими колонами з боків, як це описує в 1653 році архидіакон Павло Алеппський¹⁾.

Виклади та курс наук у нововлаштованій школі були такі самі, як і в старіших українських школах, з перевагою мов грецької та слов'яно-руської²⁾. Але позаяк такі школи не відповідали вже більше своєму часу і сучасним обставинам, то Петро Могила, вже як Київ-Печерський архімандрит, у 1627 році замислив заснувати в Лаврі монастирську школу на зразок тодішніх латино-польських колегій та академій, і за-для цього декілька молодих людей він, послав за кордон докінчувати освіту. Але, довідавшись про це, Богоявленське Братство прохало Петра Могила з'єднати його нову колегію з Київ-братською школою. Петро Могила охоче з цим погодився і взявся бути попечителем Київ-братського Колегіума. Це було в 1631 році³⁾. В 1632 році Петро Могила, коли його було зроблено мітрополітом Київським, задумав перетворити свою колегію в Академію, себ-то в вищу учебну установу, від якої залежали б інші нижчі колегії або учебні установи. Але польський уряд не дозволив утворити Академії; та й у Київській колегії дозволив викладати науки тільки до логіки включно, без богословських наук. Але ж і в цих тісних межах Київ-братська колегія зразу ж таки що до науки стала врівень з відповідаючими їй латино-польськими, особливо єзуїтськими та піарськими (себ то католицького чернечого ордену „піарів“) колегіями. Відомі такі значні ймення навчителів цієї Колегії: Іосифа Кононовича Горбецького, який викладав реторику в 1635/6 учебному році й діалектику та логіку в 1639/40 р.р., Інокентія Гизеля, який викладав філософський курс у 1645—47 р.р., та Лазаря Барановича, який викладав реторику в 1646/7 році. Збереглись також рукописні їх записки по цих предметах⁴⁾. З інших професорів Колегіума можна згадати відомого

1) Рисунки Києва 1651 р. Я. І. Смирнова. Москва. 1908. Табл. III; „Путешествіе Антіох. патріарха Макарія въ Россію въ XVII в.“ архидіакона Павла Алеппскаго. Вип. 3. Москва, 1895*.

2) „Очерки истор. укр. лит.“ Н. Петрова. Київ. 1911, стор. 18.

3) „Исторія К. Д. Ак.“ С. Голубева. К. 1886, гл. II.

4) „Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в.“, Н. Петрова, К. 1895. Стор. 7, 9, 136—138.

Газського мітрополіта грека Паїсія Лігаріда, який викладав в Колегії філософію і похований в 1678 році в Богоявленській церкві Братського монастиря, по під Братським образом Богородиці¹⁾. Зробившись патроном Богоявленського Братства та Колегії, Петро Могила постачав монастиреві земельні вгіддя та ґрунти, відібрав од уніятів Трьохсвятительську та Воздвиженську церкви разом з тими землями та ґрунтами, що до них належали, і передав їх Богоявленському училищному монастиреві, а після смерти відказав йому значну частину свого нерухомого та рухомого майна²⁾. До його майна можна віднести й його книжки, що були передані до академічної книгозбірні з його власноручними написами. Таких книжок в академічній книгозбірні в 1884 році налічувалось не менш десяти (з особистих спостережень). Окрім того, в реєстрі майна Київо-Братського монастиря 1763 року в таких словах описується ще один хрест, офірований Петром Могилою Київо-Братському монастиреві: „Крестъ висящій, въ кіотѣ пестропозлащенномъ, сребряномъ, надъ царскими враты съ животворящимъ древомъ сребропозлащенній, при коемъ крестѣ въ томъ же кіотѣ имѣется риза и хитонъ Господень; мощы святаго первомученика архидіакона Стефана, Іоанна Златоустаго, святителя Николая, Димитрія мученька Мироточиваго, мученька Меркурія, священномученька Анфима; отъ Петра митрополита Кіевскаго данній; вѣсу въ немъ безъ кіота сребра фунтъ одынь, три лота и два золотныка“³⁾. Здається, цього хреста знищено пожежею 1811 року, і тепер його місце займає деревляний різблений хрест 1600 року з іменням якогось-то молдавського мітрополіта Теофана⁴⁾.

Після Петра Могили найвизначнішою подією в історії Київо-Братського училищного монастиря було з'явлення тут чудотворного Братського образу Богородиці, вивезеного з зруйнованого татарами Вишгороду⁵⁾.

Склад учнів у Колегії був найріжноманітніший: учні були, можна сказати, з усіх станів. Тут були й княжі діти, як от у 1637 році двоє молодих князів Огинських, які вчилися під керівництвом свого інспектора, студента Іосифа Тризни⁶⁾. Були тут і діти козацької стар-

1) „Описание рукоп. собраній“. Н. Петрова. М. 1904. Вип. III, стор. 210. Тут бачив похованим якогось-то архієрея нинішній намістник Київо-Братського монастиря архімандрит Прохор, при заміні чавунної долівки на деревляну.

2) „Историко-топогр. очерки древн. Кіева“. Н. Петрова. К. 1897. стор. 210.

3) „Акты и документы, относ. къ ист. К. Ак.“, серія II, т. III, К. 1905. Стор. 121.

4) „Рум. худ. пам. въ Рос.“. Н. Петрова, в „Труд. Черн. археолог. съѣзда“ 1908 я окрем. відб., стор. 3.

5) „Историко-топограф. очерки древн. Кіева“. Н. Петрова. К. 1897. Стор. 212.

6) „Чтенія въ Церк.-Археол. Обществѣ“. Вип. II. К. 1899, стор. 92.

шини, що їх генерал Гордон, який був на російській службі в Києві, запросив у гості до свого сина, що вчився в Київській Академії¹⁾. Училися тут і чужинці²⁾, але найбільше було дітей місцевого повіства, міщан та „посполитих“. Під час козацьких війн з ляхами студенти академії звичайно вступали в шерехи оборонців своєї вітчизни, і не раз складали історичні пісні або думи про ті війни, що в них вони приймали живу участь. Деякі з них були записані поляками негайно, в самий мент їх творчости, і збереглись до нашого часу. Така, приміром, „Дума козацька о Берестовскомъ звиченствѣ 1661 г., 31 юля“, котра починається словами:

„О рѣко Стырю, що Хмиль за виру,
Скажи ты всему міру,
Гды въ Днѣпръ впадешь, оповѣдаешь,
Радость з вуйны, чи з миру?“³⁾.

II.

Другий період історії починається з 1689 року, коли Київська Академія, підпавши владі московських царів, мала змогу вільно включити в коло свого навчання й богословські науки, і цим вона придбала собі почесне назвище академії, як вищої богословської школи. За першого навчителя богословія вважали її ректора, Іосифа Кроковського, але від його богословських лекцій і досі не знайдено поки жадного рядка; а той богословський курс, що йому приписувано преосв. Макарієм (Булгаковим), В. І. Аскоченським та його наслідниками,— в дійсности не йому належить, але молодому вченому ієромонахові Стефану Яворському, який закінчив свою освіту в західноєвропейських католицьких академіях. Від нього залишились у рукописах різні богословські трактати, що він викладав у Київській Академії між 1693 та 1698 р.р. Що ж уявляє з себе цей перший курс догматичного богословія в Київській Академії?

Це зрозуміло, що як перша спроба нашої богословської думки, богословський курс Стефана Яворського, не міг бути самостійною працею, але залежав од своїх католицьких джерел. Треба зауважити, що в повних закордонних католицьких академіях богословіє поділено було на види „созерцательного“, казуїстичного (щось схоже на пастирське богословіє), полемічного та инш.; кожна з цих галузів богословія доручалась окремому професорові, який і викладав її декілька

1) „Дневникъ Гордона. Киевск. Епарх. Вѣд.“, 1875, № 5.

2) Воспитанники К. А. изъ Сербовъ съ начала синод. пер. и до царств. Ек. II. Відбиток із „Изв. Отд. Русск. яз. и слов. Имп. Ак. Н.“ т. IX (1904) кн. 4, стор. 1.

3) Очерки изъ історіи украинск. лит. XVII и XVIII в.в. Н. Петрова К. 1911. Ст. 33 та 62.

років. Але Стефанові Яворському довелося навчати всіх галузів богослов'я, і він намагався скомбінувати їх в одну суцільну богословську систему, відому в нас під назвиськом догматичного богослов'я. Але переважно скористувався він „созерцательне“ богослов'є, домішавши, де цього треба, елементів казуїстичного, а своє полемічне богослов'є він склав з особливих трактатів, які були паралельні трактатам „созерцательного“ богослов'я,—він тут полемізував, головним чином, з католиками та протестантами. В окремих трактатах Стефан Яворський, як джерелами, користувався працями єзуїтських богословів: Бекона, Беллярміна, Дрекса, Млодзяновського, і особливо вчителя свого закордонній освіти К. Вольського. Суть своїх полемічних трактатів Стефан Яворський виклав потім у своїй книзі „Камень вѣры“, котра збулила проти себе велику полеміку з боку протестантствующих богословів¹⁾.

Другий визначний професор богослов'я в Київській Академії того періоду був відомий Теофан Прокопович, який слухав у Київській Академії богословського курсу Стефана Яворського і докінчив свою освіту за кордоном, у Римі. Він викладав богослов'є в Київській Академії з 1710/11 уч. р. до 1716 р., приблизно 5 років²⁾. Його богословські трактати мають уже науковий характер, і зробили його ймення відомим не тільки в Росії, але й за кордоном. Разом з тим через них впала на автора тінь якихсь запідозрювань в тому, що він має нахил до лютеранства, але з часом вона все більше й більш відпадала від нього. Найкращі з наступників Теофана Прокоповича по викладанню богослов'я в Київській Академії звичайно слідували його системі, як от Георгій Кониський та Самуїл Миславський. Останній видав на латинській мові майже всі богословські трактати Теофана Прокоповича³⁾. Богословську систему Теофана Прокоповича виклав у своєму „Компендіумі“ богослов'я другий київський учений Іринеї Фальковський, який доповнив з інших джерел те, чого бракувало Теофанові Прокоповичеві⁴⁾.

З давніших наук, що викладались у Київській Академії, одживила трохи філософія, що в її викладанні керувались тепер або Пурхонієм, учнем Декарта, або ж Баумейстером, учнем Вольфа⁵⁾; а Самуїл Миславський навіть листувався з професором Баумейстером⁶⁾.

1) „Извлечение изъ протоколовъ Совѣта К. Д. Ак.“ за 1897—98 г., стор. 247—254. Пор. „Обзоръ русской духовной литературы, Филарета“, вид. 3. Петербург. 1884, стор. 268 та слід.

2) „Кіевск. Акад. въ первой половинѣ XVIII ст.“ Д. Вишневського, К. 1903, ст. 246.

3) „Обзоръ русск. дух. лит., Филарета“. Вид. 3. Петербург. 1884, стор. 290—291.

4) Там же, стор. 429.

5) „Акты и документы, относ. къ ист. К. Ак.“, Н. Петрова, отд. II, т. II. Київ. 1905, стор. 175 та слід.

6) Там же, стор. 222 та слід.

Особливо ж під цей період життя Київської Академії оджи-лась прикладна піітика, себ то драми та комедії, які складалися про-фесорами Київської Академії, а студенти ставили їх різдвяними та великодніми святками, весняними рекреаційними днями та в інших випадках. Правда, ці п'єси творили та виконували ще й у перший період життя Академії, але вони були сухі, мертві та бліді, і грало їх, здається, не все студентство без розбору, але тільки „благородне“ юнацтво. Тепер же ці п'єси стали черпати свій зміст з рідної, ближчої до серця студента історії, приміром, про святого Володимира— Теофана Прокоповича 1705 р., про Богдана Хмельницького— в п'єсі „Милость Божія“ Теофана Трохимовича, 1728 року; або ж писались на простонародній українській мові. До таких відносяться „інтерлюдії“, або „междувброшенняя игрилица“ до різдвяної та великодної драм учителя ієромонаха Митрофана Довгалевського (1736 та 1737 рр.) і такі ж інтерлюдії до драми вчителя ієромонаха Георгія Кониського „О воскресеніи мертвыхъ“, 1746 року. В тісному зв'язку з цими ін-терлюдіями стоять так звані „вертепныя представленія“, які спочатку мабуть і грались студентами Київської Академії, але потім їх засвоїли собі сільські парафіяльні дяківські школи. В них найвигадливіше пере-плітаються поміж собою шкільний дотеп та народний гумор, і це ро-бить ці п'єси напів шкільними, напів народними виставами. Деякий виняток посеред цих п'єс уявляє з себе п'єса „Благоутробіе Марка Аврелія“, яку було виставлено у конгрегаційній залі Київської Акаде-мії 5-го вересня 1744 року, в день тезоіменства імператриці Єлиза-вети Петровни, в її присутности. В одній її дії виступає на сцену „олицетворенний“ Київ в колесниці та вітає імператрицю¹⁾.

В цьому періоді вперше введені в коло академічних наук мови німецька та французька, які особливо приваблювали до Академії ді-тей козацької старшини²⁾.

З часу, коли до кола богословських наук введено було богосло-віє, вихованці Київської Академії стали поділятися на дві конгрегації, себ-то на два церковних братства, старше й молодше. До першого належали студенти філософії та богословія, а до другого—учні інших нижчих класів³⁾. Навіть самі будинки Києво-Братського монастиря приймають з цього часу інший, кращий вигляд. Коло 1695 року було збудовано нинішню кам'яну Богоявленську церкву⁴⁾, замість старої

1) „Очерки изъ ист. укр. лит. XVII, XVIII в.в.“, Н. Петрова, К. 1911, стор. 217, 260, 294, 351 та 363.

2) „Кіевск. Ак. въ первой полов. XVIII ст.“, Д. Вишневського. К. 1903, стор. 298; „Чтенія въ Церк.-Ист. и Арх. Общ. при К. Д. А.“. Вип. XIII, стор. 57 та слід.

3) „Акты и док., отн. къ ист. К. А.“, т. I, ч. I, К. 1904, стор. 51 та слід.

4) „Ист.-топогр. очерки др. Киева“. Н. Петрова, К. 1897, стор. 213.

деревляної, яку було перенесено на Андріївську гору, де вона від великих вітрів року 1724 розвалилася¹⁾). Дуже можливо, що раніш, ніж розібрана була деревляна Богоявленська церква та збудована нова кам'яна,—поставлено нинішню теплу церкву Братського монастиря во ім'я святих Бориса та Гліба, що в її вищому поверсі містилась студентська конгрегація Благовіщення Пресвятия Богородиці²⁾). В 1704 році гетьманом Мазепою збудований був нижній поверх теперішнього старого академічного корпусу з шістьма приміщеннями для класів, а за часів київського мітрополіта Рафаїла Заборовського над цим поверхом збудовано було горішній поверх, де містились: конгрегаційна задя в два світла, з обох боків її—богословська та філософська аудиторії і в східнім кінці її— конгрегаційна церква, яку скінчили будувати в 1740 році³⁾).

III.

За царювання Катерини II Київська Академія загубила свій виключно богословський характер і зайняла певне місце в системі народньої освіти, що її вводила тоді в Росії Катерина II. В 1775 р. в своїх „Учрежденияхъ для управления губерній Всероссийской Имперіи“ вона запроєкувала влаштувати по містах та по великих селах народні школи, організовані по австрійському зразку, і для цього запросила до себе з Австрії директора народніх шкіл в Темешварськім комітаті, православного серба Федора Янковича де-Мирієво. Іменним наказом од 7 вересня 1782 року, імператриця склала комісію з членів: П. В. Завадовського, проф. Єпінуса та Пастухова, і наказала їм при участі згаданого вже Федора Янковича де-Мирієво „выбрать, перевесть, и, гдѣ нужно, исправитъ и напечатать книги для народныхъ школъ, выработать и рассмотретьъ школьный планъ, завести самыя школы, начиная съ Петербурга, и вызвать изъ разныхъ учебныхъ заведеній молодыхъ людей, способныхъ къ учительству, дабы они подъ руководствомъ означеннаго Янковича, въ образѣ ученія наставлены быть могли“⁴⁾). Коли таким чином встановлено було систему народньої освіти в Росії, предмети та порядок навчання в народніх школах, імп. Катерина II забажала, щоби такий порядок заведено було також

1) „Ист.-топогр. изыск. и зам. о др. Киевѣ“. С. Голубева. К. 1904, стор. 21 та 24.

2) „Акты и документы, относ. къ ист. К. Ак.“, Н. Петрова, отд. II, т. I, К. 1904. Стор. 256, 257; „Кіевская Старина“, 1906. Мартъ—апрѣль, стор. 68—71.

3) С. Голубева. „Старый корпусъ Кіевской Ак.“ К. 1913.

4) „Акты и документы, отн. къ ист. К. Ак.“, Н. Петрова, отд. II, т. V, Київ, 1908, стор. XVII.

і по духовних школах. І тому Св. Синод своїм наказом від 27 грудня 1785 р. по духовному відомству наказав, щоби й по духовних школах введено було навчання тих предметів, що викладались в народніх школах. До цього Св. Синод додав таке: „что слѣдуетъ до самыхъ наукъ, то физику и о должностяхъ челоуѣка изъяснять въ философіи, исторію и географію въ риторикѣ, а ариеметику въ граматикѣ и синтаксисѣ. Малому катехизису обучать въ низшемъ класѣ, но повторять и въ высшихъ. Затѣмъ большой катехизисъ и евангелія воскресныя велѣтъ учителямъ изъяснять погодно въ воскресные дни передъ литургією въ школахъ“. Коли мітрополіт Самуїл одержав цей наказ Св. Синода від 27 грудня 1785 року—про пристосування методу навчання в народніх школах до духовно-учебних уставов, з додатком підручників для народніх шкіл,—він негайно зробив розпорядження пристосувати цей метод і до Київської Академії. 13 лютого 1786 року він наказав ректорові та префектові Київської Академії „присвоить немедленно Академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи Россійской узаконенный“; довідатись про те, чи влаштовано у Курську народні школи, й командирувати туди студентів Київської Академії, щоби вони ознайомились з методом навчання в народніх школах і приготувались до вчительства; доручити навчителеві філософії пояснювати фізику й про повинности людини згідно з присланими книжками, історію викладати в класі реторики та поезії, і т. ин. Рапортом від 5 квітня того ж таки року він прохав Св. Синод вислати Київській Академії підручники, що були видані комісією по народних школах; прохання це Св. Синодом було виконано¹⁾. Що ж до загального кола наук академічної освіти, то загальну схему його можна бачити в реєстрі навчителів Київської Академії 1789 року. В цьому реєстрі перелічуються такі предмети: богословіє, філософія, риторика, піїтика, історія та географія, арифметика з рисуванням, математика, вища, середня та нижча граматичні класи, та мови єврейська, грецька, французька, німецька та польська. В тому ж таки році до цього додана ще була класа геометрії та алгебри, а в 1795 році—російське красномовство, як предмет навчання в окремій класі²⁾.

Таке коло наук більш підходило б якій-небудь духовній семінарії або навіть світській гімназії, а ніж вищій духовно-учебній установі.

Своєю участю в справі народньої освіти Київська Академія заслужила де-яку ласку від Катерини II, яка не тільки залишила Академію на старім місці та відмінила попередню думку перемістити її в

¹⁾ Там же, стор. XXI—XXII.

²⁾ Там же, стор. 235 та 518.

Київо-Софійський собор або в Лавру, але навіть віддала Академії церкви й будинки скасованого Братського монастиря, якого було відновлено вже за часів імператора Павла I. Правда, що в Академії, або, краще сказати, в Київсько-Братського монастиря, в 1787 році забрані були всі його багаті маєтності, але за те Київська Академія з цього часу стала одержувати „казенное жалованье“ по 9000 карб. річно¹⁾. Цей період історії Київської Академії закінчився майже повним її перетворенням з учебної установи для всіх станів в сословну установу, яку тепер закріплено було за знов сформованим духовним станом. До початку XVIII ст. духовенство звичайно обіралось на Україні самими парафіянами та набіралось з місцевих письменних людей, які не одержали правильної шкільної освіти. Але в XVIII столітті місцеві архієреї почали уперто вимагати освітнього цензу від кандидатів на священство, а саме—шкільної освіти, а духовенство примушували навчати своїх дітей в духовних школах, для приготування їх до священнослужительського стану¹⁾. Таким чином в кінці XVIII століття на Україні склався новий духовний стан, який як-би став по між церквою та простим народом або парафіянами взагалі. Тепер і самі духовно-учебні установи почали вважати за чисто духовні, сословні школи, чим їх відріжнено від світських. Сама Київська Академія одержує тепер додаткову назву „Духовної“, і ставиться на загальний рівень з іншими загально-російськими духовними академіями: московською, с.-петербурською, а потім ще й казанською.

IV.

Четвертий період історії Київської Академії починається статутом духовних академій 1810 року, який оперує майже з тими ж самими науками, що їх ми бачили в колі наук академічного навчання кінця царювання Катерини II, з тою тільки важливою ріжницею, що цей статут відріжняє від Академії її колишні нижчі і навіть середні класи й утворює з них особливі духовні школи та духовні семінарії. В саме ж коло академічної освіти академічним статутом 1810 року заведено: 1) словесні науки, до яких належали естетика, красномовство та граматика або аналітика слова; 2) історичні науки; сюди відносяться філософія історії, *історія вітчизни*, *світська* та *церковна історія*; 3) науки математичні, з окремими науками математикою та фізикою; 4) філософічні науки, з окремими науками: історією філософії та нравоучительною філософією; 5) науки богословські, себ'ято догматичне богослов'є з герменевтикою, полемічне, моральне богослов'є, каноничне право; 6) мови: грецька, латинська, єврейська, німецька та

¹⁾ Там же, т. I, ч. I, стор. 62—98, т. II стор. 374—5.

французька. Тут рівно перелічуються й богословські й світські науки, і не робиться переваги одним наукам перед другими. З 1819—1869 р.р. існували такі катедри по вищезгаданим групам наук: *А. По словесности*: загальній та церковній. *Б. По історичній групі*: загальна світська, загальна церковна. Потім до них приєднані були науки: російська світська та церковна історія з 1841 р. та вчення про російський розкол з 1858 р. *В.* На групі *фізично-математичній* були два навчителі: математики та фізики. *Г. Філософська група* мала катедри: логіки, історії філософії та психології, до яких з 1867 р. приєднана була педагогіка. *Д.* До групи *богословських* наук належали катедри: догматичного богослов'я, полемічного та морального, герменевтики або св. Письма і канонічного права та літургики. З 1841 р. до них приєднана була патристика або патрологія¹⁾. В дальшій історії Київської Академії взаємозідношення між богословськими та світськими науками змінюється, і утворює де-кілька фазисів розвитку академічної науки: то перевага над світськими дається богословським наукам, то вони урівнюються в своїх правах. Так, приміром, по академічному статуту 1869 року, духовні академії уявляли з себе деяку паралель з університетами, і складались з трьох відділів, що відповідали університетським факультетам, а саме: богословського, церковно-історичного та церковно-практичного; на двох останніх відділах перевагу мали світські предмети. Статуту 1884 та 1910 років-дуже обмежують значіння світських предметів академічної освіти, і де-що з них навіть зовсім виключають з числа наук, що викладаються в духовних академіях. Статут 1910 року приписує навіть світські предмети викладати в духовних академіях не об'єктивно, а з якого-небудь виключного богословського погляду, наприклад, всесвітню історію—з біблейського погляду, а російську громадянську історію—з погляду провіденціалізму, себ-то оскільки в цій історії видні сліди промислу Божого, що керує долею Росії.

На наш погляд, світські або гуманітарні науки повинні служити основою або підґрунтом для розвитку богословських наук.

Разом з побільшенням або зменшенням кількості світських предметів навчання, показником прогресивного або регресивного напрямку того або іншого статуту духовних академії—була справа з питанням, про вибір навчителів або служачих в Академії осіб. По статуту 1810 року, не старшинуючі особи, а навчителі обірались конференцією академії, яка складалась з її професорів та з почесних осіб місцевого духовенства, причому голосування було відкрите. Ліберальним статутом 1869 року вводилась закрита балотировка

1) „Списки начальниковъ и наставниковъ Киевской Духовной Академіи“, К. 1869.

і не самих тільки навчителів, але й інспектора Академії. Статутом 1884 року закрити балотировку було скасовано, але практикувалося подавання закритих виборчих карток. Бувший ректор Київської Академії преосв. Михаїл (Лузин) виправдував скасування закритих виборів, посиляючись на слова Спасителя: „не вы Мене избрсте, но Азъ избрахъ васъ“. Йому на це відповідали, що наші єпископи не намістники Христа, як папи римські, і що вони не можуть відносити до себе згаданих слів Спасителя; що вони тільки наступники апостолів, які обірали в своє товариство, покладаючи свої руки на образуемого. Але це заперечення не допомогло справі, і до останнього часу закрити балотировку, яка поставлена на чужому їй догматичному ґрунті,—вважали невластивою духові православної церкви. Найновіший „статут“ Київської Духовної Академії дає їй право обірати не тільки навчителів, але й старшинуючих її осіб, себ-то інспектора та ректора.

Цей статут вводить в коло академічної освіти нові предмети українознавства, і цим відокремлює Київську Академію від інших російських академій: петроградської, московської та казанської, та робить її українською духовною Академією.

Варто зауважити, що з 1869 року в студенти духовних академій почали також вступати вихованці інших станів, які одержали підготовчу освіту в духовних семінаріях або й середніх учебных установах інших відомств. Але таких досі трапляється дуже мало, бо в усіх середніх учебных установах інших відомств освіта не дає достатньої підготовки для слухання та засвоєння богословських наук.

Список важніших студій та статей по історії Київської Академії (в алфавітному порядку).

Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи. Отдѣленіе II. („I отдѣленіе“ взято на себе С. Т. Голубевим, але поки що не видано) 1722—1795. Т.Т. I (в двох частинах)—V. Н. И. Петрова. К. 1904—1908.

Idem. Отдѣленіе III. 1796—1819. Т. I—IV. Прот. Ф. И. Титова. К. 1910—1913.

Аскоченскій, В. И. Кієвъ съ древнѣйшимъ его училищемъ—Академією. Т. I. і II. К. 1856. Т. III. К. 8⁰.

Його-ж. Я. К. Амфитеатровъ, ординарный проф. Кієвской Дух. Академіи. К. 1857. 8⁰.

Булашевъ, Г. О. Преосв. Ириней Фальковскій, єпископъ Чигиринскій. К. 1883, 8⁰.

Його-ж. Ириней Фальковскій, коадьюторъ Кієвскій. К. 1883, 8⁰.

Булгаковъ, Макарій, іером. (пізніше мітр. Московський). Історія Київської Академії. Спб. 1843.

Вишневскій, Д. К. Київская Академія въ первой половинѣ XVIII стол. К. 1903, 8^о.

Голубевъ, С. Т. Історія Київск. Дух. Академії. Вип. I. К. 1886, 8^о.

Його-ж. Київская Академія въ концѣ XVII и началѣ XVIII ст. (рѣчь). К. 1901, 8^о.

Корольковъ, І. Н. проф.-прот. Преосв. Филаретъ, епископъ Рижскій, какъ ректоръ Київской Дух. Академії. К. 1882, 8^о.

Линчевскій, М. прот. Педагогія братскихъ школъ и преимущественно древней Київской Академії. В „Труд. Київск. Дух. Академії“, 1870, №№ 7, 8 та 9.

Максимовичъ, М. А. Собраніе сочиненій. Т. I—III. К. 1876, 1877 та 1880.

Малышевскій, І. І. проф. Историческая записка о состояніи Київской Академії въ минувшее 50-лѣтіе. К., 1869, 8^о.

Йому-ж належать ґрунтовні рецензії на такі студії: С. Т. Голубева: Історія Київської Академії. Вип. I, 1886, Н. І. Петрова: Київская Академія во втор. половинѣ XVII в. К., 1895, 8^о та Мухина: Києво-Братскій училищный монастырь. К. 1893. Рецензії ці друквані в „Извлеченіяхъ изъ протоколовъ Совѣта Київской Дух. Академії“ за вказані роки.

Мацѣвичъ, Л. С. Велика кількість листів різних вихованців Київської Академії і до різних осіб, переважно поіменованих в „Отчетахъ Церковно-Археологическаго Общества при Київской Дух. Академії“ за 1873—1913 р.р.

Мухинъ Н. О. Києво-Братскій училищный монастырь. К. 1893.

Петровъ Н. І. О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Київской Академії отъ начала ея и преобразования въ 1819 г. В „Труд. Київ. Дух. Академії“ за 1865—68 р.р.

Його-ж. Очерки украинской литературы XVIII в. Київская искусственная литература XVIII в., преимущественно драматическая. К. 1880. Idem. Изданіе II, исправленное и дополненное. К. 1911.

Його-ж. Київская Академія во второй половинѣ XVII в. К. 1895.

Його-ж. Київская Академія. Въ „Богословской Энциклопедіи“ Глубоковського. Т. X. Петербург 1909.

Його-ж. Списки студентовъ и проф. Київской Академії съ 1736—7 по 1757—8 годъ. „Чтенія въ Церковно-истор. и археолог. Обществѣ при К. Дух. Ак.“. К. 1915. Вип. XIII.

Його-ж. Воспоминанія о Димитріи (Ковальницкомъ). Одесса, 1916

Його-ж. Преосв. Феодосій, еписк. Оренбургскій и Тургайскій (Некролог). К. 1914.

Серебренниковъ В. студ. Кіевская Академія съ половины XVIII в. до преобразованія ея въ 1819 г. К. 1897.

Списки начальниковъ и наставниковъ Кіевской Академіи съ 1819—1869 г. К. 1869.

Tabfonowsky Al-der. Akademia Kijowsko-Mohilanska. Kraków. 1899—1900.

Эйнгорнъ В. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. Ошошенія малорос. духовенства съ Московск. правит. въ царств. Алексѣя Михайловича. Москва. 1899.

Экземплярскій И. Т. (в мон. Іеронім, пізніше архієписк. Варшавський). Воспоминанія о временахъ студенчества въ Кіевской Академіи (в книзі, присвяченій його памяти сином його проф. В. И. Экземплярським, „Високопреосвященный архієпископ Іеронимъ Экземплярскій“. К. 1906).

Крім того, ще до джерел для історії Київської Академії можна віднести: „Правда о Кіевской Дух. Академіи“ (отвѣтъ Волинскому архієпископу Антонію Храповицкому). К. 1910.

Акад. М. Петров.

Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка.

(Нарис його життя та діяльності).

Одною з найцікавіших епох в історії Гетьманщини були часи гетьманування Бруховецького, коли, в зв'язку з його політикою, життя на Україні ускладнилося першою серйозною спробою Московщини зліквідувати козацькі „права й вольности“, здобуті на протязі часів боротьби Хмельницького за визволення українського народу. Тому ця доба має особливий характер, який відбився й на діячах того часу, й коли уважно стежити за діяльністю співробітників Бруховецького, це стає ясным і безсумнівним, бо діяльність їх проходила в особливих умовах, які потребували й особливих якостей від усіх тих, хто хотів під цей час досягти високого стану й лишити в історії сліди своєї діяльності.

Вже досить давно збираючи біографічні відомости про деяких діячів цього часу, я особливо зацікавився постаттю й діяльністю першого військового підскарбія Романа Ракушки¹⁾. Подаючи ці відомости, мушу попередити читачів, що хоч мені й треба було торкатися в цій статті загальних питань що до тогочасного фінансового устрою Гетьманщини, але я це робив лише побіжно й настільки, щоб діяльність Ракушки стала яснішою, не маючи своєю метою охопити це питання во всій його повноті.

Роман Ракушка-Романовський походив з Ніжина. Як відомо, це місто почало знову заселятися на початку XVII віку, на місці літописного „Уненѣжа“ (1147 р.). В р. 1625 король Сігізмунд III надав „новоосѣлому“ Ніжину майдебурське право й цим поклав основу для дальшого швидкого зросту міста: людність дуже охоче до нього йшла, приваблена самоврядуванням та тими пільгами, які майдебурське право давало мешканцям Ніжина. В акті р. 1624, коли була відведена Ніжину необхідна площа землі, читаємо: „мѣсто Нѣжинъ, огь многихъ

1) Див. мій реферат, якого докладено в засіданні Чернігівської Губ. Наукової Архив. Комісії: „Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей Руины“; цей реферат надрукований в 10 випуску „Трудовъ“ згаданої Комісії (Чернігів. 1913 р., стор. 17—55).

дѣть спустошалое, значне за ласкою божьею ростеть и що разъ людей до него прибуваеть“¹⁾). Через кілька десятиліттів Ніжин стає помітним торговельним містом, а з р. 1649 являється центром Ніжинського козацького полку.

Одним з перших мешканців ніжинських був і Онисим (Ониско) Ракушка, праотець роду, про якого ми знаємо, що він, як про це свідчить його син Роман в своєму духовному заповіті, „пришовши на слободу“ до Ніжина, „лозу рубав и березя, и там се будовал“, де потім стояли двори його сина²⁾). Чим власне займався Онисим Ракушка, чи він був козаком, чи міщанином ніжинським, чи одним з ремесників, яким так багато пільг надавала королівська грамота 1625 р.,— на жаль незідомо. З приведеного уривку можна довідатися тільки про те, що Онисим Ракушка перейшов на життя до Ніжина коло 1624 р., бо, як ми бачили, він прийшов „на слободу“, себ-то саме в той час, коли Ніжин заселявся.

Можливо, що тут, в Ніжині-ж, народився й його син Роман, який сам про себе каже в р. 1701, що йому тоді було років „близко осми-десять“, звідки можна довідатися, що народився Роман десь коло 1623—1625 р.р. Дитячі роки його пройшли, звичайно, в Ніжині, а в 1649 році ми бачимо Романа Ракушенка реєстровим козаком першої Ніжинської полкової сотні³⁾). Таким чином було йому тоді коло 25 років, але не вважаючи на свою молодість, Ракушка (будемо так звати його й надалі) був записаний до першої сотні, а не до інших. Це, з нашого погляду, вказує, що вже й у цей час Роман виділявся своїми гідностями з усієї козацької верстви м. Ніжина. Для того, щоб це з'ясувати, треба трошки зупинитися на складі Ніжинського козацтва та його реєстрах 1649 р.

В реєстрах показані полк Ніжинський, п'ять сотень Ніжинських, сотні Дивицька, Кобилецька (названа так по імені свого сотника Григорія Кобилецького), Березовська та ще сотні Носівська й Кобизська, при чому під назвою „полк Ніжинський“ треба розуміти, звичайно, також сотню полкову, яка, можливо, складала з себе полковничий курінь. На чолі її ми бачимо полковника Прокопа Шумейка, а також його родичів Івана та Василя Шумейків; далі в складі сотні маємо: Василя Сопленка, Васька Сопла, Опанаса Соплова зятя⁴⁾, Романа

¹⁾ О. Лазаревський, Опис. стар. Малор., II, 51—52.

²⁾ Див. в додатку, який буде вміщено в 2 кн. „Записок“, в кінці цієї статті, документ з 17 травня 1701 р.

³⁾ Реєстра, вид. Бодянським, стор. 321. Думаємо, що прізвище Романа тут надруковано помилково: „Роскущенко“. Такої-ж думки й О. М. Лазаревський (Опис. Стар. Малор., т. II).

⁴⁾ Опанас Сопел в р. 1657 був Ніжинським полковим сотником.

Ракушенка, Марка Шпаковського¹⁾, які потім займали більш-менш помітні уряди в Ніжинському полку. Низка цих імен, які й надалі залишилися в історії Ніжинського полку, свідчить, що в цій сотні дійсно були записані до реєстру найкращі представники Ніжинського козацтва. Уміння писати (а Ракушка писав дуже добре й виразно) також напевне було однією з причин, які так рано дали йому можливість звернути на себе увагу. Мабуть, власне ця видатна освіченість Ракушки визначила й дальшу його діяльність, яка переважно торкалася організації військового скарбу,—річи нової й дуже складної, яка потрібувала й пильної уваги й великої звідомности, а до того ще й була зв'язана з постійними роз'їздами.

На цьому шляху Ракушка став уже в р. 1654-му, але попереду діяльність його в цій сфері обмежувалася територією Ніжинського полку. Щоб зрозуміти краще характер обов'язків Ракушки, нам треба подивитися, як під цей час взагалі стояла справа з військовим скарбом на Гетьманщині.

Брак відомостей про внутрішні справи на Гетьманщині часів Хмельницького не дає нам змоги скласти вірну оцінку діяльності української влади в цій сфері. Можна думати, що питання про військовий скарб, се-б то про грошові засоби, повстало перед Хмельницьким зараз же після початку повстання, але, на жаль, ми не знаємо, якої системи він додержувався, й чи були тоді оподатковані на користь війська млини. Знаємо тільки, що монастирські млини були увільнені від давання певної частини прибутку до скарба, бо в універсалах Хмельницького про цю повинність навіть і не згадується. Так, в універсалі з 11 січня 1651 р. Київо-Братському монастиреві читаємо: „...Яко иннымъ многимъ церквамъ и монастырамъ для поправки и виживленя придавалемъ маетности лятцкіе и млины, такъ монастыревъ Божоявленскому Брацкому Киевскому доминѣканскіе маетности... зо всѣми приналежними кгрунтами... и всѣми млинами и пожитками подаемъ въ владзу и спокойное уживане"...²⁾. Тут нема ніяких вказівок на обмеження права монастиря одержувати весь прибуток з млинів. Чи платили до скарбу частину „розмѣра“ млини старшинські, козацькі та міщанські,—поки що не знаємо, принаймні за перші роки гетьманування Хмельницького. Проте, можна з певністю ствердити, що видатки, які все побільшувалися слідом за зростом та ускладненням життя України, примусили гетьманську владу подбати про джерела для прибутків, бо не ставало засобів для задоволення всіх потреб війська, навіть і після встановлення мита з чужоземних купців. „Ма-

1) В р. 1654 і 1655 був Ніжинським городовим отаманом.

2) А. Ю. і З. Р., III, 444—445.

ючи великій розходъ на людей чужоземних,—писав Хмельницький в універсалі з 11 квітня 1654 р.,—а приходовъ мало маючи на тые расходи, прето углядѣвши тое, якъ здавна передъ тимъ бывало, далисьмо екзакцію скарбовую отъ купцовъ чужоземскихъ, то есть одъ грековъ, ормяновъ и турковъ, Евстаѳієви Стамаченковѣ, которую повиненъ вибирати и отдавати до скарбу нашого войскового“...¹⁾). Таким чином був установлений податок з привозних товарів на користь скарбу. Але його, певне, не вистачало, й Хмельницькому треба було оподаткувати млини, що, розуміється, викликало й необхідність установлення особливих фінансових органів. Млини козацькі, здається, були при тому вільними від віддавання частини прибутку до військового скарбу і таким чином оподаткуванню підлягали млини міщанські та посполитські.

Нам невідомо, чи був при цьому утворений вищий об'єднуючий орган, який керував органами нижчими та контролював їх; думаємо, проте, що такий орган мусив бути, але, мабуть, мав він характер посади при гетьманській особі, а не при війську, бо скарб гетьманський та скарб військовий в цей час (та й надалі) не були відокремлені один від другого. Але про нижчі органи догляду за прибутками з млинів ми маємо документальні відомості. З них вияснюється такий порядок що до збудування млинів та збирання податків до скарбу. Спочатку дозвіл на збудування млинів залежав від громади даного місця, при чому, даючи такий дозвіл, громада дбала тільки про те, щоб новий млин не був перешкодою іншим та не затопляв сіножатею та ґрунтів. Ось, наприклад, дозвіл, якого дав Крелевецький уряд Миколаю Маковському на збудування млина в р. 1654:

„Мы, Хведоръ Поповичъ, сотникъ войска его царского величества Запорозкого Крелевецкій, а Ярема Поповичъ, отаман городовый, а Тихонъ Адаменко, вуйтъ, Сава Кушнѣръ, Иванъ Калачникъ, бурми-строве того мѣста Крелевецкого, вѣдомо чинимъ и сознаваемъ симъ писанемъ... ижъ съ порадю нашею и за одностайнимъ всѣхъ, такъ козаковъ товариства нашего войска Запорозкого, яко и мешановъ, зуподной громады позволенемъ, позволилисмо пану Мискови Ивановичу Маковскому греблю занять и млинъ фундовать на рѣчци Свидни тутъ же въ мѣсти Крелевцѣ, мѣстце на то пристойне упатривши“²⁾)... Дальша історія цього млина дає нам цікаві подробиці що до з'ясування питання про млинарське право взагалі. На цьому ж документі ми маємо такий додатковий напис: „А повиненъ на него тотъ млинъ зо всѣмъ ити пожиткомъ до св. пророка Ілѣ въ року 1654. Волость

1) А. Ю. і З. Р., III, 507—508.

2) Цікаво одмітити, що млин цей збудований був на місці, яке купив Маковський ще за поляків, але він все-ж таки міг будувати тут млин тільки за дозволом Крелевецької громади. О. Лазаревський, „Опис. стар. Малор.“, II, 364.

Кролевецкая повинни быти послушними до справовання греблѣ тоей. Романъ Ракушка, зсланный отъ его мил. п. полковника Нѣжинского и всего сѣвера“. З усього цього можна зробити такі висновки, найменше що до млинів міщанських¹⁾:

1) Право на збудування млина давалося під цей час громадами даного міста;

2) Встановлення податку до військового скарбу, або на користь міста, залежало від умов, при яких збудувався млин, при чому розмір податку й речинець, від якого треба було його вносити, залежали від того, чи млина було збудовано за допомогою громади, чи без такої допомоги (в данім випадку, очевидно, Маковський користувався допомогою кролевчан і хтів нею користуватися й надалі, бо всі прибутки мали йти на його користь тільки до 20 липня, а потім—частина їх мусила йти до військового, або мійського скарбу).

3) Встановлення речинця, від якого мав йти прибуток до скарбу. Й умов що до гачення греблі залежали від окремих урядових осіб, які під цей час називалися „зсланими“ від того або іншого полковника.

Ці всі висновки й міркування приводять нас ще до одного, більш загального висновку, а саме, що в даній момент міщанські млини являлися однією з статей прибутку військового скарбу й що догляд за їх збудуванням та за забезпеченням скарбових інтересів в кожному полку лежав на обов'язках полковників, які мали для цього окремих урядовців. Ці останні („зслані“) роз'їжджали по території полку, знайомилися з умовами, при яких будовався млин, вясняли, хто й які поклав на нього кошти, хто мав надалі вести „справовання греблѣ“; й у залежності від усіх цих обставин установляли той або інший речинець початку виплати внесків до скарбу. Звичайно, ці урядовці мусили складати списи нових млинів зо всіма до них даними, стежити за переходом їх до інших рук, за звітністю млинів, збирати „розмір“ и т. и.²⁾

Як бачимо, обов'язки цих полковницьких „зсланих“ були клопітні й дуже складні, але Роман Ракушка не боявся прийняти їх

1) Микола Маковський, здається, не був козаком (його імені нема в реєстрі р. 1649 і в акті р. 1654 його не названо козаком).

2) Продаж млинів був цілком вільний; 14 червня р. 1655, Петроній Левкович, ігумен Мгарського монастиря, „з ласки добродія и ктитора... его мил. п. Симеона Федоровича, бившаго державци Журавського, мѣючи... з частю Ляльничкою третью два млины на рецѣ Удаю, на прозиваючойся Новой греблѣ, наданіе собѣ, в которихъ суть шесть колѣ, чтири мучнихъ, а двѣ ступнихъ“, продав Григору Васильовичу й Филипу Йосиповичу Ляльникам, „в томъ селѣ мешкаючим“, за 1030 зол. („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ.“. т. IV, стор. 106).

на себе, й треба думати, що віз цю справу добре, бо й пізніше він продовжував діяльність в тому ж напрямі. Полковником Ніжинським „і всього сівера“ в цей час був Іван Ничипорович Золотаренко, шурин Хмельницького; отже Ракушка мав нагоду виявити свої гідности й стати відомим гетьманові.

Трохи пізніше Ракушка, який називався також і Романовським¹⁾ (мабуть, прізвище Ракушка вважалось образливим), титулується „ре-визором скарбу войскового“ (1654) й „дозорцей скарбу войскового в полку Нѣжинском (1655)“, звідки видно, що діяльність його поки-шо не виходила по-за межі рідного полку. Ця зміна в його титулі, який став більш ясним, указує, що козацька власть визнала необхідним ще докладніше встановити порядок будування млинів та користування ними. В акті з 24 листопаду р. 1654-го читаємо, що Михайло Локотковський, „мѣючи лист и моц от пна Романовского, ревизора скарбу войскового“, млыном в селі Локоткувці „шафовати і яко хотечи диспозвати, продати і даровати, заменіти і яко хотечи уживати“, продав в цьому млині свою третю частину „вѣчными часы“ Василю Прокоповичу, жоні й нащадком його за „золотых шестдесят і шест і осмаков двадцать“²⁾. Таким чином, в деяких випадках полкові дозорці мали право видавати особливі листи тим, хто хотів будувати млини, маючи на це, звичайно, дозвіл від своїх полковників, на яких лежала головна відповідальність за забереження інтересів військового скарбу.

З року 1655-го ми маємо тільки одну відомість про діяльність Ракушки, цей—ого підпис, яко сзідка, на легації Ганни Остапівної Талкової, коли вона подарувала Максаковському монастиреві двір і ґрунти в с. Берестовці, Веркіївської сотні Ніжинського полку. Але цей власноручний підпис Ракушки („Прошоний о подпис руки, Романъ Рекушка, на тот час дозорца скарбу войскового в полку Нѣжинском, рука власна“)³⁾ доказує тільки його вміння добре писати (почерк дрібний, рівний, смілий). Крім того, цікаво відмітити, що Ракушка назвав себе тут Рекушкою: це натякає знов таки на те, що своє прізвище він узажав для себе образливим і намагався цією дрібною зміною його примусити людність забути про його первісну форму, але, звичайно, йому не вдалося досягти даної цілі, й надалі Ракушка, здається, зовсім покинув цю безнадійну справу... На цім же документі маємо й печатку

1) В р.р. 1655—1657 згадується в Ніжині „славетний панъ, обиватель Нѣжинскій“, Василь Романовський, але нам невідомо, чи він був родичем Роману Ракушці (Рум. Оп. Малор., м. Ніжин; „Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистр. книгъ 1657—1674 годовъ“, Чернігів. 1887, стор. 3).

2) Див. акт з 24 листопаду р. 1654, надрукований в „Трудахъ“ Чернігівськ. Архивної Комісії, вип. 10, стор. 48—49.

3) Див. додаток, акт з 5 серпня р. 1655.

Ракушки: хрест у щиті й дві літери: Р. Р., себ-то Роман Ракушка" ¹⁾).

Закінчуючи нарис першого періоду діяльності Романа Ракушки, мусимо сказати, що сфера, в якій він працював, не була виключно йому доручена. Не кажучи вже про те, що гетьман, звичайно, мав право безпосередньо видавати від свого імени дозволи на збудування млинів та звільнення їх від давання до скарбу „військової мірочки“ (себ-то звичайної, третьої частини прибутку), полковники також користувалися цим правом в тім випадку, коли справа торкалася млина, що знаходився на території даного полку. Крім того, по деяких місцях прибутки з млинів знаходилися в аренді окремих осіб, або міст, які вже сами стежили за інтересами як своїми, так і скарбовими. В подібних випадках обов'язки полкового дозорці над млинами поділялися з обов'язками арендарів, але, можливо, що дозорця навіть і при арендній системі являвся оком місцевої козацької власти. Нижчеприведені витяги з сучасних документів доводять нам все це досить ясно.

Богдан Хмельницький, даючи універсал Чернігівському войту, Івану Скіндеру в р. 1649 на користування ріжними селами та млинами пише: „з ласки наше гетманское даемо млинок Лопатинский и Застриженский и его власний Кувѣчицкий... и в дозор млини подаемо, до мѣста належачие“ ²⁾... Тут обов'язки дозорці млинового виконував війт.

Полковник Ніжинський і „всього сівера“ Василь Золотаренко в універсалі р. 1659-го, данім сотнику Стародубовському Гаврилу Дашенку, дозволяє йому „двохъ мѣрочокъ з того-жъ млына, намъ належачихъ, уживати“ й при тім згадує, що Дашенко „греблю на урочищи Шуховъщизнѣ, на речьцѣ Берестянцѣ, своимъ власнымъ коштомъ засыпавъши“, млинн збудував „за позволенем листовнымъ аңтецессора нашего“ ³⁾. Приймаючи на увагу, що попередником Василя Золотаренка був його брат Іван, який полковникував в Ніжині й на всім Сівері в р.р. 1653—1654, себ-то в той час, коли Ракушка вже був дозорцею в Ніжинськім полку, бачимо, що Ів. Золотаренко дозволяв будувати млини незалежно від Ракушки.

¹⁾ Див. додаток. *акт з 5 серпня р. 1655. Пізніше (р. 1665) Ракушка користувався іншою печаткою, на якій вже одверто був вирізблений рак, що раніше був йому такий неприемний, та літери Р. Р. Ця гербова емблема залишилася й надалі в роді Ракушок-Романовських, тільки мінялися літери в залежності від того, хто з представників роду прикладав печатку; лише в самому кінці XVIII в. цей рід користувався вже зовсім іншим гербом, запозичивши його з польських гербовників.

²⁾ В. Л. Модзалевський, „Матеріали и замѣтки“, I, стор. 4—5.

³⁾ Архив бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібр., д. № 5244, оригінал.

Проте, треба сказати, що такий ріжноманітний порядок що до збудування млинів в Ніжинщині й Сізерщині (тай по всій Гетьманщині) являється цілком зрозумілим. Дійсно: чи міг фактично полковий дозорця їздити по всій полковій території та персонально видавати дозволи на збудування млинів? Звичайно ні, бо цьому на перешкоді стсяв, перш за все, тодішній стан шляхів. Крім того, видача дозволів на заняття гребель та збудування млинів, без усякого сумніву, давала прибуток тим, хто їх давав,—отже полковий дозорця не міг, звичайно, бути на цім полі супротивником полковників: останній був повним господарем в своєму полку.

На підставі аналізу зазначених вище документів приходимо до такого висновку: в данім часі полковий дозорця, яким в Ніжинському полку був Роман Ракушка, виконував майже виключно технічний бік справи що до видачі дозволів на збудування млинів; діяльність його залежала від полковника, й останній повинен був тільки координувати свою діяльність в даному напрямі з діяльністю полкового дозорці, який до того ще мусив розділяти її з арендарями та мійськими війтами.

II.

Як довго Ракушка працював кодо млинів Ніжинського полку, витягаючи з них засоби для військового скарбу, й через які причини він покинув цю сферу діяльності,—напевне невідомо, але в травні р. 1657-го він називається лише козаком та мешканцем м. Ніжина¹⁾. Можна гадати, що Ракушка пішов з уряду дозорці одночасно з Василем Золотаренком, якого з початку р. 1656-го заступив на уряді Ніжинського полковництва Григорій Гуляницький. Вище ми вже зазначали, що гетьмани та полковники не відділяли свого власного скарбу від скарбу військового, й що через те їхні підскарбії мусили бути людьми, які користувалися особливим довіррям своїх патронів: скарбова справа була річчю інтимною... Тому припущення наше, що Ракушка покинув уряд дозорці в той час, коли полковником Ніжинським було поставлено Гуляницького, має підстави: очевидно, Гуляницький, мав свого довіреного підскарбія, й Ракушка був йому непотрібний...

Але-ж, гідности Ракушки були настільки помітні серед місцевого товариства, що він і надалі робив кар'єру, тільки змінивши зовсім рід діяльності. Як побачимо нижче, Ракушка тепер кинувся до політики й кілка років приймав участь в багатьох політичних подіях за часів Виговського, Юра Хмельницького, Сомка; їздив до Москви, Борясова й т. и...

¹⁾ Див. додаток, акт з 26 травня р. 1657.

На політичній арені ім'я Ракушки ми зустрічаємо вперше в м. квітні р. 1658, коли Виговський вступив у спілку з татарами. Ракушка в цей час був Ніжинським полковим сотником і вкупі з другим сотником Левком Бутом виконав досить важливе доручення гетьмана. „Того-жъ дня“,—росповідає Самовидець,—Карамбей повернулъ на кошовиско до орди на Цибульникъ, з которымъ гетманъ послалъ Романа Ракушку и Левка Буту, сотниковъ нѣжинскихъ, при которыхъ Карамбей и мурза со всею ордою присягу выконали“¹⁾. До цієї відомости Костомаров додає, що Ракушка й Бут одібрали від татар присяжну грамоту або шерть по їх закону²⁾. Але Ракушка допомагав Виговському, треба думати, тільки доти, доки його стан був певним, і покинув гетьмана в слухний час.

В м. вересні р. 1659 ми бачимо Ракушку одним з найближчих помішників Ніжинського полковника Василя Золотаренка, який знову одержав цей уряд після Гуляницького й був прихильником Москви вкупі з Чернігівським та Прилуцьким полковниками. Московський всевода Василь Шереметев та князь Олексій Трубецький, посвідчуючи на прохання Золотаренка, як він, „видя измѣну... врага Божія Ивашки Выговскаго..., всегда плакалъ“ і „измѣнника Ивашка Выговского единомышленниковъ ляховъ... в Нѣжинѣ побилъ съ тысячу человекъ и городъ Нѣжинъ освободилъ и со всѣмъ Сѣверомъ подѣ... великого государя самодержителную высокую руку призелъ“,—дали свою згоду виправити представників цих полків до Москви. Ракушка, який під цей час був Ніжинським полковим суддею, стояв на чолі посольства від свого полку. З ним 17 вересня виїхали також Мринський сотник Федір Завадський, „да казаковъ и челядниковъ восемь человекъ“; від Чернігівського полку були сотники Іван Аврамович, Іван Домонтович і 12 осіб—козаків та челядників, від Прилуцького—сотники Дмитро Чернявський і Іван Молов та два челядники; крім того, поїхали до Москви й представники Ніжинського міщанства. Офіційною метою посольства було „великому государю бити челомъ о своихъ дѣлѣхъ“, а правдивим—засвідчити цареві свою вірність та одержати за неї яку-будь нагороду³⁾... Князь Трубецький послав „въ приставѣхъ“ з Ракушкою та його товаришами Степана Трегубова, якому наказав, „не доѣхавъ до Москвы“, зупинитися в с. Семеновському, залишити тут посланців, „а самому ѣхать къ Москвѣ тотчасъ и отписку подать и про нихъ

1) „Лѣтопись Самовидца“, стор. 54.

2) „Гетманство Выговскаго“, Спб. 1862, стор. 40.

3) Московське правительство розуміло посольство Ракушки инакше: на його думку, Ракушка приїхав „в винах своих бити челомъ“. („Труды Черн. Предв. Комит. по устр. XIV Археол. Съѣзда въ Черниговѣ“, стор. 117).

объявить въ посольскомъ приказѣ дьякомъ, думному Алмазу Иванову съ товарищи“¹⁾).

До Москви Ракушка й Завадський з товаришами своїми приїхали 5 жовтня, й мали помешкання в окремому дворі. Взагалі їх тут шанували, бо не було жадного сумніву в тім, що вони являються представниками лояльних до Москви течій серед українського козацтва. „На приїздѣ“ посланці були „великого государя у руки въ золотой (палатѣ)“ й одержали царські подарунки, при чому Ракушці було дано таке „великого государя жалованье: 3 пары соболей по 5 рублевъ, сукно одионецъ, денегъ 10 рублевъ“, але він чомусь одержав значно менше, ніж представники Чернігівського полку, яким цар дав кожному по 40 соболів на 30 рублів, „отласъ, сукно, лундышъ, денегъ 20 рублевъ“, не вважаючи на те, що вони були тільки сотниками, а Ракушка—суддею²⁾. Через три дні після приїзду до Москви, а саме 8 жовтня, була призначена Ракушці від царя їжа та пиття: на їжу по 4 алтини кожного дня (як і сотникам), пиття— „по 3 чарки вина, по 2 кружки меду, по 2 кружки пива“; крім того, царь наказав давати „конской кормъ по указу и дровъ, примѣряся къ прежнимъ, по 10 возовъ на недѣлю всѣмъ волче“. Знаючи суворість московського етикету, треба думати, що прирівняння полкового судді Ракушки що до подарунків та иншого „государева жалованья“ до сотників, при чому деякі з них одержали навіть більше, ніж Ракушка, не було випадковим: мабуть, у Москві через своїх численних агентів знали про бувшу близькість його до Виговського, який, як відомо, входив у спілку з татарами проти Москви...

На 9-те жовтня царь призначив „у себя, великого государя, на дворѣ“ прийом козацьких посланців, але ми, на жаль, не знаємо, що власне тут говорилося; нам відомо лише про те, що Ракушка з товаришами „били челом“ цареві й „договаривались статьями“, яких було тільки три³⁾. Під час цього прийому Ракушка знов одержав подарунки, на цей раз більші й мало не однакові з подарунками Аврамовичу, а саме: „сукно лундышъ доброй, 40 соболей въ 25 рублевъ, денегъ 15 рублевъ“⁴⁾. Після цього Ракушка поїхав з Москви на Україну; чогось більшого він не досягнув... Ракушка мусив переконатися, що для того, щоб одержати від Москви грамоту на яку-будь „маєтність“, треба її заслужити або на військовому полі, або чимсь иншим добре

1) А. Ю. і З. Р., XV, 443, 446.

2) Представники Прилуцького полку одержали стільки ж, як і Ракушка.

3) Ракушку було допущено до царської руки: „Въ 9 день в недѣлю... послѣ ситоргні великии государь ходил в Золотую и жаловал к руке Черкаских городов посланцов“... (С. А. Бѣлокуровъ, Дневельныя записки приказа тайныхъ дѣлъ 7:65—7:183 г.г., М. 1908, стор. 36).

4) А. Ю. і З. Р., XV, стор. 457, 459.

засвідчити свою вірність цареві. Найлекшим способом звернути на себе увагу московського уряду та його агентів в цей час було повідомлення його про сучасні події на Україні. В цих листах, так званих „вѣстях“, яких до Москви та воевод надсилалася сила, у більшості були відомости про „измѣнниковъ его царского величества“, „шатость“ тих, хто ще не виявив дійсного свого відношення до московського уряду, а з другого боку—в них знаходимо запевнення авторів про їх особливу прихильність до царя. Звичайно, не всі ці відомости були певними: часто кореспонденти писали на підставі ріжних чуток, часто навмисне наклеплювали на своїх супротивників... Московський уряд і його представники старанно збирали ці „вѣсти“ й з них намагалися вивести заключення про дійсний стан річей на Україні та про „шатость“ того або іншого діяча. Цей порядок викликав цілу сітку інтриг, в яких приймали участь майже всі видатні представники тодішнього козацтва та духовенства. Ракушка не був з цього винятком, і як інші, став на цей шлях, думаючи, що він є найкоротшим за для отримання ріжних „житейскихъ благъ“...

Ніжинським полковником в даний момент був Василь Золотаренко, з яким у Ракушки були настільки добрі відносини, що полковник, відїзджаючи з Ніжина, залишав наказним полковником Ракушку. Ознакою цих добрих відносин було також прохання Золотаренка до царя, аби Ракушці було надано „за вѣрную службу и за радене, и за давнюю и за нынешнюю работу“ село Кистьор (Шептаківської сотні, Стародубовського полку) „з млынками и иными принадлежностями, а в нем крестиянскихъ дворовъ, опрочъ козаковъ, со сто“... Але, на скільки нам відомо, це прохання не дало жадних наслідків: Ракушці на Москві ще не вповні довіряли. Золотаренко, який в останнє був полковником в р.р. 1659—1663, раніше підтримував Юра Хмельницького (до того часу, як той став прихильником поляків), потім—Переяславського полковника Сомка, нарешті ж виставив і свою кандидатуру на гетьманство. Золотаренко тримався московської орієнтації, а тому, певно, й Ракушка тримався тих-же поглядів. Коли додати до цього, що Василь Золотаренко не вмів писати, а Ракушка, як ми бачили, був людиною освіченою та здібною, то стане зрозумілим, чому Золотаренко доручав тимчасове управління полком Ракушці, хоч він у цей час був лише Ніжинським полковим сотником. Ракушка виконував обов'язки Ніжинського наказного полковника в жовтні, листопаді та грудні р. 1660¹⁾. Цей момент Ракушка використовував для того, щоб упевнити Москву в своїй вірності і навіть одержав від царя грамоту

¹⁾ Див. додаток, акт з 2 листопаду 1660 р. Другим уповноваженим у Золотаренка був Хведір Завадський, якого, наприклад, він призначив наказним в березні 1660 р.

Золотаренко просив Ромодановського прийти до Ніжина й послав до нього Ракушку, щоб той настоював на цьому поході. „Декабря въ 1 день—писав до царя князь—писаль къ намъ въ Сумы изъ Нѣжина полковникъ Золотаренко и прислаль товарища своего наказнаго полковника Ракушку Романовского, и наказный полковникъ Ракушка Романовской биль челомъ тебѣ, а намъ словесно говорилъ, чтобы намъ съ твоими ратными людьми до приходу неприятелей, ляховъ и татаръ и измѣнниковъ черкасъ, въ Нѣжинъ вступить, и Божимъ и твоимъ дѣломъ промышлять съ нимъ, Васильемъ, вмѣстѣ, а онъ де, Василій, съ своимъ Нѣжинскимъ и со всѣми Сѣверскими полками тебѣ по присягѣ своей вѣрно служити ради и *вновь* тебѣ по святой непорочной Христовѣ евангельской заповѣди вѣру учинили“... При цьому Ракушка передав Ромодановському „королевскій листъ, за его королевскою рукою и за печатью, да 2 листа польскихъ гетмановъ Станислава Потоцкаго да Юрья Любомирскаго да листъ измѣнника Юраса Хмельницкаго“¹⁾. Передача цих документів мала бути доказом щирости та вірности Золотаренка та його козаків цареві, й Ромодановський надіслав їх до Москви. В іншій „отпискѣ“ з Сум знаходимо відомости про ті мотиви, на підставі яких „присильный наказный полковникъ Романовской“ настоював на поході Ромодановського до Ніжина. Метою цього походу було—„ратными людьми обнадежить и всякіе бунты утратить, а если де мы—писав Ромодановский з слів Ракушки—вскорѣ къ нимъ не будемъ, и въ Нѣжинскомъ де и въ иныхъ полкѣхъ, которые съ сю сторону Днѣпра, какъ Днѣпръ станеть, а ляхи и татаровя на сю сторону перейдутъ, шатости великія будутъ и поддаваться де поневоля стануть“²⁾... Ракушка переконав Ромодановського, й той повідомив царя, що вирушує з Сум до Ніжина 5 грудня, але з Москви йому наказали стояти в Сумах... Як довідуємося з результатів наступу Хмельницького на Лівобережжя, похід Ромодановського, якого вимагав Золотаренко, не був необхідним, бо Переяслав, Ніжин і Чернігів не були заняті, „бо в тыхъ городахъ воеводи zostавали“³⁾; звідси бачимо, що місцевого московського війська було досить для того, щоб захистити ці міста й полки, які „по-старому“ (вираз Самовидца) „не давалися“ й трималися московської орієнтації, провідником якої був тоді наказный гетьман Сомко, „которій одержался шире при его царскому величеству, любо и жолнѣрове войскомъ с козаками и татаре, при Гуляницкомъ на Заднѣпръ пришовши, докучали“⁴⁾. Таким чином, Ракушка добре виконав дору-

1) Акты Московскаго государства, під ред. Д. Я. Самоквасова, т. III, стор. 255

2) Ibid., т. III, стор. 252—253.

3) Лѣтопись Самовидца, стор. 63.

4) Ibid.

чення Золотаренка і не був винний в тому, що царь не дав Ромодановському дозволу вирушити з Сум...

Стежучи далі за життям Ракушки, який протягом 1660—1663 років був Ніжинським полковим сотником і, таким чином, весь час був на оці у свого полковника, ми мали б напевне можливість подати ще не одну цікаву рису з його діяльності й ще ясніше зрозуміти його постать, але, на жаль, відомостей про Ракушку з р.р. 1661—1662 ми не маємо, принаймні вони нам невідомі, хоч і напевне зберегаються серед паперів якогось з московських приказів. Можемо тільки гадати, що Ракушка не був бездіяльним і в цей час, бо він уже досить давно почав приймати участь в політиці, яку, звичайно, важко було покинути, особливо, коли многолітня вірність Москві могла незабаром дати свої наслідки...

Але всі надії на подяку від Москви Ракушка, здавалося, мусив був відразу покинути, коли обрали гетьманом Бруховецького на відомій Чорній раді (18 червня р. 1663). Нам навіть трудно зрозуміти, як він викрутився з того стану, в якому опинився після тієї катастрофи, коли були заарештовані, а потім покарані смертю, Золотаренко, Сомко, Силич та інші їх прихильники... Але, не вважаючи на те, що Ракушка був у Золотаренка одним з найближчих друзів, він не тільки не програв від загибелі свого патрона, але виграв, бо дістав у нового гетьмана дуже високий уряд—військового підскарбія. Як це могло статися? Не знаємо, хоч і можемо гадати, що Ракушка або задалегідь і своєчасно покинув Золотаренка й почав зносити з Бруховецьким, або його врятував від помсти з боку останнього єпископ Методій (бувший Ніжинський протопоп Максим), чи хтось інший. „Самовидець“, докладно розповідаючи про Чорну раду й зазначаючи, що під час її та й пізніше було забито та пограбовано, а також заслано до Сибіру, багато заможних старшин, каже: „Барзо притуга великая на людей значнихъ була“¹⁾. І не вважаючи, повторюємо, на ці всі обставини, при яких Ракушка міг сподіватися смерті, заслання, тюрми або принаймні усунення з уряду,—на статтях Бруховецького, яких було складено 19 листопаду того-ж року, бачимо його підпис: „Я, дозорца скарба войскового, Романъ Ракушка, подписалъ своею рукою“²⁾. Очевидно, Ракушка був людиною досвідченою в подіях того часу й добре розумів обставини й людей, серед яких жив...

III.

Тепер наступив для Ракушки новий період життя, але раніше, ніж ми перейдемо до питання про його обов'язки та діяльність, як

¹⁾ Стор. 79.

²⁾ Источники малороссійской исторіи, стор. 132. На цих же статтях Ракушка підписався й за генер. суддю Юрія Незамай.

підскарбія, треба торкнутися однієї справи іншого характеру, в якій він приймав участь, хоч вона хронологічно й не була першою проявою його праці на новому уряді.

Як відомо, Бруховецький незабаром після одержання гетьманської булави усунув багатьох полковників з урядів та по іншому поділив Україну на полки, при чому більша частина цих нових полковників була з тих, „каторіє з нимъ з Запорожа вишли“¹⁾. Очевидно, Бруховецький таким способом дякував тим, хто допоміг йому досягнути влади. Згідно з цією реформою адміністративного устрою Гетьманщини, й Сіверщина з Ніжинським полком були розділені на три частини. Сучасник, розповідаючи про обставини, серед яких відбулася Чорна рада, каже, що „гетманъ Сомко, козаковъ значнихъ с полковниками скупивши, притягль подъ Нѣжинъ, где и полковникъ Нѣжинскій увесь полкъ свой скупилъ зо всего Сѣвера, бо то одинъ полкъ билъ и Стародубовщина“, а зараз же після присяги, — „того-ж дня своихъ полковниковъ понаставлялъ з тих людей, каторіє з нимъ вишли з Запорожжа, по усѣхъ городахъ, а Нѣжинскій полкъ на три полки раздѣлилъ“²⁾. Переведення в життя даного розпорядження було доручено Ракушці, принаймні в тій частині, яка торкалася встановлення границь полка Стародубовського; можливо, звичайно, що він же, з доручення гетьмана, виділив з Ніжинського полку й третю частину — полк Глуховський³⁾, а також переводив і по інших полках поділ їх на частини. Про результати праці Ракушки в Сіверщині дізнаємося з листа Рославця, датованого 2 липня р. 1664⁴⁾, де читаємо, що „его милость панъ Романъ Ракушка, подскарбій войска запорожского енералній, зъ коронного повѣту Новгородка Сѣверского учинивъ три сотнѣ: Новгородскую, Шелтаковскую и Погарскую, а зъ Литовского повѣту, каторій обширнѣе... за Почепъ, учинилъ четири сотнѣ: Топалскую, Стародубовскую, Мглинскую и Почеповскую“, при чому „панъ подскарбій, подлугъ волости держави Полской и Литовской,

¹⁾ Літопис Самовидця, стор. 77.

²⁾ Ibid., стор. 76

³⁾ Глуховським полковником бачимо 1 травня 1664 р. Василя Черкашеницю (А. Ю і З. Р., V, 193); в липні 1665 р. бачимо в Глухові намістника гетьманського Василя Марковича, але пізніше Глуховський полк було скасовано, і тут лишився тільки центр сотні.

⁴⁾ Не можемо прийняти думки Лазаревського, який дає цей лист р. 1663-м, бо, вважаючи на складність справи, не можна припустити, щоб все це зроблено було на протязі кількох днів р. 1663. Рославець каже, що він одержав наказ гетьмана про поділ полку „в Гадячом“, тоді, як після Чорної Ради Бруховецький відразу пішов до Переяслава. (Літопис Самовидця, стор. 78—79). Крім того, Ракушка в серпні (як і в липні) р. 1663 ще був Ніжинським полковим сотником, а не підскарбієм.

починили їмъ граници такъ, аби жили въ грунтахъ всѣ сотнѣ спокійне“. Техника спрази вимагала також і встановлення границь між сотнями, через що, як читаємо в тому-ж акті, „тогда-жъ тамъ подскарбій енералній между Мглиномъ и Почепомъ, подлугъ давнего воеводи Троцкого Абрамовича, границы понову тимъ сотнямъ розвелъ“, грунтуючися на свідощвах „старинцовъ, козаковъ и посполитихъ людей сотни Почеповской и Мглинской,—и они зъ сотниками своими при старинцахъ своихъ, которые отъ лядской войны остались живіи, значала лядскую межи селами Почеповскими и Мглинскими границу по старой межи: на обидѣвъ руки отводили урочищами отъ грунтовъ Полковой и Погарской сотнѣ, надъ рѣкою Дубною будучихъ, отъ вершинъ Унечи и Росухи“ і т. и. ¹⁾.

З інших справ, які пройшли через руки Ракушки протягом першого року його діяльності, як підскарбія, слід одмити, що він в кінці р. 1663-го після смертної кари Золотаренка, Сомка, Силича та інших „зрадників“, приймав їхні „животи и лошади и всякой скоть“, що все віддано було з царського наказу Бруховецькому „на військо“, а „хлѣбъ измѣнничей“, не вважаючи на прохання гетьмана, згідно з тим же наказом, мусив був віддати „царского пресвѣтлого величества ратнымъ людемъ по списку, кому что належитъ“. Тоді ж, а саме 21 листопаду, Ракушку було приведено до присяги на вірність цареві в Батуринській соборній церкві. „Дьякъ тайныхъ дѣлъ“ Дементій Минич Башмаков, який був присутнім при цій присязі, дав Ракушці царські подарунки соболями: „пара въ пятнадцать рублевъ, двѣ пары по два рубли пара“, щоб генеральний підскарбій, спільно з іншими старшинами, „великому государю служилъ вѣрно и охотно“ ²⁾. Так, Ракушка знов одержав від Москви ознаки уваги, але маєтностей в нього все ще не було... На жаль, ми не знаємо, на якому ієрархічному ступні в той час був уряд генерального підскарбія, але список старшин, які одержали подарунки від Башмакова, починається з Ракушки, й уже після нього йдуть: арматний есаул Богдан Щербак, генеральний бунчучний Григорій Витязенко та інші. Це дає привід думати, що генеральний підскарбій відігравав в цей час значну роль, принаймні в очах московського „дьяка“.

Тепер ми можемо перейти до питання про головні обов'язки генерального підскарбія. Уже з того, що ми говорили вище про діяльність Ракушки в р. 1663-му, можна зробити висновок, що обов'язки ці були дуже складні й ріжноманітні, а що до обсягу свого ясно незначені. Бо уряд генерального підскарбія встановлювався вперше й при

¹⁾ О. М. Лазаревський, „Описаніє Стар. Малор.“, т. I. стор. 13.

²⁾ Книги разрядныя, II, 991, 993, 999, 1003, 1029.

тому мав характер посади, тісно зв'язаної з особою гетьмана та його власним господарством і скарбом¹⁾). А через те генеральним підскарбієм міг бути тільки той, хто був довіреною особою у гетьмана і знав всі його грошові тайни. Отже, Ракушка був дуже близькою до Бруховецького людиною й мав піклуватися про впорядкування та збільшення як власного гетьманського, так і військового скарбів. Думка про утворення уряду генерального підскарбія може виникла й у самого Ракушки, який, мабуть, тільки в слушний час підказав її Бруховецькому, бажаючи цією пропозицією заслужити його довіря та засвідчити свою щирість. Сфера ця була добре знайома Ракушці через попередню діяльність, і тому нема нічого дивного, що він знову взявся за цю справу тільки в ширшому масштабі. Але, з другого боку, треба сказати, що Бруховецький, ставши гетьманом, сам виявив деякі здібности та рішучість що до переведення в життя реформ з метою поліпшити управління Гетьманщиною. До таких заходів його треба віднести, наприклад, новий поділ полків, про що ми говорили вище, бо він, звичайно, полекшував управління; зміни серед полковників, хоч і ламали права громадянства, й тому неможна було їм співчувати, проте були переведені рішуче; сюди ж треба віднести й спробу встановлення порядку в сфері фінансово-господарчій через утворення уряду генерального підскарбія. Ми не думаємо, щоб ця міра була викликана з боку Бруховецького тільки бажанням хутчіше нажитися, й тому припускаємо, що він, установляючи новий уряд, дбав не тільки про свої власні інтереси, але піклувався й про „військо“.

Фінансовий устрій Гетьманщини ще й досі має в собі багацько нез'ясованого та темного, бо до цього часу не було ще ні одної праці, яка була б цілком присвячена розробленню цього важливого питання. Через те, торкаючись його в загальних рисах, ми мусимо бути дуже обережними, бо не мали на меті спеціально займатися цією темою й не використовували багатьох джерел.

Вище ми говорили вже про спроби Хмельницького встановити порядок у сфері господарчій та скарбовій, але ці спроби не мали такого ясного й при тому загального характеру, як при Бруховецькому. Як і в 1650-х роках, при цім гетьмані прибуток з млинів був одним із джерел військового скарбу, при чому в залежності від того, до якої верстви належав будівничий чи власник млина, а також при яких обставинах будувався млин, визначався з нього податок до скарбу. Правом розпоряджати прибутками з млинів користувався гетьман, а також

¹⁾ Шафонський („Черниг. Нам. топографич. описаніє“, стор. 89—90, 107) каже, що після вигнання всевод „вся собираемая казна осталась въ рукахъ одного Гетмана, который оною по своему произволу, яко собственнымъ своимъ доходомъ, распоряджалъ“...

полковники, почасті—цілковито, почасті умовно— „до ласки пана гетьмана й військової“. Органами контролю над млинами були: загальним—уряд генерального підскарб'я, місцевими—полкові дозорці над млинами¹⁾, та мірничі. Підскарб'їй призначав дозорців по полках, встановляв речинці, від яких мусили вноситися податки (в залежності від розміру коштів, подкладених на збудування млинів та інших місцевих умов), дозорці—збирали прибуток, контролювали мірничих та мельників і взагалі були безпосередніми помішниками підскарб'я по місцях. Ось кілька винятків з актів, які нам освічують загальні принципи, положені в основу млинського права в Гетьманщині цього часу²⁾.

Ніжинський полковник Пилип Уманець в листі своїм з 16 лютого р. 1669 пише: „респектуючи на кошть и працю и робленя греблѣ пана Івана Омеляновича и Опанаса, *товаришов війскових* і обывателей Новомлинских..., теды если оны своим коштом млин и сипанне греблѣ подѣмали, *яко войсковые люде, повинны всѣми трома мѣрочками пожитковати*, а если хто втручался і на посилок их помочи додавал, повинни по половинѣ тот доход приходячий зо млина брат, а част половины в опатрности зоставати, зачым тые всѣ пожитки пускаем им, *қозаком Новомлинским, до ласки нашой и войскової*“...³⁾

Демян Многогрішний, полковник Чернігівський і всього Сівера й гетьман наказний, сповіщаючи в своїм листі з 21 липня р. 1668, що товариш військовий Юрій Буначенко, мешканець Шептаківський, „своимъ власним коштом млинъ, на рѣцѣ Ромѣ греблю занявши, зъбудоваль зъ двома колами, однимъ мучнимъ и ступнимъ, въ томъ же селѣ Шептаках⁴⁾ та „вѣдаючи помененного товариша войскового заслуги“, дозволив „зъ его власного млина *всѣхъ трехъ мѣрочкохъ припадающихъ спокійне отбѣраючи заживати* и на свой пожитокъ оборочати, абы въ томъ отбиранню ни от кого и наименшой не поносилъ трудности сурово приказуемъ, и то до ласки самого велможного его милости пана Петра Дорошенка, гетмана войска запорозкого, и *войсковое позволяемъ*“⁴⁾.

Гетьман Бруховецький, на підставі дозволів, даних Проколу Плоскині, товаришу військовому й мешканцю Чернігівському, від полковників Іоаникія Силича та Василя Многогрішного, затвердив своїм

¹⁾ Про них будемо говорити нижче.

²⁾ Користуємося актами 1650—1660-х років, бо в цей період порядок оподаткування млинів був одноманітний; ґрунтуватися на одних тільки актах часу Бруховецького неможливо, бо вони нечисленні й не освітлюють всіх подробиць цього питання.

³⁾ Бібліотека Унів. св. Володимира, рукописи Лазаревського, „Малорос. акты XVII в.“, т. 4/1, л. 29.

⁴⁾ Архив бувшого Черніг. Двор. Депут. Зібр., д. про рід Бунаків.

універсалом з 7 листопаду р. 1667 при Плоскині його власний млин на р. Свині й дозволив „цале всіми з его власного млина приходами пожитковати“¹⁾).

Гетьман Многогрішний в універсалі з 3 вересня р. 1669 пише: „...до вѣдомости доносимъ, ижъ в Новгородскомъ уѣздѣ в селѣ Пироговце Сава и Ярема, мелники, уфундовали млынъ на рѣчцѣ на Шусцѣ з однимъ коломъ мучнымъ своимъ власнымъ коштомъ, нѣкого до того не притягаючи, а уробывши, почали молотѣ отъ святого пророка Илиї в мѣсяцу іюлю в числѣ дватцятomъ,—що за поднятую працю ихъ, отъ того-жъ часу, якъ пустили воду на коло, надалисмо слободи на чверть до дванадцятого числа мѣсяца октоврѣя, а по видержаню оной слободи мѣють во скарбу войскового двѣ мѣрочки давати, а при своей части третей мѣють зоставати и на себе мѣрочку третюю отбирати“²⁾).

В 1656 році був такий же порядок, як і той, якого зазначено в попередньому акті: Григорій Гуляницький, полковник Ніжинський і всього Сівера, оголосивши в листі з 5 серпня цього року про те, що „господин отець Анания Полошковский и панъ Романъ Богдановичъ Понирка сотнѣ Глуховской, на рѣчцѣ Слѣпородѣ, на старом гатищи, греблю своимъ коштомъ засипали и млинъ фундуютъ“, дав їм „скоро уфундуют... слободи на полъ року, а по витриманю полъ року жебы заживали мѣрочки третей звичайной, а двѣ мѣрочки [тут вирвано] с того млина до скарбу войскового жебы йшло“...³⁾).

Ніжинський полковник Артем Мартинович оголошує в своїм листі з 17 квітня р. 1668: „Ознаймуемъ тымъ листомъ нашимъ... ижъ Миколай, козакъ, и Кирѣй, козакъ, зъ мешаниномъ Карпомъ, обыватель Конотопские, ознайомили, що коштомъ и працею своею на новозанятої греблѣ, на рѣчцѣ, прозываемой Верѣвцѣ, въ селѣ Поповцѣ, построивши млини на каменей чотыри, сей весны, въ постѣ великій..., теды възглядомъ утрачена кошту просили насъ слободы въ тихъ своихъ млинахъ въ награду тоей працы мѣти; зачымъ, уважаючи мы ихъ, Миколаеву и Кирѣеву, зъ Карпомъ працу и утрату, далисмо онымъ слободы на цѣлый рокъ впрередучій 1669, абы зъ тихъ млинковъ припадаючи въ три мѣрочки на свой пожитокъ отбирали..., засъ же по вистю тое слободы, помененіи Миколай и Кирѣй зъ Карпомъ [декілька слів витерто] и до скарбу войскового зъ онихъ млиновъ роз

1) З копії XIX в. зі збірки О. М. Лазаревського.

2) З копії XIX в. зі збірки О. М. Лазаревського.

3) Бібліотека Унів. св. Володимира, рукописи Лазаревського. „Малорос. акты XVII в.“, т. 4 і, л. 21.

мѣру належная часть звикле мѣла доходити, того всего дозорцы наши дозрѣти мають"¹⁾...

Вищеприведених зразків досить для того, щоби з'ясувати головний принцип, покладений гетьманською властю в основу порядку, яким оподатковувалися млини на користь військового скарбу. На всі прибутки з млина мали право власники млинів — козаки в тому разі, коли вони не користувалися при робленні греблі та збудуванні млина поміччю з боку посполитих сусідніх сел²⁾. Що звичайно до скарбу військового бралось *дві третини* „розміру“, а не менше, це ми вже бачили з вищеприведених документів у багатьох випадках. Ось ще приклад з універсала Многогрішного, виданого в жовтні р. 1669: „Ознаймуемъ... асауломъ, сотникомъ... и дозорцомъ млиновъ войскових. ижъ, поглядаючи мы на щоденніе праці в войску Запорозкомъ и респиране в рицерских способах противко кожного неприятеля пановъ Василия Богдановского и Станислава Кохановского, товаришовъ войсковихъ, в нагороду оных млинъ их власній, на греблѣ под мѣстомъ Черниговомъ на рецѣ Стрижнѣ стоячій, *не вытягаючи належитих до скарбу войскового в прихожаню двѣх мѣрочокъ*, далисмо“... („Київськ. Центр. Архив“, докум. манаст., № 3449). „Розмір“ вираховувався з кожного каменя окремо, що можна бачити, наприклад, з листа Ніжинського полковника Василя Золотаренка з 21 липня р. 1660: ...„мѣючи възглядъ на убогій монастирець, даемъ на виживене *каменій два* в млину в селѣ Величковцахъ черницамъ монастира Макошинского в заложеню церкви святое Покрови, жеби собѣ *чотирох мѣрочокъ* мененіи законници вщелякого розміру заживали... до ласки нашеое, а мелникъ жеби собѣ заживаль *мѣрочокъ двѣ* звичайнихъ...“ (ibid., № 1408). Як що млин козацький переходив до рук посполитських, тоді змінювалися й умови користування прибутками з нього. Прикладом тому може бути історія млина, якого збудував козак Лещинський (про нього ми згадуватимемо нижче). Коли цей млин був у володінні Лещинського, останній уживав всі прибутки з нього на себе, а коли продав млин *міщанину* Пригарі, то новий власник був

1) О. Лазаревський. „Опис. стар. Малор.“, т. II, стор. 229. Див. також ibid., II, 304.

2) Момент заняття греблі й збудування млина *власною працею, без сторонньої допомоги*, іноді зовсім виразно підкреслювався по деяких актах. Наприклад, у листі того ж полковника Артема Мартиновича з 31 грудня р. 1668 знаходимо такі дані: він видає, за прозьбою отамана й войта зо всією громадою Шабалиновських, дозвіл Опанасу Кириченку та Йвану Омеляненку, козакам і мешканцям Шабалиновським, „на давнем займищи на рѣчцѣ... под селомъ Шабалиновомъ греблю заняти и млин совершити для всякое людское выгоды а користи своей, *коштомъ и вѣсьмъ накладомъ своимъ, а не мирскимъ*“... (Бібл. Унів. св. Володимира, рукописи О. М. Лазаревського, „Малор. акты XVII в.“, т. 4/1, л. 33).

примушений віддавати частину прибутку монастиреві з наказу місцевого полковника. Про це ми знаходимо такі вказівки в „інквізиції“ Новгородсіверського уряду з 30 жовтня р. 1701: „Того мененного млына перший фундаторъ и цѣлый былъ господарь Марко Лѣщинский, значный войсковый товаришь, и без жадного нѣкому датку уживаль з оного волности; а кгда юж онъ, Лещинский, продалъ овый млынъ Костантию Пригарѣ, теды з тихъ мѣрѣ, *иже послодитый человекъ, а не козакъ*, приказаль былъ небожчикъ Семіонъ (Стародубовський полковник Самойлович, в р. 1682), абы з того млына част давал Костантий на „обытел Всемилоствого Спаса належную...“ (ibid., № 3060). У тих випадках, коли млин будували представники посольства або міщанства, вони користувалися однією третьою прибутку, а дві третини йшли на прибуток військового скарбу. Але з цього порядку представники гетьманської влади по місцях часто робили винятки в залежності від заслуг перед „військом“ тієї або іншої особи, що ставила млин, та покладеного на збудування млина кошту й праці. Розбір цих усіх подробиць даного питання не є метою нашої статті, тому ми й обмежуємося тим, що сказали вище¹⁾.

Надзвичайно цікаві подробиці про перші кроки Бруховецького що до встановлення порядку в млинській справі дає нам пів-приватний, пів-офіційний лист Ракушки з 6 серпня р. 1663, писаний до Лазаря Барановича з м. Мени. Перш усього цей документ свідчить, що Ра-

¹⁾ Про втручання московських воевод в млинські справи будемо говорити нижче, але хочемо тут привести деякі зразки винятків, які припускалися тодішньою властю в даній сфері. Наприклад, ми маємо акти, в яких зовсім нічого не говориться про умови що до збудування млина. Василь Золотаренко, полковник Ніжинський „и всея сѣвери“, 28 червня 1662 р. дав дозвіл Стародубовському городовому атаману Прокопові Стороженкові будувати млин тільки при одній умові, „абы за виставленемъ того млина нижшимъ и вышшимъ млиномъ шкода не дѣялася“: „позволяемъ... млынъ своимъ власнымъ коштомъ на рецѣ Бабенцѣ, противъ кгрунту Бардачувъ, вышей млиновъ мѣсцких Стародубовскихъ, становити и фундовати, прето приказуемъ, абы оному в той мѣре нѣхто перешкоди не чинил...“ (з копії кінця XVIII в. серед документів Шираїв в Черніг. Архівній Комісії). Поруч з тим ми зустрічаємо документи, в яких дозвіл на збудування нового млина дається не представником влади, а власником греблі. 12 листопаду р. 1663 на Кривавецькім уряді пан Михайло Василевич Дуля заявив, що він „добровольне позволил пану Ивану Грыгоревичу на... гребли Подоловской, на рецѣ Рети, от мѣста Кролевца, наперед старых млыновъ, на прорвѣ бывшой, млынъ постановити такимъ способом: скрыня по половини, на которой скрыни заставокъ двѣ Ивана Грыгоревича, а з другого боку, кгда поспѣет, уробит Михайло Василевич Дуля заставокъ двѣ, а подниматъ взвышь воды от старых млынов жадною мѣрою не важитися Ивану Грыгоревичу и иныхъ будынковъ и приборковъ, кромѣ двох заставокъ, абы вже болшы не важыль ставит“... (Бібліотета Унів. св. Володимира, рукописи Лазаревського, „Малорос. акты XVII в.“, т. 4 і, л. 26).

кушка в цей момент офіційально займав посаду сотника Ніжинського Новомістського, але в той же час виконував доручення, зв'язані з млинами. Таким чином, ще до одержання уряду військового підскарбія Ракушка фактично виконував його обов'язки. З листа можна зрозуміти, що Бруховецький спершу дав йому якесь невелике доручення, але не встиг він його виконати, як Бруховецький доручив Ракушці доглядати Ніжинський, Сосницький і Стародубовський полки, хоч він і просив звільнення від цієї справи. Ракушка почав установляти контроль над млинами Сосницького полку й віддав їх „в дозор“ Яску Пустовуйту й Мартину Чорному. Серед млинів цього полку були й млини в с. Киріївці, що належали Барановичу, з приводу яких і було написано даного листа. Очевидно, в момент установлення Ракушкою контролю, йому було невідомо, чи слід оподатковувати ці млини на користь військового скарбу, чи ні, й тому він дав Пустовуйту й Чорному розпорядження, „жеби в них поставили мѣрнихъ, а збора жадного не брали до далшого вѣдомости“, або до одержання гетьманського універсала на ці млини, після чого мірничі мали весь збір віддати монастиреві¹⁾.

Кінець листа Ракушки має більш приватний характер і тому ця частина його особливо цікава: тут Ракушка висловлює Барановичу свої думки з приводу все нових і нових обов'язків, яких накладає на нього Бруховецький і, сказати-б, шукає в єпископа співчуття. Й дійсно становище Ракушки було тяжким. „Мѣлемъ был,—пише він після виконання праці в полку Сосницькому,—зараз ехати и в полкъ Стародубовский, але зайшло мене писаня от его милости пана гетмана под селом Бабою, жеби-м также дозирал полку Кіевського і полку Прилуцкого, и полку Лубенського і полку Полтавского, що барзо мене стривожило, же под сей час непослушенства не моглем сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбацие!..“ Коли прийняти на увагу, що в цей час (половина р. 1663) на Україні було дуже непокоїно й що „непослушенство“ було дуже розповсюдженим явищем, можемо уявити собі міру тієї тривоги, яка охопила Ракушку, коли гетьман наказав йому їхати ще в чотири полки. при тому ще південні... „Зараз побегу,—пише він далі,—сам до его милости пана гетмана, просячи жеби ми того тяжару уменьшил, и там,—додає Ракушка, — о усем не препомню розмовити в долегливостях преосвященности ваше“...²⁾

¹⁾ Іноді мірничі опечатували розмір до вияснення прав на нього власника млина; такий випадок трапився в р. 1669, коли „посланий“ від Многогіршого „запечаталь скриню з розміром“ в млині Макошинського монастиря („Обозр. Рум. Опіси“. IV, стор. 17).

²⁾ Див. додаток, акт з 6 серпня р. 1663.

Нам невідомо, чи задовольнив Бруховецький прохання Ракушки, чи ні. Думаємо, проте, що йому не вдалося одержати згоду гетьмана на увільнення від неприємної та важкої подорожі до південних полків, бо коли Ракушка, виконуючи свої обов'язки, мав сміливість не цілком, а умовно тільки, задовольняти прохання таких осіб, як Баранович, то тим самим він доводив гетьманові, що веде справу чесно й у першу чергу ставить інтереси скарбу. А коли це було так, то Бруховецькому треба було тільки прямувати до того, щоб краще та ширше використати працю та гідности Ракушки. Тому цілком зрозуміло, що нарешті Ракушка став військовим підскарбієм, діяльність якого простягалася на всі ті полки, які визнавали Бруховецького гетьманом.

Хоч із сказаного вище можна вже більш менш уявити собі обсяг та форми діяльности військового підскарбія, але треба все-ж таки подивитись на ті акти, які видані були Ракушкою; з них нам стануть ще яснішими його обов'язки, яко генерального підскарбія¹⁾.

15 квітня р. 1665 Ракушка в своєму листі, якого складено було в Глухові, пише: „Ознаймую... ижъ, маючи я на тсе од его милости пана Ивана Бруховецкого, гетмана... *повѣреннѣную власть для все-лякого розмноженя скарю войскового по всѣхъ полкахъ, где-бъ мѣло до будованья млина мѣстце способное бути, прето-жъ чючи я о такомъ способномъ мѣстцу на реци Белици, межи руднею и Шатришами, увъздѣ Новгородскомъ, позволяю пану Мартину Киселченку, руднику Ивоцкому, в томъ мѣстцу греблю фундовати и млинъ будувати, жадной перешкоди нѣ од кого не маючи; а якъ тот млин збудуетъ вишъменованнїи-Мартинъ, повиненъ будетъ мнѣ объявити, толко того варую, абы од того млина инъшим, внизъ і у верху застающим, перешкоди не було“...²⁾). Очевидно, сповіщення про закінчення будовання млина було потрібно Ракушці для того, щоб установити строк, від якого Киселченко мусив платити до скарбу „розмірѣ“.*

В иншому листі, писаному в Новгородку-Сіверському 12 січня р. 1666, Ракушка дає дозвіл „Юрку Буначенку, товаришовѣ полку Стародубовского, обивателевѣ Шаптаковскому, греблю ново фундовати и млин будовати на рѣчцѣ Ромѣ в Жорновцахъ“, при одній тільки

¹⁾ В сучасних актах Ракушка називається ріжно: „дезорца скарбу військового“ (так він сам себе зве в р. 1663); „подскарбіи войска запорожкого енералній“ (так його зве полковник Рославець); „ревизоръ нашъ войсковой“ (в універсалі Бруховецького з 12 березня р. 1664, про який будемо говорити нижче); „подскарбіи войска его царского величества запорозского“ (так він сам себе називає в р.р 1665—1666).

²⁾ Київськ. Центр. Архів, документи монастирів, № 3072; О. Лазаревський „Опис. стар. Малор.“, т. II, стор. 505.

умові, „абы иншимъ млинамъ старымъ от того млина перешкоди не было“...¹⁾). В даному акті нема згадки про обов'язок Буначенка сповістити Ракушку про закінчення збудовання млина для оподаткування останнього, але відсутність цієї умови цілком зрозуміла, бо Буначенко, як представник козацької верстви, був вільним від давання „розміру“ до скарбу²⁾).

В Новгородку-Сіверському Ракушка пробув досить довгий час, бо слідує, відоме нам, його „писанье“ було видано 21 січня р. 1666 в тому ж таки місті. Цей акт цікавий для нас згадкою про полкових дозорців та тим, що в ньому, не вважаючи на те, що дозвіл давався міщанину, нічого не говориться про обов'язок сповістити Ракушку про закінчення будовання: очевидно, порядок збудовання та оподаткування млинів до цього часу настільки був уже добре відомий кожному, що згадувати про нього вважалося зайвим. „Ознаймую симъ моим писаньемъ каждому..., а меновите *пномъ дозорцомъ млинов повѣту Новгородского*,... ижъ... позволяю пану Есифу Опанасовичу Головчинцу, мещанину Новгородскому, на рець Ромъ, вишей войтова млина, а нижей кролевского млина, ново греблю займати и млинъ будовати своим коштомъ и працею, толко того варуючи, абы иншим млинамъ од того перешкода не была“...³⁾).

Будучи в Глухові, Ракушка, „*маючи на тоє злеценя от... гетмана Івана Мартиновича Бруховецкого*“, дав 7 травня р. 1666 дозвіл на збудовання млина козакові Лещинському: „*позволяю греблю ново фундовати, займати і млынъ будовати своим коштом на рець Ромъ, нижей млына Горбовецкого, в повѣтъ Новгородском, славетному Ивановичу Маркови Лещинському, козакови сотнѣ Новгородское*“...—читаємо в його листі. Але, з огляду на те, що збудовання цього млина загрожувало підтопом іншим млинам та сіножатам, Ракушка особливо підкреслив умовність свого дозволу та відповідальність Лещинського на випадок ріжних „перешкод“ від нового млина: „...*тилько того варуючи*“...—читаємо далі в цім акті,—жебы не было перешкоди млынови якому старому збудованому, также і сѣножатею; ежели би якая кольвек мѣла быти перешкода любо якому млынови, albo сѣножатею, то сый Марко увес свой коштъ повиненъ тратити, не вступуючи у жадное право; ежели би было безъ перешкоди людем, то повиненъ, яко свсей праць, *заживати ведлугъ звичаю иншого товариства козаков*“...⁴⁾

¹⁾ Архів бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібр., діло про рід Бунаків.

²⁾ Кисельченко, очевидно, будував цей млин власним коштом, бо про допомогу йому з боку посольства не згадується.

³⁾ Київськ. Центр. Архів, документи монастирів, № 3133.

⁴⁾ Київськ. Центр. Архів, документи монастирів, № 3155.

Крім цих дозволів Ракушки, відомо ще, що він дав два дозволи в р. 1665 і 1666-му Івану Плотнику (який перед цим був Стародубовським полковником): перший—на заняття своїм коштом греблі й збудування млина на р. Сечні в с. Аннушині й другий—на володіння млинами на р. Воронці в с. Городищі¹⁾, та один дозвіл Петру Бражнику й Карпу Юрковичу, „козакови и обывателеви Воронизскому... на рець Осотъ греблю заняти и млин ставити“. Про цей акт довідуємося з універсалу Ніжинського полковника Матвія Гвинтовки (з 30 липня р. 1667), який, „стосуючыся... до листу од пана Романа Ракушки, дозорцы войскового“, підтверджує цей дозвіл і нагадує, що „по выставленю млына на той гребли повинен будет Карп Юркович и Петро Бражъникъ, яко товариство в коштѣ своемъ, пацу дозорцы войсковому обявыт и о слободѣ просит“...²⁾.

З цих численних документальних витягів бачимо, що головною метою Ракушки при видачі дозволів на збудування млинів було „вшелякое розмноження скарбу войскового по всѣхъ полкахъ“ (його лист з 15 квітня р. 1664). Керуючися в цій справі звичаєвим правом та інтересами скарбу, Ракушка, маючи на те від гетьмана „повѣренъную власть“, піклувався про те, щоб число млинів побільшувалося, бо від числа їх залежав не тільки зріст військового скарбу, але й населення, яке охоче починало селитися біля млинів. З другого боку, однак, Ракушка мусив стежити за тим, щоб нові млини не підтоплювали раніше збудованих. Крім того, що такі випадки мали викликати обурення проти тих властей, які видавали дозволи, вони були некорисними й для військового скарбу, бо одночасно з збудуванням нового млина приходив до занепаду вже збудований та працюючий. Раніше, як ми це бачили вище, за інтересами млинів уже існуючих стежили місцеві громади, від яких і залежала видача дозволів на збудування нових млинів, але після того, як право видачі таких дозволів було засвоєно представниками влади, вони мусили нести за ці дозволи й всю відповідальність. Думаємо, що Ракушка відносився до цього боку справи уважно, бо про його обережність що до подібних дозволів свідчить нам акт, виданий Лещинському в р. 1666-му³⁾. Місцева козацька власть—полковники мусили були координувати свою діяльність в даному напрямі з діяльністю генерального підскарбія, хоч це їм і не було приємно, бо діяльність Ракушки обмежувала їх права, а таким чином і прибутки (видача дозволів на збудування млинів, зви-

1) Див. додаток, два акти з 4 жовтня р. 1666.

2) „Древности, Труды Археографической Комиссии имп. Московск. Археол. Общества“, т. I, вип. III, додаток, стор. 170.

3) Див. вище.

чайно, оплачувалася). Про такий характер вдаємовідносин між генеральним підскарбієм та полковниками свідчить, наприклад, згаданий вище універсал полковника Гвинтовки з р. 1667; але право видавати дозволи не належало виключно ані підскарбію, ані полковникам. В руках першого був цілком зосереджений тільки догляд за збиранням „розмѣру“ до скарбу, який надходив натурою, себ-то борошном, і можливо також, що Ракушці та дозорцям полковим належало право перевіряти постанови полковників про користування прибутками з млинів, що їх одержували фундатори та власники¹⁾. Навіть сам гетьман уважав необхідним згадувати про підскарбія в своїх універсалах, яких видавав на збудування млинів. Ось, наприклад, універсал Бруховецького, датований 15 серпня р. 1664 в Каневі: „Пану полковникови Черніговському... яко теж пану подскарбему нашему войсковому пану Роману Ракушці, доносимъ до вѣдомости: ижъ, видячи способниє мѣста на збудоване млина на рецѣ Снови, на греблѣ Седневской, у конци от мѣста, на прорви будучіє, же надаремно вакуют, а с того пожитку никому немашь, теди в нагороду знатнихъ и отважныхъ услугъ, на вшелякомъ мѣсцу оказаннихъ, в вѣрномъ войску Запорожскомъ пана Карпа Мокрієвича, канцеляристи нашего войскового, надалемъ и позволилемъ оному млинъ з трема колами на помененной греблѣ Седневской, на рецѣ Сневѣ, на прорви, збудоват своїмъ власнимъ коштомъ, а по збудованю того млина вшелякихъ з него приходячихъ розмѣровъ уживат спокойне, вѣчними часи; особливо то варуемъ, аби

¹⁾ Полковники мали своїм обовязком піклуватися про побільшення прибутків скарбу по своїх полках; це, без сумніву, накладалося на них гетьманською властю, який потрібні були все більші й більші грошові засоби. По деяких тогочасних актах ми зустрічаємо досить ясні відносно цього вказівки. Ось кілька прикладів: Стародубський полковник Лесько Остриянин, листом сьсім з 15 вересня р. 1665, „жебы скарбъ войсковій розширится“, дозволив Тарасу Туренку, козакові Кистерському, млин и греблю власним коштом його фундувати на р. Кистерші біля с. Андрейковичів, наказуючи, „абы не було в томъ зачатомъ дѣлѣ ку скарбу войсковому перешкоди и нѣ жадного утиску, але абы спокойне, за стараннемъ своимъ такъ ку скарбу войсковому, яко і собѣ пожитокъ и потомкомъ своимъ учинилъ“ (з копії XVIII в.); Чернігівський полковник Іван Лисенко (1669—1671) дивився на себе, як на „сторожа скарбу в полку... войскового“ (М. Слабченко, „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи“, Одеса. 1909, стор. 284); в листі Деяна Многогрішного, полковника Чернігівського й усього сівера й гетьмана наказного, з р. 1668 знаходимо такі цікаві рядки: „поневожъ ясневелможный его милость панъ Петро Дорошенко, гетманъ войскъ Запорозскихъ, мнѣ урядъ гетманства сѣверскаго злещиль, абымъ въ сѣхъ краяхъ такъ военными дѣлами, яко и всякими пожитками, ку скарбу войскового приходящими, завидовалъ и оными ревдодвалъ и диспновалъ и владугъ слушнихъ прозбъ людей зацнихъ, на расходъ потребующимъ, до далшей таски людемъ одъ велможного его милости пана гетмана, добродѣя моего, роздавать...“ (Обозр. Рум. Описи, стор. 412—413).

такъ панъ полковникъ Чернѣговскій, яко тежъ и подскарбій нашъ войсковий, в томъ чинить ниякою не важился турбаціи¹⁾...

Нема чого й казати, що обов'язки Ракушки були клопітні й вимагали роз'їздів. Ми вже бачили вище, що його „писанъя“ були датовані в Глухові й Новгородку-Сіверському, а інші натякають на Старадуб та Ніжин, при чому в Новгородку-Сіверському було видано два листи, 12 й 21 січня р. 1666; звідси дізнаємось, що він пробув в цим місті досить довго, й можемо гадати, що це вимагалось його обов'язками, як підскарбія.

Помішниками Ракушки по місцях були „дозорці“, які мали найближчий догляд за збиранням „розм'яру“ та звідомністю млинарів, реєстрували млини, а також стежили за їх переходом до нових власників. Таких дозорців було кілька в кожному полку й вони жили по тих місцях, де було багато млинів. Так, в листі Ракушки з 21 січня р. 1666 згадуються „дозорци млиновъ повѣту Новгородского“; в універсалі р. 1664, виданім Лазарю Горленку на прибутки з млина в м. Переволочній (Прилуцького полку), Бруховецький оголошує про це надання „ревизорови нашему войсковому²⁾ и дозорци тамошнему, въ полку Прилуцкомъ будуччому“; пізніше за часів Мазепи, в Переволочній був навіть окремий дозорця над тутешніми млинами³⁾. В Полтавському полку в р. 1665 був дозорцею Фесько Торгаш, який по актах називається „дозорцей млинувъ скарбу войскового“, або „дозорцей скарбу войскового“; він часто був присутнім на мійському уряді⁴⁾; бачимо та-

1) „Румянц. Опис Малороссіи“, п. Черніг., сотня Білоуська, т. 2 В такій же самій редакції й в той же самий день Бруховецький видав другий універсал військовому канцеляристу Степану Васильовичу Шубі (ibid., п. Черніг., т. 4), тільки в кінці акту згадується „дозорца скарбу войскового“, а не військвий підскарбій. Див. також „Генер. слѣдствие о маетн. Черниг. п.“, стор. 345, 392; О. Лазаревський, Опис. стор. Малор., II, 467.

2) Себ-то генеральному підскарбію, Ракушці.

3) О. Лазаревський, „Опис стар. Малор.“, т. II, стор. 157. Тут є приведений гетьманський лист до цього дозорці, дуже цікавий і для нас, тому й ми його приводимо: „Вамъ, дозорци надъ млинами отъ насъ зостаючому, ознаймуемъ, ижъ превел. въ Богу о. Авксентій Якимовичъ, игумень м-ря Густынского, зъ братією. показоваль намъ писмо отъ Стефана Вашкевича, козака и обывателя Переволочанского. на одно коло млива даное, которсе коло млина найдуется на рецы Удаи, на греблѣ новой, вышей мѣстечка Переволочной, и просилъ насъ, абы тоє надане универсаломъ нашимъ подтвердили и часть пожитковъ, зъ него походячихъ, при монастыру заховали. Любо теди не годило-б-ся тому Стефану безъ вѣдома нашего того млина надавати на монастырь (бо тоє въ статьяхъ положено, жебы таковіи кгрунтовъ надання—опрочъ самихъ грошей—ни отъ кого не были чинени), за шо потреба-бъ ему, Стефану, наказаніе учинити, однакъ, чинилъ тоє на прозбу преречоного отца игумена Густынского, мужа чести достойного, тоє коло млива при монастыру заховуемъ и всѣхъ зъ него пожитковъ, якіи и на войско належали, заживати позволяемъ“.

4) В. Л. Модзалевський, „Актовья книги Полтавського городового уряда XVII-го вѣка“, вип. I, стор. 36, 43, 48, 50, 56, 63; вип. II, стор. 11, 12, 14.

кож „дозорцу млиновъ конотопськихъ“: він входив в склад місцевого уряду, коли продазалася частина млина¹⁾. Інститут полкових дозорців був росповсюджений по всіх полках Гетьманщини²⁾. З зазначених вказок про полкових дозорців для нас особливо цінна згадка про такого дозорцю в полку Полтавськiм, бо перелічуючи універсали та „листи“, видані на збудування млинів, не можна не звернути уваги на те, що вони торкаються виключно північної частини Гетьманщини і тим самим викликають сумнів: чи був у південній частині Гетьманщини порядок що до збудування млинів та розподілення прибутків з них такий самий, як і по інших частинах Лівобережжя, чи ні; що-ж торкається питання, як і ким на Полтавщині давалися дозволи на збудування млинів, то неможна не звернути уваги на те, що ми не маємо жадної документальної даної, яка підтверджувала-б, що й тут порядок був той самий, як і в північній Гетьманщині. Але, проте, треба зауважити, що брак таких відомостей ще не вказує категорично на те, що на Полтавщині був якийсь інший порядок, бо взагалі ми майже зовсім не маємо документів, які освітлювали б минуле Полтавщини за часів Бруховецького. Очевидно, родинні архиви тому, що Полтавщина жила більш бурхливим життям, ніж Сіверщина, не зберіглися й були знищені. Близькість Запорозжя також була однією з причин, які на Полтавщині творили більш демократичній устрій життя, порівнюючи з північними полками. Тому можна припустити, що

1) Бібліотека Унів. св. Володимира, рукописи Лазагевського, „Малорос. акты XVII-го в.“, т. 4/1, л. 49.

2) Він залишився й надалі: „дозорца млинів, в полку Полтавском будучих“, згадується в універсалі Мазепи 1701 р. (Архив бувш. Черніг. Двор. Деп. Збір., д. № 2841, л. 81); „дозорца млинів полковий Чернігівський“—в листі Черніг. полк. Григорія Самойловича 1686 р. (ibid., № 2483, л. 5). Ці урядовці також згадуються в листах Многогрішного з р.р. 1667 та 1669 (ibid., № 320, 2367). В листі Стародубського полковника Івана Плотника з 2 квітня р. 1666 читаємо: „Ознаймую... а меновите ихъ милостемъ дозорцемъ млиновъ войсковыхъ, ижъ позволилимо пану Куриле Яковлевичу млинъ будовати на речки Косте у селѣ Бахаричахъ... А збудуючи свій млинъ. и ужигаты усѣ три мѣрочки до ласки войсковоі позволяю“. (Обозр. Рум. Описи, стор. 604). Військових ревизорів зустрічаємо вже в універсалі Бруховецького з р. 1663, при чім треба зауважити, що ці урядовці згадуються в акті, в якому нічого виразно не говориться про млини: „...пилно и сурово приказуемъ, аби въ держаню Торокъ, Новоселокъ и обрубу Фаевского и вѣхъ принадлежностей черванихъ Хваеви такъ панъ полковникъ Стародубовский, сотники, атаманя, яко *результате наши войсковіе* и нѣкто инші зъ чернѣ наименшою не биль перешкодою...“ (Обозр. Рум. Описи, стор. 829). Дозорці військові згадуються в р. 1669 в листі гетьмана Многогрішного (ibid, IV, 2—3, 34). Див. також мою статтю: „До історії млинського права Гетьманщини“, Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі, кн. XII, стор. 49—52; „дозорці млинов військових“ згадуються також в універсалах: Многогрішного з 1 січня 1671 р. і Черніг. полковника Борковського з 27 квітня 1672 р. (Київськ. Центр. Архив, докум. монастирів, № 1374 і 1408).

звичаєве право, яким керувалися на півдні Гетьманщини що до збудування млинів, могло мати деякі відміни порівнюючи з правом північним і зберегти в собі більш давні громадські форми та риси, які не дозволяли втручатися взагалі в цю сферу генеральному підскарбію та полковникам. Треба взагалі зауважити, що економічний побут Сіверщини значно відрізнявся від побуту південної частини Лівобережжя, проте нема сумніву в тім, що за часів Бруховецького млини на Полтавщині були джерелом для прибутків військового скарбу. В липні р. 1667 в Полтаві, при участі генерального судді Петра Забіли, полковника Сави Омельницького та інших осіб, розбіралася справа мельників з містечка Старого Сенжарова: п'ятеро мельників „ускаржалися“ на трьох своїх товаришів, які підтопили давні млини перших. Суд визнав можливим не знищувати нової греблі, мотивуючи свій декрет тим, що сіножатей „не много стопили“; „*нелѣ ся скарбъ войсковый примножаетъ*“, — сказав уряд, наказавши такж, аби надалі від сбох сторон „*ущербку скарбу войсковому найменшого не было*...¹⁾).

Крім млинів, під доглядом генерального підскарбія, були в цей час ще й рудні, які козацька влада також вважала за підприємства, що мусили частину своїх прибутків віддавати на користь військового скарбу. Про це ми дізнаємося з двох актів, виданих Ракушкою в р.р. 1664 та 1665 на збудування рудні в с. Неданчичах Любецької сотні Чернігівського полку. Гетьманська влада надавала велику вагу подібним підприємствам, бо вони збільшували місцеву промисловість, приваблювали до себе населення й побільшували прибутки військового скарбу.

24 вересня р. 1664, в Ніжині, Ракушка видав свій „лист“ на „*фундованъе*“ рудні в с. Неданчичах двом особам—Максимові Матвіевичу й Шимку Медвідю. „*Маючи я,—пише Ракушка в згаданому документі,—злецене од его милости пана Івана Бруховецкого, гетмана... взявши я вѣдомост, же есть мѣстце способное на рудню... у селѣ Неданчичах на рецѣ в том же селѣ, на котором то мѣстцу позволяю... ново рудню фундовати для розмноженя скарбовъ войсковому*“... Але, вважаючи на те, що урядження рудні було справою новою, складною й дорогою, Ракушка надав згаданим рудникам „до той ж руднѣ... млын Евтухов на рецѣ Бѣлоусѣ для спомоганя той же руднѣ“, яку Максим та Медвідь „*мают ново фундоват и ставит своим коштом и працею*“... Далі в акті зазначаються інші умови: „*А якъ постановят тую рудню, подаю слободы за их коштъ и працу на пол рска, абы на них все желѣзо ишло*“, а „*якъ выйдеть слободы пол року, повинны оны до*

¹⁾ В. Л. Модзалевський, „Актовья книги Полтав. город. уряда XVII в.“, вип. II, стор. 27—28.

скарбу військового дават желѣзомъ возковъ сорок, роздѣливши на чотиры части, на кожнужу чверть повинны дават по возовъ десят желѣза"... Таким чином, власники рудні обов'язалися платити до скарбу досить великий податок натурою, за що генеральний підскарбій захищає рудню від утрат та шкод і забороняє кожному з рудні „желѣза брати, а нѣ жадных речий в робленю желѣзном без росказаня его милости пана гетмана, любо и на потребу до Чернѣгова не повинны без заплати робит, бо за тое плату даватимут до скарбу військового“, при чому „села Неданчичи, Ювчи(?), Галки, Порки(?), Губичи, Миси“ та інші мусили бути „помочними до направи и будованя гребль“...¹⁾ З цих витягів видко, що уряджучи Неданчицьку рудню, генеральний підскарбій надав рудникам великі пільги та притягнув до помочі в цій справі населення кількох сел. Очевидно, це вимагалося важливістю самої справи й тим, що рудня влаштувалася в селі, що з давніх часів належало чернігівським полковникам²⁾, від претензій яких на продукти рудні лист Ракушки головним чином і має завданням захистити рудників.

Урядження Неданчицької рудні, не вважаючи на вказані пільги, затягнулося, й вона почала виробляти залізо тільки з другої половини р. 1665, бо Максим Матвіевич та Шимко Медвідь „своимъ коштомъ и працею греблю фундовали и рудню будовали, а нѣ од кого жаднои помочи не мали“. Очевидно, відсутність допомоги в цій справі з боку населення сусідніх сел викликала необхідність полекшити умови виплачування податку до військового скарбу, а також і змінити речинець „слободи“. Для з'ясування цих питаннів рудники приїхали до Ракушки в Ніжин, де поміж ними була складена нова умова, а саме: рудники мусили були „давати до скарбу військового за полтора року возковъ тридцят, на кожнужу чверть року роздѣливши по пят возков, а то в той мѣрѣ постановили так, же и слобода полтора року в том же вийдет“; крім того, Ракушка „подав“ до рудні „млин Ювтохов на рець Белоусъ з двома каменями и ступами, аби на них вес розмѣрѣ припадающий ишол“; цієї „постанови час починається в року теперешнем идучом 1665, місяця августа 5 дня, і коньчитися маєт в року прийдучом 1666, жеби полтора року вийшло“³⁾... Після заключення цієї умови, рудня почала працювати й через де-який час була куплена в рудників Чернігівським Троїцьким Іллінським монастирем.

Щоб закінчити огляд діяльності Ракушки, яко підскарбія, нам треба тепер сказати про той стан, в якому він опинився, коли гетьман Бруховецький дав свою згоду на оподаткування млинів на користь

¹⁾ Див. додаток, акт з 24 вересня р. 1664.

²⁾ „Генер. слѣдствіе о маетн. Черниг. полка“, ред. М. П. Василенка, стор. 57—58.

³⁾ Див. додаток, акт з 5 серпня р. 1665.

цареві. Московські урядовці приїхали на Україну, склали реєстри посполитих та їхніх млинів і рудень і почали збирати з них податки „въ государеву казну“ (1666 р.). Звичайно, ця новина викликала велике незадоволення серед населення, діяльність же самого підскарбія, яка й без того не була добре окреслена, вона поставила в дуже тяжкі та неясні умови. „Переписчикъ“ стольник Кирило Осипович Хлопов та московські воеводи присвоїли собі ті функції, які належали раніше генеральному підскарбію та полковникам, і почали видавати дозволи на збудування млинів. При цьому, не вважаючи на те, що козацькі млини були увільнені від оподаткування на користь „государевой казны“¹⁾, ми зустрічаємо низку актів, в яких Хлопов дає дозволи на збудування млинів представникам козацтва. Московські воеводи також видавали подібні дозволи, увільняли млини від податків до військового скарбу, підтверджували раніше видані полковниками та підскарбієм дозволи і т. и., коротче кажучи—виконували обов'язки генерального підскарбія. Нижче приводимо декілька зразків подібних актів, які цікаві ще й з того боку, що вказують на засвоєний населенням погляд, що тільки „память“ Хлопова, або дозвіл якогось іншого представника Москви, укріплювали право володіння млином, землею й т. и. Бувало, проте, й навпаки: власники зверталися за підтвердженням своїх прав до козацьких властей після того, як уже мали дозволи від Хлопова, або воеводи. Очевидно, все це вносило плутанину в дану сферу, а населення, принаймні його заможні верстви, поспішало одержати як мога більше документів на своє майно... Ось приклади, які торкаються діяльності генерального підскарбія:

4 жовтня р. 1666, в Стародубі, „в съезжей избѣ“, бувший Стародубський полковник Іван Плотник „в словесном своем челобите сказал... в прошлом-де во 173-м году [себ-то в р. 1665], по універсальному листу и по рассказаню подскарбія войскового Рамана Ракушки, насыпал де он, Иван, греблю новою в Стародубском уездѣ, в селѣ в Аношине, на речки Сечнѣ, и на той греблѣ построил млын своим коштотомъ; и нынѣ он, Иван, тем млыном бѣз указу великого государя и не явяс владет не смеет, и чтобъ великий государь пожаловал, велел бы ему тем млыном владеть попрежнему“... Хлопов дав Плотнику дозвіл („память“) володіти млином „попрежнему“, але додав при цьому: „а бусет платина миром делана, и нынѣ, от миру починавая, имать розмерной хлѣбъ в житницы в государевы по обыкновенію“²⁾. Таким чином, Хлопов оподатковував козацькі млини на користь царя в тих випадках, коли гребля й млин робилися при допомозі сільських гро-

1) Чг. въ Историч. Общ. Нест. Лѣтол., кн. III, отд. III, стор. 136. Про поділ млинів що до оподаткування див. „Источники Малорос. исторіи“, I, 145.

2) Див. додаток. акт з 4 жовтня р. 1666.

мад,—себ-то тримався такого-ж принципу, як і козацька власть; ріжниця була тільки в тім, що податок ішов не до військового скарбу, а в „житниці государевы“, чого встановляти Хлопов не мав жадного права, бо козацькі млини були увільнені, як ми бачили вище, від оподаткування московського.

В той же день (4 жовтня р. 1666) Іван Плотник одержав від Хлопова другий документ—„отпись“, якою стольник підтвердив „за Плотником млин на р. Воронці в с. Городищі, який дав йому в р. 1666 „по росказаню боярина і гетьмана Івана Мартиновича Брюховецького... войсковой подскарбей Роман Ракушка“¹⁾.

В слідуючому документі Хлопов уже просто касує (правда, частково) постанову козацької власти (на жаль, невідомо, чи підскарбієвої, чи полковницької) що до прибутків з млина в селі Шуморові, на р. Вусі. В своїй „пам'яті“ з 20 листопаду р. 1666 Хлопов пише, що йому подали в Почепі „челобитную почепськіе преображенской попь Лукьянь да иллинской попь Василій, а в челобитной ихъ написано: въ прошломъ де во 173 м году [себ-то в р. 1665] дано было им, попам, в Почепском уезде млинъ..., а с того млина шло им, попам, две мерки, а ныне де той млинъ у них, поповъ, отнят и *идеть де с того млина розмерной хлебъ на войско*; и чтобъ великій государь пожаловалъ, велель бы им, попам, тем млыном владеть попрежнему и те две мерки иматъ“... Хлопов задовольнив це прохання: „владеть им, попам, в том млине да в другом Демяновском мелива в суботныя дни по обикности Малороссійскихъ краевъ и за милость государскую и за ево государское здорове и за здорovie государыни царицы и ихъ государскихъ детей за здорovie Бога молить“²⁾... З огляду на те, що до цієї „пам'яті“ Хлопова була инша постанова козацької власти, зроблена виключно в інтересах військового скарба, треба думати, що „пам'ять“ Хлопова зміняла попередню постанову генерального підскарбія Ракушки, й, таким чином, подібні розпорядження Хлопова були цілком узурпаційними відносно Ракушки.

Але не тільки Хлопов так поведився з генеральним підскарбієм; місцеві воєводи (принаймні Стародубський) робили те-ж саме. Цікавий „лист“ Стародубського полковника Петра Рославця (з 27 жовтня р. 1668, коли воевод вже було з України вигнано) доводить нам зо всіма подробицями, що ці представники Москви виконували обов'язки Ракушки во всій їх повноті й при ньому згідно з місцевими звичаями. В цьому акті Рославець свідчить, що до нього явилися Стефан Федоренко, „обыватель“ с. Гарцова, і Михайло Никитович, козак з

1) Див. додаток, акт з 4 жовтня р. 1666.

2) „Румянц. Генер. Опись Малор.“, полк Старод., т. 124.

с. Борознина, які „речь свою подали, же в прошломъ 1666 року, септеврия 1 дня, за *позволенемъ Стародубовского воеводы*, ново на рець Росусѣ под Борозниномъ, нижей села Росухи, млинъ своимъ коштомъ и накладомъ збудовали и греблю заняли, в которомъ млинѣ колесѣ двѣ, хлѣбомелное и валюшное, при одномъ камени постановили и *от того-жъ воеводы*, за працу и мозуль свои, слободи в ономъ своем млинѣ по 1 число септеврия в рску 1668 за *позволенемъ* уживавши и выдержавши послѣдній терминъ, *от воеводы назначоній*, намъ самимъ сповистили и писма ст насъ на часть свою мелницькую жадали. Теди,—продовжує Рославецъ,—взглядсмъ ихъ працѣ и кошту, нк жадане их. мелницкое части, не отдаляючи от них, в вичность имъ заховуючи, надали и уваровали, же до скарбу войскового двѣ мѣрочки з каменя и з валюшнѣ двѣ части отдаючи, в ономъ млинѣ третею частью владѣючи одинѣ и з валюшни часть ку пожитку своему мають брати и пожитковати“¹⁾... Порівнюючи ці умови користування прибутками з млина з тими умовами, які встановлялися в звичайних актах, виданих Ракушкою, або полковниками, треба прийти до висновку, що й ті й інші зовсім однакові й згідні з тими правилами, що вже існували.

Щоби закінчити ілюстрування того, як московські урядовці обмежували та навіть узурпували права генерального підскарбія й полковників в сфері млинській, слід подати тут ще одну подібну ілюстрацію,—витяг з „листа“ Стародубського полковника Леска Острянина з 14 березня р. 1667. Оголосивши в цьому документі що *Хлопов „позволилъ наново греблю сыпать и млынъ ставить на реце Стечни козакамъ сотнѣ Погарской полку нашего Стародубовского, Козме Иванову и Григорію Ермолаеву, за ихъ верную услугу его царскому пресвѣтлomu величеству и войску Запорозкому“*,—Острянин, *„до того жъ стосуючися“*, дозволив *„имъ наново фундсвати до ласки его царского пресвѣтлого величества боярина и вѣрного войска Запорозкского его милости пана гетмана Ивана Мартынсвича Бруховецкого, толко, абы людемъ не на перешкоду; за ихъ услугу волно имъ будетъ владѣти, збудовавши за ихъ коштъ и працу“*²⁾...

До сказаного вище ми можемо додати свідцтва самого Ракушки про ті непорозуміння, труднощі, ускладнення його діяльності й навіть узурпацію його прав, які приніс з собою прихід на Україну московських переписчиків та взагалі новий порядок що до оподаткування посполитських млинів на користь цареві. Все це лягало великим

1) Бібліотека Унів. св. Володимира, рукописи Лазаревського, „Малорос. акты XVII в.“, т. 4/1, л. 31. Див. також „Опис. Стар. Малор.“, т. I, стор. 465—466.

2) „Обозрѣніе Румянц. Генер. Описи Малороссіи“, стор. 809—810; „Опис. Стар. Малор.“, т. I, стор. 258.

тягарем на генерального підскарбія, уряд якого й без усього цього був дуже тяжким та клопітним.

Коли в другій половині р. 1666 до Київа приїхав „для государевыхъ дѣлъ“ „дѣякъ“ Євстрат Фролов, Ракушка звернувся до нього з заявою про поводження воевод і просив вирішити питання, зв'язані з харчуванням московського війська. В цій заяві Ракушка розповів про різні воеводські розпорядження, які ставили його працю в неможливі умови. Справа була в тому, що Ракушка на протязі р.р. 1664 та 1665 дав на харчування „ратныхъ людей“ в Чернігові 1658 осмачок хліба, а після цього стольник і воевода Андрій Толстой всі млини Менського, Сошницького та Понорницького повітів „на великого государя взялъ и до отпищиковъ, и посланнымъ его, Романовымъ, отъ тѣхъ мельницъ и отъ хлѣбного збору отказаль, и присылаеть своихъ сборщиковъ, не описався съ бояриномъ и гетманомъ съ Иваномъ Мартыновичемъ Брюховецкимъ и съ нимъ, войсковымъ подскарбіемъ“... Те-ж саме зробив з млинами Острянськими, Козелецькими та всього Київського полку воевода Шереметев, який їх „отписаль на великого государя... и вѣдать тѣхъ мельницъ ему, Роману, не велѣлъ“, при чому взяв до свого відання навіть і ті хлібні запаси, які були до цього часу зібрані Ракушкою з млинів та зосереджені в Острі й Козельці... Ракушка заявив Фролову, що він при такому поводженні воевод не може дати на р. 1666 хлібних запасів „ратнымъ людямъ“, які були в Київі, бо таких запасів немає. Шереметев виправдував своє розпорядження тим, що воно було викликано негайними потребами, а саме виправленням частини московського війська до Остра¹⁾, але це не було так, і ми маємо підстави думати, що московські воеводи захоплювали цю справу по інструкції від царя. Подібне явище було й у Ніжині. Тутешній воевода Іван Ржевський в серпні р. 1666 писав до царя, що згідно з царським наказом „давано в Нѣжине... хлѣбные запасы... ратнымъ людямъ помѣсячноя с мельничныхъ доходовъ по збору и отдаче войскового подскарбія Романа Ракуши“... Це, сказати-б, був порядок загальний. „А нынѣ,—пише далі Ржевський,—по твоему жъ великого государя указу Александра Измайловъ же мелницы і мелничные хлѣбные доходы описаль на тебя, великого государя, і подскарбей Романъ Ракушка в зборе хлѣбныхъ запасовъ мнѣ, холопу твоему отказаль“²⁾... Москва, таким чином, своїми суперечними й випадковими розпорядженнями, ускладняла справу харчування свого війська й ламала попередні умови й порядок в цій справі. Крім того, подібні розпорядження Ізмайлова, Шереметева й Толстого, так і інші самовільні втручання

1) А. Ю. і З. Р, VI., стор. 94—95.

2) Переписка Нѣжинскаго воеводи Ивана Ивановича Ржевскаго съ Московскимъ правительствомъ 1665—1667 г., Чернігів. 1901 р., стор. 42.

московських воевод та ріжних урядовців у внутрішні справи, які зовсім не були їм належні, не кажучи вже про те, що цілком ігнорували козацьку власть, ускладняли життя й працю по місцях, викликали серед населення обурення й лягали новим тягарем на Ракушку, якому й без того було важко працювати в атмосфері „непослушенства“... .

Цими даними вичерпуються наші відомости про діяльність Ракушки що до впорядкування на Гетьманщині „млинської“ справи, але він займався не тільки цим, а працював і по інших сферах. Нарис життя Ракушки за часів Бруховецького був би неповним, коли-б ми оминули інші прояви його діяльності. Тому мусимо тут подати про нього ще деякі відомости, зазначивши, що ми взагалі торкалися питаннів про військовий скарб тільки в звязку з особою Ракушки й не мали своєю метою розглянути ці питання во всій їх повноті¹⁾.

В. Модзалевський.

(Далі буде).

¹⁾ Так, ми не торкаємося зовсім інших джерел для поповнення військового скарбу, бо не маємо певних відомостей про безпосередню участь Ракушки в збірванні арендових грошей, індукти, в видачі дозволів на „закликання“ слобід, заснування гут то що. Можливо, що Ракушка мав в цих сферах окремих помішників-але, за браком документальних свідoctв, можна також думати, що Ракушка стояв осторонь від цих справ. Принаймні, що до дозволів на „закликання“ слобід, то за часи Бруховецького бачимо якогось Хведора Артемовича Бруховецького (мабуть, гетьманського родича), який в р. 1657 дав дозвіл Юрку Бунаку осадити слободу на р. Ромі, біля млина (див. додаток, акт з 26 серпня р. 1667).

Про відносини Української церкви до грецького Сходу наприкінці XVI та на початку XVII ст. за нововиданими матеріалами.

Історичний нарис.

Наукове вивчення історії Української церкви має багато таких питань, які потребують або додаткових даних та освітлення на підставі нових матеріалів, або більш детального поглиблення на ґрунті відомих даних, або ж, нарешті, цілковитого перегляду вже встановлених положень на підставі цілого ряду наукових джерел. В цьому напрямі ми й намітили окремі питання, що їх дослідження за допомогою наново виданих матеріалів, дасть де-що нове науковій історії Української церкви. При цьому треба мати на увазі, що наші спеціальні дослідження мають відношення до православного Сходу та до стосунків Української церкви з автокефальними грецькими церквами. Ці церковні взаємовідносини надто міцними були в XVI—XVII століттях і велися при участі видатних діячів православного Сходу, якими були патріархи—Мелетій Піга, Кирил Лукарис, Теофан, Доситей та інші. В межах указаного й ведеться наша робота, що висновки її—в одній лише частині—й викладаються в даному історичному нарисі.

1. Александрійський патріарх Мелетій Піга й Українська церква.

Серед греко-східних церковних діячів, які мали стосунки з Україною й брали визначну участь в її церковно-громадському житті, одним з найбільш видатних був Александрійський патріарх Мелетій Піга († р. 1601). Мелетій був певно самим видатним діячем греко-східної церкви XVI ст. Він мав значну для того часу освіту й видатний адміністративний такт, був досить чулим до духовних потреб своєї пастви й широко розумів вимоги бурхливого церковно-громадського життя на Заході, мав безпосередні стосунки з деякими видатними його представниками. Крім того Мелетій завдяки своїй талановитості, незвичайній енергії своєї міцної влачі й, нарешті, вимогам свого критичного

часу—був немов-би то призначеним для вселенської праці на користь католицької Апостольської православної церкви. По об'єктивній науково-історичній оцінці Мелетій дійсно й був всесвітнім церковно-громадським діячем, бо його діяльність та вплив поширювалися не тільки на патріархати Александрійський та Царгородський, не тільки на Богошественний Синай з автокефальною його архієпископією, на острови—Кипр, з місцевою автокефальною церквою, Крит та Хіос, але також і на Молдаво-Волошську та Грецько-Венеціянську церкви й на православну церкву Польщі й Литви. Можна дивуватися енергії Мелетія, широким його інтересам. Літературна його робота остільки велика й різноманітна, що й нині, не дивлячись на спроби багатьох учених, ще не все в їй цілком з'ясоване. З науково-історичного боку особливу вагу мають численні листи Мелетія до різних кореспондентів, а між ними й до українських церковно-громадських діячів та організацій. Питання „про участь патріарха Мелетія Піга в справах Руської церкви“, на жаль, лишається нез'ясованим у відомому ґрунтовному досліді небіжчика професора І. І. Малишевського, і зараз є головним завданням науки. Його треба дослідити й вирішити, користуючись матеріалами та листами цього видатного патріарха. Маючи на увазі деякі недавно видані матеріали цього характеру, подамо, користуючись листами Мелетія, декілька ілюстрацій, які торкатимуться відношення його до Української православної церкви. Перш за все подамо уривок з листа патріарха Мелетія „До живущих в Польщі православних братів братства у Львові з іншими православними“, засланого з Каїра (—ἐν Αἰγύπτῳ) 20 вересня р. 1592.

„Велику радість дали нам ваші листи,—говориться там,—які сповіщають про любов до нас о Бозі, ради якої й з мольбою міцною ви запрошуєте до себе, бо, як ви говорите, ви потребуєте лікаря за-для духовних тих ран, що їми ворог вразив Його Церкву, і надто тому, що деякі з пастирів двоєженством заплямували небесне діло священства: бідолашні, вони (щоб і нам звідси вказати нашу рану) відкидають і закони соборні, і Самого Того, Хто через отців та апостолів узаконив, що єпископ повинен бути чоловіком єдиної жінки. Але ось апостольське [слово], яке не так пояснено—[в тому розумінні], що немов-би єпископу вільно жити з жінкою, знову пошкодило де-кому. По іншому, брати, розуміли отці наші, наказуючи, щоб той, хто жив спільно з жінкою, після висвячення його во єпископи, одсилав жінку в монастир яко мога далі від єпископії, й тоді тільки був достойним єпископського сану. Це [отці наказали] не тому, що вони гидують шлюбом (бо це заборонено святими законами), а також вони не розлучають те, що Бог злучив, як—чуємо ми—говорить де-хто. Тоді розв'язуються й розлучаються злучені в Бозі й закон і устав і союз, коли

впадуть у щось чуже Богові і не згідне з життям у Бозі; коли ж зостається любов о Бозі і без тілесної злуки (якою була [любов] Адама до праматері Єви до гріха), то вона веде до більшого блага, яким є пастирство овець Христових, для яких і Сам Спаситель не тільки покинув Матір, але й батьківського лона себе несхідно виснажив і боголіпно предав себе смерті, законоположивши тим межу для найвищої любови—душу свою покласти за други. І так, коли любов о Бозі буває невідділїма, а найнесокрушиміший духовний союз зовсім видержує животне мудрування плоті, що вирросло від злочинства по естеству, а по промислу чоловіколюбивого Бога попущено для немощі людської, коли, кажу, животне спарування уступає духові, щоб ми більше й анголоподібніше послужили Богові й відродилися синами по Євангелію (відповідно великому Павлові¹⁾), то який іще зостається привід у архієреїв, щоб не бажати йти слідом за отцями, й, оселивши жінок в монастир, спарувати з собою иншу жінку, Церкву Божу, инакше, ніж плотію, народжуючи дітей Христових? Чи вони не знають уготованих за Ісаїєю євнухам?²⁾ Чи вони не чули Спасителя, що для царства небесного бувають (говорить він) такі, що сами себе поробилии кастратами?³⁾ Але може бути, вони скажуть, що й Сам Спаситель рік, що не всі вміщають це ангельське обітування, а далі Апостол каже, що кожний має дар, один—цей, другий—инший⁴⁾. І ми разом із Спасителем не для всіх одне й те саме взаконюємо. Тому ті, що не можуть, або не бажать щось мудрувати вище за жінок, нехай иншим уступають єпископську справу. Нехай послухають одного з зовнішніх [письменників], що по мистецьки співає: велика небезпека минула і не захопила [доблестного] мужа. Крім цього, довго говорити про подібне нам не дозволяє теперішній час через нашу хворість, але ми маємо надію, коли Бог дозволить, прийти до вас зараз, як тільки одужаємо й добре влаштуємо справи престолу. Адже ми маємо надію знову повернути на путь Господню цих діоскоритів—коптів, які з часів третього [вселенського] собору одійшли від церкви [і тепер] уже порозумілися з нами. На цьому ми перестаємо [говорити] про предмет листа, закликаючи вас наслідувати не злим ділателям, але Пастирю овець великому, Господу Нашому Ісусу Христові, що наказує слухати тих, що сидять на сідалищі Моїсея, ані трохи не наслідуючи нерозумних їх діл⁵⁾. Ми радіємо, браття, що Братство там [у Львові] зростає, і ми маємо надію, прибувши з Богом, його прикрасити [і впорядкувати],

1) 1. Кор. IV, 15.

2) Ісаїя LVI, 4 і далі.

3) Мє. XIX, 12.

4) Римл. XII, 6.

5) Мє. XXIII, 2.

щоби досвід і цього [Александрійського] престолу мали всі, які вибрали побожне життя, прикрашені хрестом небесного кольору на темному тлі (це є емблема престолу), при чому цей символ значить, що побожні, ідучи слідом за Спасителем Христом і під'явши хрест, повинні пробувати на небесі, а мертві бути членами, сущими на землі. А коли б трапилося, що які-небудь людські справи перешкодили нам прийти, ця грамота хай буде всім вам, православним братам, свідочством нашого совіта і даруванням хрестоносної милости. Господь наш Ісус Христос хай дасть поширення віри, надії та любови в день Христов вам, що збираєте в скарбницю достойні царства Божого вчинки. молитвами Пречистої Госпожі нашої Богородиці і Приснодіви Марії, святого славного всехвального апостола і євангеліста Марка, іже во святих отець наших Атанасія Великого, Кирила та Івана Милостивого, патріархів Александрії й усіх святих. Аминь" ¹⁾.

Але не дивлячись на щире бажання, патріарху Мелетію так і не вдалося приїхати на Україну, і його намір упорядкувати Львівське братство, при безпосередній участі в його справах, так і лишився не здійсненим на протязі всього його життя. Для нього залишався один спосіб впливу на братство, а також і на все взагалі церковне життя на Україні,—це його плодове й талановите перо. З цього боку для церковного історика України від Мелетія збереглися цінні матеріали.

В слідуючому 1593 році, пробуваючи в Царгороді, Мелетій надіслав „Братіям у Львові“ нове цікаве послання, датоване 29 червня.

„З Єгипту ми послали Вам, про що ви прохали,—як поміг Господь. Зараз із Тракії ми не пишемо про тамошні соблазни, про які ви пишете, бо це належить вселенському [патріархові], від якого є й послання, що стосується, як ви кажете, до ваших справ. Маю надію, що за поміччю Божєю напишу, але прохаю вас, оскільки можете і [як] дозволяє справедливість з відповідною полегкістю, лагідно до всіх ставитись. Тому, що ви потребуєте листів до побожного й православного царя Московського, ми з власного бажання, з любовію, яку любить ваше братство, написали [цього листа] й заслали його вам; послаємо також копію [нашого] царського листа, щоб ви знали його зміст. Коли одсилатимете його до царя, то пошліть і одну книжку (з

¹⁾ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. Documente privitoare la Istoria Românilor — Ελληνική χείρνα υφάρδια τῆς ἱστορίας τῆς Ρωμανίας. σ. 413—414, № 1. *Εὐβοικὸν ἑστῆριον* 1909.—Цього листа Мелетія, разом із старим російським перекладом: було видано в книзі: Wladimirus Milkowicz, Monumenta confraternitatis staurupigianaе Leopoliensis, t. I, p. 379—383. Leopoli 1895. Але як грецький текст, так і російський переклад мають в цьому виданні великі дефекти, які почастію й можливо поповнити за кращим виданням Α. Ι. Παπαδοπουλο-Κεραμεύσα. Порівн. *Revue*, Analecta byzantino-russica, p. CXXII, § 24. Petropoli 1891.

тих, що ви там надрукували) про іудеїв, щоб і сам побожний цар побачив і прочитав, як вона перекладена на рідний йому діалект; і оправте книжку яко мога краще—в золоті політурки. Хай вам дасть Господь помноження, зміцнення і мир для спасенія вашого і нашої радости во славу Христа. Аминь“¹⁾).

Поданий лист займає певне місце в історії Львівського братства. Тут мова йде про спокуси, викликані сутичкою між братством та владолюбним і невгомним львівським єпископом Гедеоном Балабаном, якому не раз писав в оборону братства царгородський патріарх Єремія²⁾. Залишивши остаточне вирішення цієї справи патріархові вселенському, як кириархові львівської єпископії, патріарх Мелетій лише вмовляв членів львівського братства жити зо всіма в злагоді. Відомий і лист Мелетія (від 21 червня р. 1593) до московського царя Федора Івановича, якого він прохав дати львівському братству милостиню на будівлю церкви Успенія Божої Матері³⁾. Що ж до книжки „Κατὰ Ἰουδαίων“, яку братство мало послати московському царю Федору Івановичу, то тут мова йде про таке видання Львівського братства: „Κοριθίου Μελετίου ἀγιωτάτου πατῆρα Ἀλεξανδρείας ὑπὲρ τῆς Χριστιανῶν εὐσεβείας πρὸς Ἰουδαίους ἀπολογία. Господина Мелетія. Λεοντοπόλεως. Ἐτοπόθη ἐν οἴκῳ ἀδελφῶν. ἐτη θεουγονίας χρστῆ“ (1593)*⁴⁾. В кінці цього досить цінного видання надруковано по грецькому слідує: „Цю книжку [in 16^o, л. 56 не пронумерованих, текст грецький з слов'янським перекладом en regard] найсвятійшого і блаженного папи і патріарха Александрія кир-Мелетія, заголовок якої „Апология християнського благочестія“ або „Проти Іудеїв“ спочатку він сам власною рукою написав на латинській мові, подарувавши цей твір як певне свідоцтво любови до пробуваючих у православної вірі, потім він дійшов і до нас, подібно й иншим священної його руки [творам], подарованим нашому братству; цю ж [книжку] він подарував нам через христілюбивого Мануїла Ман-

1) Ἁ. Παπαδόπουλος-Κεραμζός. *ibid.*, σ. 414—415, № 3. *Por. Regel*, р. СХХIV, § 48.

2) *Por. A. C. Крыловскій*, Львовское ставропигиальное братство, стор. 151—153. Київ. 1904.

3) Грецький її текст надрукував Παρηνίχης в журналі *Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, т. XII, σ. 146 (*Por. Regel* р. СХХIII—СХХIV, § 47), а російський—проф.

І. Малишевський в досліді—Александрійській патріархъ Мелетій Пигасъ, т. II, стор. 13—14. Між иншим, про лист патріарха Мелетія до царя Федора Івановича нічого не говорить в спеціальному „Историческомъ очеркѣ о ставропигийской церкви Успенія Пресв. Богородицы“, надрукованому в „Юбилейномъ изданіи въ память 300-лѣтняго основанія львовскаго ставропигийскаго братства“, т. I. Льв., 1886 (т. 1—20).

4) *Por. A. C. Крыловскій*, стор. 294, 44.

цапета, грека з о. Крита, і возлюбленого брата нашого братства¹⁾; побожно прийнявши її, ми після того, як найменші спудеї нашої школи у Львові переклали її на слов'янську мову, видаємо на загальну користь вам—старим і молодим грекам, братам во Христі²⁾. Як раз про цю книжку патріарх Мелетій згадує і в листі до царя Федора Івановича від 21 червня р. 1593³⁾.

19 травня р. 1597 Мелетій одіслав з Царгорода нового листа „Братству, що во ім'я Боже утворилося й живе в славному Львові, православних християн священного чину і мирського стану, превозде-лінним во Христі Ісусі синам“.

„Мірність наша, говориться в цьому листі, молиться й благословляє всіх вас, усердно і безустанно призиваючи Господа нашого Ісуса Христа, щоб зберіг він вашу любов вище соблазнів лукавого цього віку, в якому Церква Христова має скорб, оточена хвилями гірко-го (соленого) моря життя. Кличемо вас, братія, щоб ви, живучи достойно призначення Христова, взираючи на нагороду царства небесного, наслідуючи начальнику спасення нашого, який великими скорбями й смертю отверз нам вхід до вічного життя, однодушно сприяли Церкві Христовій і допомогали Братству. Закладіть вищу школу (εὐσεβήτατα σπουδαστήριον), тому що у нас—полонених, тіла в самому тяжкому (злиденному) стані; тих, що відпали від побожної громади православних, одштовхніть, а як що вони повернуться, прийміть їх, соборно зміркувавши; покарайте їх епітимією за те, що вони нерозумно зробили, щоб вони мали каяття й за минуле, і більш правильно й побожно обмірковували будуче, не користуючись припливами й одпливами, як якісь моревлавці, граючи тим, чим грати не слід: хоч Бог і довготерпеливий, але Він має міць, і страшно впасти в руки Бога, благодать якого з усіма вами. Аминь“⁴⁾.

1) „διὰ φιλοχρίστου Μανουὴλ τοῦ Μαντζαπέτα τοῦ Κρητῶν Γραικοῦ“.— Про цього Мануїла є відомості і з іншого джерела. 30 вересня р. 1593,—говориться в одному документі,—коли дійшов до львівського братства лист найсвятішого і блаженного папи і патріарха Александрійського Мелетія, в члені братства записалися побожні греки з острова Крита, серед яких був і Мануїл Манцапета, що записався точнісінько так: „Ὁ Μανουὴλ τῆς Τζουχοῦς ὡ πατὴρ ἡμῶν Γεωργίως καὶ τῆ μητρ μου Πρηνῆ ἀδελφός τῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφοτικῆς τῆς κτισθῆς τῆς παναγίας δεσποτικῆς θεοτοκοῦ, ἡ διὰ γὰρ μου ἐγράφη“. Monumenta confraternitatis stauropigianaе Leopoliensis, edidit Dr. Wl. Milkowicz, t. I, pars 2, p. 497. Leopoli 1898).

2) É. Legrand, Bibliographie hellénique au XV et XVI siècles. t. II, p. 88—89. P. 1885.

3) Проф. И. И. Малышевскій. Александрійскій патріархъ Мелетій etc. II, 14—

4) Ἁ. Παπαδόπουλος—Κεραμεύς, ibid. 417. № 6. Пор. Regei. CXXXII, § 153.—Грецький текст і старий слов'янський переклад листа видав і Wl. Milkowicz, Monumenta etc., t. I, pars 2, p. 797—798. В цьому виданні є й

Таким чином і цей лист дає нову подробицю що до відносин між Мелетієм та Львівським братством, якому патріарх радив заснувати спудастиріон, тоб-то академію, бо школа початкова чи навіть середня вже існувала при Львівському братстві¹⁾. Характерною є й заява Мелетія, що християне Сходу, з-за тяжкого мусульманського ярма, не мають можливости заснувати вищу школу, в той час як школи початкові та середні там існували. В листі Мелетій говорить і про тих, що через латинську пропаганду відпали від православної громади: приймаючи їх назад, треба мудро міркувати.

У тому ж дусі Мелетій надіслав 23 липня р. 1597-го з Царгорода і другого листа до Львівського „Братства побожних при всесечесному храмі Богородиці Успенія“.

„Мірність наша—читаємо тут—молиться й благословляє всіх вас во Святім Дусі. Дійсно, ви достойні молитви й благословення, бо заклали братство, не філію вселенського братства віруючих, але його несокрушиму фалангу (συντροφίαν) для допомоги нужденним. Вашу божественну ревність доказало недавнє шалене хвилювання (ζέλι) лжебратів: коли ті відокремились і вимагали, щоб ви зійшли з путі прямої, ви зовсім не могли стерпіти цього, бо вівіці Христові не слухаються голосу чужих. Тому я з радістю й хвалю непохитність вашого побожного настрою. Прохаю ж вас—завжди будьте озброєні тою ж ревністю й не приймайте жадної новини. Крім того, закладіть вищу школу [спудастиріон або академію], розсадник благочестія, який дасть прекрасні плоди для зміцнення православія, для похвали і пам'яті вашої—всіх братів, зберегти яких для більшого помноження благ ми й просимо Бога“²⁾.

Бачимо, що цей лист дає нам додаткові подробиці внутрішнього життя львівського братства, відмічаючи добродійну його діяльність і боротьбу за віру з инослав'ям після Берестейської унії р. 1596³⁾. Гаряча ж ревність Мелетія до просвітньої роботи братства і невідступне заохочування до подвигів віри характеризують особу патріарха, якого ніколи не покидало гаряче бажання служити православію. Це піклування надто було цінним для братства на початку його діяльності після Берестейської унії, коли під тяжким гнітом перебував весь український православний нарід, а львівське братство повинно було дуже енергійно боронити свої права.

Додаток наприкінці листа: „Чтеца Іоасафа примите любезно і помогите возможнымъ, образомъ“. В грецькому тексті останнього видання є великі помилки, і він потребує значної коректури.

¹⁾ А. С. Крыловскій, Львовское ставропигиальное братство, ст. 230 і далі.

²⁾ 'Α. Παπαδόπουλος—Κεραμειός. σ. 421, № 13; Milkowicz, t. I parts 2, p. 799.

³⁾ А. С. Крыловскій, 84.

Чималий науково-історичний інтерес мають і інші недавно опубліковані послання патріарха Мелетія, адресовані до різних церковних діячів України в XVI ст. Такі зокрема—деякі послання патріарха до відомого львівського єпископа Гедеона Балабана, освіченого та енергійного діяча, але несталого що до православних своїх переконань і неприхильного до львівського Ставропігійного братства, з яким він майже постійно вів боротьбу то з-за автономії братства, то з-за матеріальних його придбань. 29 липня р. 1597 Мелетій, який був єпітропом царгородського патріаршого престолу, надіслав із Царгорода до „Гедеона, єпископа Львова“ такого листа.

„Я похвалив би твою ревність по Бозі, коли-б ти не допустив похитнути твою православну думку хвилям, які підняли лжеєпископи проти православія¹⁾... Але з твого листа довідався, що ти лишився твердим [у православії]²⁾, в той час як деякі відпали й покинули благу частку Христову: вони возлюбили, як колись де хто, славу людську більше, ніж славу Божу. Ітак „будь вірним до смерті—говори святе слово в Апокаліпсисі (II, 10)—і дам тобі вінець життя“. А те, про що ти хочеш довідатися від мене, можна буде тобі [взнати] з католичних наших посланій, які ми послали в різні часи, а деякі й тепер засилаємо з єродіяконом Кипріяном, нашим сином: він відтіля прибув до нас майже ради тих [листів] і з ними знову посилається до Савроматів³⁾. Ти ж і з братством живи в мирі. І у вас патріархія хай має честь Ставропігії і поминавання, як по всіх майже мітрополіях буває. Аже ж це не образа тобі, а похвала. І братство для загальної користі скрізь складається, при чому, разом з іншими, допомагають і архієреї. Про нашого Кирила [Лукариса] ми вам пишемо, щоб він залишився [у вас],—бо йому, як на його настрій, краще залишитися. Попіклуйтеся, щоб заснувати спудастиріон [академію], а також опорудити й друкарню, щоб без фальшувань (*ἀυθιεύτως*) у вас друкувалися й наші [грецькі книги]. І не нехуйте цим і нашим лихом: ажеж нас тепер посіла страшенна неволя, превище якої хай захищає вас милосердний Бог в здоровлі душі й тіла та в однодушності й дорогому мирі Христовому“⁴⁾.

1) Натяк на прихильність Гедеона до унії, яка виявилась на Берестейському Соборі р. 1595 (А. С. Крыловскій, 155).

2) Так очевидно рекомендував себе перед патріархом сам Гедеон, хитро криючи правду. Але р. 1597 його симпатії були вже не за унію.

3) Тоб-то до поляків.

4) 'Α. Παπαδόπουλος - Κερκυραεύς. *ibid.*, т. 420—421, № 11. Пор. Regel, р. СХХХІІІ, § 166. Еп. Порфирій Успенскій і проф. В. Н. Бенешевичъ. Описаніє греческихъ рукописей монастыря Св. Екатерины на Синаѣ. т. I. стор. 395, § 87. СПб. 1911.

Того ж 1597 року, 20 серпня, Мелетій послав з Царгорода до Гедеона, єпископа Львова* другого листа такого змісту:

„На листи та прозьби вашого преосвященства (τῆς τῆς Θεοφιλίας), які кир-Симеон, ваш і наш син, привіз від вас, ми відповіли пространно, хоч багато разів і з архідіяконом Кипріяном і раніше і потім ми писали для навчення що до тамошніх суперечок. І ось ви маєте послання, перекладіть його на свою руську мову й надрукуйте в цілому всі (листи), разом з грецькими, так, щоб за допомогою цих писань Церква Христова давала вам можливу втіху. Бути у вас, як і ми бажємо, неможливо через сучасні обставини, послати котрихось архієреїв-екзархів, придатних до потреби, ми також не можемо через турбації, що у нас діються. За це дадуть Богові відповідь ті, що володіють великими достатками, але не допомагають Східній Церкві, яка в страшному полоні,—так, щоб вона могла й усувати нужди, [що чиняться] з боку нечестивих, і мудрістю й розумом, живити душі, що потребують [необхідної] допомоги, ознайомити з святим письмом і всяким вихованням для службових обов'язків у Церкві. Бо ж роботу й небезпеки ми можемо зносити [тільки] з Богом і, дійсно, з Богом і зносимо. Підстави ж для розколу у нас нема ніякої, бо люде зневолені властителями й неспроможні здобувати найнеобхіднішого для себе й дітей своїх. За всіх їх піклуватиметься Бог, ви ж пробуйте у мирі, а ніяк не відходячи від отецьких догматів та преданій, знаючи, що й багато соборів, і сім вселенських, священним прикрашених чином (ажеж і це—не без Бога) і багатьома століттями затверджених, передали догмати східної церкви, і ви маєте преданія отецькі—від західніх отців; і з того часу, як церква давнього Риму, порішила відступити від них, вона розділила вселенну і до цього часу збудує [її] з великим потрясінням та загибеллю вельми багатьох душ. Господь із вами!“¹⁾

Суперечки, про які згадує в листі патріарх, в той час були з одного боку між православними та уніятами, а з другого—між єпископом Гедеоном та братством, і торкалися: перші—питань віри, а другі—переважно матеріально-економічних відносин. Що до попередніх листів патріарха, які, на його думку, могли бути корисними для православної української пастви в той тяжкий для неї момент, і оголошення яких було, на думку Мелетія, своєчасним, то до них треба віднести й відомі вже листи—до князя Константина Острожського і всіх православних братів Малої Русі (від 8 березня р. 1594 з Царгорода²⁾), побожних і православніших руських, що проживають в

¹⁾ 'Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, σ. 435, № 19. Por. Reg. I СХХХVI, § 202.

²⁾ 'Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, σ. 415—417, № 4; проф. І. І. Малишевський, II, № 15, стор. 23—28 (старий переклад); Reg. I, СХХIV, § 65.

Польщі (з Царгорода, від 23 липня, р. 1597)¹⁾; епископа Гелсона, духовенства і всього православного народу Малої Русі від 4 серпня р. 1597 з Царгорода—про призначення трьох екзархів для української церкви і повчання в справах церковного врядування²⁾ і инш.³⁾

Відомий, нарешті, ще один лист Мелетія до „Боголюбивішого єпископа Львова Ватабана, о Господі брата і спослужника превсвєдлинного“, посланий з Царгорода р. 1598-го, після того, як Гелсона було призначено екзархом Вселенського Царгородського престолу, разом з протосинкелом Александрійського престолу, архимандритом Кирилом Лукариєм, і князем Константином Острожським.

„Про вашу епархию,—говориться тут,—ми писали ранш і багато і часто, і нині знову, по можливості у відповідь на те, про що нас запитують, посилаємо розрешення, закликаючи всіх, залишивши дискусії та суперечки, піклуватися про простоту православної віри і бути, як голуби Христові. І тьому архіерейству, як ученику Спасителя Христа і особливо, як пастирю православному і достойному, треба всяку прикласти старанність до того, щоб бути в згоді з братами, все переносити для любови по Христу (по священному Апостолу) і вельми догожати, як батько дітям. Це—про вищесказане. Просимо ж твое архіерейство й инших православних архіереїв, іереїв, князів і весь християнський нарід, щоб ви з усякою охотою допомогли потребам Східньої Церкви. Адже ж у цьому тяжкому полоні, крім страждань, злигоднів і ріжностайних пригод, ми маємо й потребу в великих видатках, і вся наша громада, під гнітом властителів, впала в бідність і не в силі задовольнити власні потреби і як слід допомагати потребам Великої Церкви і храмів, які щодня грабуються, замикаються, переносять всякі насильства. Тому просимо і вас, щоб і ви допомогли, кожний даючи самохіть посильну милостиню, вперше—Боголюбивіші архіереї з побожнішими іереями, потім—шляхетні й ясновельможні князі з боголюбивим народом. Адже таким способом і ми будемо в силі трохи перемогти великі нещастя і не зовсім загинути, затоплювані цим великим хвилюванням, і ви будете мати стокротну нагороду і небесне царство, по обітуванню Спасителя нашого, благодать якого і безмежна милость з усіма вами“⁴⁾.

1) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 422—429, № 15, проф. І. І. Малишевський, II, № XVII, стор. 44—60 (старий переклад); Reg e I, CXXXIV, § 177.

2) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 429—433, № 19; проф. І. І. Малишевський, II, № XVIII, стор. 60—67 (старий переклад); Reg e I, CXXXIV—CXXXV, § 178.

3) Проф. І. І. Малишевський, II, стор. 70—72 (№ XX), 78—90 (№ XXVI).

4) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 433 (№ 17). Пор. Reg e I, CXXXVI, § 202. Єпископ Порфирій Успенський і проф. В. Н. Бенешевичь, Описаніє та инш., стор. 397, § 149.

Але невідомо, чи допомогли бідуючій Східній Церкві духовенство та миряне Української церкви, під впливом палких прохань патріарха Мелетія; що ж стосується до навчання про згоду, яке патріарх давав Гедєону Балабану, то воно, безумовно, зробило свій вплив на взаємовідносини між Львівським єпископом та місцевим братством, бо біля цього саме часу визначився поворот до згоди між ворожими сторонами, що нарешті закінчилося взаємними добрими відносинами; ця згода привела до кращого і братство і всю Львівську єпархію²⁾.

Потім, 23 березня р. 1597-го Мелетій надіслав з Царгорода листа до „Братів православних християн священного чину і мирського стану, во Христі Ісусі вождєлінним синам, які мешкають у славній Вильні“.

„Ви тішите мє змучене серце, душі дорогоцінні, і одним тільки своїм ім'ям, бо ви складаєте священну громаду, дружину царя великого, фалангу православному, досвідчене урочисте єднання братів, які записані на небесі, в книзі Бога живого. Ви утверждаєте православіє, тішите Церкву Христову, спасаєте побожність для Матері Церкви, як шляхетні парости і чада світу, пильнуючи боговибраній корабель, основою якого є Христос, бодрствуючи серед хвиль гіркого моря життя. Ви—ковчег, що заховує насіння побожності для здобуття та возгрівання загубленого світу, сини обітування, для якого ви, трохи спокушені ради бездоганної своєї віри, як в горені—спробами, тоб-то очистительним огнем, і виявивши себе достойними Бога, будете прийняті вкупі з тими отцями, що вірою дістали обітування; зберегаючи їхню віру цілою й незменшеною, непорушною для яких небудь додатків, ідучи правдивим шляхом, ви дістанете нев'янучий вінець, його воздасть праведний Суддя в день той тим, хто подвизається згідно Павлові або з Павлом, який не відкрив свого чуття для швидко зваблюючих радостей життя, і непохитно переносить скорботи, що характеризують християнство перед лицем Христа Страдника і Законоположника: „в світі—говорить він ученикам—будете мати смуток“; їх же Він і заспокоює, кажучи: „але мужайтесь, Я переміг світ“ (Іоан. XVI, 33). Тільки віру ви, як змії мудрі (Мтє. X, 16), збережіть мені вище всього нового і не звертайте уваги на софістичну мудрість слизько-язикового богословія схоластів, будучи чистими голубами Спасителя (Мтє. X, 16), уникаючи марного ошукання мудрости віку; уникайте й зіпсованих робітників, у яких черево є тим, чому вони служать, зовсім не піклуючись про будуче. Але мені, який радіє вашими похвалами, що мене й вас, гадаю, закликають охоче йти на дальші подвиги благочестія, йєнш за все дозволяють [йти до цього] наші нещасливі обставини і страшні страждання, і скорботи надсильні, від яких ми

²⁾ А. С. Крыловскій, 159—160.

ніде не маємо полекшення. Будьте здорові о Бозі і не забувайте про наші страждання, беручи в яких участь, ви, звичайно, матимете помноження найдивніших нагород у царстві Бога і Отця, благодать якого з усіма вами. Аминь“¹⁾).

Таким чином, патріарх Мелетій мав зносини і з Віленським православним братством, заслуги якого в справі зміцнення православ'я і поширення християнської освіти також досить значні. В поданому поетичному листі Мелетій вихваляє Віленське братство за його ріжнотанітну, корисну для Православної Церкви працю, а разом і заохочує братчиків й надалі старанно служити для блага православ'я. Мелетій ще раніше відсилки згаданого листа зав'язав зносини з віленськими православними діячами. 31 липня р. 1596 в Вільні був надрукований слідуочий твір патріарха Мелетія: „Διάλογος Ὁρθόδοξος χριστιανός. Τοῦ μακαριωτάτου καὶ παναγιωτάτου πάπα καὶ πατριάρχου Ἀλεξάνδρειας κυρίου Μελετίου, εἰς τὴν τῶν σπουδαίων ὠφέλειαν. Μικρὰ μὲν ἡ βιβλίος μεγάλη καθύπερθε ταῦτ' ἔργον, τῆς κρατερᾶς πίστεως ὀρθοδόξου. Ἐν Βελόνῃ κρησ' Μηνὶ ἰουλίῳ λ'“, тоб-то: „Діалог—Православний християнин, Блаженнішого папи і патріарха Александрії Кира Мелетія, для пользи спудеїв“²⁾. Книга невелика [стор. 16+38], [але] криє в собі великі таїнства міцної віри православних“ і інше. Передмова до книжки має передовсім відозви до читачів, написані віршами, та коротку біографію Мелетія, в якій сказано й таке: „[Мелетій] написав дуже багато книжок. Ні один із його творів ще не виданий, крім ґрунтовної бесіди проти іудеїв грецькою та руською мовами, і тепер [видається] цей його діалог. Він склав його для того, щоб була користь читачам спудеям, особливо в тих місцевостях і містах, де переважно рясняться погані й ріжностайні ереси, від яких нам, що слідуєть канонам і наказам святої Христової католичної й апостольської Церкви Східньої, хай буде даровано визволення й заховання Іисусом Христом, якому слава“ й далі. Сам „Мелетій, Божою милостію папа і патріарх великого міста Александрії і суддя вселенський“,—звертається з таким коротким листом до Константина Корнякта († 1

¹⁾ Ἀ. Παπαδόπουλος—Κεραμεύς, σ. 418—419 (§ 8); Reg. I, CXXXIII, § 155.

²⁾ Під „спудеями“ треба розуміти учнів, по теперішньому „студентів“, а в загальному змислі ретельних читачів, які цікавляться богословієм. В спеціальному ж розумінні, наприклад у звязку з організацією Свято-Гробського братства в Єрусалімі, спудеї складають окрему чернецьку організацію, яка була в святому місті з старих часів. Про спудеїв Єрусаліму Мелетій добре знав, як це видно з його листа до Єрусалімського патріарха Софронія, одісланого з Царгорода р. 1593 го (Μ. Α. Κλεόπας, Ἐπιστολὴ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας περὶ τῶν Σπουδαίων μοναχῶν. Νέα Σειῶν, 1907 (V), 927—929).

серпня р. 1703), одного з видатних тодішніх церковно-громадських діячів на Україні, родом грека з острова Крита, діяльного члена львівського братства, що брав участь власними матеріяльними засобами в будіванні братської Успенської церкви у Львові, дружнього з своїм відомим земляком-патріархом¹⁾: „колись, мандруючи по Тракії й пробуваючи ще на нижчому ступіні священства, ми склали одного Діялога, назвавши його „Православний християнин“, і посилаємо його з Тракії тобі в дар, любиме чадо Константине, як відповідний твоїй побожності і богобійності твоїх чудових дітей. Прийміть [його] в [доброму] здоров'ї старано вивчайте скарб православія. Хай він вам буде свідоцтвом і пам'яткою отецької любови до вас і піклування про церкву Христову. Будь здоров любезніший. В Царгороді р. 1593“. З свого боку, „спудеї грецького діялекта—οἱ τῆς ἐλλητικῆς διαλέκτου σπουδαῖοι“, що вчилися в руській академії—ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ τῶν Ρωσῶν—братства святої й єдиносущної і животворящої Тройці,—яка була в Вільні, написали „Τῷ εὐφρανεστάτῳ καὶ μεγίστῳ πρεσβυτέρῳ ἀρχιεπίσκοπῳ Γεωργίῳ τῷ μεγίστῳ προσηματεστάτῳ“ такого цікавого листа.

„Багато гарного почувши про твою шляхетність від других, особливо ж від преподобнішого і вченішого нашого ректора Кирила Лукариса²⁾, синкела святійшого престолу Александрії, прославляючого, оскільки можливо, твою моральну досконалість і теплість віри й інше, про що довго було б оповідати, ми не можемо не начертати в нашому серці образ твоєї душі, носячи [його] як прикрасу. А щоб ти мав (хоч) малий доказ цього, ми цього Діялога, якого блаженніший і мудріший патріарх Александрії, написавши, нам передав для нашої душевної користі. після надрукування, даруємо великому мужові, тоб-то тобі. Сам же ти подвійно,—уклінно просимо,—зроби нам послугу і нас, як відповідних, прийми до своєї дружби, щоб не образити прихильности слудеїв, і не залишай і надалі піклуватися про нас: бо в нас і знову є потреба в допомозі блаженнішого патріарха Александрії кир Мелетія; а тому що тільки один він не може до нас прийти, то у нас є потреба в допомозі й інших освічених і вчених мужів; [з окрема є потреба] в інших його [Мелетія] дуже важливих і вчених творах, особливо ж у Строматах його,—в такій книзі, де пред-

¹⁾ Портрет К. Корнякта і його лист уміщено в „Юбилейномъ изданіи въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго братства“, т. I, стор. 79. Львів, 1886. Див. про нього і в „Архивъ Ю.-З. Россіи“, т. XI та XII (passim), „Указатель“, т. XII, с. 666.

²⁾ Про те, що Кирил Лукарис був ректором Віленської Академії, нема згадки в книзі прот. Е. Овсянникова „Константинопольскій патріарх Кирил Лукарис etc.“ (стор. 98—105). Новочеркаськ 1903. Але пор. проф. К. Харламповича „Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII в.“, стор. 264—265. Казань, 1898.

мети віри, як нам переказували певні люде, з'ясовуються ясніше сонця; хай не позбавить він нас [цієї книжки] по можливості скоріше. Ми ж хоч і часто в листах просили про це його блаженство, одначе нам не щастило в прозбі й навіть— у відповіді: гадаємо, що причиною цього є велике віддалення місця. Тому ми прохаємо твою шляхетність, бо ти знаходишся ближче, можливо скоріше пошли до святійшого і попроси про це від нас. Ми добре знаємо, що ти, певне, почувеш [нас], нам же і всій церкві, яка в небезпеці і яка по можливості воїнствує з нападами супротивників, ти вельми поможеш. Ми ж, зо свого боку, обіцяємо і вдруге сповідати невмірущу влячність твоїй шляхетності. Будь здоров. У Вільні, 20 метагітніона, р. 1596*¹⁾.

Ми навмисне подали передмову до „Діялога“ патріарха Мелетія надрукованого у Вільні. Тут все свідчить про тісне духовне єднання між православним Сходом та південно-західньою церквою,— і грецька мова твору, необхідного для воїнствующої православної Церкви, і бібліографічна замітка про наукові праці грецького ієрарха, з перекладом одного з них на руську мову, і співробітництво освіченого і впливового грека-кригянина Константина Корнякта, і особливо зворушливий лист студентів Віленської богословської академії до заможного купця-грека, прихильного до освіти, написаний грецькою мовою без додержання вищого літературного стилю, але з невідступним бажанням притягти місцевого мецената до друкування й інших творів, Мелетія, (як, прадоподібно, він узяв на себе витрати на видання „Діялога“), і увійти в безпосередні зносини з відомим патріархом, щоб він допомагав ретельним спудеям в освітній роботі. Увесь цей нарис так і відбиває на собі звичаї грецьких учнів, так і робить вражіння маленького закутка сходу на далекій українській землі.

Далі до 6 червня (скірофаріона) р. 1597 відноситься лист Мелетія до „Ігнатія благочестивішого протопопа, Хорепископа славінішого і православнішого Острога—(Ὁστροβίτης),— о Господі возлюбленого сина“,— одісланий з Царгорода.

„Хвалю ревність твою, священний Ігнатіє,—писав патріарх,— рівну по значінню ревності тєсвятянина, бо й Ілія, противостояв жерцям Ізавеля, здобувши ту спасительну для народу перемогу, яка переважила Олімпійські побіди. Гадаємо, що ти зазнав шось подібного Давидові, (це виводимо з того, що передав про тебе Кипріян, ваш архімандрит, а наш нині син), кажу—Богоотцю Давиду, який без повної зброї Саула вступив у бій з хвастливим Голіафом. Бо Дух Святий не через колісниці й їздців соділає ставлення пам'ятників перемоги побожних над ворогами, і хай жоден мудрий не сміє вихвалитися мудрістю

¹⁾ É. Legrand, Bibliographie hellénique au XV-e et XVI-e siècles, t. II, p. 115—119, Paris 1885.

своєю, сильний—силою своєю, заможний—достатками своїми. І дійсно, справедливо було тобі, Ігнатіє, йти по стопам того Ігнатія, якого й ім'я ти носиш, і який безпосередньо за апостолами і згідно з апостолами наповняв Церкву Христа Спасителя. Ми гадаємо, що ти—другий богомудрий Спиридон, що в простоті мудрости по Богові [свого] духа подолав філософа, що вихвалявся гарно складеними сплетіннями об'юродилої мудрости. Прекрасно, воіне Христа, ради якого ти ведеш боротьбу проти врат адових, тоб-то проти видумок чванливости і заблуду, ти будеш коронований і більш блискучим чином: бо „пресвітерам,— як сказано,—повинно воздати сугубу честь, особливо тим, що працюють над словом“ (1 Тим. V, 17). Але ти не попускайся й сам, як мудрий учитель, у боротьбі проти лжеіменного знання софістичного богослов'я деяких, будучи зразком і прикладом для решти, всіх готуючи до подвигів побожності за допомогою того, що ти робиш і говориш. Про це ми возглашаємо священній твоїй душі з безодні нещастя та страшного полону, який переважає й [полон] халдейський, ти ж зберігай себе вище збурених проти православ'я хвиль і, борючися, як мужній Маккавей, за отецьке, чекай небесного вінця вкупі з отцями. Будь здоров о Господі, чеснійше чадо“¹⁾.

І цей характерний лист піддержує енергію, що до оборони православ'я, одного з менш відомих церковних діячів, протопопа і благочинного (хорєпископа) Острожського Ігнатія²⁾, який, не відзначаючись великою освітою, всеж таки сміло вступав у дискусії з латинцями і чистотою свого православного настрою, і силою щирої та глибокої віри перемігав хитроскладені сілогізми латинських богословів. Піддержка такого типового для доби XVI ст. церковного діяча авторитетним і освіченим Александрійським патріархом була необхідною й, безумовно, додала сили страдницькій душі протопопа Ігнатія, самотнього, далекого від других борця за православну віру.

До 1598 року відносяться два других листи Мелетія, які мають історичне значіння, один з котрих був одісланий до „Славнійшого князя і великого канцлера Івана Замойського (*Иванъ Замойскій*) з велеліпнішими достойниками надзвичайного сената великого короля Польщі, чадо по Господі превожделінних“, а другий—імператору Рудольфу („*Рудольфъ αυτοхράторъ*“).

„Спасителем нашим Богом ми, грішні,—писав Мелетій в першому листі.—поставлені пасти, і дійсно, ми й пасемо овець Христових, по

1) 'A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. 419—420 № 9; Regel, CXXXIII, § 158.

2) Цей Ігнатій, будучи ще священником, брав участь в Берестейському церковному соборі р. 1596 і був критикієм над соборними нотаріями, тоб-то головним діловодом (Проф. П. Н. Жуковичъ „Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.)“. Стр. 223. Спб. 1901.

дарованій нам Самим Спасителем і силі і розумінню, для спільного спасення душ наших, для блага Церкви, для мира всього світу. Тому і вам посилаємо листа, славнійші архонти і весь надзвичайний синклит, як [пишемо] й до славнійшого цісаря, превожделінні о Христі Ісусі чада нашої мірности, що прикрашаєте преблаженну владу щасливішої Польщі справедливістю і іншою чеснотою. Турбота ж у наших листах і невдоволення, яке давно почалося проти вашої влади, а нині досягло височини, має підставини. Бо з того часу, як було видано Григоріянського календаря, якесь інше яблуко незгоди схвилювало вселенну, і якийсь раптовий холод обняв піднебесну; досягнувши й до Савроматів, зло чимало стурбувало й турбує владу високої корони. Я кажу про учеників Східньої Церкви—греків, які живуть під вашою владою, й у яких предання отців східніх і західніх і догмати остільки захоплюють всю душу, що ніяка новина, ніщо нове зовсім не допускається в Церкву Христову і жодним не приймається. Бо новини і нові установи несуть загибель для Церкви, і справедливо вони соборно забороняються отцями під страхом анатеми й у наших побожно і цілком одкидаються. Деякі ж, примушуючи їх одійти від отецьких догматів і преданій, обурюють вашу владу. Цього як-раз хотять досягти діячі (ої) старого Риму; з цієї саме причини вони й вашу владу підбурюють проти наших, з-за честолюбства силяться знищити [право] свободи підвладних, наперекір євангельській постанові, яку волею своєю, а не з неволі хотять проголошувати, і наперекір закону вашої держави, який застерігає присягою зберігання прономії підданих. І так, тричі, нас (кажу—нас, тоб-то наших братів, які живуть під владою вашої держави), тричі нас ображають ті, що проти нас підбурюють ваше постійно доброзичливе відношення: поперше, вони силяться ухилитись від євангельського учення, яке забороняє насильство, подруге, перемагаються один з одним у віддаленні від отецького законоположення й отецьких постанов, які карають зрадників анатевою, і потрете, роблять збавлення прономії у вас і світлішого короля, хоч ви з клятвою обіцяли непорушно зберігти прономію підданих. Про це ми листами й прохали вашу світлість, щоб нам не позбавитися або чоловіксюбія у правителів, що ставляться прихильно [до нас], або справедливости у справедливійших суддів. Пишемо ж латинською мовсю, бо по благодаті Божій знаємо латинську мову й бажаємо, щоб наші слова і нашу прозьбу ви прийняли й почувли без прекладача, безпосередньо сами, тсму що недоцільно помножувати, а краще [слід] припинити напади проти нас, дозволити нам заспокоїтися в волі отців, [тим більш], що ми підпадаємо під усякі нещастя ради православної віри во Христа Спасителя. Бо ті догмати, по яких віруємо, і ті предання, яких держимося, встановлені й передані отцями на семи всесвітніх соборах, які

возіяли зо Сходу й Заходу. Богородними заступництвами їх Христос Бог хай збереже вашу преблагенну й постійно триумфуючу владу завжди пануючою“¹⁾).

Таким чином, в поданому листі патріарх Мелетій з'являється оборонцем православних від переслідувань їх латинянами в Польщі, з окрема, з приводу поширення Григоріянського календаря, який, безумовно, мав і місіонерсько-віроісповідний характер. При цьому патріарх повівся досить дипломатично: він прохав польський уряд головним чином за греків, але його оборона торкалась, безумовно, і усіх православних польсько-литовської держави і наводила уряд на думку про необхідність зберігати привілеї й боронити від утисків і все взагалі місцеве православне населення.

Таке ж значіння має й лист Мелетія до імператора Рудольфа.

„Написавши мовою латинською прозьбу, ми послали до тебе, цисарю (*και?ττρ*) непереможний, господине й сине по Господі вождєлінний, і просимо твою людяність прочитати прихильно і відгукнутися чоловіколюбно й благомилосердно на прохання Східньої Церкви. Ти знаєш, що Церкву уставлено на основі апостолів та пророків, суццю краєугольну Христу, і вона одкидає всі новини й сама по собі дає всім бажаючим тільки ті здобутки, які не відступають від отецьких постанов, і чинить справу, гідну всякої ухвали. О, коли б і старий Рим до кінця продовжував так чинити: ти побачив-би в спокійному стані вселенну, яку спустошують вогнем нового та новин. Але кожний хай іде тим шляхом, яким бажає, ми ж ідемо слідом за отцями східніми й західніми; на семи всесвітніх соборах (про місцеві я не говорю) вони визнали те, що ми держимо, і цим ми задовольняємося. Може бути, ми турбуємо твій найшляхетніший слух невчасно,—бо знаємо, що ти стурбований війнами, [але] маємо надію і безупинно просимо чоловіколюбця Господа, яко мога скоріше замінити їх глибоким, корисним для душі, славним миром. Але й для цього ми (Бог знає) не без зусилля [й успіху] працюємо, бо про нашу до вашої слави найзичливішу й отецьку прихильність знають і з ваших чимало—і твое милосердя блискучіше довідається після того як, за допомогою Божою, прийдуть до кінця наші поривання, прохання, праці, турботи й поради до тих, що владу мають на користь згоди світової. Про це ми прохаємо й твое милосердя, бо ти знаєш, що згода значно краща і більш дорога серцю, ніж нещастя від війни. Господь Бог хай дасть цю згоду вселенній при твоїй, королю, допомозі, з ласки Божої. Господь хай збереже твою державу непереможною й побідною. Аминь²⁾).

1) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμειός. τ. 434, № 18; Reg. I. CXXXVI, § 200.

2) 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμειός. τ. 435, № 20; Reg. I. CXXXVI, § 204.

Поданий лист Мелетія був одісланий до австрійського цісаря Рудольфа II, який в зазначений час мав великий вплив на політичні справи польсько-литовської держави і міг почасти сприяти доброму стану місцевого православного населення. Разом з тим Мелетій виступає перед Австрійським цісарем в ролі миротворця, який прямує до згоди в інтересах добробуту Церкви й обіцяє цісарю свою допомогу в його війні з турками¹⁾. І коли друга місія Мелетія була викликана загальним церковним характером й назначенням його діяльності, то перше завдання, забезпечуюче права православних греків в закордонній державі, мотивувалося тодішніми особними потребами й свідчило про церковну взаємність між Александрією та Царгородом з одного боку й Україною з другого, та про широке піклування Александрійського патріарха що до блага православної Східньої церкви.

Для тої ж церковної взаємности є цікавим і слідуючий короткий лист до „Повсюди православних християн“, якого Мелетій написав в Каїрі 10 листопаду р. 1592-го.

„Пазлу Анікієву з Польщі, мужові поважному й шляхетному, який мандрував по наших країнах, і був на богошественній горі Синаї, ради страху Божого, і цілував священний скарб всемудрої діви страдниці Катерини, прохав посвідчення, а крім того дозволу носити на ознаці меч, знаряддя мучеництва, і фіникову гілку, символ перемоги, яку одержують від Бога ті, що зберігли віру і вславили себе славним вчинком,—Мірність наша дала цей подарунок в посвідчення праць, мандрування і в доказ випроханої нагороди“²⁾.

Оглянуті листи патріарха Мелетія досить докладно відповідають наміченому нами науковому завданню, бо дають додаткові, а почасти й нові відомости що до складного питання про історичні зносини між Українською церквою та православним грецьким Сходом. Львівське Ставропигіяльне братство, з його добродійністю, освітньою й релігійно-творчою діяльністю, львівський єпископ Гедеон Балабан в його відносинах до братства і до релігійних потреб свого часу, духовне єднання Мелетія з Віленським православним братством і освітня його діяльність спільно з цією організацією, заохочування їм до праці одного з малих церковних діячів на Україні, оборона православних, яких переслідували перед центральною владою польсько-литовського королівства, і, нарешті, нагорода прочанину святого Синая, який прибув з польського королівства,—все це моменти єднання патріарха Мелетія з Українською церквою, що мають те або інше освітлення, почасти додаткове, почасти нове в аналізованих його листах.

¹⁾ Проф. П. Н. Жуковичъ. Сеймовая борьба православнаго западно-рускаго дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.), стор. 61, 120, 177. Спб. 1901.

²⁾ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμειός. σ. 414, № 2: Regel, CXXII. § 29; Παυδωρξ., VIII. σ. 305-306.

2. Кирил Лукарис, патріарх Александрійський і Царгородський, в його відносинах до Української церкви.

Патріарх Кирил Лукарис († 1638) зв'язаний був з долею Української православної церкви багатьма моментами своєї видатної церковно-громадської діяльності. На території України з'явився він на самому початку своєї гарячої роботи на користь православ'я, коли ще був протосинкелом Александрійського патріарха Мелетія Піга; він зав'язав близькі зносини з місцевими діячами і цілком перейнявся ідеєю жертвенного служення Південно-Західній православної церкви, яку тіснили, а потім, займаючи послідовно патріарші катедри в Александрії та Царгороді, він до самої своєї смерті палко стояв на сторожі православ'я і досить енергійно боронив закордонну свою паству від воєнного нападу з боку уніятів та єзуїтів. Кирил навіть став жертвою цієї боротьби і загинув страшною смертю через інтриги єзуїтів, які не могли дарувати йому успіхів в обороні православ'я, як в Александрії та Царгороді, так і в Польщі та на Україні, де Кирил „заступав особу патріарха“ Мелетія. Але, рішуче треба зазначити, що участь Кирила Лукариса в справах Української церкви науково ще не освітлено й не досліджено, хоч вона і є дуже цікавою історичною сторінкою. З другого боку, тепер уже є можливість освітити деякі конкретні деталі церковно-громадських праць Кирила в межах України, користуючись новими виданими матеріалами. Ось деякі ілюстрації до наміченого питання, які ще не вказані в російській спеціальній літературі.

Відомо, що з ім'ям Кирила Лукариса зв'язують походження такого Сповідання віри, яке перейняте кальвінськими ідеями і кидає певну тінь на чистоту православних поглядів цього патріарха та його прихильників. З того часу, як É. Legrand видав в першому томі своєї „Bibliographie hellénique au XVII-e siècle“ (стор. 315—321, Paris 1894.) автограф „Омології“ Кирила і висловив думку, що цей документ є правдивий, деякі вчені вважають це питання вирішеним. Але досліди в цьому напрямі повинні ще,—на нашу думку,—продовжуватися, бо виникає чимало сумнівів при порівнянні „Омології“ з іншими творами, що безумовно належать Кирилові й мають безперечно православний характер, а з другого боку ще й тепер зберігають силу деякі певні дані, які свідчать, що той догматичний текст, який Legrand видає за дійсний, є підроблений єзуїтами. До нашого завдання, звичайно, не належить огляд цього питання во всій суті,—зазначимо лише, що коли було видано грецький текст, який зв'язують з ім'ям Царгородського патріарха, і який цілком не православного сповідання віри, то він, наперекір бажанням єзуїтів, не викликав на Сході серйозного неладу. Народ та ієрархія сумували з приводу неправдивого наговору на Ки-

рила, але зовсім не повірили, що їхній патріарх не сповідає православія. І після видання Сповідання (р. 1629) Кирила декілька раз обірали соборно—нарід та духовенство—на Царгородський патріарший престол, і всі підтримували його, як православного предстоятеля церкви. Багатьох збентежувало те, що сповідання мало підпис Кирила, але з того моменту, як патріарх поклявся проти його автентичности, інкримінований йому текст в уявленні грецької пастви втратив усяке значіння. Бо вся довгочасна діяльність Кирила, все моральне його життя були бездоганними з православного погляду, а все, що він говорив і написав, принципово протирічило Сповіданню віри, що йому приписували. Отже, за життя Кирила на всьому православному Сході з-за Сповідання цього не виникло ніякого значного заколоту.

Не те було на Україні, з якою патріарх Кирил був міцно й ріжностайно зв'язаний своєю церковно-громадською діяльністю. Тут православна церква зазнавала багато лиха, яке лише почасти було паралізоване та усунуте Єрусалимським патріархом Теофаном, що відновив р. 1620-го Українську православну ієрархію. Минуло дев'ять років після цієї надзвичайно важкої й знаменної події, і на Україні з'явилося вищезазначене Сповідання віри, яке проїняте не православними ідеями, і яке приписують другому відомому на Україні східному діячу—Царгородському патріарху Кирилу. Після видання Сповідання Кирила єзуїти ніде не зробили такого галасу та заколоту, як це ними штучно було зроблено в Українській Православній Церкві. Користуючись текстами цього Сповідання, а також і іншими фальшивими документами, вони по всій Україні ширили чутки, що Царгородський патріарх зрадив православію і є прихильником кальвінського вчення; і хоч у єзуїтів не було даних, щоб напевне визнати Кирила автором тих або інших догматичних текстів, вони не кидали доводити їхню автентичність і називати Кирила еретиком¹⁾. Мало того, як латиняне, так і протестанти дивилися на Сповідання з ім'ям Кирила не як на приватний погляд окремої особи, хоч би єпископа або патріарха,—від чого зовсім не може постраждати вся Грецька церква;—але говорили про нього, як про вчення всієї православної церкви, вважаючи автором його весь грецький нарід. Протестанти називали Омологію „monument de la religion des grecs“, а латиняне „сповіданням віри греків“,—запевняли, що це Сповідання є істотним виявленням соборних постанов грецької церкви в XVI ст., і користалися ним, як засобом боротьби проти православія, як на Сході, так і на Україні. Все це утворило на території України великий закат серед місцевого православного населення і не тільки похитнуло авторитет Кирила, як ретельного і певного обо-

¹⁾ Π. Δοσίθεος. Περὶ τοῦ ἐν Τεργασίδῳ πατριάρχου κληρονομίου. σ. 1171. 'Εκ Βεροῦνη 1715.

ронця православія, але й роз'єднало українських православних діячів. Отже, патріарх Кирил р. 1643-го визнав за необхідне звернутися до Української своєї пастви з офіційним патріаршим окружним посланням з приводу Сповідання віри, що йому приписували. Послання має характер апології й адресоване було до Львівського братства Богородиці, з яким Лукарис був зв'язаний попередньою своєю діяльністю, а через братство—до всіх православних України. Цього документа знайдено в Женевській бібліотеці (під № 37—38), написаний він рукою Кирила і не викликає ніяких сумнівів що до його автентичности. Ось точний переклад цієї цінної апології, невідомої поки що в спеціальній російській літературі.

„Братству пресвятої Богородиці, іменуємому Успення¹⁾, у Львові, і через нього всім православним архіереям, іереям і мирянам і всім, що стоять у влади і що приватно живуть, православним християнам Малої Русі, спасення від Бога і згода і благословення“.

„Мені стало відомим все відносно вас, чада мої по Христу улюблені, а з яким і оскільки великим горем я й істнуючий при мені Синод почули про ваші скорботи і про вашу похвалу, яку ми маємо во Христі отці нашому,—[про це] я не в силі був би точно й оповісти. Коли кого-небудь з розумних овець спокушають, хіба ми не запалюємося турботами? І коли ми по силі предстоятельства нашого, яке нам ввірене, так тужимо з-за падіння одного, то що нам сказати про таку вашу державу, в якій заховано для Бога багато тисяч? І дійсно, я бачу, що здійснився на вас той час, що його предрік Павло. Бо вже хижі вовки вдерлися в стадо Христово, не милуючи пастви і вживаючи всіх засобів, як звичайно говорять, щоб відірвати [і повести] за собою правдивих учеників Христа. Але ви, вівці—свої для доброго пастиря, що не звикли слухати голосу чужих, мужайтеся, укріплюйтеся, твердо стійте в непорочній вірі, яку ви здавна прийняли від отців ваших і яку Господь наш Ісус Христос ствердив Своєю кров'ю, яку возвістили мученики правди, в якій уславили себе учителі наші, тоб-то Василій та Григорій Хрисостом та Кирил і раніш них Дионісій і Атанасій і інший сонм нашої церкви, взираючи на кінець життя яких, наслідуйте вірі. Бо Ісус Христос вчора й нині той же буде і всіми, воздаваючи достойні нагороди тим, що жили подібно Йому. Ви знаєте, що нема нічого найблаженнішого, як страждати за ім'я Господа, і як Апостоли раділи, коли сподоблювалися підпасти зневазі за ім'я Його. І ось, ви і цього блаженства достойними спричинилися. Тому і ми,

¹⁾ „ἐπονομαζομένη..... (Δυσανάγνωστον τὸ ἐπωνυμὸν τῆς ἀνελεγκτήτος)“.— означає видавець документу (Νέα Σύγγ. 1905 (II), 33). Але, звичайно, слід читати „Κοιμήσεως“ (Пор. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέης, Ἑλληνικά κείμενα ῥησιμα τῆς ἱστορίας τῆς Ρωμανίας. Ἐν Βουκουρεστίῳ 1909, σ. 421, № 13.).

хоч взагалі й сумували з приводу ваших скорбот, співчували вам, як своїм членам, але разом, звичайно, радіємо завдяки надії на блаженство, яке дадуть вам скорботи з терпінням. Ви добре знаєте і засоби лжеапостолів, що завжди і ріжностайно нападають на вас: бо вони, не маючи можливости обвинуватити нарід наш за-для [його] справедливости, обвинувачують нас, пастирів, в неславi, щоб таким способом кого-небудь з усіх, як вони гадають, собі одлучити. Ми б не вдостоїли їх і слова, як распустних, що сами себе засудили, перед вами ж ми примушені їх і себе об'явити, боючись загрожуючої небезпеки, щоб вони не спокусили і єдиного від малих, а тим більш—таку численну паству“.

„Ви знаєте, чада улюблені нашої мірности, що ми, спочатку напоєні млеком побожности й виховані під впливом православного вчення, завжди додержувались правих догматів. Матері нашої Східньої Церкви і, визнані таким від істинних пастирів, маю на увазі—Мелетія оного славного і з ним згідних, були ним обрані на його патріарший Александрійський престол, і на цьому престолі ще ніхто не обвинувачував нас в зіпсованности і взагалі в ухиленні від православних догматів нашої Церкви, при чому ми на протязі цілих двадцяти років кермували тамошнім народом. І звідти послані на цей Всесвітній престол, або, точніше, примушені [заняти його] і не раз або два, а багато раз (тому що ми вели боротьбу й кілька раз були вигнані з престолу), взагалі не порушивши жадної з установ, які ми застали, як правильно й бездоганно поставлені, а навпаки—прилюдно затвердивши їх словами й ділами, ми чотирнадцятий рік правимо цим стадом Христовим, і ведемо до спасительних випасів, як наказали нам священні собори, від смертоносного ж, натурально, ми віддаляємо, щоб від нас не були доправлені душі пастви. В даному випадку ми знову примушені зробити відомою нашу побожність після багатьох хиротоній православних архієреїв, на котрих не покладають рук, коли вони, перед лицем всієї церкви, во свідощтво перед Богом, не сповідають священного символу та незмінного заховання [постанов] семи Вселенських святих соборів, і після багатьох ієреїв і учителів Євангелія і духовних отців, яких я щоденно признаю мало не для всієї вселенної і доручаю вчити нарід Господень в побожності, яку здавна передали нам Апостоли та їхні наступники. Але сліпі до світу силяться оганьбити нас, обвинувачуючи в кальвінізмі й ересі, виставляючи на позорище власний звичайний настрій, виказуючи себе завжди лукавими й темними, бо вони, маючи намір в одному захищатися проти нас, в другому силяться оголосити нас відповідальними, але даремно витрачають сили, бо ворогують проти Бога й

істини. Тому щò безперечно те, що ми, по благодаті Божій, від початку благодатію обрані для царства (і цим ми вихваляємося одверто, за свідоцтвом совісти нашої) і поблагословлені, ставимось з огидою до всякої ереси від юнацького нашого віку, і ще більше тепер одвертаємося, пробуваємо в єднанні з церквою, і позаяк було б несправедливо, щоб наше світле призначення ким-небудь ганилося, тому ми й говоримо проти марних слів (τὰ φλογίστα) і відкидаємо базикання ворогів і наклепи тих, хто вимішляє [щось] проти нашого православ'я. Бо ми, по благодаті Божій, завжди в часи минулі напоюли нашу паству водою приємною й чистою—істинним і євангельським ученням, і нині (напоємо) не інакше,—як знають ті, кого ми постійно навчаємо, і в цьому ми не потребуємо чийхось посвідчень. Ми маємо Всесвятого Духа і Ісуса Христа, які свідчать про нас і всю нашу паству, і над всіма—священний наш Синод. Надалі ніхто не повинен турбувати мене, а ми прохаємо Бога, який доглядає за всіма, зберегти Східню Церкву, тоб-то і Католичну і Апостольську, превище всіх ересів. Ви ж, чада улюблені во Христі, стійте, як я сказав, у вірі, в якій були научені, і коли й ангел з неба, не те вже що ми, благовіститиме вам наперекір тому, що ви прийняли і згідно вченню увірували, анатема хай буде. Бо не від своїх, звичайно, він буде, але від того, що змінився в ангела світа, і не Євангеліє буде проповідати, але низверження й загибель—перш усього самому собі, потім і послідовникам своїм. Бог же згоди та всякої утіхи хай прикличе серця ваші і хай зміцнить вас у вірі своїй, яже о Христі Ісусі. Аминь. Грудня четвертого р. 1634. індікціона...¹⁾

Поданий документ має досить велике значіння для оцінки особи Кирила Лукариса, в зв'язку з сповіданням віри, що перейняте кальвінськими ідеями, і яке приписують Кирилу. Лукарис обороняє себе від висунутого проти нього обвинувачення в ересі й заперечує автентичності Сповідання, посилаючись на все своє життя й на діяльність в сані патріарха Александрійського та Царгородського. В перегляді й вирішенні загального питання про православне вірування Кирила, подане окруженню його послання повинно зайняти відповідне місце. Але для нас є важливим тут указати на велике його значіння з погляду церковної взаємності між Україною та Царгородом. Первенствующого по честі первоієрарха православного Сходу й відомого церковно-громадського діяча, який уславив себе видатними вчинками в патріархатах Александрійському та Царгородському, але на прикінці його життя обвинуваченого в ересі, турбував галас, що піднявся круг його

¹⁾ Ἄρχι. Χρυσόστομος Ἄ. Παπαδόπουλος. Ἀπολογία Κυρίλλου τοῦ Αλεξανδρείου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (Νέα Σίων. 1905 II, σ. 33—35).

визначного імені, а також і заколот, що виник не стільки на самому Сході, біля вселенського його трону, скільки на далекій Україні, серед пригніченого й бідного православного люду. Його душу мучили страждання закордонної пастви й гнітили думки про небезпеку, до якої призвели цю паству вороги східнього православ'я. І він поспішає розвіяти сумніви, посіяні в українському народі до-свідченими його ворогами, і любовно одкриває перед цим народом свою душу. Він і пише лише для своєї православної пастви, виправдуватися ж перед ворогами вважає непотрібним. І для всіх повинно бути ясним, що ні життям, ні ученням він, Лукарис, ні трохи не одходив від основ православ'я. І Бог, і паства, на чолі з Синодом, закликаються бути свідками його чистоти і щирости. Тільки лукавство й несвідомість, злочинний настрій та те, що вороги православ'я не рахувалися з засобами боротьби—були причиною заколоту, що виник серед української пастви. Але скорботи доброї пастви повинні змінитися в майбутньому на радість, духовний же її пастирь буде радіти блаженству справжніх своїх чад.

І нема сумніву, що перейняте любов'ю послання патріарха Кирила було для змученої української пастви дуже благодійним і почасти загоїло душевні її смутки та муки. Бо становище української православної церкви в другій чверті XVII ст., як і раніше, було тяжким і потребувало авторитетної допомоги і від східньої ієрархії. Поновлена патріархом Теофаном місцева ієрархія на чолі з київським мітрополітом Іовом Борецьким лише почала впорядковувати церковні справи, при чому зустріла велику опозицію з боку уніятів та католиків, які поставили на обміркування питання про законність самого поновлення української ієрархії та про канонічне висвячення новообраних єпископів. Внутрішні церковні відносини були також не сприяючі, при чому виникли сутички навіть між братствами та єпархіяльними архиєреями з-за прав та привілеїв. Правда, сойм 1632—1633 р. відновив права церкви в Литовсько-Польській державі і визнав православну ієрархію законною і з державного погляду, але фактичне становище церкви мало відповідало юридичним нормам, а славетний Петро Могила, якого обрано на Київську мітрополію р. 1633-го, тільки починав впорядковувати заплутані церковні справи й лише приступав до підвищення церкви, дуже пригнобленої за старих часів. Православна паства була пригніченою і, підпадаючи місіонерському нападу з боку уніятів та єзуїтів, хиталась у головних своїх релігійних поглядах. Звістка про нахил до ересі навіть вселенського патріарха Кирила Лукариси була в той час особливо тяжкою для українського православного народу й зробила величезне вражіння за багатьох змучених його представників. Про це свідчить не тільки вже відоме послання

Кирила р. 1634-го, але й інші історичні дані, які походять з грецького Сходу.

Серед недавно виданих нових уривків із історії відомого грецького письменника XVIII ст. Атанасія Комнина Іпсіланти є така звістка: „Єзуїти, під впливом своєї злочинності, обвинуватили вселенського патріарха Кирила Лукарися, як кальвіномудрствующого. Руські, почувши про це, запитали Теофана, який жив тоді—р. 1630—в Яссах, про справедливість цього обвинувачення. І Теофан дав відповідь руським в XVI розділах, в яких довів, що розголошене є брехня і наклеп, і виправдав Лукарися“¹⁾.

Роз'яснення з приводу цих слів Іпсіланти дає єрусалимський патріарх Доситей в передмові до книжки—„(Ορθόδοξος βραβλογία τῆς πίστεως τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς καί, надрукованої р. 1699 в Угровлахії в монастирі Снаговському (τῷ Σουαγοβού), на кошти угровлахського воеводи Івана Константина Басараби-Бранкована. Звертаючись до читачів цієї книжки єрусалимський патріарх Доситей, що брав участь в її складанні, пише, що в XVI ст. на святу Божу церкву повстали чотири противоборствующих і ворожих великих звірі, які продовжують і до нині боротися з нею, це—ересь Лютера, ересь Кальвіна, єзуїтський орден та реформа календаря, яку перевелено римським папою Григорієм XIII р. 1583-го з метою пропаганди латинства та унії на Сході. Коротко сказавши про боротьбу східної церкви з лютеранством, кальвінізмом і скасуванням старих соборних постанов про час святкування Великодня, патріарх Доситей продовжує:

„Єзуїти, найбільш безсоромні й зухвали з усіх ворогів церкви, ославили східню Церкву в тому, що вона шанує лютеранство та кальвінізм, з приводу зміни святкування св. Пасхи обвинуватили ту ж Апостольську церкву в помилці. Цю несправедливість вони поширили головним чином у Польщі та Малій Русі, яка була тоді під владою польського уряду. Крім інших своїх злословій, [єзуїти] говорили, що той, хто не вірує в Римського папу є безбожник і не може досягти спасення.... Іудеям в Польщі вони дали велику владу над православними, так що, вигадуючи провини, христовбивці виволікали з церков священників і їх катували.... І коли православні руські так бідували в Польщі, найсвятійший патріарх Александрії Мелетій спочатку сам і один словами та творами боровся з нечестивими єзуїтами, а потім, висвятивши на архимандрита ученішого Кирила Лукарися і поставивши його екзархом від своєї особи, послав і учив руських (істинам)

¹⁾ Єпископ Порфирій Успенскій і проф. В. Н. Бенешевичъ, „Описание греч. рукописей монастыря св. Екатерины на Синаѣ“, т. I, ст. 463. Спб. 1911.

православної віри, пізніше ж заснував там і школи і зробив інше необхідне для зміцнення православної віри.

„Потім і Кирил, ставши патріархом Александрійським, повчаннями й листами, де і як міг, боровся проти вказаних новин, пізніше, переміщений на престол Царгорода, він теж саме справляв з більшим успіхом. Тоді єзуїти поширили в Польщі чутку, немов-би то церква Царгородська є кальвінською, тому що Царгородський патріарх Кирил кальвіномудрствує. Поширюючи цю пусту й навмисне сфальшовану помовку, вони всякими способами силчились повернути православних руських до папізму.

„Р 1619-го.... прибув до Москви найсвятійший патріарх Єрусалимський Теофан.... Повертаючись через Росію до дому і маючи епітропські грамоти найсвятійшого патріарха Царгородського і існуючого при ньому священного синоду, щоб оглянути святу церкву Малої Русі, він хиротонісав мітрополіта Київського і Галицького... і єпископів¹⁾. Поїхавши до Єрусаліму і знову повернувшись, [патріарх Теофан] р. 1630-го пробував у Яссах, коли особливо поширився наклеп єзуїтів, що царгородський патріарх Кирил є прихильний до кальвінського вчення. [І ось] руські послали до Теофана запитати, чи є справедливим те, що поширюють єзуїти відносно патріарха Кирила. У відповідь їм він написав цілий дослід в 16-ти розділах (*ὁλόκληρον πραγματεῖαν ἐν ἑξήκδοσι τ'*), із яких перший такий—„Розділ перший [про те], що східня церква в ересі лютеран та кальвіністів не бере участі—*ὀφείσεται*.

„Брежня латинян і велика несправедливість полягає, як гадаю, в тому, що еретики настоюють і нарікають, немов би то слава Церкви, Царгородський вселенський, учений і найсвятійший патріарх Кирил і боголюбезний сонм преосвященних архієреїв і вся східня церква беруть участь у погані лютеран та кальвіністів. До цього-ж часу не з'явилося ніякого свідoctва для такого підозріння“... Далі патріарх Теофан говорить про почитання образів у грекосхідній церкві, про таїнство євхаристії, учення про спасення, про омани Риму. „І коли ми,—продовжує цей патріарх,—часто звертаємося до тутешніх послів [тоб-то до європейських дипломатів в Царгороді] і до інших багатьох друзів, то цього вимагає час... Ученіший же патріарх Кирил остільки далекий від ересі, що є великим зухвальством говорити це“ про щирого архієрея, який втіляє в собі апостольську вимогу до предстоятеля Церкви.

¹⁾ Тут патріарх Доситей помилився, говорячи що патріарх Теофан хиротонісав на Київського та Галицького мітрополіта „Петра Могилу, мужа добродійного та вченого“, а також висвятив „і єпископів трьох“,—тоді, як слід було б говорити про мітрополіта Іова Борецького та про п'ятьох інших єпископів (св. П а в е л ь П о д в ы с о ц к і й, Західно-русска полемическа сочиненія по вопросу о возстановленіи православної ієрархіи въ западной Руси въ 1620 году, стор. 47—48, Могили, губ., 1915).

„Грамоти від ерусалімського патріарха,—переказує далі Доситей,—були прочитані по всій Русі і принесли значну користь, але на короткий час, тому що р. 1633 з ім'ям Кирила, патріарха Царгородського, з'явилися в формі брошури надруковані в Женеві, відомі всім розділи¹⁾, схопившись за які єзуїти по всій Русі кричали: ось безперечно—Царгородський патріарх—кальвініст. І хоч вороги не могли подати жадного доказу того, що ці розділи належать Кирилу, як ми довели це в нашому „Підручнику“ і в „Томі любови“, стор. 547, однак ті, що свавільно перекручували зміст, доводили, що розділи належать Кирилові, і скільки сили було, боролися проти Руської церкви й гадали повернути її до своїх порядків“. Тоді київський мітрополіт Петро Могила вкупі з собором склав „Сповідання католицької церкви“, яким православні руські зміцнилися в вірі, і яке потім розглядалося на соборах Ясському та Царгородському. Далі, біля р. 1668 в Бельгії було видано книгу „(Ὁρθόδοξος ὁμολογία τῆς καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς“²⁾, яка не була поширена. Цей факт і примусив патріарха Доситея взяти участь в виданні „Православного сповідання віри“, з передмови до якого і подано нами уривок, що торкається відносин між Кирилом Лукарисом та Українською церквою.

Таким чином, грецькі джерела дають нам нові подробиці що до відносин Кирила Лукариса до Української церкви. Виявляється, що ще раніш того, як Лукарис одіслав через Львівське братство видатне своє послання до українського духовенства та народу, його р. 1630-го почав обороняти другий відомий і авторитетний на Україні східній патріарх—Теофан Єрусалімський, який написав, щоб оборонити Кирила та грецьку церкву, цілий дослід з 16 розділів. Цей дослід, на жаль, ще не надрукований в грецькому тексті у всьому своєму розмірі, але з рукописів видно³⁾, що на початку його Теофан боронить Лукариса, а потім докладно збиває учення латинської церкви. Послання було одіслано православному населенню Польщі й України. Як бачимо, апологетичне його освідчення погоджене з головною ідеєю окружного послання Кирила від р. 1634-го. Патріарх Теофан визнає обвинувачення, що висунуте було проти Кирила єзуїтами, наклепом і вважає патріарха

1) Мається на увазі слідуюче видання: „Κυρίλλου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὁμολογία τῆς Χριστιανικῆς πίστεως. Cyrilli patriarchae Constantinopolitani confessio christianaе fidei. Genevae. Excudebat de Tournes. Anno 1633“.

2) Докладно про це видання говорить É. Legrand, Bibliographie hellénique au XVII^e siècle, t. II, p. 202—216, Paris 1894.

3) Ἀρχιμ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Κυρίλλου Λουκάρεως πινὰς Ὁμολογίῳ καὶ Ἐχθεσίς ὀρθόδοξου πίστεως (Ἐκκλησιαστικός Φάρος, 1912 (X), σ. 487).

істинним архієреєм, чистим, непорочним, прямим, милостивим, побожним, мудрим учителем. який в своєму благочестії додержується вірного слова й розуміння. В такому-ж достоїнстві виставив Кирила патріарх Теофан і українському народові і, як свідчить патріарх Доситей, на деякий час досяг мети. заспокоїв українську паству і таким чином перемиг езуїтів. І в цьому треба бачити заслугу Теофана перед Українською церквою, подібно тому як і Кирил Лукарис приніс духовну користь місцевій пастві своїм посланням р. 1634-го, яке благодійно вплинуло на неї.

Кирил Лукарис, як відомо, двічі їздив у подорож на Україну, — коли він був екзархом і протосинкелом Александрійського патріарха Мелетія. Цікаво зазначити в додаток до відомого, що під час другої своєї мандрівки на Україну Лукарис мав рекомендацію патріарха Мелетія і до вселенського патріарха Матфея. В листі до Матфея, одісланому з Каїру (= *Ἐν Αἰγύπτῳ*) 24 жовтня р. 1599, Мелетій, між иншим писав: „Священного-ж Кирила, нашого архімандрита, якого посилаємо в Польщу, щоб він чинив опір тим, що вводять нове і почитають новини та пасхалію папи, прийми з радістю й одішли ласкаво, щоб і тобі взяти участь в тамошніх поправах та честі, нас же, коли що можемо, ти завжди будеш мати, як брата й помішника¹⁾. Тому Кирил Лукарис, під час другого свого пробування на Україні, і виступав екзархом двох патріархів— Матфея Царгородського і Мелетія Александрійського²⁾).

Занявши Александрійський патріарший престол, Кирил Лукарис вже не мав можливости безпосередньо доглядати за станом церковних справ на Україні, але продовжував уважно слідкувати за місцевим церковно-громадським життям і керувати своїми співробітниками то з Каїру та Царгорода, то з Ясс, Букареста та інших міст Унгово-влахії³⁾. В цьому відношенні заслуговує уваги знов виданий лист патріарха Кирила до Кентерберійського архієпископа Георгія Abbot'a, написаний біля р. 1616-го і знайдений в Бодлеяновій бібліотеці в Оксфорді. В листі говориться, що Кирил запізнився з відповіддю на лист англійського архієпископа не з своєї вини, але через те, що він був далеко від свого престолу, в межах Дакії, де прожив досить довго

¹⁾ Παπαδόπουλος-Κεραμέης. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ ἔθνους Σινῆ. τ. 232 („Православный Палестинский Сборник“, вип. 58. СПб. 1908). Пор. проф. И. И. Малышевскій, Александрійскій патріарх Мелетій Пигась и его участие въ дѣлахъ русской церкви, т. II, стор. 144, 146, Київ, 1872.

²⁾ Проф. И. И. Малышевскій, Александрійскій патріарх Мелетій etc., II, 159.

³⁾ Ἀρχιμ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. Κυρίλλου Λουκάρεως πινάξ Ὀμιλιῶν καὶ Ἐκθεσῶν ὁρθοδόξου πίστεως (Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, 1912 (X), τ. 488—492).

з тою метою, щоб звідти боронити близьких християн, що живуть в Польщі, яким велику шкоду приносить влада антихриста, яка виявляє себе через єзуїтську хитрість та облуду. Вказавши потім на оборону англійської церкви англійським королем Іаковом, Кирил писав: „Ми ж маємо одного тільки оборонця, Христа, в Якому живемо й дихаємо. Але й від Самого Христа силяться нас відчужити злі демони єзуїти, пропонуючи другу главу і другий фундамент Церкви, наперекір Павлу. Для цього вони вже почали нападати і на самий Царгород. Тут вже діти не слухають батьків, дві віри мають місце в одному домі, незгода й суперечки скрізь, і нема оборонця. Наші, обхоплені темнотою, мовчать. Тільки я один остався живий, по слову пророка, але й мені неможливо всюди бути присутнім, тим більше, що я намагаюся рушити до мого Єгипту. При такому лихові я вирішив звернутися до тебе за допомогою, блаженнійший, яка, я певен, буде корисною для нашої церкви, бо на це виявив благовоління й чоловілюбний король“¹⁾.— Так Кирил Лукарис описував нещастя, які переживала греко-східня й, з окрема, Українська церква через єзуїтів, а разом з тим і визначав свою роль—служити Українській церкві, ради якої він часами навіть лишав патріарший свій престол і жив близько України, щоб більш реально й корисно виконати своє завдання оборони та допомоги нещасній Українській пастві.

Безумовно, віддалене перебування Кирила Лукариса від України не завжди забезпечувало йому доцільність заходів і не охороняло його від невільних помилок, хоч щирість його добрих намірів не підлягала сумніву. З цього боку є цікавою справа Львівського єпископа Євстафія (до чернецтва — Євстафія) Тисаровського. 10 лютого р. 1607-го помер Гедеон Балабан, єпископ Львівський. На вільну катедру заявив свої претензії небіж Гедеона, Уневський архімандрит Ісаїя Балабан. Але духовенство і Львівське ставропігіальне братство, незадоволені діяльністю Гедеона, не хотіли мати за наступника єпископської катедри кандидата з роду Балабанів і висловили рішучий протест проти претензій Ісаїї. Останній вжив навіть насильства і, за допомогою прихильних до нього осіб, захопив катедральну церкву і архієрейський дім, маючи надію перемогти упертість пастви. За Ісаїю був навіть відомий ревнитель православ'я, князь Константин Острожський, який і змовляв членів Львівського братства помиритися з Ісаїєю. Але симпатії братства та духовенства були за іншого кандидата на єпископську катедру, шляхтича Євстафія Тисаровського, якого потім і обрали

¹⁾ Т. П. Θέρμελης, 'Επιστολή τοῦ Λουκάρου πρὸς τὸν Abbot (Νέα Ἔκδοξ. 1909, ἱεροπόλις-φεζουάριος. τ. 30—33). Пор. Еп. Порфирий (Успенский) и проф. В. Н. Венешевичъ. Описание греческихъ рукописей монастыря св. Екатерины на Синаѣ, I, 403.

заступником помершого Гедеона Балабана. Хоч король Сигизмунд III і затвердив обраного й наказав Львівському магістрату і всім православним допомагати Тисаровському і слухатись його, як законного єпископа¹⁾, однак Ісаїя Балабан не хотів помиритися з утратою архієрейської катедри і, спираючись на виданий йому р. 1595-го королевський привілей для забезпечення його прав на Львівську єпископію, а з другого боку, будучи відомим патріарху Кирилу своєю ревністю до православ'я і слухняністю що до патріарха Царгородського, він звернувся до Лукарися з проханням допомогти йому зайняти Львівську єпископську катедру. Цей факт для Кирила був приводом одіслати з „Єгипту“ тоб то з м. Каїра Ісаїї Балабану такого невеличкого листа, ще невідомого в російській спеціальній літературі.

„Ісаїї Балабану, що живе в Польщі [писав Кирил]. Ось, з тобою трапилось все те, що у нас було. Бо несправедливо одмовити в твоєму проханні, з міркуванням і божеською ревністю псданому нашій владі. Чого ж знову виконати не можна було, то ми відносно того, що ти повинен робить, ясно об'явили в грамоті, яка зветься у вас „Littera risolutoria“. І так, ти можеш там про все дізнатись, що нам здається необхідним для справи; потім, з короткої відповіді, тоб-то нашої уваги до посланого нам латинського уривка, ти зробиш висновок, що твєє священство ми виправдуємо у всьому, і при тому не через те, що це торкається любезних або наших та іскренніх, але тому, що так нам здається по Богові. І так, хай ревність твоя лишається благонадійною, і всю надію хай покладає на Бога, який лише може усунути всякі препони і вас визволити з біди, що там скоїлася. От і ми для цієї справи поспішаємо поїхати до Царгорода і там знову будемо чекати [нам] любезного з усякими іншими звістками. Богодать з тобою. В Єгипті. р. 1910, жовтня 25“²⁾.

Не обмежившись цим листом, патріарх Кирил видав від імени Александрійської церкви слідуочу постанову. „Про Ісаїю—проти Тисаровського, який захопив Львівську єпископію в Польщі“. „Сила законів і могутність правди,—говориться в постанові,—що правлять всім світом і добру покорають вселенну, не можуть до кінця допустити панування брехні над правдою і перемоги зла над добром: бо, хоч грішні й мають згоду і, здається, мають поспіх по зовнішньому чоловіку, але це [буває] тимчасово і вони, як трава, засихають і, як листя на зіллі, скоро загибають, і хоч кара часто запізнюється, але несподівано на непокірних приходить гнів і приборкує їхню зухвалість і ускромляє їхню пиху. Тому тим, які в теперішні наші

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи. т. X, ч. 1, стор. 127--131. Київ. 1904.

²⁾ A. Paradoroulos-Kerameus. Documents patriarchaux („Труды V Археологического съѣзда въ Одессѣ“, т. II, стор. 179. Одеса 1888).

й останні часи роблять непорядні та несправедливі вчинки і радіють з приводу ганебно вчиненого, зазираючи високою висою не небо, треба з власного вирішення, пошанувавшись, покаяться для будучого в тому, що несправедливо було зроблено, і старанно попідкуватися, як би [їм] умилостивити Вищу правду, тим менше [повинні вони] зоставатися твердими в злочинному намірі, і непохитними во злі. Це повинно стосуватися взагалі до всіх, живучих цим тлінним життям, які вибрали, як необхідне, страх Божий, з окрема ж і особливо тих, що полюбили духовне життя, а головним чином тих, які досягли гідности архієрейської. Бо архієрей, переважно перед другими, повинен бути прикладом добрих вчинків і не робити вчинків лихих, вчити словесам Божим, і не бути порадицею у злочинстві, дарувати напасникам і не проливати крови тих, що не робили несправедливо, як недавно довелося нам почути про якогось—що так називає себе—єпископа Леонтополя [Львова] Євстафія Тисаровського, який укріпившись захватом і неправдою, пролиттям крови, зробив все, що тільки було злого, аби тільки привернути собі єпископію, і займає її й нині, наперекір всякій справедливості. І от, не без суму й обурення дізналися ми про це, бо ясно розуміємо, що світло в ньому стало вже темрявою, і той, кому (коли б він був дійсним єпископом) повинно бути світильником, який би сявав на тверді Церкви, упав у гріх, що загрожує цілковитою загибеллю його душі. Уви! Хто не заплакав би, дізнавшись про те, що трапилось? Але сильний і могутній Господь хай змінить і уладнає це, як хоче. Ми одначе знаючи про нещастя єпископії львівської, з-за якої змагається Євстафій Тисаровський, і переконавшись з того, в чому ми запевнилися, що ця єпископія належить преподобнішому кир Ісаї не по другому [якому небудь] церковному і цивільному праву, але саме по силі першого обрання загальним [рішенням], яке відбулося на місцевому соборі посвячених осіб і клириків і інших побожних мужів, при чому тоді був ще живим во блаженному успінні живучий кир Гедеон Балабан, бувший єпископ, що також був присутній [на Соборі],—[сбрання], визнаного привілеєм світлішого короля Польщі Сигизмунда III і затверженого бувшим святійшим патріархом Мелетієм, який тоді був патріархом у Царгороді. І ми цією нашою патріаршою грамотою і визнаємо і затверджуємо це обрання, як справедливе і законне, і об'являємо, що преподобний кир Ісаї Балабан повинен бути законним наступником єпископії у Львові; Тисаровській же, протизаконно і проти канонів володіючий посесією (τοῦ ποσέσση), повинен віддати з усяким благим способом, як належить мужу духовному, який покаювся в смертних попередніх гріхах, що зміцнив в собі страх Божий і зовсім не бажає виставити себе учасником багатьох гріхів тут перед церковним судом, а потім перед судом Бога і Спасителя нашого

Ісуса Христа, Судді непідкупного. В псвiдчення і дано цю нашу грамоту.—В Єгипті, р. 1610. листопада 1-го¹⁾.

Хоч псдана грамота Кирила Лукариса й не досягла мети що до затверження на Львівській єпископській катедрі Ісаї Балабана, одначе вона зберігла за собою значіння історичного документу і ще раз за-свідчила канонічну ревність Александрійського патріарха в справі захисту основ православія Української церкви, бо Ісаїя Балабан, безумовно, мав формальне право на Львівську єпископію; з другого ж боку, вона дає деякі фактичні подробиці що до акту його архієрейського обрання. Правда, Єремія Тисаровській виявив себе взагалі поважним церковним діячем²⁾, але лишається безумовним і той історичний факт, що він перед хирстонією во єпископи дав королю Сигизмунду III обіцянку прийняти унію³⁾. Патріарх же Кирил Лукарис перш усього й оцінював церковних діячів з боку чистоти їхніх православних поглядів.

Таким чином, при світлі знов оголошених грецьких матеріалів, участь патріарха Кирила Лукариса в справах Української церкви доповняються новими подробицями, які свідчать, що церковна взаємність між Александрією та Царгородом з одного боку і Україною з другого була фактом живим і життєвим і мала корисні й щасливі наслідки в історичній долі вселенського православія.

Проф. *І. І. Соколов*

1) Ibid., 180—181.

2) А. Крыловскій, Львовское ставропигиальное братство, стор. 160—161.

3) Проф. С. Т. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, стор. 2—3, додат.—стор. 17.

До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія.

I.

Легенда про Батія-багатиря.

Про старий Київ склалося багатько народних легенд, переказів і преданій, наприклад: про Либедь, Почайну, Скавику (Щекавику), Кожем'яки, Кирилівське, Китаєво (тепер дачна оселя), Шулявщину, Голосієво, про Звірінецького відьмара й инш. Є також легенди про Київ-Печерську Лавру, Андріївську церкву, Десятинну, Михайлівський монастир і инш.

Усі ці твори викликають увагу до себе й цікавлять не лише самий народ, що утворив їх собі, ніби то народню історію про минуле Києва,—вони цікаві також і для історика України, як і для історика словесної творчости, і не лише тому, що, як зазначає один з тих, що зібрав їх¹⁾, „преданія народа это его литература и его история, и въ нихъ то особенно отразились стародавнія его понятія и вѣрованія“. Цікаво ще простежити й те, як джерела цих оповідань, (в більшості випадків—можливо й а ргіогі зазначити—напевне письменні, історичні,—з'окрема оповідання про старий Київ та його тисячелітню долю), своєрідно відбиваються в фантазії народній, обернулися нарешті в казкові, що до обробки, оповідання, але все ж таки з історичним зерном. Простежити еволюцію народної творчости та своєрідну уяву народу про Київ та його минуле, його святині й оселі, манеру з'єднання історичного зерна, взятого з книжки, або з життя, з улюбленими мотивами епічного оповідання—ось завдання дослідника легенд та преданій про старий Київ.

В даному разі нас цікавить одна з подібних легенд, яка ще невідома, оскільки пам'ятається, ні одному зі збірачів їх, що друкували

¹⁾ Трусевичъ. Народныя легенды про Киевъ и его окрестности, „Кієвлянинъ“, 1886 г., № 4.

свої записи. Це дуже своєрідна легенда про Батія-багатирия; вона, як побачимо, тісно зв'язана з легендою про Михайлика й Золоті ворота.

Список її, певніше сказати, запис її, що маємо під руками, зроблено Гр. І. Біленьким, здається біля 70-х років минулого століття. Як свідчить власноручна приписка його, легенда ця „записана на пароплаві недалеко од Кременчуга“. Дальша історія його запису така: в 70-х р.р. її було надіслано у Київ до В. П. Науменка для вміщення в якій небудь з періодичних часописів, але не було надруковано до останнього часу. Тепер з ласкавого дозволу власника В. П. Науменка її було взято нами для видання, що й викликало цю нашу розвідку про зазначену легенду.

Зміст цієї легенди в загальних рисах такий. За часів дуже давніх („давно колись, дуже давно“, так починається легенда), коли манастирі ще володіли великою силою селян та землі, Лавра (Київо-Печерська) не знаючи, що з ними робити, задумала скористувати селян для будівлі церков—Софії та Десятинної. Робота була тяжка, звичайно, як за кріпацтва. По скінченню будівлі Десятинної робітників було виряжено в поле. По-між ними був і Батій, людина вже підстаркувата. Шануючи його літа, до роботи його було приневоловано менш, ніж других; після обіда йому навіть давався дозвіл на одпочинок, іноді навіть на дуже довгий. Один раз приказчик, намірившись будити Батія, запримітив над ним язусь тінь. Коли глянув він угору, аж бачить: орел распластався над головою Батія й, утворивши йому тінь, захищає його від пекучих промінів сонця. Коли він побачив це вдруге і втретє, то розказав другим людям, а ці, сами побачивши, сповістили про це ігумена. Ігумен зібрав братію на раду та розказав їй про Батія. Тоді один старець з братії оповідає таке: „Я—каже—пан-отці, вичитав у книжках, що воно значить. Отой Батій—багатирь-лицарь, йому треба вольну дати, бо він колись і нас поб'є й манастир зруйнує“. „Коли вольну, то і вольну“,—в один голос відказала братія. Покликали Батія й сповістили його про це. Він спробував був відмовлятися, але прийшлося покоритись. Тим часом старець, той самий, що з'ясував, хто є Батій, порадив ще таке: „не можна його так одпускати; треба з нього квіток взяти, щоб він нас не посмів рабувати“. Як же Батій не вмів писати, то йому казали вмочити руку в золоте чорнило та приложити її потім до паперу, щоб залишився після його знак.

Після цього пішов Батій „в инше царство, в басурманське господарство“ і став там жити. Але незабаром почалась там війна. За те, що Батій побідив ворогів, його було нагороджено половиною всього басурманського царства, за нього було оддано заміж дочку царя, й сам він став царем. Коли він згадав про утиски, що робили йому

лаврські ченці, то попросив у свого тестя дозволу, щоб „зібрати військо, на города хрест'янські йти. Хочу я—каже—Київ з церквами золотоголовими звоювати“. Прийшов до Київа і звелів розруйнувати Софію та Десятинну, а Михайловського—не чіпати, бо там монахи були „добрі і гарно жили з своїми кріпаками“. Потім пішов до Лаври та звелів її спалити. Але монахи з процесією вийшли назустріч; попереду всіх ішов ігумен та ніс високу палку, до якої було причеплено „квиток“ Батія. Хоч він уже був басурман, але все ж од свого не міг відрікатись"... „Як побачив він той „квиток“, та на втікача; прибіг ік Дніпру, сів у човна і посередь Дніпра лопнув“. З того часу—кажуть люде—Лавра так вилюдніла, що в ній під престолом вовчиця привела дітей. „От таке то було колись“,—закінчує легенда—„тепер цього і сліду не має“.

Легенда ця, як видно з переказу її змісту, одзначається народно-історичним характером. Тісний зв'язок її з старим Київом безумовний. Також безперечний і дуже близький зв'язок її з київськими монастирями, які, можливо, дали гарний ґрунт до утворення цих легенд, особливю Лавра. І поруч з тим виявляється утворення цілої низки казково-фантастичних напластувань, які оточили історично-реальні назви та навіть і переживання, аж до кріпацького побуту—останнього з пізніших анахронізмів нашої легенди.

Коли ми почнемо наш аналіз легенди про Батія-багатиря з цього останнього, то це дасть нам можливість установити приближну дату оповідання з тим її змістом, з яким вона збереглась. Скинувши потім визначене таким чином напластування—одбиток кріпацької доби, ми будемо мати можливість поглибити аналіз надалі та дійдемо по змозі до стародавніх елементів нашої легенди, яка самим уже ім'ям багатиря веде нас до історичного Батія.

Отже оповідання про Батія-багатиря, що є об'єктом нашої розвідки, в своїй останній формації, цеб-то в запису Тр. І. Біленького, складено незадовго перед його записом. Сімдесяти рокі, коли воно було записано,—*terminus ad quem*. *Terminus a quo*—не старше 1861 р. Докази: 1) вираз самого оповідання: „звісно, як нашому братові було це за кріпацтва“; виходить, що кріпацтво в даному оповіданню уявляється вже минулим; 2) кріпацький стан виставляється дуже яскраво, дуже свіжо, ніби самовидцем усіх утисків, які чинили робото-власники своїм кріпакам, а між ними й монастирі. Це виявляється в окремих виразах легенди, як наприклад: „і що-то вже за робота була тяжка: цілісенський день роблять люде, не одпочиваючи“; „робочих на поле погнали, а інших куди-інде, як кажуть, аби, значить, без роботи не сиділи“. Про теж саме свідчить увесь фон, на якому розроблено наше оповідання. Його героя Батія спочатку, до вигнання,

виставлено теж кріпацьким робітником у Лаврі. Як і інші, він (Батій) „був кріпаком та церкви будовав“ спочатку, а потім і його „на поле погнали“ на жнива, не дивлячись на те, що він був уже „поштенний на літа“. „І то вже він робить зранку й до обіда“, і тільки після обіда, на який подавалось „сухий хліб з водою“, він міг, не рівняючись з другими, одпочинути „під снопами“. В легенді є й типовий для кріпацької доби приказчик (пригонич). Він примічає, коли одпочинок Батія тягнеться довше, ніж треба; виконуючи свої обов'язки, він кинувся „звісно до нього..., щоб пригнати до роботи“... Але надзвичайність Батія, якого захищав од сонця орел, що літав над ним, запримітила й братія Лаври. На неї зробило це таке вражіння, що коли старець сповістив, ніби Батій — „багатир-лицар“, і йому „треба вольну дати“, братія хтіла просто вигнати його з Лаври. Боячися, щоб Батій їх не побив, ченці навіть не стали вважати на його старість. В цей мент легенда показує нам його, як бідолоашного та нікчемного од старости кріпака-робітника. „А Батій, звісно вже чоловік у літах, не хотів тинятись по світу і каже: „яж вам, к-а, робив скілько, то за молоду і держали мене, а на старість проганяєте. Кудя ж тепереньки піду: сили вже не стає і хліба не зможу вже собі заробити“. А ченці пробі[г]: „йди та йди!“ Не мав чого казати бідолака, треба йти, бо звісно начальство, як його не слухати“... Отже, не маючи не тільки підмоги на старість, але навіть вигнаний із Лаври, позбавлений куска „сухого хлібця з водою“, Батій показується тут з рисами пригнобленого кріпацтва, в даному разі від київських ченців. Одначе з другого боку, через особливу признаку, яку виявляв літаючий над ним орел, Батій, чудесно визволений від кріпацтва, з правом їти на всі чотири сторони („йди собі куди хочеш“), є ніби символом визвслення селян від кріпацтва. Він ніби легендарно-народний багатир, персоніфікація „народної волі“, яку їм одержано „свьше“, завдяки орлу, що ширяв над ним¹⁾). Самий похід Батія, вже царя-„бу-

1) Царська влада, як відомо, дарувала зверху волю кріпакам; орел, що шугає над Батієм-кріпаком, і завдяки якому він дістав „вольну“, чи не є тут символ цієї царської влади (двохголовий орел)? — В старому письменстві цей образ орла був дуже популярним за доби Петра В., коли звичайно кохалися в усяких символах, алегоріях та емблемах. Образове та різьбярське виявлення цих алегорій, а також приклад їх в народній творчості, як стилістичного прийому, з'являлись народсьві ніби увоосбленими загадкамі, і недарма одною з першодрукованих „гражданських“ російських книжок була: „Символы и Емблемата“. Амстердам 1705 г. Пор. И. А. Шляпкина — „Ужасная измѣна сластолюбиваго житія съ прискорбнымъ и нишетнымъ. Вновь открытая комедія конца XVII вѣка“. Пор. „Памятн. Древн. Письм. и Искусства“, в. XXVІІІ, СПб. 1882, стор. V—VI, з приводу великого числа символів та притчів у цій комедії, яку було зложено на Україні ще в XVII ст., і яку виставлено в Москві в листопаді 1701 р. Пор. стор. XIII и інші. В тому-ж самому рукопису кінця XVII ст., з якого видано И. Шляпкиним зазначену комедію, — рукопис.

сирена", на Київ, головним чином для знівечення монастирів, виказується в легенді ніби актом його помсти. „Згадав він, що колись то його ченці притісняли, як ще він кріпаком був, та церкви строїв“, і почав він тоді „військо збирати, на городи хрестянські йти: хочу я Київ з церквами золотоголовими звоувати“.

Як і у всякій иншій легенді, тут джерелами з'являються почасти життєві події та почасти фантазія.

Доба кріпацтва, як видно зі змісту легенди про Батія-багатиря, дуже виразно відбилась на ній. Виявлення Батія-багатиря це є головна канва, на якій снується все оповідання від початку до кінця. В зв'язку з цим тут є історично-певний малюнок кріпацького стану селян в момент перед 1861 р.; до цього прилучено героїчний мотив про кріпака-Батія, що одержує „вольну“, як символ визволення всього селянства, а не одного тільки монастирського; все це дає можливість віднести легенду в запису Біленького до періоду між 1861 та 1870 р.р.; така думка справджується й підкріплюється науково-історичними даними, які торкаються становища Київських монастирів у ту добу. До цих даних ми й звернемося.

Легенда оповідає нам про те, що монастирі володіли великою силою кріпаків, землі та всякого добра. „І Лаврія мала стільки кріпаків-селян, що не знала, що з ними й робить“. Можливо, що це

цікавий силою українізмів.—на л. 22 уміщено російського герба, якого намальовано фарбами—двохголовий орел з трьома коронами, а посередині червоний щит, і на ньому образ Юрія Побідоносця. Внизу підпис:

Господь просвѣщеніе мое и Спаситель мой, кого убоюся;

Господь защититель живота моего, отъ кого утрашуся.

Порівняй передрук подібного герба на заголовному листі до книжки: „Символи и Емблемата“. 1705 г. в виданню „Библіотска А. В. Петрова. Собрание книгъ, изданныхъ въ царствованіе Петра В., изд. 2, дополненное. съ 34 рисунками“. СПб. 1913.—Заголовний лист. Тут крім портрета Петра В. в осередку, по боках уміщені: сходяще сонце з яскравими проміннями, орел з орлятком піднімаються до сонця, двухголовий орел з Юриєм на грудях та написом: „приводца на неприятеля“, також і щит—„dux in hostes, pariter ac clupeus“. Див. П. Пекарській. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ В. СПб. 1862 г.; т. II стр. 113. № 69. Таке-ж видання, але з додатками, було передруковано ще два рази в СПб. 1788 і 1811 р.р.

Такого-ж самісінького герба, з зображенням двухглогового орла, було напрукковано на заголовному листі до „Аритметики“ Магницького („Библіотека А. Б. Петрова“. 1913 г., стор. 8), а також де-чим відзначного на заголовному листі до „Описанія артилеріи“ Бринка, 1710 Пор. (там же стор. 14; р. П. Пекарській, № 62 і 181). Так-ж самі малюнки були в моді й у виданнях дійсно літературних творів доби Петра В., напр., у панегірику на побіду під Полтавою. Перед заголовком на окремому листі намальовано двухголового орла: на грудях у нього портрет Петра В. (Пекарській, 365; Пор. А. М. Лобода, „Лекціи по исторіи новой русской литературы“. К. 1910. стор. 18). В зв'язку з цим і в письменстві того часу образ орла робиться респособоженим: див. П. Пекарській. т. I, стор. 438—440: Петро В.—російський орел.

загальне місце, епічний засіб шаблонного характеру. Але цікаво зазначити, що ці обставини легенди погожуються з тогочасними історичними звістками про Лавру: „по штатамъ 60-хъ г.г. полагається въ Лаврѣ 110 монашествующихъ; на лицо же состояло въ 1860 г. 116 ихъ и 305 послушниковъ, да служителей и типографскихъ переплетчиковъ до 100 человекъ, и разныхъ служителей столько же“¹⁾... „Въ лаврскихъ хуторахъ содержалось рогатаго скота 220 штук, лошадей 135. Крестьянъ доходило в недвижимыхъ имѣніяхъ до 56.000“²⁾. „Въ Кієво-Голосѣвской дачѣ 1.145 десятинъ по обѣмъ сторонамъ рѣчки Лыбеди“... „Коноплянка (лаврський маєток), въ вигонной чертѣ города, 136 десятинъ..., огороды на Высшей Лыбеди 23 десятины, пещерное--сады на Звѣринцѣ--въ 12¹/₂ десятинъ, Темный Лугъ (къ Голосѣвской пустыни) 108 десятинъ“.

Трохи менше число кріпаків-селян та землі лічилося в 60-х р.р. за другими кийвськими монастирями³⁾.

Йдучи далі в старовину, ми примічаємо нерівномірне, відповідно часові, зменшення володінь, які належали до кийвських монастирів, а разом з тим і до Лаври. В XVIII ст., до 1786 р., їх було ще досить багачко; перед 1786 р. кріпаків за Лаврою лічилося до 28.510⁴⁾. Але з 1786 р. число їх значно зменшується; тільки збільшується воно в XIX ст., особливо біля 60-х р.р.

Коли з'єднати до купи все вище зазначене, виходить, що поклонання легенди на велику силу селян-кріпаків та землі в монастирях Київів найбільш наближає її до 60-х років XIX ст.

Все це ще раз стверджує нашу думку про те, що в оповіданні про Батія-багатиря яскраво відбилась доба кріпацтва, як дуже свіжа та недавно минула для автора цього оповідання; ця доба залишила в його пам'яті живий слід і зробила міцне вражіння.

Не дивлючись одначе на таке яскраве освітлення легенди про Батія в напрямку певної історичної доби, яка поклала дуже свіжі та яскраві фарби, з під них виступають інші риси, в яких відбилась далеко більша стародавність; разом з тим риси ці застаються непохитними в своєму існуванні на протязі багатьох століть.

Такі мотиви нашої легенди, як збудування Софії та Десятинної, поруйнування їх Батиєм, виходять далеко за межі доби кріпацтва і через те вимагають дальшого поглиблення аналізу переказу для свого з'ясування. Тому необхідно одхилитись од рис кріпацької доби, про

1) Л. Похилевичъ. Монастыри и церкви г. Кієва. К., 1865, стор. 11: пор. стор. 13, 14, 16, 17, 29.

2) Ibidem, стор. 13.

3) Ibid., стор. 16.

4) М. Евгеній. Описаніє Лавры. Кієвъ. 1826 г., стор. 65.

які була раніш мова, щоб-то зняти пізніше напластування, щоб докопатись до більш стародавніх пластів.

Коли слідом за легендою триматись порядку поглиблення в старовину, виникне перш усього питання: про яке зруйнування Київ, власне його церков, оповідається в легенді про Батія-багатиря?

Адже-ж таких поруйнувань в тій чи іншій мірі історія Київ на всьому протязі свого існування знає багато. Не забудемо при цьому, що наша легенда оповідає про Лавру. „З того часу свята Лаврія—кажуть люде—так запустіла, що в ній під престолом вочичія дітей виводила“. Коли ж вона могла так вилюдніти та коли, на підставі такого історичного факта, могли це росповідати про неї в народі?

Матір городів—Київ, з його печерським монастирем, має настільки ж довгу історію свого існування, як і вся наша Україна. Особливо незабутні як для історії, так і для свідомости народних мас, такі передоми в життю старовинного Київ, як наступ Батія 1240 р., що повернув в руїни це місто. Ця історична подія, вірна сама по собі, на протязі історичного шляху не стільки з'ясовувалась що до її суті, скільки помалу перетворювалась в легенду. Ця легенда, що найбільш важно, утворювалась вже на сторінках літопису перш, ніж було зарековано її до „науково-історичних“ подій, які дали підвалину для гіпотези Погодіна про вилюднення Київ та всієї України, а також про заселення її зовсім новим плем'ям. Оця книжна літописна легенда не могла не утворити відповідних словесних переказів, як побачимо, коли зробимо розвідку одного з них.

Подивимось же, що це за літописна легенда про знищення Київ Батієм та як вона відбилась в народній творчості? В найстаршій відомості про звоювання Київ Батієм, яку записано в Іпатіївському літопису, оповідається лише про зруйнування Десятинної церкви: склепіння в ній завалилось під тягарем народу, що в ній скупчився. „Взиждоша Татарѣ на стѣны и сѣдоша того дне и ноци. гражанѣ же создаша пакы другии град около стое Бѣцѣ. наоутрѣя же прѣдоша на нѣ. и быс бранѣ межи ими велика. людем же оузбѣгшимъ на цркъвь. и на комарѣ цркъвныя и с товары своими. ѿ тягости повалишася с ними стѣны цркъвныя“¹⁾. Більш ні слова не промовляється про розруйнування Київ в цьому літопису. В пізніших літописних збірниках ми не примічаємо сливе ніяких фактичних додатків, але зате зустрічаємо прикраси та художньо-поетичні подробиці, які поступово нарастають на протязі довгого часу. Вже список літопису Лаврина, що дійшов до нас в редакції кінця XIV ст., в тій частині своїй, яку

¹⁾ Полн. Собр. Русск. Лѣтопис., изд. Импер. Арх. Ком., т. II, вид. 2, СПб. 1858, стр. 785.

зложено не в київській землі, а в ростовській, додає лише кілька спів про грабування церков та поголовне вигублення людности міста; додається це до коротенької замітки про знищення Київа, замість докладного оповідання, яке міститься в Іпатієвському літопису. Особливо характерно відокремлюються додатки загальних частин в оповіданню про зруйнування Київа, яке є в Густинському спискові літопису. Хоч автор при складанню його користувався Іпатієвським списком, однак до зазначеної вище звістки додає слідуєчі вирази: „татаре изсѣкше людей безъ числа, а прочихъ связанныхъ въ плѣнь поведоша, а градъ Кіевъ огнемъ и монастырь всѣ запалиша“. Найбільш цікаві для нас доповнення, як паралелі до словесної легенди, дає Воскресенський літопис, зазначаючи ті подробиці, які подібні до останньої: „иные (гражанѣ) бѣжаша въ дальные страны, иныя же кряхуся въ пещерахъ земныхъ и въ горахъ и въ лѣсахъ“.

Всі ці легендарні напластування ріжноманітних літописних збірників знаходять для себе конечно завершення в Київському Синописі. Тут вже перед нами цілком закінчене оповідання, що з'єднало в собі всі художні прикраси та додатки загальних частин до історичного зерна фактичної правди, яке покладено в основу. Сумлінно зазначивши на боках сторінок своє джерело — „отъ русскихъ лѣтописцевъ“, Синопис дійсно слідує за ними в своєму викладі, чи то з'єднуючи звістки багатьох з них в одно ціле, чи то переймаючи вже з одного, таким робом скомбінованого, джерела. Ось його оповідання: „Приде же проклятый Батый съ силою многою подъ Кіевъ, и обступи его, и нача пороки [на маргінесахъ— „штурмы“] ставити, и бити въ стѣны градскія. Людїе же изъ града крѣпко обороняхуся, а потомъ окрестъ десятиныя церкве Пресвятыя Богородицы окопашася; и на палаты церковныя много людей взбѣгоша, яко отъ тяжести ихъ палаты обвалишася, и многихъ побиша“. До цього місця мало не все буква в букву взято з Іпатієвського літопису—можливого джерела того Густинського, з якого теж сливе до слова перейняті, але з новими додатками, що ще більше згущують фарби, слідуєчі рядки Синопису: „а татаре всея Россіи стольный градъ Кіевъ взяша, церкви Божественныя раззориша, градъ и мѣсто огнемъ сожгоша, людей же иныхъ посѣкоша, а иныхъ плѣниша, и все государство Кіевское ни во что обратиша, Богу тако грѣхъ ради челоуѣческихъ попустившу“. Далі йде мова про знищення печерської Лаври¹⁾. Отже з оповідання Іпатієвського літопису про

¹⁾ Заголовок статті: „О разореніи прекрасныя святыя великія чудотворныя Лавры печерскія кіевскія“, 2 вид. 1678 р., стор. 118—119. Цей розділ, як і слідуєчий, що виставляють печерську Лавру за часів наступу, складено автором Синописиса, певніше—джерела його, можливо, хрєніки Теодосія Сафоновича.—П. Н. Миллюковъ. Главныя теченія русской исторической мысли, 3-е вид. СПб. 1913, стор. 13.

облогу Батием Київа та про розруйнування Десятинної церкви, при допомозі цілої низки легендарних напластувань, до яких приєдналось загальне тяжке вражіння од татарського наступу, знищення та гніту, виросла книжна легенда про повне виключення Київа та України. Цю легенду зміцнили записи мандрівників-чужоземців, що завітали до Київа в XVI ст. Герберштейн, Гваньїні, Ляссота, Гейденштейн та інші яскраво малюють у своїх оповіданнях руїни нагірної частини Київа та висловлюють жаль за занепадом великої слави цього, колись славетного, міста.

Але-ж коли ми уважливо станемо читати літописи, ми зустрінемося з звітками, зовсім протилежними поетично-складеній загальній частині про цілковите знищення Київа та всієї України. Під 1250 р. йде мова про пробування в Видубицькому монастирі Данила Романовича по дорозі в Орду¹⁾; під 1257 р.—про намір його звокувати Київ²⁾; під 1243—49 р.р.—про залежність Київа од Ярослава Всеволодовича на підставі ханського ярлика; під 1249—1263 р.р.—од Олександра Ярославича; під 1263—1271 р.р.—од Ярослава Ярославича. На протязі всього сливе XIV ст. споминаються в літопису київські князі. Крім цього є також, хоч і коротенькі, звістки про існування київських церков та монастирів після наступу Батия. Під 1274 р. повідомляється про висвячення київо-печерського архімандрита Серапіона на архіерея до м. Володимира; під 1289 роком називається другий печерський архімандрит, для XIII ст. вже третій; оповідається про похорони в печерському монастирі багатьох значних осіб, як от князь Скиргайло та інші. Надто важлива для нас в даному разі звістка 1399 р. про одкуп од тої орди Темир-Кутлука, що зробила напад на Київ та київо-печерський монастир, який заплатив татарам „окупу 30 рублевъ“.

Крім того є також низка звісток про те, що в XIII та XIV ст. Київо-Софійського собору не було зруйновано.

Тільки в XV ст. татари двічі заволоділи містом, пограбували його й спалили (1416 і 1482 р.р.). Лише після того чужоземні мандрівники, завітавши до Київа, бачили „слѣды церквей и опустѣвшихъ монастырей и зданій“. Цікаво, що й тоді, серед руїн, уціліли, як пише Ляссота (1594 р.), церкви св. Софії та св. Михаїла. Київо-печерський монастир, зруйнований 1412 р., незабаром було відновлено князем Семеном Олельковичем; зруйнований же вдруге 1482 р. було хутко відбудовано „усиліями духовенства и содѣйствіемъ всѣхъ кіевлянъ“³⁾. В XVI ст. він доходить до росцвіту: „поземельныя владѣнія монастыр-

1) Полн. Собр. Русск. Лѣтоп., вид. 2, т. II. СПб. 1908 р., стор. 806.

2) Ibidem, стор. 838.

3) В. Антонсвичъ. Кієвъ, его судьба и значеніє съ XIV по XVI стол. Кієвск. Стар. 1882, т. I. стор. 45.

скої общини досягають громадних розмірів; она владѣть многочисленными землями и угодьями, становясь однимъ изъ самыхъ богатыхъ землевладѣльцевъ великаго княжества литовскаго“.

Певна річ, до цього росцвіту Лавра дійшла не зразу. Як свідчать чужоземні мандрівники кінця XV ст. та початку XVI ст., „видны только слѣды развалинь Кіева и церквей его, а Софійській соборъ сдѣлался помѣщеніємъ рогатаго скота, лошадей, собакъ и свиней, теряетъ украшенія отъ дождей, протекающихъ черезъ дырявую крышу. Кое-гдѣ и стѣны уже начали падать“¹⁾,

Ось таке становище Київа та його церков, на наш погляд, найбільше зближається з слідуєчим виразом легенди про Батія-багатиря: „з того часу свята Лаврія— кажуть люде— так запустіла, що в ній під престолом вовчиця дітей виводила“. Те, що оповідається в записках сучасників-чужоземців про Софійський собор, в нашій легенді цілком віднесено до Лаври.

Цікаво зазначити, що в одному з варіантів²⁾ до нашого оповідання ми маємо, як і в історичних документах, вказівку ще власне на Софійський собор: „оце Київ, де манастир (alias-собор) Софійський, тридцять літ пустував розбитий, і львиця на хорах дітей привела“, чи в Руліковського: „Kijow przez 40 lat taką był puszczą, że w monastyrze (Софійським?) wilczyca wilczęta wywiodła“. З цього ясно, оскільки легко в народній творчості зроблено заміну Софійського собору манастирем, спочатку Софійським-же, а потім Лаврою, все одно як і львиці— „зовчицею“ (wilczyca).

Грунтуючись на цьому, можна висловити догадку про можливість для народної фантазії зробити заміну прибільшеного, на наш погляд, виразу чужоземців про таке вилюднення Київа, що „Софійській соборъ сдѣлался помѣщеніємъ рогатаго скота, лошадей, собакъ и свиней“ більш поетичним виразом про те, що в Софійським соборі, чи то манастирі, чи то в Лаврі, львиця або „вовчиця“ (wilczyca) „під престолом“ чи на хорах „дітей виводила“ (привела, wywiodła).

Таке величезне вражіння на сучасників-письменників та простий люд. можна гадати, зробив власне наступ хана Менглі-Гирея в 1482 р., коли він пограбував та спалив сливе весь Київ з його околицями, печерський манастир, який тоді вилюднів в останнє, хоч за часів короля польського Олександра (1501—1505) татари ще раз володіли Київом, лише окремі частини його плундруючи. Відбудування Лаври сталося

¹⁾ Див. „Записки о Московіи С. Герберштейна 1517 и 1526 г.“, чи А. Гваньїні, 1581 р. Пор. „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей“. Изд. Времен. Ком. для разбора древнихъ актовъ. Кієвъ, 1874. отд. II, стор. 9, 12, 15, 23 та инш.

²⁾ Про це див. нижче, в розд. II.

в XVI та найбільше в початку XVII ст. за часів архімандритів її Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського та їх наступників.

Звичайно, бували й за цей час для Лаври небезпечні часи. Так, 1630 р., на першому тижню петрівки, поляки, що йшли проти запорожців до Переяслава, мали намір знищити Печерський монастир, але їх в цьому намірі було затримано чудом, яке описано у Кальнофойського¹⁾. Спомин про це чудо Лавра щорічно святкувала, утворюючи процесію навколо монастиря та верхнього міста.

Цей історичний мент уявляється ніби джерелом оповідання про Батія: в ньому Лавра також чудом визволяється од знищення, утворюючи процесію.

Паралель історії та легенди стане ще яснішою, коли ми пригадаємо „квиток“ Батія та сопоставимо його з грамотою, яку було дано польським королем Сигізмундом ще 1522 р. печерському монастирю та козакам і в якій було обіцяно деякі привілеї їм за оборону чужої держави від нападу татар. Але, звісно, поляки зрадили цьому обіцянню, і з 1596 р. унія почала робити утиски православної церкви та разом і печерському монастирю. Одступник од православ'я Київський мітрополіт Михайло Рогоза присвоїв собі титул архімандрита печерського і тому виганяв тодішнього побожного архімандрита Никифора Тура. Печерський монастир Рогозі не покоровсь, а Рогоза предав анатемі Никифора та силоміць заволодів кращими монастирськими землями та вгоддями.

Одначе, недивлячись на ці турботи, монастир більш до вилучення не доходив і відплатився тільки страхом та сумуванням. Зруйновань його в пізніші часи історія теж не знає. В пізніші часи більш небезпечними моментами вважаються слідуєчі. 1648 р. війна козаків з поляками утворила те, що Київ перемінно переходив до власности то тих, то других, і це наводило страх на всіх. 1673 р. львівський владика Іосиф Шумлянський випросив у короля Яна Собеського дозвіл на титул печерського архімандрита й присвоїв собі всі вгоддя монастиря. 1676 р. турки та татари загрожували Києву, і все місто покляло надію тільки на оборону Божої матері; її чудотворний образ печерський вперше 1677 р. було винесено з церкви та обнесено навколо верхнього міста. 1686 р., згідно з умовою Москви та Польщі, всі маєтки та волості було одібрано од печерського монастиря. 1703 р. погоріли всі монастирські келії, зосталась лише велика лаврська церква. 1706—9 р.р. загрожувала Києву та Лаврі небезпека од Карла XII, союзника Мазепи. 1718 р. вигорів увесь монастир, якого було відбудовано ще за часів Петра В. Нарешті 1772 р. згоріла лише одна друкарня лаврська.

1) М. Евгеній. Описаніє Лавры, Кієвъ, 1826, стор. 18

Таким чином після пожежи 1482 р., цеб-то на протязі XVI—XIX ст., не може бути мови про поруйнування Київа та вилюднення Лаври, хоч було багато пригод в життю його та його монастирів взагалі.

Отже виходить, що найпізнішими історичними подіями, цеб-то вихідними точками нашої легенди, в її оповіданню про поруйнування київських церков та цілковите вилюднення Лаври аж до того, що вовчиця під престолом виводила дітей, могло бути знищення її Менглі-Гиреем 1482 р., а в зв'язку з цим зазначене сучасниками користування руїнами церков за для розміщення скотини, коней, собак та свиней. Хоч, можливо, тут є прибільшування, але, як запис сучасника, це для нащадків є історичний документ, навіть вказівка на дійсну подію. Для народної творчості—це тим більш правдива подія, яка розбудила фантазію в відповідному напрямку, коли було замінено домашню скотину диким звірем (львиця, вовчиця).

Правдоподібності нашого домислу не шкодить очевидно, на перший погляд, протиречність, коли ми в початку легенди, власне в словах її про те, що ченці лаврські приневолювали будувати Софійську та Десятинну церкви, визнаємо одгук відновлення їх в XVII ст. В історії спочатку було, дійсно, поруйнування їх Менглі-Гиреем 1482 р. і лише потім відбудування остаточно в XVII ст.; в легенді-ж навпаки: спочатку—будування, під яким, можливо, зазначається відбудування їх в XVII ст., а потім—зруйнування Батієм, що можна вважати за одгук подій, які були не пізніш 1482 р. Подібні до цього анахронізми цілком не могли зупинити народної фантазії; не можуть вони також зупинити дослідника народної творчості в його шуканнях можливих історичних джерел, переплутаних переказами.

Версії нашої легенди про будівлю київських церков, власне Софії та потім Десятинної, найбільш точно відповідає історичний момент початку XVII ст., за часів Петра Могили (1633—1647 р.р.); він дійсно піклувався про відбудування Софійського собору, потім Десятинної і инш. Він-же впорядкував попсований будинок Софійського собору, а на руїнах Десятинної церкви збудував нову невеличку дерев'яну церкву, прибудувавши її до уцілілої кам'яної стіни. Крім того Могила відбудував напіз зруйновану церкву св. Василя (тепер Трьохсвятительська), а потім—Спаса на Берестові.

Таке напружене церковне будівництво в народному визнанню могло, звичайно, перетворитись в думки мало не про первісне будівництво багатьох з цих церков.

Для пізнішого часу ці події початку XVII ст. могли зберегтись або в формі споминок у переказах, або книжні записи могли стати джерелом для народних оповідань, як про повне вилюднення Софій-

ського собору аж до оселення тут звірів, так і про одбудування-відновлення церков у Києві.

Що-ж до способів передавання книжних записів про Київ простому народу, то, на наш погляд, цілком правдоподібним можна вважати повідомлення Ігн. Трусевича про те, що він „во многихъ хатахъ астрѣчалъ собранный кружокъ ремесленниковъ, внимательно прислушивавшихся къ историческимъ разсказамъ, читаемымъ однимъ изъ грамотныхъ товарищей“...¹⁾; „значительное число историческихъ описаній Кіева, жадно читаемыхъ кіевлянами, изгладило изъ памяти преданія“ иншого характеру, крім тих, які складаються на підставі тих матеріалів, що є в книжках²⁾.

До того ж самого напластування в легенді про Батія, яке живиться історичними подіями XVI—XVII в.в., на наш погляд, може бути віднесено також потурченство героя переказу. Після вигнання з Лаври, коли Батій помандрував „в инше царство, в басурменське господарство“, він не тільки сам став басурманом, але зробив велику послугу басурманському цареві, після того як поріднився з ним, одружившись з його дочкою та одержавши, як посаг, половину всього турецького царства.

Одгуки досить частих історичних фактів потурчення українців, що дуже яскраво відбилось в українських думках, вплелись безумовно і в нашу легенду. Ще 1554 р. Тревизіано, посол з Венеції, розказує про турецьку флоту та споминає багатьох із служачих в ньому бідних рабів, що робляться турками, не стерпівши биття й голоду та постійних загроз смертю. (*Relationi, Ser. III, Vol. I, 143*)³⁾. Деякі з ренегатів займали високе службове становище. Так, наприклад, в хроніці Іоахима Більського говориться, що 1595 р. турки прислали для переговорів з поляками потурченого козака (*Joach. Bielskiego—Dalszy ciąg kroniki Polskiej, стор. 246*). За часів царювання Сулеймана I Величного (1520—1566) та Селіма II (1566—1574), цеб-то за доби найбільшої могутності турків мало не всі вищі урядовці були ренегати. За той час з „руських“ ренегатів відомі: Гасан-Паша, намістник Іамена, та евнух Джафер-Паша, можливо—як раз українці. (*Hammer, Geschichte d. Osm. Reiches, III, 614*). За пізніших часів відомий (в початку XVIII ст., 1703 р.) великий візір Ахмед, „руський“ з походження (*Hammer, op. cit., VII, 95*)⁴⁾.

1) Народныя легенды про Кіевъ и его окрестности. „Кіевлянинъ“, 1866, № 6.

2) *Ibidem*.

3) В. Антоновичъ и М. Драгомановъ. Историческія пѣсни малорусскаго народа. Кіевъ. 1874, т. I, стор. 224.

4) *Ibidem*, стор. 225.

Цілу низку оббивання таких історичних фактів ми примічаємо в українській народній поезії, наприклад, у думах. Так, у думі „Плач невільників на турецькій каторзі“¹⁾ ми зустрічаємось із „пашою-недовірком християнським“—ренегатом, який розуміє руську мову. В думі „Побіг Самійла Кішки з турецької неволі“ говорить про сотника Ляха-Бутурлака, який потурчився та побусурманився, перетерпівши „много літ неволі“. Він став навіть ключником галерським, цеб-то доглядачем за порядком на галері²⁾—четвертою особою серед вільних урядовців на галері.

Крім того, лише почасти подібний до нашої легенди мотив, що ніби Батій одружився з дочкою басурманського царя, маємо й у думі „Байда“, де

Цар Турецький к нему присилає,
 Байду к собі підмовляє:
 —„Ой ти, Байдо, та славесенький,
 Будь мені лицар та вірнесенький,
 Возьми в мене царівночку,
 Будеш паном на всю Країночку“³⁾.

Проте далі Байда, що зостався вірним рідній вірі, є протилежний потурченцеві Батієві. Поданий нами мотив з думи про Байду має

1) Ibidem, стор. 88—91.

2) Ibidem, стор. 224.

3) Ibid., стор. 145; проте, це мотив казочного характеру: порівн. стор. 156. З паралелів легендарно-оповідального змісту вкажемо ще на дуже цікаву стародавню „Повість о нѣкоемъ презвитерѣ, впашемъ въ тяжкій грѣхъ“, яку вставлено в російський переклад з польського Wielkiego Zwierziadła. Герой її—піп Тимофій, родом з Володимиря. Коли він згвалтував дочку значного чоловіка, то злякався кари й осідлав коня, передагнувся волюкою та втік до Казані в турецьку землю (діялось це ще за часів Грозного в XVI ст., а повість складено мабуть в XVII ст.). Там він, як і наш Батій (за др. варіантом—послушник Лаври), прийняв басурманську віру, одружився одразу з двома та став служити казанському татарському цареві. Як самий хоробрий „воевода татарський“, він „воеваль страны стречествія свого“, як і Батій (у легенді)... Коли-ж здумав повернутись на рідну сторону, то одержав від хлопчика, якого зустрів, грамоту (вона хоча й подібна що до загального зовнішнього характеру до „квитка“ Батія, одначе й відрізняється від нього, бо то була грамота з розрешенням від гріхів). Ренегат Тимофій, як тільки zobачив грамоту, як і Батій свій квиток, зараз же вмер (Батій лопнув).

Звертаючи увагу на те, що до наших часів не збереглося українських записів „повісти о презвитерѣ Тимоееѣ“, яка походить з північної Росії, все ж таки можна гадати, що вона була відома на Україні в XVII ст. Підставою для цієї гадки може бути присутність її в складі російського перекладу „Великого Зеркала“ та його популярність не тільки в російській, а й у українській літературі XVII ст. Нарешті можливий був також і обмін списками. Звичайно це лише один домисел, який вимагає для свого ствердження дальніших розвідок в обсягу цього мало дослідженого питання.

крім того ще й інші паралелі, зближуючись з іншими формами українського та мабуть і міжнародного епосу, який одначе прийняв в даному разі певну етнографічну окраску. В низці колядок, що записані П. Чубинським в кінці 60-х років минулого століття в Київській та сумежних губерніях, між иншим про героя їх, що зветься „пишним, гордим, славним паничом Іваном (Івашко)“, читаємо слідує:

Як загледів його да турецький король:
 „Колиб же я знав, чий син конем грав,
 Доб я за його свою дочку оддав,
 Половину царства дав, половину панства дав?“

З погляду на такі пісенні паралелі до нашої легенди можна вважати цей мотив у ній за загальну, народно-поетичну вставку. Саму ж легенду про Батія можна приблизно відносити до XVI—XVII в.в., коли могло бути складено думу про Байдю. Про цю ж козацько-запоріжську добу свідчить також назвисько Батія „багатир-лицар“, що дав йому складач переказу, пославшись ніби на старця-ченця, який вичитав про те в „книжках“.

Отже, як бачимо, в легенді про Батія, крім самого свіжого та пізнішого напластування з доби кріпацтва, близької до 1861 року,—доби, яка дала самі яскраві побутові фарби та загальний фон, що проходить через увесь переказ, ми маємо можливість, знявши цей верхній пласт, визначити стародавніший історичний кістяк того народного твору. Такі одгуки певних історичних подій, що тим чи иншим робом відбилися у легенді про Батія, як зруйнування Києва, власне церков—Софії та Десятинної, з'осібна ж і перш усього цілковите вилюднення Лаври (=Софії) аж до того, що під престолом (чи на хорах) вовчиця (чи лвиця) привела дітей; далі—потурчення героя переказу і в зв'язку з тим будування (=відбудування) київських церков—все це зв'язує нашу легенду з добою козацтва XVI—XVII в.в., яка тільки єдина підходить до тої групи подій, що яскраво відбивається в українській народній творчості. Ще видавці „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ В. Антонович та М. Драгоманів в поясненнях до них, на підставі аналізу всього надрукованого їми матеріалу, зауважили, що енергійна участь українського народу в своїй історії визначається як раз у формі козацького руху кінця XVI та XVII ст. Реально-історичний характер, яким в значній мірі відзначається український народній епос, як раз і з'ясовується саме тим, що в ньому відбився досить виразно той козацький рух.

Коли це твердження може показатись надто категоричним, а самий принцип—шукати одбитку історії в піснях, наприклад відносно

князівсько-дружинного епосу,¹⁾ прибільшеним, то відносно деяких пісень та легенд, як легенда про Михайлика й золоті ворота, або споріднена з нею, але невідома видавцям, наша легенда про Батія, вказівка видавців є досить правдоподібною.

Попередній аналіз легенди почасти підтвердив це вже тим, що дав для нас такий упереджений висновок. Коли в легенді про Батія панує дух пізнішої історичної доби кріпацтва, яка яскраво тут відбилась та надає переказові реально-побутовий відтінок у змалюванні „кріпаків“, що працювали на монастирських роботах, то сама суть легенди, яка встановлює міцну підвалину для пізніших напластувань, виявляється більш історичною, і крім того вона значно старше самого кріпацтва, що на Україні з'явилося пізніш.

Отже ця старіша основа нашої легенди, як показав її аналіз, уявляється більш перенятою з книжних джерел історичного змісту, ніж фактом пізнішого народно-побутового напластування — одгука не тільки кріпацтва, але й визволення з нього селян в особі символічного героя переказу, що одержав „вольну“.

Коли ця остання формація може бути певно датована добою 60-х років (з 1861-го до 70-х р.р.), то заслонена нею старіша історично-книжна основа легенди підводить нас уже до менш певної з хронологічного боку доби, не старішої 1482 р.—приблизно згідно з вихідним пунктом цілковитого вилюднення Лаври; це могло вже відбитись в оповіданні, яке зложено на ґрунті цих подій кінця XV ст., в XVI та на початку XVII в.в. Звідси виходить, що для згрупування споминів про всі ці події, переказ міг житись книжними історичними оповіданнями, а разом стати джерелом нашої легенди лише в XVII ст., як раз за доби найвищого розцвіту легендарних мотивів, на ґрунті книжно-монастирському, що в сей час як раз в київо-печерській Лаврі набуває собі вищого ступіня розвитку.

Отже легенда про Батія уявляється нам релігійним оповіданням історичного характеру, яке зложено в XVII ст. Але надалі в історії свого розвитку її ускладнено пізнішими напластуваннями, які відбили реально-побутові риси кріпацької доби в народно-символічному образі Батія, що одержує „вольну“, цеб-то визволення від кріпацького стану.

На цьому можна було б і закінчити наш аналіз легенди про Батія, колиб не саме ймення героя, яке стоїть дуже близько до історичного Батія. Мало того, „Батій“ є народня вимова книжного „Ба-

¹⁾ Порівн. напр. А. А. Котляревського „Отчетъ о присужденіи наградъ гр. Уварова“, 1877, „Сборникъ отдѣленія русск яз. и словесности Имп. Акад. Наукъ“, т. 48, 1890, стор. 416—431.

тий" ¹⁾). Самі обставини, в яких змальовано в легенді „бусурменського царя“ Батя, що йде з військом на „городи хрестянські“, щоб „Київ з церквами золотоголавими звоювати“, а після руйнує Софію та Десятинну, доводять нас ніби до історичного Батя та його наступу на Київ 1240 року.

Дійсно, висловлене нами цілком вичерпує всі частини легенди, які можуть бути віднесені до походу Батя XIII ст. З приводу такої недостачи було б легко просто визнати їх цілком пізнішими пригадуваннями в XVII ст. подій, що дійсно були в XIII ст. Ці спомини в такій формі та на протязі такого довгого часу було неможливо зберегти для народної пам'яті, тоді як в книжках вони могли зберегтись. Отже з книжних джерел спомини ці міг легко перейняти народ, які оповідання про вилюдження Лаври аж до розведення в ній звірів.

Це тим більш правдоподібно, що деяка київська старовина, зв'язана з іменням Батя, свідчить, що на ній відбилися не словесні оповідання, які зберегла народня пам'ять, а антикварні пригадування книжників XVII ст.

Дуже цікава, наприклад, назва київських воріт так званого Володимироваго города, які були там, де перехрещуються вулиці Велика Володимирська та Велика Житомирська. Ці київські ворота називалися ще Батиевими. Але коли це було? Ось у цьому вся загадка.

„Со времени разоренія города (Кіева) татарами (1240 г.)“— читаємо в „Описаніи Кіева“ Н. Закревського ²⁾— „извѣстны они въ народѣ подъ названіемъ Батыевыхъ, но нѣкоторые именуютъ ихъ Миниховыми, потому что этотъ графъ съ 1732—1737 г.г. исправилъ укрѣпленія стараго Кіева“. Але в другому місці в того-ж Закревського ми читаємо вже і де-що інше: „Батыевы ворота назывались такъ въ XVIII в. ³⁾ . Так ї не розібрати, коли-ж кінець кінцем вони називались Батиевими, з'осібна-ж у XVIII ст.—чи звали їх воротами Батя чи Миниха? Одне тільки в твердженнях Закревського не викликає сумніву—те, де він не безпідставно говорить, а де посилається на певний документ: „по официальной Росписи Кіева 1682 года эти ворота названы Софійскими“ ⁴⁾.

Така неозначеність вказівок є і в М. А. Максимовича, який слідом за Закревським стверджує, що „ворота сіи въ прошедшем столѣтїи (себ-то в XIII в., Ф. С.) назывались Кіевскими воротами, а также и

¹⁾ Порівн. Г. Ляскоронскій. Прошлое Триполья и окрестныя о немъ легенды. К. 1900, стор. 20, прим. 2.

²⁾ Н. Закревскій. Описание Кіева. Кіевъ, т. I, стор. 201.

³⁾ *Ibidem*, стор. 374; пор. 438.

⁴⁾ *Ibidem*, стор. 201; порівн. ст. 61.

Батыевыми“¹⁾. „Каменная, такъ называемая (sic! коли-ж?) Батыевы ворота, на планѣ Кіева 1745 года названы Кіевскими“²⁾.

Виходить, що в XVIII ст. ті ж самі ворота мали дві назви: Київські і Миниха. Але навряд чи вони одночасно мали ще й третю назву.—Батиевих.

При такій плутанині цілком розумна обережність В. Щербини, який на плані старовинного Київa, що був зложений 1840 р. М. А. Максимовичем, під № 10 визначає: „Кіевскія (впослѣдствіи прозванія Батыевыми) врата Владимірова города“³⁾. Незайва ця обережність не дає, звичайно, певної відповіді; нею підкреслюється тільки неможливість точно датувати, коли ж саме появилася назва воріт—Батиевими.

Та ж сама невиразність здибує нас і в питанню про час знищення їх. На думку Закревського⁴⁾ це було 1856 року; Максимович гадає, що „остатокъ ихъ существовалъ еще въ прошломъ столѣтїи и разобранъ уже при комендантѣ Массе въ 1799 г.“⁵⁾.

Так, шляхом взаємних суперечок, легко довести скептиків до сумніву навіть в тому, чи дійсно вони існували весь час. Але ми обмежимося лише сумнівом в існуванні їх назви „Батиеві“, принаймні „од часів поруйнування міста татарами“ 1240 р. аж до XVII ст., а при такій довгочасній традиції, що було б цілком звичайно — і до знищення їх 1799 р., чи 1856 р., що в даному разі однаково⁶⁾.

Оця назва київських воріт Батиевими цінна для нас можливо народністю свого характеру, коли існували ще й інші подібні назви, як у самому Києві, так і в околицях його. І дійсно, той же Закревський оповідає, що „куча кургановъ за Лыбедью, близь Васильковской дороги, носитьъ названіе Батыевыхъ“⁷⁾.

Подане повідомлення його підтверджується назвою, яка збереглась і до нашого часу,—гори, що є на Соломенці, а саме—„Батиевої“. Небіжчик В. Б. Антонович висловив один раз в розмові з Л. П. Добро-

1) Собрание сочинений. Кіевъ, т. II, 1877 г., стор. 101.

2) Ibidem, стор. 101, примітка.

3) „Описание Кіева“. Кіевъ, т. I, стор. 374, пор. 61 і 201.

4) Op. cit., стор. 374.

5) Собрание сочинений, т. II, стор. 101.

6) Коли літом 1913 р. було наново оплановано вулиці В. Володимирську та В. Житомирську, то було знайдено на ріжку цих вулиць сліди якихось стародавніх будівель, що їх визнано місцевим археологом А. Д. Ертелем останками стародавніх воріт, які називались Батиевими. Чи не є це ті зруйновані ворота, про які писав А. Максимович, що вони існували в XVIII ст. та були розібрані за часів коменданта Массе 1799 р.?

7) Описание Кіева, т. I, стор. 438.

вольським своєю догадку: „на цій горі, здається мені, спинився з військом Батий, коли обложив Київ“.

Показують ще на містечко Батиево, поблизу Київа, біля Монастирища, яке відомо нам з 1600 року¹⁾.

Але всі ці, можливо, цілком народні назви, які зміцнили в пам'яті українського народу ймення Батя, ще не можуть сами по собі стверджувати, що в легенді про Батя ми маємо цілком історичні традиційні пригадування. Виникає питання: чи не є це ймення в нашій легенді не стільки історичним, як епічним?

Відповідь на це питання стане більше можливою, коли переглянути нашу легенду про Батя-багатиря в паралельному порівнянні з легендою про Михайлика й Золоті ворота, з якою перша має де-що спільне, а иноді—здається—й генетично близьке.

(Далі буде).

¹⁾ Див. Zródła Dziejowe, т. XXI, st. 52, 90, 284, 478, 479, 480, 481.

† Олександра Яковлевна Єфименкова (1848—1918).

(Оцінка її наукових праць¹⁾).

О. Я. Єфименкова народилася в р. 1848-му, в с. Варзуга, Архангельської губ., в сім'ї повітового урядовця. Скінчила вона Архангельську гімназію, після чого 5 років була навчителькою мійської школи в Холмогорах. Року 1870-го О. Я. вийшла заміж за П. С. Єфименка, відомого українського етнографа, і під його проводом почала свою наукову діяльність. Олександрі Яковлевні довелося працювати в виключно гарних умовах, бо вона мала змогу користуватися, як дуже цінними матеріялами, зібраними П. С., так і його вказівками, особливо цікавими в галузі етнографії й української історії; цим пояснюється й напрямок її наукових праць, з початку в галузі російської етнографії або фольклору, а потім історії північно-російської й української, переважно культурної, економічної й побутової. Починаючи від р. 1879-го О. Я. працює переважно над українською історією; всього працювала О. Я. мало не 50 років, за який час надруковано багатько її наукових творів. В 1907 році Олександрі Яковлевну запрошено було викладати українську історію на Петербурзьких Вищих Жіночих курсах, де вона й працювала до часів революції, коли в неї ослабли очі. Тоді вона оселилася на хуторі біля Вовчої на Харківщині, де займалася виключно педагогічно-науковою працею, написавши гарний підручник для сільських шкіл Слобожанщини. Там її було вбито в грудні 1918 року.

Після цього короткого огляду її життя звертаємось до оцінки наукових праць О. Я., розкласифікувавши їх для цього по відділах.

¹⁾ Цей некролог складений мною на підставі моєї офіційної записки про наукові праці О. Я. Єфименкової, за які вона одержала ступінь доктора руської історії honoris causa в Харківському університеті („Зап. Харьк. У-та“, 1910, кн. 2).

I.

Першою помітною працею О. Я. були збірники матеріалів до етнографії та юридичного побуту людности на Архангельщині— „Артели Архангельской губ“. Спеціаліст в питанню про артїлі в Росії проф. Ісаєв визнає цю працю за зразкову що до методів. В передмові О. Я. аналізує артільну термінологію й зазначає джерела своєї праці: крім матеріалів П. С. Єфименка й інших, були матеріали, зібрані й О. Я. Автор розділяє дані про артїлі на кілька відділів і перед кожним викладає історичні відомости, здобуті переважно з місцевих актів, як друкованих, так і невиданих: напр., джерелами історичного нариса про артїлі для влову морських звірят були для неї невидані холмгородські акти, прибутково-видаткові книжки „Архієрейского дома XVII вѣка“. В додатках знаходиться докладна бібліографія. Історичний нарис організації артїлей для влову риби визначається також своєю докладністю.

Відомий економіст проф. А. Ісаєв вважає працю О. Я. про артїлі Архангельщини за найціннішу серед інших подібних. „Особливу увагу“, пише він, „звертають на себе праці п. Єфименкової, які з'являються прекрасним нарисом артїлей Архангельщини; монографії п. Єфименкової можна визнати справді зразковими“. І він широко користується описаннями архангельських артїлей О. Я.

Таким чином не тільки економісти або юристи, але й історики знаходять для себе цінний матеріал в цих працях Єфименкової.

В другому збірникові О. Я. описує юридичні звичаї чужородців Архангельщини: Лопарів, Корелів та Самоїдів.

II.

Другу групу праць О. Я. складають монографії з обсягу звичаєвого права. До неї відносяться статті: 1) Народні юридичні погляди на шлюб; 2) Жінка в селянській родині; 3) Родинні поділи; 4) Трудове начало в народньому звичаєвому праві; 5) Суб'єктивізм у російському звичаєвому праві.

Матеріали для цих праць автор здобував або безпосередньо від людности Архангельщини, або через Архангельський статистичний комітет. Ці праці звернули на себе увагу вчених спеціалістів, особливо істориків російського права й юристів, які працюють над російським звичаєвим правом. По більшості, ці спеціалісти не згожувалися з висновками О. Я., але серйозно рахувалися з ними. Напр. проф. Пахман в своїй відомій книжці „Обычное гражданское право въ Россіи“ полемізує з О. Я. з приводу основної думки її статті про трудову основу, але він же не раз посилається на праці О. Я.

К. П. Побідоносцев в своїм „Курсъ гражданского права“ розбираючи статтю О. Я. про народні погляди на шлюб, вважає її за дуже цікаву, але не згожується з основною думкою автора про умовний характер шлюбу в народніх поглядах; про те він згожується з тими висновками О. Я., які торкаються не церковної, а громадської сфери шлюбу.

На цю статтю звернув увагу також і відомий дослідувач російського звичаєвого права Е. Якушкін. „В цій гарній статті, пише він, докладно викладено умовну форму шлюбу й відношення до неї сучасного законодавства, але значіння шлюбу й вінчання вяснено мало“.

Ми бачимо, що юристи поставилися досить критично до висновків О. Я. Але серед новіших праць в обсягу юридичного фольклора прийнято навіть положення О. Я. про працю, як одно з джерел права власности в юридичних поглядах російського селянства; а це положення викликало найбільш суперечок. Цим висновком О. Я. користуються й при розв'язанні питання про джерела походження первісної власности, за які вважають з одного боку працю, з другого — захоплювання (привлащення). В своїм курсі етнографії М. Харузин каже: „В Росії вийшла велика суперечка з приводу теорії О. Я. Єфименкової, яка перша встановила принцип праці в російській селянській родині“. Ця теорія має особливу цікавість. Вона й раніш і досі відіграє значну роль, крім того вона торкається й загальних питань, основних в розвитку власности.

В зведенім виданні своїх статей з обсягу звичаєвого права О. Я. Єфименкова сама відповідає своїм опонентам і покликається на досліді німецького вченого Роберта Шельвина „Arbeit und sein Recht“.

III.

Вище згадані праці були мов би школою для чисто історичного досліді небіжциці — „Про селянське землеволодіння на далекій півночі“. Це докладна монографія в 200 сторінок, для якої автор повинен був поринути на 2 роки в архівні документи, щоб вивчити питання про общину. Праця над здобутими матеріялами переконала О. Я., що община не єсть первісна форма російського землеволодіння, а перед нею існувала форма, яку відкрито О. Я. і яку вона назвала „дольнымъ землевладѣніемъ“. Для цієї праці О. Я., скористувалася невиданими стародавніми документами, що переховувалися в архівах Архангельщини. Зібрані матеріяли охоплюють XVI, XVII і XVIII віки й разом з надрукованими поповнюють матеріял, який знаходиться в „писцовыхъ книгахъ“ бувшої Новгородської землі.

Пособляло О. Я. в її праці також безпосереднє ознайомлення з побутом селян на Архангельщині, а власна інтуїція допомогла їй іти

своїм шляхом і там, де в науці висловлювалися протилежні її висновкам погляди.

В своїм досліді О. Я. докладно описує селянське землеволодіння на півночі Архангельщини, починаючи від Новгородської влади й до XIX віку, переважно за XVI—XVIII віки. Але ця праця не має виключно місцевого характеру: маючи всі вартості областної монографії, вона дає багато матеріалу для в'яснення загальної еволюції форм селянського землеволодіння в Росії, завдяки широкому досвіду автора в сферах історичного життя не тільки російського, але й інших слов'янських і західно-європейських народів.

Щоб пояснити характер селянського землеволодіння на Архангельщині за Московський період, О. Я. дає з початку короткий нарис колонізації Двинської землі в новгородську добу, коли склалася велика боярська землевласність і дрібна боярських половинників і своєземців.

Московське завоювання перевернуло всі основи землеволодіння Двинської землі; боярщини були конфісковані, замість боярського стало великокняже землеволодіння, а половники й своєземці поробилися „государевими крест'янами“.

Найціннішою частиною праці являється та, яка характеризує форми селянського землеволодіння. Насамперед автор встановлює характер сучасного хліборобства на Архангельщині, на якому так виразно відбиваються умови місцевої природи—клімата: воно характеризується щирою любов'ю до нього селянина і відносно великою інтенсифікацією господарства, вже в XVI—XVII віках. Селища мають цілком архаїчний характер доби „писцовыхъ книгъ“; переважно зустрічаються села („деревни“), як цілковита земельна одиниця, на чолі якої стоїть двір, або декілька дворів, і до яких належать всі землі і угоди (грунти). На думку О. Я. всі ці земельні угоди притягнені до села „трудовымъ захватомъ“. Тут О. Я. сперечається з відомим дослідувачем північної російської общини П. Соколовським з приводу його думки, що сільська земельна організація була общинною; за основну земельну одиницю він приймає волостну общину на зразок германської марки Маурера.

О. Я. доводить, що поземельна сільська організація була не общинною в точному розумінні слова, а являла собою особливу форму, з якої пізніше могла утворитися община. Для пояснення цього О. Я. посилається на певний матеріал: матеріал цей—„веревныя книги“. Для цієї особливої форми землеволодіння О. Я. встановлює особливу назву—„долевое землевладѣніе“, тому що в основу його покладалася частки, кожного дворища, або рівні між собою, або в кротному відношенні один до другого ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$).

В першому розділі О. Я. докладно описує „долевое землевладѣніе“, дає аналогію відкритої нею долевої форми великоросійського

землеволодіння з старогерманським „mansus“ (двір), який описує Маурер. Долеву форму великоруського землеволодіння О. Я. називає матерньою—відносно общинного й подворно-участкового землеволодіння і цією гіпотезою прокладає новий шлях для розв'язання питання про справжній характер староруського землеволодіння (до XV віку).

В слідуєчих 10-ти розділах докладно оповідається про історію селянського землеволодіння на Архангельщині, а також про землеволодіння великих землевласників та монастирів і про особливі шляхи, якими йшло закріпощення селянства про розпад долевого землеволодіння та про переведення селян на общину.

Вицезгадану працю О. Я. треба визнати цінним вкладом в науку російської історії та історії російського права. Вона дає новий цінний рукописний матеріал і було б дуже бажано, щоб його було надруковано в його первісному вигляді. О. Я. не тільки систематизує новий матеріал, вона критично розбірає й попередні погляди та дає свою теорію селянського землеволодіння на далекій півночі.

Як кожний оригінальний твір, і праця О. Я. викликала критику деяких учених, між якими особливо слід зазначити В. І. Сергієвича. В. І. Сергієвич в III-му томі „Древностей русскаго права“ присвячує цілий розділ критичному розбору всіх праць про общину і між іншими і праці О. Я. Він каже: „описана в „веревныхъ книгахъ“ (відкритих О. Я. Єфименковою) сільська організація являє собою тип стародавньої руської організації, в цьому не може бути сумніву“. Він тільки не згожується з тим, що ця організація була общиною, а також і з думкою О. Я. про початок „складництва“; В. І. Сергієвич указує на інші умови сформування долевого землеволодіння крім основи—поділу загального майна між кривними родичами. Але взагалі В. І. Сергієвич дав дуже добре заключення про працю О. Я. Єфименкової, що дуже цінно, бо про інші праці в цій галузі, які було написано відомими професорами, він висловлювався дуже суворо.

IV.

Останню, саму численну групу праць О. Я. складають монографії з історії України. Ці праці надруковано й видано окремим виданням в 2-х книгах під заголовком „Южная Русь“, і вони й придбали О. Я. почесну славу в українській історичній науці. Не можна визнати випадковим, що серія праць О. Я. з української історії починається біографією проф. В. Б. Антоновича. Це сама рання стаття О. Я., яка відноситься до української історіографії. Стаття виявляє докладне знайомство небіжчиці з численними працями цього патріарха новішої української історії. О. Я. дає коротку, але яскраву характеристику В. Б. Антоновича, як ученого дослідувача, відзначаючи в його

працях гармонію між ідеєю й фактами, коли дея сама по собі витікає з правильної наукової систематизації критично перевіреного матеріалу.

Через те, що до праць В. Б. Антоновича додавалися й відкриті в архівах акти, а також і через те, що В. Б. Антонович розробляв тільки на їх підставі певні історичні питання, зрозуміло, що О. Я. могла скористуватися цими матеріалами, як і іншими подібними, а також і висновками спеціалістів, щоб освітити перед широким громадянством ті важливі питання з української історії, які могли зацікавити не одних тільки спеціалістів. Так я уявляю собі початок перших праць О. Я. в царині української історії; видно, що вона мала на увазі не спеціаліста, а взагалі освіченого читача.

Такий характер має й досить простора монографія О. Я. 1872 року— „Изъ истории борьбы малорусскаго народа съ поляками“, який систематично описує Гайдамаччину й Коліївщину. Основою для цієї праці були спеціальні дослідження й акти, видані В. Б. Антоновичем (про селян XVIII в. та про Гайдамаччину). За головне джерело для неї був I-ий том „Архива Юго-западной Руси“ з актами про гайдамаків; для подій Коліївщини вона користувалася й польськими мемуарами. Але О. Я. не тільки підтримала висновки спеціаліста, а й самостійно пояснила події в їх внутрішньому, органічному зв'язку, дала багацько пояснень, необхідних для зрозуміння головної ідеї та питань, з нею зв'язаних. В цій праці О. Я. вміло скористувалася, для освітлення Гайдамаччини, і деякими матеріалами з „Архива Малороссійской Коллегии“. На основі всього цього матеріалу О. Я. встановила причину руху й дала нарис його розвитку й кінця. Вона критично ставилася до питань, не ідеалізуючи героїв цього руху, а виявляючи суть його, як соціально-економічного, національного і релігійного моменту.

Друга докладна монографія О. Я. „Очеркъ истории правобережной Украины“ (144 стор.) має теж не спеціальний, а загальний характер і являє собою критичне вияснення важливіших подій цієї доби—Люблинської й Церковної Унії, козацького руху Богдана Хмельницького, Руїни й Гайдамаччини. Тут О. Я. не дала майже нічого нового, бо поставила метою тільки викладання й вияснення важливіших подій цього історичного моменту.

Більш самостійною й оригінальною являється друга праця О. Я.— історичний нарис південно-руських братств. Там вона зупиняється з особливою увагою на встановленні органічного зв'язку між первісними братськими організаціями й пізнішими братствами, що вийшли на боротьбу за національні інтереси українського народу проти його ополчення, а ці братства О. Я. зв'язує з існуючими й тепер братствами й оповідає, як вони помалу занепадали на правому березі Дніпра, потім тимчасово відродилися, а далі перетворилися на ліво-

бережній Україні і Слобожанщині в цехові та церковні братства, які дбали про прикрасу церков, про утримання шкіл та шпиталів. Ці братства мали велике значіння для культури й моралі українського народу тому, що вони покладали в основу своєї діяльності широкий моральний принцип і переводили його в життя в громадських формах. Цікаві й спостереження О. Я. над сучасними цеховими та братськими організаціями, в тім числі й над так званою „парубоцькою громадою“; але це вже „жалкіє обломки формъ, изъ которыхъ всё болѣе улету-чується животворящій ихъ духъ“. Що до питання—про походження братств, то О. Я. не задовольняється висновками попередніх дослідувачів: Флерова, який виводив братства з християнських „вечерь любви“ й С. М. Соловйова, який виводив їх із староруських братчин.

На підставі даних Богишича й Вільда О. Я. описує південно-слов'янське родове братство в порівнянні з данськими братствами для захисту—Schutzgilden. В зв'язку з ними О. Я. ставить і українські братства. Всупереч пануючому погляду О. Я. вважає цехові організації явищем самостійним, а не позиченим у Германії. Проти цього можна сперечатися, але залишається в силі висновок автора, що українське братство не єсть явище одинокє.

Однакове значіння з цією монографією про братства має історичний нарис „Малорусское дворянство и его судьба“. Це талонovitий яскравий етюд про походження українського дворянства. Після цього виданий був спеціальний дослід на цю ж тему Д. П. Міллера, але загальний зміст цього важливого процесу з'ясовано О. Я. так правдиво, що навряд чи наступні досліджування змінять що-небудь по суті. О. Я. спочатку вияснює, що стара шляхта не брала участі в утворенні українського дворянства, до якого вона лише приєдналася пізніше і то не вся; потім, на підставі документів, О. Я. доводить, що нове українське дворянство цілком утворилося з військового козацького уряду, з початку виборного, а далі й призначуваного.

О. Я. не тільки виявляє перед нами цей процес, але й зазначає причини, що визвали його до життя. Разом з небіжчиком О. М. Лазаревським, О. Я. показує негативний бік цього процесу, кажучи її влучними словами—„содержаніє того волшебного котла, въ которомъ перекипала болѣе удачливая часть козачества, превращаясь въ благородное дворянство“.

В основі цього процесу було утворення всякими способами великої земельної власности й закріпощення посполитих, при чім „тоненькая ниточка зависимости, первоначально связавшая пана съ посполитымъ, обратилась въ мертвую петлю“. Потім пани одгородилися від народу зовнішнім глянцем культури, а там скористувалися

новими російськими законами, які поширювали право дворянства й на козацьку старшину.

Інші, досить численні праці О. Я.—чисто спеціальні статті, які ґрунтуються головним чином на архівних матеріалах, відкритих самим автором переважно в архіві „Малоросійской Коллегии“. На межі більш загальних і спеціальних студій стоїть стаття О. Я. „Народный судъ въ Западной Руси“ (45 стор.). Для цієї статті О. Я. скористувалася актами про копні суди, які охоплюють протяг часу від 1552 до 1702 року; крім того О. Я. скористувалася й старими матеріалами про копні суди, що були видані в „Архивъ Юго Западной Россіи“ Іванішевим.

О. Я. дала коротку характеристику копного суду і, щоб оглянути походження його в історичній перспективі, користується працями Грима, Мацієвського, Иречка—з історії німецького, польського та чеського права. Доповненням до цієї праці являється стаття спеціального характеру „Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ“. Тут О. Я. зв'язує історію побуту з етнографією.

Значне місце займають праці О. Я. в дослідженні історії землеволодіння на Україні. Головна стаття—„Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси“.

Провідна думка цієї статті є встановлення аналогії литовсько-руського „дворищного“ землеволодіння з великоросійським „долевым“, що було в дворищах на півночі в Росії. Щоб характеризувати дворищне землеволодіння литовської Русі, О. Я. користується первісними джерелами—ревізією волинських замків, виданою Яблонсвським, ревізією пущ, „писцовыми книгами“ пінськими й клецькими та інш. Все це—пам'ятки XVI віку; схема та ж сама, що й на півночі. Далі автор показує нам розпад дворищної форми головним чином під впливом „волочної“ системи, яка прийшла її замінити і, нарешті, знаходить наслідки дворищного землеволодіння і в лівобережній Україні; цим же питанням присвячена праця проф. І. В. Лучицького і моя стаття „Займанщина въ лѣвобережной Украинѣ“. Між иншим слід зазначити, що О. Я. сперечалася з проф. І. В. Лучицьким з приводу того, що він змішував общинне й спільне землеволодіння на Україні.

В статті „Архаическія формы землевладѣнія у германцевъ и славянъ“ О. Я. ознайомила нас із змістом капітальної праці відомого Берлінського професора Августа Мейцена, в якій розглядається так зван. *gewandorf*—кланове село; на думку проф. Мейцена такий тип села існував тільки в Германії, і слов'яне про нього не відали. О. Я. сперечається з Мейценом і доводить, що кланове село цілком аналогічне північно-російському, про яке вона оповідала в студії „О крестьянскомъ землевладѣніи на крайнемъ Сѣверѣ“. Стаття „Литовско-русскіе данники и ихъ дани“ має своєю основою широкий матеріал,

виданий проф. М. С. Грушевським, а також 2-й том 7-ої частини „Архива Юг. Зап. Росії“ та інші раніш видані первісні джерела. Ця стаття дуже цікава ще тим, що підтверджує переконання новіших дослідувачів литовсько-руської доби нашої історії, а саме: як раз литовська (а не московська) Русь зберігла традиції й форми велико-княжої київської Русі.

До більш стародавньої доби української історії відноситься ще одна невелика стаття О. Я.—„Вѣдствія євреєвъ въ Южной Руси XVII вѣка“. Останні праці О. Я. присвячені історії лівобережної й слобідської України, й джерелами для них були документи з Харківського історичного архіву. Стаття „Турбаевская катастрофа“ може бути зразком блискучого оброблення архівних матеріалів: на 30 друков. сторінках автор викладає зміст величезного, більш як з 1000 сторінок, діла про вбивство дідичів Базилевських; їх було забито селянами, які раніш були козаками, а потім незаконно були закріпощені Базилевськими. Також уміло пояснює О. Я.—велике значіння історичного документу в статті „12 пунктовъ Вельяминава“. Ці статті відносяться до історії лівобережної України, а три слідуєчі—до історії Слобідської України. Одна з них „Старинная одежда и принадлежности домашняго быта слобожанъ“ освітлює нам темний куточок з побутової історії Слобожанщини XVII—XVIII в.в.; джерелом був архівний список майна, конфіскованого в актирських слобідських полковників Перекрестових. В статті „Два намѣстника“ характеризуються два слобідсько-українських „намѣстника“—Щербинин і Леванидов.

В окрему групу можна виділити праці О. Я., присвячені українським письменникам; серед них звертають на себе особливу увагу дві статті про відомого українського філософа Григорія Савича Сковороду і стаття про батька нового українського письменства Івана Петровича Котляревського.

Перша стаття О. Я.—„Философъ изъ народа“ є короткий, але блискучий етюд про життя й філософію цього першого українського філософа в справжньому розумінні цього слова. Друга стаття уявляє з себе спеціальний філософський реферат, в якому О. Я. дала різнобічну оцінку філософської системи Г. С. Сковороди, ґрунтуючись не тільки на знайдених мною й виданих до того часу творах цього великого філософа з народу (він навчав так, як жив, і жив, як навчав), але почасти й на інших не надрукованих ще доти творах його. Ця стаття О. Я. повинна зайняти видатне місце серед інших наукових праць про Г. С. Сковороду. Стаття про І. П. Котляревського цікава з того боку, що вона пояснює ті історичні умови, які вплинули на характер художньої творчості Котляревського. До цієї-ж групи студій треба віднести статті про Гоголя та про Шевченка.

З цього короткого огляду наукової діяльності О. Я. Єфименкової видно, наскільки корисною була вона як для російської, так і для української історичної науки. Сміливо можна сказати, що працюючи над історією України, вона здобула собі почесну славу своїми талановитими дослідженнями, які, завдяки блискучій формі, звернули на себе увагу широких громадських кол і тим сприяли розповсюдженню серед них здорових історичних уяв і науково-обґрунтованих фактів. Об'єднуючи в своїй особі, що надто рідко буває,— і вченого дослідувача й історика з виключним талантом викладання, О. Я. Єфименкова натурально напала на думку написати на проголошений конкурс загальну історію українського народу, яка й задсвольняє нас як своїм змістом, так особливо й формою викладу; це хоч і популярно написаний підручник, але основа його наукова, і в ньому теж одбилися самостійні думки небіжчиці на історичний процес у життю українського народу, бо вона завжди в своїому розумі перетворювала історичні джерела й розвідки і давала своїм висновкам оригінальну форму. Крім того О. Я. видала й зовсім популярні очерки з історії України для нарсду.

Для середньої школи О. Я. написала оригінально скомпонований підручник російської історії, а незадовго до своєї несподіваної смерті склала популярний підручник для шкіл Слобожанщини, куди ввійшли такі відділи: історія Слобожанщини, історія України, історія стародавньої Київської Русі та історія Великої Росії. Ця книжечка видана Харківським кооперативним видавництвом „Союз“. Було б бажано, щоб і її історія українського народу і її двехтомовий збірник „Южная Русь“ були видані в українському перекладі, щоб таким чином дійшли до широких кол громадянства, яким і були присвячені, як і все життя небіжчиці, починаючи з 1879 року, коли вона оселилася на Україні, де її спіткала така несподівана, тяжка, трагічна смерть. Це була смерть людини, з надзвичайно розвинутим розумом, з видатною кетотою до аналізу й синтезу, з блискучим, яскравим художнім історичним талантом викладу, з високими думками й кристалево-чистою душею й серцем, з надзвичайно підвищеною етикою й постійним шуканням правди й добра. Все своє життя вона присвятила двом рідним народам—великоросійському, з якого сама вийшла, й українському, з яким злилася— й пам'ять про неї повинна зберегтися на довгі часи і в того, і в другого. Я знав небіжчицю на протязі декількох десятиків років, дуже поважав її, як і її чоловіка П. С. Єфименка, і був дуже радий, коли зміг запропонувати харківському університету дарувати їй ступінь почесного доктора по згоді з петербурзькими моїми колегами спеціалістами по науці, які теж хотіли дати їй цей ступінь, щоб пошанувати її за її видатні праці. І вона була першою жінкою в Росії й на Україні, яка одержала цей ступінь.

Акад. Дм. Багалій.

Про різьблену панагію з Звіринецьких печер, що ніби-то належала першому київському мітрополіту Михаїлу Сирину.

Відомі тепер Звіринецькі печери роблять майже правильний трикутник, що складається з трьох коридорів або вулиць; одна з них названа І. М. Каманиним „вулицею поодиноких похоронів“, друга — „вулицею недосліджених похоронів“ і третя — „олтарною“, бо на ній був печерний олтар. В осени 1888 року грабарями, що копали тут глину, випадково одкопана була перша з цих вулиць. Вона була пограбована одвідувачами, обвалилась і знову закидана того ж 1888 р.; план її був зарисований військовим інженером Червиновим 2-м і поданий до Імператорської Археологічної Комісії. В 1911 році знайдені були два входи в печери, і до першої „вулиці поодиноких похоронів“ добавилися ще дві вулиці: „недосліджених похоронів“ і „олтарна“. В останній на печерних стінах знайдено декілька написів, поки-що — нерозгаданого походження; а в одній із „запечатлених“ печер цієї вулиці на кістякові знайдено панагію з витиснутими образами: на одній стороні — Богородиці з Христом-дитям, який поклав свою ручку на руку Богородиці, а на другій — Успіння Богородиці з написами, зробленими вгорі з обох боків.

Панагію знайшли ченці — здається ієромонах Серапіон — але при яких обставинах — невідомо. — Дісталася вона Вл. Д. Жевахову, як орандарю садиби, а той передав її місцевому вченому п. Каманину для обслідування. І. М. Каманин визнав панагію вирізьбленою на кипарисі і, спільно з А. В. Стороженком, прочитав напис по боках Богородиці так: „Споручница грѣшныхъ въ скорбѣхъ“... „сен мі... сиринъ митр. в Акр. сириистей“. Вся ця фраза з розгаданими скороченими словами, на думку Каманина, означає, що власником панагії був „сен [келлъ] Ми [хаилъ] сиринъ митр [ополить] в Акрѣ Сирійской“. „Зважуємося думати, — каже д. Каманин, — що це був ніхто інший, як синкел Єрусалимський св. Михаїл-Сирин, себ-то родом з Сирії, якого у нас уважають за першого руського мітрополіта, що прибув до Києва разом з Володимиром св. і хрестив як самого вел. князя Володимира й його сім'ю, так і всю Київську Русь“.

Я довідався про це вже після видрукування книжки І. М. Каманина „Звіринецькія печери въ Кіевѣ (ихъ древность и святость)“ .К. 1914 р.

Тогож 1914 року я мав можливість оглянути й саму панагію. На мою думку, вона не вирізьблена на кипарисі, а вибита штампом на розпареному воловому розі. Ключем до прочитання напису з боків Богородиці стала мені назва Богородиці „Споручница грѣшныхъ“. Під іконою Споручниці грішних звичайно був такий силабічний підпис:

„Азь Споручница грѣшныхъ Ко Моему Сыну,
Сей даль Мнѣ за нихъ руцѣ Слышати Мя выну,
Да ти, иже радость, Вину Мнѣ приносятъ,
Радоватися вѣчнѣ Чрезъ мене испросятъ“

Напис цей зроблено 13-складовими силабічними віршами, з цезурою після 7-ми складів і з римою на кінці. Вірші ці не мають жадних прикмет українського правопису і, запевне, складені на півночі Росії, не раніше XVII віку.

На панагії перші два рядки цих віршів були написані на 4-х стьожках, навколо образу Богородиці і при тому не церк.-слов. шрифтом, а „гражданкою“,—значить, не раніше XVIII віку.

Ні про якогò митрополита Михаїла Сирина не може бути й мови.

Щож до з'ясування техніки виробу цієї панагії, то ми можемо вказати ще на такий самий образок (мадалійон) із рогу, з випуклими написами, на якому вибито з одної сторони—Тайну вечерю, а з другої—моління о чаші. Видимо, такі образки вироблялись цілими сотнями і зображали Богородичні свята або страсті Христові і т. и. Панагія, ніби то Михаїла Сирина, відрізняється від мадалійона лише тим, що, так мовити, „препарована“ була з археологічного погляду, тоб-то допомокла в воді та припала землю.

Свою думку про цю „панагію Михаїла Сирина“ я своєчасно переказав авторові книги про Звіринецькі печери д. Каманину, голові розпорядчого Комітету Київського Товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва А. І. Мердеру і небіжчикові митрополіту київському Володимиру. Здається, з огляду на це панагія ця забрана князем В. Д. Жеваховим до своєї приватної власности.

Але, висловивши такий, здається, цілком уgruntований погляд на Звіринецьку панагію, я ні трохи не збавляю тим церковно-археологічного та релігійного значіння Звіринецькі печери. Вони, без сумніву, стародавні; певне ж освітлення їх походження знаходимо в обрядах чернечих похоронів на Афоні, де померших ченців звичайно закопують у землю і тримають там аж доти, доки тіло не зотліє і не опадє з кісток; тоді кості небіжчика виймають із землі, обливають водою і знову складають немов-би дрова в стоси, а черепи ставлять на особливих полицях. Щось подібне ми бачимо й у похоронах Звіринецьких

печер. Тут тіла померших ченців замурувалися в окремі печери або комірчки, а потім, через певний час, кістяки померших виймалися звідти й склалися в особливі стоси, які й досі зберіглися в великих печерах Звіринецького некрополя.

На деяких кістяках Звіринецьких печер знайдені шкурятні чернечі параманди, на яких вибиті були металічним штампом дрібні образки Господських і Богородичних свят. Найдавніші з них, з назвою свят, відомі були й до Звіринецьких печер і віднесені були Ізм. Ів. Срезневським до XIV в.; але інші, пізніші, що знайдені, крім Звіринецьких печер, ще і в Смоленських чернечих похоронах, можна віднести до XV—XVI в.в. (Див. „Альбомъ достоприм. Церк.-Арх. Музея при К. Д. А.“, вип. III. К. 1913, табл. II).

Акад. М. Петров.

Осадження м. Крилова.

Гільом Левассер-де-Боплан згадує про Крилов та містить його на р. Тясьміні, на одну милю від Дніпра на московській стороні (1650 р.). Новий перекладач та видавець праці Боплана проф. В. Г. Ляскоронський, додає від себе: „Крилов—місто Чигиринського повіту на лівому березі р. Тясьминя. Навкруги Крилова глибокі піски. Це місто осаджено в початку XVII в. на шляху татарським. Мабуть до того була там якась селитьба, яка так розрослася, що 1616 р. Сигизмунд III надав їй мійське право“. (К. 1901. Стор. 10). Автор статті про м. Херсон (Słownik geograf. T. I, str. 572 W.1880) каже про Крилов, що це давня селитьба на грانی між Польщею та Московією. Ф. Сулімірський в своїй короткій статті, вміщеній в 4 т. Słownika geograf. (W. 1883) на стор. 747 оповідає про м. Крилов так:

„Крилов знаходиться на 4-й в. від гирла р. Тясьминя, що впадає в Дніпро, на 36-й в. від Чигириня, та на 309-й від Київа. Є то найдавніша селитьба на землях Чигириня, до якого належало гирло Тясьминя, хоч люстрація 1616 р. оповідає, що „м. К. в старостві курсунським, на переправах татарських років (?) тому як осаджено; слобода йому належить до 30 років; осілого люду є 200 д.“. Пізніше К. переписано до староства чигиринського. Мійське право одержано по привілею Сигизмунда III від 1616 р., наданому старості Іоні Даниловичу. У Крилова була веша, що складалася з рову, на валу якого укопаний був штакет. У 1625 р. біля К. билися козаки з поляками. У козаків гетьманом був М. Дорошенко, у поляків Конєцьпольський. Одержали верх поляки, і було написано Куруковський трактат. В 1662 р. Юрко Хмельницький розбив біля К. московське військо. Під той час К. було дуже розруйновано.

В 1741 р. К. мав 400 домів та 2000 мешк. В люстрації 1765 р. написано, що К. поділений на дві частини: меншу, з 24 хат.—польську, більшу—руську. Король Станислав Август надав Крилову 1782 р. (?) новий привілей. В 1789 р. в К. було 26 дм., церква та польська митна комора. Після прилучення чигиринського староства до Москви, все воно, в тім числі й Крилов, було залишено під керуванням міністер. фінансів до 1845 р., але з цього року було заведено особливе волостне правління, заснована волостна школа, і весь добробут міста почав змицнятися. В 1864 р. в К. було 1948 мешканців, в тім числі 1688 прав., 260 жидів. Тепер є дві церкви, а колись був і римсько-католицький костюл“.

Така коротенька історія Крилова.

Якось недавно пощастило мені знайти на ринку біля Братського автентичний привілей короля Станислава Августа, від 30 марта 1792 р.

Цей привілей написаний на восьми сторінках двох пергаменових листів, прошитих шовковим червоним шнуром, в шкіряній оправі та з восковою великою печаткою в круглій жерстяній коробці на кінці шнура. Кожна сторінка обрямлена зеленою рямкою.

Починається він так: „W imie Pańskie amen. Na wieczną rzecz y pamiątką. My, Stanislaw August z Bożey Łaski y Woli Narodu Król Polski, Wieiki Xiążę Lıtewski, Ruski, Mazowiecki, Zmudski, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Smoleński, Siewierski y Czerniechowski“. При кінці власноручний підпис короля.

Привілей цей був записаний до „книг гродских“ київських регентом, яким на той час був Онуфрій Любич-Садовський.

До привілею цього заведено (по українськи, тільки польською транскрипцією й з полонізмами) й привілей на осадження Крилова, наданий ще в 1616 р. Сигизмундом III; в автентичнім екстракті читається він так:

„Zikhimont Treti etc. Oznaimuiem sim listom naszym wszem wobec i każdemu zosobna, komu to wiedati należit. Dał nam sprawu wielmożny Jan Danilowicz, woiewoda Ruski, starosta nasz Belski, Korsuński y Czyhirinski, iż powiecie Czyhirinskom w woiewodztwie Kijewskom meży rekoiu Dnieprom i Tiasminom iest uroczyszczę, Kryłow nazwanoie, na szlaku tatarskom, khdy tot nepriatel Kriża Swiatoho Tatarin zwyki w panstwa naszyie wchoditi, i koronie, także panstwom naszym prilehlym szkody czyniti. Na ktorom mies:cie iestlibychmo miasto naszoie založit roskazali i pozwolili, mieloby to byti z dobrym Reczipospolitoe, i z pokojem tamtoi Ukrainy, i z pożytkom skarbu naszoho. My to uwaziwszy, iż osażaniem miasta panstwa naszyie ozdoby majut i poddanyie naszyie w pokoju żyti budut, a obywatelom tamtoi Ukrainy wsiakoho dobroho poradku i pożytku życzczy miłostiwie na osażenie i fundowanie tam miasta pozwolilięmo. Jakoż sim listom naszym pozwolaiem i zakładaiem tam miasto naszoie

Kriłow tym sposobom: że obywatelem tego miasta, kotoryie tam osiadut, daiem slobodu i wolnost ot wsiakich czynszow i podatkow pieniężnych, ot diesietin i koladok, bydła, pasiek i inszych podatkow, myt y cel w panstwach naszych, z kupkami wsiakimi ieduczci do wyistia tridciati let ot dati toho listu naszoho— a ktomu ot poborow i czopowoho wolnych czynim mieszczan kriłowskich do czotyroch hodow ot dati toho listu naszoho. A khruntow i pol nad rekoiu Dnieprom na Belobereżu i na Zboinom i na Piunom za Dnieprom pozwolaiem obywatelow toho miasta Kriłowa użiwati tak, iako innye mista ukrainnyie, takže futory obapol reki Dniepra aż pod Kremienczuk czasy wiecznymi mieti i wszelakiie požitki sobie wynaydowaty tak na Dniepru, iako i nad Dnieprom, młyny, stawy na rekach wkoło Kriłowa wolno im budet sypati, i pożytki na siebie oboroczati. Ktomu pereiezd czerez Dniepr pod miestom tymże mieszczanom nadaiem. Do toho tymże mieszczanom i obywatelem miasta Kriłowa nadaiem Prawo Maideburskoie, ktoroho oni w tom miestie prereczonom wowsich człōnkach i artykułach ieho użiwati i ich w rzeczach welikich y małych zawždy na wsi potomnyie czasy raditi i suditi sia tak sami meži soboiu, iako też i z hostmi, ludmi priiezdczymi ni peredkim innym, odno pered woiom, abo pered burmistrom i radoiu miestkoiu onoho miasta maiut i powinni budut wowsiem priikładom iako w miestach naszych hōlownych obyczay prawa pospolitoho zachowuiet. A my moc i władnost zupołnuiu otom burmistrom tamosznym i radie miestkoi daiem wsie sprawy, szto ich wradom prawnie poradkom zwykłym należati budet, tak meży mieszczany tamosznymi, iako i meży hostmi, kupcy pryiezdczymi, sprawedliwost słuszniuu w owsich sprawach miestkich sudowych i w rzeczach krwawych prawom maideburskim, szto komu z nich prawnie naležit czyniti, suditi, zdawati, karati, ktomu dopuszczaiem wtom miestie Kriłowie wodle zwyczaiu prawa maideburskoho Ratusz, do ktoroho wazhowoie i woskobnoie nadaiem, iatki i łazniu zbudowati i wtom sia priikładom i poradkom innych upriwilejowanych miest sprawowati pozwolaiem tymże mieszczanom kriłowskim pry uradzie i za wiadomostiu starosty Gzyhirinskoho tepereszneho i potom buducznych, czotyry osoby meży soboiu na woiowstwo miestkoie obirati i ich starostie swoiemu podati, kotory odnoho z nich na toie woiowstwo stwierditi maiet. Także dozwoiliesmo i sim listom naszym dozwołaiem w tom miestie iarmarki i torhi ustawiti, to iest na każdy tyzden, to iest torh odin w piatnicu, a druhi w nedelu, a iarmarki, odin w den preczystoi Bogarodicy, a druhi w den swietoho Michaila Archaniela, a treti na nowoje leto, kotoryie ustawiwszy po wsih miestiech, miesteczkach naszych, takže też kniazskich, panskich, duchownych i swieckich każut wyklikati i to wsiem oznaimiti. Daiuczy też wolnost w tom miestie mieszczaniom korczmy wolnyie mieti, nie płateczy z nich kapczyznu do skarbu naszoho i żadnych powinności nepołniaczi.

wino, med, piwo, horełku, i inszyie wsiakie trunki ku pitiu, i reczi w domiech hostinnych ku żywnosti potrzebnyie derżati i szynkowati, także handel wsiakymi towary i kupłami tam w mieście tom howati. A na iarmarki y torhi wolno budet do toho miasta wsim obywatelem panstw naszych i czużoziemskim kupcom z towary wsiakimi zwykłymi priiezdżaiuczy torhowati, prodawati, i kupowati płateczy myto torhowoie ot wsiakich towarow swoich po zwykłomu obyczaiu, iako sia w inszych takowych miestach zachowuiet. I khdy sia trafil w iarmarki y torhi ludei priiezdżnych suditi, tohdy meży ludmi sprawiedliwost słusznaia czynena byti maiet takowaia, kotoraiaby zwyczaiu y prawu pospolitomu protiwno w niwczom ne była, pkiadom używania słusznoho takowoie wolnosti inszych obywatelei panstw naszych. To odnak waruiem, aby kozaki ludi swawolnyie i biehunowie tam nebywali, i nie mieszkali, także żydowie aby w tom mieście domow swoich niemiewali, i zadnych handlew nie. wieli wiecznymi czasy. A budut powinni tyie mieszcżanie naszi korolewskiee protiwnie niepriatelowi kazdomu naszomu i koronnomu pri staroste swoim zawzdy stawati i zwierchnosty ieho iako pod czasom pokoiu, tak i woiny newyłamowatysia. I na to dalieśmo sei nasz list z podpisom ruki naszoj i pod peczatiu koronnoiu. Pisan w Warszawie dnia misięca Iunia roku tysieczna szestsut szestnadcatoro panowania korolewstw naszych polskoho dwadciat dewiatoho, a szwedzkoho dwadciat tretiego roku. Sigizmundus Rex.

Король Станислав Август ствердив цей привілей та надав від себе Крилову, дуже спустошеному за увесь час війни, в нагороду за те, що він кількокроту боронив межі Речипосполитої від ворогів, про що писано в московськiм трактаті, зложеніи Гржимультовським у 1686 р., права вільного міста, непідлеглого старостам і маючого свої власні магістрат та суд.

М. Крилову тим же привілеєм наданий був і герб: на круглому тарчу, обрямованому срібною рямкою, намальовано у глибині перспективи, мабуть, наддніпрянські гори, ближче гай, а спереду лужок, на якому стоять прикладами до землі три кремінних карабіни з багнетами.

Щоб привілей цей надалі під теперешній небезпечний час не згинув, я подарував його Київському Центральному Архіву, де знаходяться всі гродські київські книги, що зберіглися до наших часів.

М. Стороженко.

K. Weule, E. Bethe, B. Schmeidler, A. Doren, P. Herre. Kulturgeschichte des Krieges. Verlag und Druck von B. G. Teubner in Leipzig und Berlin. 1916 (з серії „Aus Natur und Geistwelt“). 561 Bändchen.

Книжка ця надрукована була під час світової війни, а тому вона залишилася зовсім незвісною у нас. Як зазначено в передмові до неї, вона склалася з тих відчитів, що було влаштовано в Липську взимку 1915–16 р.р. А позаяк культурної історії війни ще й досі ніхто не написав, то видавництво Тейбнера запропонувало лекторам надрукувати їх відчити. Так повстав цей збірний твір.

Відчити було поділено поміж лекторами по черзі історичних доб, яких прийнято п'ять: передісторична доба, старинна доба, середньовіччя, доба абсолютизму, доба національних війн. Про кожен з цих доб викладав один з зазначених вище п'яти лекторів в тому порядку, як їх перелічено на горі. Такий склад книжки має наслідком надзвичайну ріжноманітність її окремих частин не лише що до манери викладання, але й що до якості самих викладів. За найкращий з наукового погляду споміж цих п'яти відчитів мушу визнати студію проф. др. К. Вейле. На мою думку, тільки він розглянув війни передісторичної доби з погляду історії культури. Його товариші розглядають питання з інших поглядів. Але нема чого тут дивувати, бо проф. К. Вейле має ще й іншу працю про передісторичну війну¹⁾). Студії ж інших лекторів про війну мені невідомі. Отже всі вони розглядають війни взятої кожним доби не з культурно-історичного, а з якого-небудь іншого погляду. Проф. др. Е. Бете подає скорочений огляд старинних війн почасти з погляду військової техніки того часу, почасти з погляду тих соціальних та політичних наслідків, що утворювалися через війни. На культурному боці питання автор ледве зупиняється. Крім того, він склав свій нарис хронологічно, а тому всі його спостереження якось роспорошилися серед зовнішніх подробиць. Майже так само поставився до питання про середньовічні війни проф. др. Б. Шмейдлер. Але він уділяє більше місця культурним явищам, ніж його попередник. Про відчити професорів др. А. Дорена та др. П. Герре нема чого й розмовляти, бо обидва автори розглядають свої теми надзвичайно тенденційно. Навіть можна сказати, що вони зупиняються на явищах сливе одної німецької історії, а історії інших держав майже не торкаються. Крім того їх нариси уявляють з себе якісь апології німецького милітаризму, що викликає занадто велику однобічність цих

¹⁾ K. Weule. Der Krieg in den Tiefender Menschheit. Stuttgart. 1916.

праць. А замість наукових висновків вони пропонують читачам низку напастувань на ворогів Німеччини у світовій війні. Не спинився перед такою зайвою проявою шовінізму й проф. Е. Бете. Такі риси деяких відчитів цієї книжки дуже неприємно вражають читача.

Мушу завважити ще деякі вади що до наукового боку цих нарисів. Відсутність майже у всіх лекторів певного культурно-історичного погляду на війну має наслідком те, що вони не звертають жадної уваги на такі матеріяли й явища, що мають велику вагу власне для істориків культури. Наприклад, ніхто з них не згадує про ті твори усної народньої словесности, що торкаються війн. А проте вони уявляють з себе надзвичайно важливе джерело для вивчення сучасних їх утворенню поглядів народа на війну. Так само вони не звертають жадної уваги на твори мистецтва, що мають за теми ріжні військові події. Проф. Б. Шмейдлер забув згадати й про таке цікаве явище звичаєвого права середньовіччя, як *jus emtionis* (*peremptiois, vindicationis*). Проте цей жорстокий звичай був дуже розповсюджений у середніх віках. В українських літописах можна знайти теж чимало згадок про ті випадки, коли воюючі використовували це право. Так само автор не згадує зовсім про „рейзи“ (*Reisen*) в країнах, що були заселені поганськими народами. Ці „рейзи“ мали велику популярність серед лицарства, гуртуючи навколо себе лицарів зо всієї Європи.

Одначе, всі зазначені мною вади зовсім не збавляють значіння цього збірника. Як спроба культурної історії війни, книжка ця безумовно цікава, особливо цікавий у ній нарис проф. К. Вейле. Хиби інших авторів легко виправити в примітках або спростувати в окремому додатку, й тому я висловив би побажання побачити цю книжку в українському перекладі.

Проф. В. Данилевич.

В. Г. Ляскоронскій. **Кієвскій Вишгородъ въ удѣльно-вѣчевое время.** СПб. 1913.

Заголовок книги проф. Ляскоронського обіцяє зовсім не те, що дає його книга в дійсності. Ми звикли вважати за Вишгород Київський, відрізняючи його від Вишгорода Привислянського, місцевість, що лежить за 20 верст від Києво-Подола на північ, де роскинулось тепер село Вишгород, що було за давні часи північним форпостом Києва. Але п. Ляскоронський має на увазі інший Вишгород, що був, ніби-то, в самому місті, там де нагірній Київ. Підстави для своєї думки п. Ляскоронський знаходить по перше в ріжнomanітному та бурхливому й мінливому житті цього маленького форпосту Києва, житті, яке не можна уложити в вузькі історичні рамки і яке не залишило після себе жадних матеріяльних пам'яток; по-друге — в історичному переказі, про існування Вишгороду в самому місті на горі Хоревиці і взагалі на теперішньому верхньому Києві. У польського історика Стрийковського, який безумовно користувався літописями, є звістка про те, що один з братів-будівників Києва Хорив жив на горі Хоревиці, себ-то Флоровській горі, і що город його звався Вишгородом. До цього саме центрального Вишгороду, назва якого пізніше перейшла й на весь нагірний Київ, п. Ляскоронський і пристосовує більшість літописних

звісток про вишгородські події й переносить сюди мало не всі історичні пам'ятки, що мають зв'язок з назвою Київського Вишгороду.

Тут саме, під охороною стародавньої фортеці, що містилася на вискому шпилі над Дніпром, ще від часів глибокої давнини поганської розпоміщався стародавній центр релігійний, в межах якого містилися всі найголовніші святині, як за часів поганських, так і після хрещення Русі: у Вишгороді був найдавніший храм християнський—церква св. Василя, найдавніший Миколаївський монастир, церква св. Федора і багато інших найбільш поважаних народом храмів; у Вишгороді, в його найбільш почесних, князівських храмах ховають київських князів і їх наступників; у Вишгороді ж, вшановуючи пам'ять славетних князів, поховали й свв. кн. мучеників—Бориса та Гліба, над нетлінними тілами яких потім споруджено було в честь їх величній храм і дивно прикрашені їх пишні гробниці. Отже життя давнього Вишгорода визначалося і його видатним релігійним змістом і тісним зв'язком з київськими великокнязівськими подіями.

Як бачимо, п. Ляскоронський переніс до центрального київського Вишгороду й первісну Василівську церкву Вишгородську, збудовану ще св. Володимиром, і величну, ніби-то кам'яну церкву свв. Бориса й Гліба—з Києво-Подолу і церкву Никольського монастиря з Печерська і инш. Але п. Ляскоронський не з'ясує докладно, на яких підставах він ці церкви попереносив на верхній Київ. Київ Подільська Борисоглібська „небесниподобна“ церква через щось називається кам'яною, тоді як в історичних джерелах немає й слова за камінь, а епітет „небесниподобна“ пояснюється чисто особистим масштабом автора історичної замітки помянника.

У другому місці п. Ляскоронський, щоб підтвердити існування Борисоглібської церкви на київському акрополі, вказує на те, що у половині XVI ст. у Литовському замку на Флоровській горі був „дім попа Борисоглібського“ але ж дім не єсть церква.

Взагалі п. Ляскоронський занадто вільно поводиться з історичними звістками: так він не відрізняє ікони Пирогощої Божої Матері від Володимирської.

Не більше підстав у п. Ляскоронського і для того, щоб перенести церкви з київського акрополю на ті місця, де вони стоять тепер, як от Миколаївський монастир—на Печерськ, а церкву свв. Бориса та Гліба—на Києво-Подол. „Упадокъ и запустѣніе Кієва, — каже п. Ляскоронський, — были причиной оскуднѣнія, а затѣмъ и разрушенія многихъ его церквей, которыя, однако, не сразу прекратили свое существованіе: вмѣстѣ съ переходомъ центра экономической жизни Кієва изъ его нагорной части въ низменную на Подольѣ, начинается перенесеніе многихъ церквей, бывшихъ на старомъ городѣ“. Але й ці твердження автора не обгрунтовані серйозними фактами.

Щоб користуватися книгою п. Ляскоронського з науковою метою, треба спершу очистити приведені їм фактичні дані від його власних тлумачень та роз'яснень, але це важка і до того ж не дуже корисна праця.

Акад. М. Петров.

К. В. Шероцькій. **Київъ.** Путеводитель. Съ плано́мъ г. Києва и 58-ю иллюстраціями. Изданіе В. С. Кульженко. К. 1917. Стор. 2 нenum. + 346 + VIII. Ц. 3 р.

Книжка пана Шероцького вже з першого погляду робить гарне вражіння на читача, бо надруковано її на гарному папері, добре прокоректозано, і прикладено до неї гарні фотогипії з планів Києва, його місцевостей та будинків.

Звертаючись до змісту цієї книжки, ми повинні вказати на деякі приємні новини, які роблять ніби епоху в літературній історії провідників по Києву, а саме: автор указує на художні будинки м. Києва стародавнього й нового з визначенням їх художнього стилю, а також з'ясовує особливі відміни служби Божої по Київських церквах взагалі і по деяких церквах та монастирях зокрема. Але через це деякі монографії про Київські святині виходять дуже довгими, схожими на лекції професора з катедри і навряд чи підходять до хутких екскурсій по Києву з його святинями. Це скоріш кабінетна книга, з якою перше треба добре познайомитися, а потім уже йти оглядати місто, але тим цінніший цей провідник, бо він дає можливість добре познайомитися з київською старовиною.

Як і всякий людський твір, книга п. Шероцького має свої помилки, яких не можна уникнути, вишукуючи нові шляхи в науці, але тро помилки п. Шероцького так багато говорилося в місцевій пресі, що, далекі, якось прискучило й читати за них. Тим часом і ми вкажемо декілька таких помилок, щоб можна було виправити їх в наступних виданнях.

Наприклад (стор. 7), п. Шероцький каже, що „въ 1764 г., когда гетманство было возстановлено снова, Киевъ нѣсколько воспрянул“, тоді як у цьому році гетьманство було скасовано, а не відновлено. За церкву св. Катерини, що стоїть на нагірньому Києві, автор каже (ст. 28) слідом за прот. П. Г. Лебединцевим, що вона містилася раніше десь коло південної брами софійської огradi, між тим як в дійсності вона була на Трохсьвятительській вул., проти Трохсьвятительської церкви. У 1500 році ікона Пресв. Богородиці з десятичної церкви була перенесена не до Двинську а до Минську, де вона знаходиться й нині (стор. 87). Головна копуля Андріївської церкви зипсована недотепним реставратором не на початку, а при кінці XIX ст., і результат цієї „реставрації“ дуже незначний, як на те вказує фотографія церкви, зроблена до реставрації (стор. 101). Стародавня церква у м. Овручі була збудована не св. Володимиром, а Рюриком Ростиславичем у XII ст. (стор. 103). На трапезній брамі Михайлівського монастиря зазначено не 1707 рік, а один з 1760-х років (стор. 123). У 1744 році театральний князь Кий зустрічав царицю Єлисавету Петровну не за містом (ст. 150), а у конгрегаційній залі Київської Академії (Максимович). Не відповідає фактам і те, що бібліотеку Київської Академії поповнено було архівом Почаївської Лаври та бібліотеками київських монастирів на початку XIX ст. (стор. 163): наказ про це вийшов тільки після ревізії Академії в 1874 році, але митрополітом Арсенієм не був виконаний.

Ми чули, що перше видання книжки п. Шероцького вже продане й потрібне друге видання; побажаємо п. Шероцькому з кожним новим виданням робити свою книгу кращою, звільняючи її від помилок.

На послідок мені хочеться висловити моє власне відношення до книги п. Шероцького, який запевняв мене, що він зрозумів мою ідею про спотворення штихарем, через часткове неправильне пеерекручення, виду Київа на плані Кальнофоїського. Такими частинами він уважає вид старого Київа та стародавнього Київського Никольського монастиря на Печерську. Я мушу з'ясувати, що це була моя помилка, від якої я одмовився у своїй книзі „Историко-топографические очерки Киева“ 1897 р., і таким чином п. Шероцький повторює мою помилку (стор. 245).

Акад. М. Петров.

С. А. Щеглова. „Богогласникъ“. Историко-литературное изслѣдованіе. Стор. IX+344, in 8. Київъ 1918.

Одним з найхарактерніших виразів духовного життя України XVII—XVIII вв. була віршова поезія, світська й релігійна, а в обсягу цієї останньої (себ-то релігійної вірші) найвидатніше місце заняв „Богогласник“. Надрукований першим виданням в Почаїві 1790—1791 рр., він, так мовити, завершив попередній розвиток віршової релігійної лірики і став найизначнішим із творів українського письменства XVIII віку до Котляревського: в ньому казав наприклад, Франко, не було другої такої популярної книги, як „Богогласник“; був він може одинокою уніятською книжкою, що здобула тривалий і сильний вплив на православну Русь і з Почаїва пустила коріння за Дністром і на Лемковщині. („Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII w.“ в *Kwartalniku historycznym* 1892, IV 723 стор.;—М. Возняк, „Матеріяли до історії української пісні і вірші“ в IX т. Українсько-Руського Архиву, 379 стор.). Про значіння цього пам'ятника доволі гозорить вже те, що він, з тими чи іншими відмінами в залежності від змін історичної долі країни та церкви, кілька разів перевидавався навіть до теперішнього століття. Тому не дивно, що дослідники, давно вже звернули увагу на „Богогласник“ (Порівн. згадку Везсонова в „Калѣкахъ перехожихъ“ 1864 р., спеціальну статтю Котовича в „Виленскомъ Вѣстникѣ“ 1866 р. № 127), а з кінця XIX-го віку навіть зробили його предметом цілої низки систематичних наукових розслідув (особливо Франко, М. Грушевський, Перетц, Щурат, Возняк). Багато де чого цими розслідами вже з'ясовано, але чимало лишилося й такого, що вимагало ще перевірки, або дальшого розроблення; самі видання „Богогласника“ не були точно приведені до відомости й обслідовані. З другого боку, і все встановлене попередниками д. Щеглової не було зведено до однієї суцільної критико-бібліографічної монографії, тим часом як потреба в ній дуже відчувалася (див. цит. студію Возняка, стор. 382), цілком перестаріла праця Мировича („Библиографическое и историко-литературное изслѣдованіе о „Богогласникѣ“, Вильна, 1876) не могла вже задовольняти. При таких умовах, вибір д. Щегловою теми для своєї студії не можна не визнати вповні своєчасним і влучним.

Розроблено цю тему по такому плану: спочатку, після короткої передмови (VII—IX стор.), подано „критико-бібліографический обзор литературы, „Богогласникъ“ (1—18 стор.) з загальним, у висновках, формулюванням головних питань, поставлених цією літературою і покладених в основу досліду самої д-ки Щеглової (стор. 17—18); далі, для пояснення тих літературних обставин, серед яких з'явився „Богогласник“, зазначено почаївські видання василян (стор. 19—42); потім обслідувано відношення „Богогласника“ до українсько-руських¹⁾ рукописних і польських друкованих збірників релігійних пісень (43—62 стор.), видання „Богогласника“ (63—168 стор.), редакційну працю його перших видавців (169—197), авторів пісень його (198—277), джерела цих пісень (стор. 278—316), історичний (316—328), католицький та православний (329—333) елементи в них, нарешті долю пісень „Богогласника“ в народній середовищі (334—339); в „Заклучені“ (340—342) стисло формуловані загальні висновки досліду.

Як видно з наведеного, д. Щеглова зрозуміла своє завдання широко й поставила собі метою—охопити цілу низку питань, зв'язаних з походженням та літературною долею „Богогласника“.

До праць своїх попередників д. Щеглова поставилась дуже уважно, вміло зважила все зроблене ними й загальний хід студювання „Богогласника“ змалювала вірно, з певною ґрунтовністю, об'єктивністю та критизмом. Але самий підсумок результатів попереднього студювання підвідено нею трохи суб'єктивно. „Какъ видимъ изъ обзора литературы предмета“—піше д. Щеглова (стор. 17): „много вопросовъ поставлено для изученія истории „Богогласника“, на нѣкоторыя изъ нихъ даны частичныя отвѣты, другіе только затронуты, но во всякомъ случаѣ обстоятельнаго изученія этого сборника до сихъ поръ нѣтъ“²⁾.

З таким висновком неможна згодитися. Він насамперед не виправдується тим, що д. Щеглова каже, наприклад, про праці Возняка: „онѣ“—читаємо у д. Щеглової—„дають богатый матеріаль для истории „Богогласника“, увеличиваютъ наши свѣдѣнія объ авторахъ“ його, „о времени написанія пѣсень и работъ издателей „Богогласника“ по предѣлкѣ пѣсень“ (стор. 13); трохи далі (стор. 17) матеріал, притягнутий Возняком, зветься „громаднымъ“. В своїм досліді „З культурного життя України XVII—XVIII в.в.“ Возняк „говорить о возникновении и распространении религиозной пѣсни на Руси, характеризуетъ печатные сборники виршь, вышедшіе до и послѣ изданія „Богогласника... сообщаетъ имена авторовъ его, еще неизвѣстныя до сихъ поръ... устанавливаетъ время происхожденія многихъ пѣсень „Богогласника“ (стор. 13)“. В третій частині „Матеріалів до історії української пісні і вірші“, яка являється продовженням попередньої роботи, Возняк „даєть описаніє 25 сборниковъ виршь... печатаетъ еще не опубликованныя рождественскія вирши, относящіяся къ XVII в., и другія религиозныя пѣсни XVII в., які доводять, що вже в „XVII віці поширені були на українських землях набожні пісні з усіх чотирох

1) Треба зазначити, що д. Щеглова не додержує однієї термінології: однакові рукописи вона називає то українськими, то „руськими“, не пояснюючи, чому так робить.

2) Розбивка наша. А. Л.

відділів, з яких у сто літ пізніше зложилася програма „Богогласника“. Далі у Возняка (знов переказуємо слова самої ж д-ки Щеглової) приводяться ті вірші, які зберегли в акростихах імена авторів, розглядаються друковані збірники вірш, які вишили до видання „Богогласника“ 1790—91 р., дається опис „Богогласника“ та історія студіювання його, нарешті, в абетнім порядку розглядаються вірші „Богогласника“, з вказівкою на те, що відомо про ту чи іншу віршу (Щеглова, стор. 14—15).—Студіюванню, що охоплює стільки питань і дає для розв'язання їх „громадний“ матеріал, наче-б то не доводиться відмовляти в докладності. Правда, д. Щ. додає, що „робота М. Возняка страдаєть отсутствиемъ какого-либо плана, разбросанностью“ (стор. 15). Але подібні хиби лише тоді збавляють працю докладности, коли бувають зв'язані з поверховим та недбалим обслідуванням матеріалу, що студіюється; тим часом як з цього погляду д. Щ. зазначає у Возняка переважно лише „мелкія погрѣшности“ (стор. 17).

Потім, наведений вище загальний висновок д. Щеглової не знаходить собі підтверження, коли ми порівняємо зроблене нею з працями її попередників. Наприклад, зв'язок „Богогласника“ з рукописною віршевою літературою ще ними відкрито і встановлено, при чому, з окрема, д. Перетцом були вказані деякі прийоми оброблення цієї літератури в „Богогласнику“ („Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали“, т. I, стор. 348 й далі); з споміж використаних д. Щегловою 103 пісень, які ввійшли до складу „Богогласника“ з рукописних збірок, принаймні 92 покриваються матеріалами Возняка, Перетця, М. Грушевського (див. 171—173 стор. досліду д. Щеглової); з 47 поіменованих д. Щегловою авторів пісень „Богогласника“¹⁾ нема жадного, який так чи инакше не був би зазначений раніш, і за деякими винятками д. Щеглова залишає в силі ці вказівки, які взагалі йде слідом за ними що до критерія для встановлення авторів пісень „Богогласника“ й часу їх написання. Взаємовідносини католицького та православного елементів в „Богогласнику“, намічені ще Мировичем (стор. 8 й далі), у д. Щеглової доповнено лише кількома деталями; розгляд долі пісень „Богогласника“ в народньому середовищі приводить д. Щеглову до таких же висновків, які були зроблені Перетцем. („Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали“, т. I, стор. 390 й далі). Отже, попередні студії над „Богогласником“ не тільки ставили питання, але й давали відповіді на них, до того—не виключно часткові, і не на „нѣкоторые вопросы“, а на багато з них.

Висновки д. Щеглової про праці її попередників, стосуються тільки до видань „Богогласника“ і почасти джерел його пісень. Тут, дійсно, більше ставились питання, ніж розв'язувались, і як що навіть розв'язувались, то лише частково; д. Щеглова на ці питання звернула головну увагу й оцінку зробленого в цім обсягу, може й не навмисне, перенесла на ціле студіювання „Богогласника“.

Як би ні стояло це студіювання, в кожному разі д. Щеглова не користується ним, як готовим висновком, а знову сама переглядає

¹⁾ Див. стор. 198—175; в оглаві чомусь-то 3 з них пропущено.

цілу історію „Богогласника“. Тому, навіть в тих випадках, коли д. Щеглова приходять до результатів, вже відомих науковій літературі, її студія являється цінною не тільки що до підведення підсумків та завершення попередніх розслідувань, але й з погляду нової критичної перевірки їх, яка тим більш заслуговує уваги, що робиться д. Щегловою на матеріялі, значно поширеному. Отже, ми бачили вище, що в питанні про те, як відбивався „Богогласник“ в народно-поетичному середовищі, д. Щеглова прийшла до того самого висновку, що й академик Перетц; тільки ж д. Перетц спірався при цьому на збірники Чубинського, Носовича, Шейна (див. 390--393 стор. його „И.-л. изслѣдованій и матеріаловъ“, т. I), д. Щеглова—на 23 збірники (стор. 334—5). В інших аналогічних випадках різниця між даними д. Щеглової та її попередників не така вже велика, але все ж таки помітно відчувається і, звичайно, має своє значіння.

Однак, д. Щеглова не тільки краще обгрунтовує й систематизує те, що встановлено до неї. Вона виправляє низку часткових недоглядів або помилок своїх попередників і має на меті продовжувати їх розсліди переважно в напрямку, не досить повно використаному їми

Тут, насамперед, треба зазначити найпросторішу частину твору д. Щеглової, присвячену виданням „Богогласника“. До неї дослідники звертали увагу майже виключно на перше або друге його видання, не завжди навіть розбираючися в них, пізніших же видань торкалися лише побіжно. Більше других зупинявся на них Франко, але й він торкнувся лише незначної частини їх і схарактеризував її не зовсім повно й не завжди точно. Д. Щеглова поставила собі завданням вичерпати всі видання „Богогласника“ й обслушувала коло 30-ти таких видань. На жаль, найцінніше з них—перше, 1790—91 р., дісталось д. Щеглової лише в дефектному примірникові: йому бракує перших 12-ти листів, а слідуєчі 16 не збереглися в цілому виді так само, як і декотрі в середині книги. Те, чого бракувало, д. Щеглова доповнила з другого видання. Тим часом, перше видання було випущено в Почаїві, коли цей монастир і ціла Волинщина були ще під владою Польщі, друге—вже по приєднанню їх до Росії, відповідно чому було зроблено й деякі зміни в тексті (Щеглова, стор. 93); може бути, що вони як раз торкнулися й тих місць, якими д. Щеглова доповнювала бракуючі листи першого видання. Дефектності примірника першого видання „Богогласника“, який був в розпорядженні д. Щеглової, може бути, з'ясується й те, що датування цього видання у д. Щеглової не досить певно визначено. Вона звичайно говорить про нього, як про видання 1790 р. (стор. 3, 5, 11, 15, 92, 93 та інші), але на стор. 63 читаємо в неї: „первое издание Богогласника, вышедшее въ 1791 году, въ настоящее время является библиографическою рѣдкостью“, а на стор. 94-ій: „приходится согласиться съ мнѣніемъ М. Возняка, что „Богогласник“ былъ выпущенъ типографіей въ 1791 году“. Чому ж в такому разі перше його видання все ж таки датується 1790 р.? Як би був приведений заголовок першого видання, де зазначено дату друку, тоді цього питання не повстало б. В кожному разі д. Щеглової слід було не побіжно, між иншим, торкатися його, а більш ґрунтовно з'ясувати на самім початку розгляду першого видання „Богогласника“

хоча би слідом за описом Возняка, де призедено і заголовок („Матеріяли“, 365 стор.).

Лишився неприступним для д. Щеглової і друкований збірник пісень почаївського видання з музею Петрушевича, в бібліотеці Народнього Дому у Львові: і цей збірник Возняк відносить до 1791 р., і він, як здається, являє собою скорочення „Богогласника“; д. Щеглова з ним знайома лише з опису Возняка. В інших випадках д. Щеглова, як що не вважати на дрібниці, безпосередньо ознайомила з численними виданнями „Богогласника“, ґрунтовно розібралася в них, шляхом детального рівняння встановила їх взаємовідносини й характер, а також указала на причини, від яких залежать ті чи інші відміни „Богогласника“ в різних його виданнях. Що до обсягу праці, пильності її виконання, змістовності й самостійності розслідувань—це одна з найцінніших частин праці д. Щеглової. Звичайно, найбільшу увагу вона звернула на старіші видання „Богогласника“ і тут не убереглася навіть від надмірного завалювання книги сирим, бібліографічним матеріалом; наприклад, д. Щеглова дає опис усіх заставок і кінцівок I-го, II-го і почасті III-го видання „Богогласника“, хоч могла й обмежитися тільки тими висновками що до їх схожості, які вона дала на стор. 101. В звязку з виданнями „Богогласника“, д. Щеглова подала також дуже цікаву характеристику всіх взагалі почаївських василіянських видань (стор. 19—42) з найґрунтовнішими бібліографічними вказівками, чого також досі ми не мали в науковій літературі.

Значно поширене нею й число тих джерел, що їх покладено в основу пісень, які попали до „Богогласника“. З них д. Щеглова зазначає Євангеліє, Псалтир, Цвітну та Постную Тріоді, Минею служебну та общую, Акаєисти, Охтоїх, Четві-Минеї св. Дим. Ростовського і м. Макарія, Пролог, василіянське Monologium, Żywoty świętych Скарги, „Гору Почаївську“, польські релігійні пісні, апокрифи. Частина з них було встановлено й раніш, але на них робилися переважно лише загальні натяки, а де-що й зовсім лишалося не зазначеним; д. Щеглова детально з'ясувала їх вплив.

Теж помічається і в частині, присвяченій редакційній праці видавців Богогласника. Загальні вказівки Мировича, Перетця і де кого з інших д. Щеглова деталізує й доповнює низкою власних спостережень, не зазначених її попередниками, від чого сама тема також значно вирає не тільки що до ґрунтовності, але й що до новизни.

Нарешті й там, де д. Щеглова не виходить за межі, окреслені її попередниками, вона все ж іноді посуває вперед розв'язання питань, які студіює. Наприклад, нових авторів пісень „Богогласника“ д. Щеглова не відкриває, але, з другого боку, дозволяє істотніше й виразніше встановити гадане авторство де-кого з них, як от Г. Сковороди, св. Димитрія Ростовського; досягає цього д. Щеглова пильнішим та ширшим аналізом пісень, які їм приписуються, в зв'язку з другими даними їх життя й творчості.

Таким чином, дослід д. Щеглової не тільки підводить підсумок зробленому раніш, він і посуває наперед розробку „Богогласника“. Ми не згодні з д. Щегловою лише в одному надмірному захопленню виключно критико-бібліографічною стороною питання, що йде не на

користь історико-літературному й почасти культурно-історичному його дослідженню.

Цей бік справи яскраво був освітлений ще Мировичем, і як би ми не поставилися до полемічного елемента в його студії, в кожному разі не можна не визнати, що „Богогласник“ явився одним із засобів уніятської пропаганди. У самої д. Щеглової читаємо: „ізъ обзора уніятської літератури, изданной почаевскими василіанами на книжномъ украинскомъ и церковно-славянскомъ языкахъ, можно видѣть, что она предназначалась почти исключительно для подготовки малорусскаго духовенства въ проведеніи унії въ народъ“ (стор. 42); „составляя „Богогласникъ,.. редакторы при изданіи его руководствовались опредѣленною утилитарною цѣлью—содѣйствовать распространенію унії“ (стор. 341). А як-же здійснювалася ця мета в „Богогласнику?“. Про це д. Щеглова каже ледве чи не менш, ніж Мирович.

З другого боку, як що підходить до „Богогласника“ виключно як до літературного пам'ятника в стислому розумінні цього слова, то треба б було більш уваги звернути на його форму. Тим часом, навіть версифікації пісень його д. Щеглова торкається тільки побіжно, стилю-ж і того менш; не розглянуто й мову, тоді як аналіз її мав би велике значіння для історії літературної мови України й Галичини.

Можна було б зазначити й низку дрібних недоглядів, але в праці, яка охоплює такий обширний матеріал, вони не минучі й не зменшують загального її значіння. Які-б то не були часткові поправки й доповнення до монографії д. Щеглової, вона в кожному разі зістанеться визначним моментом в історії студіювання „Богогласника“.

Проф. А. Лобода.

С. А. Щеглова. Описаніе рукописей Кіевскаго художественно-промышленнаго и научнаго музея. Петроградъ 1916. Стор. 111. Отдѣльный оттискъ изъ Извѣстій Отдѣленія русск. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ, т. XXI, (1916 г.), кн. 1.

Кожний, кому приходилося працювати в архівах чи рукописних відділах книгозбірень, розуміє, наскільки серед великої спадщини недрукованих матеріалів тяжко буває розібратися, як слід, щоб як найскоріше знайти потрібні документи або літературні твори. Відсутність певних заголовків в старих книжках, ріжноманітний склад так популярних в старовину збірників, надзвичайна кількість нерозібраних актів,—все це утрудняє можливість скласти гарний каталог чи додатний опис рукописних матеріалів. Тим часом лише такі каталоги й описи є певний ключ до тих матеріалів книгозбірень та архівів. Самий успіх дослідження історичних, філологічних та правничих питань на підставі старих рукописів незмірно полегшується, коли маеш опис їх у руках. Цей опис, особливо цілком науково складений, полегшує відшукування тої чи іншої пам'ятки в даній книгозбірні. Разом з тим докладний опис рукописів буває іноді науковим дослідженням їх чи з боку мови, чи змісту деяких творів, а також і приводом до опублікування найважливіших матеріалів. Дуже рідко трапляються різнорідно докладні описи, для яких потрібні енциклопедичні знання. Правда,

й при них можуть бути суб'єктивні інтереси, які відтягають увагу вченого переважно до якоїсь одної чи декількох паростів знання. Таким чином, в залежності від ступіня енциклопедичности ученого, взагалі підготовки його до наукового опису рукописів, а також від суб'єктивних інтересів його залежить докладна широта різнобічно-об'єктивного, чи вузько-однобічного, а то й зовсім сухо-інвентарного опису сирих матеріялів.

Така занадто велика різноманітність описів шкодить самому розвитку наукових досліджувань пам'яток старовини. Вже акад. В. М. Перетц в свій час писав з цього приводу: „всѣмъ, кто прикосновенъ къ описанію памятниковъ рукописной старины, помимо неизбежной, конечно, тщательности и внимательности, слѣдовало бы условиться относительно нѣкоторыхъ общихъ пріемовъ въ описаніи рукописей“ („Къ вопросу о рациональнѣмъ описаніи древнихъ рукописей“, Тверь, 1905, ст. 6). Маючи на увазі не стільки великого енциклопедиста, взагалі не видатного вченого, а рядових працівників, автор в докладі Тверському Областному Археологічному з'їзду 1904 р. пропонував 14 систематизованих ним пунктів-запитань, необхідних для правильного опису рукописів, а саме: 1) певна нумерація, через усі сторінки опису, кожного рукопису, поруч з іншими номерами, в дужках, попереду приданими тим рукописам; 2) точна назва кожного рукопису, з вказівкою його редакції, особливо для історичних пам'яток, та складу збірників, іноді з різночасними статтями в них; 3) формат в сантиметрах; 4) кількість листів (всеньких, навіть з незаписаними) та зшитків в рукописній книжці; 5) матеріял (пергамен чи папер), з водяними знаками на ньому; 6) вік рукопису, коли нема точної дати в ньому на підставі запису, календарної нотатки чи інших даних змісту; 7) палеографічні особливости почерку (устав, півустав та, додамо від себе, московський чи український скоропис); 8) особливости мози—діялектичні для локалізації рукопису, чи його оригіналу, — а також правопису; 9) повне цитування всіх записів на рукописах (особливо корисних для датування, встановлення ціни книжок, їх долі); 10) опис змісту книжки по статтях, навіть дрібних, з обов'язковою цитацією початку віршів (2 рядки) й прозових статей (10—12 слів), з бібліографією; 11) орнамент та ініціали, цікаві для датування й історії мистецтва; 12) мініятури, з короткою характеристикою їх, їх композиції, фарб; 13) обкладинки; 14) нарешті остання вимога—покажчик імен.

Таке останнє слово науково-методологічної критики що до наукового описування рукописів. З цією оцінкою ми й підходимо до критичного розгляду нової праці—опису рукописів Київського музею, складеного д. Щегловою. Київські рукописні багатства мають, як відомо, свого славетного, невтомного описувача, б. проф. Київської Дух. Академії, нині члена Української Академії Наук М. І. Петрова, „єдиничними своїми усилями создавшего почти полное описание всѣхъ рукописей“ Києва. Після його капітальних праць ми маємо лише дрібніші доповнення в цій царині знання. З школи проф. В. М. Перетця, за часів перебування його в Київському університеті, вийшла ціла низка молодих учених, які проклали дальші шляхи і в описуванні Київських рукописів. Спершу ми придбали описи рукописів „Общества Нестора Лѣтописца“ й Бібліотеки університету св. Володимира—С. І. Маслова.

Нині до них прилучилося ще одно недавнє видання, теж члена відомого за 1907—1914 р.р. філологічного семінара проф. Перетця—д. Щеглової, за яке не може бути не влячною обом їм відроджена українська наука. Правда, „опис“ цей виготовувано було ще 1915 р., але видано Петроградською Академією Наук лише 1916 р., а до Київа дійшов він, при тяжких зноснах військового часу, ще пізніше. В момент описування в Київському Музеї було 196 рукописів, як подарованих, так і куплених, особливо в околицях Київа, що могло би й а ргіогі вже готувати автора „Опису“ до думки про переважно українське походження збірки рукописів (але не зовсім так склалося). Дуже старих рукописів, на жаль, майже немає: один лише—XV в., 30—XVI в., 1—к. XVI або поч. XVII в., 7—XVII в.,— решта XVIII та XIX в.в. Більшість їх, каже д. Щеглова в передмові,—„на славянськомъ и русськомъ языкахъ, въ нѣкоторыхъ... встрѣчается польскій и латинскій“ языки. Одним словом—усі, крім українського, що не відповідає дійсності, як побачимо далі, коли тільки автор під сумарним терміном „руській языкъ“ не розуміє разом і „южнорусскаго“ (українського), вживаючи цей термін доволі часто в своїому „Описі“.

Всі рукописи поділено тут на 8 відділів звичайної системи. Найбільше число (76) падає на „историческіе, юридическіе и архивные документы“. Далі йде відділ автографів, листів та дневників (39). Чимало ще й богослужбених книг (35). Інші розділи мають менше пам'яток: релігійного змісту—16, з історії літератури—14, книжок св. Письма—9, ріжних збірників—7 і т. инш. На жаль, д. Щеглова зовсім не занотовує інших стародавніх пам'яток, близьких до літературних матеріялів, свідомо зазначаючи: „оставляю въ сторонѣ снимки, рисунки, чертежи, карты, планы (главнымъ образомъ, города Кіева и его частей), которыхъ внесено въ инвентарное описаніе—всего 95 номеровъ“. Жаль тим більше, що тут є цінні матеріяли, джерела до чергового завдання нашої науки—історії старого Київа.

Як же виконано самий „Опис“? Автор покликається на головне джерело методології своєї праці, висловлюючи подяку особливо „акад. В. Н. Перетцу, помогавшему своими совѣтами во время описанія рукописей“. Отже цілком справедливо буде об'єктивними вимогами брошури нашого спільного навчителя керуватися при оцінці „Опису“. Взагалі кажучи—автор старанно, ретельно та досить уважно поставився до свого завдання. Майже всі рукописи, крім потрібної подвійної нумерації та завше точної назви, мають певне, а де можливо—й детальне датування, зазначення розміру паперу, кількості аркушів (правда—без спроби підрахувати зшитки), заставок, виписки записів на них. Мало того—формат більшости рукописів виміряно сантиметром. Пергамену, взагалі матеріялу, не показано ніде, очевидно всі пам'ятки—паперові, про що приходится догадуватися, з огляду на пізній вік їх походження; краще було би точно зазначити це в передмові. Трохи гірше стоїть справа з зазначенням правопису деяких рукописів: іноді про це зовсім не говориться (див. №№ 4, 13—14, 27, 32, 34, 51—52, 54, 65—66, 82—86, 88—89, 91, 94, 104, 110, 113—114, 123—128), іноді говориться, але не точно, частіш традиційна назва—„правописаніе русское“, з такою одначе цитацією, яка цілком суперечить цьому, напр. в № 44, де читаємо: Лаври, прімова. Іноді автор „Опису“ плу-

тає поняття правопису й особливости мови, зазначаючи лише „правописаніє українское“ в тих рукописах, де є виразні ознаки нашої мови, наприклад № 9, з його словами: доконано, замыкает, сегомо, наласкавъшего господара, писара, изъ друку, посполитым к доброму навъченію, списана черезъ мене; або № 41: за старинем велебнаго отца, Слис, рокѸ, ДиѸмитры (УмѸллиновскі, МѸсцки Берестецкии; пор. № 58, 27.

Таким чином ми бачимо, що в „Описі“ д. Щеглової є значна хиба—недогляд української мови в українських рукописах, що походять з Київщини.

Є, крім того, зразки невидержаности й непослідовности з боку правописно-лінгвістичного: на підставі однакових ознак правопису, а саме змішування *ы* та *и*, даються для різних рукописів не однакові характеристики—„писана, вѸроятно, на югѸ Россіи“ (№ 16), „писана на югѸ Россіи“ (№ 17), „правописаніє украинское“ (№ 9), „правописаніє русское“ (№ 23. Влдци, прснодви, во гради, при храми, рокѸ; пор. № 44), „написана рукопись, по видимо му, на югѸ Россіи; смѸшеніє *ы* и *и*...“ (№№ 30, 33; пор. №№ 35, 35, 38) „орфографія украинская“ (№ 40), „южнорусскія написанія“ (№ 41, 58), „на украинское происхождение указываетъ мѸна *ы* и *и*“ (№ 48), „встрѸчаются украинизмы“ (№ 62: предисловіє, книжнимъ, користь, висоту...). Все це, як відомо, далеко не теж саме для характеристики пам'ятки, хоча б і зробленої на підставі одних і тих же фактів.

Занадто байдуже поставився автор „Опису“ й до зазначення почерку, коротко зазначаючи лише „скоропись“ (див. №№ 54, 62, 72, 74, 89—95, 112, 113, 119—121), тільки іноді додаючи „южнорусская“ чи „сѸвернорусская“. Крім того не виконано також вимог В. М. Пететца в пунктах 8, 11—12.

Кидається в очі також і занадто прикрий суб'єктивізм автора, ледве чи бажаний—як не як—в „Описі“ переважно українських пам'яток. V-му розділу, найбільшому що до числа матеріалів, де маємо 39 номерів автографів, листів та дневників, присвячено всього коло 3-х сторінок „Опису“, а розділ VI-й, з неточною назвою—„Історія літератури“ для 14 номерів своїх пам'яток, забрав 7 з лишком сторінок. За ним VII-ий для 7 збірок має 38 сторінок. Придивившись до них, ми в першому побачимо цінні листи та вірші Шевченка, Куліша, Квітки, Гребінки та инш., про які ні слова не додано, ніякої бібліографії. В другому ж відділі латинські, польські та російські вірші 18—19 в.в., а в третьому більшість російських од. з механічною випискою з них, типа Ломоносова: „О ты, что въ горести напрасно на Бога ролшешь, человекъ“, далі на різні „тезоименитства“ й т. инш. Одним словом—крива перспектива.

Поминаючи ці помилки, „Опис“ має наукове значіння, бо є єдиним ключем до рукописів Київського, нині Національного Музею.

Ф. Сушицький.

З свого боку я хочу додати дещо до оцінки праці д. Щеглової в тій її частині, де вона описує різні автографи, половина яких—цінні джерела до історії нової української літератури. Це—розділ V-й: „Авторы, письма, дневники“. Тут ми маємо такі цінні речі, як авто-

графи поезій та листів Шевченка, Куліша, Кухаренка, альбом і листування Гребінки і т. инш. Можна тільки дивуватися, як мало зацікавили п. Щеглову ці надзвичайно цінні матеріали, й як формальний пасивно поставилася вона до свого завдання в цьому обсягу. Ні дя одного з №№ не додано вказівки про те, чи видруковано де його, чні, чи він ким описаний, чи використаний. Між тим серед автографів Шевченка маємо ще ніким не використані. До них належать № 160 („Якби мені черевики“ і „Одинь у другого питаємъ“; у Щеглової— „питаєть“; вони дають нові варіанти), № 162 („Якось то йдучи у ночі“), в описанні якого д. Щеглова наробила помилок і на обор. побачила „друге стихотвореніє“, тоді як це—закінчення того ж самого віршу (автограф цей—оригінал-брульон дає цікаві варіанти). Про № 159—„Заповіт“ і „Псалом 199“ [145?] треба було вказати, що вони вже використані в „Розсліди“ Доманицького. Під № 161—цілий зшиток поезій Шевченка, писаних не „кѣмъ-то“, а М. Лазаревським і використаних Доманицьким (цінне джерело до тексту Шевченка): тут навіть не перелічено всіх поезій, що складають цей зшиток (див. прим. Доманицького до вид. 1908 р.). Серед п'яти листів Шевченка (№№ 154—158), один, до Щепкіна, містить в собі також три поезії „Доля“, „Муза“, „Слава“, всі вони мають цікаві й неопубліковані варіанти—і це не зазначено. Шо лист (№ 154) написаний до Цертелева—це встановлено мною („Зап. Льв. Наук. Т-ва“, 1914 р., II), але д. Щеглова пом'янувши, що він писаний до Цертелева, не зазначає, де його видруковано, як не зазначає й того, де видруковані й інші листи. Варто було б їх порівняти з друкованими текстами і хоч двома словами зазначити, чи правильно вони видруковані. № 165—цензурний примірник казки Куліша „Циган“ чогось названо „стихотвореніємъ“ (?), не кажучи вже про те, що не вказано, чи це повний текст, чи той самий уривок, що надруковано в „Ластівці“ 1841 р. Ліричну імпровізацію Репина (№ 173) названо теж безпідставно „стихотвореніємъ“. Про використані мною лише в частині (Русск. Библиоф. 1913, VII) листування (74 листи) й альбом Гребінки—9 рядків! Не перелічено ні кореспондентів, ні авторів записів в альбомі. А матеріал дуже цінний. Не вказано ніде походження автографів (ким вони пожертвовані, або з чієї збірки походять)—і це найбільша хиба. №№ 141, 142 та 143 (ордера й універсал) можна було б однести й до розділу IV—„Історич., юридич. и архивн. документовъ“. 39 №№ розділу V-го вмістилися на 2 стор. і 6 рядках, а для 8-ми рядків збірників старого письменства одведено 38 сторінок. Перед лицем же науки—всі матеріали рівноцінні.

Пав. Зайцев.

Байки Левка Боровиковського. З його портретом і біографією. Під редакцією Гр. Коваленка. Видавниче Т-во „Сіач“. Черкаси, жовтень, 1918 р. Стор. XVI+66. Ціна 1 карб. 40 коп.

З усіх наших старших письменників Левкові Боровиковському історики письменства нашого якось аж надто мало присвячували уваги. Від р. 1852-го, коли Амвр. Метлійський видав з своєю передмовою його „Байки й прибаутки“, ніхто не зробив спроби зібрати його твори

й написати докладнішу й по змозі повну його біографію. Проте в історії розвитку нашої мови літературної й в українському національно-літературному русі першої половини XIX в. Боровиковському належить почесне місце. Отже не можна не вітати праці д. Гр. Коваленка, першого з полтавців, земляків поета, який зробив початок в цім напрямі й видав байки Боровиковського, додавши до них біографічну та бібліографічну замітки. Видання це варте уваги також і через те, що приносить нам цікаві новини. Редактор видання користувався, крім збірника байок, виданого Метлинським, „рукописним збірником, що покійний син Л. Б., Платон, подарував п. Нестору Левченку“... У збірникові цьому „списані байки, ті самі, що й у друкованій книжці, але не всі з їх і часом в иншій редакції; зате додано трохи й байок, ще досі не друкованих“. Редактор каже, що використав із зшитка („писаного дуже гарно, з він'єтками“) „все, що можна“, але на жаль не вказує, що саме. Таким чином лише через порівняння з виданням 1852 р. дізнаємось, котрі з байок з'являються друком уперше: крім відомої „Найкращої птиці“, яку знаходимо в багатьох хрестоматіях, п. Коваленко додав до байок, що розміщені в виданні Метлинського, ще три: „Климова думка“, „Климова жінка“ та „Лік“, але викинув „Цигана“. Всіх байок видано 180 (у Метл. було 177). Написав же їх Боровиковський—250.

Беручи на увагу, що це видання—популярне, ми не будемо закидати редакторові, що він не вказав змін, зроблених ним у тексті байок на підставі варіантів використаного рукопису, але висловимо побажання, щоб він подав в одному з наших наукових органів всі ці варіанти. Не можна про те не вказати того, (можливо, що почасти наш закид треба адресувати видавництву), що текст байок видано дуже неакуратно: занадто вже недбала й неправильна в ньому пунктуація (різні пропуски знаків, плутання тіре з дефісом); занадто багато помилок друкарських, що часом псують і ритм віршів (напр., на стор. 2—перш. рядок „Байки“; на стор. 9—останній рядок „Охотника“; на стор. 12—ряд. 2-й „Жевжика“ і т. д.).

Біографію байкаря написано популярно, коротко й точно. Пом'янутий вже зшиток дав авторові біографії певні дати народження й смерті поета. Зайвим тільки здається нам екскурс в область історії українського правопису. Через недогляд двічі (на стор. VII і на стор. IX) розказано про те, що Боровиковський був учителем, а потім інспектором полт. гімназії. Але це—дрібниці. Праця п. Гр. Коваленка цінна ще й з иншого боку: вона приносить нам нові відомости про два нових твори забутого поета. „Мав я—каже редактор—ще рукописну книжку, писану рукою поета: „Разказъ казака о быломъ въ Украинѣ. Полтава, 1845“. В книжці—віршоване оповідання від імени козак-селянина про Мазепу й Кочубея, мовою українською, але віршована передмова—російська. В останньому слові автор поясняє, що описав справу згідно з тим, як вона описана в Маркевича, в його „Історії Малороссії“.—У тій-же книжці є ще вкінці поезія: „Въ часы Господней страсти“, мовою російською“. Не може не дивувати нас додана д. Коваленком до процитованої цікавої звістки фраза: „Літературного інтересу ся книжка тепер не має“.

Яким-би не був з боку художнього невиданий досі „Розказь казака...“, але, як кожний твір, написаний в 40 х р.р. українською мовою, він має для історії письменства нашого великий інтерес, російські ж вірші безперечно цікаві для біографії поета, для з'ясування його ідейних інтересів, душевних настроїв і т. инш. Але в даному разі важно не те, як дивиться на це редактор „Байок“, а те, що дякуючи йому ми дізналися про існування цих творів.

Цей факт дає мені привід згадати ще тут про де які матеріали до творчости Л. Боровиковського з власних моїх бібліографічних та архівних розшукувань, маючи на увазі, що в плані видання „Академічної бібліотеки українських письменників“ Боровиковський займає безпосереднє місце за Котляревським та Артемовським-Гулаком місце, і що тому справу збирання необхідних літературних матеріалів не можна відкладати на довгий час. У збірці Ізм. Ів. Срезневського (рукоп. відділ бібліотеки Рос. Академії Наук) є кілька надзвичайно цікавих листів Л. Боровиковського до Ізм. Ів. Срезневського, які торкаються як раз його творів та їх нещасливої літературної долі: мова йде про справу їх видання, й до одного листа прикладений і власноручний список його байок (здається з кінця 30-х чи з початку 40-х р.р.); в листах тих поет в цікавій формі виявляє свою національну свідомість (пам'ятаю вираз: „мы фил-украинцы“) і обговорює літературні завдання тогочасного українського руху національного; єсть там і автографи його творів. У збірці ж Ол. Ол. Боровиковського, (петербурзького фотографа—внука поета й сина відомого юриста Ол. Львовича) єсть повний рукописний збірник байок Л. Б. і—що найбільш цікаво—рукопис ненадрукованого оповідання його під назвою „Позивайло“—одного з найраніших в письменстві нашому творів, писаних прозою (здається, 1831 р.). Про цю „повість“ згадував також В. Л. Модзалевський, друкуючи лист Станезича до Артемовського-Гулака в „Літературномъ Вѣстникѣ“, органі Рос. Бібліолог. Т-ва (року й № вказати не можу, бо не маю під руками цього часопису).

До книжки редактор додав і два портрети: перший (на жаль не фотографічна репродукція)—копія з портрета Л. Б., „писаного олійними фарбами десь близько 1830 року, як Левкові було літ 25“, зрисована самим п. Коваленком; другий—„Левко Боровиковський за старших літ“, зроблений також п. Коваленком „по першому [портрету] й по переказах тих людей, що знали живого Л. Б.“—отже трохи фантастичний. Як відомо мені, оригінал першого портрету належав сину поета Льву Львовичу Боровиковському в Полтаві. До цього часу портрета цього ніде ще не було репродуковано.

Таким чином, видання, зладжене д. Коваленком, містить в собі три нових твори, указує на нові матеріали для біографії й творчости Л. Боровиковського й пробуджує інтерес до того, „хто в... давній час, один із перших, зважився винести наше слово на широкий літературний світ“...

Пав. Зайцев.

Звіт управи гімназійних наукових курсів з українською викладовою мовою у Відні, III., ул. Радецького, ч. 2, за шкільний рік 1914/15. Зміст: 1. Д-р В. Щурат: Боденштедтсва „Поетична Україна“. 2. Урядсва часть—Упраги. Відень. 1915. Стор. 49.

Ця невеличка книжечка, що випадково дісталася до моїх рук, має подвійний інтерес. Під час окупації Галичини російським військом, українське громадянство галицьке, примушене тікати від переслідувань та утисків національних, зуміло й на чужині, згуртувавши свої сили педагогічні, позібрати нещасних, позбавлених рідної освіти шкільної дітей і утворити в Відні свою гімназію. „Звіт управи“ тої гімназії—цікавий історичний документ: з нього довідуємося, з якими великими труднощами й зусиллями довелося працювати педагогам і учням в непристосованих до того умовах, який був склад учителів та учнів, як організовано було шкільну науку і т. ин. Але це—документ занадто недавнього минулого, щоб можна було його тут обговорювати ширше. Нас цікавить стаття д-ра Щурата про „Поетичну Україну“ Боденштедта—„Спомин в 75-ті [70-ті] роковини появи книжки“¹⁾. Це—академічна промова його на акті в день шевченкових роковин. Розповідаючи (на підставі Боденштедтових „Erinnerungen aus meinem Leben“, Berlin 1888) про історію написання й виходу в світ цікавої й епсхальної для свого часу „Die poetische Ukraine“ („в перекладанню дум Боденштедт не мав попередників“), д-р Щурат переказує цікаві подробиці про участь і поміч Боденштедту в складанню цієї книжки українців Росковшенка (приятеля й спільника Срезневського в виданні „Українського Альманаха“), Афанасьєва-Чужбинського й поляка з України—Т. Лади-Заблоцького, що пробували тоді на Кавказі. Боденштедт додав до перекладів цікаве Einleitung та коментарії, де висловив своє захоплення українською поезією й мовою, думку про рівнорядність нашої мови з московською і польською, давши короткий очерк історії українського народу й пообіцявши колись пізніше подати докладнішу нашу історію, щоб заповнити люку в історії Східної Європи, власне Слов'янщини. Книга Боденштедта, помічена 1845 р., вийшла в світ ще в кінці р. 1844 го. Сопоставлення всіх цих фактів дає д-ру Щурату привід поновити й обґрунтувати кинуту побіжно небіжч. Хв. К. Вовком думку²⁾ про те, що слова шевченкового „Послання“:

... Колись будем
І по своєму глаголать,
Як Німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу роскаже—

нав'язні Боденштедтовою „Поетичною Україною“. Драгсманів тоді ж заперечив можливості такого зв'язку шевченкових слів зо змістом стисло схарактеризованого вище Einleitung Боденштедта,—йому не

¹⁾ Точний заголовок її: Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volklieder. Ins Deutsche übertragen von Friedrich Bodenstedt. Stuttgart und Tübingen. I. G. Cotta'scher Verlag. 1845.

²⁾ „Громала“. Женева. 1879, кн. IV, в статті: „Шевченко і його думки про громадське життя“ під псевдон. Сірко.

відомо було тоді, що „Die poet. Ukraine“ на цілий рік виходив у світ попередила шевченкове „Послання“ (14 хл. 1845). Аф.-Чужбинський, який багато розповідав Шевченкові про Кавказ, не міг не розказати й про свою зустріч там з Боденштедтом і не познайомити Шевченка з „Поетичною Україною“, яку напевно одержав від автора, як безпосередній його помічник при її складанні. Протест Шевченка проти ідеалізованого погляду на історію України, як на „поему вольного народу“, і його порада—прочитавши уважно цю історію, не минаючи „ані титли, ніже тії коми“ і розібравшись во всьому, як слід, питати вже себе: „... що ми? чиї діти? яких батьків?“,—теж зв'язуються ніби-то з ідеалізованим Боденштедтом історичним образом України, що утворився у нього під впливом укр. пісень і вживався йому крізь їх призму: Шевченко повставав тоді проти романтичного ідеалізування „батьків“—діячів гетьманщини, а в Боденштедта двічі зустрічаємо гадку про те, що укр. пісні розказують дітям про діла батьків.

Сама по собі книга Боденштедта в свій час мала велике значіння в справі ознайомлення Європи з нашою поезією. і через те невеличка студія д-ра Щурата заслуговує уваги й стане в пригоді тим, хто студіює історію нашого літературного руху в XIX в. Майстерні переклади наших пісень, особливо дум, зроблені Боденштедтом, варті того, щоб їх тепер переиздати.

Пав. Зайцев.

Доповнення до покажчика літератури про Г. Х. Квітку та його твори.

Р. 1910-го вийшов бібліографічний покажчик до творів Квітки та літератури про нього, складений Н. М. Баженовим. Складачу прийшлося виконати складну роботу, боротися з різними перешкодами, які трудно було усунути через відсутність у приступних йому книгозбірнях багатьох потрібних книг і т. и. Не дивлячись на такі обставини, д. Баженов видав працю, якою ще довго буде користуватися дослідувач української літератури. Безумовно, його покажчик не має повноти, яку бажано було б у ньому бачити, і це можна довести хоч би моїми допозненнями, що вміщені нижче, які я робив випадково й несистематично, але так звана „бібліографічна повнота“ — в нас така річ, якої неможна досягнути, і тому я не сподіваюся закидів.

При цій нагоді, я хочу вказати на деякі хиби в основі праці д. Баженова, тим більше, що декотрі з них мають принципове значіння.

Весь матеріал покажчика поділено на сім відділів: 1) Твори Квітки й переклади його українських повістей та оповідань на іншій мові (в тому порядку, в якому вони виходили з друку); 2) Приватне листування Квітки (в хронологічному порядку); 3) Невідані твори Квітки; 4) Листи різних осіб до Квітки (в хронологічному порядку); 5) Література про Квітку (біографії та спомини, критичні розвідки й т. и.); 6) Твори, присвячені Квітці; 7) Автографи, портрети, малюнки.

Мені здається, що було б більш раціонально де-в-чому змінити схему цього покажчика, розділивши відділ 5-й на дві частини: біографічну та критико-історичну; до першої частини можна було б залучити й відділи 2-й та 4-й, які мають виключно біографічний інтерес. З другого боку, відділ 3-й треба було б прилучити до 1-го.

До першого відділу д. Баженов, між иншим, додає таку примітку: „Списокъ разныхъ изданій сочиненій Квитки, понятно, не можетъ претендовать на абсолютную полноту, такъ какъ повѣсти и драматическія сочиненія Основьяненка—какъ отдѣльными брошюрами, такъ и меньшими сборниками—выпускались въ свѣтъ настолько часто, что нѣтъ никакой возможности привести въ порядокъ всѣхъ изданія такого рода, да едва-ли это и важно“ (стор. 18). Така думка не відповідає бібліографічним вимогам. Докладний список всіх видань творів кожного письменника (коли можна, навіть з зазначенням кількості виданих примірників) дасть наочну картину його популярності серед читачів, се-б то буде першорядним що до свого значіння матеріалом для майбутнього дослідувача літературної діяльності письменника. На превеликий жаль, у мене зараз немає таких відомостей у відповідному числі, тому я й не ввожу їх до цього доповнення, маючи надію згодом надрукувати їх окремо.

Де кілька уваг треба зробити й відносно відділу 3-го. Замість того, щоб розшукувати по книгозбірнях, які були приступні складачу, невідані рукописи Квітки, д. Баженов обмежився коротким (складеним на підставі монографії Данилевського) списком їх, до того ще неповним і невідповідаючим вимогам наукової бібліографії. Ненормальні умови сучасності позбавили й мене можливості це виконати, і я зміг додати лише один рукопис (див. № 6, розд. III).

I¹⁾.

1) Приклученіе на имянинахъ.— „Украинскій Вѣстникъ“ 1817 р., январь, стор. 102—104. [Підпис:—а; див. покажчик д. Баженова, стор. 46].

II.

2) Стороженко, Н. И., Новые материалы для біографіи Т. Г. Шевченка, „Кіевск. Стар.“ 1900 р., т. LXX, сентябрь, стор. 297—300.

Вміщено два листи Квітки до Шевченка: з 22 листопаду 1842 р., 29 квітня 1843 р.

3) Барсуковъ Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. четверт., СПб. 1891, стор. 108.

Уривок з листа Квітки до Погодина, недатований.

4) А. М[етлинскій], Памятники для исторіи языка и словесности Южнороссіи (Малороссіи и Червонороссіи). Исторія. Харьковъ, 1840 р., стор. 70—71.

Уривок з листа Квітки до Метлинського, недатований.

5) Щеглова, С.. Описание рукописей Кіевскаго Художественно-Промышленнаго и научнаго Музея, „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“, т. XXI, 1916 р., кн. 2, стор. 11, № 169.

Лист Квітки до якогось Данила Давидовича, невиданий.

III.

6) Соколовъ, Е. И., Библиотека Императорскаго Общества исторіи и древностей російскихъ, вып. 2, Описание рукописей и бумагъ, поступившихъ съ 1846 по 1902 г. включительно. М. 1905, стор. 628, № 160.

Білорускі (?) вірші Г. Основ'яненка, розіром в аркуш, на 1-му листі.

IV.

7) П. ф. К. Къ исторіи русской литературы. II. Собственноручныя

1) За 1831 рік д. Баженов (стор. 6) змусує, між иншим, сцену „Быть Малороссіи въ первую половину XVIII столѣтія“, підписану літерами Т. М., і висловлює припущення, що ця сценка належить Основ'яненку; стилістичний аналіз уривка зводить, що це припущення хибне.

Докладніше про це не кажу, бо маю на меті присвятити цьому твору окрему розвідку.

письма А. А. Краевскаго Григорію Федоровичу Квиткѣ-Основ'яненку, „Русская Старина“ 1900 р., № 5, стор. 293—301.

Три листи: 6 жовтня 1839 р., 17-го березня 1840 р., 16-го травня 1840 р.

8) „Библиотека для Чтенія“ 1834 р., № 7, отд. VI, стор. 5.

Про „Малороссійскія повѣсти“.

9) „Библиотека для Чтенія“ 1837 р., № 21, отд. VI, стор. 18.

Про оп. „Сватанье“.

10) Литературныя прибавленія къ „Русск. Инвал.“ 1838 р., № 35.

Про повість „Козир дівка“.

11) „Библиотека для Чтенія“ 1839 р., т. XXXI, отд. VI, стор. 24.

Про повість „Ганнуся“.

12) „Отечественныя Записки“ 1839 р., отд. VI, стор. 132.

Про повість „Ганнуся“:

Ibidem, № 7, отд. VI, стор. 43.

Про „Праздникъ мертвецовъ“:

Ibidem, № 8, отд. VI, стор. 119.

Про повість „Дѣлай добро, добро и тебѣ будетъ“.

13) „Московскій Наблюдатель“ 1839 р., т. I, отд. V, стор. 40.

Про повість „Маруся“.

14) М[етлинскій], А., Памятники для исторіи языка и словесности Южнороссіи (Малороссіи и Червонороссіи). Исторія. Харьковъ, 1840 р.

В книжці є багацько відомостей про предків письменника.

15) „Отечественныя Записки“, 1840 р., т. XIII, отд. VI, стор. 39.

Про роман „Пань Халаявскій“.

16) „Маякъ“, 1840 р., ч. II, гл. IV, стор. 37.

Про повість „Божі діти“.

17) „Современникъ“ 1840 р., № 18, стор. 126.

Про „Листи до любезних земляків“.

18) „Библиотека для Чтенія“, 1841 р., т. XLVIII, отд. VI, стор. 43—46.

Про „Малороссійскія повѣсти“.

19) „Современникъ“ 1841 р., т. XXI, стор. 94—96.

Про те ж.

20) „Русскій Вѣстникъ“, 1841 р., т. III, стор. 71.

Про „Похожденія Столбикова“.

- 21) „Современникъ“, 1841 р., т. XXIII, стор. 20.
 Про те ж.
- 22) „Отечественныя Записки“, 1841 р., т. XVI, отд. VI, стор. 23.
 Про оперу „Сватань“.
- 23) „Отечественныя Записки“, 1842 р., т. XX, отд. VI, стор. 7.
 Про „Похожденія Столбикова“.
- 24) Некролог Квітки, „Курскія Губернск. Вѣдом.“, 1843 р., № 39.
- 25) „Отечественныя Записки“, 1843 р., № 12, отд. VI, стор. 39—40
 Про „Пана Халаявскаго“.
- 26) „Литературн. Газ.“, 1844 р., № 42.
 Про „Основаніе Хавькова“.
- 27) „Отечественныя Записки“, 1843 р., т. XXVIII, отд. VI, стор. 33.
 Про те ж.
- 28) „Маякъ“, 1844 р., т. XIII, стор. 4, 12.
 Про „Перекутиполе“ та повість „Підбрехач“.
- 29) „Иллюстрація“, 1846 р., т. II, № 13, стор. 201—202.
 Про „Пана Халаявскаго“.
- 30) Русская родословная книга. Изданіе „Русскій Старини“. Спб., 1873 р., стор. 193.
 Короткі, неповні відомості про рід Квиток
- 31) Башуцкая М., Письмо о Квиткѣ, „Голось“, 1878 р., № 141.
- 32) Поповъ, И., 100-лѣтній юбилей Г. О. Квитки-Основьяненка, „Донскія Областныя Вѣдомости“, 1878 р., № 93.
- 33) „Елисаветградск. Вѣстникъ“, 1878 р., №№ 128, 130.
 Неєлицька стаття з приводу ювілея.
- 34) „Новороссійскій Телеграфъ“, 1878 р., № 1119. Стаття Н. Л—ча, №№ 1121, 1122—стаття Л. Борковскаго.
- 35) Краткое воспоминаніе по случаю столѣтія автора Григорія Федоровича Квитки-Основьяненка, Спб., 1878 р.
- 36) Быковъ, П., Г. О. Квитка (біографическ. замѣтка), „Огонекъ“, 1879 р., № 8.
- 37) Мордовцевъ, Д. Л., Николай Ивановичъ Костомаровъ въ послѣднія десять лѣтъ его жизни, 1875—1885 г.г., „Русская Старина“ 1885 р., т. XLVIII, № 12, стор. 660—662.
- 38) „Пантеонъ Литературы“, 1888 р., № 12, современная лѣтопись, стор. 14—15.
 Критичний розбір „Пана Халаявскаго“.
- 39) „Одес. Вѣст.“, 1889 р., № 222.
 Рецензія на „Повѣсти и рассказы“, т. 3.
- 40) Горленко, В., „Кіевская Стар.“, 1889 р., № 10, стор. 207—210.
 Те ж.
- 41) Шугуровъ, Н., Илья Ивановичъ Квитка, неизвѣстный писатель конца прошлаго и начала текущаго столѣтія, „Кіевск. Старина“, 1890 р., № 3, стор. 444—453.
- 42) Корсуновъ, А. А. [Корсун]. Николай Ивановичъ Костомаровъ. Воспоминанія, „Русскій Архивъ“, 1890 р., № 10, стор. 199—221.
 В споминах є багацько цінних відомостей про Квітку, його ролю в тогочасному харківському громадянстві, про знайомство з ним Костомарова й т. и.
- 43) Григорій Квѣтка-Основьяненко, „Батьківщ.“, 1890 р., №№ 27, 28.
- 44) П. О., Григорій Квитка-Основьяненко, „Бібліотека ілюстрована для молодѣжи, мѣщанъ и сельанъ“, Фѣчникъ VI, Чернівци, 1890 р., стор. 177.
- 45) Костомаровъ, Н. И., Литературное наслѣдіе. Автобіографія. Спб., 1890 р., стор. 37—38 й далі.
 Є багацько відомостей про Квітку и людей, які його оточували; подається характеристика особи письменника.
- 46) Барсуковъ, Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина, книга 4-я, Спб., 1891 р., стор. 279.
- 47) Иконниковъ, В. С., Опытъ русской исторіографіи, Томъ I, кн. 2. К., 1892 р., стор. 936, 1173, 1273, 1284.
- 48) Р[усова], С., Харьковская журналистика начала настоящаго столѣтія, „Кіевск. Старина“, 1892 р., № 8, стор. 168—198.
 Про ролю Квітки в харківській журналістиці; в статті є багацько фактичних помилок.
- 49) Барсуковъ, Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина,

книга шестая, Спб., 1892 р., стор. 68—70. 246, 250.

50) Біографія Григорія Федоровича Квітки-Основьяненка, Александрія, 1892 р.

51) Данилевскій, М. Г., Г. П. Данилевскій по личнымъ его письмамъ и литературной перепискѣ, Харків, 1893 р., 16", 91 стор.

В ріжних листах є відомости про трагю Г. П. Данилевського над біографією Квітки; в листі М. І. Костомарова знаходимо характеристику письменника.

52) Срезневскій, Вс., Украинскій Альманахъ, „Кіевская Старина“ 1893 р., № 1, стор. 20—33.

53) Григорій Федоровичъ Квѣтка, львівська „Бесѣда“. 1893 р., № 16.

54) Ш., Воспоминанія о Квиткѣ, „Живописное Обзорѣніе“ 1893 р., т. II, стор. 115.

55) Барсуковъ, Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина, книга седьмая, Спб., 1893 р., стор. 4, 136, 138—141.

„Молодикъ“, участь в ньому Квітки; доля Квітки в історії українського літературного відродження.

56) „Русская Мысль“ 1894 р., № 4, Библиограф. отд., стор. 180—181.

57) „Сѣверный Вѣстникъ“ 1894 р., № 3, стор. 89; № 6, стор. 50. №№ 56—57—рецензія на „Малороссійскіе повѣсти и рассказы“.

58) Л[азаревскій], А., Гр. Ф. Квитка, какъ сотрудникъ „Современника“, „Кіевская Старина“ 1896 р., № 3, стор. 94—98.

На підставі листування між П. О. Петровим та Я. К. Грцом.

59) Науменко, В., Маленькое незоразумѣніе. „Кіевская Старина“ 1896 р., № 4, стор. 23.

60) Срезневскій, В. И., Изъ первыхъ лѣтъ научно-литературной дѣятельности И. И. Срезневскаго, „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщ.“ 1898 р., № 1, стор. 9, 19.

Про відносини між Квіткою та Срезневським.

61) Колесса, Олександр, Століте обновленої українсько-руської літератури, „Літературно-Науковий Вѣстн.“ 1898 р., № 12, стор. 166—167.

62) Кониський, Олександр, Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя. Томъ I. У Львові, 1898 р., стор. 87, 98, 99, 103, 105—107, 110, 111, 114, 115, 235.

Історія відносин між Квіткою та Шевченком.

63) Харьковскіе художники первой половины нынѣшняго столѣтія „Кіев. Стар.“ 1899 р., № 8, стор. 60.

64) Булгаковъ, Ф., „Новое Время“ 1889 р., № 8233.

65) „Русск. Вѣдом.“ 1899 р., № 32. В №№ 64—65 вміщені рецензія на брошуру Н. В. Волкова: „Зависимость „Ревизора“ Гоголя отъ комедіи Квитки „Пріѣзжіи изъ столицы“.

66) Гринченко, Б. Д., Каталогъ музея украинскіхъ древностей В. В. Тарновскаго, томъ II, Черниговъ, 1900 р., стор. 49—50. Приложение къ „Земск. Сбор. Черниг. губ.“. 1900 р., № 7.

67) Стороженко, Н. И., Новые матеріалы для біографіи Шевченка, „Кіевская Старина“, 1900 р., № 9, стор. 297—300

Квѣтка та Шевченко.

68) Срезневскій, В. И., И. Е. Бецкій—издатель „Молодика“, „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, 1900 р., № 12, стор. 283, 291, 297, 300—303, 304

Участь Квітки в „Молодику“.

69) Кониський, Олександр, Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя, т. II. У Львові, 1901 р., стор. 95, 110.

70) Гринченко, Б., Оповідання про Грыцька Квитку-Основьяненка, Харків, 1902 р., стор. 39.

Популярна брошура, яку видає „Харьковское Общество Грамотности“.

71) Лященко, А. I., „Ревизоръ“ Гоголя и комедія Квитки „Пріѣзжіи изъ столицы“, „Памяти Л. Н. Майкова. Збірник. СПБ., 1902 р., стор. 523—540; Відбиток, СПБ., 1902 р.

Перегляд питання про літературний зв'язок між цими двома комедіями: до висновку про те, що Гоголь вибрав і обробив сюжет „Ревизора“ незалежно від комедії Квітки.

72) Застирець Йосиф, Підручна історія рускої літератури від найдавніших до найновіших часів, у Львові, 1902 р., стор. 33—34.

73) Багал'ї, Д. И., Матеріали для біографій южно-русскихъ научно-популярныхъ діятелей XIX вѣка. I. Письма къ Гр. Петр. Данилевскому, Київ, 1902 р., стор. 100.

Відбиток в „Кіевской Старинѣ“; в різних місяцях листування є багатько відомостей про Квітку.

74) Суцловъ Н. О., В. А. Жуковскій и Г. О. Квитка. „Харьковскій Университетскій Сборникъ въ память В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя“, Харків, 1903 р., стор. 68—70.

Переробка статті того ж автора: „Отношеніе В. А. Жуковского къ Г. О. Квиткѣ, Т. Г. Шевченку и М. А. Максимовичу“ („Мирный Трудъ“, 1902 р. № 2).

75) Козминъ Н. К., Очерки изъ исторіи русскаго романтизма, Н. А. Полевой, какъ выразитель литературныхъ направленій современной ему эпохи, СПб., 1903 р., стор. 438.

76) Барсуковъ, Николай, Жизнь и труды М. П. Погодина, книга осмнадцатая, СПб., 1904 р., стор. 130—131, 135.

77) Багал'ї, Д. И., Замѣтки и матеріали по исторіи Харьковскаго университета. I. Новыя данныя для біографіи В. Н. Каразина, Харків, 1905 р., „Записки Имп. Харьковск. Универс.“ 1905 р., кн. I.

78) Кривецький Іван. Корифей російської критики і українське письменство. I. В. Г. Белінський; у Львові, 1905 р., стор. 4—5, 7, 12—16

Відбиток з „Літературно-Наукового Вістника“, 1905 р., кн. II, IV; про рецензію Белінського на творі Квітки.

79) Никитенко А. В., Моя повѣсть о самомъ себѣ и о томъ, „чему свидѣтель въ жизни былъ“. Записки и дневникъ (1804—1877), томъ II, СПб., 1905 р., стор. 166.

Про постановку п'єс Квітки в Петербурзі.

80) Студинський, Кирило, д-р, Кoresпонденція Якова Голо-

вацького в літах 1850—62; у Львові, 1905 р.

Ів. покажчик імен в кінці книги.

81) Тихій, Н. В. Н. Каразинъ. Его жизнь и общественная дѣятельность, Київ, 1905 р.

Квітка як співробітник Каразина в його пресвітій діяльності.

82) Сперанскій, М., Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинскій), Ніжин, 1906 р.

83) Иконниковъ, В. С., Опытъ русской исторіографіи; томъ второй, кн. 2, Київ, 1908 р., стор. 1654—1655.

84) Грушевскій, А. С., Изъ исторіи украинской этнографіи. Этнографическія темы въ украинской литературѣ, „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“, т. XIV, 1909 р., кн. 2, стор. 178—180 й ин.

Етнографічний елемент в творах Квітки.

85) Грушевскій, Олександр, З сучасної української літератури. Начерки і характеристики, Київ, 1909 р., стор. 192—193 та інші.

86) Миллеръ, Д. П. Хозяева и постояльцы, Харків, 1909 р., стор. 8.

87) Баженов, Н. М. Григорій Федоровичъ Квитка - Основьяненко (Библиографическій указатель). СПб., 1910 р., 53 стор., „Изв. Отд. русск. яз. и словесности Имп. Академіи Наукъ“, 1910 р., кн. I.

Рец.: В. Р.—въ „Историческій Вѣстникъ“, 1910 р., № 11, стор. 759—760.

88) Барвінський, Олександр, Огляд історії українсько-руської літератури; у Львові, 1910 р., стор. CXL—CXLI.

89) Варнеке, Б. В., Исторія русскаго театра, часть вторая, XIX вѣка (опытъ изложенія), Казань, 1910 р., стор. 249—250.

Квітка та Гоголь.

90) Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранныя и редактированныя проф. Д. И. Багал'їемъ, Харків, 1910 р., ст. 600.

91) Франко Іван, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., у Львові, 1910 р.,

стор. 88, 89, 96, 108, 119, 168, 171, 266, 282.

92) Багал'їй, Д. И., Костомаровскіе дни въ гор. Воронежѣ (27—29-го марта 1911 года), Харьков, 1911 р., стор. 7, 12; „Вѣстн. Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, вип. I, 1911 р., стор. 25, 30.

93) Грушевскій, А. С., Ранняя этнографическія работы Н. И. Костомарова (къ поминкѣ † 1875—1910), „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ“, 1911 р., т. XVI, кн. I, стор. 79, 80 та інші.

Про вплив особи й творів Квітки на Костомарова.

94) Къ постановкѣ памятникъ Г. О. Квиткѣ Основьяненку и издацію сборника статей о немъ, „Вѣстникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, вип. I, 1911 р., стор. 31—34

Доклад спеціальної комісії, яку утворено було при Исторично-Филологічному Товаристві.

95) Народная энциклопедія научныхъ и прикладныхъ знаній. Томъ VII, языкознаніе и исторія литературы, М. 1911 р., стор. 575—577

В статті С. Русової про українську літературу.

96) Сумцовъ, Н. Ф., Харьковъ и Шевченко, Харків, 1911 р., стор. 2—3, „Вѣстникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, вип. I, 1911 р., стор. 4—5.

97) Багал'їй, Д. И., Историческія повѣсти и статьи Гр. Оед. Квитки (къ 50-лѣтію со дня кончины) „Очерки по исторіи украинской культуры“, Харків, 1912 р., стор. 454—478.

Передрук статті, яку первісно було заміщено в „Кіевской Старинѣ“, 1893 р., № 8.

98) Комаровъ, М., До „Української драматургії“. Збірка бібліографічного знадібку до історії української драми і театру за 1906—1912 рік. З додатками та поправками до „Української драматургії“ до 1906 року, Одесса, 1912 р., стор. 34—62

На стор 62 вміщена цікава вказівка на оперетку „Стецько, повербований в улани“, невідомого автора, яка являється закінченням опери „Сватання на Гончарівці“.

99) Отзвы [Николая Баженова, М. Ф. Сумцова, та А. В. Пастухова] о сочиненіи подъ девизомъ „Feci, quod potui, faciant meliora potentes“,—представленномъ въ Харьковское Историко-Филологическое Общество на соисканіе преміи имени проф. А. А. Потебни въ 1911 г.

Стул. Н. А. Плевако на тему: „Квитка, какъ художникъ и психологъ“

„Вѣстникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, вип. 2, 1912 р., стор. 77—81.

100) Трубицынъ, Николай, О народной поэзіи въ общественномъ и литературномъ обиходѣ первой трети XIX вѣка, Спб., 1912 р., стор. 105—108.

101) Щеголевъ, С. Н., Украинское движеніе, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма, Київ, 1912 р., стор. 46, 67, 148—150, 194, 196, 207.

102) Багал'їй, Д. И., проф., Очерки изъ русской исторіи. Томъ 2-й, Монографіи и статьи по исторіи Слободской Украйны, Харьков, 1913 р., стор. 26—27, 286, 289.

В статтях „Основаніе города Харькова“ та „Сочиненія, матеріали, статьи и замѣтки, относящіяся къ исторіи Слободской Украйны, съ 1885 по 1890 годъ“.

103) Грековъ, А., Г. Ф. Квитка-Основьяненко въ изданіи земства, „Вѣстникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, вип. 4, 1913 р., стор. 6—14.

104. Зайцевъ, Пав., Къ біографіи Е. П. Гребенки, „Русскій Библиофиль“ 1913 р., № 7, ноябрь, стор. 15.

Гребінка та Квітка.

105) Пиксановъ, Н. К., Три эпохи. Екатерининская. Александровская. Николаевская. Темы. Библиографія. Вопросы. Вид. 2, Спб., 1913 р., стор. 38, 39.

106) Сумцовъ, Н. Ф., И. И. Срезневскій, „Вѣстникъ Харьков-

скаго Историко Филологич. Общества", вип. 3, 1913 р., стор. 52, 55.

107) Багалій, Ольга, Огношеніе Н. И. Костомарова къ г. Харькову и Харьковскому университету, „Русская Старина“, 1914 р., № 12, стор. 469.

108) Бѣлинскій, (В. Г.), Письма, Томъ I (1829—1839), Слб., 1914 р., стор. 322; томъ II, (1839—1843), С.-Пб., 1914 р., стор. 8.

Цікава характеристика Квітки.

109) Венгеровъ, С. А. проф., Источники словаря русскихъ писателей, Т. III., Карамышевъ Ломоносов, Пгр., 1914 р., стор. 46—47.

Всі бібліографічні відомости, які є в „Источникахъ“, ввійшли до покажчика д. Баженова и до цієї роботи.

110) Обь отмиѣнь стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, Київ, 1914 р., стор. 9.

111) Сумцовъ, Н. Ф., Харьковскій перодъ научной дѣятельности И. И. Срезневскаго, Пгр., 1914 р., стор. 82—83, 84.

Знайомство Срезневскаго з Квіткою; промови його над могилою письменника.

112) Котляревскій Несторъ, Николай Васильевичъ Гоголь. 1829—1842. Очеркъ изъ истории русской повѣсти и драмы, вид. 4-е, Пгр., 1915 р., стор. 267—275.

Квітка—один з попередників Гоголя в руській драматичній літературі.

113) Баженовъ, Н., Г. О. Квитка, какъ вдохновитель Гоголя. Къ вопросу о литературномъ заимствованіи. Харьков, 1916 р., стор. 25.

Рец. И. Турскій. „Южный Край“, 1916 р., 27 жовтня.

114) Плевако, М. Григорій Квітка - Основ'яненко, у Харкові, 1916 р., стор. 33.

115) Плевако, Н., О стилѣ и языкѣ повѣсти Г. О. Квитки „Маруся“, Харьков, 1916 р., стор. 39.

116) Ефремовъ, Сергій, Історія українського письменства, вид. 3, Київ, 1917 р., стор. 208—214.
Див. також покажчик в кінці книги.

117) Українскій вопросъ. составлено сотрудниками журнала

„Украинская Жизнь“, вид. 3-е, М. 1917 р., стор. 47, 80, 105.

118) Багалій, Д. І., проф., Історія Слободської України, Харків, 1918 р., стор. 290—291.

• 119) Ефремов, Сергій, Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка, „Книгарь, Літопис українського письменства“, 1918 р., ч.ч. 12—13, стор. 685—692.

120) Огієнко, Іван, Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народа, Київ, 1918 р., стор. 112—113 й инш.

121) Сумцов, М. Ф., проф., Шевченко і Слобожанщина, „Т. Шевченко. Кобзарь“ (В редакції Доманицького), в-во „Рух“, Харків, 1918 р., стор. LIX—LXIV.

Шевченко и Квітка, їх листування; між иншим, уміщено один невиданий лист Шевченка з багатьома помилками.

VI.

122) Могила Амвросій [А. Л. Метлинскій]. Думки и пѣсни та ще де-що, Харків, 1839 р., стор. 103—115.

„Глекъ“. Присвячене Грицькові Основ'яненкові.

124) Потєбня, А. А., Сочиненія П. П. Артемовскаго Гулака, „Кіевская Старина“, 1888 р., № 5, стор. 201—202.

XXXIV-а ода Горация, кн. 11).

124) [Багалій, Д. І.]. Неизданія П. П. Артемовскаго Гулака-Артемовскаго, Київ, 1897 р., стор. 9—11.

XIV ода Горация, кн. 2-я.

Видбиток з „Кіевскои Старини“ 11.

125) Грабина, А. Т., Пань Халаявскій. Комедія-фарсь въ 4-хъ дѣйствіяхъ, Київ, 1900 р., стор. 75.
Переробка відомого роману Квітки.

I. Айзенштот.

1) Два останніх №№ вміщено тут на підставі слів Г. П. Дарилевського, який писав в „Украинской Старинѣ“ (стор. 224): „Перелататель Горация, или, какъ онъ выражается, Герасъки, написали двѣ знаменитыя пѣсы въ подражаніе римскому поэту (XIV ода „Neu fugaces“ и XXXIV ода „Cornus deorum vultor“) ... по своимъ отношеніямъ къ Квіткѣ, къ его грѣхамъ юности и зрѣлому раскаянію“.

ПОЯСНЮЮЧА ЗАПИСКА

до проєкту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

(Складена проф. Д. І. Багалієм, проф. А. Ю. Крильським, проф. Г. Г. Павлуцьким та проф. Є. К. Тимченком).

I. Загальна кількість і назви кафедр.

Підкомісія в справі організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук пропонує ті кафедри на ньому, які ввійдуть у склад історично-філологічної парости наук, не минаючи жадної з них, бо всі вони потребують свого розвитку у нас на Україні, і академики можуть поширювати їх та поглиблювати. Наукова праця ведеться й по університетах і по вищих школах, але їх професори мусять звертати найбільшу увагу на викладання своїх наук студентам. В Академії, навпроти того, провадитиметься самісінька суто-наукова праця, навіть тоді, коли академики вестимуть семінаріум, або прийматимуть на свій суд дісертації, бо тут вони матимуть діло з молодими вченими і з їх науковими писаннями.

Усіх кафедр підкомісія пропонує 16, і вони поділяються на дві частини: перша частина захоплює ті кафедри, що торкаються українознавства в широкому розумінні цього слова, друга—загальні історично-філологічні науки.

До складу кафедр першої частини увійдуть такі кафедри:

- 1) *Історія українського народу;*
- 2) *Граматика й історія української мови;*
- 3) *Народня українська устна словесність;*
- 4) *Історія українського письменства;*
- 5) *Історія українського мистецтва, в звязку з усесвітньою історією мистецтва;*
- 6) *Етнографія та історична географія України;*
- 7) *Археологія України та її помічні науки;*
- 8) *Історія української церкви, в звязку з усесвітньою історією церкви.*

Це відповідатиме другому Відділові Російської Академії Наук. До складу кафедр другої частини увіходять такі кафедри:

- 9) *Класична філологія*;
- 10) *Загальне мовознавство* (індо-європейська група мов);
- 11) *Східні мови і стародавности* взагалі і на Україні з особна;
- 12) *Словянські: історія, мова, письменство й стародавности* переважно в їх стосунку до України;
- 13) *Всесвітня історія*;
- 14) *Візантинознавство*;
- 15) *Історія всесвітньої літератури*;
- 16) *Філософія*.

II. Число вакансій для кафедр.

На кафедру історії українського народу підкомісія визначає 3 (трьох) дійсних членів Академії, на кафедру граматики й історії української мови—2, народньої української усної словесности—1, історії українського письменства—1, історії українського мистецтва в звязку з усесвітньою історією мистецтва—2, етнографії та історичної географії України—1, археології України та її помічних наук—1, історії української церкви в звязку з усесвітньою історією церкви—1, а разом 12 ординатур (дійсних членів).

Таке значне число академиків для кафедр українознавства підкомісія визнає тому, що надає їм узагалі особливу вагу в справі відродження й поширення культури самої України і бажає, щоб вони негайно і глибоко розвивалися на користь Українській Республіці.

Визначаючи число вакансій на кожну з цих кафедр, підкомісія брала на увагу їх порівнює значіння в сучасному стані для української науки й культури, а також їх зміст, широчину завдань, поділення на парости і т. и.

На 8 кафедр загально-наукових підкомісія пропонує 9 дійсних членів (академиків).

Таким чином, всього для Історично-Філологічного Відділу підкомісія пропонує 21 дійсного члена, споміж яких 9 не будуть зафіксованими при жадній із кафедр, а 12—зафіксовані.

III. Кафедри та науково-помічні заклади й комісії, що торкаються історії, географії й етнографії.

Серед усіх паростей українознавства звичайно перше місце має *історія* українського народу, бо вона захоплює тепер не тільки його фактичні події, але й геть усякі сторінки його історичного життя і між ними в загальних рисах і археологію краю, і історичну географію

з етнографією, і історію культури, церкви мистецтва. А тому дуже тепер поширився зміст історичних джерел, особливо, коли брати на увагу, що найбільша частина їх знаходиться ще по архівах, і важко, або краще сказати, не можна тепер однаковісінько добре знати ці джерела, на підставі яких складається історія українського народу.

З другого боку, сама історія українського народу тепер поділяється на історію України з давніх часів до прилучення її до Польщі, на історію її під польською владою і на історію її під московською державою. Немов одмежованою являється історія Запоріжжя і Слобідської України. Кожен з цих відділів єдиної в основі історії українського народу має, окрім загальних джерел, ще й свої власні джерела і вимагає спеціального працювання; отож, щоб розвинути та поширити працю в різних відділах історії України, треба, щоб була не одна, а приміром три катедри, відповідно до числа найголовніших відділів цієї науки. Не забуваймо, що сюди входить і українська історіографія, дуже мало розроблена і в джерелах і в історії розвитку самої такої науки.

Наукове самостійне працювання в історії українського народу не може розвинутися, поширитися й поглибитися без архівних джерел, бо в них захована ще сила, або, краще сказати, незмірно більша частина звісток про нашу минулість,—і не тільки про самісінькі події, але й про наш економічний і соціальний побут і про нашу культуру. Тільки на підставі архівних джерел складені були архівні праці Іванішева, Антоновича, Лазаревського й інших істориків, що заклали певну й міцну основу для нашої документальної історії.

І тому неминуча річ—закласти *Український Національний Архів*, в який треба зібрати до купи все, що торкається життя України, в цілокупності її етнографічного змісту під володінням Литовсько-Польської та Московської Держави, принаймні аж до скасування політичної автономії України, себ-то до третьої четвертини XVIII ст. Документи Правобічної України згуртовано в значній їх частині в Київському Центральному Архіві, а документи Лівобічної України були розвіяні по багатьох місцях, тай тепер теж зібрані і в Києві, і в Харькові, і в Чернігові, і в Полтаві, і в Москві, і в Петрограді. Їх треба тепер зібрати в єдиному Національному Державному Архіві в Києві. Було-б бажано, щоб до цього Архіву прилучені були й документи Литовської Метрики, котрі тепер переховуються в Москві, в Архіві „Министерства Юстиції“. На підставі документів цього Архіву й можна буде розробляти історію України в XVI—XVIII ст., і він буде немов найголовнішою науковою інституцією для катедри української історії. Він повинен бути автономною інституцією, незалежною ані від катедри, ані від Історично-Філологічного Відділу Академії, але Академія, на погляд

підкомісії, повинна буде мати деякий на нього вплив з боку суто наукового, як найвища наукова інституція; крім того, треба буде полекшити якомога працю в цьому Архіві для Академії взагалі, для відділів Історично-Філологічного й Соціяльних наук, і особливо для катедри української історії. Архів повинен буде складати реєстри своїх документів і повинен мати свій власний бюджет, незалежний від бюджету Академії.

Коли закладеться в Києві Національний Архів, треба буде також заснувати і *Археографічну Комісію* для видавання джерел історії українського народу і пам'яток давньої літератури, насамперед тих, котрі переховуватимуться в цьому Архіві, а потім і тих, що будуть в інших архівах і рукописних збірках. Треба, щоб ці видання мали систематичний характер і нагадували нам з цього боку „Архівь Юго-Западной Россіи“. Зерном, з якого виросте Археографічна Комісія, могла-б бути Київська Тимчасова Комісія, але її треба значно поширити і в її цілях, і в її складі і в коштах. Ця Археографічна Комісія теж, на погляд підкомісії, повинна бути зв'язана з Академією Наук програмою своїх видань та її планом, а саме з Історично-філологічним Відділом і Відділом Соціяльних наук, особливо з катедрами історії українського народу, історії української мови, письменства і українського і західньо-руського права. Перш усього треба буде звернути увагу на видання „Джерел для історії України“,—літописів, юридичних пам'ятників, грамот, актів, які торкатимуться геть усяких сторінок нашого історичного життя, положення станів, їх економічного побуту, церкви, заселення і т. и. Археографічна Комісія провадитиме свій бюджет через бюджет Академії.

Окрема кафедра *історії української церкви* пропонується з уваги на особливе значіння церкви в історії українського народу і в його сучасному житті і за-для його будуччини. Борьба за віру в українського народу провадилася разом з боротьбою за волю, за землю і національність. Церква була живою силою в цій боротьбі і була міцно зв'язана з народним життям. Вона органічно зв'язана була і з письменством, з так званими пам'ятками полемічної літератури, котрі склалися в оборону православія і проти католицизму і проти унії, що до них силували наріди.

Необхідна також і окрема кафедра *географії й етнографії України*, як історичної, так і сучасної. Історична географія являється основою, з одного боку, для української історії, а з другого—для сучасної географії. Не менше ваги має для українознавства також і етнографія, котра наближається до фольклору. І географія і етнографія України досі дуже мало відомі, а в загальних монографіях і підручниках для географії Росії, де була розмова про Україну, дуже багато

помилку і заданих непевних відомостей. Що до української етнографії, то для неї багацько зібрано джерел, починаючи з експедиції Чубинського, але науково їх оброблено ще мало, хоч тут ми маємо вже дуже добру схему, утворену незабутнім небіжчиком Хв. К. Вовком.

Катедра етнографії та історичної географії України повинна залишитися на Історично-Філологічному Відділі навіть тоді, коли-б загальна катедра географії і етнографії заснувалася на Фізично-Математичному Відділі, і бажано б було, щоб вона справді була й там заснована, бо туди повинно було б увійти все, що торкається взагалі і етнографії, яко природничої науки.

Треба теж закласти *Географічно-етнографічний Музей України*, на зразок етнографічного українського відділу в б. Музеї ім. Олександра Ш в Петербурзі, що над його складанням піклувалися наші такі українці: небіжчик Хв. К. Вовк і М. М. Могилянський, або Українського Музею в Харкові, що при університеті. Мабуть, найкраще було б не засновувати нового етнографічного музею, а поширити й збільшити колекції Київського Музею старовини, влаштувавши там особний етнографічний український відділ.

Що до географічного музею, то його доведеться закладати з початку, бо географічного музею, або кабінету України, здається, ниде в Києві нема, але є великий знавець цього діла проф. П. А. Тутковський, що чимало працював у цьому напрямкові.

Беручи також на увагу, що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу *Постійну Комісію для складання історично-географічного словника української землі*, в усіх її межах та за всі часи існування України. Коли це буде зроблено, тоді буде спромога скласти історичні мапи України за геть усякі часи її історичного життя, починаючи з давніх часів перед-монгольської доби і кінчаючи XIX ст. До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В. Б. Антонович, який заводив на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста й усякі оселі. В цій справі йому допомагали й інші особи, і тепер цими матеріалами треба буде скористатися для словника, який нагадуватиме словник Барсова, але буде далеко ширший від нього і захопить не самісінькі давні часи, але й XVI—XVIII ст.; а вже-ж для них є сила невидрукованого матеріалу, крім того, який знайдеться по друкованих джерелах. Що до мап, то вони мусять бути складеними на зразок мапи Чернігівщини, яка була складена проф. П. В. Голубовським.

В західній науці давно вже пробудився інтерес до історії *Візантії*, яка мала рясні й живі зносини із середньо-віковим заходом. З

кінця минулого століття зачинається оживлення в цій галузі—закладаються спеціальні катедри візантології. Коли, таким чином, західня наука прийшла до пересвідчення про неминучість самостійних дослідів над візантійською історією, то тим більше українська наука повинна всенюку свою увагу звернути на візантинознавство.

Крім того, повинна, звичайно, бути катедра *всесвітньої історії культури*.

IV. Катедри, науково-помічні заклади й Комісії, що торкаються філології.

Студювання української мови було досі в виключно невідгидних умовах: не тільки не було відповідних кафедр на університетах, ба навіть зацікавлення українськими сюжетами на кафедрі російської мови викликало підозріння тай могло дуже від'ємно відбитися на долі того, хто б почув у собі прихильність до такого роду праці.

Таке становище річей не сприяло тому, щоб збуджувався й піддержувався інтерес до студій над українською мовою, через те її розроблення має характер уривковости, несистематичности, випадковости. Мову нашу в багатьох її сторонах ледве доторкнуто дослідом, як у сучасному становищі, так і в її історичній долі.

З огляду на ту переважну постать, яку мова українська повинна мати в державі нашій, як орган культурного думання, як тая психічна форма, в котру об'єктивуються думки, почуття й воля українського народу, як чинник, що формує і виховує думку, і, з другого боку, вважаючи на важливість того, щоб розкрилася біо-психічна й культурна роля нашої мови в минулому, як показника племінно-національної непереривности,—студювання української мови має провадитися академічно в двох напрямках: в її *сучасній* становищі, і в її *історичній* долі.

Студювання мови в її статистиці ставить перед собою гадку, поперше, про студювання фізіологічного боку мови, умов експірації, фонації і артикуляції звуків і визначення артикуляційної бази, себ-то фізіологічного укладу звукової системи української мови; по-друге—на думці мається студювання мови діалектичне з огляду на дані звукові, морфологічні, синтактичні і словарні в усій різноманітності їхніх діалектичних відмін, і, по-третє нарешті—розроблення й систематичне згуртування здобутків матеріалу діалектичного, фонетичного, морфологічного та синтактичного в граматичну систему, а лексичного—в викладний словник української мови з увагою на стилістику, семасіологію, синоніміку і т. и.

Студіювання мови в її статистичній частині вимагає заснування спеціальної катедри української граматики, розуміючи під граматику студіювання української мови не в її історичній долі, а в її системі, з діалектологією та лексикографією.

Історичне студіювання мови, творячи другу простору царину українського мовознавства, так само вимагає спеціальної катедри історії української мови з палеографією.

Тому на катедру української мови Комісія призначила двох академиків. Зазначені вище сторони студіювання української мови в її статистичній частині показують на потребу, щоб при Академії заснований був Кабінет експериментальної фонетики, належно принаділений приладами й знаряддями для студіювання функцій органів мовних, бо без такого кабінету нема спромоги вивчити фізіологію звуків, ані організувати такі спостереження геть по всяких провінціях України через науково приготованих осіб.

Студіювання мови діалектичне і лексичне вимагає, щоб заклалися спеціальні Постійні Комісії: Діалектологічна і Комісія для складання словника живої української мови. Перша комісія повинна виробити план вивчення української мови в її діалектах за визначеним методом і програмою і притягти молодих філологів-фахівців до збирання діалектичного знадібку, давши їм до того належну підготовку. На підставі зібраного матеріалу Комісія матиме змогу скласти діалектичний атлас української мови та угрупувати діалекти України. Друга повинна взятися до праці над збиранням лексичного знадібку, добуваючи його в певній системі з живих людських говірок, з фольклорних записів і з мови поодиноких авторів.

Студії над мовою в її динаміці ставлять перед собою гадку про студіювання мови в процесі розвою. Виходячи з сучасного стану мови, ми можемо вистежити той розвій, підносячись до доступного нам минулого по пам'ятках цієї мови. Значить, наперед ставиться гадка, про студіювання, палеографічне дослідження певних орфографічних звичок і впливів (болгарського, сербського й инш.), потім того—дослідження звуків, форм і складні в їх розвоєві, а також розвитку лексичного боку мови в зв'язку з геть усякими культурними впливами, як найдавнішими: іранськими, тюркськими, готськими, так і пізнішими: візантійськими, романськими, мусульмансько-татарськими і ближчих споріднених народів: впливом болгарським, сербським, польським, мовським і т. инш.

З огляду на історичне студіювання української мови виявляється потреба закласти Археографічну Комісію для видавання цікавих з язикового погляду давніх здобутків мови і палеографічних світлин

(фототипій) і *Постійну Комісію для складання історичного словника української мови*.

Окрім того, щоб установити тверді засади правопису на підставі даних історії і діалектології, а також зафіксувати граматичну термінологію, конче треба заснувати *Постійну орфографічно-термінологічну Комісію*.

Студювання історії українського письменства природно розпадається на два поділи: на студювання того, що виробила людова творчість і що записано із уст народу, та на студювання того, що можна знайти в пам'ятках рукописних та друканих, чи то книжних, з найдавнішого часу до сьогодні; а вже-ж ці поділи на стільки обширні і несхожі в приступах до студювання, що вимагають особливих кафедр: *кафебри устної словесности* та, знов, *кафебри історії літератури*.

Скарби устної творчости не тільки не вичерпані в своїх давніших формах, але що-разу виявляють нам народження нових форм залежно від тих змін, що відбуваються в народнім житті. Студювання цієї царини вимагає особливої уваги, і тому при кафедрі устної творчости треба закласти *Постійну Комісію для збирання й видавання фольклорного знадібку*. Так само і при кафедрі історії літератури повинні бути дві *Постійні Комісії*: одна для наукового видавання пам'яток давньої літератури (Археографічна Комісія), а друга—для такого самого видавання пам'яток новішої літератури, бо наукове студювання тієї й другої не можливе без відповідних критичних і загально приступних видань.

Український народ у своїй історії переживав усякі впливи, як од східних народів, так і від європейських, а також од своїх найближчих слов'янських одноплеменців, і це виявилось між иншим і в мові, і в літературних запозиченнях. Характер і силу цих впливів не можна вяснити без найближчого запізнання з мовами й духовним життям цих народів. Не можна також вяснити без такого пізнання позицію української мови серед споріднених слов'янських мов. А через те неодмінно треба встановити такі кафедри:

1) *східних мов і стародавностей* (з двома академіками, як це виявляється нижче),

2) *класичної філології*,

3) *слов'янських історій, мови, літератури та стародавностей*, переважно в їхньому стосунку до України.

Окрім того, неодмінно треба встановити дві загальні (філософсько-наукові) кафедри:

1) *загального мовознавства* (індоевропейська група мов) та

2) *всесвітньої історії літератури*.

При цьому: під загальним мовознавством підкомісія розуміє досліди над законами еволюції мови і тих психофізичних чинників, що діють при тій еволюції, а так само розроблення методів досліджування; під усесвітньою історією літератури—вистеження загальних історично-літературних процесів, дослідження процесів поетичної творчості, історію сюжетів, літературних запозичень і т. и.

Питання наукової методології в сфері мовознавства, літератури, історії мистецтва, досліди над ролю психологічного фактора індивідуального і колективного, завдачі виховання й освіти в їх принципах і історії—вимагають особної уваги, і через те потребують, щоб при Академії була кафедра *філософських дисциплін* у їх теорії та історії, а так само, щоб був *Кабінет експериментальної психології*.

Незалежно від поодиноких кафедр Історично-Філологічного Відділу, а в порозумінні зо всіма Відділами, бажалося б установити при Академії ще й *Постійну Комісію для складання словника українських діячів науки, історії, літератури, мистецтва і суспільного життя*, а також щоб був *фотографічний кабінет*, де можна було б фотографувати давні рукописи і пам'ятки старовини та мистецтва.

V. Уваги з приводу кафедри східньої історії та філології.

Окрім неминучої загально-призної наукової потреби студіювати східню історію, як одну з великих частин історії вселюдської, Україна має ще свої особливі причини дбати про те, щоб у її найвищій ученій інституції східні дисципліни розвивалися як слід, з інтензивністю. І бажалося б мати навіть не одну і не дві, а скількись східніх кафедр в Академії Наук. Стародавня територія сучасної України була місцем для життя або для довшого перебування усяких орієнтальних народів,— і перед українською наукою стоїть ціла низка всеможливих питань і завдань, що чекають свого планового розроблення і розв'язання. Іраністика, туркологія і (дисципліна ця особливо потрібна) арабістика,—без отих трьох наук усестороння, неоднобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зіяючі лакуни в самому-таки українознавстві.

За давніх часів теперішню південну Україну залюднювала *іранська* вітка народів: скити-сармати, потім їхня видозміна—алани. Акад. Всев. Міллер яскраво довів своїми працями, яку велику прислугу для розплутання Геродотової етнології дає *іраністика*, зглядно—мова осетинів (або, по нашому літописному, ясів). Як відомо, навіть імення наших великих річок „Дністер“, „Дніпро“, „Дін“—осетинські; деякі найзвичайніші слова української мови, такі як „собака“, живцем позичено з іранської мови. Далі в південній доісторичній Русі силу мали впливи

сасанідської матеріальної культури IV—VI в. по Р. Х., і тут треба вдатися до другої іранської мови—перської і до культури перського народу середніх часів (пеглевійських).

Іранські впливи почасти передавалися на Україну не безпосередньо, а через угро-турські (урало-алтайські) народи: через Хазарське царство, через печенігів, торків, половців (куманів); є навіть теорії про те, що т. зв. билінні богатирські сюжети Володимирових часів (бій батька з сином і т. и.) передавалися з Ірану через кавказько-половецьке посередництво. І от перед українською академією виступає потреба розвивати вже другу галузь сходознавства—*туркологію*, або ширше—урало-алтайську філологію (бо угрів-мадярів теж поминути не можна). Історія *Хазарщини* ні на кому такою великою повинністю не тяжить, як на академії іменно українській. Знов же нікому, опроче академії української, не може бути ближчим обов'язком історично-філологічно дослідити *печенізькі* та *половецькі* впливи на Київську Русь. Варто між иншим зазначити, що й досі ще не вияснено як слід усі ті тюркські лексикальні елементи, котрі ще в перед-монгольську епоху були зайшли до української („староруської“) мови і визирають, приміром, із Слова о Полку Ігореві або з літописей київського періоду. Потім, починаючи з часів *монгольських*, турсько-татарські впливи йдуть на Україну вже зовсім широкими потоками, різко одбиваючись і на звичаях, і на мові, і на народній словесності, за часів козаччини особливо. Не можна свідомо студіювати українську народню словесність, обминаючи турську й татарську народню словесність. Не можна всесторінно продуктивно аналізувати українську мову чи козацьку, чи теперішню, без допомоги турської діалектології; навіть такий геніальний філолог, як Потебня, не раз був робив філологічні помилки, силкуючись витолкувати деякі українські слова слов'янськими коріннями і пускаючись у натягнені пояснення, тим часом як туркологія одразу була б допомогла йому стати на вірний шлях. Не можна цілком продуктивно студіювати історичні відносини України до *Орди*, до *Крима*, до *Туреччини* (яка іноді навіть володіла Україною або її частинами), не вичерпуючи турську й татарську історію в її перводжерелах, доступних тільки туркологам. Ажеж немало є турських джерел, які, хоч мають для нас першорядну вагу (прим. літописи про воювання Туреччини з козаками й Польщею), ще досі спочивають в архівах і не тільки не опубліковані, ба навіть не описані. Все те видобути на світ, перекласти та обробити—повинність будучого турколога-українця, члена Академії Наук.

Не звісно, чи на рівні з туркознавством, чи далеко вище, треба поставити в Українській Академії *арабістику*. Арабська мова, мова священного Корану, є для всіх народів мусульманського сходу орган

науки (з історіографією включно), а дуже часто ще й орган канцелярії і всяких ділових зносин, отак як латинська для середньовікової Європи; листи, грамоти, написи на пам'ятниках (будовах, надгрібках, домашніх речах, всяких і нерухомих і рухомих предметах) робилися й робляться арабською мовою, навіть коли власники не араби. Через те кожнісінький орієнталіст, чи буде з нього іраніст, чи тюрколог, чи хто, повинен рівночасно бути дуже досвідченим *арабістом*; інакше трохи чи не всі історичні джерела будуть перед ним зачинені. Деякі історичні східні дисципліни, напр. вищезгадана історія тюркської Хазарщини або історія персів-Сасанідів, абсолютно неможливі без арабської філології; другі будуть без арабістики мізерні та нужденні. До арабістики повинна часами вдаватися і староруська історіографія: ибн-Хордадбе, ибн-Фадлан, ибн-Росте та безліч других давно вже вважаються за цінні джерела для староруської (української) історії IX—X в.—і дуже важною завдачею Української Академії Наук буде наново позбирати всі звістки арабських подорожників про „Русь“ і „Слав'ян“ (сақдәлибе), доповнити новітніми ще невикористаними джерелами, все наново перестудіювати і видати з відповідними коментаріями, що відповідатимуть сучасному стану науки. Досліди в загальній історії арабського багдадського *халіфату* та його синкретичній мішаній (арабо-візантійсько-перській) *культурі*, що ширилася через торгіві і політичні зносини скрізь по мусульманській Азії і східній Європі, також не можуть не бути одною з найпекучіших завдач будучої Української Академії, і повинні вони йти поруч із вивченням історії *ісламу*, як релігії. Спеціальніше для часів після татарських арабістика в Українській Академії має велике значіння через те, що татарські народи (Золота Орда, кримчаки, турки-османи і др.) всі по-приверталися до ісламу, а вже-ж уся наука про іслам належить до царини арабістики, бо будується на самісінькій філології арабській. Та не повинен тікати од уваги Української Академії Наук і арабський *схід християнський*. Таким коштовним пам'яткам, як „Подорож арабського Антіохійського патріарха Макарія XVII в.“ (по Україні, Молдавії, Московщині, Грузії), давно вже складено ціну навіть на підставі невірного, повного грубих помилок російського переклада проф. Муркоса. І „Подорож Макарієву“ і інші аналогічні християнсько-арабські пам'ятки Академія повинна згуртувати, повидавати, наново поперекладати, обслідувати. Не треба й того забувати, що до української держави переїде й давня російська паломницька справа в Палестині, і Україна стане в дуже тісні відносини з православними арабами Палестини й Сирії. Всесвітня наукова праця „Православнаго Русскаго Палестинскаго Общества“ неминуче спаде на Українську Академію Наук. До Академії набіжить безліч археологічного арабо-християн-

ського матеріалу, якому треба буде дати раду та завести спеціальну дисципліну на Україні—досліди *арабо-християнської* старовини.

Дуже можлива (навіть неминуча) річ, що природним ходом подій Українська Академія опиниться перед обов'язковою потребою взяти в свої руки ще й вивчення *стародавнього* класичного (вавілоно-асирійського) *сходу*. І це повинно статися вже й з тієї неминучої необхідності, що до українських рук дістануться археологічні *клинописні* вавілонсько-асирійські знахідки в Палестині: давні некрополі, поховані під піском *клинописні* архіви (на зразок того, що в Телль-ель-Амарні та в Лакхіші) і т. и. Коли вони сами пливтимуть до українських рук, то це була б усесвітня ганьба для української науки, щоб такі неоціненні археологічні скарби, які можуть сотворити новітню еру в науці (згадаймо, архів Телль-ель-Амарнський), Українська Академія безпорадно одкинула од себе або передала була чужинцям, а вся честь розроблення припала була б тим, хто той цорогоцінний матеріал справді розробить.

Як бачимо, орієнталістичних завдань у Українській Академії Наук є безліч, тай то постійних, на дуже довгі роки. Нема чого й казати, що треба буде згодом позаводити в Українській Академії не дві, а *декільки* катедр сходознавства (в петербурській академії орієнталістів завсіди не менче, як шестеро; а буває й більше). Алез найближче академічне життя поки що показує пекучу потребу тільки на *дві* орієнталістичні катедри; одна має бути—для спеціаліста-арабіста (він вже буде й істориком мусульманського сходу і, як це часто буває в арабістів, ще й іраністом); друга катедра—для спеціаліста *тюрколога*. Можна думати, що третя по черзі *східня* катедра, яка заснується пізніше, буде гебраїстична, бо кожному ясно, що Україна, оця „черта єврейской осѣдлости“, має право вимагати, щоб її найвища наукова інституція була авторитетною і в науковому вирішенні справ, які торкаються жидівського народу, його історії, мови, віри, побуту.

VI. Катедри, науково-помічні заклади і комісії, що торкаються мистецтва та археології.

Катедри історії мистецтв на Історично-Філологічному Відділі Академії Наук повинні обіймати три поділи; 1) історію українського мистецтва, 2) грецько-римське мистецтво і 3) візантійське та східне мистецтво.

Українське мистецтво.

До кінця XIX віку не було зроблено ніяких спроб для планоми́рного збирання й зберігання зостатків української старовини, а це відбилося погано й на самих пам'ятниках, бо одна з них частина

загубилася безслідно, а друга опинилася в дуже невідрадісному становищі: старовинні будівлі в руках некультурних людей по вандалському нищилися, або „ремонтами“ змінювалися аж до невпізнання, багацько з них попропадало геть без усякого сліду, деякі підіставалися до рух промисловців, а інші знов вивезено по за границі української держави, і прикрашують вони собою приватні та громадські музеї західньої Європи. Те, що вціліло споміж них, зачали спеціалісти систематично та точно досліджувати допіро в ХХ віці, і зараз маються вже наукові праці в цій царині, якими твердо встановлено факт існування окремого національного українського стилю на всій території, заселеній українським народом, від Дону аж до Карпат. Та мимо того, багацько ще сторін цього питання лишається темним і невиясненим і досі, багацько пам'яток іще не подано до загального відома та не пояснено. В ХХ ст. треба зазначити швидке зростання нашої естетичної самосвідомости. Художньо-мистецький рух, що розлився широким потоком, пробудив у громадянстві жвавий інтерес до рідної старовини, до всього, чим виявляється національна творчість. Теперечки історія українського мистецтва зробилася добутком для самого народу тай придбала його особливу прихильність і його любов.

В історії українського мистецтва найбільше зроблено для епох його найдавнішої фази розвитку; зостався недослідженим середній період. Наукових праць і дослідів з історії українського мистецтва цього періоду (ХІІІ—ХVІ в.в.) немає, досі він іще темний й невияснений, пам'ятники цього періоду ще не відшукані. Вчені цілком легковажили те, що сотворено в цей період, вважаючи його позбавленим художньо-наукового інтересу. Вкорінився був навіть погляд, що Батиїв розгром Київa, а опісля Польща та унія стали на перепоні тай задержали розвиток українського мистецтва. Допіро в найновіші часи цей період звернув на себе увагу вчених: вказано було на деякі цікаві пам'ятники, що відносяться до цього періоду.

Після цього ясно, що прямим завданням катедри історії українського мистецтва в Українській Академії Наук являється вивчення та дослідження пам'яток українського мистецтва.

Грецько-римське мистецтво.

Україна посідає дуже багато пам'яток античної культури. Грецько-римські колонії північного побережжя Чорного моря дали рясний матеріал, що являє собою надзвичайно велику художньо-історичну вартість. На пам'ятниках, що познаходжено в межах України, можна прослідкувати всі головні моменти розвитку античного мистецтва. Вже серед російських вчених був дуже великий інтерес до досліджування грецьких колоній по берегах Чорного моря. „Императорская Археоло-

гическая Комиссія", „Императорское Русское Археологическое Общество" в Петербурзі та „Императорское Московское Археологическое Общество" працювали над вивченням та дослідженням грецьких колоній. Академик Латишев повідавав грецькі та римські написи, прсф. Ростовцев написав чималу працю про античну декоративну живопись на півдні Росії, проф. Фармаковський робив розкопки в Ольвії, а крім них треба ще згадати гр. Уварова, проф. Веселовського, Жебельова та багато других учених, які брали участь в досліджуванні пам'яток грецької старовини.

Українська Академія Наук повинна поставити своїм завданням систематичне досліджування грецько-римської культури таї не лишити її виключно в руках російських учених. Давня антична культура до того має надзвичайно велику вагу в історії української культури. Мистецтво грецьких колоній, розкиданих по берегах Чорного моря, доходило й до Києва, зливаючись у варварських племін чорноморського побережжя та придніпровських степів з їхнім власним мистецтвом, яке йшло з Греції. Іонійці облагородняли ті безформні основи, які були у варварських племін (напр. у Скитів) перед нав'язанням торговельних зносин з іонійцями. Іонійці, як це довів проф. Фармаковський, вперше дають тут дійсно художні форми, справжній стиль. Стиль цей широкою рікою розіллявся по безмежних степах східної Еврспи та північному заході Азії, таї викликав наслідування й місцеву творчість, а основні його форми дожили аж до епохи великого переселення народів. А вже-ж остатки цього стилю пережили й епоху великого переселення. Значиться, іонійці не були самісінькими заїдами, які з'явилися були, аби визискувати багатства країни, але вони були першими, хто почав ширити культуру, вони найперші поклали основи для цивілізації на Україні.

Після цього ясно, що: 1) класа історії мистецтв на 1-му Відділі повинна мати катедру історії античного мистецтва, а 2) на Історично-філологічному Відділі повинна бути катедра класичної філології (грецької та римської)

Візантійське мистецтво.

Сферою, близькою до мистецтва українського, являється царина *мистецтва візантійського*. Найстаріше наше мистецтво є почасти парісток візантійського. Через се, що Візантія (побіч Сходу) є так само те джерело, звідки розпочинається великий потік нашої національної культури, то ясно, що, коли хто хоче зрозуміти цю культуру, той повинен звернути увагу на її джерело—на Візантію. Західні та російські вчені зробили в царині візантинознавства чимало. Засновано кварталні часописи: „Byzantinische Zeitschrift" та „Визан-

тійській *Временникъ*"; у Царгороді засновано „Рускій Археологічеській Інститутъ“, головним чином призначений для вивчення візантійської старовини; цілу низьку вчених у цій області дає Германія; так само відомі праці французьких учених. Таким чином Українська Академія Наук повинна звернути увагу на вивчення пам'яток візантійської старовини, бо це царина культури найближча для неї, найбільше з нею споріднена і перейнята нею в історичну спадщину.

С х і д.

На ґрунті вивчення Сходу необхідна річ—організувати досліджування пам'яток давнього та мусульманського сходу. Звичайно, по університетах дуже потрібні катедри мов і літератур *давнього Сходу*. Вавилон та Єгипет були двома величезними осередками давньої цивілізації, що на її основі витворилася і антична і нова культура. Треба безумовно заснувати музеї, наукові товариства, які, головним чином, присвятили б свою увагу досліджуванню давнього Сходу. До цього часу вчені, так сказати, на свою руку працювали над вивченням давнього Сходу. Звичайно, Візантія, що своє мистецтво перейняла на Сході, впливала на українських художників. Але вони теж мали свої традиції й черпали з того ж таки джерела, з якого Візантія брала елементи свого мистецтва. Ми знаємо, які елементи переважають в українському мистецтві. Всі ці елементи, звідкіля би вони ні з'явилися, чи з півночі, чи з півдня, походять з Азії. Іранці, Перси, Індійці, Монголи-татари—всі вони принесли данину українському мистецтву. Персія мала такий самий вплив на українське мистецтво, як і на візантійське. Крім торговельних зносин з Персією через Кавказ, існував ще широкий шлях, у властивому розумінні того слова, *народній*, по якому форми східної культури пересувалися на захід,—шлях народів з глибини середньої Азії та Сибіру на береги Дунайські.

Таким чином, зрозуміємо, що в відділі історії мистецтв мають бути, що найменше, дві катедри: одна—присвячена українському мистецтву, друга—мистецтву Візантії, східному та античному.

Засновувати при Академії Наук окремі музеї, які своєю метою ставили б збирання пам'яток того чи іншого мистецтва, немає потреби. Академіки можуть користуватися збірками Національного Музею в Києві, Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, як рівно ж музеїв у Чернігові, Полтаві, Кам'янці-Подільській, Одесі то що.

Необхідно треба утворити *Комісію для збирання й видавання пам'яток українського мистецтва*.

Археологія.

В число наук, що ввійдуть у круг завдань Історично-Філологічного Відділу, введено археологію з нумізатикою, сфрагістикою, геральдиком та дипломатикою України. Молода наука—археологія, що неймовірно швидко розцвілася в другій половині XIX в., зробила нечисленні послуги для історії. Чи багато ми знали про побут слов'ян поганської епохи з самісіньких літописних джерел? Хіба те, що вони „живяху въ лѣсѣ, якоже всякий звѣрь, ядуше все нечисто“. На підставі цієї класичної звістки й складено теорію про дикість слов'ян аж до прикликання норманів. Та тут на підмогу прийшла археологія і поставила справу в цілком инакшому світлі. Цілий ряд розкопок курганів дав багатющий матеріал для дослідження життя та побуту давньої слов'янської епохи. Уважне дослідження цих знахідок захитало твердо вкорінений погляд про бідність давнеслов'янської культури. Цей погляд уступивсь перед незбитими доказами таких знавців археології, як проф. В. Б. Антонович. Антоновичеві належить та заслуга, що він, володіючи широкими історичними та археологічними знаннями, перший зважився витворити нову історичну школу, яка й поставила своїм заданням освітлювати темні початкові періоди рідної історії за допомогою паралельного досліджування фактів літописних і археологічних. Поділяючи Антоновичеву думку, що „археологіческіе матеріали служать такими же источниками исторической науки, какъ и лѣтописи“, не можна ігнорувати археологію, коли маємо на меті наукове досліджування минулого України.

Нумізматика, сфрагістика, геральдика, генеалогія та дипломатика, що являються помічними науками й як найтісніше звязані з археологією, історією та мистецтвом, зайняли за останніх часів певно означену постать серед дисциплін, які ввійдуть у сферу наук Історично-Філологічного Відділу, й тому підкомісія вважає необхідним утворити для археології з ними одну спільну катедру.

При кафедрі археології повинна бути *Археологічна Комісія*, яка відала б справу розкопок на території української Республіки. Тій комісії належить право давати дозволи на розкопки. Пам'ятки старовини, отакі як могили, городища, замчища, церквища, вали та інші місця, що мають історичну або археологічну вагу, не повинні розкопуватися без відому Археологічної Комісії. Котрі речі видобудуться через розкопки коштами Археологічної Комісії, ті йдуть до українського Національного Музею.

Музика.

Українська Академія Наук, захоплюючись глибоким зацікавленням до історії свого народу та щиро прагнучи послужити справі виучу-

вання рідної культури геть в усіх її виявах, повинна серед дисциплін, зазначених нею в своїй програмі, дати місце ще й історії *української музики*, бо все, чим прикрашується життя якогось народу, повинно притягати до себе увагу дослідника-історика—не самісінька мова, багата й повна вимовности, і не самісінька література, ба ще й народня пісня.

VII. Комісія для присуду премій.

Така Постійна Комісія повинна бути встановлена при Історично-Філологічному Відділі, коли будуть устанвлені премії, які загадує наша підкомісія. У склад її повинні входити академики відповідних кафедр, на яких утворені будуть премії, а окрім того вона звертатиметься і до сторонніх спеціалістів не-академиків, щоб добути від них рецензії на наукові праці, котрі будуть надіслані на академічний конкурс, на теми, які вона заздалегідь висловить. Такі премії заохочуватимуть авторів до праці над питаннями, які Академія признає найцікавішими. Знов же й самі автори можуть надсилати до Академії свої праці, щоби дістати таким чином не тільки грошову допомогу, але до того ще й докладну рецензію. А рецензії ці теж матимуть велику вагу для розвою історичної науки та історичної критики. Щоб уявити собі майбутнє значіння таких рецензій, треба тільки згадати про рецензії Петербурської Академії Наук на книжки, подані на Уваровські премії.

VIII. Про видання Історично-Філологічного Відділу.

В порівнянні з Відділом фізично-математичних наук Української Академії Наук, який має при собі цілу низку науково-помічних установ дослідчого типу (кабінетів, лабораторій, інститутів то що), що за їхньою допомогою академики дістають повну змогу поширювати та поглиблювати науки, збагачуючи їх новими відкриттями на користь людськості й українського народу,—Відділ історично-філологічних наук, навпаки, по самій суті своїх кафедр, є позбавлений таких установ. Для нього спромога досліджувати загально-наукові та національно-культурні завдання, поруч других відділів, полягатиме, головним чином, у тому, щоб академики Відділу та члени тих Комісій, які при Відділі витворюються, були відповідно наділені технічними й матеріальними засобами для друкування геть усяких своїх видань. Як що справа друкування видань Відділу та його Комісій буде поставлена широко, то й діяльність усього Відділу йтиме тоді правдивим шляхом, бо вона трохи чи не виключно має висловлюватися в друкованій книзі всякого розбору й форми.

На думку історично-філологічної підкомісії, при Відділі історично-філологічних наук повинні бути такі установи та постійні Комісії:

- Комісія для складання історично-географічного словника української землі;
- „ для збирання й видавання пам'яток українського мистецтва;
- „ діалектологічна;
- „ для складання словника живої української мови;
- „ для складання історичного словника української мови:
- „ орфографічно-термінологічна;
- „ для збирання й видавання фольклорного знадібку;
- „ для видавання пам'яток новітнього українського письменства;
- „ для присуду премій;

Дуже можлива річ, звичайно, що життя присилує витворити ще нові Комісії, не передбачені в сьому спискові; але ті, які в ньому перелічено, своїм характером являються точно-означеними й вимагають мабуть чи не виключно самісіньких видань. З сього, погляду окремо стоять тільки 4 кабінети, а всі прочі Комісії не вимагають ніякого спеціального опорудження та забезпечення знаряддями та матеріалами, які вже-ж безумовно необхідні для дослідчих інститутів Відділу фізично-математичних наук. А одинокою безумовною умовиною продуктивної праці являються матеріальні засоби й відповідне технічне урядження академічної друкарні. Залишаючи питання про неї на боці (воно ж бо обговорюється в спеціальній підкомісії), історично-філологічна підкомісія вважає неминучим звернути увагу Комісії на цю вельми важну сторону діяльності майбутнього I-го Відділу Укр. Академії Наук, причому підкомісія прийшла до постанови, що видавнича діяльність Відділу могла б знайти свій вислів у такій формі:

1. Орган Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, де друковалися б повідомлення, досліді, матеріали та бібліографія для всіх наук, які ввійдуть у склад катедр Відділу.

2. Праці всіх перелічених вище Постійних Комісій у формі збірників та окремих видань (напр. словарі, пам'ятники українського мистецтва, видання класиків то що).

3. Видання Археографічного Збірника, що складається з систематично дібраних матеріалів для історії України та для українського письменства давнього періоду.

Наказ 14 падолиста 1918 року призначив на перших академиків Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук чотирьох учених: проф. Д. І. Багалія, проф. А. Е. Кримського, проф. М. І. Петрова та проф. С. Смаль-Стоцького.

(„Державний Вістник“, 1918 р., № 73).

I.

Життєпис академіка Дмитра Йвановича Багалія¹⁾.

Дмитро Йванович Багалій родився в Києві в 1857 році, в міщанській українській сім'ї. Вчився в Києві ж, спочатку в приходській школі, опісля в гімназії й університеті, причому деякий час (півроку) слухав університетський курс у Харкові. В Київському університеті Дмитро Йванович був слухачем по українській та російській історії у В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова. Магістерська дисертація його „Історія Сѣверской землі до пол. XIV ст.“ є переробка його медальнової праці.

В 1883 р. Дм. Ів., по виборі Ради Харківського Університету, було запрошено на вакантну катедру російської історії, як штатного доцента.

В 1887 р., після оборони докторської дисертації „Очерки изъ історіи колонизації степной окраины Моск. Гос.“, Дмитра Йвановича було призначено екстраординарним, а в 1889 р.—ординарним професором по кафедрі російської історії.

Курс, який він звичайно читав, обіймав найдавнішу київську і областну добу і московську. Окрім загального курсу, Дм. Йв. читав і спеціальні. Так, в різний час, він читав лекції по російській історіографії, по історії України, по російській історичній географії, по елементарній методіці історії. До цього додати ще треба низку публічних лекцій, які читав Дм. Ів. і в Харкові, і в інших містах.

З-під пера Дм. Ів. вийшло більш, як двісті більших і малих наукових праць (сюди не входить ціла низка статей, уміщених в таких виданнях, як „Энциклопедический Словарь Брокгауза и Эфрона“, „Биографический Словарь Русскаго Историческаго Общества“, „Стенографическіе отчеты Государственнаго Совѣта“ і т. и.).

Вже з перших самостійних кроків на науковому полі Дм. Ів. пристав до того напрямку в російській історії, який бачить єдиний правдивий і правильний шлях—досліджувати її по областях.

¹⁾ Складено на підставі біографії, вміщеної в ювілейному виданню „Профессоръ Дмитрій Івановичъ Багалій. Къ тридцатилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности. 1880—1910 г.г.“. Видання „Харьковскаго Историко-Филологическаго О-ва“. Харків 1912.

Як українця по походженню і по своїй діяльності, Дм. Ів. найбільше цікавила доля українського народу й розроблення питань по історії матеріальної й духовної культури України, особливо Слобідської. З огляду на мале розроблення матеріялів, йому довелося присвятити багацько праці й енергії на розшукування та на видавання їх: він знімав копії з документів, що його цікавили, робив з них виписки та замітки. Результатом цього знайомства з архівним матеріялом з'явилася низка праць по різних сторонам культурної історії України: історія землеволодіння, мійське життя, адміністрація, козацька служба, історія духовної культури українського громадянства.

Переселившись до Харкова, Дм. Ів. зайнявся переважно історією Слобідської України, яка до того часу—можна сказати—була зовсім не розроблена.

Історію заселення краю й його матеріальної культури досліджено в „Очерках по історії колонизації и быта степной окраины московскаго государства“. За „Очерками“ пішла низка великих і малих праць по різних питанням матеріяльного й духовного життя старої Слобідщини: статей про місцеву торгівлю, біографічних нарисів місцевих діячів, нарисів по історії місцевої освіти. Споміж них було видання розшуканих їм творів українського філософа Г. С. Скороди з нарисом про його філософічно-богословські погляди та його біографією. В той же час Дм. Ів. видав був декілька описів Харківщини, складених в XVIII і XIX вв. Ці праці підготували ґрунт для двох його наступних праць: „Опытъ історіи харьковскаго университета“ й „Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ“.

На доручення Ради Університету Дм. Ів. для ювілейного „Краткаго очерка історіи Харьковскаго университета за первыя сто лѣтъ его существованія“ опрацював перші два відділи—період статуту 1804 року й статуту 1835 р., довівши виклад до 1863 року, другими словами—їм складено більшу половину всього „Очерка“, а останній відділ, хоч опрацьований і не їм, але-ж в його основу лягли почасти документи, добуті їм в Архіві „Министерства Народнаго Просвѣщенія“. Він же знов був і головним редактором всіх університетських ювілейних видань—чотирьох томів „Біографическаго словаря“ з історією кафедр.

В 1897 році, на пропозицію мійського управління, Дмитро Іванович прийнявся складати вкупі з своїм учнем Д. П. Міллером історію м. Харкова за 250-літній період його існування. Ця праця вимагала дослідження місцевих і столичних архівів і розшукування літератури питання.

З останніх більших по розміру видань в царині руської історії треба відмітити зібрання листів і паперів В. Н. Каразина, що вий-

шли під його редакцією та його „Русскую историю“. У 1918 р. Д. І. надрукував „Історію Слобідської України“ по українськи.

Дм. Ів. не лише історик, але й археолог. Він брав участь майже в усіх археологічних з'їздах, починаючи з 1884 року. Під його керівництвом й при його найближчій участі велися всі підготовчі праці для влаштування XII археологічного з'їзду в Харкові. Він же був головою вченого Комітету XIII Археологічного з'їзду. Дм. Ів. склав археологічну мапу Харківщини й сам зробив де-кілька розкопок.

Живу діяльність проявляв Дмитро Йванович і як член університетської колегії. Його постійно вибирали до всяких комісій, як напр. до Комісії для вироблення програми видавання університетських „Записок“ (1891 р.); Комісії по питанню про гонорар (1897 р.); Комісії для „Отвѣта совѣта“ на зроблені „Министромъ Народнаго Просвѣщенія“ П. С. Ванновським запитання відносно зміни статуту 1884 р. (1901 р.); Комісії для означення умовин, при яких могло би нормально протікати університетське життя. Звичайно Дм. Ів. бував секретарем цих комісій, й на ньому, таким чином, лежала головна робота—складання й редагування докладів.

В 1906 році обрано Дмитра Йвановича ректором Харківського Університету і через три роки знову переобрано на цю посаду.

Дм. Ів. є почесним членом ось яких наукових установ: „Ростовскаго музея церковних древностей“—від 1887 р., Вороніжського статистичного комітету—від 1891 р., Чернігівської Губерніяльної Архівної Комісії—від 1897 р., Вороніжської Губерніяльної Архівної Комісії—від 1902 р., „Московскаго Археологическаго Института“—від 1907 р., Грайворонського Археологічного Комітету—від 1910 р. Окрім того він є дійсним членом „Московскаго Археологическаго Общества“, Рязанської, Тамбовської, Орловської, Таврійської та Катеринославської Наукових Архівних Комісій, „Кубанскаго Областнаго статистическаго Комитета“.

В останній час „во внимание къ выдающейся 30-лѣтней дѣятельности в области истории, археологии, и этнографии“ „Московское Общество любителей естествознанія, антропологии и этнографии“ вибрало Дмитра Йвановича своїм почесним членом; рівночасно вибрано його почесним членом Катеринославської Архівної Комісії.

З 1911 до 1913 року він був членом „Государственнаго Совѣта“, як виборний од Рос. Академії Наук і університетів. З 1913 до 1916 був по виборам головою м. Харкова. В 1916 р. повернувся до наукової й професорської діяльності. Читав в Університеті та на Вищих Жіночих Курсах у Харкові по українськи історію українського народу. Був одночасно також головою Харківської „Просвіти“ й редактором „Культурно-історичної бібліотеки“ Кооперативного Видавництва „Союз“.

Бібліографія праць акад. Д. І. Багалія.

- 1) Історія Льва Діакона, какъ источникъ для русскої історіи („Кіевскія Университетскія Извѣстія“ 1878, травень).
- 2) Записки о Московіи Іоанна Пернштейна и Даниїла Фонъ Бухау (Ib., 1879, березиль).
- 3) Історія Сѣверскої земли до половины XIV-го ст. Київ' 1882. З мапою й рисунками, II + 310 стор. (магістерська дисертація, надрукована спочатку в „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“ за 1881 р.).
- 4) Рецензія на „Історію Сѣверскої земли“ Голубовського („Кіевская Старина“, 1882, лютий).
- 5) Бенефисъ для малороссійскаго дворянства (Ib., 1882, квітень).
- 6) Рецензія на 25-ту книгу „Архива князя Воронцова“ (Ib., 1882, липень).
- 7) Состояніе полиціи въ малороссійскихъ городахъ XVIII в. (Ib., 1882, серпень).
- 8) Замятка объ архивѣ малороссійскої коллегіи („Кіевскія Университетскія Извѣстія“ 1882, вересень).
- 9) Рецензія на „Остерскій уѣздъ“ Александровича й на журнал „Кіевская Старина“ за 1882 рік (київська газета „Трудъ“).
- 10) Удѣльный періодъ и его изученіе—пробна лекція („Кіевская Старина“ 1883, лютий).
- 11) Генеральная опись Малороссіи (Ib., 1883, листопад).
- 12) Займанщина въ лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII вв. (Ib., грудень).
- 13) Рецензія на „Слѣды общиннаго землевладѣнія въ лѣвобережной Украинѣ“ І. В. Лучицького (Ib., 1883, лютий).
- 14) Рецензія на „Историческую хронологию Харьковскої губерніи“ Щелкова (Ib., 1883, лютий).
- 15) Отвѣтъ И. Линниченку („Записки Харьковскаго Университета“ 1884).
- 16) Рецензія на „Старозаимочныя земли“ Чижевського й „Замятки и матеріалы“ п.п. Гурова й Бродського („Кіевск. Стар.“ 1884, лютий).

17—18) Рецензія на „Сборникъ сѣдебныхъ рѣшеній и докум. о старозаимочномъ землевладѣніи“ Гурова й Бродського та на „Сборникъ матер. для исторіи общины“ Лучицького (Ib., 1884, серпень і вересень).

19) Дополнительныя свѣдѣнія о бывшихъ на Ладожскомъ каналѣ казакахъ („Кіевск. Стар.“ 1884, вересень та жовтень).

20) Къ исторіи Екатерининской комиссіи для составленія проекта новаго уложенія („Кіевск. Стар.“ 1885, вересень).

21) Мысли объ устройствѣ историческаго архива при Харьковскомъ университетѣ („Вѣстникъ археологіи и исторіи“, виданий археологічнимъ інститутомъ за 1885).

22) Памяти Н. В. Калачова („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ за 1885).

23) Наслѣдники запорожскихъ земель („Кіевск. Стар.“ 1885, квітень).

24) Рецензія на „Обозрѣніе Румянцевской описи Малороссіи“ Константиновича (Ib., 1885, травень).

25) Рецензія на „Харьк. Кал. на 1885 годъ“ (Ib., 1885, березиль).

26) Харьковъ въ XVII в. („Харьк. Кал. на 1885 годъ“).

27) Некрологъ М. І. Костомарова („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ 1885).

28) Памяти графа А. С. Уварова (Ib., 1885, № 35).

29) Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства (Харьковской, Курской и Воронежской губ.), изданіе Харьковскаго историко-филологическаго общества. Харьковъ 1886 г., XXI 358 стор.

30) Основаніе г. Харькова („Харьк. Кал. на 1886 годъ“).

31) Сочиненія, матеріалы, статьи и замѣтки, относящіяся къ исторіи Харьковской губерніи. Библиографическій очеркъ. („Харьковскій Календарь на 1886 годъ“).

32) Къ исторіи заселенія степной окраины Московскаго государства. („Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1886, травень—червень).

33) Рецензія на „Воронежскій Край“ Вейнберга й „Матеріалы по исторіи Воронежской и сосѣднихъ губерній“. (Ib., 1886, червень);

34) Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства. Томъ I-й. Исторія колонизаціи, съ картою. Москва, 1887, XVI+614 стор. (вперше в „Чтеніяхъ Московскаго общества исторіи и древностей“ — докторська дисертація, вдовоена Уваровской премією Російською Академією Наук).

35) Три черкасскія слободы по современному ихъ описанію („Кіевская Старина“, 1887, червень—липень).

- 36) Рецензія на „Харьковскій Календарь“ за 1887 р. (Ib., 1886, безрезиль).
- 37) Рецензія на „Кіевскую Старину“ („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ 1887, № 297).
- 38) По поводу столѣтняго юбилея г. Екатеринослава (Ib., 1887, № 118).
- 39) Село Порѣчье и археологическая коллекція графа А. С. Уварова (з „Харьковскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ передруковано в „Правительственномъ Вѣстникѣ“ 1887, № 181).
- 40) Фамильныя бумаги Щербининыхъ, кн. Крапоткиныхъ и Донцовъ-Захаржевскихъ въ имѣнні П. П. Флота—Бабаяхъ („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ 1887, № 274; передруковано в „Кіевской Старинѣ“).
- 41) О необходимости изученія Курской губерніи въ историко-географическомъ отношеніи. („Памятная книжка Курской губерніи за 1888 годъ“).
- 42) Повѣсть о градѣ Курскѣ и Знаменской иконѣ Божіей Матери (Ibidem).
- 43) Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества. Харьковъ 1888, X+82 стор. („Харьковскій Сборникъ на 1888 годъ“).
- 44) Краткій историческій очеркъ торговли (преимущественно ярмарочной) въ Харьковскомъ краѣ въ XVII—XIII вв. (Ibidem).
- 45) Археологическія, этнографическія и топографическія замѣтки о Харьковской губерніи (Ibidem).
- 46) Замѣтка объ альбомѣ украинскихъ древностей г. Зарѣцкаго („Кіевская Старина“ 1888, грудень).
- 47) Рецензія на „Литературу о Харьковской губерніи“ Устинова (Ib., 1888, квітень).
- 48) Рецензія на студію А. С. Лебедева „Брачные разводы“ (Ib.).
- 49) Рецензія на „Описаніе старой Малороссіи“ О. М. Лазаревського („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1888, жовтень).
- 50) Письмо въ редакцію по поводу рецензії г. Н. Ч. на книгу „Очерки изъ истории колонизаціи и быта“ („Библиографъ“ 1888, № 9—10).
- 51) Харьковскія ярмарки въ прошломъ столѣтіи („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“ 1888, № 26).
- 52) Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южн. степн. окр. („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1888, серпень).
- 53) Оцінка наукової діяльності професора В. Б. Антоновича. („Критико-біографическій словарь“ Венгерова, I).
- 54) „Заселеніе Харьковскаго края и общій ходъ его культурнаго развитія до открытія университета“—промова на акті 17 січня 1889. X. 1889, 43 стор.

- 55) О вновь открытых матеріалахъ для исторіи лѣвобережной Украины („Труды Одесскаго археологическаго съѣзда“ IV, 1889, Одеса).
- 56) Колонизація Новороссійскаго края и первые шаги его по пути культуры. К., 1889, 115 стор. (спочатку в „Кіевской Старинѣ“ 1889, квітень, травень—червень).
- 57) Описаніе Слоб.-укр. губ. 1802 года („Харьковскій Сборникъ“ на 1889 р.).
- 58) Чѣмъ обязанъ В. Н. Каразину Харьковскій у-тъ („Х. Губ. В.“ 1889, № 134).
- 59) Отрывки изъ фамилныхъ записокъ Квитокъ („Харьк. Сб. на 1889 г.“).
- 60) Описаніе Слободско-украинск. губ. неизвѣстнаго автора и неизвѣстнаго года (Ibidem).
- 61) По вопросу о составленіи археологической карты Харьк. губ. („Харьк. Губернскія Вѣдомости“ 1889, 1-го квітня).
- 62) Библиографическая замѣтка о книгѣ „Источники и пособія для изученія Воронежскаго края“ (Ib., 1889).
- 63) Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній въ XVI—XVIII ст. Т. 2-й. X. 1890, XV+433+IV стор.
- 64) Къ юбилею г. Николаева. („Х. Г. В.“ 1890, № 228).
- 65) Послѣсловіе къ ст. Спѣсивцева „Случайныя археологическія находки“ („Сборникъ Харьк. ист.-фил. общ.“).
- 66) Харьковскій Историческій архивъ. („Харьк. Губ. Вѣд.“ № 263).
- 67) Къ вопросу о составленіи Биограф. Словаря профессоровъ Харьковскаго у-та. (Ibid. № 281).
- 68) Григорій Петровичъ Данилевскій (Ibid. № 317).
- 69) Стаття про 8-й археологічний з'їзд („Кіевская Старина“ 1890, книга 3-я й „Х. Г. В.“ 1891, № 32).
- 70) Рецензія на книгу професора Д. В. Цветаева: „Протестанство и протестанты“ („Ист. Вѣстн.“ 1890, листопад).
- 71) Что желательно для русской исторической географіи („Труды седьмого археологическаго съѣзда“, I. М. 1890).
- 72) Общій очеркъ древностей Харьковской губерніи („Харьковскій Сборникъ на 1890 годъ“).
- 73) О раскопкѣ кургановъ въ Изюмскомъ уѣздѣ, произведенной И. М. Бичъ-Лубенскимъ („Сборн. Харьк. Ист.-фил. Общ., т. III).
- 74) Новый историкъ Малороссіи (рецензія на книгу О. М. Лазаревскаго „Описаніе Старой Малор.“ СПБ., 1891, 148 стор. („Отч. Императорской академіи наукъ о 32-мъ присужденіи наградъ графа Уварова“),

75) Сочиненія, матеріали, статті и замѣтки, относящіеся къ исторіи Слободской Украины. Вып. 2-й („Сборник Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“).

76) Автобіографія (Біографическій Словарь Венгерова, т. II, СПб. 1891, стор. 19—21).

77) Харьковскій университетъ въ 30-хъ годахъ текущаго столѣтія („Х. Г. В.“ 1891, № 2).

78) Замѣтка по поводу международныхъ конгрессовъ доисторической археологіи съ антропологіей и зоологіей. (Ibid. № 79).

79) Дѣятели Харьковскаго университета (Ibid. №№ 303 та 305);

80) Рецензія на „Сборн. истор. матеріаловъ 2-го отдѣленія собств. Е. И. В. канц.“ (Ib.).

81) Рецензія на „Акты Московск. Госуд.“ („Кіев. Стар“. 1891, квітень, 169—173).

82) Рецензія на „Сборн. Имп. Ист. Общ.“, 68 т. (Ibid., червень стор. 490—99).

83) Рецензія на біографію В. Н. Каразина, написану Абрамовим (Ibid. стор. 499—503).

84) Письмо Ходаковскаго („К. Стар“. 1891, червень, стор. 469—75).

85) Примѣчанія къ перев. путеш. акад. Гильденштедта по Слоб. укр. губ. („Харьков. Сборн.“ на 1891 р.).

86) Наз. Алекс. Каразинъ и его колоколь. („Кіев. Ст“. 1892).

87) О просвѣтительной дѣятельности Харковскаго университета въ 1-е десятилѣтіе его существованія („Русская Школа“, 1892, жовтень—листопад)

88) Къ біографіи В. Н. Каразина („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, т. III-й).

89) Челобитная острогожскихъ старшинъ Императрицѣ Екатеринѣ II-й (Ibidem).

90) Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Россіи въ старину („Историческій Вѣстникъ“, 1892, січень).

91) Магдебургское право въ лѣвобережной Малороссіи („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1892, кн. 3-я).

92) Къ исторіи ученій о бытѣ древнихъ славянъ (Критична оцінка книги професора Собестьянського). К. 1892, 59 стор. („Кіевская Старина“ 1892).

93) Св. Сергій Радонежскій и его значеніе въ русской исторіи—рѣчь, сказанная въ память 500-лѣтней годовщины со дня его кончины. („Харьковскія Губернскія Вѣдомости“, 1892, № 247).

94) Памяти А. А. Потебни“ („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, IV, 1892, стор. 21—22).

95) Наши историческіе журналы и журнальная историческая литература („X. Г. В.“ 1892, №№ 13 та 54).

96) Харьковскія университетскія торжества въ первые годы существованія университета (Ibid. № 15).

97) Отвѣтъ г. Старинщику по поводу изданій Харьк. Общ. Грамотности („Русская школа“, 1892).

98) Изъ исторіи Харьковскихъ элидеміи: чума 1738—1739 г. г. (Ibid. № 271).

99) Просвѣтительная дѣятельность В. Н. Каразина. („Записки Императорскаго Харьковскаго Университета“, 1893).

100) Нѣсколько замѣчаній по поводу статьи г. Н. В. о децентрализациі нашихъ архивовъ („Кіев. Стар.“ 1893, лютий, стор. 346—355).

101) О біографическомъ словарѣ професоровъ Харьковскаго университета („Зап. Харьк. Ун.“).

102) Отвѣтъ на критическія замѣтки професора Собѣстьянскаго (Ib., 1893, III).

103) Замѣтки и матеріалы по исторіи Слоб. Украины. X. 1893, 176 стор.

104) Политическая аллегорія 1772 г. („X. Г. В.“ 1893, № 338).

105) Истор. повѣсти и статьи Г. Э. Квитки („Кіев. Стар.“ 1893, серпень, стор. 215—244).

106) Праздникъ просвѣщенія въ Харьковѣ 17 января („X. Г. В.“ 1894, № 15).

107) Поэтическіе опыты юныхъ Харьковскихъ поэтовъ въ первыхъ годахъ XIX столѣтія (Ibid. № 2).

108) О необходимости постройки дома для Харьков. Обществ. Б—ки (брошура. X. 1894).

109) Сочиненія Г. С. Сковороды съ портретомъ, видомъ могилы, образцами почерка и вступительной статьей критико-библіографическаго характера. X., 1894, СХХІ—352 стор. (видання „Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“).

110) Историческіе сюжеты въ поэтической обработкѣ. X. 1894. („Харьк. Губерн. Вѣд.“ 1894, №№ 226, 229, 230).

111) Элементарная методика исторіи („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, т. VI, 1894, див. „Труды Педагогическаго Отдѣла“ стор. 1—10).

112) Изъ прошлаго Святогорскаго Успенскаго монастыря (Ib. № 210).

113) Воспоминанія С. Л. Геевскаго. К. 1894 („Кіевская Старина“, 1894).

114) Жизнь, ученіе и значеніе Гр. Сав. Сковороды („Кіевская Старина“, 1895).

- 115) Одинъ документъ изъ временъ Импер. Николая I. („Х. Г. В.“ 1896, № 186).
- 116) О просвѣтительномъ значеніи Харьков. обществ. библ. (Ibid. № 323 и 324).
- 117) Гр. Сав. Сковорода. Рѣчь. („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, т. VII, 1896).
- 118) Къ исторіи заселенія и хозяйственнаго быта Воронежскаго и Курскаго края. Отзвъ объ изслѣдованіи И. Н. Миклашевскаго. СПб. 1896, 172 стор. („Отчетъ Академіи наукъ о XXXVII присужденіи наградъ графа Уварова“):
- 119) Украинская старина (очерки, замѣтки, матеріалы изъ стародавняго Харьковскаго быта и культуры). X. 1896, 304 стор.
- 120) Роль Харьковскаго университета въ дѣлѣ изслѣдованія мѣстнаго края. („Х. Г. В.“ 1897, № 15).
- 121) О. Николай Лашенко и его труды по мѣстной церковной исторіи. („Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, т. IX, 1897).
- 122) Неизданныя сочиненія Гулака-Артемовскаго. Київ 1897, 26 стор. (відбиток з „Кіевской Старины“).
- 123) Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ). Томъ I-й (1802—1815 гг.), X. 1893—1898, 1204 стор. Спочатку друкувалося в „Запискахъ Харьковскаго Университета“ (вдостоенно „Уваровской“ преміи Рос. Академією Наук і рекомендовано „Ученымъ комитетомъ министерства народнаго просвѣщенія“ для придбанія в фундаментальні бібліотеки всіх середніх шкіл).
- 124) Удаленіе профессора И. Е. Шада изъ Харьковскаго университета. X. 1899, 147 стор. („Записки Харьковскаго Университета“ 1899).
- 125) Новыя данныя для исторіи стараго университетскаго быта (журнал „Жизнь“ 1899, вересень).
- 126) Матеріалы для исторіи Харьковскаго университета, открытыя въ архивѣ министерства народнаго просвѣщенія. („Записки Императорскаго Харьковскаго Университета“, 1899, т. I).
- 127) Магдебургское право въ городахъ лѣвобережной Малороссіи („Труды десятаго археологическаго съѣзда въ Ригѣ“, т. I, Москва, 1899, стор. 245—255).
- 128) Замѣтка о Кіевскомъ археологическомъ съѣздѣ („Харьк. Губ. Вѣд.“)
- 129) По поводу выставки картинъ С. И. Васильковскаго. („Х. Г. В.“ 1900, № 277).
- 130) Рѣчь при открытіи новаго зданія Харьк. общ. б-ки. („Отчетъ Харьк. Общ. Б-ки за 15-й годъ существованія“. X. 1901).

131) Къ десятилѣтію издательскаго комитета общества грамотности. (Ibid. № 117).

132) Рѣчь при открытіи филиального отдѣленія Харьк. Общ. библ. („Отчетъ бібліотеки“ за 1900 р. X. 1901, стор. 66).

133) Ветеринарное училище при Харьковскомъ университетѣ („Харьк. Губ. Вѣд.“, 1901, №№ 256 та 257).

134) Изъ жизни харьковскаго университета въ началѣ XIX в. („Вѣстникъ Европы“ 1902, лекцій, стор. 628—649).

135) О необходимости превращенія Харьковского историческаго архива въ центральный. („Труды одиннадцатаго археологическаго сѣзда“, т. II-й, Москва, 1902, стор. 12—17).

136) Археографическіе матеріалы, какъ источникъ археологіи (Ibidem, стор. 83—89).

137) Художественное творчество Н. В. Гоголя („Журналъ для всѣхъ“, 1902).

138) а) Программы первобытныхъ и историческихъ древностей; б) Некрологъ профессора Ю. И. Морозова; с) Проекты выставокъ; d) Отчетъ о поѣздкѣ въ Екатеринодаръ и Новочеркасскъ съ археологическою цѣлью. („Труды предварительнаго комитета по устройству археологическаго сѣзда въ Харьковѣ“, т. I, Харків, 1902).

139) а) Каталогъ картографическаго отдѣла выставки Харьковского археологическаго сѣзда; б) Описаніе рукописей университетской бібліотеки и археологическихъ коллекцій изъ собственныхъ раскопокъ. („Каталогъ выставки Харьковского археологическаго сѣзда“, X. 1902).

140) А. М. Лазаревскій—(некролог). („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1902).

141) Литературные труды студ. Харьков. ун-та при дѣйствіи устава 1804 г. (1804—1835 г.г.) („X. Г. В.“ 1902, №№ 15 та 17).

142) Изъ Харьковскаго прошлаго. (Ibid. № 156).

143) Заслуги Харьковскаго университета въ дѣлѣ развитія мѣстной журналистики („X. Г. В.“ 1903, № 16).

144) Рѣчь при открытіи Харьковскаго Народнаго дома. (Ibid., № 3).

145) Матеріалы для біографіи южно-русск. научно-литературныхъ дѣятелей XIX в. K. 1903, 100 стор. (відбиток з „Кіевской Старины“).

146) Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ). Съ приложеніемъ портретовъ и плановъ. Томъ 2-й (1815—1835) X. 1904, IV—1136 стор. (Вдостовний почесного відзиву Російськ. Акад. Наук).

147) Рецензія на „медальныя сочиненія“ студентів про В. Н. Ка-разина („Зап. Харьк. Унив.“ 1904).

148) О задачахъ, нуждахъ и потребностяхъ Харьковскаго городского музея („Отчетъ музейной комиссії“ за 1904 р.); Докладъ го-

родской думѣ о введеніи новаго устава для Харьк. городск. музея („Отч. город. общ. упр.“ й окремо).

149) Какъ готовится Харьковскій университетъ къ своему юбилею („Придн. Край“; передрук. в „Кіев. Стар.“ 1905, березиль).

150) Новыя данныя для біографіи В. Н. Каразина („Зап. Имп. Харьк. Унив.“ 1905, № 1 й окремих відбиток, X. 82 стор.).

151) Научная критика, памфлетъ или пасквиль? (по поводу брошюры И-ва о В. Н. Каразинѣ) („Южн. Край“ 1905 р. й окремих відбиток).

152) Отвѣтъ проф. П. Буцинскому („Харьк. Лист.“ 1905 р.).

153) Привѣтствіе проф. Н. О. Сумцову (Е. К. Рѣдинъ. „25-лѣтіе учено-педаг. дѣят. Н. О. Сумцова“).

154) Археологическая карта Харьковской губ. съ объяснительнымъ текстомъ (в „Трудахъ XII Арх. съѣзда“ й окремо, IV+92 стор.).

155) Отчетъ о дѣятельности Харьк. предвар. ком. по устройству съѣзда („Труды XII Арх. Съѣзда“, т. III. М. 1905, стор. 275—283).

156) Оцѣнка дѣятельности Харьк. Арх. Съѣзда (ib. 398—399 й „Бюллет. Съѣзда“).

157) Докладъ о картогр. выставкѣ (ib. 381—382).

158) Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія (вкупі з Д. П. Міллером) т. 1-й. XVII—XVIII вв. X. 1905, 568 ст., з чертежами й рисунками (вдостоена повної премії імени імп. Александра II).

159) Під редакцією проф. Багалія й проф. И. П. Скворцова: „Медицинскій фак. Харьков. у-та за первыя сто лѣтъ его существованія. X. 1905—1906, V+471+314+XV стор., з портретами.

160) Краткая исторія Харьковскаго университета. (Спільно з Н. Ф. Сумцовим і В. П. Бузескулом), X. 1906, ст. VII+329+XIV, з портретами.

161) Біографіи проф. Г. П. Успенскаго і П. П. Артемовського-Гулака (в „Біографич. Словарѣ профессоровъ Харьк. университета“, т. 1-й).

162) Автобіографія (Ibid.)

163) Матеріали для біографіи гр. А. С. Уварова (в „Сборникѣ Харьковскаго Историко-филолог. Общ.“, т. XVI).

164) Отзывъ цензора о соч. преосв. Филарета „Историко-стат. опис. Харьк. епар.“ (ibidem).

165) Матеріали для исторіи г. Харькова (ibidem).

166) Матеріали по исторіи Харьк. литературы (ibidem).

167) Характерная страничка изъ прошлаго (Т. Г. Шевченко и народная школа). „Украинскій Вѣстн.“, 1906, № 6, стор. 354—358).

168) Альбомъ къ столѣтію Харьковскаго университета (передмова). X. 1906. (Издание А. М. Иваницкаго).

169) Відзив про студію Є. П. Трифільєва „Очерки изъ исторіи крѣпостного права въ Россіи“. („Зап. Харьков. У-та“ 1906, кн. 2).

170) Магдебургское право въ городахъ Лѣвобережной Малороссіи до половины XVII в. (в „Сборникѣ“, присвяченому проф. В. Б. Антоновичу й окрем. відбит; ще досі не вийшло в світ).

171) Рѣчь передъ открытіємъ памятника В. Н. Каразину („Южн. Кр.“ 1907, № 9114).

172) О строительныхъ нуждахъ Харьковскаго у-та. X. 1907.

173) Рецензія на медальн. працю В. Барвинського на тему: „Крестьяне въ Лѣвобережной Малороссіи“ („Зап. X. У-та“ 1908, кн. 1-а).

174) Під ред. Д. І. Багалія та М. Г. Халанського „Историко-филологическій фак. Харьков. у-та за 100 лѣтъ его существованія“ X. 1908, VIII+168+384+XII стор., з портретами.

175) Харьковскій педагогъ и журналистъ начала XIX в. И. Ф. Вернетъ (XVIII т. „Сборн. Харьковск. Ист.-Филол. Общ.“ й окр. відб. X. 1908).

176) Під ред. Д. І. Багалія та І. П. Осипова: „Физико-математическій фак. за 100 лѣтъ его существованія“. X. 1908, VI+357+248+XI стор., з портретами.

177) Під ред. Д. І. Багалія та М. П. Чубинського „Юридическій фак. за 100 лѣтъ его существованія“. X. 1908, VII+309 стор., з портретами.

178) О раскопкѣ кургановъ въ Валк. и Богод. уу., Харьк. губ. („Труды XIII Арх. сѣзда“. М. 1908).

179) Неизданнныя сочиненія Г. С. Сковороды (резюме реферата) (Іб., II, стор. 213).

180) О картахъ и планахъ украинск. городовъ (Іб., 232).

181) Справозданія голови Ученого Комітета (Іб., стор. 256—260).

182) Приемы художественнаго творчества Н. В. Гоголя („Вѣстн. Евр.“ 1909 й окрем. відб.).

183) Русская исторія, часть 1-я (до-монгольскій періодъ) X. 1909, 217 стор.

184) Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина (Вид. Харьк. у-та). X. 1909, XIX+926 стор. з портретами.

185) Въ историко-филологическій факультетъ Императ. Харьк. Университета (Оцінка наукових праць Ол. Я. Єфименкової з пропозицією дати їй ступінь доктора руської історії honoris causa. „Зап. Харьк. Ун-та“, кн. 2, ст. 1—29 й окрем відб.; X. 1910).

186) Памяти Е. П. Радаковой (газ. „Утро“ 1910).

187) Разборъ мед. сочин. на тему „Заселеніе Донского края“ („Зап. Харьк. У—та“ 1910, кн. 2).

187) Каковы должны быть штаты Императ. Харьков. У—та для удовлетворенія его неотложныхъ нуждъ. X. 1910.

- 189) Привѣтствіе Саратовскому У—ту. X. 1910.
- 190—200) Біографіі проф. І. І. Федоренка, проф. Е. М. Филомафитського, Павлюка, проф. Паки-де-Совиньи, В. О. Пашкова, І. А. Переверзева, І. І. Перекрестова, Петрика, проф. М. Н. Петрова, изюмського полковн. Донець-Захаржевського, Донець-Захаржевських (в „Біогр. словарѣ Имп. Рус. Ист. общ.“).
- 201) Очерки изъ Русской исторіи. Томъ І-й. Статьи по исторіи просвѣщенія и культуры. X. 1911, 620 стор.
- 202) Русская исторія, т. 2-й, часть 1-я (московскій періодъ): пособие для студентовъ. X. 1911.
- 203) Исторія гор. Харькова за 250 л. его существованія, т. 2-й. X. 1912. 4^о. IV+973 стор. (вкупі з Д. П. Міллером).
- 203-а) Альбомъ старинныхъ плановъ г. Харькова, снимковъ его видовъ и портретовъ его дѣятелей (додаток до 2 т. „Исторіи г. Харькова“) X. 1912. 4^о. Ст. 2+XXX табл.
- 204) Під редакцією Д. І. Багалія „Исторія ученыхъ обществъ и учебно-вспомогательныхъ учрежденій Харьковского университета“ (ювілейне видання).
- 205) Исторія Россіи (вкупі з Міллером, Барвінським, О. й Н. Багалій) в „Народной Энциклопедіи“, вид. Ситіна. З рисунками й картами. (Систематичний курс по ретроспективному методу всієї руської історії).
- 206) Русская исторія съ картами, планами и снимками съ памятниковъ древности и искусства (6 мап+202 рис.). Том 1-й (до пол. XV-го віку). М. 1914. Стор. VIII+513. (велике число похвальних відзивів в науковій та педагогічній літературі). (2-й том, що охоплює Московську Русь, виготовлений до друку, але не був надрукований).
- 207) Критическій разборъ трудовъ по русской исторіи Клочкова и Веретенникова при выборѣ ихъ на кафедрѣ русской исторіи (въ „Зап. Харьковского университета“).
- 208) Очерки изъ русской исторіи, т. 2-й (монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины). X. 374 стор.
- 209) Исторія Слободської України, з 372 мал. й 2 картами. X. 1918. 308 стор. (на українській мові).
- 210) Т. Г. Шевченко й Кирило-Мефодіївське братство (вступна розвідка в „Кобзарі“ видання „Руху“. X. 1918, стор. XXI—LIV (по українськи).
- 211) Нові джерела про Кирило-Методіївське братство (журн. „Наше Минуте“, 1918, № 2, стор. 171—179).
- 212) Низка біографій місцевих діячів та опис міст Харк. губ. в „Энцикл. Слов. Брокгауза и Ефрона“ (з них ширшого змісту статті про Харків, Харківський університет та географічні очерки повітів

Харківської губ.); кілька заміток в „Отчетахъ Харьк. общ. библ.“ за різні роки, редакція доклада шкільної комісії Харьк. мійськ. думі, про збудування будинків мійських шкіл; низка заміток, промов, некрологів, привітаннів інституціям і т. инш., надрукован. в київ. газ. „Трудъ“ і „Заря“, въ „Харьк. Губ. Вѣд.“ попередньої редакції, „Южн. Краѣ“ (з 1905 р.) й „Утрѣ“; до них належать некрологи професорів Н. А. Лавровського, А. Н. Стоянова, А. К. Белоусова, Н. Ф. Толочінова, Е. К. Редина, М. С. Дринова, А. Х. Кузнецова, А. С. Лебедева; низка подорожніх нарисів „По Россіи“ („Х. Г. В.“); багато промов і докладів, виголошених в Державній Раді (Государств. Совѣтъ) (в „Стеногр. Отчетахъ Госуд. Совѣта“); редакція двох друкованих меморандумів (записки) університетської Ради по університетським питанням („Объ измѣненіи устава 1884 г.“).

Коротка біограф. зам. й портрет Д. І. Багалія, як співробітника виданнів, в обох виданнях „Энци. Слов. Брокгауза и Эфрона“. Про 25-ліття наукової й педагогічної діяльності Дм. Ів. Багалія видано окрему брошуру з портретом; 30-літньому ювілею присвячений 20-й том „Сборника Харьк. Ист.-Фил. Общ.“, де вміщено біографію Дм. Ів., бібліографію всіх його праць, портрет і опис ювілея а також всі попередні статті його з історії освіти й культури.

Життєпис академіка Агатангела Евтимовича Кримського.

Агатангел Евтимович Кримський народився 3/15 січня 1871 року в Володимирі Волинському, в сім'ї вчителя історії та географії, з бахчесарайського татарського роду, що в кінці XVII в. переселився з Криму до Литви. Середню освіту переходив спершу в Острозькій прогімназії на Волині (1881—1884), далі в Київській II гімназії (1884—1885), а завершив у Колегії Павла Галагана в Києві (1885—1889), де на його наукові інтереси мав велику силу відомий український філолог П. Г. Житецький. Далі скінчив Спеціальні класи Лазаревського Інституту східних мов у Москві (1892) і за свої наукові праці, які почав друкувати ще на студентській лаві, був професорською радою залишений при кафедрі арабської філології. Після того, щоб придбати ширші наукові методи, він одбув ще й геть увесь курс історично-філологічного факультету Московського університету, працюючи на семінаріях, як звичайний студент (1892—1896), а як скінчив курс університету, то його залишено при кафедрі „руської“ (себ-то і української) філології; найближчі його університетські вчителі—філологи Всеволод Міллер і Роман Брандт та історик Герйє. Магістерські іспити поодбував А. Е. Кримський на обох факультетах—орієнталістичному і філологічному.

На роки 1896—1898 одкомандировано А. Е. Кримського до арабських країв готуватися до арабської професури та попрацювати в арабських рукописних бібліотеках (переважно в сирійському Бейруті та на Лівані); одтоді він зробився співробітником арабських наукових часописей (1898) і призбирав силу наукового матеріалу, що його обробляти стане ще на багачко літ. Як вернув до Москви, то перші два роки після повороту викладав обов'язковий курс арабської мови й письменства в Спеціальних Класах як приват-доцент (1898—1900).

В осені 1900 року обібрано його з приват-доцентури на професуру арабської філології, а рівночасно, за поданням од проф. В. І. Герйє, ще й на катедру східної історії; і на тих двох катедрах А. Е. Кримський постійно професорував (попереду як екстра-ординарний професор, потім як ординарний) вісімнадцять літ, аж до кінця свого

побуту в Москві, до осені 1918 року, коли він перейшов до Києва в Державний Український Університет на катедру східньої історії. В Москві нераз доручалося проф. А. Е. Кримському викладати, на протязі декількох літ, ще й інші філологічні курси, як от перську мову й письменство після смерти академіка Хв. Євг. Корша (три роки, 1915—1918), а часами доручалася йому й катедра турецької мови.

А. Е. Кримський є член багатьох наукових товариств, російських, українських та чужоземних. Він довголітній незмінний Секретар Східнього Відділу Московського Археологічного (колись „Императорскаго“) Товариства (1900—1918) і редактор його органу „Древности восточныя“, де вміщено й багато праць власних А. Е. Кримського. Так само він є переважний довголітній редактор, а в значній мірі і автор серії „Труды по востоковѣдѣнію, издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ восточныхъ языковъ“, де двадцять шість томів монографічних—розвідки самого проф. Кримського. Він же є керівничий східнього відділу й постійний автор трохи чи не всіх східніх статей, що містяться в енциклопедичних словарях т-ва Брокгауза з Ефроном та т-ва бр. Гранат.

В Київському Українському Науковому Товаристві, де головує проф. М. С. Грушевський, проф. А. Е. Кримського, відколи він переїхав до Києва, обрано на заступника Голови (1918), і він, знс., є з 1918 р. Голова Філологічної Секції Наукового Товариства.

До Української Академії Наук закликано проф. А. Е. Кримського на катедру філології арабо-іранської; та на думці малося, що він, автор історичної „Української граматики“ та всяких розвідок з історії української мови і практичний добрий знавець рідної лексики, повинен буде працювати для Академії ще й у царині української філології.

Проф. А. Е. Кримський—відомий не тільки як учений-філолог, але й як український поет-лірик, співець „екзотичних поезій“ і як беллетрист-прозаїк. Таке явище дуже не рідке серед українців. В грудні 1906 року, з приводу 25-літнього юбілея Б. Д. Грінченка, один критик (у „Южной Зарѣ“) був зазначив: „Те, що можна сказати про корифеїв української літератури—Костомарова, Куліша, Драгоманова, Франка, Кримського та інших, цілком справедливо можна прикласти до Б. Д. Грінченка: він і поет, і беллетрист, і публіцист, і критик, і учений“ (див. „Рада“, 1906, № 91). От тільки публіцистом проф. Кримський являється аж надто мало...

Друкувати почав А. Е. Кримський найперше по-українськи, а не по-російськи, з 1889 року, в Галичині; і більшість його українських писань, через цензурні заборони, тільки в Галичині й виходила.

Бібліографічний показчик друківаних писань проф. А. Е. Кримського.

З дуже рясної літературно-наукової бібліографії писань проф. А. Е. Кримського подається тут спис тільки того матеріялу, який пощастило тепер зафіксувати. Пропуски в цьому спискові—річ неминуча. Для частини спеціально-наукової дають певну поміч бібліографічні показчики в оцих виданнях: 1) „Тридцатилѣтіе Специальныхъ Классовъ Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ“ (М. 1903), ст. 133—136; 2) „Труды по востоковѣдѣнію“, т. XXXV (М. 1911), ст. 373—387; 3) юбілейний „Словарь членовъ Общества Любителей Россійской словесности“ (М. 1912); 4) біографічний словник: *Unsere Zeitgenossen* („Wer ist es?“), вид. Дегенера, VII Ausgabe (Лейпц. 1914), ст. 925; 5) „Императорское Московское Археологическое Общество въ первое 50-лѣтіе его существованія“, т. II, (М. 1915), отд. 1-й, ст. 182—183, та отд. 2-й, ст. 96—98; 6—8) статті „Кримський“ в російських „Энциклопедическихъ словаряхъ“ Брокгауза й Ефрона, та т-ва бр. Гранатъ, та вид. „Просвѣщеніе“ (Большая Энциклопедія); 9) потатарськи стаття „Кримський“ в бахчесарайському „Терджимані“ 1915 р., № 204 (з важними біографічними даними).

I.

Енциклопедичні орієнталістичні статті в словарях Брокгауза й Ефрона та т-ва бр. Гранат.

В першому виданню петербурського „Энциклопедическаго Словаря Брокгауза й Ефрона“ починаючи з букви „Д“ (од 1893 до 1905) А. Е. Кримським уміщено 198 енциклопедичних статей зо східної історії, філології, літератури й етнографії. В другому виданню (з 1911 до 1918 р., од букви „А“ до „О“) таких статей дав він 304. Споміж них важніші:

а) з історії ісламу, арабів та мусульманських або співмусульманських народів: Аравія, Мохаммедъ, Коранъ, Сунна, Мусульманство;—Халифатъ, Абу-Бакръ, Омаръ, Османъ, Алій,

Омейяди;—Хариджити, Мо'тазилити, Шіитство, Исмаїліти, Махдїй, Кармати, Нссейрити, Суфизмъ, Мюридизмъ, Мевлевїи, Езиди, Алилахи, Ваххабиты, Бабизмъ;—Ихшиды, Фатымиды, Сельджуки, Нуреддинъ і Саладинъ, Эйюбиды;—Мавры, Альморавиды и Альмохады, Гранадское эмирство, Абенсераги;—Персія, Ширванское ханство, Надиръ-шахъ, Фетхъ-Али-шахъ, Насреддинъ-шахъ, Курды;—Марониты і т. ин.

б) з арабського письменства: Арабская литература;—Ириуль-кайсь, Тарафа, Амр-ибн-Кюльсум і Харись, Антара, Зокейр, Лебидъ, Моаллакї, Хамаса, Хозейлитскія стихотворенія, Шанфара, Алькама, Аша, Набига Зобьянскій, „Агани“, Ахталь, Джариръ, Фараздакъ;—Башшаръ-ибн-Бюрдъ, Абу-Новась, Абуль-Атахія, Абу-Теммамъ;—Абу-Фирась, Мотанабїй, Абульяля Мааррїйскій;—Харирїй, Тограй, ибн-аль-Фарыдъ, Бусырїй;—Бидпай („Калила и Димна“), „Синдибадова книга“, „Варлаамъ и Іоасафъ“, „Тисяча и одна ночь“, Локманъ;—Халиль, Сибавейхи, Джаухарїй, Фирузабадїй, Соютїй;—Арабская філософія, Джахызъ, Газалїй, „Аристотелевы врата“, „Братство вѣрныхъ друзей“, „Чистые братья“, і безліч статей про всіх головніших арабських істориків, літописців, географів, учених, філософів і т. ин.

в) з перського письменства: Персидская литература, Даккы, Фирдоуси, Абу-Сеидъ Мейхенскій, Ансарїй Хератскій, Гардизїй, Бейхекїй, Сенаи, Хейямъ, Эйвери, Хакани, Низами, Атгаръ Феридеддинъ, Джелаледдинъ Руми, Саади, Гафизъ, Джами, Девлетъ-шахъ, Мирхондъ, Хондемиръ, Фейзи, Мистерїи у персовъ, і др.

г) з других мов: Семитскіе языки, Сирїйскій языкъ и литература;—Хамитскіе языки;—Тюркскіе языки, Бурханеддинъ Сиваскїй, Хаджи-Халфа, Намыкъ-Кямаль-бей, Насреддинъ-ходжа, „Сорокъ везирей“, Карагѣзъ і т. ин.

Взагалі переважна частина статей про мусульманський схід ще в першому виданню „Енциклопедическаго Словаря“ Брокгауза й Ефрона належала А. Е. Кримському. А в новому (з 1911 року) виданню цього „Словаря“ геть увесь східно-мусульманський відділ полищено йому.

Так само і в московському „Настольномъ Энциклопедическомъ Словарѣ Т-ва бр. Гранатъ“, в останньому виданню (з 1910 року) весь східній відділ ведеться проф. А. Е. Кримським. Досі, з буйви „А“ до „С“, він дав там 58 провідних статей, і поміж ними такі:

Аравія, Арабскій языкъ, Арабская литература;—Магометанство, Магометъ, Джинны, Кааба, Кади, Ибациты, Исмаїліти, Дервиши, Зикръ, Ваххабиты;—Лебидъ, Джариръ, Джаухарїй;—Гарунъ-ар-Рашидъ;—Марониты.

Индія; Библиографія востока; Лазаревскій Институтъ; Миллеръ Всеволодъ.

Семиты, Семитскіе языки;—Ассири-Вавилонія, Ассири-вавилонская религія, Вавилонъ;—Сирская литература;—Фалаша.

Иранскіе языки; Персія, Персидскій языкъ, Мидія, Зороастръ, Зендъ, Зендъ-Авеста, Гаты;—Персидская литература;—Суфійство;—Дакики, Джелаледдинъ Румій, Низамій, Саадій, Гафизъ, Джамій, Девлетъ-шахъ.

II.

Праці з семітської філології (а з особна про арабську мову).

Лекції по исторіи семитскихъ языковъ. Вып. I—Семитскіе языки вообще и арабскій языкъ доклассической. (Москва, 1902, стор. 94+знімок з Харранського напису). Вып. II—Классическій арабскій языкъ, съ приложеніемъ перевода двухъ главъ изъ ибнъ-Акыля. (В. д. Д. В. Солодова, М. 1903, стор. 275).

Семитскіе языки и народы (по плану Теодора Нельдеке), очерки и обработки А. Крымскаго. Часть I. (М. 1903)—загальний огляд: мова жидівсько-фінікійська, арамейська. Часть II (М. 1910)—сирська мова й письменство; вавилоно-асирійська. Часть III (М. 1912)—мови арабські, етіопська; хаміти та хамітські мови. Ст. XI+VII+621= „Труды по востоковѣднію, издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ восточныхъ языковъ“, вып. V, №№ 1—3.

Рецензії на „Семитскіе языки“—а) Н. Переферкович—в „Книжкахъ Восхода“ 1903, кн. XI, нб.: б) В. Минорський—„Русск. Вѣдом.“ 1903, верес.—жовт.; в) Л. Мсеріанц—в „Журн. Мин. Нар. Просв.“; г) Н. Глубоковський—в „Странникъ“ 1904, іюнь, ст. 991—992; д) в арабському журналі „ал-Машриқ“ 1904, № 3, ст. 140; е) І. Фішер—„Еврейск. Студентъ“ 1916, № 22, ст. 38—39.

Четверту частину „Семитскихъ языковъ“ додруковано 1912 року до 164 стор., та в світ іще не випущено. Зміст—критичний огляд сучасної літературної арабської мови. Притому здебільша беруться наочні приклади вопіючого антиграматизма—з „Практическаго руководства М. Аттаї“ (єдиного підручника, писаного російською мовою і повного помилок проти класичної мови).

Лафз ал-джім ал-арабіййе, а халакиййе һіа а мшяджаріййе—по арабськи, в науковому бейрутському журналі „ал-Машриқ“ 1898, червень.

Очеркъ произношенія арабскихъ звуковъ, на стор. 2—19 в „Практическомъ руководствѣ къ изученію арабскаго языка“ М. Аттаї. М. 1910. („Очеркъ“ не підписано, через те приналежність

його А. Кримському, що, написав його на прохання М. Аттаї, ніде в книжці М. Аттаї не зазначено).

Изъ лекцій по арабському языку проф. А. Е. Крымскаго: I. Переводы упражненій, помѣщенныхъ въ „Практическомъ руководствѣ“ М. О. Аттаї, съ грамматическими поясненіями. II. Тексты для перевода на арабскій языкъ, по „Cours gradué“ Лямменса. Вид. „Кассы взаимопомощи студентовъ“. М. 1907. Стор. 31 араб.+38 рос. До цього треба додати: III. Таблицы поправокъ къ „Практическому руководству М. О. Аттаї“—въ додатку до „Семитскихъ языковъ“ ч. III, М. 1912, ст. 499—514, та IV. Переводъ изъ комментарія ибнъ-Акыля (ум. 1367) на „Альфіййе ибнъ-Малика (ум. 1274)—теж у додатку до III частини „Семитскихъ языковъ“, 1912, ст. 515—569.

Підстрочник до арабського підручника М. Аттаї знов видруковано ще й 1916 року, та тільки другу (важчу) частину (од ст. 33-ої). В світ випущено без усякої обгортки.

Рецензія на „Очеркъ изученія финикійской древности“ Б. Тураева—въ „Этнографическомъ Обзорѣні“, 1894, кн. 19.

Рецензія на дисертацію П. К. Коковцева: „Къ исторіи средневѣковой филології и еврейско-арабской литературы. Книга сравненія еврейскаго языка съ арабскимъ ибнъ-Баруна“—въ „Этнографическомъ Обзорѣні“ 1895, кн. 24.

III.

З исторіи мусульманства.

Исламъ, его возникновение и старѣйшій періодъ его исторіи. Пособіе къ лекціямъ проф. А. Е. Крымскаго по исторіи востока, читаннмъ на II курсѣ Лазаревскаго Института. Москва 1901, стор. III+525.

Исторія мусульманства. Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы изъ Дози и Гольдциэра А. Крымскаго. М. 1904, часть I—ст. XXXVI+166; часть II—ст. 161+16; часть III (М. 1912)—ст. III+25—„Труды по востоковѣдѣнію“, вип. XII і XVIII.

Рецензії на „Исторію мусульманства“: а) В. Бартольд—„Записки Восточнаго Отдѣленія Импер. Русскаго Археологическаго Общества“ т. XV (1903) ст. 061—062; б) Н. Орлов—литературное приложеніе къ № 9870 „Новаго Времени“ 1903, ст. 9—11; в) А. Хаханов—„Научное Слово“ 1903, кн. III, ст. 135—137; г) Луис Шейхо—въ арабському „ал-Машриқ“ 1903, № 16, ст. 765 та № 23, ст. 1100—1101; д) В. Мінорський—„Русскія Вѣдомости“ 1903, № 41; е) Исмаїл Гаспринський—въ бахчесарайському „Переводчикъ“ 1904 (=1322), № 30, передовиця „Тюркскій фанатизмъ“; ж) М. Гартман в „Die Welt des Islams“ 1913. t. I, Heft 2, p. 161.

Очеркъ исторіи ислама Р. Дози. Переводъ съ французскаго В. И. Каменскаго, съ предисловіемъ и редакціонними при-
мѣчаніями А. Е. Крымскаго. Спб. 1904 (відбитка з XII та XVIII вип.
„Трудовъ по востоковѣднію“). Ст. IV+166+87.

Мусульманство и его будущность. Прошлое ислама,
современное состояніе мусульманскихъ народовъ, ихъ умственныя
способности, ихъ отношеніе къ европейской цивилизації. Вид. „Книж-
наго Дѣла“. М. 1899, ст. VI+120. Книжка ця мається й у вірмен-
ському перекладі архім. Бабкена: Маһмедакан ашхарһын у
ныра апаган. Вагаршапат-Ечміядзін, 1906. Є й сербський пере-
клад М. Милчича (1911).

Рецензії на „Мусульманство и его будущность“: а) А.
Шмідт—„Записки Восточн. Отдѣл. Имп. Русск. Археол. Общ.“
1899, т. XII, ст. 023—026; б) Д. Анучин—„Русск. Вѣдомости“
1899, № 3, ст. 4; в) по вірменськи—„Мшак“ 1899, № 3; г) А.
А[гаев]—„Каспій“ 1899, № 59 (16 пр.).

Мусулманство і його будучність. Нове перероблене
виданне. У Львові 1904, ст. VI+293—„Літературно-Наукова Бібліо-
тека“, № 88—90.

Рецензії на українське „Мусулманство і його будучність“:
а) у львівській уніятсько-клерикальній „Ниви“ 1904, № 17
(15 грудня; дуже люта); б) Ів. Труш—в „Артистичному Віст-
нику“ 1905, зош. 7—8, ст. 111 (тільки про передмову до книжки).

Доповненням до розділу 4-го має бути стаття:

Востоковѣды и [россійское] Министерство Иностран-
ныхъ Дѣлъ—в „Сынъ Отечества“ 1905, № 119.

О книгѣ І. Гаури: „Исламъ въ его вліянні на жизнь его
послѣдователей“—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ . 1895, кн. 27,
ст. 135—152, і окремою відбиткою (М. 1896).

Рецензія на „Исторію ислама“ А. Мюллера—в „Этнографи-
ческомъ Обзорѣніи“, кн. 24 (=1895) і кн. 35 (=1897).

Про Дреперову „Исторію боротьби віри з наукою“—у львів-
ському журналі „Зоря“, 1897, № 20 і № 23.

Исламъ и христіанство (інтерв'ю з проф. Крымським)—
московська „Столичная Молва“, 1912, № 276.

Источники для исторіи Мохаммеда и литература
о немъ. I—Отъ Орвы до ибнъ-Исхака съ ибнъ-Хишамомъ. М. 1902,
(ст. 89—112). Отд. II—Арабскій текстъ избранныхъ главъ изъ ибнъ-
Хишама. М. 1906 (ст. 1—24)—„Труды по востоковѣднію“, вип.
XIII (а—б).

Изъ книги: „Житіе посланника Божія“ Абу-Мохам-
меда Абдальмалика ибнъ-Хишама. Посobie къ лекціямъ

проф. арабской словесности А. Е. Крымскаго на I курсѣ. Москва 1909.

- а) Предисловіе (ст. 1—4); б) Переводъ изъ ибнъ-Хишама (ст. 1—28, 57—68); в) Отношеніе ибнъ-Исхака къ источникамъ (ст. 69—87); г) Словарь (ст. 29—56, 89—98).

Це літографоване видання, стулене до купи з попереднім друкованим, становлять книгу:

Пособіе къ лекціямъ проф. арабской словесности А. Е. Крымскаго: I. Источники для исторіи Мохаммеда. Вступительный очеркъ. II. Изъ книги „Житіе посланника Божія“ ибнъ-Хишама. Вид. „Кассы взаимопомощи студентовъ“. М. 1910.

Очеркъ развитія суфійства до конца III вѣка хиджры. М. 1895, ст. 49, 4^о. (Відбитка з II тома „Древности Восточныя. Труды Восточной комиссіи Им. Моск. Археол. Об-ва“).

гр. А. Бобринской: Секта Исмаилья въ русскихъ предѣлахъ. М. 1902 (відбитка з 51 кн. „Этнографическаго Обзорнія“). Автор, гр. Бобринський, у передмові завважує, що його праця багато завдячує участі А. Крымського.

Відзив, написаний для присудження премії на доручення „Этнограф. Отдѣла Имп. Общ. любит. естествовѣднія“, про розвідку В. Ф. Мінорського: „Тайная персидская секта Людей Истины“ — в „Этнографическомъ Обзорніи“ 1903, кн. 59. Сама ж розвідка В. Мінорського, ще не вся, вийшла в „Трудахъ по востоковѣднію“ під доглядом А. Крымського: „Матеріалы для изученія тайной персидской секты... Али-илахи“ (М. 1911), вип. XXXIII.

Ваһнабиты, историческій и религіозный очеркъ секты и обзоръ источниковъ—„Древности Восточныя“, т. IV. М. 1913, відд. II, ст. 55—67.

Общій историческій очеркъ бабизма (съ беһаитствомъ) и обзоръ новѣйшей литературы о немъ—„Древности Восточныя“, т. IV. М. 1913, відд. II, ст. 79—91.

IV.

К о р а н.

(Окрім V—VI розд. „Исторія мусульманства“ та ст. 159—210 в „Исторіи Арабовъ“ т. I).

Лекціи по Корану. Вып. I—Суры старѣйшаго періода. Переводъ съ объясненіями. М. 1902, ст. 69, in 4^о.

Суры старѣйшаго періода (переводъ съ объясненіями). Лекціи, читанныя въ 1905 году; приложеніе I (ст. 185—232) къ „Исто-

рії мусульманства". Прилож. II—Религія доисламской Аравіи—изъ Гримме; ст. 233—273. М. 1905.

Рецензія на „Le Koran, traduction nouvelle par Kazimirski“—въ „Этнографическомъ Обозрѣніи“, 1898, кн. 40—41.

V.

Исторія Персіи, її письменство й мова.

(Про стародавній Іран та про Зороастра—тільки статті в „Энциклопедическомъ Словарѣ“).

Исторія Сасанидовъ и завоеваніе Ирана Арабами, съ указаніемъ главныхъ моментовъ исторіи христіанъ-сиріянъ¹⁾ и политической исторіи вассальныхъ Ирану арабовъ и съ приложеніемъ главы о Паряанскомъ царствѣ и Аршакидахъ. М. 1905, ст. II+416= „Труды по востоковѣдѣнію“, вип. XXI.

В 1910—1911 році цю працю перекладено на вірменську мову (в журналі „Люма“).

Лекціи по исторіи Ирана: Арсакиды, Сасаниды и завоеваніе Ирана Арабами. Москва 1900, ст. 157.

Исторія Персіи, ея литературы и дервишеской теософіи, 1-ше чорнове видання 3 т.т.—I т.: отъ эпохи халифовъ, М. 1903, ст. II+180; II—отъ разложенія сельджукскаго царства до монголовъ М. 1903 (2-е чорнове видання 1906, ст. VI+259); т. III—отъ эпохи монголовъ до настоящего времени. М. 1906, ст. IV+368= „Труды по востоковѣдѣнію“, XVI. Все те видання, капітально перероблене тай безмірно збільшене, друкувалося потім під таким заголовком:

Исторія Персіи, ея литературы и дервишеской теософіи, съ обильными переводами литературныхъ образцовъ. Новое, обширно переработанное издание. Три томи. М. 1909—1917.

Том I, вип. 1—Критико-библіографическій обзоръ источниковъ и пособій по политической и литературной исторіи Персіи. Политическое возрожденіе Персіи, покоренной арабами. М. 1909, ст. IV+62.

Том I, вип. 2—Появленіе тюрковъ. Государство Махмуда Газневидскаго. Великая сельджукская имперія XI в. Очеркъ блестящаго періода персидской литературы. М. 1914, ст. 63—196.

Том I, вип. 4 (3-е видання): Развѣтъ персидской литературы. М. 1909, ст. 161—432. Том I, вип. 4 (4-е видання)—Славнѣйшія произведенія золотой поры персидской литературы X—XI в.в., „Шахъ-наме“ и др. М. 1915, ст. 277—568.

¹⁾ Спеціальний компендіяльний нарис сирської літератури дано в II частині „Семитскихъ языковъ и народовъ“, М. 1910, ст. 170—214.

Том II—Отъ разложенія сельджукскаго царства до монголовъ (3-е виданнѣ). М. 1912, ст. IV+261.

Том III—Отъ эпохи монголовъ Джингизъ-хана до водворенія Сефевидовъ въ Иранъ и „Великихъ моголовъ“ въ Индіи XVI—XVIII в. М. 1914—1917, ст. X+504.

Рецензія на „Исторію Персіи“—І. Ю. Крачковський (по арабськи) в журналі „ал-Машриқ“ 1910, № 3, ст. 232—233.

Шаг-наме, або іранська Книга царів, Абуль Касима Фірдовсія Туського. З перської мови переложив і додав передмову А. Кримський. Вип. I—Львів 1896, ст. 4+107=„Літературно-Наукова Бібліотека“ кн. 7 (доповнена відбитка з журналу „Житте і Слово“ 1895, кн. II, III, V, VI).

З „Голестана“ Саадієвого (і де-що з його „Бустана“) — в „Житті і Слові“, 1894, травень—червень і липень—серпень.

З перської лірики, українські віршовані переклади—в „Народі“, 1890, № 22 (Хейям); в „Правді“ 1892, жовтень (Хейям); в „Життю і Слові“ 1895, січень (Хафиз); в альманасі „Дубове листе“ (Київ, 1903, Хейям); в „Новій Громаді“ 1906, IX (Джамій); в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1912, XI (Сенаій); в „Шляху“ 1917, III (Хафиз, Джамій) та в обох частинах збірки віршів А. Кримського „Пальмове гилля. Екзотичні поезії“ (ч. I, 1900; 2-е вид. 1902; ч. II, 1908).

Персидськіє лирики X—XV в. Съ персидскаго языка перевелъ акад. Э. Коршъ. Послѣ его смерти проредактировалъ и вступительною статьею снабдилъ проф. А. Е. Крымскій. М. 1916, ст. XXXIX (=вступна стаття) та 119.

I. Пѣсни Хафиза. Стихотворные русскіє переводы съ персидскаго подлинника, со вступительнымъ историко-литературнымъ очеркомъ проф. А. Е. Крымскаго.—II. З Хафизових пісень. Українські віршовані переклади проф. А. Кримського. Москва 1918 (вид. М. Персіца) ст. 1—96 (ще буде й далі).

Исторіографія монгольскаго періода. Общій очеркъ—„Древности Восточныя“, т. IV, Москва, 1913, ст. 29—70 (fn 4¹).

Археологическія раскопки В. Л. Вяткина въ Самаркандѣ и новооткрытая имъ обсерваторія Улугъбега XV в.—„Древности Восточныя“, т. IV, Москва 1913, ст. 31.

Дополненія и поправки къ „Грамматикѣ персидскаго языка“, составленной Мирзою-Джафаромъ и акад. Э. Коршемъ. М. 1901, ст. I—XXI=„Труды по востоковѣднію“, вип. VI. Пор. передмову акад. Корша, стор. VI.

Рецензія на „Матеріалы для изученія еврейско-татскаго языка“ Вс. Миллера — в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1893, кн. 15.

По поводу етимологiи словъ „човган“ и „савладжан“— „Древности Восточныя“, т. IV, М. 1913, ст. 1—6.

Къ етимологiи слова „бюльбюль“ (=соловей)— „Древности Восточныя“, т. IV, М. 1913, II, ст. 51—52.

Обидвi замiтки вийшли окремою вiдбиткою вкупi з статтею акад. Ф. Корша: „Нѣкоторыя персидскія етимологiи“ (Москва 1912).

VI.

Исторiя й письменство арабiв.

(Про арабську мову дивись у вiддiлi II).

Исторiя арабовъ, ихъ халифатъ, ихъ дальнѣйшiя судьбы и краткiй очеркъ арабской литературы. Съ приложенiемъ 4 хромолитографическихъ картъ. М. 1903 (= „Труды по востоковѣдѣнiю“, № XV), ст. 8+16+XI+296.

Исторiя арабовъ и арабской литературы, свѣтской и духовной, 3 ч.ч. М. 1911—1914; ст. 219+202+61+XXVI= „Труды по востоковѣдѣнiю“ № 15.

Старинная исторiя Аравiи Южной, отъ древне-вавилонскихъ временъ до подчиненiя страны пророку Мохаммеду— „Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913), ст. 1—30, in 4^o.

Арабская поэзiя въ очеркахъ и образцахъ. М. 1906; ст. III+V+346+38+24 араб.

Арабская литература въ очеркахъ и образцахъ. Т. I, отд. 1—3: Источники и пособiя. Общiй очеркъ арабской литературы. О доисламской поэзiи. Авторы свода „Моаллакъ“ и свода „Стихотворенiя шестерыхъ“. Арабскiе тексты. Москва 1911 (= „Труды по востоковѣдѣнiю“, вип. XXXV), ст. 1—402, in 4^o.

Т. II: Хамаса Абу-Теммама Тайскаго (ок. 805—846). М. 1912 (= „Труды по востоковѣдѣнiю“, вип. XXXVI), ст. IV+160.

Рецензiя на „Хамасу“—М. Гартман—в „Die Welt des Islams“ 1913, t. I, Heft 2, p. 162.

Т. III: Поэты Мохаммеда и омейядскихъ временъ. Аббасидская поэзiя временъ разцвѣта халифата. Поэты сѣверной Сириi X—XI в. (Мотанаббiй, Абу-Фирасъ, Абульяля Мааррiйскiй)—друкується з 1910 року, але ще в свiт не випущено.

Арабскiй изборникъ. Книга для студенческаго чтенiя по арабскому языку и словесности. Составили М. О. Аттая (ст. 1—44) и А. Е. Крымскiй (ст. 44—112). М. 1916 (= „Труды по востоковѣдѣнiю“, вип. 44).

Антарова моаллака, з передмовою про Антара i старо-арабську поезiю—в „Правдi“ 1890, жовт.—падол.; 1891 березень.

З арабської лірики, віршовані українські переклади — а) в „Буковині“ 1891, № 13 (з лірики „1001 ночі“); б) в „Зорі“ 1897 № 6 (народня пісня); в) в альманасі „Привіт д-ру Ів. Франкові“ Львів 1898, ст. 124—129 (з „Хамаси“, з Абуль'яля Мааррійського); г) в „Літературно-Науковому Вістникові“ 1900, кн. XII (з „Хамаси“); 1901, кн. VI (з „Хамаси“); 1902, кн. I (з „Хамаси“); 1904, кн. IV (з „Хамаси“, з Абуль'яля); кн. VII („Хам.“); д) в альманасі „Дубове листє“ 1903 (з Абуль'яля); ж) в „Новій Громаді“ 1906, кн. IX (андалуське); з) в календарі „Веселка“ 1908, 26 червня (з Абуль'яля); и) в обох частинах збірки віршів А. Кримського „Пальмове гилля. Екзотичні поезії“ (ч. I—1901, 2-е видання 1902; ч. II—1908); і) у „Літературно-Науковому Вістнику“ 1912, кн. XI („Хамаса“). І ще в усяких українських антологіях і читанках (див. далі в відділі української лірики).

Изъ области древне арабской лирической поэзии. М. 1900. (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Θ. Миллера“, ст. 265—271, in 4°). Підписано: С. Олферьевъ (студентъ Лазаревскаго Института), та трохи чи не вся стаття являє собою запис лекцій проф. Кримського.

Мин диван аш'ар ал-Хамасе (=Антологія з „Хамаси“ для читання на III курсі), для літограф. переписав студент А. Прозоров. М. 1909, ст. II + 12.

Рецензія на „Основы арабскаго стихосложенія“ бар. Д. Гинцбурга в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1894, кн. 19.

[Вільнодумний поет] Башшаръ ибнъ-Бурдъ (ок. 700—783) — „Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913), ст. 1—12, in 4°.

Художественные представители пограничной Сири-Месопотамии временъ византийскаго героя X в. Дигениса Акрита: поэтъ-витель Абуфирасъ (932—968) и панегиристъ Мотанаббій (915—965)—„Восточный Сборникъ въ честь А. И. Веселовскаго“, М. 1914, ст. 17—82=„Труды по востоковѣдѣнію“ № 43.

Мин китаб „Лозум ма лям йалзам“ ли Абиль-'аля л-Ма'аррі (=Антологія з Абуль'яля Мааррійського). М. 1901, ст. 16.

Абуль Аля-Мааррійскій. Пособіє къ лекціямъ проф. А. Е. Крымскаго по арабской словесности. Составиль Д. Солодовъ. М. 1903, ст. 38 + 15 араб.

Вступительныя чтенія къ изученію индо-персидско-арабскихъ сборниковъ странствующихъ повѣстей: I. Тысяча и одна ночь. II. Калила и Димна. Переводъ съ малорусскаго—в VIII випускові „Трудовъ по востоковѣдѣнію“ М. 1904, ст. I—LIV.

Рецензії на „1001 ночь“: а) М. Аттая—„Московск. Вѣдом.“ 1904, окт. нб.; б) Ю. Полівка—„Zeitschr. des Vereins für Volkskunde in Berlin 1905, Н. 2, р. 222; в) по арабськи в „ал-Машриқ“ 1906, № 22, ст. 1059; г) J. Oestrup в „Enzyklopädie des Islams“ I (1913) р. 266, 269. д) гарний одзив графа Льва Толстого в IV томі його „Дневника“ (1915).

Окрім цієї праці та великої статті про „1001 ніч“ в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауза й Ефрона, до „1001 ночі“ стосуються:

а) Къ литературной історіи 1001 ночи. М. 1900, ст. 16 in 4⁰ (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Миллера“, ст. 225—240).

б) Переклади А. Кримського. Виданне Руського Т-ва Педагогічного, № 77, Львів 1900, ст. 48. Тут є з „1001 ночі“: Дбай про конець діла (ст. 1—10), Горбун (ст. 18—24), Сліпці (ст. 25—29). Це передруковано з дитячої часописи „Дзвінок“ (1891, № 19; 1892, № 13—14, № 17). В „Дзвінку“ ще були „Арабські чабарашки“, 1891, № 19, ст. 159—160.

в) Рецензії на „Bibliographie des ouvrages arabes, 1001 Nuits“ В. Шовена і на „1001 Nacht“ М. Хеннинга—в „Этнографическомъ Обзорѣни“ 1901, кн. 49.

Абанъ Лахыкый, манихействующій поэтъ (ок. 750—815). Очеркъ изъ исторіи арабской повѣствовательной литературы индо-персидскаго характера VIII—IX в. в. Приложенія: а) „Варлаамъ и Иоасафъ“, истор.-литер. очеркъ; б) Texte arabe intact d'„al-Awrâq“ par Souli (l'unique manuscrit de la Bibliothèque Khédiviale) М. 1913, ст. 50—45 (= „Труды по востоковѣднію“ № 37)¹). Передруковано в „Древностяхъ Восточныхъ“ (= „Трудахъ Вост. комм. Импер. Моск. Археол. Общ.“) 1913.

Изъ рукописной бейрутской церковной лѣтописи XVI—XVIII в.—в III томі „Древностей Восточныхъ“ М. 1907, ст. 1—89.

Къ описанію арабскихъ рукописей собранія А. Е. Крымскаго: I. Изъ бейрутской церковной лѣтописи (ст. 1—89). II. Антихристiанскій трактатъ „О правой вѣрѣ“ шейха Зіяде-ибнъ-Яхьи (ст. 91—98). III. Противомусульманская „Бесѣда монаха Георгія съ тремя улемами“ (ст. 98—100)¹). М. 1907, ст. 100 (відбитка з I вип. III т. „Древностей Восточныхъ“).

Два любопытныхъ арабскихъ документа изъ лекціи А. Е. Крымскаго (Къ изученію положенія восточныхъ христiанъ въ Турціи)—В. Чиркова. М. 1900, ст. 11 in 4⁰ (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Миллера“). Більшу половину статті написав А. Кримський.

¹) Рец. на „Абанъ Лахыкый“—М. Гартман в „Die Welt des Islams“ 1913, t. I, Heft 2, р. 162.

²) Опис отого третього рукопису (ст. 98—100) не належить А. Кримському.

Листи з Сирії—в „Буковині“ 1897, № 70, 71, 72 і ин.

Всемусульманській университетъ при мечети „Азхаръ“ въ Каирѣ, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная дѣятельность. М. 1903, ст. 31 in 4^o з 3 малюнками (відбитка з II т. вип. 3 „Древностей Восточныхъ“, ст. 169—199). Писано разом з Б. Міллером.

Рецензія про „Азгаръ“—по арабськи в „ал-Машригъ“ 1906, № 22, ст. 1059.

Сильно використав статтю про Азгар Н. Остроумов в „Журн. Мин. Нар. Просвѣщ.“, 1906, октябрь, ст. 136—144.

Очерки изъ исторіи ориенталистики въ XVI вѣкѣ—в „Древностяхъ Восточныхъ“, М. 1903, т. II, вип. 3 (і окремою відбиткою з додатком статті В. Мінорського про XVII вік. М. 1903, ст. 27 in 4^o).

Про „Очерки изъ исторіи ориенталистики“ див. в „ал-Машригъ“ 1906, № 22, ст. 1059.

Патріархъ Антиохійській Макарій XVII в. и старѣйшій списокъ его путешествія на Русь. Матеріалы. М. 1913, ст. 4+22+9 (некролог Муркоса)=„Труды по востоковѣднію“ вип. 38 (відбитка з IV тому „Древностей Восточныхъ“).

Семь спящихъ отроковъ эфесскихъ. а) А. Крымскій: Общій историко-литературный очеркъ сказанія; б) М. Аттая и А. Крымскій: Переводы арабскихъ версій VII—XIII в. Москва 1914, ст. XVI+70=„Труды по востоковѣднію“ вип. 41 (відбитка з „Древностей Восточныхъ“ том IV).

Судьба Палестины, интервью съ проф. А. Е. Крымскимъ (з приводу звістки про те, що в Палестині мала б повстати своя жидівська держава)—„Русское Слово“ № 59, 13 марта 1915 р.

Аравійское возстаніе и его перспективы—„Проблемы великой Россіи“ 1916, № 10, ст. 4—9 (in 4^o).

VII.

Тюркологія.

Изъ исторіи Турціи (Отъ основанія государства до XVI вѣка). Конспектъ лекцій проф. А. Е. Крымскаго. М. 1909, ст. 70.

Исторія Турціи и ея литературы. Томъ I—Отъ возникновения до начала разцвѣта. Москва 1916, ст. 12+279. Томъ II,—Отъ разцвѣта до начала упадка. Вып. I. М. 1910, ст. VIII+164;=„Труды по востоковѣднію“ вип. 28—29.

Рецензії на „Исторію Турціи“: а) І. Крачковський—по арабськи в „ал-Машригъ“ 1910, № 3, ст. 233; б) В. Гордлевський—

„Русскія Вѣдомости“ 1910, 27 юля; в) по татарськи—в бахчисарайській часописі „Терджиман“ 1915, № 204 (16 вер.)=21 зульткаде 1333 р.

Исторія Турції. Очеркъ проф. А. Е. Крымскаго—в роскошному альбомі „Царьградъ“, вид. Д. Маковського, Москва. 1915, ст. 3—34 in folio (з безліччю художніх знімків).

Про турецькі пісні:

- а) Із турецьких народніх пісень—в „Народі“ 1890, № 18;
- б) з II частині „Пальмового гилля“, М. 1908, ст. 17—30;
- в) Турецкія народня пѣсни. Музыкальные тексты (шо дістав їх Крымський) съ переводомъ и объясненіями В. Миллера и вступительнымъ критико-библиографическимъ обзоромъ (=ст. V—XIV) литературы предмета А. Крымскаго. М. 1903;=„Труды по востоковѣднію“, вип. XVII.

Обзоръ турецкихъ османскихъ сказокъ по сборнику Куноша—В. Гордлевскаго, съ приложеніемъ статьи А. Крымскаго: По поводу сюжета сказки объ удачливомъ самозванцѣ. М. 1900, ст. 40 in 4^o (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Всев. Миллера“).

Рецензії на „Турецкія сказки“: а) в будапештській „Revue Orientale“ 1901, № 1; б) Т. Флоринський—„Университ. Извѣстія“. Київ. 1905, май, ст. 37.

Матеріали по казакъ-киргизскому языку, собраные И. Лаптевымъ (видано під редакцією А. Крымскаго), М. 1900 (=„Труды по востоковѣднію“, вип. II).

Очеркъ литературной дѣятельности казанскихъ татаръ-мохаммеданъ Н. Ашмарина подъ редакціей А. Крымскаго. М. 1901, ст. VI—58 (=„Труды по востоковѣднію“, вип. IV).

Школа, образованность и литература у російскихъ мусульманъ. Москва, 1905, ст. 23 (відбитка з „Этнографическаго Обзорнія“, кн. 63, ст. 1—23).

Рецензія на „Школу у російскихъ мусульманъ“—в бахчисарайському „Терджимані“, 1905, № 28.

Джинны. Киргизскія вѣрованія, д-ра Пояркова, під редакцією та з передмовою А. Крымскаго—в „Этнографическомъ Обзорнія“ 1894, кн. 20.

Отчетъ проф. А. Е. Крымскаго (всланого Петербурскою Академією Наук для охорони пам'яток старовини) о своихъ занятіяхъ въ Трапезунтѣ лѣтомъ 1917 г.—в „Извѣстіяхъ Россійской Академіи Наукъ“, 1918, ст. 212—216.

VIII.

Орієнталістичні видавництва та збірки, що їх редагував А. Кримський.

(окрім багатьох випусків „Трудовъ по востоковѣдѣнію, издаваемыхъ Лазаревскимъ Институтомъ Восточныхъ языковъ“).

Древности Восточныя. Труды Восточной Комиссии Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, издаваемые (з 1901 року) подъ редакціей Секретаря Восточной Комиссии А. Е. Крымскаго.

У XIV томі „Трудовъ Этнографическаго Отдѣла Императорскаго Общества любителей Естествознанія“ (= „Юбилейный Сборникъ въ честь Всеволода Миллера, М. 1900) всі орієнталістичні статті, окрім Г. Муркоса, перебули редакцію А. Кримського. І вступна стаття про наукову діяльність юбіляра, трохи чи не вся належить А. Кримському, хоч її підписано не його ім'ям.

В новому (з 1911 р.) виданню петербургського „Энциклопедическаго Словаря“ Брокгауза й Ефрона А. Кримський взявся вести весь східно-мусульманський відділ.

IX.

Фольклористика, етнографія й народня словесність.

(окрім відповідних статей в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ та в відділі XI).

В. Клоустон: Народні казки та вигадки, як вони блукають та перевертаються, з додатками і увагами переложив з англійської мови А. Кримський (це оброблений переклад з „Popular tales and fictions, their migrations and transformations“ = „Літературно-Наукова Бібліотека“ кн. 6, Львів 1896, ст. 183, з показником. Вміщену на ст. 106—147 статтю Коскена про старо-египетську казку переклав Ів. Франко.

Про перерібку з Клоустона див. у Пипіна „Исторія русской литературы“, вид. 1-е, т. II (1898), ст. 63=вид. 2-е, 1902, т. I, ст. 528.

Оцінка „Этнографическихъ матеріаловъ“ Б. Гринченка, зложена (в комісії для присудження премій) на доручення Етнографічного Відділу „Императорскаго Об-ва любителей Естествознанія“—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“, 1898, кн. 36.

Къ исторіи бродячихъ сказаній о мудрыхъ судьяхъ—в „Кіевской Старинѣ“ 1896, окт.

Народні згадки про Шевченка: а) Легенда про Шевченка з Кулішем—в „Зорі“ 1891, № 5, ст. 96; б) Легенда, що Шев-

ченко живий—в „Кіевской Старинѣ“ 1896, февраль; в) Пісньня про „шевченка“, а не про Шевченка—в „Правді“ 1891, март (= „Літературні замітки“).

Рецензія на „Русскія былины старой и новой записи“ акад. Тихонравова й проф. Всева Міллера—в „Життю і Слові“ 1894, березень-квітень.

С поводу заміток В. Заренка про „Рускі думи і білини“—в „Зорі“, 1897, № 13.

С поводу „Русскихъ народовъ“ Зографа (про антропологію великорусів)—в „Зорі“, 1896, № 22.

До етнографії т. зв. Новоросії:

а) Про „Матеріали по етнографіи Новороссійскаго края“ В. Ястребова—в „Життю і Слові“ 1895, кн. V і в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1897, кн. 29—30.

б) Рецензія на „Малорусскія прозвища Херсонской губерніи“ В. Ястребова—в „Життю і Слові“ 1894, березень—квітень, і в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1894, кн. 20.

в) Про „Щербановскую волость“ Т. Осадчого—в „Зорі“ 1892, № 10.

Де що про білорусофільство—в „Народі“ 1892, № 5—6.

Українські видання московських лубочників—в „Зорі“ 1890, 335; 1893 №№ 17—18 з додатком нового варіанту „Думи про Азовських братів“.

Українські ілюстрації в російських часописах—„Зоря“ 1891, ст. 159, 238, 279, 379, 440.

Рецензії в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ на „Галицко-руській Вѣстникъ“ (Етн. Об. 1894, кн. 23); на „Життя і Слово“ (Етн. Об. 1894, кн. 20 і 22); на 1 й 3 т.т. „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“ (Етн. Об. 1893 кн. 18; 1894, кн. 19 й кн. 23).

Як у Галичині знають історію?—„Літературно-Науковий Вістник“ 1903, жовт. II, ст. 60 (про Кирила та Методія); 1904, квіт. II, ст. 55 (про буддйство); лист до „Руслана“ 1904 в одному з квітневих чисел.

Характеристики істориків і етнографів:

1. М. П. Драгоманів. Некрологъ. Москва. 1895. З деякими редакційними вкороченнями, що торкаються політичної характеристики Драгоманова, цей самий некролог уміщено в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1895, кн. 27, ст. 129—134. Порівняй ще:

Рецензія на „Оповідання про заздрих богів“ Драгоманова—в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1895, кн. 24.

Листи А. Кримського до Драгоманова або про Драгоманова в „Правді“ 1890, жовт. і груд.; в „Народі“ 1891 (ст. 334 і 350); 1893,

№ 6 (ст. 53—55); № 14 (ст. 126—128); 1894 № 7—8 (ст. 111—113); 1895, № 12 (ст. 200—202). Останній лист передруковано в книжці М. Павлика „Юбілей і смерть М. П. Драгоманова“, Львів, 1896.

2. І. Я. Франко—див. нижче, в відділі XII.

3. Всеволод Міллер:

а) „Очеркъ научной дѣятельности В. Θ. Миллера“—вступна стаття до „Юбилейнаго Сборника“ (М. 1900) ст. VII—XVII in 4^o. Цей „Очеркъ“, на бажання самого А. Кримського, не підписано його прізвищем і підписано прізвищем товариша голови „Етнографического Отдѣла Императ. Общества Естествознанія“ Н. М. Михайловського, що був дав для того „Очерка“ декільки своїх фраз.—б) Чествовање В. Θ. Миллера—„Русскія Вѣдомости“ 1911, № 52 (5 марта);—в) Некролог Всев. Міллера—в „Утрѣ Россіи“ 1913, № 257 (7 ноября) та дуже просторий в журналі „Голосъ Минувшаго“ 1913, декабрь, ст. 310—325;—г) Стаття „Миллеръ Всев. Θ.“—в „Настольномъ Энциклопедическомъ Словарѣ т-ва бр. Гранатъ“, т. 28 (М. 1915).

4. М. Хв. Комар-Уманецъ—в „Зорі“ 1896, № 18.

5. Ом. Огоновський—в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1894, кн. 23.

6. М. В. Лисенко—в „Етнографическомъ Обзорѣніи“ 1894, кн. 19.

7. А. Петрушевич—в „Етнограф. Обзорѣніи“ 1894, кн. 19.

8. Г. А. Муркос.—Некролог з портретом—„Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913) відд. II, ст. 69—77. Все те передруковано в додатку до книжки „Патріархъ Антиохійскій Макарій XVII в.“, М. 1913, ст. 1—9 (= „Труды по востоковѣдѣнію“, вип. 38).

9. А. С. Хахановъ. Некролог з портретом—„Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913) відд. II, ст. 133—145.

Хв. Євг. Корш: а) Юбилей Θ. Е. Корша—„Древности Восточныя“, т. IV, 1913, ст. IV—XXXII (з трома портретами);—б) некролог в „Утрѣ Россіи“ 1915, № 47 (17 февраля);—в) дуже одмінний некролог в „Национальныхъ Проблемахъ“ 1915, № 1; (май, ст. 19—22); г) Академикъ Θ. Е. Коршъ, какъ украинолюбець-украиновѣдъ—в московській „Украинской Жизни“ 1915, кн. 3—4, ст. 41—47.

З приводу статті „Акад. Θ. Е. Коршъ какъ украинолюбець“ див. лайки в „Новомъ Времени“ 1915, 6 мая.

Х.

Філологія українська, старо-руська, слов'янська та порівнююча.

Древне-кієвській говоръ—въ „Извѣстіяхъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ“, 1906, кн. III, ст. 368—411. І окреим виданням—Спб. 1907.

Филологія и Погодинская гипотеза (Судьбы кievського малорусского нарѣчiя XI—XVI вѣковъ). Київ, 1904, ст. XXXVI+113. Це значно доповнена відбитка з „Кievської Старини“ 1898, iюнь (ст. 347—365); сентябрь (ст. 234—266); 1899, январь (ст. 9—29), iюнь (ст. 307—316), сентябрь (ст. 274—311):

Рецензiї на „Филологію и Погодинскую гипотезу“: а) „Русская Мысль“ 1904, октябрь; б) „Русское Богатство“ 1904, № 8, в виддiлi „Случайныя замѣтки“, ст. 175—176—пiдписано С. Ю.: в) „Этнографическое Обзорѣніе“ 1904, кн. 63, ст. 192—193—пiдпис: Вл. Б.; г) в одній з книжок „Исторического Вѣстника“; д) В. Розов—в „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка“ 1907, кн. 77, та в кievських „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ 1913, декабрь.

Деякі непевні критерiї для дiалектологічної класифікації староруських рукописiв. Львів 1906, ст. 63 (Відбитка з Наукового Збiрника, присвяченого проф. М. Грушевському учениками й прихильниками“, ст. 91—153).

Рецензiї на „Критерiї“: а) резюме К. Студинського в „Хронiці Наукового Товариства iмени Шевченка“ 1905, ч. 24, ст. 11—12; б) В. Доманицький—„Нова Громада“ 1906, март, ст. 143, та в „Кievської Старинѣ“ 1907 апр., ст. 102—105; в) А. Яцимирський—„Извѣстія Отдѣлення русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“ 1906, кн. II, ст. 430—432; г) лекція В. А. Розова про „галицько-волинське ъ“—резюме в „Радi“ 1906, № 47, ст. 3; „Университетскія Извѣстія“ 1907, № 5; д) В. А. Розов: „Трилогія Кримського“ (там i про „Древне-кievський говоръ“ i про „Граматику“)—в „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львовi“ 1907, кн. 78, ст. 146—171.

К. Михальчукъ и А. Крымскій: „Программа для собиранiя особенностей малорусскихъ говоровъ“. Изданіе Императорской Академіи Наукъ. Спб. 1910, ст. III+163 (Відбитка з 87-го тому „Сборника Императорской Академіи Наукъ“).

Рецензiя на „Программу“—Е. Карський—в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“, т. 64, ст. 408.

Украинская грамматика. Том I: Нарис історiї малоруських звукiв, на основi пам'ятникiв XI—XVI в.в. з доданим текстом 43 грамот XIV—XV в.в. Вип. 1-й, 2-й i 6-й. Москва—Київ, 1907—1908; ст. 1—200, 201—210, 217—272, 369—545. Всього разом вийшло з 40 печатних аркушiв, а решта I-го тому зосталася в рукопису недодрукованою.

Украинская грамматика. Том II. Склонення. Вип. I-ий, М. 1907, ст. 1—144.

Рецензiї на „Украинскую грамматику“: а) М. Сумцов—„Рада“ 1907, № 235, ст. 1; б) Ів. Франко—„Записки Наукового

Т-ва ім. Шевченка", 1907, кн. 77, ст. 232—234; в) І. Огієнко— „Рада“ 1908, № 35; г) Г. Ільїнський—„Записки Харьковскаго Университета“ 1908, IV, ст. 13—19 (реферат, читаний в „Истор.-Филолог. Обществѣ“, див. „Рада“ 1908, № 220, ст. 3); д) А. Шахматов—розбір в „Revue Slavistique“=„Rocznik Slawistyczny“, т. II (Краків, 1909), ст. 135—174; е) А. Соболевський—„Русскій Филологическій Вѣстникъ“ 1910, I, ст. 109; ж) В. Розов—київські „Университетскія Извѣстія“ 1913, XII, ст. 77—89; з) Ів. Огієнко—покажчик „Українська мова“ (Київ 1918), ст. 53 та ст. 34.

Практическій курсъ для изученія малорусскаго языка—въ московському журналі „Зоря“ 1906, № 1—2 (ст. 22—29), № 3—4 (ст. 43—50), № 7—8 (ст. 80—86), in 4^o. Нескінчено, бо перестав виходити журнал. Порівняй лист у „Раді“ 1906, № 86, ст. 2.

Українській языкъ—велика стаття в московському „Энциклопедическомъ Словарѣ т-ва бр. Гранатъ“, 1918. Незабаром виїде в Києві по-українськи окремою книжечкою.

О малорусскихъ отглагольныхъ существительныхъ на ене й інне. М. (відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Миллера“, 1900, ст. 298—304) in 4^o.

Рецензії на „О малорусскихъ отглагольныхъ существительныхъ на ене й інне“: а) В. Доманицький—„Кіевская Старина“ 1900, № 7—8, відд. II, ст. 35—37; б) Г. Ільїнський—„Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“ 1900, кн. 2, ст. 719.

Філологічний розгляд „Бѣлорусскаго Полѣсья“ М. Довнара-Запольського й рецензії Е. Ляцького на цю працю—в „Кіевской Старинѣ“ 1896, янв. (ст. 30—42) і 1897 апр.

Розгляд „Бѣлорусскаго Полѣсья“ викликав статтю К. Михальчука: „Филологическое недоразумѣніе“ (мн. ч. прил. на „ое“) — „Кіевская Старина“ 1896, апр.

Наша языкова скрута і спосіб, як запобігти лихові—в „Зорі“ 1891, № 24.

Про „языкову скруту“ одзив Ів. Франка—„Зоря“ 1893, ст. 17.

Про нашу літературну мову—в „Літературно-Науковім Вістнику 1901, жовт., II, 39—47.—Порівняй ще: „Літературні замітки“—в „Правді“ 1891, март;—„Оригінального чи перекладаного?“—в „Народі“ 1893, № 16, ст. 170—171;—і дещо в „Буковині“ 1897 (напр. № 70: Про научність фонетичної правописи).

Про видання творів Федьковича—в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1913, жовт. II, ст. 60 (в справі поплутання букв д та г). Три питання нашого правопису Б. Грінченка з додатками проф. А. Е. Кримського. Київ 1908 (відбитка з „Рідного Краю“ №№ 24, 25 і 26). Додатки А. Кримського є скрізь у тексті, а окреме

(ст. 29—38) наведено дані про споконвічність у українців форми інфінітиву на —ть, починаючи з пам'яток XI віку.

Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством Народньої Освіти для шкільного вжитку на всій Україні. Київ 1919 (В Комісію, що затвердила ці правила, виходили: Міністер Освіти проф. І. Огієнко, акад. А. Кримський, проф. Е. Тимченко); ст. 8.

В „Російсько-Український словарь“ М. Уманця-Комара (Львів, 4 томи, 1893—1899) А. Е. Кримський прислав чимало матеріалу, про що згадує й автор словаря в т. I (ст. 319), в т. II (ст. 290), і в т. III (ст. 287). Критика Кримського на цей словарь—в „Этнографическомъ Обзорѣніи“ 1894, кн. 20.

Про „Общерусское единство языковое“—в „Буковині“ 1892, № 2 в фельетоні.

Державність української мови—розмова з інтерв'юером „Кіевской Мысли“ 1918, в кінці вересня чи в жовтні.

Огляд рукописів колекції М. Білозерського—в „Раді“ 1908, жовтень.

Про підроблені пам'ятки чеської філологічної давнини—вступна редакційна стаття на ст. 125—139 в V томі „Творів Степана Руданського“ (Львів, 1899), що їх редагував А. Е. Кримський.

Объ искусственномъ образованіи парныхъ словъ (Reimwörter), М. 1900, відбитка з „Юбилейнаго Сборника въ честь Вс. Миллера“, ст. 311—314. Підписано—„Мирза-Джафаръ“, вважаючи на те, що ідею написання тієї статті подав він.

Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду: I. Слова „вольний“ і „воля“ в якутській мові; II. Яка мова в басків. III. Про назвище „Мала Русь“—в „Новій Громаді“ 1906, липень, ст. 105—112.

Общие вопросы индо-европейскаго языковѣдѣнія, возбужденные новѣйшими археологическими открытиями въ восточномъ Туркестанѣ (въ связи съ новооткрытыми тохарскимъ и южно-хотанскимъ языками)—„Древности Восточныя“, т. IV (М. 1913), відд. II, ст. 24—27.

Памятники старины. Византійская купчая 1206 г., высѣченная въ церкви св. Іоанна Скалистаго въ Трапезунтѣ—„Трапезунтскій Военный Листокъ“ 1917, № 264 (середя 13 сентября).

XI.

З історії старо-українського письменства.

Іоаннъ Вышенскій, его жизнь и сочиненія. (З приводу розвідки д-ра Ів. Франка). Київ, 1895, ст. 83+2 (відбитка з „Кіевской Старини“ 1895, сент., ст. 211—247, та окт., ст. 1—47.

Румянцівський музей у Москві і його рукописи (які відносяться до України)—в „Життю і Слові“ 1894, май—червень, вересень—жовтень.

Къ вопросу о старинныхъ малорусскихъ религіозныхъ сказаніяхъ (на підставі пам'яток XVI—XVII в.); Київ, 1896, ст. 12 (відбитка з „Кіевской Старини“ 1896, окт., ст. 65—76).

Аристотелевы врата. (Про енциклопедію київських жидівствуючих з кінця XV-го віку) в звязку з розвідкою проф. М. Н. Сперанського „Изъ исторіи отреченныхъ книгъ“, IV, Спб. 1908—в „Этнографическомъ Обзорніи“ 1910, кн. 86—87, ст. 226—231. Передруковано, з додатками, в „Исторіи арабовъ“, т. I, 1911, ст. 127—132.

Про „Аристотелевы врата“ відзив Л. Бедржицького в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникъ“, т. 66 (1911), ст. 380 та 391; там само В. Адрианова, ст. I (що до Київського говора XV в.).

XII.

З історії українського письменства XIX віку.

Студії над Котляревським:

а) про книжку І. Стешенка „Поезія И. П. Котляревскаго“ (Київ 1899)—„Этнографическое Обзорніе“, кн. 50 (1901) ст. 143—148.—Те саме в „Отчетъ о 14-мъ присужденіи преміи А. С. Пушкина въ Императ. Академіи Наукъ“ і окремою відбиткою (Спб. 1903). (За цю оцінку, що її написав проф. А. Кримський на доручення Петербурської Академії Наук, дано проф. Кримському з Академії Наук золоту медаль).

б) Ода Сафо в перекладі Ів. Котляревського—(подано з рукопису Румянцівського Музею в Москві)—„Літературно-Науковий Вістник“ 1906, март, ст. 516—517.

До Г. Квітки-Оснoв'яненка: Для оздоровлення лубочних видавництв зладив А. Кримський московській лубочній фірмі Губанова редакцію повісток Квітки: „Перекотиполе“ (М. 1894), „Маруся“ (М. 1894), „Сердешна Оксана“ (М. 1894), „Мертвецький Великдень“ (М. 1894), „Конотопська відьма“ (М. 1895), „Через що люде бідніють“ (М. 1896). Останнє—вибірки луччих, не антидемократичних місць із Квітчиних „Листів до любезних земляків“. В чисто практичних інтєресах, харково-слобідську мову Квітчину переробив А. Кримський в цих лубочних виданнях на надніпрянську.

Студії над С. Рудацьким:

а) Про рукописи Руданського (і листи його)—в „Життю і Слові“, 1895, кн. V.

б) Твори Степана Руданського. Т.т. II, III, V. Впорядкував подавав уваги й передмови) А. Кримський. Львів 1896, 1897, 1901.

З деякими вкороченнями все це попереду друкувалося в „Зорі“ 1895, №№ 17—23; 1896, № 8, №№ 12—14, №№ 16—17, № 19, № 23 і в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1899, март, I, 239—261 („Цар-Соловей“). Видання потім передруковувалося.

Чому Олекса Стороженко покинув писати по українськи?—в „Літературно-Науковому Вістникові“ 1901, май, II, 99—102, з додатком (ст. 103—112) перекладу критичної статті з „Современника“, фатальної для Стороженка.

Студії над Ів. Франком:

а) Нарис „Франко Иванъ Яковлевичъ“—в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауза й Ефрона 1902 (полутом 71).

б) Іван Франко. Огляд його двадцяти-пятилітньої письменської праці. Львів 1898 (нескінчено, надруковано до ст. 40).

в) Про „В поті чола“—в „Зорі“ 1891, ст. 56 sqq, 75 sqq.

г) Про „Абу-Касимові капці“—в „Зорі“ 1896, №№ 19—20.

д) Про „Лис-Микита“ (Reineke-Fuchs)—в „Зорі“ 1897, № 23.

е) Аналіз „Івана Вишенського“ Франка—див. вище, в відділі XI (ст. LIV).

ж) Др. Іван Франко і російська Академія Наук—в „Раді“ 1907, № 54, ст. 4-а. Те саме в „Рідному Краї“ 1907, № 10, ст. 11.

Критики й рецензії на:

а) „Кістяки Гольбайна“ В. Масляка—в „Зорі“ 1891, № 24.

б) „Царівна“ О. Кобилянської—в „Зорі“ 1897, № 1.

в) „Перші зорі“ Т. Галіпа—в „Зорі“ 1897, № 1.

г) „Не допоможуть і чари“ М. Янчука—„Зоря“ 1891, № 9.

д) „Драми і комедії“ Тобілевича—„Зоря“ 1897, ст. 417.

е) Про український театр у Москві: „Зоря“ 1891, ст. 58 сл. (група Деркача); ст. 138 сл. (група Садовського); ст. 239 (група Мирова-Бедюха); „Літературно-Науковий Вістник“ 1900, груд. II, 194—195.

ж) Про потребу каталогів для провінціальних видань—„Зоря“ 1897, № 21.

з) „Лірні твори“ Куліди—„Літературно-Науковий Вістник“, 1898, серпень, II, ст. 117—120.

и) „Вибрані оди Горация“ В. Щурата—„Літературно-Науковий Вістник“ 1901, верес., II, 32—33.

і) Грузинські поети по українськи—„Літературно-Науковий Вістник“ 100, груд. II, 183. Хтось передрукував це і в „Кіевской Старинѣ“ 1901, янв. II, ст. 46—47.

к) Українське евангеліє—„Літературно-Науковий Вістник“, 1901, жовт. III, ст. 1.

л) Українська мова в офіційній телеграмі російського великого князя—„Літературно-Науковий Вістник“ 1901, верес. II, ст. 117.

XIII.

Редаговані А. Кримським українознавчі видання.

Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Изданіе подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. О. Е. Корша, проф. А. Е. Кримскаго, проф. М. И. Туганъ-Барановскаго, акад. А. А. Шахматова. Тісніші відділи V—VIII (Языкъ. Народная словесность. Литература древняя и новая. Искусство) оддано під спеціальне редагування акад. Шахматова, акад. Корша та проф. (тепер академіка) Кримського. А з'особна А. Е. Кримський зложив для енциклопедії статтю: „Исторія українскаго літературнаго языка“. Видання ще не скінчено.

Як голова Філологічної Секції Наукового Товариства в Києві, А. Е. Кримський являється редактором „Записок“ тієї секції.

В Українській Академії Наук доручено А. Кримському головну редакцію словника живої української мови.

XIV.

Д о п и с и.

З Москви до галицького місячника: „Правда“ 1890 року: а) март (Тарасові роковини в Москві); б) жовтень (до Драгоманова: про владчу москвичів);—грудень (Юбілей Лазаревського Інституту; пояснення для Драгоманова).

З Київщини і Москви до „Правди“ 1891 р.: а) січень (подорожні вражіння; підпис: „Івхимець“); б) лютий (підпис:—ко); липень (відповідь Вовку-Карачевському; підпис: А. Хванько):

Росіяне про Драгоманова (розмова з проф. Веселовським)—львівський „Народ“ 1891, ст. 334.

Заява Драгоманову (про свою повну згоду з ним)—„Народ“ 1891, ст. 350.

Заява в „Зорі“ 1891, ст. 240.

В обороні орієнталістики—„Народ“ 1893, № 3—4.

Співробітництво українців у галицьких часописах—„Народ“ 1893, № 6, ст. 53—55.

За ким стоїть Україна?—„Народ“ 1893, № 14, ст. 126—128.

Ну, хто ж так політикує?!—„Народ“ 1893, № 19—20, ст. 245.

Лист заадресований до „Зорі“—в „Народі“ 1894, № 7—8, ст. 111—113.

Листи до *Павлика* з приводу смерти Драгоманова—„Народ“ 1895, № 12, ст. 200—202. Те саме передруковано в Павликовій книжці: „Юбілей і смерть Драгоманова“, Львів 1896.

Листи до черновецької „*Буковини*“ 1896—1897 р. (прим. „Листи з Сирії“ 1897, №№ 70, 71, 72; про жидівський погром у Шполі, 1897, № 71).

З Москви до петербургського с.-р.-ського „*Сина Отчества*“ 1905 р.: а) про наради професорського з'їзду в академічних справах (№ 32, 26 марта); б) Къ запискѣ „О нуждахъ украинской печати“ (№ 32);— в) Востоковѣды и министерство иностранныхъ дѣлъ (№ 18, 12 марта). Звідси „Востоковѣды“ передруковано в „С.-Петербургскихъ Вѣдомостяхъ“ 1905, № 62 (13 марта);—г) В „Сынѣ Отеч.“ № 119—довгий фельетон 5 юля, знов на тему „Востоковѣды и министерство иностранныхъ дѣлъ“.

До київської „*Громадської Думки*“ 1906 р.: а) виборні шанси (до Державної Думи) в Москві—„Громадська Дума“ 1906, № 20, ст. 4;—б) Українські часописи в Москві—„Гром. Дум.“ 1906, № 21, ст. 3;— в) Лист до редакції (про „Три картини“ якогось Кримського)—1906, № 93, ст. 3;—г) Із Звиногородки (справа з панахидою по Шевченкові)—1906, № 94, ст. 4;—д) Із Звиногородки (про мішанську пімсту чорносотенному батюшці)—1906, № 140, ст. 4.

Лист про „Украинскую Грамматику“—київська „Рада“ 1906, № 86, ст. 2.

В москов. газеті „*Новь*“ 1907: а) Персидская авантюра (російського правительства)—1907, № 26 (1 февр.) та № 34 (11 февр.);— б) Еще одно поражение российской дипломатии (в Персии)—„Новь“ 1907, № 43 (22 февр.);— в) Политическія осложнения въ Сирии—„Новь“ 1907, № 46 (25 февр.);—г) стаття проти польських претенсій на Холмщину та малюнок польського гніту над русинами в Галичині—„Новь“ 1907, № 41.

Проти статті про Холмщину написав проф. М. Здзеховський: „Польско-русинский споръ“ в „Московскомъ Еженедѣльникѣ“ 1907, № 14 (7 апрѣля).

До полтавського „*Рідного Краю*“ 1907 р.: а) Др. Ів. Франко і російська Академія Наук—„Рідн. Кр.“ 1907, № 10, ст. 11; те саме повніш—у „Ради“ 1907, № 54, ст. 4;—б) Права української мови на археологічному з'їзді в Чернигові—„Рід. Кр.“ 1907, № 11, ст. 13.

До „*Ради*“ 1908: а) Лист до редакції з приводу згадки К. Б. про Богд. Кістяковського, писаної в фельетоні „Ради“—1908, № 222, ст. 4. (На цю оборону А. Кримським Богд. Кістяковського написав К. Б. нового фельетона в „Ради“ 1908, № 239, ст. 2—3);—

6) Про рукописи Білозерського—„Рада“ 1908, в одному з вересневих номерів.

В газеті „Вісти Української громади у місті Трапезунді“ 1917, № 12 (п'ятниця 7 липня): Що думають про автономію України правдиві російські демократи? (ст. 1—2).—Та ще якась друга стаття в одному з дальших чисел „Вістей“.

XV.

Основні збірки белетристичних і поетичних писань.

Повістки й ескізи з українського життя. Видано під доглядом М. Павлика. Коломия і Львів 1895, ст. IV+334. Зміст: До читача (ст. I—IV). 1. Батьківське право (ст. 1—20). 2. Історія однієї подорожі—Поганий жид (ст. 21—36).—3. Та хто ж справді тут винен? (ст. 37—66).—4. Перші дебюти одного радикала (ст. 67—138).—5. Сирота Захарко (ст. 139—172).—6. Виривки з мемуарів одного старого гріховоди (ст. 173—198).—7. В народ! (ст. 199—232).—8. Psychopathia nationalis (ст. 233—286).—9. Не порозуміються (ст. 287—332). Друге (1902), третє (1904) і 4-е (1916) вид. „Із повісток і ескізів“ містять у собі тільки № 1, № 3 та № 9. Решту російська цензура не пустила до друку. 5-е повне видання має друкуватися.

Андрій Лаговський. Повість, ч. I і ч. II. У Львові 1905; ст. VIII+252 (частина III—IV мають друкуватися в 1919 році).

Бейрутські оповідання. У Києві 1906. Ст. 72. I. „Растлініє нравів.“ (ст. 1—47).—II. Соломониця, або Соломон у спідниці (ст. 48—72). Відбитки з „Нової Громади“.

Пальмове гилля. Екзотичні поезії (1898—1901). Ч. I. У Львові 1901 (ст. VII+151; 2-е видання у Звиногородці 1902 р., ст. I—132). Зміст: Заспів (ст. 1—8). В горах Ліванських (ст. 9—14). Самотою на чужині (ст. 15—24). Нечестиве кохання (ст. 25—50). Кохання по людському (ст. 51—84). Передсмертні мелодії (ст. 85—100). Гайневі пісні (ст. 101—118). Віцлі-Пудлі, з Гайне (ст. 119—146). Викинуто російською цензурою в 2-му виданню). Остатня поезія (ст. 147—151).

Пальмове гилля. Частина друга (1903—1908). Москва 1908, ст. III+96. Зміст: Сам своє щастя розбив (ст. 1—16). Між дітьми природи (ст. 17—30). Ліричні поезії з роману „За святим ефремом Сирином“ (ст. 31—44). Віцлі-Пудлі (ст. 45—70)¹⁾. В неволі (ст. 71—82). В лісі (ст. 83—90). Перед портретом (ст. 91—93).

Третю частину „Пальмового гилля“ (1908—1919) здано до видавництва „Сіяч“, яке взагалі має передрукувати всю белетристику й поезію А. Кримського.

¹⁾ За Гейневе „Віцлі-Пудлі“ цензура підняла була проти проф. А. Кримського судовий процес.

XVI.

Госкилана белстритика.

Історія одної подорожі (=Жид-погонич)—львівська „Зоря“ 1890, ст. 337 сл., 355 сл.

Чабарашки (зібрані звідусіль, та переважно з уст ненародніх, а інтелігентських):

а) Львівське „Зеркало“ 1890, № 6 (Два українці в Москві. Під церквою. Добре затямив. Трапив на свого. І се рація. Наші діти);—1890, № 7 (Сказав правду. На селі);—1890, № 14 (Господиня й гостя);—1890, № 15 (Два москвичі. Московський філолог. Доктор і пацієнтка);—1890, № 16—17 (Батько і син);—1890, № 18 (Добра мати. Дрібні чабарашки);—1890, № 21 (У годинникаря);—1891, № 13—14 (На українських спектаклях у Великоросії. Дрібні чабарашки);

б) В „Календарі Зеркала на 1891 рік“: ст. 9 (Хома. В товаристві. До п'ятилітнього хлопця. В Москві на улиці. Жених і др.);—ст. 22 (На балі. Два крамарі. Адвокат і др.);—ст. 30 (Чутка. Мама Наді. Вдержання коня. Звертаємо) і др.;

в) Деякі в „Зорі“ 1891;

г) В „Дзвінку“ 1891, № 19, ст. 159—160 (арабські чабарашки).
Із життя „русскихъ“ емігрантів (галичан-москвофілів у Росії. Сценка з натури)—„Зеркало“ 1890, № 22,

Батьківське право. Оповідання.—„Зоря“ 1891, ст. 386 сл.

Невдачна зустріч. З російського.—„Зеркало“ 1891, № 13—14.

В неласці. Оповідання Ю. Бострема (з рос.)—„Зеркало“ 1891, № 16—17.

Подружня сімфонія (Діялог. З рос.)—Календар „Зеркала“ на 1891 р., ст. 11—14.

Лічильники. Нарис за натури, Д. Ломачевського—Календар „Зеркала“ на 1891 р., ст. 17—20.

Обережнійше з огнем. Весняна історія (з рос.)—Календар „Зеркала“ на 1891 р., ст. 33—39.

В народ! Побрехенька без тенденції. Накладом редакції „Зеркала“. Львів 1892, ст. 1—34. На ст. 35—46 додано переклад гуморески Герштекера: Новітній спосіб правити довги.

В обіймах старшого брата (Сирота Захарко). Київщанський малюнок. Львів 1892. Ст. III + 52 = Літературно-наукова бібліотека, книжка 14.

Помилилися. (Сценка в трамваї. З рос.)—„Зеркало“ 1892, № 6.

Теодор та Медор (з франц.)—„Зеркало“ 1892, № 7 та № 10.

Тещі. Оповідання Балтазара Муфія (з рос.)—„Зеркало“ 1892, № 15—16.

Фатум. Оповідання А. Грузинського (з рос.)—„Зеркало“ 1893, № 16—17.

Повістки і ескізи з українського життя. Коломия і Львів 1895, ст. IV+334 (диви в відділі XV). Довга рецензія Т. Галіпа в „Буковині“.

Ол. Авг. Левіцький дав російський переклад оповідання: „Сирота-Захарко“ в одеському „По морю и сушѣ“ 1895, в одному з осінніх чисел.

Хто ж винен? Катеринодар 1896 (вид. Ерастів).

Нудьга (=Psychopathia nationalis)—в IV томі альманаха „Складка. Спорудив К. Білиловський“, Спб. 1897.—Рец. М. Кононенка в „Кіев. Стар.“ 1897, февр., ст. 68—71; Ї. Грінченко—„Літ. Наук. Віст.“ 1898, I, ст. 94.

Із повісток і ескізів. Видання друге, виправлене. Москва 1902, ст. 138 (=видавництво „Вік“, № 5). Зміст: Не порозуміються (ст. 1—65), Батьківське право (ст. 67—96), Та хто ж таки справді винен?! (ст. 97—138).—Рец. А. Нестеровського—„Кіев. Стар.“ 1902, нб., ст. 124—126; рец. В.—„Літ.-Наук. Вістн.“, т. XVIII, ст. 25 сл.

Не порозуміються—в III томі київської антології „Вік.“ 1902.

Із повісток і ескізів. Видання третє, виправлене. Звиногородка 1904. Зміст той самий, що й у 2-му виданні. Рец. К. Я. в „Кіевск. Стар.“ 1904, дек., ст. 181—183. Таке саме вид. 4-е, 1916.

Андрій Лаговський. Повість. Частина перша. Не порозуміються. Частина друга: Туапсе. У Львові 1905; ст. VIII+252.—Рец. В. Гнатюка в „Літ.-Наук. Вістн.“ 1905, XI, ст. 165.

Бейрутські оповідання: 1) „Растлініє нравів“—в „Новій Громаді“ 1906, червень, ст. 1—48, та липень, ст. 28—52;—2) Соломонія, або Соломон у спідниці—в „Новій Громаді“ 1906, серпень, ст. 1—25.

Окрема відбитка: Бейрутські оповідання, Київ 1906, ст. 1—72. (Тут є багато друкарських помилок, яких у „Новій Громаді“ немає).—Рец. в „Раді“ 1906, № 13, фельетон.

Щирісінька правда. Казка Г. Андерсена—в московській „Зорі“ 1906, № 1—2, ст. 15—16.

Шевченкове свято в Москві 1891 р. Лірична згадка—в „Сборникъ, посвященномъ памяти Т. Г. Шевченка“, М. 1912.—Рец. в „Украинской Жизни“ 1912, кн. III, ст. 110.

В 1919 році мають бути надруковані: „За святим єфремом Сирином“ та „Порозумілися“ (=III—IV частини повісти „Андрій Лаговський“).

XVII.

В і р ш і.

Ранок на березі ставу. З Нікітіна—львівська „Зоря“ 1889, № 24 (груд. Це найперша письменницька річ А. Кримського).

Пісня над колискою—львівська „Правда“ 1890, квітень.

Два лицарі (Крапуліньські і Вашляпські). З Гейне—львівське „Зеркало“ 1890, № 8.

З Гейне: До тебе на білій плечі. Гусарські грають музики— „Зеркало“ 1890, № 14.

З турецьких народніх пісень—львів. „Народ“ 1890, № 18.

З Хейяма (з перського)—„Народ“ 1890, № 22.

Нашого полку прибуло! („І нашо батько твій хахол!“)—„Правда“ 1891, січень.

Новітне козацтво („Літо палюче. Жнива вже у розгарі“)— „Правда“ 1891, січень.

Антарова моаллака. З арабського—„Правда“ 1891, март.

Тарасове свято на чужині—„Правда“ 1891, квітень.

Весняна розмова—„Зоря“ 1891, ст. 167.

Катерина. З Некрасова („В'яне, марно гине вся краса моя“)— Календар „Зеркала“ на 1891 р., ст. 10.

З Гейне: По лісі блукаю. Рибалонька гарненька. Недвижно ясні зорі—„Буковина“ 1891, № 9.

З Гейне: Ввійшов я в світлиці. Хто кохає й нещасливо. По лісі блукаю. Рибалонька гарненька. Чи я в ночі на ліжку. Серце, серце, не нудися—„Рідний Зільник“. Альманах В. Лукича (відбитка з календаря „Просвіти“ 1891 р.), ст. 88—89.—Рец. Ос. Маковея в „Зорі“ 1892, ст. 395.

Арабська пісенька з 1001 ночі—„Буковина“ 1891, № 13.

Подорож на Гарц. З Гейне—„Буковина“ 1891, № 20 (помилкою, воно понумеровано, як ч. 19).

В знервуванні („Любо в гаю соловейко виспіває“)—„Зоря“ 1892, ст. 46.

Іділлічне кохання—„Зоря“ 1892, ст. 169.

З віршів Хейяма (з перського)—„Правда“ 1892, жовтень.

Гасне! (з Гейне)—в „Буковинському Календарі“ 1893.

Вірші Садія з його „Голистана“ та „Бустана“ (з перської мови)— в „Життю і Слові“ 1894, май—червень, липень—серпень.

З Гафиза (з перського)—„Життя і Слово“ 1895, січ.—лют.

З „Шаг-наме“ Фірдовсія—„Життя і Слово“ 1895, май—черв., верес.—жовт. Та окремою, доповненою відбиткою. Львів 1896 (=Літер. Наук. Бібл., № 7).

Арабська народня пісня („Терплю розлуку“)—„Зоря“ 1897, № 6.

До дівчини Атенки. З Байрона—„Зоря“ 1897, ст. 249.

В горах Ліванських („Нене-голубко!“)—„Зоря“ 1897, № 19, ст. 376.

Самотою на чужині (цікл віршів)—„Літер.-Наук. Вістник“, 1898, XI, ст. 154—158.

Те саме „Самотою на чужині“ передруковано в альманасі „Хвиля за хвилею“, Чернігів 1900, ст. 152—157.

Нечестиве кохання (цікл віршів)—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1900, кн. XII, ст. 241—250.

Передсмертні мелодії (цікл віршів)—„Літер. Наук. Вістн.“ 1901, кн. VI, ст. 237—241.

Пальмове гилля, Екзотичні поезії. Частина перша (1898—1901), Львів 1901, ст. VII+151.—Друге, трохи доповнене видання „Пальмового гилля“ (тільки без забороненого цензурою „Віцлі-Пущлі“ і без забороненої поезії: „Шумить-кипить бульвар“ = № 26 в циклі „Кохання по людському“) вийшло в Звиногородці 1902 (ст. 132), як № 8 видавництва „Вік“.—Рецензій та критик було з півтора десятка, див. відділ XVIII.

З переспівів А. Кримського: Ти, бачу, прихилилась (з араб. „Хамаси“ № 494). Над вечір (з Рюкерта). Ніч, а я не сплю (з араб. „Хам.“ № 479)—„Літер.-Наук. Вістн.“, 1902, кн. I, ст. 62.

В I томі антології „Вік“ (Київ 1902) передруковано цикли: В горах Ливанських, Самотою на чужині, Передсмертні мелодії (ст. 444—450). Рец. проф. Сумцова в „Южномъ Краѣ“ та по англійськи в „Athenaeum“ 1903, № 3924 (10-th January).

Далека Царівна. З Едмона Ростана—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1902, кн. IX, ст. 254.

„До Далекої Царівни“ та „Над вечір“—в „Літературному Збірникові, зложеному на спомин Олександра Кониського“, Київ 1903, ст. 111—112.

„На теми з Хейяма“ (з перського) та „З Абуль-аля Мааррійського“ (з араб.)—в альманасі „Дубове листя, альманах на згадку про П. О. Куліша“, Київ 1903, ст. 81—85.—Рец. в „Кіев. Стар.“ 1903, май, II, ст. 127.

В збірці: „З-над хмар і долин, український альманах (збірник творів сьогочасних авторів). Впорядкував і уложив Микола Вороний“, Одеса 1903, на ст. 55—58 уміщено:

„Сирійські згадки: I. Стоять зачаровані. II. Ні, ніколи од мене не вчуеш. III. З червоним блиском. IV. Не забуду я ніколи. V. Пригулив я лоб до шибки. VI. Закотилося сонечко. VII Безсонная туга в кінці притомилась.

В збірці: „Аккорди. Антологія української лірики від смерти Шевченка, уложив Ів. Франко“, у Львові 1903. На ст. 208—214: Кримський Агафангел: Поезіє, супутнице моя (ст. 208), Мій краю, за тебе (209), В горах Ливанських (210). О півночі (211), Самотою на чужині (211—213), В знервуванні („Любо в гаю соловейко висліває“, ст. 213).

Станислав Людкевич: Соло-співи з акомпаніаментом фортеп'яна. Вип. 2-й. Львів 1903, літографія Пілера і Спілки: 1) Кожним вечером царівна (= „Озриець“ Гайне, переклад Кримського); 2) Du bist, wie eine Blume.—Рец. в „Руслані“ 1903, № 151, ст. 3.

В неволі. Варіяції на свої та чужі теми. I. Стінний календар (з турецького). II. Нема на світі гірше над неволю. III. Ти, бачу, прихилилась (з араб., „Хам.“ № 494). IV. Повідають люди: як ліпив людину. V. Звідкілясь лунає сміх (з араб., Абуль-аля Мааррійський). VI. В pendant до Шлегеля: Сад цвітучий, дух пахучий—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1904, квітень, ст. 1—3.

В неволі (далі). VII. Все одкидає душа („Хам.“ № 491). VIII. Ще недавно так радів я. IX. І краси в тобі нема. X. Я їду до моря безбережного. XI. Місяць ліг на море. XII. Ніч минає, не лягаю я. XIII. Сонце ясне, сонце волі. XIV. Заповіт: Без молитви шпурніть мого трупа—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1904, липень, ст. 1—3.

Поете! ховайся од людського ока. Думки. I. На фабриці (Якось я стояв, задумавсь). II. „На ньому жилет, а не поетична мантия!“ III. В ночі на самоті (Книжку суфія-аскета). IV. Се був сон—в альманасі: „На вічну пам'ять Котляревському“, Київ 1904, ст. 285—287.—Рец. Ів. Франка в „Літер.-Наук. Вістн.“ 1904, жовтень, II, ст. 45.

В стінному календарі „Веселка“ на 1905 рік надруковано на другім боці одривних листків отакі поезії з „Пальмового гилля“: 1) На душі якась тривога (7 марта); 2) Дивись на тую зірку (12 мар.); 3) По лісі блукаю та плачу (18 мар.); 4) Жахавсь я любови (21 мар.); 5) Заклятий, понурий (3 квіт.); 6) Я б бажав: зложивши пісню (5 кв.); 7) У мене був коханий рідний край (7 кв.); 8) Серце-серце! кров'ю обкипаєш (14 кв.); 9) Марно від мене ти думи ховаєш (16 кв.); 10) На личку в тебе літо (24 кв.); 11) Із сліз моїх, любко, вродилось (26 кв.). Між квітнем і маєм вліплено надрукований листок з рецензією на „Із повісток і ескізів“ та на „Пальмове гилля“. 12) Мамо-голубко! ішла я горою (5 липня); 13) Немов дві краплі в бурнім морі (12 жовт.); 14) І весело, і страшно (16 жовт.).

В „Українському Декламаторі Розвага“ (уложив Олекса Коваленко), Київ 1905 т. I: 1) Повідають люди (ст. 216); 2) Стінний календар (ст. 265); 3) Дивувала зіма, дивувалася (ст. 270); 4) Весняна розмова (з портретом Кримського, ст. 299—300); 5) Озриець (ст. 327); 6) Царівна Далека (ст. 333); 7) О півночі (ст. 405); 8) В літку (ст. 410).

В одривному календарі „Веселка“ на 1906 рік (видавництво „Вік“) надруковано на відворотніх сторінках: 1) Безсонная туга в кінці припинилась (16 січ.); 2) Ні, ніколи од мене не вчуєш (9 лют.); 3) У мене був коханий рідний край (7 квіт.); 4) На личку в тебе літс

(24 квіт.); 5) **Стоять зачаровані**, сяйвом облиті (24 мая); 6) **Мамо-голубко!** ішла я горою (5 липня); 7) **Озриець** (18 липня); 8) **Немов дві краплі в бурнім морі** (12 жовт.); 9) **І весело і страшно** (16 жовт.); 10) **Нічка осіння похмура** (17 жовт.).

В „Українському Декламаторі: Досвітні огні“ (упорядкував Б. Грінченко) I-е вид. Київ 1906: 1) **Забрався я на шпиль** (ст. 24); 2) **Горді пальми, думні лаври** (ст. 26); 3) **Стоять зачаровані, сяйвом облиті** (ст. 110); 4) **До поета**: Як на тебе найде віщий дух пророчий (ст. 118); 5) **По піску по золотому** (ст. 214); 6) **Озриець** (ст. 228); 7) **Далека Царівна** (ст. 234); 8) **Знову серце заболіло** (ст. 253); 9) **Весняна розмова** (ст. 259—260); 10) **Тарасове свято** (ст. 261—262).

Розмова в Падерборнській діброві, з Гейне—„Руслан“ 1906, № 11, ст. 4 (дуже давній і недобрий переклад, що був колись висланий до „Правди“ 1890 р. тай десь завалаявсь у Галичині).

Сам своє щастя розбив—цікл віршів у „Новій Громаді“ 1906, кн. IX, ст. 1—7. I. **Перша зустріч**; II. **Тече розмова**; III. **За тиждень** (із Джамія, з перського); IV. **За місяць**; V. **Я рідко бачив ласку од жінок**; VI **Я молюся до Бога**; VII. **Раптом дощ**; VIII. „45—46“; IX. **Подивився я в зеркало в ранці** (з арабського-андалуського); X. **За півроку**.

Проклята смоковниця—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1906, кн. XI, ст. 196.

В „Українському Декламаторі: Розвага“ (уложив О. Коваленко), вид. 2-е, Київ 1906, т. I, передруковано он що: **Повідають люди** (ст. 244); **Дивувала зіма, дивувалася** (ст. 273, з портретом); **Стінний календар** (ст. 290); **Весняна розмова** (ст. 327—328); **Озриець** (ст. 351); **На чужині** (**Горді пальми, думні лаври**, ст. 357); **Із Сапфо** (ст. 380); **Царівна Далека** (ст. 414).

В стіннім календарі „Веселка“ на 1908 рік¹⁾: **Стінний календар** (12 січня); **Повідають люди** (5 квітня); **І чого се той ганчар** (26 черв.); **портрет А. Кримського** (28 серпня); **Вчора балакав оратор** (18 листоп.); **Мамо-голубко, ішла я зімою** (sic, зам. „горою“; 23 листоп.).

Пальмове гилля. Частина друга, М. 1908, ст. 96 (= № 8, вип. II, серії „Вік“).—Рец. М. Шаповала—„Рада“ 1908, № 136; та довга рецензія Гн. Хоткевича, здається в „Українській Хаті“.

В декламаторі „Досвітні огні“, що видав Б. Грінченко, 2-е вид. 1908 р., **вміщено всі ті самі поезії** (10 №№), що були і в I-му виданню „Досвітніх огнів“ 1906 р., та ще повністю додано цікл: „Сам своє щастя розбив“ (ст. 211—216).

В збірнику „З неволі“ (Вологда 1908): **Що значить любити?** (ст. 16; з „Хамаси“ № 526, з араб.); **В небі хмарно, в небі тяжко** (ст. 203).

¹⁾ Очевидячки, були передруки і в „Веселці“ на 1907 р. (порівняй 1905-й і 1906-й р.р.)

Українська Муза. Поетична антологія од початку до наших днів, під редакцією Олексі Коваленка, Київ 1908. В окремому розділі „Ага-фангел Кримський“ (ст. 737—750) подано зразки: В горах Ліванських (ст. 739); Горді пальми (ст. 740); Знову серце заболіло (ст. 740—741); Далека Царівна (ст. 741); До поета (ст. 741—742); Озриець (ст. 742); Мій краю, за тебе прийнять не лякаюсь (ст. 742); Стоять зачаровані, сяйвом облиті (ст. 742—743); Дивувала зима, дивувалася (ст. 743); Повідають люди (ст. 743—744); Стінний календар (ст. 744); Ніч минає, не лягаю я (ст. 744); Проклята смоковниця (ст. 745); Чи не за морем моя доля? (ст. 746); Поезіє, супутнице моя! (ст. 745—746); З цікльо: Самотою на чужині (ст. 746—748); З цікльо: Нечестиве кохання (ст. 748—750).

В 2-му томі „Українського Декламатора: Розвага“ (уложив Ол. Коваленко), Київ 1908, передруковано: 1) Стоять зачаровані, сяйвом облиті (ст. 216); 2) Мій краю, за тебе прийнять не лякаюсь (ст. 242).

Antologia współczesnych poetów ukraińskich, przełożył Sydir Twerdohlib, wstępem zaopatrzył W. Orkan. Lwów, 1910. Є дещо з Кримського (порівн. „Рада“ 1910, № 250, ст. 3).

Од весни до зими—низка віршів у „Літер.-Наук. Вістн.“ 1912, кн. XI, ст. 193—194: I) Глянь, прийшла весна красна (Εἶς τὸ ἔαρ, з Анакреонта); II. Що за гарна деревина! (Παρά τῆν οὐτῆν, з Анакреонта); III. Милій! кажу (з Міррі-Хатун, з турецького); IV. Любились ми дуже (з араб., „Хам.“ № 519); V. Мила! серце ти моє забрала (із Сенаія, з перського); VI. На старовавілонську тему (Ніколи, ніколи тобі не вернутися!); VII. Як радіє душа, як спокійно в груді.

Анатолій Доброхотовъ: Пѣсни воли и тоски (Москва?), 1912. Там є переклад якоїсь поезії Кримського (див. „Україн. Живнь“ 1912, кн. 12, ст. 1256).

„Український Декламатор: Досвітні огні“ (упорядкував Б. Гринченко) 3-є видання, Київ 1915 р. Із Кримського взято те саме, що було й у другому виданню 1908 року.

В передмові Кримського до збірки акад. Корша: „Персидські лирики X—XV в.“ (М. 1916, вид. Сабашникових, в серії „Памятники міровой литературы“) дано переклад із Джамія: „Я ішов. Ти поклонилась“ (з перськ.), на ст. XXXVIII—XXXIX.

Із східних поетів: 1) Смерть наближається (з перського: Еджель десті-ст.); 2) Робітницька доля (з Хамида Зія, з турецького, урод. 1868)—в журналі „Шлях“ 1917, кн. II.

Із східних поетів (далі): 3) З Хафиза (з перського); 4) З Джамія (з перського)—„Шлях“ 1917, кн. III.

Скали й кедри, слова А. Кримського, музика М. І. Левицького, Київ 1917. У Ідзіковського.

Горді пальми, думні лаври—в газеті „Вісти Української громади в м. Трапезонді“ 1917, № 14 (вівт. 26 вересня), ст. 2.

Я в горах над морем, на високих Таврі (в день звістки про Українську автономію)—„Вісти Укр. громади у м. Трапезонді“ 1917, № 15 (середа 4 жовтня), ст. 2.

I. П'єсни Хафиза (по рос.). П. З Хафизових пісень. Українські віршовані переклади. М. 1918, ст. 79 і далші.

В Трапезунті. Спомини з літа 1917 р., підчас московської окупації—„Шлях“ 1918, кн. XII, ст. 34—43. I. Високо-високо над Трапезунтом видно печері святії;—II. Кремль. Руїни. Дика вежа;—III. Євгенієва печера („Між церквою Євгенія“);—IV. В мечеті Орта-Хисар: 1) Над дверима стародавній напис; 2) Час мина, пливе година; 3) Коло мене мріються дві тіні;—V. Я в горах над морем, на високих Таврі;—VI. Українське кладовище в Туреччині („Як вертать до Трапезунту“).

Поет Фірдовсій. З Гейневих „Романсеро“—„Шлях“ 1919, кн. I, ст. 24—29.

В хрестоматії-декламаторі „Барвисті квітки“ (уложив С. Гаєвський), Київ 1919, внесено з Кримського: На чужині (ст. 9);—По піску, по золотому (ст. 29);—Далека Царівна (ст. 32—33);—Стоять зачаровані (ст. 39);—Тарасове свято на чужині (ст. 64—65);—Весняна розмова (ст. 75—76).

XVIII.

Критики, рецензії й відзиви про А. Е. Кримського, як поета і белетриста.

Про переклади Кримського з Гейне рец. Ос. Маковея—„Зоря“ 1892, ст. 395.

На „Повістки і ескізи“ 1895, довга критика Т. Галіпа в „Буковині“ 1896.

На „Psychopathia nationalis“ (або „Нудьга“, в альманасі „Складка“ Спб. 1907): а) М. Кононенко—в „Кіевск. Старинъ“ 1898, февр., ст. 68—71; б) Б. Грінченко—в „Літер. Наук. Вістн.“ 1898, січ., ст. 94.

Рец. на перші два видання „Пальмового гилля“ (Львів 1901, Звиногородка 1902): а) Ів. Франко—„Літер. Наук. Вістн.“ 1901, вересень, ст. 117—118. Та він же в „Л. Н. В.“ 1902, лютий, ст. 115 і сл. (довга критика: „Наша поезія в 1901 році“); б) Ів. Стешенко—„Кіевск. Стар.“ 1902, февр. ст. 131—135, та в „Научномъ Обзоръніи“ 1902, дек. (в статті: „Новѣйшая украинская поэзія“, ст. 36—55; див. про це в „Літер.-Наук. Вістн.“ 1903 лютий, і 1903 квітень, II, ст. 58).

в) Л. Лопатинський—„Руслан“ 1902 № 26, № 27, № 29 (стаття під заголовком: „Поет чи поетка?“) та ще побіжно в серпні, або вересні 1902.

г) В клерикальному „Богословському Вістнику“ 1902, т. III, вип. I. (дуже злісна; з неї екстракти в московфільському „Галичанинѣ“ 1902).

д) Л. М. Старицька-Черняхівська в „Русской Мысли“ 1902, окт., стр. 58—71 (там є і віршовані переклади з Кримського на рос. мову) та в „Кіевской Газетѣ“. Чиясь рецензія (короткий відзив) на видання „Пальмового гилля“ 1902 р.—в „Русской Мысли“ 1902, дек., ст. 421.

е) В. Гнатюк—„Літер. Наук. Вістн.“ 1903, серпень II, ст. 142.

Про ті цикли з „Пальмового гилля“, які передруковано в I томі київської антології „Вік“ 1902: а) проф. Сумцов—в „Южномъ Краѣ“; б) по англійськи в „Athenaeum“ 1903, № 3924 (10-th January).

На незакордонне (неповне) видання „Із повісток і ескізів“ 1902:

а) А. Нестеровський—в „Кіевской Старинѣ“ ноябрь, II, ст. 124—126;—б) В.—в „Літер.-Наук. Вістн.“, т. XVIII (квіт.—черв.), ст. 25 сл.

На переклади з Хейяма і з Абуль-аля Мааррійського (в альм. „Дубове листе“ 1903)—рец. в „Кіевск. Стар.“ 1903, май, II, ст. 127.

Б. Грінченко: А. Е. Кримській, какъ украинскій писатель— „Кіевск. Стар.“ 1903, январь, ст. 115—136 (і окремою відбиткою, Київ 1903, ст. 1—24). Звідси дещо передруковано у „Всемірномъ Вѣстникѣ“ 1903, февраль, ст. 196—197 (в огляді січнєвої книжки „Кіевской Старини“; підпис—И. М. Ивановъ) та в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка“, кн. 62, в науковій хроніці, ст. 8.

И. Франко: Южно-Русская литература—в „Энциклоп. Слов.“ Брокгауза й Ефрона, полутом 81 (СПб. 1904), ст. 323.

Б. Грінченко: Кримській—стаття в „Большой Энциклопедіи“ Южакова й Милюкова (вид. т-ва „Просвѣщеніє“), т. XI.

На 3-є видання „Із повісток і ескізів (Звиног. 1904)—рец. К. Я. в „Київ. Стар.“ 1904, декабрь, ст. 181—183.

На „Поете! ховайся од людського ока!“ (в збірці на пам'ять Котляревського, 1904) рец. Ів. Франка в „Літер.-Наук. Вістн.“ 1904, жовтень, II, ст. 45.

На повість „Андрій Лаговський“ (1895)—В. Гнатюк у „Літер. Наук. Вістн.“ 1905, падолист, II, ст. 165.

Побіжний одзив Труша про поезію Кримського—в „Артистичному Вістникові“ 1905, зош. 7—8, ст. 111. Порівн. „Руслан“ 1905, № 272, ст. 3.

Б. Фуссъ: Очерки современной малорусской литературы (Грабовській. Кримській. Чернявській)—в „Наукѣ и Жизни“ 1905 або 1906 (див. „Раду“ 1911, № 30, ст. 3).

На „Бейрутські оповідання“ (1906)—рец. в „Раді“ 1906, № 13, в фельетоні.

В календарі: „Промінь, перший український календарь на 1907 рік, зложив О. Перехрестов“ (Київ 1906) надруковано на ст. 56-ій портрет, з підписом: „Проф. А. Кримський, поет“.

Про белетристичні типи Кримського коротенький одзив І. Стеценка в його лекції про українське письменство—„Рада“ 1907, № 1, ст. 3.

Л. Ковальчук 10 падолиста 1907 р. в одеському товаристві „Просвіта“ зробив доклад на тему: „А. Кримський, як беллетрист“—див. „Рада“ 1907, № 261, ст. 4.—На ту саму тему Хвед. Коломийченко прочитав тоді публічний реферат в московському гурткові студентів Комерційного Інституту.

На другу частину „Пальмового гилля“ (Москва 1908) рец. дав М. Шаповал—„Рада“ 1908, № 136. І була довга рецензія Гната Хоткевича, здається, в „Українській Хаті“.

Ол. Грушевський: Агафангел Кримський (як беллетрист)—„Літер. Наук. Вістн.“ 1908, серпень, ст. 239—244 (в розвідці: „Сучасне українське письменство в його типових представниках“).

Те саме в книжці О. Грушевського: З сучасної української літератури, Київ 1909, ст. 150—155.

М. Євшан: а) З нагоди останньої збірки поезій А. Кримського (=„Пальмове гилля“, част. II).—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1909, грудень, ст. 570—576. Тут дано огляд узагалі белетристики А. Кримського, од найпершої збірки його оповіданнів.

б) М. Євшан: Під прапором мистецтва, Київ 1910, в спеціальнім розділі про Кримського.

С. Єфремов: Історія українського письменства, Спб. 1911. Про Кримського на ст. 414—416. Порівн. критику Вол. Дорошенка на книжку Єфремова—„Літер.-Наук. Вістн.“ 1911, грудень, ст. 473 сл., де про Кримського Дорошенко хотів би довести, що Єфремов не розуміє його екзотичної поезії (ст. 491—492). На те Дорошенкові відповідає Єфремов в „Раді“ 1912, № 85, фельетон, стовп. 4.

Відзив про ліричну згадку: „Шевченкове свято в Москві 1891 року“ (що вміщена в моск. „Сборникъ памяти Шевченка“) див. „Украинская Жизнь“ 1912, кн. 3, ст. 110.

„Крымскій“—стаття Ол. Грушевського в московському „Настольномъ Энциклопед. Словарѣ“ тва бр. Гранатъ, т. 26 (1914).

„Крымскій“—стаття в „Новомъ Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауза и Эфрона“, т. 23 (Спб. 1915), ст. 511—512. Портрет Кримського—в додатку до тома 24-го.

Палій (=П. Постоловський): А. Е. Кримський (літературна характеристика)—„Вісти Української Громади у м. Трапезонді“, 1917, № 14 (вівт., 26 вересня), ст. 1—2.

Про переклади Кримського з Гейне („які перевищують всі інші своєю зверхньою красою“) див. в передмові Д. Загула й В. Кобилянського до „Книги пісень“ Гайнріха Гейне, част. I, Київ 1918, ст. 1—2.

С. Єфремов: а) Коротка історія українського письменства, Київ 1918, ст. 187;—б) в статті „Украинская литература“ в „Настольномъ Энциклопедическомъ Словарѣ т-ва бр. Гранатъ“ (М. 1918).

С. Гаєвський в хрестоматії „Барвисті квітки“, Київ 1919, ст. 9.

Життєпис академіка Миколи Івановича Петрова.

Микола Іванович Петров, син дяка, народився 24 квітня 1840 р. в селі Вознесенское біля посаду Ужин, Макаріївського повіту, Костромської губернії. Вчився в Макаріївській духовній школі й Костромській духовній семінарії, звідкіля призначено було його в 1861 р. до Київської Духовної Академії. Коли він в 1865 р. скінчив Академію, призначено було його вчителем словесности до Волинської духовної семінарії; в 1868 р. одержав він ступінь магістра богословія, а в 1870 р. вибрано його доцентом Київської Академії на катедру теорії словесности, чужих літератур та історії руської літератури. В 1871 р. М. І. Петров став екстраординарним професором на тій самій кафедрі, в 1875 р. одержав ступінь доктора богословія, а в 1876 р. став ординарним професором. В 1884/5 шкільному році, коли введено новий академічний устав, покинув викладати історію руської літератури. А коли після академічного статуту 1910 р. катедру словесности й чужих літератур було в духовних академіях скасовано й заведено обмеження часу служби для академічних професорів (30-ю роками), М. І. Петрова звільнено в початку 1910/11 шкільного року від штатної посади, але залишено його при Академії позаштатним професором.

Окрім цього, з часу заснування „Церковно-Исторического и Археологического Общества при Киевской Духовной Академії“—з р. 1872-го проф. М. І. Петров займає посаду Секретаря цього „Общества“ й кустоса його „Церковно-Археологического Музея“.

За свої наукові праці проф. М. Ів. Петров скільки разів діставав почесні нагороди—„Евгенієво-Румянцевскую“ та „Макарієвскую“ премії. Крім того, 24 вересня 1886 р. від Російської Академії Наук дістав „Уваровскую“ премію за студії „Очерки украинской литературы XIX в.“ 17 березня 1898 р. Російське (б. Імперат.) Археологічне Т-во присудило йому велику золоту медаль за такі праці: „Указатель Церковно-Археологического Музея при К. Дух. Академії“, „Историко-топографические очерки древняго Киева“ та за II-й том „Описанія рукописныхъ Собраній, находящихся въ г. Киевѣ“. 10 травня 1907 р. Радою професорів Харківського Університета присуджено йому ступінь

„доктора русскаго языка и словесности“, а 11 липня того ж року цей присуд затверджено Міністром Освіти. Березня 15-го р. 1914-го Російське (б. Імператорське) Археологічне Т-во на річних загальних зборах присудило йому велику золоту медаль Т-ва за „Альбомъ достопримѣчательностей Церковно-Археологическаго Музея при К. Дух. Академіи“, вип. I, II та III. В р. 1913-му Російська Академія Наук присудила йому неповну „Макаріевскую“ премію (1000 карб.) за „Очерки исторіи украинской литературы XVII та XVIII в.в.“. В р. 1916-му Російською Академією Наук обраний членом-корреспондентом.

Проф. М. І. Петров єсть членом багатьох (більше як 40) наукових інституцій та товариств.

Бібліографія найважливіших праць акад. М. І. Петрова.

- 1) „О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Киевской Духовной Академіи отъ начала ея до преобразования въ 1819 г.“ („Труды Киевской Духовной Академіи“ за 1866, 67 та 68 р.р.—шість статей).
- 2) „Краткія свѣдѣнія объ упраздненныхъ монастыряхъ Волынской епархіи“ (Въ №№ 1—8 „Волынскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостей“ за 1867—8 р.р.).
- 3) „Очеркъ исторіи базилианскаго ордена въ бывшей Польшѣ“ („Труды К. Дух. Академіи“ за 1870, 71 і 72 р.р.—девять статей).
- 4) „О народныхъ праздникахъ въ Юго-Западной Россіи“ (Ibid. за жовтень, листопад та грудень 1871 р.).
- 5) „О вліяніи западно-европейской литературы на древне-русскую“ (Ibid. за квітень, червень та серпень 1872 р.).
- 6) „Описаніе рукописей Церковно-Археологическаго Музея при К. Дух. Академіи“ (В додатку до того ж журналу за 1874—8 р.р. та окремими відбитками: вип. I—Київ, 1875 р., вип. II—1877 р., вип. III—1879 р.).
- 7) „Отчеты Церковно-Археологическаго Общества при К. Дух. Академіи“ з 1872/73 акад. року до останніх років. (В „Труд. К. Д. Академіи“ та окремими відбитками).
- 8) „Извѣстія“ того ж самого „Общества“ з 1875 р.—1895 р. (Ibid. та окремими відбитками).
- 9) „О происхожденіи и составѣ славяно-русскаго печатнаго Пролога“ (Ibid. за 1875 р. та окремими відбитками; докторська дисертація).
- 10) „Южно-русскія легенды“ (Ibid. за березень 1877 р.).
- 11) „Драматическія сочиненія Георгія Конисскаго“ (Журн. „Древняя и Новая Россія“ за листопад 1878 р.).
- 12) „Сплѣтскій архієпископъ Маркъ Антоній de Dominia (Господнѣвичъ) и его значеніе въ южно-русской полемической литературѣ XVII вѣка“ („Труды К. Д. Академіи“ за лютий та березиль 1879 р.).
- 13) „Кіевская искусственная литература XVIII в., преимущественно драматическая“ (Ibid. за 1879 та 80 р.р. (п'ять статей) та

окремими відбитками: „Очерки украинской литературы XVIII в.—К. 1880 р.).

14) „Очерки изъ исторіи украинской литературы XIX вѣка“ (В журн. „Историческій Вѣстникъ“ за 1880—1883 р.р.; з поправками видані окремою книгою в Київі в 1884 р.).

15) „Забытыя иноческія обители“ (В журн. „Кіевская Старина“ за липень, серпень 1882 р.).

16) „Начало греко-болгарской распри и возрожденія болгарской народности“ („Труды К. Д. А.“ за травень, червень та липень 1886 р. та окремими відбитками).

17) Головна частина тексту в виданих „съ высочайшаго разрѣшенія“ книгах: „Холмская Русь“ (Петербург, 1886 р.); „Волинь“ (1888 р.); „Бѣлоруссія и Литва“ (1889 р.); „Подолія“ (1891 р.) та „Бессарабія“ (1892 р.).

18) „Описание рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Киѣвѣ“ (В „Чтеніяхъ въ Обществѣ Исторіи и Древностей при Московскомъ Университетѣ“ й окремими відбитками: випуск I—1891 р., вип. II—1897 р., вип. III—1904 р.).

19) „Новооткрытый кіевскій проповѣдникъ второй половины XVII в. (Варлаамъ Ясинскій)“ („Труды К. Д. Ак.“ за травень 1892 р.).

20) „Западно-русскія полемическія сочиненія XVI в.“ (Ibid. за лютий, березиль, квітень 1894 р.).

21) „Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в.“ (Ibid. за 1895 (4 статті) й окремими відбитками).

22) „Историко-топографическіе очерки древняго Кіева“ (Ibid., за 1896—1897 (дев'ять статей) й окремими відбитками. Київ, 1897 р.).

23) „Указатель Церковно-Археологическаго Музея при К. Дух. Академіи“ (Друге видання. Київ, 1897 р.).

24) „Интерлюдіи Митрофана Довгалевскаго, XVIII в.“. (В додатку до „Кіевской Старини“ за листопад 1897 р.).

25) „Типикъ о церковномъ и о настѣнномъ письмѣ епископа Нектарія изъ сербскаго града Велеса, 1599 г. и т. д.“ (В „Запискахъ И. Русскаго Археологическаго Общества“, за 1899 р., кн. 4, вип. 1—2).

26) „Объ упраздненной стѣнописи Великой церкви Кіево-Печерской Лавры“ (В „Трудахъ К. Д. Ак.“ за квітень, травень 1900 р.).

27) „Историко-археологическій очеркъ г. Брянска, Орловской губ., и его отношеніе къ Кіеву“ (Ibid. за січень 1901 р.).

28) „Новые матеріалы для изученія религиозно-нравственныхъ воззрѣній Н. В. Гоголя“ (Ibid., за червень 1902 р. й окремим відбитком).

29) „Первый (малорусскій) періодъ жизни и научно-философскаго развитія Гр. С. Сковороды“. (Ibid. за грудень 1902 р.).

30) „Къ біографіи украинскаго философа Гр. С. Сковороды“ (В „Кіевской Старинѣ“ за квітень 1903 р.).

31) „Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи“, Отдѣленіе второе (Т. I, ч.ч. 1 й 2, Київ 1904 р.; т.т. II і III—1906 р.; т. IV—1907 р.; т. V—1907 р.).

32) „Одинъ изъ предшественниковъ И. П. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII в. Аеанасій Кирилловичъ Лобысевичъ“ (В „Сборникѣ по славяновѣдѣнію“, вид. Рос. Академією Наук. Петербург, 1904 р.).

33) „О древней стѣнописи въ Спасской на Берестовѣ церкви“ (В „Труд. К. Д. Ак.“, за лютий 1908 р.).

34) „Кіевская искусственная литература XVII и XVIII в.в., преимущественно драматическая“ (Ibid., за 1909, 10 й 11 р.р. (въ 17 книжках). Окреме видання—Київ, 1911 р.

35) „Ученые труды по изслѣдованію недавно открытыхъ въ Кіевѣ Звѣринецкихъ пещеръ“ (Ертеля та Каманина. Друкується Російською Академією Наук).

36) „Альбомъ достопримѣчательностей Церковно-Археологическаго Музея“ (Вип. I, II, III й IV—V. Київ, 1912—1915 р.р.

37) „Опытъ реставраціи плана Кіева въ Тератургимѣ А. Кальнофойскаго 1638 года“. (Друкується Російською Академією Наук).

Окрім того, за півстоліття своєї письменської праці, акад. М. І. Петров надрукував безліч дрібніших статей і заміток, споминів і т. и., та скласти тепер їх бібліографію не пощастило.

Життєпис академіка Степана Осиповича Смаль-Стоцького¹⁾.

Степан Осипович Смаль-Стоцький народився 8 січня нов. ст. 1859 р. в с. Немілові, повіту Каменецького в Галичині. Першу науку одержав в місцевій сільській школі; до третьої класи ходив у Радохіві. В р.р. 1869—74 учився в „руській“ (українській) гімназії у Львові, пізніше у львівській же, німецькій, й по скінченні її вступив до Черновецького університету, який скінчив в 1882 р. Бувши студентом головував в українським товаристві академічним „Союз“. В році 1883-м працював у Відні, готуючись до професорської діяльності під проводом проф. Ф. Міклошича. В грудні того-ж року здав дисертацію і р. 1884-го став доктором слов'янської філології, після чого іменованій був доцентом слов'янської філології на Віденському університеті. В березні 1885 р. іменованій професором українсько-руської мови й літератури в університеті Черновецьким. З року 1892-го—член Буковинського крайового союму; з року 1905-го—заступник маршалка крайового; з року 1911-го—член австрійського парламенту. Беручи найжвавішу участь в політичній житті краю, як парламентський діяч—член націонал-демократичної партії, проф. Смаль-Стоцький поклав багато сил, працюючи в органах місцевого самоврядування й економічної організації українського населення Буковини, як фундатор кредитової організації по системі Райфайзена, як член Ради крайових залізниць та крайової Господарської Ради і як фундатор Асекураційного (життя й рентового) Товариства „Карпатія“ в Чернівцях.

В р.р. 1892—96 д-р Ст. Смаль-Стоцький редагував часопис „Буковина“, пізніше „Руську Раду“. Проф. Ст. Смаль-Стоцький член Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові й член Наукового Товариства в Києві.

¹⁾ Як життєпис акад. Ст. Смаль-Стоцького, так і бібліографію його наукових та літературних праць складено дуже коротко й неповно, лише на підставі німецького словника „Wer ist es“ (Unsere Zeitgenossen), статті про нього в галицькій „Зорі“ (1894 р.) та ч. I-ої „Хроніки Н. Тов. ім. Шевченка“, (Л. 1910). Причиною тому—відсутність зв'язків з місцем постійного пробування п. академіка й неможливість одержати від нього докладніші відомости. Пізніше в „Записках“ життєпис та бібліографію д-ра Смаль-Стоцького буде подано точніше й докладніше. . Ped.

Бібліографія праць проф. Ст. О. Смаль-Стоцького.

- 1) Über die Wirkungen der Analogie in der Deklination des Kleinrussischen (в „Archiv für slavische Philologie“, т.т. VIII та IX, 1885—86 р.р.).
- 2) Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus (в „Sitzungsberichte der K. K. Akademie der Wissenschaften“, т.т. 110, 1886 р.).
- 3) Відчит в річницю 25-літної літературної діяльності Осипа Федьковича („Дѣло“, 1886 р.).
- 4) Sendschreiben des Bischofs Hakman.
- 5) Сидір Воробкевич, ювілейна стаття („Зоря“, 1887).
- 6) В важкій боротьбі за реформу правописи: Minoritätsvotum mit Anhang (зладжене вкупі з проф. Ф. Гартнером), 1887 і 1888 р.
- 7) Два випуски „Руської Школи“ (1888 та 1891 р.р.).
- 8) Руський нарід, руська мова („Буковина“ 1888, 1889).
- 9) Критика на Руську граматику д-ра Ом. Огоновського (в спілці з проф. Ф. Гартнером: Zeitschrift für öster. Gymnasien. 1889).
- 10) Руська Правопись (під ім'ям С. Нагнибіда) 1891 р.
- 11) Образок духового життя Русинів і його основа („Буковина“ 1891 р.).
- 12) В чім наша сила („Буковина“ 1892 р.).
- 13) Критика на російсько-український словар Уманця й Спілки („Буковина“, 1893).
- 14) Рецензія на Словар Желехівського.
- 15) Рецензія на українській переклад Закона Карного.
- 16) Руська Правопись (в спілці з Ф. Гартнером, 1893).
- 17) Руська Граматика (підручник для шкіл середніх). Львів 1893 (в спілці з Ф. Гартнером).
- 18) Наука руської мови в школах середних на Буковині. („Правда“, 1894).
- 19) Товариство „Руська Бесіда“ в Чернівцях. („Правда“, 1894).
- 20) Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. Чернівці. 1897.
- 21) Котляревський і його Енеїда („Літ.-Наук. Вістн.“ 1898: „Буковина“, 1898).

- 22) Значінє Котляревського в руській літературі. („Буковина“, 1898).
- 23) Nationale und kirchliche Bestrebungen der Rumänen in der Bukowiner griechisch-orientalischen Erzdiözese, 1848—1865. Чернівці, 1899.
- 24) Друге доповнене й поправлене видання шкільної граматики. 1907.
- 25) Grammatik der Ruthenischen (ukrainischen) Sprache (вкупі з Theodor'ом Gartner'ом) Wien, 1913 (XV+550).
- 26) Характеристика наукової діяльності Івана Франка, 1913.
- 27) Ідеї Шевченкової творчости, 1914.
- 28) Читанє Шевченкових поезій („Наша Школа“, 1914).
- 29) Діди, батьки і внуки у Шевченка, 1914.
- 30) Шевченкова Містерія, 1914.
- 31) Правописні непорозуміння („Укр. Хата“, 1914).
- 32) Ruthenisch-Deutsche Gesprächsbuch.
- 33) Переклад підручника законів для громад на Буковині (110 аркушів друку, лексик. формату).

ПРОТОКОЛ № 1.

установчого засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 8-го грудня 1918 року.

Головує: найстарший літами дійсний член Академії Микола Іванович Петров.

Присутні: академик Дмитро Йванович Багалій і академик Агатангел Евтимович Кримський.

Секретарем засідання обрано наймолодшого літами акад. А. Е. Кримського.

Відповідно до закону про заснування Академії Наук, це перше засідання присвячено було самісінькому обранню службових осіб.

1. На Голову Історично-Філологічного Відділу обібрано академіка Дмитра Йвановича Багалія.

2. На Секретаря Історично-Філологічного Відділу обібрано академіка Степана Смаль-Стоцького, а заступником до Секретаря— акад. Д. І. Багалія.

3. В члени Правління Академії Наук обібрано академіка С. Смаль-Стоцького, а заступником його— акад. А. Е. Кримського.

Голова засідання, академик *М. Петров*.

Члени відділу: *Дм. Багалій*.

Секретар засідання, академик *А. Кримський*.

ПРОТОКОЛ № 2

чергового засідання Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, 11 грудня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обовязки Секретаря.

Присутні: члени Відділу акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

Прочитано й затверджено протокол попереднього установчого зібрання Відділу 8 грудня 1918 року.

1. Обговорювалося питання про кількість позаштатних академиків на Історично-Філологічному Відділі.

Ухвалено: запропонувати Спільному Зібранню число позаштатних академиків на Історично-Філологічному Відділі визначити троє.

2. В справі чергових зібрань Першого Відділу ухвалено відбувати їх до 1-го січня 1919 року кожного тижня по п'ятницям.

3. Катедри між наявними членами Першого Відділу поділено таким чином:

а) академіка Д. І. Багалія призначено на катедру історії українського народу;

б) академіка А. Е. Кримського — на катедру арабо-іранської філології;

в) академіка М. І. Петрова — на катедру історії українського письменства;

г) академіка С. Смалья-Стоцького — на катедру української мови.

Ухвалено: довести про цей поділ до відому Спільного Зібрання.

4. На катедру української народної словесности намічено ординарного професора Харківського Університету Миколу Федоровича Сумцова.

Ухвалено: доручити акад. М. І. Петрову й акад. А. Е. Кримському зложити негайно оцінку його наукових праць і одержати від професора М. Ф. Сумцова реєстр усіх його наукових розвідок і видань.

5. Намічено на посаду Директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови проф. Євгена Костянтиновича Тимченка.

Ухвалено: доручити скласти наукову оцінку його праць наукових акад. А. Е. Кримському.

6. Намічено на посаду Керівничого постійної Комісії для видавання історично-географічного словника української землі професора Київського Українського Державного Університету Олександра Сергійовича Грушевського.

7. З приводу обрахунку видатків Першого Відділу на 1919 рік ухвалено прийняти їх в тому виді, як її ухвалила колишня Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук.

8. Що до видань Першого Відділу, то ухвалено:

а) прийняти окремі видання Відділів, а не одного спільного органу всіх Відділів;

б) на Першому Відділі видавати: 1. Записки або Збірник історично-філологічного відділу, де міститимуться не-

личкі розвідки, начерки й замітки; 2. Наукові праці Постійних Комісій; 3. Окремі наукові праці по катедрах.

9. Намічено на кафедрі класи українського красного письменства історика українського новітнього письменства Сергія Олександровича Єфремова.

Ухвалено: доручити акад. А. Є. Кримському й акад. М. І. Петрову скласти оцінку праць С. О. Єфремова та одержати від його самого реєстр його наукових праць.

ПРОТОКОЛ № 3

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 13 грудня 1918 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Є. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Розглянуто й ухвалено обрахунок Першого Відділу на 1919 рік, складений Головою Відділу акад. Д. І. Багалієм на підставі проекту, виробленого Історично-Філологічною Секцією Комісії для вироблення законопроекту про утворення Академії Наук, згідно з постановою Відділу в засіданню 11 грудня (п. 7).

Обрахунок додається до цього протоколу.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій пропонував професора Українського Державного Університету Василя Евтимовича Данилевича на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток мови, письменства й історії й прочитав реєстр праць В. Е. Данилевича, їх наукову оцінку та його curriculum vitae.

Перелічені матеріали додаються до цього протоколу.

Ухвалено: перевести вибори на найближчому черговому засіданню Відділу.

4. Ухвалено доручити загальне керівництво в праці Постійної Комісії для складання словника живої української мови акад. А. Є. Кримському й надати йому право підшукувати Керівничого цієї Комісії та її співробітників.

5. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 5) акад. А. Є. Кримський оголосив curriculum vitae й список наукових праць професора Євгена Константиновича Тимченка та їх наукову оцінку.

Перелічені матеріали додаються до цього протоколу.

Ухвалено: перевести вибори проф. Є. К. Тимченка на посаду Директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови на слідуєчому черговому зібранню Відділу.

6. Академик М. І. Петров передав для „Записок Історично-Філологічного Відділу“ три нариси: а) Про Київську Духовну Академію; б) Про Г. С. Сковороду; в) Про клади.

Ухвалено: прийняти до друку.

7. Чергові засідання Відділу до кінця біжучого року перенесено на четверги.

Додаток I до протоколу № 3.

О Б Р А Х У Н О К

Першого (Історично-Філологічного Відділу) Української Академії Наук на 1919 рік.

А.

1. а) На вдержання Голови Відділу	5.000 карб.
б) „ „ Секретаря Відділу	4.000 „
2. На вдержання 14 академиків	252.000 „
3. На вдержання 2 директорів (згідно § 95 Статуту Академії і штатами Історично-Філологічного Відділу)	32.000 „

Б.

1. На Кабінет по історії мистецтва (який мається у штатах і на який треба одержувати кошти в обрахунковому порядку): на придбання річей, пам'яток мистецтва й підручників

10.000 „

2. На Постійну Комісію для видавання історично-географічного словника української землі (яка передбачається штатами):

а) Керівничому	13.000 карб.
б) на збирання джерел і платню постійним співробітникам	18.000 „
в) на справочну книгозбірню	5.000 „
г) на папір і канцелярські справи	3.000 „

Р а з о м 39.000 карб.

3. На Постійну Діалектологічну Комісію (яка теж передбачається штатами):

а) на збирання джерел і платню співробітникам	15.000 карб.
б) на справочну книгозбірню	5.000 "
в) на папір і канцелярські трати	3.000 "
	<hr/>
Р а з о м	23.000 карб.

4. На постійну Комісію для складання словника живої української мови (яка теж передбачається штатами):

а) Керівничому	13.000 карб.
б) на 3-х постійних редакторів	27.000 "
в) на збирання джерел і платню співробітникам	18.000 "
г) на справочну книгозбірню	5.000 "
д) на папір і канцелярські справи	3.000 "
	<hr/>
Р а з о м	66.000 карб.

5. На Постійну Комісію для складання історичного словника української мови (теж передбачається штатами):

а) на збирання джерел і платню співробітникам	18.000 карб.
б) на справочну книгозбірню	5.000 "
в) на папір і канцелярські справи	3.000 "
	<hr/>
Р а з о м	26.000 карб.

На чолі цієї Комісії стоятиме директор, який передбачається штатами (літ. А, п. 2).

6. На Постійну Комісію для збирання та видавання фольклорного матеріалу (теж передбачається штатами):

а) на збирання матеріалів і платню співробітникам	10.000 карб.
б) на справочну книгозбірню	5.000 "
в) на папір та канцелярські справи	3.000 "
	<hr/>
Р а з о м	18.000 карб.

7) На Постійну Комісію для видавання пам'яток новітнього письменства (теж передбачається штатами):

а) Редакторів її	13.000	карб.
б) на справочну книгозбірню	5.000	"
в) на підготовчу працю	3.000	"
г) на папір і канцелярські справи	3.000	"

Р а з о м 24.000 карб.

8. На Постійну Комісію для видавання пам'яток мови, письменства та історії (яка теж передбачається штатами):

а) Редакторів її	13.000	карб.
б) Секретареві	6.000	"
в) на справочну книгозбірню	5.000	"
г) на збирання й переписування джерел	10.000	"
д) на папір і канцелярські трати	3.000	"

Р а з о м 37.000 карб.

9. На кур'єрів для всіх Постійних Комісій 4.800 "

10. На книгозбірні справочного характеру при 14 катедрах (вони передбачені штатами) 50.000 "

11. На наукові видання Першого Відділу, його установ і Комісій:

I. На видання „Записок Першого Відділу“ (4 книжки на рік по 10 аркушів кожна—40 аркушів):

а) за друк 1.200 примірників по 1000 карб. за аркуш	40.000	карб.
б) авторський гонорар	10.000	"
в) Редакторів	6.000	"

Р а з о м 56.000 карб.

II. На видання „Українського Архіву“ (4 випуски по 25 аркушів—100 аркушів; при чому 20 аркушів розвідок; 80 аркушів джерел):

а) друкарські видатки	100.000	карб.
б) гонорар	17.000	"

Р а з о м 117.000 карб.

III. На видання українського фольклору (2 видання по 20 аркушів—40 аркушів):

- а) друкарські видатки . 40.000 карб.
 б) гонорар за розвідки і джерела . 5.800 „

Р а з о м : . 45.800 карб.

IV. На видання пам'яток новітнього письменства (20 аркушів): . 20.000 „

V. На видання наукових розвілок по катедрах (100 аркушів):

- а) на друкарські видатки . 100.000 карб.
 б) гонорар (по 250 карб.) 25.000 „

Р а з о м . . 125.000 карб.

VI. На карти, малюнки для всіх видань . 30.000 карб.

12. На чотири премії (по 5.000 карб. кожна) . 20.000 „

13. Капітал на експедиції, екскурсії, придбання колекцій, командування та наукові заповзяття . 170.000 „

14. На переклади . 50.000 „

Додаток II до протоколу № 3.

Життєпис проф. В. Е. Данилевича.

(Складений їм самим).

Данилевич Василь Евтимович народився в Курську, де його батько був на посаді, 9-го лютого (28 січня) 1872 року. В 1883 році склав вступні іспити в Уманській прогімназії, а у 1884 році переїхав до Києву, де й продовжував освіту в київській 4 гімназії, яку скінчив з срібною медаллю в 1891 році. Того ж року став студентом історичного відділу в Університеті Св. Володимира. В 1894 році одержав золоту медаль за дисертацію „Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст.“. Цю дисертацію було надруковано коштом Університету в „Университетскихъ Извѣстіяхъ“. У 1895 році скінчив Університет, а державні іспити склав у 1896 році, бо треба було доповнити й друкувати вищезгадану дисертацію. Потім Данилевич мусів був учителювати в Баку, в Дорпаті й у Ревелю. В 1901 році він увільнився з посади й переїхав до Харкова, щоби скласти магістерські іспити. У 1902 році він скінчив ці іспити в Харківському Університеті, а в початку 1903 року прочитав там же лекції pro venia

legendi й став приват-доцентом того ж **Університету**. Крім того від 1902 року він учителював по жіночих гімназіях. У 1907 році історично-філологічний відділ Університету Св. Володимира пропонував йому читати лекції по кафедрі небіжчика **Голубовського**. Данилевич згодився на цю пропозицію й переїхав до **Київа**, де й займав посаду приват-доцента до 1915 року. В **Київі** він викладав також на жіночих курсах. У 1915 році він залишив **Університет Св. Володимира** й перейшов на посаду приват-доцента й старшого асистента до **Варшавського Університету**. В самому кінці 1918 року його було обрано на кафедру московської історії в **Київському Українському Університеті**.

Від 1892 року, коли було надруковано перший **науковий твір** Данилевича, він надрукував більше 50-ти студій з **обсягу української історії, історії Білорусі, археології України й нумізматики**. Крім того він написав кілька критичних заміток про **наукові твори інших учених**. За 2 такі критичні замітки він одержав, як **рецензент**, **золоті медалі**. Як **приватний або офіційний опонент**, він брав участь у кількох диспутах. Крім того він є член кількох **десятків наукових товариств**, а також брав участь у **наукових з'їздах**. Його **слухачки й слухачі надрукували** кілька курсів, що він викладав у **Київі**, але всі ці видання треба визнати за дуже неточні.

Праці В. Е. Данилевича.

А. Історія.

- 1) Критичний розгляд дисертації пр. Филевича „Исторія древней Руси“ („Кіевская Старина“ 1896, IX).
- 2) Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст. (Київ, 1896).
- 3) Пути сообщенія Полоцкой земли до конца XIV ст. („Сборникъ Учено-Литературнаго Общества при Юрьевскомъ Университетѣ“).
- 4) Значеніе нумизматики въ изученіи русской исторіи. („Записки Харьковскаго Университета“, 1903).
- 5) Донецкое городище и городъ Донецъ („Археологическая Лѣтопись Южной Россіи“, 1904, № 4—5).
- 6) Одинъ изъ памфлетовъ на эпоху крѣпостного права („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, т. XIV).
- 7) Къ вопросу о Параскевѣ-Пракседисѣ, княжнѣ Полоцкой. („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, т. XV, 1905).
- 8) Проф. Д. И. Багалъй. (Харків, 1906).
- 9) Огляд часописів, особливо галицьких, за 1904 та 1905 рр. („Кіевская Старина“).

10) Отчетъ о командировкѣ в Москву лѣтомъ 1905 г. („Записки Харьковскаго Университета“, 1906).

11) Къ біографіи Каразина, 1907.

12) Къ исторіи управленія Слободской Украины въ XVII ст.

13) Отчетъ о командировкѣ въ Москву лѣтомъ 1907 г. („Записки Харьковскаго Университета“, 1907).

14) Третій областной Историко-Археологическій Съѣздъ въ г. Владиміръ („Записки Харьковскаго Университета“, 1907).

15) Нові дані до біографіі Ів. Сірка. („Записки Українського Наукового Товариства“, Київ, III, 1909).

16) Антоновичъ какъ профессоръ. („Чтенія Общества Нестора Лѣтописца“).

17) Роспись боршну дѣтей И. Н. Дзинковскаго. („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, XVIII).

18) По поводу одной гипотезы. (Харків, 1909).

19) Время образованія Слободскихъ черкасскихъ полковъ. („Сборникъ въ честь Ключевскаго“).

20) Критичний розгляд праці пр. Багалія і Д. П. Міллера „Исторія города Харькова“, т. II Харків, 1912. („Отчетъ Комитета о VI очередномъ присужденіи премій, учрежденныхъ Харьковскимъ Земельнымъ Банкомъ въ память 25-лѣтія царствованія Александра II“).

21) Критичний розгляд книги Сташевського „Очерки по исторіи царствованія царя Михаила Феодоровича“, т. I. Київ, 1913. („Кіевскія Университетскія Извѣстія“, 1914, X).

22) М. Е. Забѣлинъ. („Чтенія Общества Нестора Лѣтописца“).

23) Слово „Перетесь“ въ Русской Правдѣ. („Сборникъ въ честь гр. П. С. Уваровой“, Москва, 1916).

Б. Археологія:

24) Стоянка и мастерская каменнаго вѣка въ Могилевской губерніи, изслѣдованная лѣтомъ 1893 г. („Кіевская Старина“, 1895, V).

25) По поводу одного погребенія, вырѣзаннаго съ землей. („Труды Харьковскаго Предварительнаго Комитета по устройству XII Археологическаго Съѣзда въ гор. Харьковѣ“, т. I).

26) Нѣсколько стоянокъ и случайныхъ находок каменнаго вѣка.

27) Донецкое и Хорошевское городище („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, XIII).

28) Запѣтки по русской до-исторической керамикѣ („Археологическая Лѣтопись Южной Россіи“, 1903, II).

29) Стоянка и мастерская около Хухры Ахтырскаго уѣзда Харьковской губерніи („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, XVI).

- 30) Замятки по археології и нумизматикѣ („Сборникъ Харьковскаго Ист.-Фил. Общества“).
- 31) Раскопки кургановъ около с. Будъ и х. Березовки. Ахтырскаго уѣзда, Харьковской губерніи („Труды XII Археологическаго Създа“ I).
- 32) Відповідні частини в „Каталогѣ выставки XII Археологическаго Създа. Древности первобытныя“.
- 33) Те ж в „Каталогѣ выставки XIII Археологическаго Създа. Древности Первобытныя“.
- 34) Замятка о древностяхъ въ окрестностяхъ д. Кекенеизъ, Ялтинскаго уѣзда („Извѣстія Таврической Ученой Архивной Комисіи“ № 40).
- 35) Раскопка кургановъ около хут. Покровскаго Валковскаго уѣзда, Харьковской губерніи лѣтомъ 1903 года („Труды Московскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Създа въ Черниговѣ“, II, Москва 1908).
- 36) Курсъ русскихъ древностей, Київ 1908; 2-е. видання—К. 1913. (Запись лекцій по археології слушачок Київських Вищих Жіночих Курсів).
- 37) Отчетъ о раскопкахъ Курской Ученой Архивной Комисіи въ Курскомъ уѣздѣ въ маѣ и юнѣ м.м. 1907 г. („Труды Курской Ученой Архивной Комисіи“ I, Курскъ 1911).
- 38) Матеріалы для археологической карты Курскаго уѣзда. („Труды Курской Ученой Архивной Комисіи“).
- 39) Остатки неолитической культуры на территоріи Херсонеса („Сборникъ Харьковскаго Ист.-Фил. Общества“, XIX).
- 40) Музей изящныхъ искусствъ и древностей. Харків, 1910.

В. Нумизматика.

- 41) Монетные клады, принадлежащіе монцъ-Кабинету Университета Св. Владиміра, вип. I („Кіевскія Университетскія Извѣстія“, 1892).
- 42) Те ж, вип. II („Кіевскія Университетскія Извѣстія“, 1893).
- 43) Монетные клады Кіевской губерніи до первой четверти XV ст. („Труды IX Вилен. Археологическаго Създа“ I, з мапою грошових знаходок).
- 44) Матеріалы по нумизматической библиографіи. („Сборникъ Харьковскаго Ист.-Фил. Общества“, XVI).
- 45) Карта монетныхъ кладовъ и находокъ единичныхъ монетъ Харьковской губерніи („Труды XII Археологическаго Създа“, т. I, з мапою).

46) Монетные клады Екатеринославской губернии („Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго Общества по изученію края“ Катеринослав, 1905).

47) „Каталогъ выставки XII Археологическаго Съѣзда“. Нумизматическій Отдѣлъ. Харків, 1902.

48) По поводу одной рукописи XVIII ст. въ рукописномъ отдѣленіи Б-ки Архива Министерства Иностраннхъ Дѣлъ („Труды XIII Археологическаго Съѣзда“, II. Москва 1908).

Г. Сфрагистика.

49) Критичний розгляд праці Орешнікова: „Матеріали по русской сфрагистикѣ“ („Археологическая Лѣтопись Южной Россіи“, 1903).

Д. Етнографія й фольклор.

50) Этнографическій музей Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Харків 1911.

51) Заклятія на судей („Вѣстникъ Харьковскаго Ист.-Фил. Общества“, в. IV, Харків 1913).

Оцінка наукових праць професора В. Е. Данилевича.

Як видно з реєстра праць В. Е. Данилевича, його наукові інтереси торкалися різних галузів української й староруської історії, археології та нумізматики.

Найбільша по розміру і найважніша по змісту його праця— „Очеркъ історіи Полоцкой землі до к. XIV в.“ Це одна з тих численних монографій по історії древнеруських князівств-областей, котрі вийшли з школи учнів небіжчика В. Б. Антоновича. Тут вже ми бачимо ті археологічні та історико-топографічні студії, якими й потім цікавився В. Е. Данилевич. Оброблена ця монографія дуже пильно й старанно. Далі йдуть уривки з другої розвідки, тема котрої присвячена історії управління Слобідської України. Для неї автор зібрав, як це мені відомо (бо цю тему я сам йому пропонував в свій час), у московських архівах багацько документів, на підставі котрих уявилися б функції зовсім майже досі невідомого так званого „Малороссійскаго Приказа“, який видав Слобідською Україною, й діяльність московського воеводського уряду на Слобожанщині, але, на великий жаль автор ще не встиг видати цієї монографії в її цілокупності, а тільки деякі окремі екскурси. Бажаю, щоб ця збірка матеріалів і зроблена на підставі їх наукова розвідка були видані Археографічною Комісією Української Академії Наук. Вона свідчить про любов В. Е.

Данилевича до архівних дослідів і про вміння його знаходити старі акти XVII в., що й потрібно для керівничого нашої Комісії. Його праці по археології та нумізматиці свідчать, що він дуже стараний і методичний робітник і систематизатор. Університетські ж курси його по староруській історії й історіографії свідчать про те, що він добре ознайомлений взагалі з джерелами української історії, з якими йому прийдеться мати діло при видаванні актів по історії України в нашій Археографічній Комісії. Тому я й пропоную його на посаду Керівничого Археографічної Комісії Української Академії Наук.

Академик Дм. Багалій.

Додаток III до Протоколу № 3.

Життєпис проф. Є. К. Тимченка.

(Складений їм самим).

Євген Константинович Тимченко народився в Полтаві 27 жовтня 1866 року. Одержав домашню освіту в обсязі класичної гімназії. Від 1885 до 1889 р. був вільним слухачем С.-Петербурзького університету, на історично-філологічному факультеті. На початку 1889 року через занепаде здоров'я мусів перервати всякі заняття й покинути Петербург. З 1891 до 1892 року служив у Києві в офіції Уділів. В 1893 р. переїхав до Чернігова на службу в Губерніяльній Земській Управі. В 1894 р. був запрошений від Редакції „Кіевской Старини“ на опрацювання матеріалів для українського словника. Редагування словника закінчив в 1898 році. Цей словник з вимог редактора „К. С.“ був зредагований в російським правопису і пізніше на пропозицію Російської Академії Наук був переведений на український правопис. Цю роботу вже завершив Б. Грінченко, подававши нові матеріали. Під редакцією Б. Грінченка він і був виданий. Протягом 1897—1899 року Є. К. Тимченко видав „Русско-малоросійській словарь“. Назва „малоросійській“ поставлена з вимог цензури. В 1898 році одержав він посаду помішника бібліотекаря в університеті Св. Володимира. В 1901 році з доручення редакції „Кіевской Старини“ приступив до збирання матеріалу й оброблення словника писаної української мови пам'ятників XIV—XVIII вв. Цей словник разом із словником сучасної мови було подано на Костомарівську премію в Рос. Академію Наук в 1906 р. В 1907 р. видав він „Українську граматику“. В 1909 році, щоб кваліфікувати свої знання і мати змогу цілком віддатись науковій і педагогічній діяльності, залишив службу в бібліотеці і поступив дійсним студентом до Київського Університету. Того ж року на про-

позицію Київського Наукового Товариства вкупі з К. Михальчуком уложив він програму до збирання діалектичних одмін української мови. В 1910 р. скінчив університет і був запропонований від факультету до залишення при кафедрі руського язика і словесности. Того ж року Є. К. Тимченко перенісся до Варшави, одержавши посаду вчителя російської мови в прогімназії Р. Ковальського, а в 1912 р. в реальній школі А. Скрипникова. В 1911 р. склав іспити при Київському університеті на одержання ступня магістра руського язика і словесности, а по весні 1912 року прочитав в тому ж університеті дві лекції на одержання звання приват-доцента. В 1913 р. Рада Варшавських Вищих Жіночих Курсів обрала його на кафедру порівнявчого язикознавства. Того ж року Рада „Института Сельскаго Хозяйства и Лѣсоводства“ в Новій Александрії обрала його „преподавателем“ російської літератури. В 1914 р. оборонив він при С.-Петербурзькому університеті дисертацію „Функції генитива в южно-русской языковой области“ на одержання ступня магістра руського язика і словесности. В 1915 р. одержав звання приват-доцента Варшавського Університету з дорученням читати курс історичної складні руського язика і того ж року доручено йому читати лекції з порівнявчого язикознавства в тому ж університеті. В 1916 р. обрано його доцентом Варшавського університету на кафедру порівнявчого язикознавства, і з 1-го липня того-ж року затверджено екстраординарним професором на тій самій кафедрі в Дінськім університеті. В 1917 р. одержав призначення на посаду члена кодифікаційної Комісії при Міністерстві Судових Справ у Києві, а в серпні 1918 року за знищенням тої комісії урядовцем осібних доручень V класи, в тому ж Міністерстві. В листопаді того ж року під час кермування Міністерством д. Рейнбота мусів він податись до димісії. В 1918 р. проф. Є. К. Тимченка обрано екстраординарним професором на кафедру українського язика в університеті св. Володимира і на кафедру порівнявчого язикознавства в Українськім Державнім Університеті.

Праці проф. Є. К. Тимченка.

1. Русские писатели въ украинскомъ переводѣ („Новости“ 1886).
2. А. Градовський про національне питання („Правда“ 1893).
3. Розповідки з мітології („Дзвінок“ 1893—4).
4. И. П. Котляревський (по поводу 100-лѣтняго юбилея Енеиды) („Югъ Россіи“ 1897).
5. Русско-малороссійскій словарь, т. I. 1897; т. II. 1899).
6. Къ вопросу о реформѣ русскаго правописанія. Отвѣтъ г. Каллашу. („Волянь“ 1901, № 199).

7. Українська граматика, ч. I. Київ 1907.
8. Причинки до української діалектології („Зап. Наук. Тов. в Києві“ № 1).
9. Програма до збирання одмін української мови (стор. 78—2110) Київ 1909.
10. До питання про стосунок українських дум до південнослов'янського епосу („Зап. Н. Т.“, № 2).
11. Функції генитива въ южно-русской языковой области. Варшава 1913.
12. Вокатив в українській мові. Львів 1914.
13. Отвѣтъ А. И. Томсону („РФВ“. 1914).
14. Огляд праць К. Михальчука, Київ 1915.
15. Русскіе—галичане („Приазовскій Край“ 1916).
16. Лінгвістичні замітки („Шлях“ 1918).
17. Українська граматика для шкіл середніх. Київ 1918.
18. Рецензії в „РФВ“, в „Україні“, в „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“, в „Книгарі“.
19. В рукопису: Матеріяли до словника писаної української мови XIV- XVIII ст., 2 т.

Переклади:

- Калевала. Фінська народня епопея. Львів 1901.
 Метерлінг. Непрохана 1907.
 Сліпці
 В середині 1908.
 Синя пташка 1918.
 Гі-де-Мопасан. Чабанський скік 1917.
 В. Гюго. Кльод Ге. 1902.

Літографовані курси:

- Введеніє въ сравнительную грамматику инд.-европ. языковъ.
 Ростовъ-на-Дону. 1916.
 Сравнит. фонетика. Ростовъ-на-Дону. 1916.
 Сравнит. морфологія. Ростовъ-на-Дону. 1916.

Оцінка наукових праць проф. Є. К. Тимченка.

Як із короткого життєпису, так і з огляду праць проф. Є. К. Тимченка видно, що найважливіша його спеціальність—це українська лексикологія. А ще тісніш можна сказати, що в царині лексикології він найбільші дані має для того, щоби скласти словник української мови не який інакший, як історичний. Тут у проф. Тимченка є довгий ряд попередніх, підготовчих студій та пильної праці в тих сумеж-

них філологічних паростях, які дають йому спроможу взятися за історично-лексикологічну роботу з повною свідомістю, з суворим науковим методом, з великою ерудицією та з чималим уже надбаним досвідом. Бо найпередше проф. Тимченко є автор такої української граматики, де працювате вивчення фонетичних та морфологічних особливостей живої української мови щасливо сполучується з тямущим користуванням порівнюючою філологією, її законами. Далі ми бачимо, що проф. Тимченко був одним з авторів (другий був покійний Михальчук) дуже совісно складеної програми для збирання особливостей української діалектології, а це теж являється гарною запорукою для праці кожного вченого лексиколога, який, студіюючи стародавні українські пам'ятки, джерела для історії української мови, повинен легко розбиратися в пістрявім матеріалі, писанім по всяких глухих закутках нашої давньої території, і не спинятися безпомічно в нетрях усяких архаїзмів та рідких слів, які по наших стародавніх документах та рукописах нераз аж кишать. Як же ж проф. Тимченко і науково й практично гаразд знає мову польську, то це так само є великий плюс і необхідна умова для складання староукраїнського словника. Коли ж ми згадаємо, що в проф. Тимченка є вже готовий надрукований словник російсько-український, і що навіть для історичного словника вже в нього є призбірані великі матеріали, зачерпнуті із стародавніх джерел, то ми маємо признати, що історично-філологічний відділ Української Академії Наук повинен нікому инакшому, тільки проф. Тимченкові, доручити головний провід у тій академічній постійній комісії, яка має своєю метою скласти науковий історичний словник української мови.

Академик А. Кримський.

ПРОТОКОЛ № 4.

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 26 грудня 1918 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.
2. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 5), переведено вибори проф. Е. К. Тимченка, за його згодою, на посаду Директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови.

Таємним голосуванням проф. Є. К. Тимченка обібрано одногосно.

Ухвалено: подати Є. К. Тимченка на обрання Спільному Зібранню.

3. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 3) переведено вибори проф. В. Е. Данилевича, за його згодою, на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток мови, письменства та історії.

Таємним голосуванням проф. В. Ю. Данилевича обібрано одногосно.

4. Заслухано записку Голови Архівно-Бібліотечного Відділу Головного Управління Мистецтв і Національної Культури В. Л. Модзалевського про видання *актів Генерального Суду*.

Постановлено: записку цю ухвалити й асигнувати поки що 1.000 карб. (з обрахунку 1918 р., з суми, призначеної на видання) на збирання та переписування актів Генерального Суду й інших архівних джерел, під проводом В. Л. Модзалевського:

Записка В. Л. Модзалевського додається до цього протокслу.

5. Академик М. І. Петров передав до друку в „Записках Історично-Філологічного Відділу“ начерк „О межигорскомъ монастырьѣ“ й замітку „О мнимой рѣзной панагии въ Звѣринецкихъ пещерахъ“.

Ухвалено: негайно всі начерки акад. М. І. Петрова, передані до „Записок“, перекласти на українську мову, доручивши Голові Відділу акад. Д. І. Багалієві розшукати перекладачів.

6. Вирішено на 1919 рік скликати чергові засідання Першого Відділу двічі на місяць, а спочатку що тижня—по четвергах.

Додаток до Протоколу № 4.

До п. Голови Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА.

До питаннів, які й досі залишаються майже зовсім неотсвітленими в українській історичній науці, належить питання про давній Генеральний Суд, його компетенцію, склад і т. и., в той час, як вивчення діяльності цього вищого судового органу Лівобічної України має велике значіння. Тому вже кілька років я почав занотовувати всякі звістки, які торкалися діяльності цієї інституції, як от декрети Суду, окремі розпорядження генеральних суддів і т. и., при чому пізніше гетьманства Скоропадського таких нотаток я не робив, приймаючи на увагу, що діяльність Генерального Суду після утворення Малоросійської Колегії прибрала нового характеру, значно відмінного від попе-

реднього. Таким чином, у мене зібралось кілька десятків документів, які освітлюють діяльність Суду 1660—1722 років, та досить багацько вказівок на архівні та друковані джерела. Але, звичайно, ця праця провадилася мною несистематично, бо я не мав можливості вести її широко та з повною метою. По різних архівних збірках Києва мається багацько документів, які освітлюють діяльність Генерального Суду з різних боків, а проте вони залишаються невідомими мені тому, що я не міг стати до цієї справи ближче. Систематичний вибір з київських архівних збірок актів, які торкаються діяльності давнього Генерального Суду, являється конче потрібним в інтересах української історичної науки, й ця праця дасть можливість скласти збірник декретів Суду. Згаданий збірник, можна сподіватися, буде досить великим і повним і, хоча почасти, заповнить відсутність актових книг Генерального Суду, яких, як відомо, жадної не збереглося. Крім того, зібраний матеріал буде підставою для відповідної наукової розвідки, присвяченої історії цієї інституції, яка відіграла таку визначну роль во всіх сферах минулого життя України.

Якщо Історично-Філологічний Відділ співчуває зазначеній вище щілі, прошу не відмовити піддержати мене в цій справі, при чому ця піддержка, на мій погляд, могла б виявитися в формі асигнування невеликих коштів, потрібних поки що на оплату копіювання документів та в формі полекшення для мене та моїх помішників користування київськими архівними збірками, які тепер приступні для мене тільки випадково й у дуже обмеженому часі.

В разі, коли Історично-Філологічний Відділ дасть можливість мені та моїм помішникам робити перегляд джерел з зазначеною метою не тільки вдень, а і ввечері (наприклад, коли джерела частинами й часом будуть передаватися до інших інституцій, в яких можна буде працювати й увечері), то праця може піти досить хутко. Що ж до розміру первісного асигнування грошей на копіювання документів, то з свого боку я вважав би, що однієї тисячі карбованців на кілька місяців буде досить.

Про вищезазначене маю честь подати на Вашу, Пане Голово, увагу й просити про наслідки цієї записки не відмовити мене сповістити.

В. Модзалевський.

	Pages.
T. Souchitzky. Versions légendaires sur Mikhaïlyk, la Porte d'or et Batou.	85—103
Acad. D. Bahaliy. M-me Alexandre Ephimenko (+)	104—113
Notes et matériaux: Acad. N. Petroff. La Panagie, qu'on croit être appartenu à l'achevêque Michel le Syrien.—N. Storojenko. Le fondement de la ville de Krylov	114—119
Articles et notes de critique: par B. Danilévitsh, acad. N. Petroff, A. Loboda, T. Souchitzki, Paul Zaitzev	120—137
Bibliographie. Supplément à l'index de la littérature sur G. Kvitka et ses oeuvres. Par. J. Eisenstock.	138—144

PARTIE OFFICIELLE.

1. Mémoire servant à expliquer les sommes annuelles prévues pour la I-re Section de l'Académie	I—XVIII
2. Les premiers membres de l'Académie de la I-re Section (Curricula vitae et la bibliographie de leurs oeuvres):	XIX—LXXVIII
D. Bahaliy	XIX—XXXIII
A. Krymsky	XXXIV—LXX
N. Petroff	LXXI—LXXV
S. Smal-Stotzky	LXXVI—LXXVIII
3. Procès verbaux de la Section pour l'an 1918. LXXIX—XCV	
Suppléments:	
Les sommes annuelles de la Section prévues pour l'an 1919. LXXXII—LXXXV	
Curriculum vitae du prof. B. Danilévitsh et bibliographie de ses oeuvres, appréciés par l'acad. D. Bahaliy.	LXXXV—XC
Curriculum vitae du prof. E. Tymtchenko et bibliographie de ses oeuvres, appréciés par l'acad. A. Krymsky	XC—XCIII
Memorandum de V. Modzalevsky	XCIV—XCV

I. „Записки“ Відділу.

(4 книги на рік). Книга I за р. 1919—вийшла в світ; кн. II—друкується; кн. III—готується до друку.

II. „Збірник“ Відділу

(Наукові праці академиків по катедрах):

1. Акад. Д. І. Багалій. Українська історіографія; ч. I. Джерелознавство (друкується).
2. Акад. М. І. Петров. Стародавній Київ в його історично-топографічному розвитку (виготовано до друку).
3. Акад. М. Ф. Сумцов. Начерки історії української філософії (виготовано до друку).

III. „Археографічний збірник“.

Серія перша (Пам'ятки мови).

- Відділ I: 1. Пересопницьке Євангеліє (текст з розвідкою проф. О. С. Грузинського, виготовано до друку).
2. Решетилівське Учительне Євангеліє 1670 р. (готується до друку).
- Відділ II: Водяні знаки українські (готується до друку).

Серія друга (Пам'ятки письменства).

- Відділ I: Західноруські літописи (тексти з розвідкою проф. Ф. П. Сушицького; друкується).
- Відділ II: 1. Нові матеріали до історії української літератури XIX в. (з розвідками В. П. Науменка; друкується).
2. Збірник пам'яті І. Котляревського (виготовано до друку).

Серія третя (Пам'ятки історичні).

- Відділ I: 1. Акти з історії козацтва 1626—1639 рр. (зібрав П. Куліш, розвідка І. М. Каманина; виготовано до друку).
2. Акти про магдебурське право в містах лівобережної України (з розвідкою акад. Д. І. Багалія; готується до друку).
- Відділ II: Матеріали для українського руху 60-х та 70-х рр. XIX в. (з розвідкою В. Міяковського; виготовано до друку).

IV. Бібліотека українських письменників.

Повне зібрання творів І. П. Котляревського в 3-х т.т. (т. I-й виготований до друку; т.т. II-й та III-й готуються).

Ціна окремої книги „Записок“—15 карб.

Набувати можна в будинку Академії, Володимирська 54.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.

За редакцією Василя Дем'ячука.

За головним редагуванням Голови Відділу
акад. Агатангоса КРИМСЬКОГО.

Кн. II - III
(1920 - 1922).

К И Ї В
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

в світ, кн. II - III
друку.

тетрах):

зафія; ч. I. Державна
)

Його історично-філологічного
(виготовано до друку)
інської філософії (завдання)

ик".

ви).

з розвідкою проф. Д. С. М.
ку).

зліє 1670 р. (готується)

до друку).

енства).

звідкою проф. Д. С. М.

ької літератури (завдання)
рукується).

(виготовано до друку)

ичні).

39 рр. (зібрав П. М. М.)
готується до друку)
містах лівообережжя
Багалія; готується

х та 70-х рр. XIX
іано до друку).

енників.

в 3-х т.т. (завдання)
готується).

ї карб.

ОДИМИРСЬКА 54

ЗМІСТ.

А. Частина наукова.

Проф. Теохтист Сушицький, До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті Ворота та про Батія	3-28
Вадим Модзалевський, Перший військовий підкарабій (1663-1669) Роман Радунка	29-59
Олександр Дорошкевич, Критичні замітки про „Преніє Панагіота съ Азимитомъ“	60-76
Анад. Володимир Перетц, Нові дані для історії школярських братств на Україні	77-88
Анад. Сергій Єфремов, Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства	89-110
Анад. Андрій Лобода, До літературної історії Кулішевих „Записокъ о южной Руси“	111-115
Всеволод Ганцов, Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку	116-144
Анад. Агатангел Кримський, Хафиз (бл. 1300-1389)	145-193

Матеріали і замітки:

Анад. Володимир Перетц, Грамота, ц. Олексія Михайловича київським міщанам	194-196
Павло Филипович, А. Майков про Шевченка	196-198
М. Стороженко, До біографії П. Куліша (1. П. Куліш у кяво-печерській школі. 2. Листи Куліша до М. В. Стороженка)	198-215
Марія Грінченко, Спростування помилки проф. Є. Тимченка	215-216
Проф. Євген Тимченко, Відповідь М. Грінченкові на її замітку „Спростування.....“	247
Марія Грінченко, До відповіді проф. Тимченка	247

Критика й бібліографія:

Олена Чурило — Проф. С. М. Кульбакінъ, Українскій языкъ	217-220
Михайло Нозицький — Василь Щурат, Шевченко і поляки	220-230
Віктор Петров, Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанській, Заговори)	230-236
Петро Руліл — Ол. Кисіль, Шляхи розвитку українського театру	236-239
Проф. П. Клименко — Вячеслав Лининський, Україна на переломі	239-246

Б. Частина офіціальна.

Протоколи засідань Відділу за 1919 р. № 1—9	1-136
---	-------

Додатки до протоколів:

В. Модзалевський, Докладна записка про видання міських актових книг Лівобережжя	3-6
Анад. М. Сумцова життєпис, спис праць і їхня наукова оцінка	6-41
Анад. Сергія Єфремова життєпис, спис праць і їхня наукова оцінка	42-92

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.



За редакцією Василя Дем'ячука.

За головним редагуванням Голови Відділу
акад. Агатанґола КРИМСЬКОГО.



Кн. II - III
(1920 - 1922).

К И Ї В
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

Slav 3222.20

HARVARD COLLEGE LIBRARY
THE GIFT OF
ARCHIBALD GARY COOLIDGE
Apr. 27, 1926

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії, акад. **А. Кримський.**

Друковано 2000 примірників. Зам. 34.
Д. У. Д. Київ.

ЗМІСТ.

А. Частина наукова.

Проф. Теофіст Сушицький, До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті Ворота та про Батія	3-28
Вадим Модзалевський, Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка	29-59
Олександр Дорошкович, Критичні замітки про „Преніє Панагіота съ Азимитомъ“	60-76
Акад. Володимир Перетц, Нові дані для історії школярських брацтв на Україні	77-88
Акад. Сергій Єфремов, Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства	89-110
Акад. Андрій Лобода, До літературної історії Кулішевих „Записокъ о южной Руси“	111-115
Всеволод Ганцов, Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку	116-144
Акад. Агатангел Кримський, Хафиз (бл. 1300-1389)	145-193

Матеріали і замітки:

Акад. Володимир Перетц, Грамота, ц. Олексія Михайловича київським міщанам	194-196
Павло Филипович, А. Майков про Шевченка	196-198
М. Стороженко, До біографії П. Куліша (1. П. Куліш у киво-печерській школі. 2. Листи Куліша до М. В. Стороженка)	198-215
Марія Грінченкова, Спростування помилки проф. Є. Тимченка	215-216
Проф. Євген Тимченко, Відповідь М. Грінченковій на її замітку „Спростування.....“	247
Марія Грінченкова, До відповіді проф. Тимченка	247

Кратка й бібліографія:

Олена Курило — Проф. С. М. Кульбакинъ, Українській языкъ	217-220
Михайло Новицький — Василь Щурат, Шевченко і поляки	220-230
Виктор Петров, Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанській, Заговори)	230-236
Петро Руліч — Ол. Кисіль, Шляхи розвитку українського театру	236-239
Проф. П. Клименко — Вячеслав Липинський, Україна на переломі	239-246

Б. Частина офіціальна.

Протоколи засідань Відділу за 1919 р. № 1—9	1-136
---	-------

Додатки до протоколів:

В. Модзалевський, Докладна записка про видання міських актових книг Лівобережжя	3-6
Акад. М. Сумцова життєпис, спис праць і їхня наукова оцінка	6-41
Акад. Сергія Єфремова життєпис, спис праць і їхня наукова оцінка	42-92

Андрія Ніковського життєпис і спис праць	94-108
Марії Грінченкової життєпис і спис праць	109-115
Проф. Євген Тимченко, Докладна записка про Постійну Комісію для складання історичного словника укр. мови	115-116
Акад. Дмитро Багалій, Докладна записка про бібліотеку проф. Анто- новича	120-121
Всеволода Ганцова життєпис і спис праць	126-127
Григорія Голоскевича життєпис і спис праць	127
Катерини Мельник-Антоновичевої життєпис і спис праць	130-132
Проф. Олександра Грушевського життєпис і спис праць	134-136



До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія.

II.

Легенда про Батія-багатиря.

Для остаточного з'ясування нашої легенди, як бачимо, не досить історико-топографічних підстав: необхідно продовжити аналіз легенди про Батія в зв'язку з іншими літературно-етнографічними матеріалами. Для цієї мети ми беремо відому вже вченим більш як 50 літ легенду про Михайлика та Золоті ворота, що звернула на себе увагу багатьох з них, але студіювання якої ще не закінчено остаточно.

Наближення цієї останньої до нашої легенди про Батія, яка невідома досі в такому повному та закінченому, а головним чином, самостійному вигляді, можливо, допоможе нам з'ясувати те, що залишилося не з'ясованим ще в поданому вище аналізові легенди про Батія. Крім того, можливо також, що це пролле де-який світ на історію витворення й самої легенди про Михайлика.

З чим тільки її не зближували досі вчені, не маючи відповідних, найближчих до неї паралелів? Поміж усіма паралелями до неї наша легенда займе одно з перших, коли не саме важніше місце, бо вона, завдяки деяким епізодам, іноді дослівно переплітається з оповіданням про Михайлика, а саме настільки, що це останнє майже текстуально повторює де-що з цих епізодів нашої легенди.

Для найбільшої зручності в порівнянні обох творів, з огляду на велику силу різноманітних варіантів оповідання про Михайлика, розкладемо легенду про Батія на складові частини.

Уся легенда наша дає три головних малюнки: 1) про роботи селян-кріпаків в монастирях взагалі, та з'особна в Лаврі, яка посилає робітників будувати церкви—Софію та Десятинну, а також на поле в жнива і дуже гнітить цими роботами; 2) про Батія, кріпацького робітника в Лаврі, і 3) про Батія буцурмана та про його похід на Київ. Перший малюнок—це цілком пізніше напластування, яке не має

¹⁾ Див. детальний огляд літератури цього питання в Л. П. Добровольського: *Михайлик і Золоті ворота*, (Історично-літературна справка). Київ. 1913 р.

ніяких паралелів ні в одному з варіантів легенди про Михайлика. Тому ми залишимо його, обмежившись тільки потрібним для нас висновком про те, що в порівнянні з легендою про Батія (яка, власне, дійшла до нас в поданому тут варіанті¹⁾), де, очевидно, ми маємо пізніше напластування під впливом кріпацької доби),—легенда про Михайлика далеко старіша.

Другий малюнок про Батія кріпака в Лаврі може бути розкладений на слідуєчі частинні мотиви:

- 1) Одпочинок старшого Батія після роботи до полудня в полі;
- 2) орел, що над ним ширяє в південь;
- 3) того орла примічають прикащик та інші;
- 4) сповіщають ігумена Лаври про орла над Батієм;
- 5) ігумен скликає раду лаврської братії;
- 6) старець, що належав до братії, оповідає, що він вичитав в книжках, ніби Батій—багатирь-лицарь; його треба визволити, щоб він не зруйнував монастиря;
- 7) Батія визволяють і проганяють з Лаври, але разом з тим—
- 8) беруть „квиток“—ознаку його руки, яку було змочено в золотому чорнилі та приложено до паперу.

В третьому малюнку про Батія-бусурмана, який розруйнує Київ, ми зазначаємо слідуєчі епізоди-мотиви:

- 1) Батій одружився з дочкою турецького царя та й сам збився царем над половиною царства;
- 2) похід Батія на Київ;
- 3) розруйнування церков—Софії та Десятинної;
- 4) невдача з Лаврою, яку вирятовано, завдяки „квитку“ Батія, бо він од свого не міг відрікатись;
- 5) Батій лопнув на середині Дніпра;
- 6) лавра вилюдніла остільки, що „під престолом вовчиця дітей виводила“.

Для більшої ясности в порівнянні легенд про Батія та Михайлика треба додати до цього слідуєче. Легенда про Михайлика відома в 10 варіантах, які ми поділимо на дві групи: одна, де є ймення Батія, в чотирьох варіантах: один—в переказі И. Трусевича²⁾, другий з одніями, але подібний до першого, в переказі И. Новицького, третій—в запису В. Г. Ляскоронського³⁾ і четвертий—в запису Л. П. Добровольського⁴⁾; друга група, без імення Батія, в

¹⁾ Далі ми побачимо більш певне вирішення цього питання.

²⁾ „Кієвлянинъ“. 1866. № 5. Народняя преданія про Кієвъ и его окрестности: пор. 1871 р., № 71.

³⁾ Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія. К., 1900, стор. 21—22.

⁴⁾ Михайлик и Золоті ворота. К. 1913. стор. 34—35.

шости варіантах: два Куліша¹⁾, третій — Грабовського²⁾, четвертий — Ревякіна³⁾, п'ятий — М. Драгоманова⁴⁾ та шостий — М. І. Костомарова⁵⁾).

Перша група варіантів легенди про Михайлика стоїть ближче до легенди про Батія. До цієї легенди найблизчим є варіант И. Трусевича. Запис його неточний, що звичайно бувало тоді, коли записували „своїми словами“. Тому текстуальне порівняння цього варіанту зробити не можливо. Хоч в переказі самого Трусевича цей варіант одзначається белетристичним та напів літературним викладом, але, одначе, в ньому де-які частини надзвичайно подібні до нашої легенди про Батія.

„Батій былъ родомъ изъ Малой Россіи“, — оповідає Трусевич про те, що він чув од діда Кирила в Києві. „Батій почти мальчикомъ поступилъ въ Лавру послушникомъ. Когда онъ явился въ Лавру, его спросили фамилію, и откуда онъ родомъ; но Батій былъ круглый сирота, не помнилъ названія и потому отвѣчалъ, что онъ Батьків синъ. Вотъ всѣ и начали его дразнить: батьків, батів, Батій. Когда онъ былъ еще послушникомъ, ченцы (монахи) часто видѣли, какъ во время ночи, или днемъ, когда засыпалъ Батій, гдѣ-то изъ облаковъ опускался орелъ и, какъ-бы защищая его, распускалъ надъ нимъ крылья и грозилъ всѣмъ приступавшимъ когтями и клювомъ. Предчувствуя также измѣну Батія, ченцы просили его, чтобы онъ, когда сдѣлается великимъ „лицаремъ“ и будетъ воевать на Києвъ (?), не разрушилъ бы Лавры. Батій обѣщаль. Но монахи сомнѣвались и потому просили его написать расписку, въ которой бы онъ поклялся въ нерушимости Лавры. Но Батій не умѣлъ писать. Ченцы налили чернила на блюдечко, и Батій, умокнувши въ нихъ руку, приложилъ еѣ потомъ къ бумагѣ; на бумагѣ остался черный оттискъ руки со всѣми пятью пальцами. (Бумага эта и по сю пору „ховається“ в Лаврѣ).

Вскорѣ Батій оставилъ Києвъ; черезъ нѣсколько лѣтъ онъ сдѣлался начальникомъ татаръ и явился подъ Києвомъ, предводительствуя огромною ордою. Войска его расположились въ Вышгородѣ. Много разъ силился онъ овладѣть Києвомъ, но усилія его были тщетны. Въ Києвъ жилъ тогда знаменитый лицарь Михалко (построившій Михайловскій „Соборъ“), гроза татаръ и храбрый защитникъ Києва. Батій

1) Записки о южной Руси. СПб. 1856, т. I, стор. 3—5; перевидані В. Антоновичем і М. Драгомановим в „Истор. пѣсняхъ малорус. народа“. К. 1874 г. стор. 50.

2) Обозрѣніе могилъ, валовъ и городищъ Киевской губ. К. 1852 г.

3) „Основа“ 1862 р., № 12, „Сближенія и параллели“, стор. 22—24.

4) Малорусскія народныя преданія и рассказы. К., 1876 стор. 249—251.

5) Н. И. Костомаровъ. Черты народной южно-русской исторіи. Пор. В. Г. Лясковскій: „Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія“. К. 1900. стор. 21.

зналь, что пока живъ Михалко, Кіева не возьметъ никакая сила. Разъ Михалко, объѣзжая стражу, стоявшую на валахъ, увидѣлъ Батыя, сидѣвшаго со своею татарвою на Вышгородской горѣ; они обѣдали. Михалко, написавъ письмо, въ которомъ совѣтовалъ Батыю оставить Кіевъ, привязалъ его къ стрѣлѣ и пустилъ стрѣлу въ Батыя. Серебряная ложка покатилаь изъ рукъ татарскаго атамана — стрѣла пронзила ему руку. Батый, взбѣшенный отъ боли, когда прочиталъ письмо Михалка, наполненное бранью и насмѣшками, выслалъ къ Кіевлянамъ пословъ, которые, прибывъ въ городъ, требовали выдачи Михалка, угрожая, если не выдадутъ, разорить до гла городъ и истребить всѣхъ жителей, не исключая даже грудныхъ младенцевъ. Михалко клялся разбить Батыя и освободить городъ; но испуганные Кіевляне не рѣшались, собирались по улицамъ, совѣтовались и плакали. Михалко—любимецъ цѣлаго народа; народъ крѣпко вѣрилъ ему и жалѣлъ его, но еще болѣе боялся татаръ. Наконецъ, страхъ взялъ верхъ, и кіевляне рѣшили выдать Михалка Батыю. Узнавъ объ этомъ, Михалко попросилъ, чтобы ему позволили проститься съ Кіевомъ. Онъ надѣлъ свою сбрую и, сѣвъ на любимаго коня, выѣхалъ на плацъ, около Золотыхъ воротъ. Тамъ собравшемуся народу онъ въ немногихъ словахъ представилъ все плачевное будущее Кіева и заключилъ словами: „Кіяне, кіяне! Погана ваша рада!“ Сказавъ это, онъ вонзилъ копые свое въ Золотыя ворота, схватилъ ихъ на плечи и улепѣлъ изъ города. Золотыхъ воротъ не стало.

Батый, узнавъ объ отъѣздѣ Михалка, вошелъ въ Кіевъ, огнемъ и мечемъ истребилъ народъ и городъ и не оставилъ живымъ даже ни одного младенца. Кіевъ представлялъ тогда такую страшную пустыню, что въ ограбленномъ Софійскомъ соборѣ лавица родила подъ престоломъ маленькихъ дѣтенышей. Одна Лавра уцѣлѣла. Какъ только монахи услышали о вступленіи Батыя, они вывѣсили на стѣнѣ его расписку, на которой былъ чернильный оттискъ его руки. Батый вспомнилъ про обѣщаніе, которое далъ будучи послушникомъ, и подъ страхомъ смерти запретилъ татарамъ даже приближаться къ Лаврѣ.

О Михалкѣ не было ни слуху, ни духу. Думали, что онъ уѣхалъ куда-то на низъ“.

Порівнюючи цей переклад Трусевича з нашою легендою про Батія, ми одразу бачимо відсутність в першій всього того, що в другій легенді уявляється пізнішим напластуванням з доби кріпацтва. В Т¹⁾ нема не тільки всього першого малюнку Б²⁾ про те, що Лавра та монастирі володіли селянами-кріпаками, але й усього того, що в другому малюнку Б має відношення до кріпацтва. Батиеві-кріпакові в

1) Так скорочено будемо називати варіант Трусевича.

2) Так означаєм досліджуваний варіант про Батія, який записано Біленьким.

Лаврі, по варіанту Б. відповідає в Т Батий—просто послушник лаврський. Не „поштенний чоловік“ (Б) опинився в Лаврі, а хлопчик, що був з походження „малорос“. Згідно з духом народньої етимології, імення Батія одержує в Т значіння, яким відрізняється од Б. (Батій чи Батьків—Батів, син батька—загальне родове, замість власного).

Додати ще треба, що зазначена етимологія занадто незвичайна, але показує, що народ, який утворив легенду, забув історичне значіння імення Батий—Батій. Очевидно, варіант цей—пізній.

Слідуючі два мотиви—про орла, який шугав над Батиєм, та про квитка, де був відбиток на папері руки Батія, яку було вмочено в чорнила, вважаються за тотожні, однакові, як в Б., так і в Т. Через таку тотожність двох головних мотивів в цій частині легенди виявляється дуже близька схожість Б. і Т. в цьому малюнку, в його шлому.

В дальшій частині Батій—зрадник в обох легендах, бусурман—в Б. та отаман турок—в Т. Коли ми залишимо мотив про шлюб Батія з турецькою царівною та про заволодіння половиною турецького царства, то побачимо, що Т. згідно з Б. оповідає про похід Батія до Києва (Т додає, що Батій „стал под Вышгородом“). Але далі виявляється ріжниця: Б оповідає про розруйнування Софії та Десятинної і разом з цим про те, що Лавра зосталась непорушеною, а Т вставляє величезний додаток про Михалка. Облога Києва Батиєм була невдачною, бо обороняв місто Михалко-лицарь, що пустив стрілу в татар. Через те Михалка, згідно вимозі Батія, було приговорено видати останньому. Тоді Михалко виїхав зовсім з Києва. І тільки після цього Батій пограбував Київ, з'осібна ж Софійський собор. Лише завдяки квитку Батія—відбитка його руки—Лавру було помилувано.

Найбільш відмінним є додаток про Михалка. По-перше, його зазначено, як будівничого Михайлівського „собора“, а далі, як хороброго оборонця Києва, страшного для татар. Поки живе Михалко, Київом не заволодіє ніхто. Такі яскраві риси варіанту Трусевича невідомі для більшості дослідників легенди про Михалка й Золоті ворота: вони ж відсутні у всіх останніх надрукованих та відомих вченому світові варіантах легенди. Отже ці риси й приводять до такої гадки: чи не відбився в образі Михайлика-оборонця Києва, просто св. архангел Михаїл—покровитель м. Києва: гербом м. Києва і є як раз образ св. Михаїла. Не має значіння те, коли офіційально встановлено для Києва цього герба, на якому виставлено св. архангела Михаїла з величезними крилами та довгим мечем, подібним до списа. Одначе треба зазначити, що для пізніщих часів та для київської губернії неофіційно цей архангел давно міг вважатись в народі за оборонця-покровителя Києва ще з часів до татарського наступу Батія, себ-то з XI в., коли

було збудовано Михайлівського монастиря. Можливо через це, в запису Б і зазначено, що Батій, зруйнувавши Софію та Десятинну та маючи намір спалити й Лавру, Михайлівського, одначе, звелів не чіпати.

Тільки таке тлумачіння, на нашу думку, може допомогти задовольняючому з'ясуванню змісту другої видатної частини в варіанті Т., якої не маємо в інших записах легенди і яка через те невідома всім дослідникам. Михайло, коли залишав Київ, не поїхав на коні, як розповідається в інших записах, а „улетѣлъ изъ города“. Про коня в цій частині легенди зовсім нема нічого, але в других місцях Михалко виставляється, як „знаменитий лицарь“, що одягає всю свою „сбрую“ (зброю) з тим, щоб, сівши на свого любого коня, виїхати на площу.

Що ж до хронологічного пристосування варіанту Т., то з цього боку треба зазначити, що він значно старший в порівнянні з Б, і не має напластунів його од кріпацької доби. В ньому легко додати одгук подій в Києві 1482 р., а потім XVI в. Для цього досить 1) зазначити вираз: „Кієвъ представлялъ тогда такую страшную пустыню, что въ ограбленномъ софійскомъ соборѣ львица родила подъ престоломъ маленькихъ дѣтенышей“, та 2) згадати те, що було раніш висловлено про джерела подібних місць в Б. Очевидно, варіант Т не старше, як 1482 р., а всього можливіше—XI чи навіть XVII в.в.

За ці часи козацтва, як за правдоподібнішу дату, говорять такі епітети Батія, як „великий лицар“, „татарський отаман“,—та Михалка—„знаменитий лицарь“, „коханець цілого народу“, який власне тепер приймав дуже жваву участь в історичних подіях своїх сучасників. Батій і тут, як і в Б.—ренегат. Він одержує від Михалка листа, якого „наполнено брањю и насмѣшками“; це нагадує нам знаменитого листа запорожців до турецького султана, який теж був повний лайки та глузування.

Що ж до засобу пересилки листа, якого було прив'язано до стріли та пущено з нею в Батія з-за валів обложеного міста, то це засіб звичайно книжковий. Корсунь було завойовано Володимиром завдяки тому, що „мужъ именемъ Анастасъ Корсунянинъ стрѣли. написавъ на стрѣлѣ кладязи. иже суть за тобою и въ востока. ис того вода идетъ по трубѣ. копавше преимите воду“¹⁾. Те ж саме ми зустрічаємо в друкованих виданнях київських XVII в., наприклад, в Си-

1) П. С. Р. Л., т. II. Патьєвськ. літоп., вид. 2. СПб. стяб. 95: пор. Синопис, вид. 1680 р., стор. 63: пор. Хронограф М. А. Максимовича, лл. 465 об.

нописі та в рукописах тогож часу, як українські хронографи, напр., список Максимовича, першої половини XVII в. ¹⁾).

Таким робом варіант Т, як старіший в поданому змістові від Б—можливо останньої варіації того пореказу, ніби цілком пристосовується до доби козаччини своїми відгуками історичних ментів, які по своєму відбилися в народніх споминах. Найстарші з цих відгуків майже не ведуть нас далі, як до 1482 р. В варіанті Т не говориться ні про яке будівання Софії та Десятинної, що є в Б. Отже коли вважати штучним наше тлумачення цих мотивів в тому напрямку, що вони відносяться до доби Петра Могили, XVII ст., і замість цього віднести їх до старішої доби, то, по об'єднанню з другими відгуками старовини, найстарше ядро нашої легенди Б все ж буде старішим, ніж варіант Т. Батій в варіанті Б є старішим, бо не має пізнішого пояснення, яке є в Т.

Останній, як твір майже цілком XVI—XVII ст., уявляється нам народнім заміром уяснити книжкові звістки про забутого Батія на тлі незабутніх подій не дуже давнього знищення Києва Менглі-Гиреем, „огнемъ и мечемъ истребившимъ народъ и городъ и не оставившимъ въ живыхъ даже ни одного младенца, такъ что Кіевъ представлялъ тогда страшную пустыню“.

В такому розумінню варіант Т є споріднений з Б. Але останній відзначається суцільністю в напрямку змалювання одного тільки героя—Батія—і не роздвоюється, як варіант Т, що виставляє нового героя Михайлика. З другого боку, варіант Б складніший, ніж Т, а саме тим, що в ньому відбилися дуже різноманітні доби та велика сила напластувань. В даному разі для нас цікаво зазначити, що варіант Б, і не дивлячись на напластування XIX ст. (кріпацтво), старішим зерном своїм—відгуком XVII ст., (який є головним в варіанті Т), не цілком пристосовується до цієї доби, а має старші відгуки, ніж Т.

Відгуки ці такі: Батій в Т просто „начальникъ татаръ“, чи навіть „татарській атаманъ“; в Б „бусурменській царь идетъ не только подъ Кіевъ“ (Т), але і взагалі „на городи хрестьянські“ (Б). розруйнує не все, а тільки Софію та Десятинну, не займаючи Лаври (Т) та Михайлівського монастиря. Батій історичний, як відомо, зруйнував тільки одну Десятинну церкву, і то не як церкву, а як до певної міри фортецю, де заховались кияне, і деякі з них навіть з майном, що було для завойовника цінним та приваблюючим.

Все це дає нам підвалину вважати оповідання про Михайлика та Золоті ворота пізнішим додатком в старішому оповіданні про Батія—

¹⁾ Переховується тепер в бібліотечі В. П. Науменка: з його ласкавого дозволу ми й користувались цим цінним рукописом, що переходить до Національної Бібліотеки.

Батія. А чи не це пізніше з'ясування народом, в релігійному напрямку, звістки про розруйнування Київа Батием? Аджеж про нього ходили перекази, що перебільшували його жорстокість до церков та монастирів під впливом нових і дійсно все більш немилосердних знишень міст! Можливо, що це народне з'ясування мало на меті показати, як бусурмани-турки могли так часто та успішно нищити святині православного Київа—матери християнських городів, якої оборонцем та покровителем був св. архангел Михаїл. Український автор, під впливом чисто-народнього захоплення своїми запоріжськими героями, міг виставити Михайла лицарем-багатирем і покровителем Київа; про нього він і розповідає, що поки він в Київі— „Кіева не возьмєтъ никакая сила“. І тільки непевність киян, коли страх взяв перемогу над любов'ю до Михайла, чи не видати його Батиеві, спричинилася тому, що Михалко залишив Київ, позбавивши його своєї оборони. Тільки тоді, коли місто позбавлено було оборони покровителя, який полетів десь з Золотими ворітьми на плечах, увіткнувши в них спис, кияне по своїй вині могли підпасти татарському плундруванню. Таке розуміння легенди є найбільше певним: такий її змісл.

Київ цілком міг перетерпіти від бусурман, при зазначеному тлумачінню історичних подій, яке дає можливість задовольнити релігійні почуття простого люду, бо цей люд гадає, що біда счиняється від людських гріхів, а не од того, що святі-оборонці київських святинь не змогли їх захищати. Простий люд не міг собі уявити, щоб центральну святиню Київа—Лавру, з її святинями, було віддано на поталу та знищення нечестивому Батиеві і подібним йому розбишакам. От чому народня фантазія в обох наших легендах так вигадливо утворила та по своєму мотивувала помилування Батием Лаври. Не милість бусурмана, якою він не міг відзначатись, по народній думці, виявилась на цей раз, а колишня милість до нього самої Лаври, вихованцем якої його показано в варіанті Т, де просто говориться: „одни только нехристи татары могли посягнуть рукою на храмы Божіи, но этого не позволилъ имъ тогдашній ихъ начальникъ Батій, который самъ воспитывался въ Кіевской Лаврѣ“.

Такі треба зазначити своєрідні мотиви з психології народної творчости. В них історичний Батій перетворюється в епічного Батія—послушника лаврського. Передбачаючи його зраду, легенда поперед бере в нього квиток—ознаку, яка потім визволяє лаврські святощі від поруги ренегата нехриста. Для того щоб так ґрунтовно забути про історичного Батія та реальні обставини розруйнування Київа, необхідні століття, які відділяють автора легенди од 1240 р. Це могло бути в XVI—XVII в.в. З цього боку ми зовсім погоджуємось з видавцями „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ В. Антонови-

чем та М. Драгомановим, а саме в тому, що „описуємаємя въ легендѣ событія, вѣроятно, обломокъ эпической пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ“¹⁾; але додамо до цього відносно розібраних нами варіантів, які були невідомі їм: цей „обломок“ має досить пізніше напластування, мабуть XVII ст.

Третій варіант нашої легенди (в переказі И. Новицького), є подібний до двох вищезазначених, а саме в тім, що розповідається про минуле Батя. Цією частиною змісту всі три варіанти відрізняються від усіх інших. Третій з них дає дуже короткий зміст в вільному переказі И. Новицького. Ось він: „Батій, сынъ мужика, изъ окрестностей Кіева, бросилъ своего отца и ушелъ куда-то въ пастухи: онъ зналъ, что его ожидаетъ въ будущемъ. Въ ту пору умеръ турецкій царь. Наслѣдники его перессорились за право наслѣдства, и старѣйшины народа, не могши сдѣлать выбора между ними, отстранили ихъ обоихъ. Для избранія же царя придумали пустить на свободу неукротимаго коня прежняго царя, и того, кто пріѣдетъ на этомъ конѣ, избрать царемъ. Конь пусился въ русскую землю и остановился передъ Батыемъ, который такимъ образомъ попавъ въ цари“.

Далі обидва варіанти (Новицького та Трусевича) схожі: йде сповідання про здобуття Кііва татарами після того, як кияне вирішили видати Батиеві лицаря Михайлика, який один міг би їх оборонити. Він од'їхав до Царгороду, піднявши на спис Золоті ворота, дорікаючи киянам за їх нерозуміння:

Кіяне-кіяне, панове-громадо!

Погана ваша рада.

Колиб ви Михайлика не оддавали,

Николи б татари Кііва не достали“.

Тоді татари, що пообіцяли помилування за видачу Михайлика, кинулись на обложене місто та винищили всіх од малого й до великого.

Автор цього оповідання, подавши його, зазначає слідуєче: „основа этой легенды, несомнѣнно, народно-историческая. Легенда окрасила истическимъ свѣтомъ личность Батя, сохранившую, однако, самое имя“. В другому місці, в рецензії на видання „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“, И. Новицький доповнює видання так: „легенда о Золотыхъ воротахъ не только вѣроятно, но и навѣрно обломокъ эпической пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ: такъ судимъ мы по извѣстному намъ болѣе полному варіанту. Въ немъ сохранилось даже имя безбожнаго Батя“.

Але зостається питанням, чи цей повніший варіант дає нам підвалини для більшої певности в тому, ніж попередній переказ в ТР

¹⁾ Т. I, стор. 51.

При порівнянні варіанту Н.¹⁾ з попередніми перш од усього звертає тут на себе увагу нова еволюція з іменням Батія. „Поштенний чоловік“ в Б., потім „басурман“, він ніде не прозивається турецьким, а тільки „басурменським царем“, і тому можливо розуміти цей останній вираз, як „татарський цар“. В запису Т. він вже тратить своє власне ймення, одержуючи лише прізвище по батькові: батьків син, чи батів, батій. А в варіанті Н. Батій здобув ще більшу реальність свого походження та своєї долі, як це склалось про нього в пізніші часи. Він не тільки син мужика, але ще й з околиць Київа; він залишив свого батька, став пастухом. Опісля, завдяки казковому коневі, який нагадає нам „неукротимаго“ коня Олександра Македонського, Батій робиться турецьким царем. Сплундрування їм Київа описано в Н. дуже скорочено. В варіанті Н. ми зовсім не бачимо не тільки вказівки на Софію та Десятинну, з помилуванням Михайлівського монастиря, як це зазначається в Б., але й відомости про вилюднення Лаври (чи Софії) та її визволення, завдяки квітку Батія, про що є в обох попередніх варіантах, Б. і Т.

Поруч з тим, коли скорочувалось поступово все те, що торкалось Батія та його наступу на Київ, все більш поширювався додатковий епізод про Михайлика та Золоті ворота. На жаль, в дуже скороченому вигляді даючи свій варіант, Новицький, торкнувшись епізода про Михайлика, зазначає, що „оба варіанта сходяться“, поширюючи тут переказ Т., в якому ми читаємо всього лише:

„Кієвляне, кієвляне! погана ваша рада!“.

а в Н. повніша промова Михайлика:

„Кіяне-кіяне, панове громада!

Погана ваша рада:

Коли б ви Михайлика не оддавали,
Ніколи б татари Київа не дістали“.

Коли зрівняти підкреслений нами додаток до промови Михайлика в варіанті Н. з словами про Батія в переказі Т—„Батій зналъ, что пока живъ Михалко, Кієва не возьметъ никакая сила“, то одразу видно, що це одна й та-ж думка. Те, що висловлено про Батія в Т. в прозаїчній формі, перероблено в Н. в епічно-віршову. Що тут треба добачати як раз таку власне еволюцію, а не навпаки, видно з того, що й досі, не дивлячись на розвідки дослідників фаховців²⁾, ми не маємо ні одного запису народніх українських дум, які були б старіші від 1648, 1650-х та 1660-х років. Відносно нашої легенди як раз стоїть питання про те, чи епізод з Михайликом, оскільки

¹⁾ Назвемо так для скорочення варіант легенди, яку переказано Новицьким.

²⁾ Историческія пѣсни малорусскаго народа. К., 1874 т. I. стор. 51.

він містить в собі вірш з чотирьох рядків, що є старіший всеї легенди— XVII в.—не може бути віднесений ще до більш старішої доби?

От чому дуже сумнівною уявляється нам думка Антоновича та Драгоманова, які гадали, що легенда про Михайлика „образовалась из древней думы, утратившей постепенно стихотворный эпический характер“: „уцѣлѣвшее четверостишіе служитъ [тому] яснымъ доказательствомъ“¹⁾. Навпаки: можна більш погодитись з думкою Олександра Веселовського, що нема підстави вважати за частину старої думи те місце легенди, де Михайлик звертається до Киян віршами. Ця думка О. Веселовського більш відповідає історії українських народніх дум, а зазначений вірш міг бути вставлений пізніш в прозаїчний переказ²⁾. І, дійсно, як виявляє порівняний нами матеріал, невідомий Антоновичеві та Драгоманову, цей вірш міг бути простим перероблюванням прозаїчного оповідання. Коротенька в Т. промова Михайлика, всього в два рядки, в Н. подвоюється, а в деяких варіантах, як побачимо, змінюється ще більш, збільшуючись в одному з них до 10 рядків пізнішого характеру з побутовими рисами семейного змісту...

Виходить, що варіант Н. дуже скорочував епізод з Батієм; він викинув його відношення до Лаври, мотив з орлом, який шугав над ним, а в зв'язку з цим і квіток його, одступництво, руйнацію церков та повернення їх в пустку, помилювання Лаври, нарешті перевернув Батія в мужицького пастуха. Оцей пастух укrotив казкового коня та сам став турецьким царем. З другого боку варіант Н. поширює епізод з Михайликом, власне його віршову промову. В такому вигляді він здається нам більш, ніж перші два— Б. і Т., позбавленим історичних рис: легендарно-історичне оповідання в ньому перетворилось в казкову легенду, в якій зміцнився епічний характер в самому йменні Батія. З огляду на це варіант Новицького неначе не має тих старовинних відгуків історії, які ми зазначили в легенді про Батія в запису Біленького.

Перейдемо далі до варіантів про Михайлика, в яких нічого не говорить про Батія до його походу на Київ. Їх всього два; вони дуже близькі по змісту, і тому ми розглянемо їх разом. Обидва вони записані недалеко від Києва—один в д. Почтова Вита, біля станції Боярки. Л. П. Добровольським³⁾, спочатку 1907 р.; потім його пере-

¹⁾ Пор. В. Н. Перетць. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. I, ч. I, СПб 1900, стор. 94—99, 103. Пор. Н. И. Петровъ. Очерки изъ истории украинской литературы XVII и XVIII в.в. К. 1911, стор. 33—59.

²⁾ „С.-Петербургскія Вѣдомости“, 1874, № 278. Пор. Журн. Мин. Нар. Просв. 1875, май, стор. 78—79.

³⁾ Михайлик і Золоті ворота. К. 1913 р.; назвемо його В. (витинським).

вірено 1912 р.; другого записано в м. Трипілью в осени 1897 р. В. Г. Ляскоронським¹⁾.

Зміст їх такий. „Коли Київ було обложено Батієм, то Михайло (багатир—по В.; 17 літ по Тр.) пустив стрілу в Батія (З лука в полумисок по Б.; з запискою такого змісту: „простояв ти сім літ, ще й стільки простойш, а нас не звоєш, поки я буду”—по Тр.). Батій послав сказати: „оддайте мені одного чоловіка (В), мальчика Михайла (Тр.), і я не буду брати Києва“. Тоді Михайло (звелів дати собі коня, та сівши на його—Тр.) і каже:

В.—„Кияне, городяне (alias—київська громадо)!

Погана (alias г на) ваша рада:

Пропадете, як руда миша!“

Тр.—„Громадо, громадо!

Г на ваша рада.

Був сокіл

Да випустили з рук:

Ні Батію (не дамсь), ні вам!“

Після цього сів на коня та взяв на спис Золоті ворота (вдарив лише по ним—по В.), поїхав. А по Тр. продовжує промову:

„Тоді я Золоті ворота принесу,

Як кум до куми пирогів не буде носити,

І син батька не почитатиме

І батько сина. . . .

Тоді я принесу і поставлю на ті ставні ворота“.

„Тоді не стало' чуть за Батія“ . . . , так несподіванно припиняється зміст варіанту В.; замість цього в Тр. читаємо? „А поїхав (Михайло) Бог його знає кудя, неізвесно!.. Так він (Батій), як почав біля города (alias—воювати на Київ), дай розбив (alias—сплюндровав) його у прах (alias—дочиста).

Оце Київ, де манастир (alias—собор) Софіївський тридцять літ пустовав розбитий, і лвиця на хорахъ дітей привела. Тут ліс страшенний був: леви були тут, не то відмеді!..

Так сбманив Батій: казав—не буде воювати, бо боявсь Михаїла“ . . .

В першому з цих варіантів почувуються більш старовинні спомини, напр. про Софію. Охоче можна було б згодитись з Л. П. Добровольським, який зазначає, що „простодушне витолкування фрескової живописи. нашої катедри, особливо намальованих (на стінах сходів, що йдуть на хори) ціркових сцен полювання на вепра, вовка, ведмедя, або нацькування парда на оленя, ніби поясняє уміщену в кінці

¹⁾ Прошлоє м. Триполья и окрестныя о немъ преданія. К. 1900. стор. 21—22. Назвемо його Тр. (Трипільський).

оповідання ампліфікацію основної теми". Але, на жаль, цьому стоїть на перешкоді те, що в його запису, як і в переказі Трусевича, нема ні одного з перелічених тільки що звірів; є тільки спомин про львицю. При тому в Трусевича говориться: не на хорах, а „під престолом“. Що ж до виданого нами оповідання про Батія, то хоч тут і є спомин про вовчицю, але знов таки зазначено, що вона привела дітей під престолом, та, крім того, не в Софії, а в Лаврі. Вказівка ж на одночасне сплюндрування Софії наближує ще більш цей варіант В. до оповідань XVI—XVII ст. про повне зруйнування церкви та оселення в ній всякої звірини. Такі оповідання, можливо, читали письменні люде та переказували їх неписьменним, особливо ж богомольцям. Ці останні на підставі того, що вони чули, могли обмислити в певній асоціації з переказами про татарські плундрування та епічним образом татарсько-турецького царя Батія і ті фрескові малюнки, які вони бачили на стінах сходів, що йдуть на хори. Тільки одні ці малюнки навряд чи могли що-небудь оповідати розуму та серцю простих людей, які не розуміли їх змісту, а також і можливого пристосування.

Крім відомости про цілковите запустіння Софійського собору, варіант В відрізняється од Тр. ще й старовинним тлумаченням та „оригінальними хронологическими екскурсами“, як, наприклад, такі: „Батій був сильний багатир“, „не руський: то ще було до православія!“ „як його побідили, то тоді началось княжество. Прежде багатири воювали, потім стало княжество, а потім стало православіє“... От таких, хоч і переплутаних, але од того не менш характерних для В пригадувань (припоминаній) про дуже давні часи, з досить яскравим розумінням їх глибокої старовини, зовсім нема в запису Тр.

В останньому, навпаки, все відзначається прикметою чогось казкового, а в віршовій промові Михайлика мало не сучасним прикладом та образами реальної символіки.

І тут знов перед нами цікаве протиставлення епізодів в порівняних варіантах. Оскільки В є багатший історичними відгуками про давно минуле з життя Київа, остільки в ньому дається значне місце епізоду про Батія: цей епізод про Михайлика оповідається скорочено, сама його промова—з трьох рядків. Крім загальних для всіх варіантів перших двох рядків, тут оригінальна віршова творчість виявилась в додатку лише одного рядка—порівняння: „пропадете, як руда миша“.

Навпаки, варіант Тр. об'єднавши значно меншу кількість історичних пригадувань (ремінісценцій), замість їх значно поширше епізод про Михайлика, скоротивши оповідання про Батія. Найбільшим розвитком в ньому відзначається промова Михайлика; вона викладена за два рази, і в переказі В. Г. Ляскоронського складається з цілих

дев'яти рядків. При вірнішому розполозі їх уявляється цілий вірш: в 13 рядків:

1. „Грсамо, громадо!
Г а ваша рада!
Був скол,
Та випустили з рук:
5. Ні Батію (не дамсь), ні вам!

* * *

- Тоді я золоті ворота принесу,
Як кум до куми
Пирогів не буде носити,
І син батька
10. Не почитатиме,
І батько сина...
Тоді я принесу і поставлю
На ті ставні ворота“.

Таким чином віршові додатки в своєму розвитку та поширенню йдуть поступово в тій мірі, як слабнуть історичні пригадування (ремінісценції); епізод про Михайлика все більш виростає та шириться, тоді як оповідання про Батія все зменшується та марніє.

Який же з них старіший? Безумовно, епізод про Батія. Але щоб дати певну відповідь на це питання, треба ще розглянути другі варіанти, де нема ймення Батія. При цьому треба зазначити, що в варіанті Тр., який нами визнано пізнішим, ми вперше зустрічаємо вказівку на роки Михайлика (17 літ), та сам Михайлик називається „мальчиком“.

Зі всіх шести варіантів про Михайлика без імення Батія, на які покликаються вчені, в друку переказано тільки чотири: 1) Куліша (Кул.), 2) Ревякина (Р), 3) Костомарова (К) і 4) Драгоманова (Д).

Три перші дуже близькі між собою. Київ воювали татари. Захизав один багатир (семи літ—К; Михайлик—Кул.; Михалко—Р) чи лицар (Р), який пустив стрілу татаринові в миску (Кул.). Татари вимагають (К; татарин—Кул.) видачі Михайлика. Кияне—згодні (К. Кул.: здати місто—Р). Промова Михалка: Кул.—„як оддаєте мене, то в останній раз будете бачить Золоті ворота“; потім, сівши на коня (К семиліток виїхав на своєму гарному коні, вдарив в Золоті ворота, підняв їх на повітря таї закричав).

К і Кул.—„Кіяне-громадо (К; ой
кияне, кияне, панове громада! Кул.)
Погана ваша рада!
Колиб ви мене не оддали (К)—чи—

Як би ви Михайлика не оддавали,
 Поки світ-сонця,
 Вороги б (Кул.; К --- татари) Київ не взяли (К;
 Кул. не достади).

Р. Панове громада!
 Поганая ваша рада:
 Не хочу я з вами жити,
 Татарину служити!"

Далі, з ворітьми поїхав до Царгороду (одчинив Київ татарам— Кул.), де й живе досі (Р., Кул.), їсть „одну проскурку“ (Р., Кул.), яку йому „дали з Лаври“. Настане час—повернеться Михайлик у Київ та принесе й ворота“ (Р., Кул.). „І як, ідучи хто мимо, скаже: „О Золоті Ворота! Стояти вам ізнов там, де стояли“, то золото так і засяє. А як же не скаже, а подумас: „Ні, вже не будь вам у Києві!“, то золото так і померкне“ (Кул.).

В цих трьох варіантах, на наш погляд, маємо зникання історичних рис легенди про Михайлика. Крім відсутности ймення Батія, замість якого мається лише натяк на нього, в варіанті Кул. представник татар—татарин, а в останніх двох—К. і Р.—просто татари, без усякого визначення героя, хоч би й без імення; в них ще треба зазначити слідує: во всіх цих трьох варіантах зникли такі відгукки історичних подій, що можуть вважатись за спільні всім попереднім варіантам, а саме: плондрування Києва, грабування церков, вилюднення Софії та Лаври.

Правда, цей історичний відгук зник вже в запису Тр., який є однісеньким поміж тими, що зберігли ймення Батія, та який в оповіданню про похід його не доходить до звичайного кінця, себ-то не споминає про вилюднення Києва та пограбування церков. Взамін його, як ми бачили, Тр. поширює оповідання про Михайлика, який промовляє довжезні вірші пізнішого стилю та реально-побутового характеру: тут малюнки на теми—непошанування „батьком“ сина й навпаки, а також про постачання кумом пирогів кумі.

Отже це як раз зближує варіант Тр. з записами Кул., Р. та К., де нема ймення Батія. Ці останні скоротили до minimum'a все те, що має відношення до Батія та зв'язаних з його йменням історичних чи епічних пригадувань (ремінісценцій) народньо-історичного характеру. По мірі скорочення їх все більш поширюють вони епізод про Михайлика та його пізнішу долю після од'їзду з Києва. Вже не доля Києва цікавить складачів цих варіантів, а доля Михайлика; про нього складаються нові мотиви: про життя його в Царгороді і „досі“ і „тепер“ та про можливе повернення його в Київ (Кул., Р.). Їсть він там „одну проскурку“, яку йому „дали з Лаври“ (Р.).

Оцей малюнок нагадує нам схимників печерських у Лаврі. Оповідання про них не могли не утворювати глибокого вражіння на ту величезну силу богомольців, що одвідували раніш, як почасти і тепер, Київ та його святині.

Занадто ясно чувається, як відбився уклад життя схимників в викладі варіанту Куліша: „перед їм (Михайликом) стоїть стаканчик води і проскурка лежить; більш нічого не їсть“. Для богомольців, що бували в темних підземних ходах ближніх та дальніх печер, можливо було розглядіти лише проскурку та воду на віконці келії, яка освілюється лямпадкою. Не дарма в варіанті К його названо „чудотворним героєм, до якого вороги-нехристи татари не посміли доторкнутись“. Чи не став Михайлик символічним образом святощів Києва взагалі, з'особна ж Лаври? Тоді для нас зовсім зрозумілою стане заміна „квитка“ —росписки Батія, що охоронив Лавру від зруйнування, образом чудотворця Михайлика, який, хоч і з провинности Киян, залишив Київ, але не назавжди. Настане час, „оповідають старі“ (Р; Кул.—просто „кажуть“), „що ще раз братимуть татари Київ, ще раз знівечать церкви Божі (Р); тоді знов явиться Михалко (Р; Кул.—в Київ), принесе на копії Золоті ворота (Р; Кул.—і поставить ворота на своє місто) і прожене ворога“ (Р).

Тут вже перед нами не стиль житій святих з образом Михайлика, як схимника, а пророкування по зразку відповідних мотивів з „Слова чи „Откровення“ Методія Патарського. Не дарма ж О. Веселовський, що досліджував лише один варіант Куліша, де цей пророчий елемент набув максимального розвитку, стверджував, що в легенді про Михайлика та Золоті ворота нема ні історичного, ні виключно руського характеру¹⁾.

Коли це цілком справедливо відносно запису Куліша, то далеко не справджується це матеріалами вже близького до нього варіанту Р. Тут ми знаходимо відгуки історії старовинного Києва, хоч і не дуже виразні та в пророчому дусі, а не історичному, як в першій групі варіантів: „ще раз братимуть татари Київ, ще раз знівечать церкви Божі“.

Відносно ж всіх останніх варіантів легенди про Михайлика та особливо про Батія пересвідчення Веселовського, який їх просто не знав, не має, звичайно, ніякого значіння, коли там зовсім нема пророчого елементу. Вони мають, безумовно, історичний та народньо-український характер, коли не цілком, то в де-якій частині своїй всупереч думці О. Веселовського, який не раз трохи міняв свій погляд під впливом виданих нових записів легенди.

1) „Древняя и Новая Россия“, 1877 р. № 2. стор. 206—211.

Грунтуючись на цій підваліні, ми не можемо згодитись цілком з другим категоричним твердженням О. Веселовського, „что сущность легенды не имѣтъ ничего общаго съ доказацкой эпохой украинской исторіи“¹⁾).

Згоджуємось, одначе, що відносно варіанту Кул. це цілком справедливо. Михайлик тут просто „лицар“ в душі козацько-запорізької доби. Але малюнок його не має ні історичних, ні національних, а тим більш старовинних докозацьких рис; він тут з'являється казково-дивним героєм: взяв Золоті ворота та поїхав серед татарського війська, яке його і не бачить.

З другого боку, хоч цей варіант і не старше XVI—XVII ст., але все ж взагалі старіш де-яких других, що одзначаються й більш історичними пригадуваннями. Це виявляється в тому, що частина промови Михайлика переказує не віршами ті думки, що в дійсно пізнішій редакції перероблено в вірші з рисами реального побуту. „Михайлик каже: як оддасте мене, то в останній раз будете бачить Золоті Ворота“ (пор. цілий вірш про це в варіанті Тр.; див. вище).

Варіант Р., де зберіглись де-які історичні пригадування, як про рокування про „майбутнє“ звоювання Києва татарами та знівечення церков, чим відрізняється од Кул., є схожий з ним в оповіданню про життя Михалка в Царгороді, що ніби „ість одну тільки проскурку“. Відміна його од Кул., крім цього, ще в тому, що оповідання про Михайлика сплітається з оповіданням про долю „вдовиного (сина) семилітка“, який теж помандрував до Царгороду. „Казали, що в Царгород пішов,—туди, де Михалко на копії Золоті ворота держить“,—так починається оповідання про Михайлика. Кінець же його: „мабуть і вдовин семидіток там“...

Це останнє важливе для установлення еволюції нашої легенди, бо герой її в варіанті Костомарова називається не по йменню, а просто „семилітнім багатирем“, „Семилітком“.

Чи не впливав тут часом варіант типу Р на варіант К, а в останньому джерелі чи не відбилися на обох російські пісні про Михайла Даниловича?

Як би то не було, але в кожному разі треба зазначити, що наша легенда, як наслідок своєрідної еволюції на протязі народного перетворіння, загубила не тільки історичні відгуки про далеке минуле київської старовини, але навіть поступово забула ймення своїх героїв: спочатку історичного Батія, якого перевернула в епічного Батія, а потім найбільш популярне ймення „улюбленця цілого народу (Т), леген-

¹⁾ Див. С.-Петербургскія Вѣдомости, 1874 р. № 278; пор. Южнорусскія былинны. Сборникъ Отд. русск. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, № 2, СПб., 1881 р. стор. 11, 48, 4 и инші.

дарно-казкового Михайлика, „оборонця Київa“, „чудодійного героя“, „погрози татар“. Легенда перероблювалась з історично-народної в народньо-казкову. Ймення забувались разом з визначеними їми по асоціації історичними подіями.

Зовсім окремо стоїть варіант легенди про Михайлика та Золоті ворота, що записано було Зол. Менчицем в Київській губернії й видано М. Драгомановим. Був „на світі“ князь Володимир, володів царством і мав молодого 18-літнього сина Михайла. А в стороні татарське царство. Воно боїться Михайла: знахарі всрожили та сказали, що з нього вийде такий вояка, що „може ще світ не бачив такого лицера“. Татари пишуть Володимирові і прохають його оддати їм Михайла. Той сповістив про це Сенат. Вирішили оддати... Михайло засмутився. Володимир не уявляє собі причини його смутку:

„В тебе чаша золотая,
Вина повна завжди,
І часть Київa на тебе йде...

Відповідає Михайло:

„Господару-цару Володимиру!
Так, в мене чаша золотая,
Вина повная завжди...
І часть Київa на мене йде;
Але Київська громада,
То зла в неї рада“...

І потім, звертаючись до меча, що висів на стіні, промовляє:

„Мечу мій, мечу! та на Татарове!
Мечу мій, мечу! та на Юланове!

Він не боїться татар, покладаючи надію на свій меч. На це Володимир одказує, звертаючи увагу на молодість Михайла, але останній одповідає:

„Господару-Цару, Володимиру!
Возьми ти утятко молоденьке
І пусти на море синеньке,
Воно попливе, як і стареньке“.

Володимир і каже: „як так оце ти говориш, то Боже тебе благослови“.

Михайло взяв меч-копію, сів на коня тай поїхав. Зустрічає він „Татаругу, турка того“. Михайло перехрестив мечом татарське військо. І його не стало: ліворуч воно ніби згоріло, праворуч, як соломі поклало. І поїхав Михайло „в світа“, та прийшлося їхати через „царські“ ворота. Взяв він їх—одну половину в одно стремено, другу—в друге і од'їхав „за якісь гори... і став там жити тай досі, каже: живий..., а може й помер“.

На перший погляд цей варіант може показатись дуже архаїчним. Зберіглось тут ймення не тільки Михайлика, але й князя Володимира. Коли ж придивитися ближче до тих обставин, які в легенді оточують їх, то треба сказати, що цим вичерпується цілком уся архаїчність своєрідного варіанту. Що ж до Михайлика, то варіант вказівкою на його молодість наближається до других варіантів, як раз пізніших (Тр. де йому 17 літ, ближче всього до Д¹), де 18 літ. а проте Тр. є самий молодий між усіма, де зазначено ймення Батія); поруч з цим він має безумовні підновлення і навіть переинакшування: замість Золотих воріт—царські ворота(?); через них герой переїздить на коні. Про Золоті ворота нема спомину в цьому запису, і заголовок його—„Михайло і Золоті ворота“—уявляється вигаданою назвою чи записувача її Вол. Менчиця, чи видавця М. Драгоманова.

Крім цього, епізод з стрілою, що пустив Михайлик в Батія, чи просто в татар, знаходимо майже во всіх варіантах легенди про Михайлика. Цього епізоду, яко відгуку старовинного джерела—літопису, в його оповіданню про добу Володимира, в Д зовсім не знаходимо; так виявляється, що один з ґрунтовних мотивів легенди загубився.

Разом з тим, непохитного у всіх варіантах і тому старішого історичного мотивування про видачу Михайлика також тут нема. Цілком природну в них вимогу цієї видачі замінено в Д якимись обережностями, що відкрили їх знахарі. Вирішує питання про видачу там нарід—кияне, а тут „Санат“ (?-сенат); як нова творчість, що не згоджується з старішими вказівками легенди, це заперечує і свідочує більш непохитного віршу:

І часть Київа на мене йде,
Але Київська громада,
То зла в неї рада...

Підкреслені рядки—це решта типово-сталої частини також і в останніх записах та навіть переказах:

„Кияне-громадо!
Погана ваша рада!“

Цікаво те, що в цих очевидячки традиційних віршових рядках один тільки раз і зберіглася вказівка на Київ, тоді як в останньому переказі легенди в варіанті Д вона зникла. З другими варіантами Д зв'язується тільки двома рядками віршів та йменням Михайла. Що до иншого, то все воно ніби десь діється, „въ нѣкоторомъ царствѣ, въ тридесятѣмъ государствѣ“. Так і сам Володимир—він „був колись, то ще давно... на світі“. От і все, що говориться про його місцепроживання. Володіє він царством, якому в варіанті Д не дано навіть

¹) Назвемо так варіант, що видано М. Драгомановим.

тевного імення. Відносини його до Михайла, царського сина, досить дивні. Коли Михайло сумує, що „часть Кієва йде на нього“, то Володимир сам про це йому говорить, ніби для розваги додаючи: „мені так здається, що журитись тобі нема чого“. Чи не є це пізніше при-тягання ймення Володимира з книжних джерел?

Таким робом ясно, що ймення Михайлика та Володимира цілком зберіглись в Д. Але разом з тим треба зазначити, що з прикмет першого загубилось навіть те, що ми бачили в К; при втраті його ймення, його ролю теж забуто, а його образ затемнено казковими напластуваннями. Ймення Володимира також оточено чисто фантастичними рисами, які не мають навіть в народньому розумінню нічого історичного.

Самі слова, сенат, „лицерь“, разом з другими рисами варіанту Д, не можуть не перечити думці про стародавність легенди про Михайлика в цьому запису. Значна кількість віршових додатків теж свідчить про пізніше складання цього оповідання.

От чому подібна ж думка О. Веселовського про те, що тут нова редакція приєднала новий варіант до старого в запису Купіша, цілком може бути принята. Великий розвиток цієї редакції також не свідчить про її стародавність ¹⁾.

Цим ми закінчимо порівнюючий огляд варіантів легенди про Михайлика та Золоті ворота, як поміж собою, так і в відношенню до легенди про Батія. Для більшої наглядности цих взаємовідношень додамо порівнюючу таблицю з переліченням епізодів кожного з варіантів, які поділено на родинні групи.

До групи А залічимо видану нами легенду, однісеньку в чистому вигляді, але поруч з двома варіантами Т і Н:

Легенда про Батія.

Вар. Трусевича,

й Новицького.

I. Лавра володіє кріпацькими робітниками.

II. Батій також робітник в Лаврі.

- а) Орел над ним.
- б) Бачить орла приказчик.
- в) Сповіщає ігумена.
- г) Рада братії.

Батій — послушник в Лаврі, хлопчик.

- а) Орел над ним.

Батій—пастух з мужиків.

¹⁾ „Древняя и Новая Россия“. 1877 р. № 2. стор. 205—211.

д) Виявляється, що Батю—багатир.

е) Подарунок йому—воля.

ж) Квиток Батю Лаврі.

III. Батю—бусурман.

а) Зять турецького царя.

б) Похід Батю на Київ.

в) Розруйнування Софії та Десятинної.

г) Квиток Батю спасає Лавру.

д) Батю лопнув серед Дніпра.

е) Вилюднення Лаври.

До групи В залічимо такі варіанти легенди:

1) Тр. и В.

2) Кул., Р. і К.

3) Д.

а) Похід Батю на Київ.

б) Оборона його Михайлик, пустивши в Батю стрілу.

б) Герой залишає Київ.

в) Квиток Батю Лаврі.

а) Батю—начальник татар.

б) Похід на Київ.

в) Оборона Києва Михайликом, що пустив в Батю стрілу.

г) Батю вимагає видати Михайлика.

д) Кияне рішають видати його.

е) Михайлик од'їзжає з золотими ворітьми.

ж) Батю грабує Київ.

з) Вилюднення Софії.

и) Квиток спасає Лавру.

а) Герой залишає батька.

а) Невпинний кінь турецького царя прибігає до Батю.

б) Батю—турецький цар.

в) Похід на Київ.

г) Постанова видати Михайлика.

д) Од'їзд його з золотими ворітьми.

е) Ограбування Києва.

а) Князь Володимир та син його Михайл.

а) Похід татар на Київ.

б) Оборона Михайликом, що пустив стрілу в татарина.

в) Батий вимагає видачі Михайлика.

г) Кияне постановили видати його.

д) Од'їзд Михайлика з Золотими ворітьми.

е) Ограбування Києва.

ж) Вилюднення Софії.

в) Татари вимагають видачі Михайлика.

г) Кияне вирішили видати його.

д) Од'їзд Михайлика з Золотими ворітьми.

е) Живе він в Царгороді.

ж) Повернеться колись до Києва.

б) Цар татарський просить Володимира.

в) Сенат і громада рішили оддати його.

г) Діялог Володимира з Михайликом.

д) Михайлик перехрестив військо татарське мечем, і воно счезло.

е) Од'їхав з царськими ворітьми за гори.

ж) Живе він там і досі „чи... вже вмер“.

Найбільш складною, що до великого числа варіантів, є наша легенда про Батія. В перших двох малюнках вона показує пізніше осмислення особи Батія в обставинах кріпацької доби; в останньому малюнку про Батія-басурмана все ґрунтується майже виключно на історичних пригадуваннях. Тільки один з шости епізодів тут цілком легендарний: Батій, що лопнув посеред Дніпра—це загальний мотив легендарно-оповідальної літератури. Адан чи Анадак — теж небіж, як і Батий, але не царя, а Акира Премудрого; в повісті про нього життя його кінчилось тим, що він лопнув. Така ж сама доля Іуди-Христо-продавця, який, згідно з народньою легендою про нього, не повісився, а лопнув.

Батий тут басурманський цар; він, згідно з історією, розпочав похід „на города хрестянські“ взагалі, а не тільки на один Київ, як оповідається у всіх інших варіантах. Відріжняючись від усіх інших варіантів, але цілком згідно з літописами XVI—XVII ст., Батий розруйнує Софію та Десятинну. Цілком згідно з книжно-історичними даними того часу, оповідається в нашій легенді про те, що вилудніла тут церква, не Софія, як докладніше читаємо в Т. і В., а Лавра, а це заперечує знов таки оповіданню про те, що її ніби-то було помилувано. Це останнє можна з'ясувати на підставі особливо релігійного шанування народом святинь Києва, що в свою чергу викликало напів-легендарний квіткок Батія. Можливо, що це є відгук дійсно історичних татарських ярликів та польських грамот, з різними привілеями. Як би то не було, але „квіткок“ Батія треба було як-небудь мотивувати, а це знов викликало появлення перших двох малюнків цілком легендарного змісту в обставинах напластувань кріпацької доби.

Такий же самий процес бачимо в Т., де зникають вже де-які історичні пригадування варіанту Б. Батий—цар замінюється начальником; нема спомину про знівечення Софії та Десятинної, але й нема малюнків кріпацтва. Замість цього вводиться загальний для всіх других варіантів епізод про Михайлика та Золоті ворота; він поки що не відкидає спроби осмислити попередню долю Батя, який з'являється послушником Лаври, хлопчиком з України, а в варіанті Новицького — пастухом з мужиків. Він сам залишає Лавру (Н—батька), дає їй квіток (Н—без нього; тому Лавра потім і не обороняється). Промова Михайлика до киян, спочатку (Т) коротенька, в два рядки, далі поступово росте і розвивається в цілий вірш... Історичний елемент зменшується: в К. вже нема спомину про вилюднення Лаври = Софії, не розповідається вже й про знівечення Софії та Десятинної. І про Михайлика поки що оповідається мало.

Слідуюча група варіантів (В) зміцнює той же процес в послідовній еволюції переходу легенди про Батя в оповідання про Михайлика. Варіанти Тр. і В. поки ще зберігають імення Батя, але осередком уваги, дійсним героєм вже робиться Михайлик. Про Батя до похода—в них ні слова. Лише в В. затримався ще слабкий історичний відгук—вказівка на знищення Києва та вилюднення Софії, а в Тр. і це зникло, а замість того виросла величезна віршова промова Михайлика (коло 13 рядків замість двох в перших редакціях).

Нарешті, в трьох варіантах (Кул., Р. і К.) зовсім зникло саме імення Батя. Тільки похід татар на Київ—тут глухий відгук історичності. Поруч з ослабленням історичності виростає новий кінець легенди—апокрифічно-пророчий та житійний. Михайло живе й „досі“ в Царгороді, їсть, як схимник, одну проскурку, а колись ще вернеться до Києва (Р.—коли ще татари прийдуть до Києва, сплюндрують церкви—останній відгук історії в цьому апокрифі).

Що ж до варіанту Д., то це наче дійсна байка з одним лише історичним ім'ям Володимира. В нього є син Михайло (sic!), якого чомусь-то татари прохають до себе й на це одержують згоду Сената. Після чудного діалогу Володимира з Михайлом, Михайло від'їжджає з царськими (sic!) ворітьми: далі він знищив татар, перехрестивши їх мечем. Од'їхав він за гори, де й „живе чи ж... помер (?)“. Цей казковий текст загубив навіть назву Києва; тільки зберігся це імення в старішому віршовому тексті, очевидно випадково. А це вже розпад легенди про Михайлика та Золоті ворота.

Напослідок цієї остаточної характеристики варіантів наших легенд ми для докладності можемо розмежувати її на слідуючі редакції.

I. Легенда про Батія переважно історична, бо в ній зберіглося найбільш історичної старовини про Київ, або ж монастирська, бо монастирі Києва мали найбільший вплив на її утворення (Б).

II. Мішана легенда про Батія та про Михайлика, яка об'єднує більш-менш рівномірно обидва ці епізоди (Т. і Н.).

III. Коротка легенда про Михайлика та Золоті ворота, яка скоротила епізод про Батія та коротенько також оповідає про Михайлика (Тр. і В.).

IV. Апокрифічна легенда про Михайлика й Золоті ворота, що додає апокрифічні мотиви в кінці оповідання (Кул., Р. і К.).

V. Казкова легенда про Михайлика, в якій бере перевагу елемент фантастичний (Д).

На підставі всього зазначеного відповідь на питання про порівнюючу стародавність епізодів про Батія та Михайлика, які є в наших легендах, уявляється ясною. На наш погляд, це питання може бути вирішене скоріш на користь першому, ніж другому з названих творів.

Поруч з тим ми визнаємо, що всі відомі нам варіанти легенд про Батія та Михайлика є досить пізні. Звичайно, відгуки в першій з них (про Батія) уявляються нам більш історичними, і це свідчить про її цінність, яка справджує наше видання цієї красивої легенди, а також свідчить і про вагу її для студіювання другої, — а це й викликало новий перегляд наш її варіантів¹⁾.

Проф. Ф. Сушицький.

Батій-багатир.

(Легенда: записана Тр. І. Біленьким на пароплаві, недалеко від Кременчука).

Давно колись, дуже давно, як ще монастирі крестян багато мали, і землі і всякого добра було доволі, от тоді і Лаврія мала стільки крестян, що не знала, що з ними робити. Ченці лаврські думали-гадали, яку б то роботу їм дати, а далі й придумали: давай, кажуть, церкви будемо строїти. От і почали Софію будувати, а далі — Десятинну. І що то вже за робота була тяжка: цілісенський день роблять люде, не одпочиваючи, — звісно, як нашому братові було ще за кріпачтва. От збудували Десятинну, ченці розвели робочих по всяких роботизнах: одних у дворі Лаврські, других на поле погнали, а інших куди-інде, як кажуть, аби значить без роботи не сиділи.

¹⁾ Пор. Л. Добровольський. Михайло і Золоті ворота (Історично-літературна справка). Київ. 1913. Цінна, як огляд літератури про цю легенду. Менш цінні самостійні висновки автора.

От між тим, котрих відіслали в поле на роботу, був один такий чоловіча, поштенний вже на літа, звався він Батієм. Його вже, бач, і братія не так приневолювали до роботи, як-от других, так що йому й одпочити можна було, як водиться, після обіду. І то вже він собі робить зранку й до обіда, а в обідню годину, поївши сухого хлібця з водою, і ляже одпочивати де-небудь під снопами, і вже тоді встає, як сонечко поверне з-під тіні й почне припікати. А далі й так бувало, що вже й сонечку пора припікати, а Батій все ще спить. Запримітив теє прикажчик, та й почав назирати за Батієм.

От на другий там чи вже третій день — не знаю — пора б уже вставати Батієві після обіднього одпочинку, а він ще спить. Прикащик — звісно — до нього; коли дивиться, над ним стоїть якась тінь; він глянув у гору, а там орел широким листом простягся і нерухомо ширяє над Батієвою головою. Прикащик думав, що воно так собі, та й збудив Батія до роботи. Коли ж ні, і вдруге і втретє прилетить орел, та й висить, наче на шнурочку, над Батієм, ото щоб тінь робити, як Батій спочиває. Прикащик почав розказувати людям, вони й собі давай запримічати і всякий день бачили того орла. Що його робити? — міркують. А далі, поміркувавши між собою, пішли радитись з гуменом (ігуменом) і розказали усе, як було. Гумен теж здивувався, зібрав братію і почали братія радитись, що його робити, що його казати в такім случаю. От один чернець, таки Лаврський, такий-то вже старий, що й Господи, і почав казати: „я — каже, — пан'отці, вичитав у книжках, що воно значить. От той Батій — багатир-лицар, йому треба вольну дати, бо він колись і нас поб'є і манастир зруйнує.“ — „Коли вольну, то й вольну“, — в один голос відказала братія.

От раз покликали його та й кажуть, що „ми, мов, пускаємо тебе, чоловіче Божий, на всі чотирі, йди собі, куди хоч“. А Батій, звісно — вже чоловік у літах, не хотів тинятись по світу, і каже: „я ж вам, каже, робив скілько-то замолоду й держали мене, а на старість проганяєте. Куди ж тепереньки піду: сили вже не стає, і хліба собі не зможу заробити“. А ценці пробі: „йди, та йди“. Не мав чого казати бідолаха, треба йти, бо звісно началство, як його не слухати. Коли той же старий чернець, щс вичитав про Батія в книгах, і каже гуменові: „що так, мов, пан'отче, не можна його одпускати: треба з нього квиток взяти, щоб він нас не посмів рабувати“. Коли взяти — то й взяти, каже гумен. От вони до нього, а він каже: „я, каже, не вмію писати, який я вам квиток дам?“ От вони й кажуть йому: „коли ти, значить, не вмієш писати, вмочи руку в золоте чорнило, тай прикладеш до бомаги, щоб нам хоч твоя признака зосталася“. Принесли йому золоту чорнилницю з золотим чорнилом, він вмочив руку й при-

клав до бомаги. Ченці дали йому кусок хліба, гривню грошей та й вирядили од себе.

Пішов собі Батій в інше царство, в бусурманське господарство. Прийшов тай живе собі, поживає. Коли незабаром якийсь цар та на того царя бусурмана пішов войною. Бусурман злякався—не зна, що його робити; далі об'являє по всьому царству, усьому бусурманству: „що хто завоює мого неприятеля, за того мою царську дочку оддам, ще й півцарства замість приданого. Батій приходить до царя, та й каже, що „я, мов, звоюю“. Зібрав військо й побив того царя, що йшов на бусурмана. Цар дав йому, на чім умовлявся: дочку свою й півцарства. От вже Батій став царем.

Згадав він, що колись то його монахи притісняли, як ще він кріпаком був, та церкви строїв. От він пішов до царя, свого вже тестя, та й каже: „подозвольте мені, тятенька, військо збірати, на городи хрестянські йти: хочу я Київ з церквами золотоголавими звоювати“. Цар йому дозволив,— він і пішов. Тільки що прийшов, то зразу ж таки звелів Софію руйнувати, а далі Десятинну. „Руйнуйте.—каже,—хлопці! щоб і сліду не було! а Михайлівського звелів не чіпати, бо там ченці були добрі й гарно жили зі своїми кріпаками. От вже палив-палив, а далі скомандував: у Лаврію. А монахи, хоч де-які й поховались у печерах, і пізнали його, та взяли, зібрали всю святиню і вийшли до нього з хрестами й корогвами. Поперед усіх йшов гумен та на височенній палиці держав той квиток, що Батій колись дав ченцям. Батій, хоча вже був бусурманом, а вже ж од свого не міг відрікатись. Як побачив той квиток, та навіткача; прибіг до Дніпра, сів у човна і посеред Дніпра лопнув.

З того часу свята Лаврія—кажуть люде—так запустіла, що в ній під престолом вовчиця дітей виводила. От таке то було колись: тепер цього й сліду немає.

Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка.

(Нарис його життя та діяльності).

IV.

Переглядаючи сучасні звістки про Ракушку, треба згадати, що р. 1665 го (як це бачимо з листа Переяславського полковника Данила Єрмоленка до гетьмана) Ракушка прийняв в Ніжині від Єрмоленка „в'язня Ульзка Якова, Корсунца, которой былъ ушолъ до Опары“¹⁾, звідки видно, що в віданні Ракушки була й Ніжинська в'язниця. Під цей час (серпень 1665 р.) Ракушка виконував також і обов'язки Ніжинського наказного полковника²⁾.

До нашого часу зберіглося кілька листів Ракушки до Бруховецького за той період, коли останній поїхав до Москви (в другій половині 1665 р.) й тут „ударилъ челомъ его царскому величеству всіми городами Малоросейскими“. Ракушку гетьман не забрав з собою до Москви; мабуть для того, щоб мати на Україні цю вірну людину. Листи Ракушки мають в собі цікаві подробиці що до відносин з воеводами, харчування „ратныхъ людей“ та інших подій того часу. Ось, наприклад, що пише Ракушка гетьману про Ніжинського воеводу Івана Ржевського, згаданого вище:

„О нашемъ новомъ воеводѣ о Иванѣ Ивановичѣ извѣщаю, что исперва починаеть хорошо жить, толко о запасѣхъ докучаетъ, при которомъ имѣеть быти 2000 людей. Чтобъ тѣхъ всѣхъ кормить, имъ же надобно по осмачкѣ на четь года, а головѣ 3, то всякому головѣ по пол-13 осмачки³⁾, сотники 18, всякому сотнику по 3 осмачки, и

¹⁾ Ульзко, Яків Петрович. 1659—1660 р.р. був Корсунським полковником, а пізніше (1676—1678 р.р.) Стародубовським полковим писарем. В листі Єрмоленка говорить про відправку Ульзка до Романовського: очевидно, це той же Ракушка. А. Ю. и З. Р., VI, стор. 29, 30.

²⁾ Архів бувш. Черніг. Двор. Деп. Зібр., д. № 803, л. 63.

³⁾ Себ-то по 12½ осмачок кожному.

того росходу много будетъ. То **только въ одномъ Нѣжинѣ**, а въ иныхъ городахъ того жъ **хотятъ**. Богъ **знаетъ**, **если то все съ однихъ мельницъ имѣть быти**", вигукує Ракушка. „**На сю четь**,—**продовжує він** **росповідати про свої труднощі та справи**,—**началь я воеводѣ нашѣму** **отдавать и все отдавъ**, и какъ **роспись буду имѣти отъ него**, **тотчасъ въ Черниговъ побѣгу**, **чтобъ и тамъ не скорбѣди до счастливого возвращенія** **вашей милости, добродѣя**, **которого съ любовію ожидаемъ**, **чтобы подобный всему дѣлу урядъ былъ**... Для **Бога**, **изволь ваша милость, добродѣй**, **о Украинѣ не забывати и къ ней спѣшити!**“...

Ледве Ракушка встиг написати цього листа, як до нього „приславъ господинь Данко козаковъ съ Кодаку о борошнѣ и о шубахъ, и о полотнахъ, о сапогахъ, которой листъ,—пише Ракушка,—**посылаю къ** **вашей милости, добродѣю**, а **здѣсь радѣти буду, чтобъ то войско потѣшити борошномъ и шубами какъ скоро, чтобъ ся не разошли**; **о чемъ молю, изволь ваша милость, добродѣй, чрезъ писаніе мнѣ дати вѣдомо, что о томъ чинити**“... А „**потѣшити**“ **чим всім кодачан** **конче** **потрібно було, бо Кодацький полковник Харько Кривий засвідчував** **наказному гетьману Данилу Єрмоленку, що коли цього „приятства“ не буде, „и борошна, шубъ, шапокъ, сапоговъ и холстовъ не дадите, то подлинно всѣ пойдуть съ Кодаку, не уйму никого, развѣ только самъ остануть въ Кодакѣ, понеже трудно сильно нашихъ удержати!**“...

Зміст листів Ракушки за цей час не обмежується тільки повідомленнями про ділові та інші справи: до Ракушки, як до близької та довіреної людини гетьмана, зверталися різні **особи за порадой** **й з свого боку сповіщали його про різні відомості та чутки для докладу гетьманові**. На підставі де-яких відомостей Ракушка, **не вважаючи на те, що наказним гетьманом був не він, а Єрмоленко, робив** **різні відповідальні розпорядження, при чому Єрмоленко також вважав** **потрібним листуватися в де-яких справах з військовим підскарбієм**. Навіть відомий діяч того часу, **Методій Филімонович, єпископ Могилівський та Оршанський, шукав у Ракушки протекції й користувався** **його близькістю до Бруховецького**. Повідомляючи, **„впрямъ слезами поливающе**“, Ракушку про невдачі прихильників Бруховецького— **Дрозда й Децика й про непридатність Київського воеводи, який, по-перше, „человѣкъ древней, къ ратному дѣлу ни къ чему не подобенъ, второе-жъ, болѣнъ ногами и не ходитъ, и чрезъ избу не перейдетъ“**,—**Методій просить Ракушку: „Бога ради, умиласердися, пиши ваша милость, къ господину гетману, чтобъ билъ челомъ о скоромъ стпускѣ и спѣшилъ сюда, понеже безъ головы составы всѣ мертвы. Да и къ гетману наказному, хотя-бы ужъ имѣлъ попеченіе о Києвѣ, чтобъ не утеряли; да и къ боярину, если имѣеть ийти, чтобъ шоль, а когда не поидетъ, то-бъ отказаль, чтобъ вѣдали, да умышляли, что цѣлсе лѣто**

идеть, а все въ Сѣвску. Пиши ваша милость, для Бога, и посылай днемъ и ночью!"¹⁾).

В иншому листі до гетьмана Ракушка сповіщає, що з приводу повождення німців (себ-то московських піших полків з чужоземців), які стояли в Котельві й Куземині й робили утиски місцевим людям, він звертався до боярина Петра Вас. Шереметева, але й наказ його Гадяцькому воеводі не дав наслідків. „Изволь ваша милость,—просить Ракушка гетьмана,—тщаніе имѣть, чтобъ тѣхъ нѣмцовъ оттолѣ свести, сохрани Боже, чтобъ межъ собою задору какого не учинили, понеже и въ тѣхъ слободахъ люди своевольны!“

Можна думати, що для Бруховецького ці листи Ракушки, як свідкування вірної людини про події й настрої в Україні, були дуже потрібні, бо Ракушка писав до нього часто й напевне робив це з доручення гетьмана. Відносини з московськими воеводами—одна з головніших тем цих листів, бо цих відносин не було заведено до певних рамок, і тому Ракушка перебував часто в тяжкому становищі й вимагав від гетьмана інструкцій і вказівок. Ось одна з ілюстрацій що до цього. Путивльці забили козака Рекаленка. Ракушка звернувся до Путивльського воеводи з проханням, щоб той вислав кого-небудь до Конотопу, „для сыску того убійства“, але воевода в відповіді вимагає, щоб всі зкривджені йшли з скаргами до нього до Путивля й щоб туди було вислано й убивця. „А тотъ убивца,—повідомляє Ракушка,—въ незолѣ возлѣ тѣла покойникова до росправы²⁾), и козака не велѣлъ я хоронить, доколѣ того сыску не будетъ... И я не знаю, что съ тѣмъ дѣлать, что воевода не хочетъ управы чинить, а здѣсь братья и жена того упокойника мнѣ докучаютъ. О томъ изволь, ваша милость, добродѣй, боярина Петра Михайловича доложить, ибо преже сего такова убійства не бывало“...

Ми не будемо більше переказувати змісту інших листів Ракушки до Бруховецького, Єрмоленка та інших. В кожному з них він сповіщав про різні військові події й інші українські справи, висловлював здогади й припущення, що „Дорошенкова надежа почела утопати“, давав серйозні накази Єрмоленку ускромити полковників, що були наставлені гетьманом „зъ гультайства запорожского“ й дуже бешкетували та грабували нарід і т. и. Один з цих полковників, якийсь Павло, навіть ледве не вбив Ракушку, але ж він сховався. „А когда впредь помощи и потверженія мнѣ отъ вашей милости не будетъ отъ полковниковъ,—пише він в одному з листів до Єрмоленка,—съ

¹⁾ А. Ю. и З. Р., VI, стор. 36. Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. II, стор. 149. Див. також А. Ю. и З. Р., VII, стор. 11.

²⁾ В давні часи на Україні „забойцу“ приковували ланцюгом до труни вбитої ним людини й лишали в такому стані до похорону.

ними же болшъ не могу на услугъ его милости пана гетмана [быти], понеже всякому своє здоровье мило, а похвалками на здоровье трудно жить"... В цих рядках вже, дійсно, почувується безнадійність... Майже в кожному своєму листі Ракушка просить гетьмана повернутися на Україну, тим більше, що за довгою відсутністю певних відомостей про те, як було прийнято гетьмана в Москві, серед народу почали ширитися різні несприятливі Бруховецькому чутки. Ракушка хоча й писав „до всього війська Запорозького“, „какъ съ любовію принято и всякую почестъ воздано“ було гетьманові на Москві, „толкожь,—додає він.—есть такія безумныя, что, не вѣря тому, небылицу говорятъ"... А в той час гетьман, здається, зовсім забув про свій „рейментъ“, почав справу з одружінням і довго не повертався. Нарешті, наприкінці 1665 р. „боярин і гетьман“ приїхав на Україну, й Ракушці стало трохи лекше, але в той же час наслідки пробування Бруховецького на Москві—приїзд воевод та „переписчиковъ“ для оподаткування млинів—вже відразу, як ми це бачили вище, наклали на Ракушку нові тяжкі обов'язки та викликали низку непорозумінь та труднощів в сфері його діяльності. Але все ж таки становище Ракушки покращало, бо йому не треба було більше самому розв'язувати складні питання, та й відповідальності такої, як за часів пробування гетьмана на Москві, він тепер не ніс: гетьман мусив сам вирішувати справи й встановляти відносини між воеводами й народом та взагалі вести внутрішню політику. Одначе, таке більш-менш добре становище для Ракушки тягнулося доти, доки Бруховецький користувався хоча маленькими симпатіями серед народних мас. Коли ж нові порядки, ним заведені, нарід став почувати добре, тоді й становище Ракушки погіршало; сталося ж це дуже скоро після повернення гетьмана з Москви.

Ще до від'їзду відомого нам „дьяка“ Фролова з України, Бруховецький просив у нього захисту від Переяславських „своевольныхъ людей, которые до бунту и до шерпанины охочи работают, а хлѣба пахатъ и собою жить лѣнны“, та повідомляв, що в таких елементів вже „выростаєть злой замысль на смуту и на нелюбие про него, боярина и гетмана“. При цьому гетьман просив „дьяка“, щоб той сповіщав його про подібні справи з Ніжина „черезъ войскового подскарбія Романъ Ракушку; а Романъ,—запевняв „дьяка“ гетьман,—„великому государю вѣренъ и ему [гетьману] послушенъ“. Головною причиною того, що Бруховецький не користувався популярністю серед народу, були заведені ним новини його „боярство“, воеводи, збирання податків цареві та пиха гетьмана. В Переяславі Фролов довідався від воеводи Бердєревського, що „козаки боярина и гетмана всѣ не любятъ“. „У насъ де,—говорили козаки,—въ предкахъ бояръ не бывало, а онъ де заводитъ новой образецъ и волности де наши отъ насъ всѣ отходятъ, да

и приходъ де къ нему сталъ тяжекъ"... Від себе Вердеревський додав, що „государевыхъ людей, которые живутъ въ Переясловлѣ, козаки зовуть злодѣями и жидами"... Коли Фролов приїхав до Ніжина, він бачився з Ракушкою, повідомив його про те, що чув в Переяславі, а той словістив гетьмана. Бруховецький пояснював Фролову все це іншими причинами. Він писав Фролову, що козаки виявляють таку „шатость“ тому, що ніби-то бачуть „вездѣ въ Малороссійскихъ городѣхъ при воеводахъ малолюдствіе, и чтобъ великій государь указаль въ Малброссійскіе города ратныхъ людей прибавить“¹⁾... Звичайно, Бруховецький добре розумів, чому нарід був проти нього, але користувався кожним випадком, щоб просити в Москві побільшення московського війська на Україні. Як відомо, Бруховецький нарешті почав виганяти воевод з України, але було вже пізно: нарід не забув того, що воевод покликав сам „боярин і гетьман“. В червні 1668 р., як каже Самовидець, Бруховецького „голта тиранско забили и замордовали на полю“ під м. Опшним, в присутності Дорошенка... „И такъ скончилось гетманство Бруховецкого“, додає Самовидець²⁾.

V.

Що переживав в цей критичний для себе момент Ракушка, де він був і які в нього плани були що до майбутнього свого життя та діяльності? Він мусив, звичайно, зрозуміти, що близькість до Бруховецького не лишала йому місця при Многогрішному, який був прихильником Москви й тому повинен був дивитися на Ракушку підозріло, принаймні для того, щоб самому заслужити довіря з боку царя. Ми знаємо, що серед людей, про яких говорили, що вони „вѣдали“ вкупі з Лазарем Барановичем та Петром Рославцем про „измѣну Ивашки Брюховецкого“, був і Ракушка³⁾. Але в той же час Многогрішний спочатку своєї кар'єри також вів боротьбу з Москвою й настоював, щоб з України було виведено воевод та військо, і тому до його остаточного обрання гетьманом (березень 1669 р.) питання про попередню діяльність Ракушки та його відношення до Москви особливо гостро не виникало. Навпаки, де-який час Ракушка й при Многогрішному виконував обов'язки військового підскарбія; це ми бачимо з одного документа, писаного в кінці січня 1669 р., в якому

¹⁾ А. Ю. и З. Р., VI, стор. 100—102.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, стор. 100.

³⁾ В квітні 1668 р. „черкаси“, яких захопило московське військо під Почепом, заявили, що „про измѣну вѣдали съ Ивашкомъ Брюховецкимъ Новгородской епискупъ Лазоръ Бороновичъ, да Нѣжинской писарь Романовскій да изъ Почепа Петрушка Рословець, а опричь де ихъ про измѣну ниhto не вѣдалъ“ (В. Эйнгорнь Очерки, стор. 453). Романовський—звичайно, той же Ракушка.

Ракушку ще називають „его милостью паномъ подскарбіемъ войсковымъ“¹⁾; крім того, Ракушка повинен був подати новому гетьманові справоздання своєї діяльності, здати майно і взагалі весь військовий скарб, а для цього потрібний був досить довгий час. І тільки тоді, коли Многогрішний вибрав певну лінію свого поведження до Москви, мусила скінчитися службова діяльність Ракушки й на цей раз—вже назавжди...

Сучасні документи дають нам можливість зрозуміти ще ясніше причини катастрофи, що спіткала Ракушку 1669—1670 р.р. й примусила його не тільки відмовитися надалі від більш-менш помітної діяльності, але зовсім її змінити й навіть втекти на правий бік Дніпра²⁾.

Ракушка, покинувши Ніжин і взагалі Лівобіччу України, втік до Дорошенка, й 1670 року ми його бачимо Брацлавським протопопом: козацьку шаблю прийшлося йому змінити на попівську рясу! Очевидно, для цього були необхідні особливі підстави. І дійсно, підстави такі були, а саме—його сварка з Многогрішним, що захопив все його майно, а самого вигнав (принаймні, так з'ясовував пізніше цей свій крок сам Ракушка). На якому саме ґрунті виникла сварка, ми не знаємо: могло це статися або при здачі скарбових справ та майна, або—Многогрішний пограбив Ракушку, як „измѣнника“. Одначе, Ракушка не відразу піддався Многогрішному й повів з ним завзяту боротьбу, якою заподіяв гетьману багацько клопоту. В цій боротьбі виявилася надзвичайна злібність Ракушки обстоювати свої інтереси, дотепність та улертість.

В цей час (1670 р.) Україна поділялася на дві частини: в одній був гетьманом Многогрішний, в другій—Дорошенко. І духовна влада теж не була єдиною: в Києві митрополит Тукальський домагався, щоб східня паства підлягала йому, а в Чернігові Баранович хтів зайняти перше місце серед місцевих ієрархів. З листа Барановича до царя ми довідуємося, яким чином Ракушка скористувався цим становищем, щоб через Тукальського нашкодити Многогрішному; з інших же сучасних свідoctв, що торкаються цього епізоду, ми довідуємось і про всі подробиці та підстави для сварки Многогрішного з Ракушкою³⁾.

1) Див. додаток, акт з 30 січня 1669 р.

2) Користуємося нагодою, щоб подати тут одну відомість про порядок збудування млинів за часів Самойловича. 19 січня 1674 р. Крелевецький уряд, заслужавши заяву Тишка Васильовича про те, що він займає для млинової греблі місце на р. Реті й „уваживши, же діло добре,—ку пожитку войсковому и своєму хочеть Тишко учинить“,—дав йому „фундушь“ при умові, аби Тишко дав „по уфундованню гребли енергачость на та воду обвѣщение“ (Рум. Опись, л. Ніжинський т. 61). Очевидно, „енергал військовий“ заступив місце підскарбія військового часів Бруховецького й що обовязки їх були тотожними.

3) Цитуємо далі по Соловйову (кн. III, стор. 411—415), де, на жаль, витяги з документів приведені у перекладі та перерібі на російську мову.

„Попъ Романовскій,—писав Баранович до царя, который передъ тѣмъ въ Нѣжинѣ былъ козакомъ, зашедши на ту сторону Днѣпра, поѣхалъ отъ митрополита Тукальскаго въ послахъ къ св. Мееодію, патріарху Константинопольскому, и хитростію виправиль на гетьмана Демьяна Игнатовича неблагословенный листъ, чтобы его этимъ неблагословеньемъ застрашавши и миръ въ обиду подавши, смуту на сей сторонѣ Украины учинить. Хотя гетьманъ вашего царскаго величества и не находится подъ зависимостью Константинопольскаго престола, однако, нельзя же не обращать вниманія на имя и власть вселенскаго патріарха. Демьянъ Игнатовичъ удивляется вмѣстѣ со мною такъ неосторожно выданному патріархомъ неблагословенію, что не можетъ не оскорбить и вашъ пресвѣтлый престоль, потому что Демьянъ Игнатовичъ вашего войска гетманъ. Онъ бьетъ челомъ, чтобы ваше царское величество ходатайствовалъ предъ патріархомъ Константинопольскимъ о благословеніи ему, и чтобы впередъ патріархъ такъ неосторожно клятвенныхъ листовъ не выдавалъ; достойнѣе клятвы тотъ, кто ее обманомъ у св. патріарха виправиль и вашего царскаго величества престоль укорить дерзнулъ. Въ этой патріаршей неблагословенной грамотѣ Демьянъ Игнатовичъ и гетманомъ не названъ; названъ простымъ именемъ—Демкомъ Игнатенкомъ; мало ли есть Демковъ Игнатенковъ, но гетманъ одинъ—Демьянъ Игнатовичъ“... При цьому листі (кінець його не приводимо) була надіслана цареві й неблагословенна грамота (підписана 8 квітня 1670 р.), яка цікава для нас не тільки своїм змістом, але й вказівками на пограбування Многогрішним майна в Ракушки. Ось її текст:

„Мееодій, Божією милостію архієпископъ Новаго Рима, великій патріархъ.—Честный отецъ Романъ, протопопъ Бряславскій, извѣстиль насъ, что во время войны и смятенія межъ людьми, Демко Игнатенко овладѣлъ домомъ онаго іерея и пограбилъ имѣніе его: четьреста осмачекъ хлѣба, шесть котловъ великихъ, четьре коня, полтараста свиней, двѣ сабли оправныхъ позолоченныхъ, пятьсотъ золотыхъ денегъ, а самого его изгналъ. Если Демко Игнатенко отдасть протопопу все, что взялъ, въ цѣлости, безъ отговорокъ, по доброй волѣ, то будетъ благословень; а если не захочетъ отдать, то да будетъ отлучень отъ Бога, проклять и не прочень, мертвый да не рассыплется никогда, до уреченнаго суда; камни, дроза, желѣзо да истлѣють и рассыплются и земля разсядется, онъ же никогда. И пожретъ его земля, яко Давана и Авирона; гроза Божія верху главы его, имѣніе его и труды да будутъ прокляты и да не узритъ счастья никогда. Имѣніе его вѣтромъ да пойдетъ, напоследокъ же и самъ да обратится ни во что; да познаетъ самъ, яко не съ нимъ Богъ, и св. ангель Божій на страшномъ судѣ не при немъ; отлучень отъ

церкви Христовой, чтобы его къ церкви никто ни припускалъ, и дабы его не благословиль и не кадилъ, дара Божія не даваль, и у трапезы никто съ нимъ не ѣлъ и не пиль, и не сидѣлъ съ нимъ, и не прощался съ нимъ, и здоровья не сказываль, и когда умреть, чтобы его тѣло не хоронилъ подъ тяжкою нашею клятвою архипастырскою и отлученіемъ отъ церкви того іерея, который его похоронить; и будетъ на немъ проклятіе св. 318 богоносныхъ отцовъ Никейскаго собора, доколѣ не отдасть всѣхъ вещей, взятыхъ отъ отца господина Романа*...

Не трудно собі уявити, яке вражіння повинна була б зробити на нарід ця грамота, коли-б про неї він довідався. Тому цілком зрозуміло, що Многогрішний, як тільки до нього дійшли про грамоту певні відомости, почав зараз же клопотатися про те, щоб грамоту не було оголошено. Очевидно, Ракушка зумів помститися над Многогрішним, вибравши цей шлях, але головною метою його була не стільки помста, скільки повернення майна, пограбованого гетьманом. Тому Ракушка, коли повернувся з подорожі до Константинополя, вжив усіх заходів, аби помиритися з Многогрішним та одібрати своє майно. 8 червня 1670 р. Ракушка надіслав гетьманові копію „проклятої“ грамоти та листа, в якому повідомляв, що зміст грамоти поки що тримається ним в таємності, й коли він згодиться повернути все пограбоване добровільно, то тоді й оригінал грамоти буде надіслано; коли ж згоди між ними досягнуто не буде, то Ракушка буде примушений просити Тукальського, щоб він дав розпорядження оголосити грамоту по церквах західної України та щоб мітрополіт видав наказ до Барановича оголосити її також і по церквах Чернігівської єпархії. З свого боку Тукальський також надіслав до Многогрішного копію документа, але гетьман не тільки не дав обіцяння мітрополітові повернути Ракушці майно, ніби то в нього пограбоване, але рішуче заявив, що нічого в Ракушки не забірав. Многогрішного в цій боротьбі з Ракушкою підтримував Лазарь Баранович, при чому притяг до цієї справи навіть і самого царя, до якого виправив відомого протопопа Семена Адамовича. Останній повіз до Москви копію грамоти, лист, уривки з якого нами було приведено вище, та прохання заступитися за гетьмана. В липні 1670 р. Адамович дістав від царя обіцяння послати до візантійського патріарха в цій справі певного грека, а скоро після цього до Константинополя з Москви дійсно було направлено перекладача Христофорова.

Пробування Христофорова в Константинополі залишило після себе низку відомостей, що торкаються того часу, коли там був Ракушка; між иншим, з них виясняється, що Ракушка виконав тут і різні доручення Тукальського та Дорошенка.

Христофоров розповідає, що, прибувши до Константинополя, він передав патріархові та його синодові царську милостиню й грамоту, в якій цар, з одного боку, просив зняти з Многогрішного прокляття, а, з другого,—вимагав покарання „поклепника“ Романовського; крім того, цар просив патріарха, аби він надалі царських підданців не відлучав од церкви. З розмови між Христофоровим та патріархом вияснилося, що Ракушка клопотався не тільки про відлучення Многогрішного, але привіз до патріарха грамоти від Дорошенка й Тукальського, які просили поставити львівським єпископом „латинця“ Симеона; Симеон раніше був посвячений до цієї катедри двома „запрещеними“ мітрополітами й при тому тоді, коли патріарх вже посвятив до Львова єпископа Іосифа. Патріарх в цьому відмовив, але Ракушка поїхав до султана й привіз від каймакама Мустафи-паші грамоту, в якій султан наказував патріарху задовольнити прохання Дорошенка, що був в цей час під протекторатом Турції. Патріарх знову відмовив Ракушці, але й Ракушка не хтів попускати: він удруге поїхав до султана й на цей раз дістав грамоту вже від нього самого з наказом негайно задовольнити прохання Дорошенка. „Тут,—розповідав патріарх Христофорову,—мені нічого було робити: одставив я єпископа Іосифа й благословив Симеона“. В цей самий час Ракушка просив патріарха проклясти Многогрішного, який заволодів його майном, причім не сказав ясно, що Дем'ян—гетьман та підданець царя. „Я,—говорив патріарх,—порадившись зо всім собором, дав Романовському на Дем'яна прокляту грамоту, у якій написано: як що дійсно так, то анатема“.

При таких обставинах Ракушка дістав „прокляту“ грамоту на свого ворога. Патріарх казав правду, що Ракушка його в цій справі обдурив, бо дійсно в грамоті йде річ про Демка Ігнатенка й нічого не сказано, що цей Ігнатенко—гетьман, хоч для кожного й було ясно, що прокляття накладалося на Многогрішного, а не на когось иншого. Це ще раз доводить, що Ракушка був дуже спритною людиною...

Христофоров почав просити патріарха зняти з Многогрішного прокляття. „Учини, святійший патріархъ, по прошеню царскаго величества,—говорив він,—изволь даъ прощальную грамоту гетману Демьяну Игнатовичу и съ тѣмъ отпусти меня къ царскому величеству“.—„Никакъ мнѣ этого сдѣлать нельзя,—відповів патріарх;—еслибы отъ этого мнѣ одному приключалась бѣда, то я принялъ бы съ радостію, но опасаюсь, чтобъ не навести бѣды всему христіанству: пошлю я къ Демьяну Игнатовичу прощальную грамоту, а онъ станетъ этимъ хвастаться; узнаетъ Дорошенко,—тотчасъ отпишетъ къ султану, и будетъ отъ этого великое кровопролитіе“... Справа, до якої притягнув патріарха Ракушка, була дійсно складна... Але Христофоров

настоював та переконував патріарха задовольнити бажання царя й знайшов компроміс: „Опасаться тебѣ нечего,—говорив він:—прошальную грамоту отвезу я къ царскому величеству, а царское величество изволить отослать ее къ гетману и прикажетъ, чтобы держаль ее при себѣ, для души своей, а хвалиться ему предъ народомъ не для чего“. Нарешті, патріарх, переконаний Христофоровим, згодився задовольнити проханья царя й видав (в вересні 1670 р.) грамоту, якою прокляття з Многогрішного було знято¹⁾.

Нам напевне невідомо, чи була оголошена ця „проклятая“ грамота, чи ні: можна думати, що формального оголошення грамоти не було, бо про такий факт напевне збереглися б ясні відомости, але чутки про відлучення Многогрішного від церкви розповсюдилися на Україні й при тому за допомогою самого Ракушки. Нарід навіть бачив де які наслідки прокляття, принаймні, зв'язував з ними один випадок, що стався з гетьманом. Про це ми читаємо такий запис в одному літопису, заногований під 1670 р.: „Пронеслось от Романа Ракушки, протопопа Браславскаго, бывшего в Царградѣ, что якобы патриархъ соборно проклиналъ гетмана Многогрѣшного, зная по Дорошенкову у Порти турецкой прошенію, за подступъ въ гетманствѣ: и когда Многогрѣшний, з горницы идучи, зашибся, то нѣкоторые думали, что то по оному проклятію“²⁾. Самовидець про цей випадок каже ще ясніше й з більшою певністю зв'язує його з прокляттям: „Протопопа Браславскій вивезлъ соборную клятву от святѣйшого патриарха на заднѣпрянскаго гетмана Деяна Многогрѣшного, которій, в пиху вознесшися, легче себѣ тоє поважилъ, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же спадши з данку, шию былъ зломаль, же часъ немалій не могль говорити, що, пришовши до здоровья, не хотѣлъ ся упамятати, що напотомъ оному наговодилось зле“³⁾. Цими невеликими наслідками боротьба Ракушки з Многогрішним, здається, й закінчилася, і, таким чином, Ракушці не вдалося одержати забране раніше майно та гроші; принаймні, ніяких звісток про це не маємо...

VI.

Після року, що, приніс Ракушці стільки клопоту, ім'я його майже зовсім не зустрічається в давніх документах, і тому нам лишається сказати про нього небагато.

¹⁾ Про цей епізод з життя Ракушки розкидані відомости по різних джерелах, з яких ми використали такі: Соловьевъ, „Исторія Россіи“, кн. III, стор. 411—415; В. Зайнгорнъ, „Очерки“, стор. 696—699. 701, 702. 709; Лѣтопись Самовидца, стор. 103—109; Письма преосвященнаго Лазаря Барановича, вид. 2-е, стор. 123—129.

²⁾ „Краткое описаніе Малороссіи“, стор. 272.

³⁾ Лѣтопись Самовидца, стор. 109.

Як довго пробув Ракушка на правому березі Дніпра—невідомо; думаємо, що поки Многогрішний був гетьманом, Ракушці зовсім було неможливо повертатися на батьківщину, але, коли цей гетьман був засланий до Сібіру „за измѣну“, Ракушка спокійно міг переїхати на Лівобережжя. Момент цього ми, на жаль, не знаємо. Нам лише відомо, що Ракушка на цей раз оселився в м. Стародубі, де одержав парафію при Миколаївській церкві; в лютому 1676 р. він, як протопоп Браславський і священник цієї церкви, заприсяг цареві Федорові¹⁾.

Користуючися докладним заповітом Ракушки, можемо досить ясно уявити собі зріст господарства Ракушки. Він, кинувши зовсім політичну діяльність, всю свою енергію приклав тепер до справ господарчих і вів їх добре, бо число куплених їм різних хуторів, дворів та ґрунтів досить велике. В цей момент свого життя (1670-ті роки) Ракушка мав коло 50—55 років, отже ще не був дуже старим, до того в нього ще була численна сім'я, про яку треба було піклуватися.

Оселившись в Стародубі, Ракушка купив тут в Оксани, жінки Ничипора Кигалки, двір, сусідній з дворами Степана Тимохвієвича Злотника та Івана Мороза, „а з двохъ сторонъ улицы: одна—от церкви пробитая, а другая улица от двора его милости пана полковника Стародубовского Михайла Миклашевского“; далі Іван Бирло (Берло) продав йому: свій „хутор за рѣкою, з садомъ и огородами“, та хутор з млином в селі Яреміні, що належав Берлу та його „братанці“ Анні Бирловні²⁾, сіножать „в Спаском, об межу Стефана Улѣзченка“; від козака Бориса Ракушка купив в Яреміні ще двір з полями й сіножатями, а від Матвія Симоненка ще двір з нивами й сіножатями. В Ніжині в володінні Ракушки також було невелике майно, право на яке не було ним утеряно, а саме: „ґрунтъ Нѣжинскій, двориска, поля и лѣси в Бобрику и сѣножати в Трушонцѣ“; сіножать з лісом і поле пахатное; „комора в ринку, в ряду крамном, противко церкви св. Николая, на рогу у переулку одно окно, а другое окно тоей же комори у рядѣ красномъ“; тут же, на Ніжинському ринку, в Ракушки було ще два „окна“. Але цим (не-

¹⁾ М. А. М. Ю., Дѣла Малорос. приказа, кн. № 42.

²⁾ Родовід Берлів починається з Дмитра Берля, який мав двох синів; перший з них, Іван Берло був сотником Мглинським (1671—1672) і доводився свояком стародубовському полковнику Тимофію Олексійовичу (1676—1678, 1687—1689); другий, також Іван, жив в Переяславському полку й був раніше Вороньківським сотником, а потім Переяславським полковим суддею й помер 1720 р. Жонатий він був тричі: 1) з Прасковією Якимовною Сомковою, дочкою гетьмана, забитого Бруховецьким; 2) з Тетяною Щуровщанкою, вдовою Павла Рустановича; 3) з Ганною Мазепівною. Ганна Берлівна вийшла за священника с. Нехаєк. Антона Тарповського.

величким, правда) майном не вичерпувалося все господарство Ракушки: він ще володів, з надачі гетьмана Самойловича, в полковій Стародубовській сотні селом Новосьолками, що було відібрано для цього від Стародубовського магістрату. Це було невеличке село, в якому 1723 року було лише „14 козацьких дворів, 16 дворів ґрунтових посполитих і 9 хат „бобилей“¹⁾. Чи була ця надача признанням з боку Самойловича давніх праць Ракушки коло військового скарбу та інших тогочасних справ, чи Ракушка чимсь особливим прислужився наступнику Многогрішного,—невідомо. Але й Мазепа, скоро після того, як одержав гетьманську булаву, ствердив Новосьолки за Ракушкою. 21 жовтня 1687 р. Мазепа, „маючи в особливомъ респектѣ... рейментарскомъ учтивую духовную особу, велебного в Богу господина отца Романа Ракушку, священника церкви святого Николая, в мѣстѣ Стародубѣ стоячое, а вѣдаючи его побожность, же шоденние такѣ за ихъ царское пресвѣтлое величество и: за все войско, яко и за... рейментара, до Бога при безкровнихъ офѣрахъ отправуючиєся молитви“, „заховав“ „при немъ село Новосюлки, в Стародубовскомъ полку лежачое, зо всѣми до него приналежними пожитками, якоє онъ и предъ симъ в своемъ з ласки войскової мѣвалъ уживанню“... „Вѣдаючи теде,—пише далі Мазепа в цьому акті,—о такой волѣ нашой, такъ войтъ тамошній з громадою абы належитое отдавалъ послушенство, опрочъ козаковъ, якихъ волность цѣла быть повинна, честной помененной особѣ, яко жаденъ з старшини и чернѣ в отбираню належитыхъ добръ не чинилъ перешкоди, симъ листомъ нашимъ, *честному отцу до ласки нашой даннимъ, варуемъ*“²⁾... Таким чином, цією маєтністю Ракушка як за Самойловича, так і за Мазепа, володів лише „до ласки войскової“, щоб то село Новосьолки гетьман мав право відібрати від нього кожного дня: Ракушка, не маючи за собою заслуг військових, не мав права і на маєтність та труд тих посполитих, що в ній жили.

Останні десятиліття свого життя Ракушка прожив більш-менш спокійно в Стародубі, піклуючися про свої дітей та господарство, в якому допомагали йому його діти й онуки. Одначе, в житті Ракушки за цей час було також декілька випадків, які ніби-то вказують на нещастя, що його переслідувало й тепер, коли він, здавалось, вже зовсім покинув політичну діяльність і решту днів хтів прожити тихо. Як раз в той час, коли Ракушку ми вперше зустрічаємо священником при Старо-Микольській Стародубській церкві, а саме 1676—1677 р. Стародуб переживав тривожні часи в зв'язку з авантюрою полковника

1) Лазаревський, „Опис. стар. Малор.“, I, стор. 152.

2) Генер. слідство о маєтностях Стародуб. полку, л. 141; Румяни. Опись Малор., п. Старод., т. 81.

Рославця, що хотів визволитися з-під власти Самойловича, і великою пожежою, що трапилася в цьому місті. Як розповідає Самовидець, пожежа почалася з тієї церкви, де був священником Ракушка: „а найпервій тая церковь загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіе Шубою, священникомъ Чернѣговскимъ, зосланимъ от архиепископа, и от тоей церкви усе мѣсто вѣгорѣло“¹⁾... Сталося це 17. травня 1677 р., при чім автор літопису гадає, що нещастя це було „скараннямъ бозскимъ“ на мешканців м. Стародуба за їх гріхи. „Бо,—доводить він свою думку,— в томъ мѣстѣ всчалася ненависть першая: полковникъ противъ гетмана, священники межи собою, осмь на двоохъ, немалъ цалій рокъ турбовались; межи козаками и посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немалъ в каждомъ дворѣ, а при шинкахъ безецности и частіе забойства, а за вшетечность жадной карности не чинено, але тое в жарти оборочано, любо якая явная курва, пиятики без удержання, набоженства оспалость; бо духовнихъ нѣ за що не мѣли, хлюбячися оздобою церковей божіихъ, отказаючи, же „намъ трудно отъ поповъ и священниковъ“; любо напинали, не слухали, але от такихъ, которіе ихъ за зброднѣ до покути приводили, з гнѣвомъ отходили и по своїхъ воляхъ себѣ духовнихъ шукали, не жалуючи за грѣхи“...

Нам невідомо, як повожився в цей час у Стародубі Ракушка й до якої партії місцевого духовенства він належав під час боротьби між священниками, про що згадує Самовидець („священники межи собою, осмь на двоохъ, немалъ цалій рокъ турбовались“). Ми можемо тільки припускати, знаючи Ракушку, що він неодмінно приймав діяльну участь в цій боротьбі. Також слід припустити, що Ракушка приймав участь і в проголошенні Шубою анатема на мешканців м. Стародуба за те, що вони побили священника Якова (р. 1676), бо анатемі було проголошено в тій самій церкві (Микольській), де він служив. Але подробиць цих подій не знаємо.

Після пожежи 1677 р. Микольська церква була відбудована, але 1690 р. знову згоріла, після чого була 1691 р. збудована коштом полковника Михайла Миклашевського „з товариствомъ и панами мѣщаны“²⁾. Тепер Ракушка міг спокійно священствувати... Він дожив до дуже глибокої старости. 1701 року, маючи коло 80 років, він почував себе настільки недужим та слабим, що вирішив зробити духовний заповіт, якого написано було в Стародубі 17 травня цього року. Документ цей, для нас надзвичайно цікавий, уявляє з себе ти-

1) Лѣтопись Самовидца, стор. 134—136.

2) Філарет, „Ист.-статистич. Описание Черниг. епархіи“, VII, 5.

повий зразок подібних актів того часу. Як і інші, Ракушка, готуючися до смерті, починає свій заповіт згадками про брєнність всього земного.

„Я. рабъ Божій Романъ Онисковичъ Ракушка-Романовскій,— пише він в заповіті¹⁾),—на тот часъ будучій священникъ Святониколскій Старолубовскій парохиялній, уважаючи себѣ всѣ речи в скоромъ часѣ мимо йдучие, а же і я, на сей часъ юже в лѣтах моих подейшлихъ, часто розними болями от Господа Бога бываю навѣжонъ, сподѣваю собѣ отмѣны сего дочасного жития на семъ мѣзерномъ свѣтѣ і росказаня божого, же земля естєсь и в землю пойдешъ, що южъ мнѣ тоє вскорѣ приходить в лѣтах моих подейшлих близко осмидєсять, и видячы слабост здоровья моего, умислилемъ еще за зуполного здоровья и сталого умислу моего распорядиты дѣты мои, жебы по моей смерти межы собою не мѣли турбацій, але на том оставалъ коженъ, як ся тутъ виразить з убогой худобы моей“... Після цього вступу Ракушка заповідає поховати його в тій же церкві св. Миколая, де й служив, а саме— „на лѣвомъ боцѣ пред образомъ святой Тройцы, християнским способомъ священническим“, а далі —росподіляє майно поміж дітьми. Найбільшу частину батьківського майна одержав молодший з синів Ракушки—Константин, бо старші за нього брати були виділені батьком раніше. „Худоба зась моя,—каже старий Ракушка,—що колвекъ зостала по многихъ упадкахъ, за грѣхы мои на мене допущєнних от Господа Бога²⁾), и тепер зостаєт, маєт бити меншому синовѣ моему Костантию, а не кому иншому“. Останній мав одержати такі „добра“: двор в Стародубі, в якому жив Ракушка, „хутор за рѣкою, куплений от Івана Бирла, з садомъ и огородами“; другий хутор, куплений з млином в с. Яремині од того ж Бирла та його братанки Анни Бирловни; два двори в тим же селі з полями, сіножатями й нивами, а також гаями; сіножать в Спаському; два „окна“ у коморах на Стародубовському ринку.

Грунти, що належали Ракущі в Ніжині, а саме: „двориска и поля и лѣси в Бобрику и сѣножать Трушонцѣ и за Кошелєвкою сѣножат з лѣсомъ и поле пахатное“,— були віддані батьком сину Іванові й синам помершого сина Петра—Григорію й Василю Романовським при такій інтересній умові: „але тих кгрунтовъ не позволяю жадною мѣрою продавати, але жебы памятка наша била в Нѣжинѣ, бо тие кгрунта, прийшовши на слободу, родичъ мой лозу рубавѣ и березя, и там ся будовалъ, где мои двори стоят“. В цих рядках почуваеться зрозуміле бажання Ракушки зберігти в своїм роді первісну садибу предка...

¹⁾ Цей документ дійшов до нас в зпсутій копії половини XVIII в.: тому ми дозволяємо собі, де це можливо, виправляти в ньому очевидні помилки.

²⁾ Очевидно, натяк на пограбування його худоби Многогрішним.

В дальшій частині свого заповіту Ракушка торкається де-яких справ що до виділення худоби іншим своїм дітям, згадує про непорозуміння, що виникали на цім ґрунті раніше, але текст заповіта настільки зіпсутий, що де-яких місць не можна зрозуміти зовсім. Як і в кожній родині, у Ракушок також було не все добре що до поділу майна: з-за нього сварилися, й старому протопопові приходилося ще за часу свого життя налагоджувати ці складні справи...

Все рухоме майно, що раніше не було роздано іншим дітям, старий Ракушка віддав молодшому синові Константину: „останокъ зась моеї худоби в сръбри, мѣди и цѣни,—тоє усе синові моему меншому Костантому; нѣхто о том его не маєт турбоваты, але на усемъ моемъ господарствѣ маєт зоставаты, якъ я самъ мешкалемъ“... Цей же син одержав і всі церковні речі, які були власністю Ракушки, а саме: „апарати церковние, ризи злотоглавние и сръбраніи; келихъ злоцѣстий работы аспурской, дискось московской работы злоцѣстий, звѣзду злоцѣстую, другій келихъ злцѣстий з накришкою (которій на гробнищю обернулем), ложищю сръбряную, крестъ стоячий і книги на увес рокъ“—але при умові, „ежели зостанет священникомъ“. Звідси бачимо, що Роман Ракушка сподівався бачити молодшого з синів своїм наступником на парафії; як що Константин не забажав би бути священиком, всі церковні речі переходили до сина Йвана, що мав роздати їх на церкви св. Миколая „и где захочет“. Серед цих річей була одна святиня, про яку Роман згадує окремо; це „крест, в котором животворящее древо Креста“; його протопоп заповідає віддати до монастиря Межигорського. Цікаво зазначити, що цю святиню Ракушка дарує власне до цього монастиря, а не до іншого; очевидно, для нього цей монастир був найбільш улюбленим, і в цьому акті з боку Ракушки виявилася, може, далека згадка про молоді роки життя; коли йому траплялося приймати таку близьку участь в бурхливих подіях тогочасних і бувати на Запоріжжі, яке вважало Межигірря своїм монастирем. А може Ракушка гадав провести останні дні свого життя в цьому монастирі, в якому знаходили спокій багатько людей, що прожили життя своє бурхливо? Не будемо, проте, гадати, бо історичні свідoctва не дають нам ясної відповіді на це питання, хоча ми й знаємо, що після складання тестаменту Ракушка прожив ще не менш двох років. Але ці роки, можна думати, були такими тяжкими для Ракушки, що він протягом їх був майже позбавлений можливости приймати участь в житті: очевидно, старість остаточно зламала сили цієї людини. Так, 29 вересня 1701 р. Ракушка продавав за 10 талерів Семену Матвійовичу, слuzі майстратовому, „мѣстечко дворовое волное, з будинками“, яке йому заповідала просфєрня Марія „за сороковустъ души ее отпрாவаний“, при чім заяву про цю продаж

робив урядові від імени „велебного господина отца Романа Романовского Ракушки, священника церкви святого Николая Старого“, викарій цієї ж церкви Федір Іванович¹⁾. З цього бачимо, що Ракушка тримав ще в цей час в своїй руці господарство й розпоряджав ним, але не міг вже особисто являтися до уряду. В останній раз Роман Ракушка згадується в лютому 1703 р.: після цієї дати нам пізніше не траплялося зустрічати його імени: мабуть ксло цього часу Ракушка успокоївся на віки...

У попередніх рядках ми старалися яко мога докладніше розповісти про життя та діяльність Романа Ракушки, першого генерального підскарбія Гетьманщини, для чого використали всі відомі нам друковані й архівні джерела, побіжно торкалися різних історичних питаннів, зв'язаних з життєписом Ракушки й т. и. Наскільки нам удалося ясно намалювати цю постать на тлі тогочасного життя,—а ми як раз це мали своєю метою,—скажуть інші, але хочемо вірити, що праця наша, на яку нам прийшлося покласти досить часу й сил, не буде зайвою, й що людина, яка забажала б по цій роботі ознайомитися з типовим представником вищої верстви українського громадянства другої половини XVII в., знайде тут більш-менш вірний і правильний нарис і оцінку діяльності одного з подібних представників. Особа Ракушки цікава не тільки тим, що в ній відбилися типові риси людей того часу, характерною ознакою яких була—користуємся влучним московським виразом—„шатость“: діяльність Ракушки свідчить нам про безсумнівні позитивні гідности його вдачі, в якій нетрудно помітити незвичайну енергію, працьовитість і розум, що врятовував його під час страшених катастроф, що з ним траплялися кілька разів на протязі його довгого та трівожного життя. Сумлінність, з якою Ракушка ставився до своїх обов'язків, також була однією з видатних рис його характеру; до них же треба приєднати ще одну гідність Ракушки—вірність до своїх патронів Золотаренка й Бруховецького... І коли у читача вражіння від прочитаного все-ж таки буде складатися не на користь Ракушці, головною рисою якого перш над усе уявлятиметься його „шатость“, легкодумство і т. и., то на це ми мусимо зауважити, що оцінювати людей давнього часу можна лише на тлі сучасних їм обставин і пануючих думок, і що коли керуватися цим поглядом, то „шатость“ не буде для Ракушки чимсь негативним: в ту епоху, коли жив Ракушка, всі його сучасники були заповітрені цією „шатостью“... Отже, додержуючись цього погляду, мусимо визнати

¹⁾ Див. додаток, акт з 29 вересня 1701 р.

Ракушку однією з позитивних постатей епохи Руїни, тим більше, що й діяльність його мала головним чином творчий характер що до встановлення фінансових підвалин для тодішньої української державности¹⁾...

В. Модзалевський.

Духовний тестамент Ганни Щеневської Остапової Талькової.
5 серпня 1655 р.

Во имя Отца і Сн̄а і С̄҃аго Дх̄а, амин. Я, Анна Сченевская Евстафиевая Талковая, маючи я от небожчика малжонка своего Евстафия Талка мнѣ отказаное и на тестаментѣ поданое писмом, то ест дом из будованем и що при ним ест, огород, гумно и садъ, до того теж и поле що ест небожчиковское все в три руки, при которых и сѣнжати, що я з доброе воли своей, без жадного гвалту и примушениа, будучи я от Гсд̄а Бг̄а навежоная хоробую тяжкою а мислячи собѣ, якъ предстати пред нилецем̄рным судиєю, тое вже вышменованое оферовала и отдала на вѣчную памят на монастырь Максаковский, абы Гсд̄а Бг̄а за дш̄у мужа моего и мене самой, такъ теж и за вес род нашъ у престола бж̄ого за отпушене гр̄ховъ наших Гсд̄у Бг̄у оф̄ру приносит макут, все то мает прийти до skutку по смерти моей; и то теж варую в тым тестаментѣ моим: братанич мой Василей Сченеевский в тым дому моим зимоват и жито на зиму за сѣват позволяю и теперешний засѣвокъ, що иле ест, ему поживат позволяю. Дѣелос все при особах: отцу Михайлу, сщ̄еннику на тот час Берестовскому, і пану атаману Роману Постолу Берестовском, і п. Артему Хацкевичу, обывателю Берестовскому, і п. Грицку Талку, брату небожчиковском. Писанъ в Берестовци, м̄сца августа пятого дня року 1655.

М. П.

М. П.

М. П.

Устне упрошоный од пн̄ии Я Анна Остапиевая Талковая Талковой Михайло Гуляницкий, рукою власною.
сщ̄еник Берестовецкий, рукою власною.

¹⁾ Про потомків Ракушки нами зібрано багацько відомостей, частину яких розміщено в „Малоросійському Родословнику“, т. IV, Київ, 1914, до якого видання й обсилаємо тих читачів, які захочуть про це узнати. Рід Ракушок-Романовських вказує на початку XIX в.

Прошоний о подпис руки Романъ Рекушка, на тот час дозорца скарбу войскового в полку Нѣжинском, рука власная.

..... подписе рук людей зацѣных и даню тестаменту од пани Евстафѣевой на монастыр Максакковский печат мою с подписом руки прикладаю. Григорий Кобилецкий, полковник наказный на тот час будучий Нѣжинский.

На другому боці: Легация на двор і на грунта Бе[ре]стовецкіе от пнїи Талковой.

(Київський Центральний Архив, документи монастирів, № 717).

Заява орендарки Батуринської Огафії Тишковни про млин, який вона дарує після своєї смерті Ніжинському монастиреві. 26 травня 1657 р.

Випис с книг меских ратуша Нѣжинского права Майдебурского. Року тысяча шестсот пядесят сегого, мѣца мая двадцат шестого дня.

Пред нами Александром Цурковским, лентвойтом, Савою Ивановичом, бурмистром старшимъ, райцами, лавниками, того року на справах мѣских засѣдающими, за вѣдомостю и позволеніем его млѣсти пана Григорія Гуляницкого, полковника Нѣжинского и всего сивера войска его царского величества Запорозского, с притомне зосланными од его млѣсти панами Романом Ракушкою, Маркомъ Шпаковъским, Симоном, козаками и обывателями Нѣжинскими, ставши очевисто, славетная Огафія Тишковна по першомъ Петрова, а тепер Фотиня, арендарка Батуринская, обывателка Нѣжинская, здоровая будучи на тѣле и у мысле, с порадорю приятелей своих, явне, устне и доброволне признала: ижъ што зачала коштомъ своим будовати млинъ на реки Сейму под мѣстом Батурином о одной скринѣ с капѣтулою монастыра Нѣжинского од села Мѣтяевъки, теды той млинъ добудовавъшы, с пожиткомъ, з него приналежачим, до коньца живота своего в свуй собѣ пожитокъ заховуеъ, а ежели ведлугъ волѣ бжїи: и часу с того свѣта зейдет, теды нѣкому инъшому по зейсцу своемъ тилько самому монастыреви Нѣжинскому той же млинъ зо всѣми пожитками, в нем будучими, на вѣчнїе часы вцеляет, даетъ, даруеъ и в ретелную пуцает поссессію, всѣхъ покровных своих, близкихъ и далеких нинешним доброволним сознанием записом своим на вѣчнїе часы отдаляет и видѣдичаетъ и хто бы капѣтулу преречснующую Нѣжинскую той млинъ, през неї дарованый и записанный турбовати се важитъ хоча и теперешний малжонокъ еї Фока по смерти еї, на таковоє каждого закладает сумы на уряд той, перед который бы се тая справ

виточит мѣла, закладу копѣ литовскихъ шестьсотъ и по заплаченю такового закладу пред се при цалой mocy и твердости сей нинешний добровольный запис на вѣчнїе и потомнїе часы зоставати маеть, што для темъ певнѣйшое вѣри в потомнїе часы абы и до кних нинешних вписано было просила, што и одержала, с которих и сей випис при звиклой печати мѣской радецкой, с подписом руки писара нашего сторонѣ потребующей естъ виданъ. Писан в ратушѣ Нѣжинском, року и дня [далѣ зотліло] ¹⁾.

М. П.

М. П.

(Київськ. Центр. Архив, документи монастирів. № 2342, оригінал).

Царська грамота Роману Ракушці. 2 листопаду 1660 р.

Бжїею мл̄тию от великаго гд̄ря, царя и великаго князя Алексѣя Михайловича, всея великия и маля и бѣля Россїи самодержца, и многихъ гд̄рствъ восточнихъ и западныхъ и сѣвернихъ отчича и дѣдича и наслѣдника и обладателя, нашего царского величества войска Запорожского Нѣжинскому наказному полковнику Роману Ракушку нашего царского величества мл̄стивое слово.

В нинѣшнемъ во 169-мъ году, октября въ 21 день, писалъ ти, полковникъ нашего царского величества, къ околичному (sic) к Федору Михайловичу Ртищеву про гетмана про Юря Хмелницкого и про Тимофея Цецуру, что ти, полковникъ, с Якимомъ Сомкомъ и с Прилуцкимъ и съ Полтавскимъ поковники намъ, великому гд̄рю, служите и обещаетесь за насъ, великаго гд̄ря, голови свои положить. И ми, великій государь, наше царское величество, васъ, полковниковъ, за твою (sic) вѣрную службу жалуемъ и похваляемъ, и тебѣ-бѣ, полковнику Роману Ракушку, по вашему вѣрному обѣщанїю намъ, великому государю, служить и добра хотѣтъ, а ми, великій государь, за твою вѣрную службу начнемъ к тебѣ держать нашу, великаго гд̄ря, милость и призьнїе, и служба твоя у насъ, великаго государя, забвенна никогда не будетъ. Писанъ в нашемъ царствующемъ градѣ Москвѣ от создания мира 7169, ноября 2 дня.

В подленной подпись собственною его царского величества рукою тако:

Царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всея великия и маля и бѣля Россїи самодержецъ.

Мѣсто печати
государственной.

(Архив бувш. Черніг. Двор. Депут. Збрання, д. № 5161, шафа 9, п. 9).

¹⁾ Див. також Ап. Лїй. „Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657—1674 годовъ“, Чернігів. 1887, стор. 20—21.

Лист Романа Ракушки до Лазаря Барановича. 6 серпня 1663 р.

Ясне преосвященный, а мнѣ велице мл̄стивий отче епископе Чернѣговский, а мнѣ велице мл̄стивий пане і пастирю.

Поклон мой найнижший вашей пастирьской мл̄сти отдавши, през сее мое писаніе ознаймую, ижъ я не могучи ся упросити у его мл̄сти пана гетмана войска его царского величества Запорозского от той услуги, яко первой минѣ назначено было, і тепер повторе писмо его мл̄. панъ гетманъ прислал, аби-м тих трох полков доглядав: Нѣжиньского, Сосницкого і Стародубовского, шо на писаня его мл̄сти пана гетмана зараз поехавши в полкъ Сосницкий, спорядилем и млини повѣту Сосницького подадем в дозор двом чоловѣком: Яскови Пустовуйтови и Мартинови Чорному, mezi которими млинами припоминалем оним сторони млинов Кирѣевских, жеби в них поставили мѣрнихъ, а збора жадного не брали до далшое вѣдомости; и тое онимъ приказалем, же ежели кого его мл̄сть отец епископъ пришлетъ з унѣверсалом его мл̄сти пана гетмана на тіе млини, то аби оніе зараз отдали на монастир, яко и перед тим было: зачим рач, преосвященност ваша, кого посилати до Сосниці за-для тих млинов з унѣверсалом его мл̄сти пана гетмана, жеби болшей марне не ишло, бо я не повинен того отнимати, шо пан гетманъ з войском Запорозским на монастир надал, любо то нашѣ инъшіе в том амаринуют. мѣлемъ был волю зараз ехати и в полкъ Стародубовский, але зайшло мене писаня от сего мл̄сти пана гетмана под селом Бабою, жеби-м также дозирал полку Кіевьского і полку Прилуцкого, и полку Лубеньского і полку Пултавского, шо барзо мене стривожило, же под сей час непослушенства не моглем сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбаціе, о чом зараз побегу сам до его мл̄сти пана гетмана, просячи, жеби ми того тяжару уменьшил, и там о усем не препомню розмовити в долегливостях преосвященности вашею, а затим з найнижшими услугами моими отдаюся мл̄твам сѣим архiereйским преосвященности вашею. З Мени, августа 6, 1663.

Преосвященности вашею всего добра зичливий и найнижший слуга Романъ Ракушка, сотник Нѣжинский Новомѣский войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Ясне преосвященному, а мнѣ велице мл̄стивому пану і пастирю, его мл̄сти отцу Лазару Барановичу, епископу православному Чернѣговскому, добродѣви моему, отдати належит.

Пншою рукою: О млынах Кирѣевских от Ракушки; хотѣл розмѣру част брати.

(Київськ. Центр. Архив, документи монастирів, № 2541, оригінал).

.Писане Романа Ракушки, видане Максиму Матвіевичу та Шимку Медвідю на заведення рудні в с. Неданчичах. 24 вересня 1664 р.

Ознаймую сим моим писанем кождому, кому о том вѣдати належит, ижъ маючи я злецене од его мл: п: Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его цар: прес: велич: Запорозкого, добродѣя моего, взявши я вѣдомост, же естъ мѣстце способное на рудню в полку Чернѣговском, у селѣ Неданчичах на рецѣ в том же селѣ, на котором то мѣстцу позволяю п: Максимовѣ Матвѣевичу и Шимку Медведевѣ ново рудню фундовати для розмноженя скарбовѣ войсковому, прето ж до той ж руднѣ подаю млын Евтухов на рецѣ Белоусѣ для спомаганя той же руднѣ, що мают ново фундоват и ставит своим коштом и працею; а якъ постановят тую рудню, подаю слободы за их коштъ и працу на пол рока, абы на ных все желѣзо ишло, такъ теж якъ выйдет слободы пол року, повинны оны до скарбу войскового дават желѣзомъ возковъ сорок, роздѣливши на чотиры части, на кожную чверть повинны дават по возовъ десят желѣза, в чом кождого напминаючи, іменем его мл: п: гетмана приказую, абы вышменнымъ кривды и перешкоды жаден не важился чинити в той руднѣ, якъ ся побудуют, под срокугим каранем войсковым, такъ же и желѣза брати, а нѣ жадных речий в робленю желѣзном без росказаня его мл: п: гетмана, любо и на потребу до Чернѣгова не повинны без заплаги робит, бо за тое плату даватимут до скарбу войскового, и села Неданчичи, Ювчи, Галѣки, Порки, Губичи, Миси и инші абы были помочними до направи и будованя греблѣ, жебы иначе не было: що для лѣпшой вѣры казалисмо сей мой лист выдат з подписом руки и притисненем печати моей. Писан в Нѣжинѣ мѣся септеврія 24 року божого 1664.

Роман Ракушка, подскарбѣй войска его црського прес: велич: Запороз:

(„Копи царскихъ грамотъ и гетманскихъ универсаловъ“ Троицького Черниг. ман-ря, рукопис Музея В. В. Тарновського в Чернігові. л. 89).

.Писане Романа Ракушки, видане Мартину Киселченку на збудування млина. 15 квітня 1665 р.

Ознаймую симъ моим писанемъ кождому, кому о том вѣдати *будетъ* потреба, ижъ, маючи я на тое од его мл'сти пн'а Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого, добродѣя моего, повѣренъную власть для вшедакого розмноженя скарбу войскового по всѣхъ полкахъ, где-бъ мѣло

до будованья млина мѣстце способное бути, прето-жъ чуючи я о таковомъ способномъ мѣстцу на реци Белици межи руднею и Шатрищами, ув уѣздѣ Новгородскомъ, позволяю пнѣу Мартину Киселченьку, руднику Ивоцкому, в томъ мѣстцу греблю фундovati и млинъ будувати, жадной перешкоди нѣ од кого не маючи, а якъ тот млин збудуетъ вишьменованъний Мартинъ, повиненъ будетъ мнѣ объявити, толко того варую, абы од того млина инъшим внизъ і у верху зостающим перешкоди не було, в чомъ кожного навпоминаючи, именем самого его млѣсти пнѣа гетмана приказую, абы жаденъ не важився кривди и перешкоди в фундovanю греблѣ и в будованю млина чинити, що за-для лѣпши имовѣрности даю сие писанье мое с подписомъ руки моей. Писан в Глуховѣ дня 15 апреля 1665.

М. П.

Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Письмо партикулярное Романа Ракуши, подскарбія войскового, на занятіе греблѣ Мартину, жителю Івотскому, на рецѣ Белицѣ, межи руднею и Шатрищами.

(Київський Центр. Архів, документи монастирів, № 3072, оригінал).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Максиму Матвіевичу та Шимку Медвѣдю на улаштування рудні в с. Неданчихах. 5 серпня 1665 р.

Озънаймую симъ моим писаньемъ каждому, кому того вѣдати будетъ потреба и кому толко сее письмо оказанно будетъ, ижъ маючи я на тое од его млѣсти пнѣа Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого, добродѣя моего, повѣренную власть, учинилем постановленье з пнѣом Максимом Матвѣевичом и Шимком Медвѣдемъ, обивателями Чернѣговскими, на рудню новолостановленную, у селѣ Неданчихох стоячей, що они своимъ кошть (sic!) и працею греблю фундовали и рудню будовали а нѣ од кого жадной помочи не мали, с которой то руднѣ повинъни давати до скарбу войскового за полтора року возковъ тридцят, на каждую четверть року роздѣливши по пят возковъ, а то в той мѣре постановилем такъ же и слобода полтора року в томъ же выидет, до которой то руднѣ и млин Ювтохов на рецѣ Белоусѣ з двома каменями и ступами подаю, аби на них вес розмѣръ припадающий ишол, которой нашей постанови час починається в року теперешнем идучом 1665 мѣся августа 5 дня і конъчитися маеть в року прийдучом 1666, жеби полтора року выйшло, в чомъ каждого навпоминаючи именем его млѣсти пнѣа гетмана приказую, аби помененним рудником жаденъ не важился наименшее кривди и перешкоди чинить и без писма его

мл сти пнѣ гетмана нѣхто не повинен желѣза брати, конечно аби не било, що за лѣпшое имовѣрности даю сие писане с подписомъ руки моеи. Писанѣ в Нѣжинѣ 5 августа 1665.

Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорожского.

На *другому боці*: Постановлене з Максимом Матвѣвичом и Шимком Медведем на рудню Неданчицкую учиненное в полку Чер. уязду Любецкого в року 1665-томъ.

(Київський Центр. Архів, документи монастирів, № 2790; в копії цей документ маємо в „Книгѣ царск. грамотъ и гетм. универсаловъ“ Чернігівського Троїцько-Іллінського м-ря, що зберігається в музеї В. В. Тарновського, в Чернігові, стор. 89).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Юрку Буначенку на збудування млина. 12 січня 1666 р.

Романъ Ракушка, подскарбѣй вѣрнаго войска его царского пресвѣтлаго величества Запорожского.

Ознайму симъ моимъ писаниемъ каждому, кому того вѣдати будетъ потреба и кому тилко сие писмо оказанно будетъ, именовите пану полковниковѣ вѣрнаго войска его царского пресвѣтлаго величества Запорожского Стародубовскому, такъ-же сотниковѣ Шаптаковскому, ижъ маючи я на тое от его милости пана Івана Бруховецкаго, гетмана вѣрнаго войска его царского пресвѣтлаго величества Запорожского, добродѣя моего, повѣренную власть, позволяю пану Юрку Буначенку, товаришовѣ полку Стародубовского, обивателевѣ Шаптаковскому, греблю ново фундовати и млин будовати на рѣцѣ Ромѣ в Жорновцахъ; тилко того варую, аби иншимъ млинамъ старымъ от того млина перешкоди не было, въ чемъ каждого напомнимаючи, именемъ его милости пана гетмана приказую, аби помененному п. Юрку Буначенку жаденъ въ фундованню той гребли и въ будованню млина не важился *наименшой* кривди и перешкоди чинити, що за для лѣпшой имовѣрности даю сие мое писанье съ подписомъ руки моеи. Писанѣ въ Новгородку 12-го генваря 1666-го года.

На подлѣнномъ тако:

Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорожского.

М. П.

(Архів бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібрання. Діло про дворянство року Бунаків).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Йосипу Головчинцю на збудування млина. 21 січня 1666 р.

Ознаймую симъ моим писаньемъ кождому, кому того вѣдаты будетъ потреба, а меновите пнѣомъ дозорцомъ млинов повѣту Новгородского, ижъ, маючи я на тое од его млѣсти пнѣа Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого, добродѣя моего, повѣреннѣную власт, позволяю пнѣу Есифу Опанасовичу Головчинцю, мещанину Новгородскому, на рецѣ Ромѣ, вишей войтова млина, а нижей кролевского млина, ново греблю займати и млинъ будоваги своим коштомъ и працею, только того варючи, абы инѣшим млинамъ од того перешкода не была, в чом кождого навпоминаючи, именем его млѣсти пнѣа гетмана приказую, абы жаден помененному пнѣу Есифу в займаню греблѣ и в будованю млина не важился найменше кривды и перешкоды чинити под сродим войсковим караньемъ. Данъ в Новгородку, 21 януария 1666.

М. П. Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорозского.

На другѣому боці: Партикулярное письмо Романа Ракуши, данное Иосифу Остаповичу на занятіе греблѣ на рецѣ Ромѣ.

(Київський Центр. Архів, документи монастирів, № 3133, оригінал).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Маркові Лещинському на збудування млина. 7 травня 1666 р.

Ознаймую сим моим писаням кому бы о том вѣдати належало, ижъ, маючи я на тое злеценя от великого гсѣдря нашего его црѣского пресвѣтлого величества боярина и вѣрного войска его црѣского величества гетмана Івана Мартиновича Бруховецкого, добродѣя моего, позволяю греблю ново фунѣдовати, займати і млынъ будовати своим коштом на рецѣ Ромѣ, нижей млына Горбовецкого, в повѣтѣ Новгородском, славетному Івановичу Маркови Лещинскому, козакови сотнѣ Новгородское, тилко того варючи, жеби не было перешкоди млынови якому старому збудованому, также і сѣножатем; ежели би яка кольвек мѣла быти перешкода любо якому млынови, албо сѣножатемъ, то сый Марко увес свой коштъ повиненъ тратити, не вступючи у жадное право: ежели би было безъ перешкоди людем, то повиненъ, яко своей працѣ, заживати ведлугъ звичаю инѣшого

товариства козаков, що за-для лѣпшого вѣри даня даю сее мос писана с **подписом руки** моеї. Писанъ у Нѣжинѣ, мая 7 д. 1666.

М. П. Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его црѣского величества Запорозкого.

На *другому боці*; Фундушъ на мелницу Ромовскую.

(Київський Центр. Архів., документи монастирів, № 3155, оригінал).

„Память“ **стольника Кирила Хлопова**, видана Івану Плотнику на володіння млином. 4 жовтня 1666 р.

Лѣта 7175-го, октября вѣ 4 ден, бил челом великому гдѣрю, црѣю і великому кнѣзю Алексѣю Михайловичю, всеа великия і малыя і бѣлыя Росіи самодержцу, а в малоросійскомъ гдѣрвѣ в Стародубскомъ пригородке в Погарѣ в сѣзжей избѣ столнику Кирилу Осиповичю Хлопову в словесном своем челобите бывшей Стародубской полковникъ Іванъ Плотникъ скозал: в нѣшнем дѣ во 175 году по **расказаню боярина і гетмана Івана Мартыновича Брюховецкого** дал ему, Івану, **войсковоу подскарбей Раман Ракушка** в селѣ Городище, на рекѣ Воронце млын, і подскарбей де на тот млын дал ему листъ свой, по чему ему тѣм млыномъ владет, и нѣе он, Іван, тѣм млыном владет по **расказаню боярина і гетмана** и по листу подскарбиеву без **указу великого гдѣря** владеть не смеет, і чтоб великий гдѣрь **пожаловал велѣл** бы ему, Івану, по **расказаню боярина і гетмана** и по листу подскарбиеву тем млыном владѣт **попрежнему**; и по указу **великого гдѣря, црѣя і великого кнѣзя Алексѣя Михайловича, всеа великия і малыя і бѣлыя Росіи самодержца**, тѣм млыном ему, Івану, на той **рекѣ** по **расказаню боярина і гетмана** і по **уневерсалному вышписанному листу** владѣт до **указу великого гдѣря**, **будет** **преж сего владел** и нѣе по **расказаню владѣть** і **перешкоды никаму** не будет. К сей **отписи** **стольникъ Кирило Осиповичъ Хлопов** **печат** свою **приложилъ**.

М. П.

(З оригіналу. На печатці шит, якого поділено на чотири частини; в кожній з них по одній літері: С К О Х, себ-то: **стольник Кирил Осипович Хлопов**).

„Память“ **стольника Кирила Хлопова**, видана Івану Плотнику на володіння млином. 4 жовтня 1666 р.

Лѣта 7175-го, октября вѣ 4 ден, бил челомъ великому гдѣрю црѣю і великому кнѣзю Алексѣю Михайловичю, всеа великия и малыя

и бѣлыя Росіи самодержцу, а в малоросійском гдѣ рве городе в Стародубѣ в сежей избѣ столнику Кирилу Осиповичю Хлопову в словесном своем челобите сказал того-ж города Стародуба бывшой полковник Иван Плотникъ: в прошлом де во 173-году, по уневерсалному листу и по расказаню подскарбія войскового *Романа Ракушки* насыпал де он, Иван, греблю новою в Стародубском уездѣ в селѣ в Аношине на речки Сечнѣ и на той гребле построил млын своим коштомъ, и ннѣ он, Иван, тем млыном бѣз указу великого гдѣря и не явяс владет не смеет, и чтоб великий гдѣрь пожаловал, велел бы ему тем млыном владеть попрежнему. И по указу великого гдѣря, црѣя і великого кнѣзя Алексѣя Михайловича, всеа великія и малыя и бѣлыя Росіи самодержца, и по уневерсалному листу владет ему, Ивану, тем млыномъ попрежнему, будѣтъ он, Иван, преж сѣго темъ млыномъ владѣл и ннѣ владеет по сю памет, и перешкоды никакия никому не учинит, и спору, и челобитя не от каго не будет, а будет платина миром делана, и ннѣ, от миру починивая, имать розмерной хлѣбъ в житницы в гдѣрвы по обыкновенію.

К сей памети столник Кирило Осиповичъ Хлоповъ печат свою приложил.

М. П.

(З оригіналу. На печатці щит, якого поділено на чотири частини: в кожній з них по одній літері: С К О Х, себ-то: стольник Кирил Осипович Хлопов).

„Писане“ Ніжинського полковника Матвѣя Гвѣнтовки, видане Карпови Юрковичу на збудування млина. 30 липня 1667 р.

Матвѣй Гвѣнтовка, полковникъ вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорожского Нѣжинский.

Ознаймуемъ писанем нашим кождому, кому о том вѣдат належит, ижъ, стосууючыся мы до листу од пана Романа Ракушки, дозорцы скарбу войскового, Петру Бражнику, яко теж и Карпови Юрковичу, козакови и обыватели Воронизскому, на той рецѣ Осотѣ греблю заняти и млын ставити, прето пилно жадаемъ и приказуем. і(ж) бы поменение особы в занятю гребли и в становеню млына, і по выстановленю млына на той гребли повинен будет Карпъ Юркович и Петро Бражъник, яко товариство в коштѣ своемъ, пану дозорцѣ войсковому обявят и о слободѣ просит. Дан в Каневѣ 30 іюля 1667.

Матвѣй Гвѣнтовка, звышъменованый полковникъ.

(„Древности, Труды Археографической Коммисіи Импер. Моск. Археологич. Общества“, т. I, вип. III, додаток, стор. 170; оригінал в с. Волокитині, Глухівського пов.).

Кулча на половину рудні Неданчицької, яку продав Максим Лейба вйтові Чернігівському Григорію Яхимовичу. 30 січня 1669 р.

Выпис с книгъ мѣских права Майдебургского ратуша Черниговського.

Року бжѣго тысяча шестсотъ шестдесят девятого, мѣа генъваря тридцатого дня.

Перед нами Василием Елоцким, субделекгованым войтом, Григорием Демиденкомъ, наказнымъ бурмистром, на мѣсцу рокового бурмистра пана Енѣка Макаровича, пан Максим Радошкевич, прозываемый Лейба, заживѣши уряду нынешнего для споряженя собѣ тестаменту любѣ на тѣлѣ хорый, але на розуме и памяти цале здоровый, явѣне, ясне и доброволне ку записаню до книгъ нынешних мѣских Черниговських признал, ижѣ он в року прошлом тысяча шестсотъ шестдесят пятом своим коштом власным и своею копою и працою, за универсалом его млѣсти пана подскарбего войскового Романа Ракушки упатривѣшы мѣсце способное в тракте Любецком і въ положеню Неданчыцком на рецѣ Ворзнѣ рудню посполу з Медведем Шыманом, рудником, забудовал и оную колко лѣтъ трымаючы спокойне из млыном Евѣтуховским заживаючы на реце Белоусе, на што и право певѣнсе мѣючи, тую то преречоную вышѣменованую рудню на рецѣ Ворзнѣ изо всѣсими пожитками, до нее належачыми жадной моцы и владзы собѣ в ней не zostавуючы, сам през себе, малжонѣку и потомки свои з оное вѣчными часы зрекѣся и уступил і правом цалым во всѣем собѣ служащым пану Григорію Ивановичу Яхимовичу, вйтові Черниговському, ему самому и потомком его влял и фундовал а въ вѣчную реалную и спокойную поссессю подал и уступил, туди-ж и право свое, на тую рудню служащее, отдал и просил нас, уряду, абы тое его доброволное сознание до книгъ мѣских ратушных было принято и записано, якож ест и уписано, с которых и тот выпис под печатю урядовою мѣскою ратушною Черниговскою ест выдан. Писанѣ в ратушу Черниговскомѣ.

Емелянѣ Иванович Яхимович, писар мѣский ратушный Черниговський, корыкговал с книгами.

М. П.

Иншою рукою на слѣдуючій сторінці: А при тым моим записе и то до вѣдомости кажъдому доношу, жем Петру Дриню, руднику и ковалю, полециль ему лупѣ железа сорокъ штукъ садовых плуговыхъ двадцать причинѣ новеньких(?) сточоныхъ и обрижованыхъ осмѣ по пятнадцати, по осмнадцати сажон, опроча того мѣхи димарские.

мѣшки ковалские, начинъ рудницкая, ковадло и млотъ, сполный з Шиманомъ Медведемъ. . . . (далі одірванс).

(Київський Центр. Архів, документи монастирів, № 2785. Копія знаходиться в рукопису: „Копіи царскихъ грамотъ и гетманскихъ универсаловъ Черниговскаго Троицко-Ильинскаго монастыря“, що зберігається в Музеї В. В. Тарновського в Чернігові, л. 90).

Духовний тестамент Романа Онисковича Ракушки-Романовського.
17 травня 1701 р.

Во імя отца і сина и дх'а ст'ого, аминь.

Я рабъ божій Романъ Онисковичъ Ракушка Романовскій на тот часъ будучій священникъ ст'о Николскій Стародубовскій парохиялній, уважаючи себѣ всѣ речи в которомъ часѣ мимо йдучие, а же і я на сей часъ юже в лѣтах моих подейшлихъ і часто розними болямы от Гсп'да Бг'а бываю навожонъ, сподѣваю собѣ отмѣны сего дочасного жития на семь мѣзерномъ свѣтѣ і розказаня бж'его, же земля естесь и в землю пойдешъ, що южъ мнѣ тое ъскорѣ приходитъ в лѣтах моих подейшлихъ близко осмидесятъ, и видячы слабост здоровья моего, умислилемъ еще за зуполного здоровья и сталого умислу моего распорядити дѣты мои, жебы по моей смерти межи собою не мѣли турбацій, але на том зоставали коженъ, як ся тутъ виразить з убогой худобы моею. Наперед душу мою грѣшную Гд'у Бг'у вѣручаю, а тѣло мое грѣшное земли, з которой взято, поховано маєт быти в той же цр'кви св'того Николая на лѣвомъ боцѣ пред образом ст'ой Тройцы христьянским способом священническим; худоба зас моя, що колвекъ зостала по многихъ упадкахъ, за грѣхы мои на мене допущенних от Гсп'да Бг'а, и тепер зостаєт, маєт биты меншовы сыновѣ моему Костантию, а не кому иншому, то ест двор мой, в котором я мешкаю, куплений от жоны небожчика Никифора Кыгалки и жоны его Аксеніи, которое мое купленье записанно в книгах ратуша Стародубовскаго, з которих і випись ест виданно, стоячий обмеж з пн'а Стефана Тимофѣевича Злотника и бурмистра Стародубовскаго, а з другой стороны Івана Мороза, а з двохъ сторонъ улицы, одна от церкви пробитая, а другая улица от двора его милости пн'а полковника Стародубовскаго Михайла Миклашевскаго, и хутор за рѣкою, куплений от Івана Бирла, об между Гаврила Лисого, а з другой стороны Тимоха Синеоченка, з всѣмъ з садомъ, огородами, якъ в собѣ самы маєт: хутор зас мой, от Івана Бирла куплений у сель Яреминѣ зо млином от того-жъ Бирла и братани его Анны Бирѣловни, і двор, в котором два двори: единъ огороженно з полями и сѣножатми, то ест куплений от Бориса, козака, а другой куплений от Матвѣя Симоненка и матки, з нивами и сѣножатмы, якъ обширней в книгах ратуша

Стародубовского записано і виписомъ мнѣ виданный, все тое з гаямы синови моему меншому Костантому мает быты и не кому иншому, и сѣножат тая, що [в] Спаском, об между Стефана Улѣзченка, от того-жъ Берла купленная; кгрунтъ зас Нѣжинскій, двориска и поля и лѣсы в Бобрику и сѣножатъ Трушонцѣ и за Кошелевкою сѣножат з лѣсомъ и поле пахатное, тое усе синовы моему старшому Ивановы з синами сина моего старшого небожчика Петра Григориемъ и Василиемъ, ежели хочет добрим бити, але тих кгрунтовъ не позволяю жадною мѣрою продавати, але жебы памятка наша била в Нѣжинѣ, бо тие кгрунта, пришовши на слободу, родичъ мой лозу рубавъ и береза и там ся будоваль, где мои двори стоят, комори зас мои, стоячие в ринку, в ряду крамном, противко церкви свѣтого Николая, на рогу у переулку одно окно, а другое скно тоей же комори у рядѣ красномъ, тие обѣ окни синовы моему меншому Костантию, а другое окно ведле того синовѣ моему Ивановѣ и дѣтемъ его, а окно четвертое Григорию Петровичу, унуковѣ моему, любо юж небожчик синъ мой отдѣлень бил Петро; а дочкамъ сина моего старшого Петра Матронѣ се меншой доцѣ повинень синъ мой Костантий обомъ дѣвчатамъ по золотихъ сто даты, а она дочка любо отдѣленна, але еще на тие сироти Маринѣ золотих сто и меншей Христинѣ золотих сто мела ниней (?) доцѣ Оленѣ золотихъ пятьдесят; а небожчика сина моего Іакова Мелания южъ зовѣмъ отдѣленна, якъ замужъ ішла, оной зас я самъ огдалемъ, которая южъ не маеть жадного вступу до моей худобы, бо и такъ много matka оной з мужемъ своим побравши коней, бидла, гроши потратили попали, да и священство не мало мене кошовало, а matka оной з скрынѣ отмикавшы, краденним способом побралы, але я з милости своих дѣтей и якъ замужъ ішла далемъ оной золотих и иншие речи, нехай на томъ контентует, хочай и того не годилося било даты за злие поступки матери оной, которые усѣмъ людямъ явни, юже ся нехай тим контентуетъ, бо далемъ билъ оной бидла, овецъ, свиней і всякаго господарства, аже за своимъ недбалствомъ и танством (?) потратили; останокъ засъ моей худобы в срѣбри и мѣди, цѣни, тое усе синови моему меншому Костантому, нѣхто о том его не мает турбовати, але на усемъ моемъ господарствѣ мает зоставаты, якъ я самъ мешкалемъ; апарати зас церковние, такъ риз злотоглавнихъ и срѣбраниі, келихъ злоцѣстий работы аспурской, дискось Московской работы злоцѣстий і звѣзда злоцѣстая и другій келихъ злоцѣстий з накришкою, которій на гребницу обернулем, а ложиця срѣбряная, крестъ стоячий, тое усе маеть зоставаты при синовѣ моему Костантию, ежели зостанет священником, і пре... книги на увес рокъ, а ежели не хочеть бити священником, тое на увазѣ сина моего старшого Івана, жебы тое распорядилъ на церкви тут: на свѣтого Николая и где захочет: тот зас

крест, в котором животворящее древо креста, отдати до монастыря Межегорского; долги еи (?) ведлугъ реестру повинень синь справити у тих выноватихъ людей на тие росходы, жебы досит учиниты тим моимъ унукомъ сиротамъ, ведлугъ моего сего тестаменту, власною моею рукою писанного, которій жебы нѣхто не важился касовати, бо такового на суд бжїей зазиваю, хтобы сюю остатную мою волю касовал. Писанъ в Стародубѣ мая 17 дня року 1701.

В подлѣнномъ подписъ таковъ:

мѣсто Романъ Ракушка Романовскій, презвитер
печати. стѣо Николскій Стародубовскій.

(Рум. Генер. Оп. Малор., опис м. Ніжина).

Купча на дворове місце в Стародубі, яке продав Роман Ракушка-Романовскій Семену Матвіевичу. 29 вересня 1701 р.

Зезнанъе велебного отца Романовского, Свѣтеника Свѣтониколского Стародубовского, называе́мое старое цркви, през отца Феодора Ивановича, викария его-жь церкви бжѣственное, Семену Матвѣевичу, служѣ маистратовому Стародубовскому, на мѣстечко земляное и будинки, построеные небожкою Мариєю просвирнею, лекгованое ему, отцу Романовскому, в десети талярахъ за душу, стоячое от Семена его-ж а шпиталя, на вѣчност.

Року 1701, мѣя сент. 29 дня.

На маистратѣ его црского пресвѣтлого влѣчства Стародубовскомъ, перед нами: Спиридономъ Яковлевичомъ Шираемъ, войтомъ, Никитомъ Потаповичомъ а Малахиемъ Фоминичомъ, бурмистрами, райцами, лавниками и всѣми рочне засѣлими радными, ставши персональне, честній гдѣинь отѣць Феодоръ Ивановичъ, викарь на тот часъ свѣтого Николая Старого, в особѣ велебного гдѣна отца Романа Романовского Ракушки, свѣтеника предреченное Свѣтониколское Стародубовское, іменемъ его явне, ясне и доброволне до книгъ мѣскихъ Стародубовскихъ призналъ в тые слова: ижь отѣць Романовскій мѣстечко дворовое волное, з будинками, построеними, лекгованое дхѣвницею ему през небожку Марию [залишено вільне місце] просфорнею, за сороковустъ дшѣи ее отправоаний, нѣкому нѣ въ чомъ непенное и незаведенное, з одное стороны Семена, слуги мѣского, и от шпиталя тое-жь церкви стоячое, завюль, продалъ и в посессию векуистую подаль, якъ небожка Мария просфорня уживала и держала, ему-жь. Семену Матвѣевичу, служѣ маистрату Стародубовского, ему самому, малжонце и потомкомъ его на вѣчност за сумму певную и до рукъ отца Романовского одобраную, то естъ за двадцеть талярей личби Полской монети доброй. Теди волно Семену

Матвѣвичу тымъ дворовымъ пляциком и будинками спокійне владѣти, користить и пожитковати вѣчне, то ест кому колвек дати, продати, з ким замяти и якъ хотячи ку своему власному пожиткови приводить и оборочати, а отць Романовскій самого себе и потомковъ своих и небожки Марии просфорнѣ, близкихъ и далеких покровних ее, яко вѣчными часы от посессии того дворика удалилъ и целе зреченъе учинил, такъ тое маистрат принявши, розказаль в потомность в книги записати, и естъ записано.

(Моск. Архив Мин-ва Юстиціи, Стародубського маістрату книга № 2).

Критичні замітки про „Преніє Панагіота съ Азимитомъ“.

I.

„Преніє Панагіота съ Азимитомъ“ походить ще з візантійських часів і уявляє собою пам'ятку старої греко-латинської релігійної полеміки. Початок цієї пам'ятки відбиває справжню історичну подію, бо розповідає, як Царгородський патріарх Іоан Векк вступає з 12 кардиналами до столиці Візантії для остаточного проголошення і затвердження унії з Римською Церквою; патріарха зустрічає з великою пошаною тодішній імператор Михайло Палеолог разом з видатними громадянами, після чого Палеолог улаштовує спеціальне „преніє“, де 6 латинські кардинали могли виявити свої діалектичні здібності й принизити представників православної догми. Ці дебати, що вже безперечно уявляють продукт літературної творчості, власне і складають зміст цієї пам'ятки. Вона в цій частині розпадається на два розділи: 1) космологічний і почасти—екзегетичний і 2) богословсько-полемичний. В першому розділі Азиміт запитує Панагіота („Всеосвященного“), де перебувають Бог, ангели, апостоли, де душі праведників і грішників; далі Азиміт хоче довідатись од Панагіота, скільки небес і що вище їх, що під землею, звідкіль беруться блискавка і грім, через що світить сонце і т. ин. В другому розділі Панагіот бере ініціативу в свої руки і повторює відомі вже з других пам'яток обвинувачення латинців в численних ересях. В де-яких списках пам'ятки тут бачимо 8 загадок Азиміта, які легко розгадує Панагіот. Слов'янські редакції цією духовною перемогою і закінчують оповідання.

Коли, де й за яких історичних обставин виникло „Преніє“—ці питання зараз стоять у нас на черзі. Вже Андр. Попов¹⁾ вперше і цілком правдиво вияснив ту історичну епоху, коли виникло „Преніє“: то був час візантійського імператора Михайла Палеолога VIII (помер

1) Историко-литературный обзоръ др.-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ. М. 1875, с. 240—243.

11 грудня 1282), що репрезентував нову царську династію Палеологів. Кінець XIII ст. був надзвичайно критичним часом в історії Візантії, і наступні події непохитно тягли її до останнього трагічного акту події 1453 року. Михайло VIII досяг трону, переступивши через надзвичайне злочинство—осліплення наступника трону Іоанна IV Ласкаря, і через те саме він не почував себе тут міцно. Правда, йому пощастило вигнати Латинців з Царгороду 1261 р., і це утворило йому де-яку популярність в народі: проте вся держава переживала великий неспокій в своїх межах і серйозну загрозу з боку. Так, уже 1262 р. виникло велике повстання вітинських селян за осліпленого Іоана IV, і це привело до жорстокої внутрішньої війни, яка надовго підрізала економічний добробут і міцну військову силу цієї видатної провінції¹⁾. Але велика загроза була й з боку зовнішніх ворогів, і найбільше з боку слов'янських країн Болгарії і Сербії²⁾.

Отже в таких тяжких обставинах царь не бачив іншого виходу, як звернутися до папи Григорія X (1271—1276) в справі сполучення церковів, але при необхідній умові— оборони держави Михайла VIII від зовнішніх ворогів. Папа згодився, і на Ліонський собор 1274 р. було послано депутацію на чолі з бувшим патріархом Германом і великим логофетом Юрієм Акрополітом, яка й підписала відому унію. Але народ Візантії, не розуміючи дипломатичних тонкощів свого царя, зустріч унію надзвичайно вороже. Михайло VIII мусів замінити патріарха Іосифа хартофілаксом Іоаном Векком, що згодився виконувати накази царя. Всіх же інших, хто мав сміливість протестувати проти унії, карали і кували надзвичайно жорстоко, примушуючи цим мовчати; так, напр., відомому риторіві Манулу Оловолові, якому ще раніше обрізали ніс і губи, цар наказав почепити овечі кишки і в такому вигляді водити його по місту ніби то за те, що не хоче слухатись царя. Ці всі події закінчилися прибуттям до Царгороду папських легатів 1274 р. для урочистого проголошення папського імени по церквах³⁾.

Ось та історична епоха, що дала загальний фон для нашої пам'ятки; вступ її навіть має цілком майже історичний характер, бо тут згадуються такі історичні особи, як Михайло VIII Палеолог, Іоан Векк, Музалон, ритор Оловол. Але далі весь зміст пам'ятки має виразний

1) Г. Ф. Герцбергъ. Історія Візантії. Рускій пер. М. 1896, с. 412.

2) Римская історія Никифора Григорья, т. I. Рус. переводъ: СПб., 1862, с. 116—117; Георгій Пахимер в його Історії, т. I, рускій переводъ: СПб. 1862, с. 328 і д. Також у Герцберга, op. cit., с. 416 і К. Krumbacher—Geschichte der Byzantin. Litterat., 2-е вид., с. 1053.

3) Никиф Григора, op. cit., с. 121. Юрій Пахимер, op. cit., с. 176, 363, 368—369 і 519.

літературний вигляд і тільки в самих загальних рисах одбиває на собі ті дійсні суперечки й хвилювання, що переживала столиця Візантії наприкінці XIII стол. Отже через це можна тільки приблизно вказати той час, коли виникло „Преніє“. А. Попов вважав, що „Преніє“ могло з'явитися в первісній редакції в 1274—1275 р.р.¹⁾, а другий дослідувач пам'ятки кн. П. Вяземський²⁾ бачив в тексті ясні вказівки на 1279 рік, коли патріярх Іоан Векк, що був одмовився від трону через ворожі викази, за бажанням царя знову вступає до Царгороду разом з послами папи Миколая III. Але для такого певного датування мало підстав, бо в тексті „Пренія“ ми бачимо й яскраві анахронізми, яких не могло б бути, коли б „Преніє“ виникло безпосередньо після відомих нам історичних подій. Так, в усіх відомих слов'янських і грецьких текстах підкреслено, що на диспуті Азиміта з Панагіотом був присутнім великий логофет Теодор Музалон; тим часом ми знаємо, що Музалон міг бути логофетом лише після смерти ідейного творця унії Юрія Акрополіта, яка трапилася 1282 р., за кілька місяців до смерти Михайла³⁾. Гадати, що приїзд папських легатів стався саме на протязі цих кількох місяців 1282 р. (з дня смерти Акрополіта до смерти Палеолога), не можна, бо тоді папою був Мартин IV (1281—1285), ворог Михайла, і ніякого посольства до Царгороду вже тоді не могло бути. Отже єдиний логічний вихід—це зробити висновок, що „Преніє“ виникло трохи пізніше, може—при самому кінці XIII стол., коли деталі події вже зникли з пам'яті наступного покоління⁴⁾.

Нарешті, слід зупинитися над питанням, яка соціальна група дала матеріал для автора „Пренія“. Попов в свій час гадав, що „неизвестный авторъ „Пренія“, самъ не сознавая того, представилъ въ отвѣтахъ Панагіота превосходный матеріаль для характеристики воззрѣній Византіяца XIII вѣка, Византіяца—не богослова, не ученаго, а просто челоуѣка грамотнаго, не выдѣлившагося вполнѣ изъ народной массы“. І далі: „Воззрѣнія Панагіота—народныя повѣрія, сложившіяся въ массѣ подъ непосредственнымъ, многовѣковымъ вліяніемъ апокрифической литературы“⁵⁾. Але вже Вяземський висловив зовсім інший погляд: „въ этомъ памятникѣ сохранились воѣ утонченныя риторическія, діалектическія и метафизическія ухищренія, которыми

1) Историко-литературный обзоръ... с. 245—246.

2) Памятники древней письменности. 1879 р., вип. IV, с. 51.

3) Лѣтопись Георгія Акрополіта. Рус. переводъ. СПб. 1862. с. 30, прим. 1.

4) Між иншим, в слов'янських текстах Музалона здебільшого названо Цикандилом, але це через те, що слов'янський перекладчик скоротив титул грецьких текстів: *Μερόβιος ὁ Μουζάλων ὁ Ζηλανθίτης*.

5) Op. cit., с. 247.

византійскія школи въ то время далеко превосходили всѣ высшія школы Западной Европы“¹⁾). Дійсно, ми бачимо, що друга, богословська частина „Пренія“ лише повторює ті шаблонів обвинувачення латинців, які зустрічаються і в багатьох інших пам'ятках тодішньої епохи²⁾; отже тут намічається ясний генетичний зв'язок „Пренія“ з іншими творами полемичного письменства. Крім того, ми знаємо, що династія Палеологів ретельно поширювала освіту серед свого народу. Так, Михайло Палеолог зараз же після заняття Візантії одкрив кілька шкіл: граматичну школу при церкві ап. Павла, школу словесних наук, де наставником був раніш Юрій Акрополіт, а потім—ритор Оловол, і де-які другі³⁾). По цих школах вивчали Аристотеля, поясняли системи Евкліда й Нікомаха, до того ж надавали велике значіння красномовству та літературним спробам. Коли наставником зривився ритор Оловол, то в тій школі багато уваги почали надавати богословським наукам⁴⁾). Такі школи, ми гадаємо, і дали матеріял для згадок про „вѣтѣйское хоудожество“ та „рѣторскую науку“. Отже „Преніє“—продукт літературної, шкільної освіти; коли там маються численні апокрифічні мотиви, то їх легко пояснити характером тодішньої школи.

II.

„Преніє“ вже має досить велику літературу в російській науці. Першими зацікавились ним богослови⁵⁾), а з істориків літератури—проф. Буслаев⁶⁾): він подав уривок з „Пренія“ без жадних історико-літературних коментаріїв. Вперше широку історико-літературну оцінку „Пренія“ дав Попов в своїй великій книзі, що ми її вже не раз цитували⁷⁾). Попов перший накреслив виразно ту історичну епоху, коли витворилось „Преніє“, поділив відомі йому списки на три редакції і надрукував текст пам'ятки в різних редакціях. Цілком слушно росташувавши всі відомі йому списки на три редакції, д. Попов не

1) Op. cit., с. 46.

2) А. Лебедевъ. Очерки истории византійско-восточной церкви. М. 1892, с. 122.

3) Лебедев, op. cit., 541—542. Про це також в літопису Пахимера, с. 261.

4) Лебедев, с. 542.

5) Ал. Лилловъ—О такъ называемой Кирилловой книгѣ, Казань 1858, с. 191—196. „Вестды къ глаголемому старообрядцу“, вид. 6-е—М. 1856, с. 204. О. Іоаннъ Виноградовъ—О Феодоритовомъ словѣ, М. 1866, с. 99—101. Архiep. Макарій (Булгаковъ)—Правило Стоглаваго Собора о двуперстїи съ исторической точки зрѣнія, „Братское Слово“, М. 1875, кн. перша, с. 36 і 59. Никанор Херсонскій—О перстосложенїи для крестнаго знаменїа и благословенїа, СПб. 1890, с. 196—199.

6) Очерки русской народной словесности, т. I, с. 501—502.

7) Ист.-лит. обзоръ др.-р. полемическихъ сочиненїи противъ латинянъ (XI—XV в.в.), М. 1875, с. 238—286.

звернув потрібної уваги на де-які інші списки, які, безперечно, складають нову редакцію. На це йому вказав проф. Павлов¹⁾ в своєму критичному екскурсі, назвавши і два списки цієї нової редакції; він же виразно підкреслив, що поділ на редакції врешті вимагатиме перегляду.

1879 року П. Вяземський надрукував неповний і дефектовний список „Пренія“ з рукопису XVII ст. збірки Большакова²⁾. Цей список тепер не має жадної наукової цінності, хоча сам Вяземський рахував де-які його відміни редакційними особливостями. Що до вступу, то Вяземський до певної міри полемизує з Поповим, але сам висловлює досить парадоксальні думки (напр., що третя редакція Попова — найдавніша), які нам доведеться далі відкинути.

Згадані вище дослідники мали під руками лише слов'янські тексти „Пренія“ та й то далеко не всі, бо бібліотекознавство тоді стояло досить низько. Отже ясно, оскільки гіпотетичним міг бути поділ усіх текстів на редакції. Лише 1893 року проф. А. Васильєв надрукував перший грецький список „Пренія“ з рукопису Віденської бібліотеки XV—XVI ст.³⁾ Другий грецький список з рукопису Московської Синодальної бібліотеки XVI ст. подав до уваги учених проф. М Сперанський⁴⁾. Текст тут без початку й без кінця: починається він трохи вище того місця, де переривається текст Васильєва, а закінчується на таких словах слов'янських текстів: „оустранистеса от нас общаго житїа отца и бога и прилѣпистеса единому от граждан, сирѣч дїаволоу“. Проф. Сперанський висловив де-які цінні думки: так, він гадає, що переклад з грецького на якусь слов'янську мову було зроблено в Болгарії, і болгаризми зустрічаються навіть в сербському спискові XIV ст., який видрукував Попов; нарешті, він ствердив думку, що Синодальний (грецький) уривок і оригінал Сербського списку XIV ст. належать до однієї редакції.

Ще проф. Кирпичников в своїй рецензії на книгу Васильєва⁵⁾ вказав, що йому відомий ще один грецький список „Пренія“ з атенського рукопису XVIII ст. (по каталогу Сакеліона № 472). Але текст цей видано було тільки 1896 р. проф. Красносельцевим⁶⁾, при чому

¹⁾ Отчетъ о 19 присужденіи наградъ гр. Уварова. СПб. 1878, с. 267—271, і окремо: Критическіе опыты по исторіи древней греко-русской полемики противъ латинянь.

²⁾ „Преніе Панагіота съ Азимитомъ“. Памятники древней письменности. 1879, вип. IV, с. 37—66.

³⁾ Сборникъ памятниковъ Византійской литературы А. Васильева. Anecdota graeco byzantina. Pars prior. М. 1893, с. 179—188.

⁴⁾ Византійскіи Бременникъ, т. II, 1895, с. 521—530.

⁵⁾ Византійскій Временникъ, I, 1894, с. 201.

⁶⁾ Лѣтописи Историко-филологическаго о-ва при Новороссійскомъ У-тѣ. Т. VI. Византійское отдѣленіе. III. Одесса 1896, с. 295—328.

він загублені сторінки рукопису доповнив з атонського рукопису Пантелеймонового монастиря XV - XVI ст., що дуже наближається до тексту Васильєва. Відмовляючись намалювати складну і темну історію тексту „Пренія“, Красносельцев гадає, що „едва ли при данной наличности фактовъ и возможно такое изучение“. Пізніше він же видрукував ще один невеликий, але повний грецький текст з рукопису Кутлумушської бібліотеки XVI ст. ¹⁾.

Ось, власне, все, що дала нам наука в справі вивчення нашої пам'ятки.

III.

Перед нами до цього часу сирий, необслідуваний матеріал, і наше завдання — насамперед зробити з нього деякі висновки.

Всього видано до цього часу 4 грецькі тексти (5-ий, Атонський, проф. Красносельцев навів лише в уривках); з них тільки два — Атенський (будемо скрізь його відзначати Кі) і Кутлумушський (відзначаємо Кп) — повні, з вступом та епілогом. Всі ці тексти, очевидно, збереглись од того часу, коли „Преніє“ від освічених громадських кол, академічних мурів і монастирських келій поширилося в народі і під впливом численних переписувачів переживало період все нових напластувань. Цим і можна пояснити той факт, що серед виданих грецьких списків немає цілком ідентичних по редакції, і кожний з них, власне, дозволяє говорити про окрему редакцію. Звичайно, ці списки — лише випадкові уламки всієї рукописної вантаги „Пренія“, через те не може бути й мови про те, щоби встановити між ними якийсь генетичний, редакційний зв'язок: в історії грецького тексту „Пренія“ ці списки — лише окремі крапки, поки що генетично не зв'язані між собою. З редакційними вимогами ми можемо підійти лише до слов'янських текстів.

Серед грецьких списків визначається Кі через те, що він закінчується епілогом; але текст п'ямтки місцями дуже скорочено порівнюючи з текстом А. Васильєва і слов'янськими списками. Епілог такий: після диспуту про латинські ереси, Панагіот проголошує ана temu всім азимітам, а латинець остільки почуває себе переможеним, що з ним згоджується: „ἀληθῶς λέγεις, ὃ Παναγιῶτα, καὶ ἐγὼ οὕτως, ὡς σὺ λέγῃ“ ²⁾. За переможеного Азиміта вирішив заступитися патріарх Векк, але й він не зміг подолати Панагіота; після цього він звертається до царя з проханням покарати Панагіота, і цьому останньому

¹⁾ Addenda къ изданію А. Васильєва: „Anecdota graecobyzantina“. Лѣтопись Историко-филологическаго О-ва при Новороссійскомъ Университетѣ. VII. Византийское отдѣленіе IV. Одесса, 1899, № 14, с. 174—181. Рецензія проф. Істрина — „Ж. Мин. Нар. Просв.“, 1899, кн. V, с. 211.

²⁾ Лѣтопись . . . , т. VI, ст. 326.

відтято голову (епілог написано віршами). Список КІІ являє собою ніби-то скорочення списку КІ: принаймні, там всі епізоди розвиваються в тій самій послідовності що й у списку КІ, крім того—маємо короткий прозаїчний епілог приблизно з тим самим змістом. Цікаво, що цих епілогів, які весь зміст „Пренія“ ніби-то вставляють в історичні рямці, з історичними дієвими особами, зовсім немає в слов'янських текстах, через те слід погодитися з думкою проф. Красносельцева, що цей епілог був і в первісному грецькому тексті, і тільки пізніші компілятори та переписувачі могли його викинути, бо він для них загубив значіння сучасності. Список Васильєва так само не має близької подібності до інших грецьких і слов'янських текстів, і лише список Синодальної бібліотеки, що його видав проф. Сперанський, походить, як ми вище сказали, з того самого грецького оригіналу, з якого було зроблено переклад т. з. першої слов'янської редакції. Синодальний грецький список належить до XVI ст., а сербський список першої редакції виготовлено 1384 р., і цим пояснюється той факт, що грецький текст скорочує деякі епізоди навіть того тексту, який маємо в старовинному сербському списку 1384 р.

Тепер переходимо до з'ясування деяких слов'янських редакцій, що їх уже в головних рисах накреслив д. Попов ¹⁾. До першої редакції

¹⁾ Подаємо реєстр відомих нам слов'янських списків „Пренія“; звичайно зібрати бездоганно тепер усі номери списків абсолютно неможливо, але ми ділямося хоча-б тим, що маємо.

XIV ст.: 1) Бібл. Хлудова (Москва), № 189.

XVI ст.: 1) Синод. бібліот. у Москві № 181, л. 668. 2) Синодальна б-ка № 204, л. 299 об. 3) Москв. Румянцев. Музей, № 358, л. 277. 4) Рукописи Ундольського (у Москві) № 565, л. 145—160. 5) Петербурзька Публична б-ка Ф. II. № 251. 6) Там же 21. 7. 15. 7) Там же Ф. II. № 251, л. 15—17 (уринок). 8) Там же, древлехранілище Погодина № 1287 (уринок про стриження бороди). 9) Там же, древлехран. Погодина № 798, 10) Там же, рукописи Толстова Q. I, 214 (по вид. Строева—„Первое прибавление къ рукописямъ Толстова“, М. 1825, с. 218). 11) Петербурзька Духовна Академія (б. Софійська б-ка), № 1454 (уринок про стриження бороди). 12) Там же (Соф. б-ка), № 1322, л. 376а—379б. 13) Там же № 1488, л. 422 об. (уринок). 14) Бібл-ка Академії Наук у Петербурзі, 45. 10. 4, л. 184 (уринок з загадками). 15) Там же, 45. 10. 4, л. 20 (уринок—„Воспроси христіянськія...“). 16) Рукописи кн. Вяземського („Общество древней письменности“ в Петербурзі), Ф. № 9, л. 97. 17) Антонів Сійський монастир, № 210 (50—1731). 18) Нілова Стоябинська пустинь, № 118 (19). 19) б. Київська Духовна Академія (рукоп. б. Почаївської Лаври), № 116. 20) Михайлівський монастир у Києві. № 488 (1646), л. 226.—234. 21) Болгарський клуб у Тульчі (відомості з книг Яцимирського—„Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ“. Спб., 1905).

XVII ст.: 1) Петербурзька Публична Бібліотека, Q. XVII. № 178, л. 28 (уринок „Воспроси христіянстія...“). 2) Там же, Q. XVII. 226, л. 10 об.—11 (урн-

він одніс два списки сербського походження і список волоського письма збірки б. Григоровича (уривки з його подав проф. Буєлаєв у своїй книзі по народній поезії); повних списків цієї редакції не знайдено поки що, і сербський текст уривається. Один список, що його подав у своїй монографії Попов, належить до 1384 року, і це найбільше дало право видавцеві вважати його першою редакцією: всі інші відомі слов'янські списки—пізнішого походження. Редакція ця, як ми вже казали вище, має досить близьку подібність до грецького тексту Сперанського й у значній мірі скорочує всі епізоди порівнюючи з другою редакцією. Українських або російських списків цієї редакції поки що не знайдено. Що-ж до списку волоського письма б. Григоровича, що його Попов зараховує до першої редакції, то це якоесь непорозуміння: цей список цілком подібний до списків другої редакції. Ось приклад:

вок—загадки Азиміта). 3) Там же, Q. XVII. № 178 (уривок—загадки Азим.) 4) Там же (рукописи Богданова), Q. I. № 1009, л. 737. 5) Там же (рук. Богданова) Q. I. 1010, л. 238 зв. 6) Там же, дровлехранилище Погодина, № 1558. 7) б. Петербурзька Духовна Академія, № 52, л. 271 зв.—282. 8) Там же, № 134, 546 зв. 9) Там же, № 1466, л. 510—515. 10) Там же, № 187 (з Кирилової книги). 11) Там же (б. Софійська б-ка), № 1488 (з Кирилової кн.). 12) Там же (б. Софійська б-ка) № 1175 (з Кирил. кн.). 13) Там же (б. Соф. б.), № 1245 (з Кир. кн.). 14) Рукописи кн. Вяземського („Общество древн. письменности“ в Петербурзі). 15) Московська Синодальна б-ка, № 548, л. 1014. 16) Москов. Історичний Музей (рукописи Вахрамєєва), № 422, 27 зв. 17) Москов. Румянцівський Музей (збірка Н. С. Тіхонравова), № 379. 18) Там же (колекція Григоровича), № 1735. 19) Рукописи Ундольського в Москві, № 573, л. 342. 20) Соловецький монастир, № 857, л. 236.

XVIII ст.: 1) б. Київська Духовна Академія, № 516 (О. 4. 79). 2) Києво-Софійський Собор, № 499 (352), л. 255—259 (з Кир. кн.). 3) Там же, № 494 (590) л. 133—143 (з Кирил. кн.). 4) Народний Дім у Львові, збірн. 17 (№ 125), уривок. 5) б. Петроградська Духовна Академія (б. Софійська б-ка), № 1428, л. 514—520 зв. (уривок про стриження бороди). 6) Московський Румянцівський Музей (збірка Н. С. Тіхонравова), № 240. 7) Там же (зб. Тіхонравова), № 388. 8) Московський Історичний Музей (рукописи А. А. Тітова), № 1536 (487), уривок з Кирил. книги.

XIX ст.: 1) б. Київська Духовна Академія, О. 8. 64, 122 зв.—124 зв. (уривок) 2) Там же, № 80 (Аа. 149), л. 80—95. 3) Там же, Аа. 150, л. 39—41 (уривок). 4) Рукописи Вратєтва св. Хрєста в Саратові, № 85 (223), з Кирилової кн. 5) Екатеринбург. уривок „Пренія“ (на підставі книги В. І. Срезневського—„Отчетъ Отдѣленію р. яз. и слов. Академіи Наукъ о поѣздкѣ въ Олоонецкую, Вологодскую и Пермскую губ.“—Спб., (1904).

Не в і д о м о г о ч а с у: 1) Петроградська Публична б-ка (рукописи Толстова), № 393, отд. II (на підставі книги Строева „Первое прибавленіє къ рукоп. Толстова“, М. 1825, с. 522). 2) Москов. Історичний Музей (рукописи А. А. Тітова), № 1393 (1224), л. 109 зв. (з Кирил. кн.). 3) „Общество Истории и Древностей“ у Москві, папери А. Попова, л. 6 зв. 4) Москов. Синод. б-ка, № 133, л. 597 зв.—599 зв.

Список В. Григоровича ¹⁾. Список II-ої редакції.

Про сонце: птиці

„кропятъ крыльями на солнце, да не поपालить оно лучами весь миръ. И сгорають у тѣхъ птицъ перья отъ огня солнечнаго, и становятся голы, будто ощипанная“.

„кропятъ крылома й погашають солнце да не потопить. лучами весь миръ. й сгорають птицамъ перѣмъ ѿ огня сѣннаго й бывають голи ѿко ѿскоблени“. Попов, 272 с.

В першій редакції цей епізод подано в інакшій формі: „... и погашають сѣнце, да ѿгнемь не поपालить свѣтъ. й пожигаютьсье крила вещьемъ тѣмь. и бывають месомъ“ (Попов, с. 259).

Крім того, напр., епізод з поголенням бороди папою маємо в списку Григоровича і в списках II-ої ред., але його цілком випущено в списках I-ої редакції. Отже з цих кількох слів ясно, що Попов тут просто помилився, зараховуючи список Григоровича до I-ої редакції. Друга редакція (за термінологією Попова) значно повніша від першої і зберіглась у повному вигляді (але, звичайно, без епілогів грецьких текстів). Списків II дуже багато, найдавніші—з кінця XV або початку XVI століття, деякі з дуже помітними болгарськими особливостями. Чимало списків II-ої редакції зберіглося на Україні, деякі з них носять сліди виразної народньої фразеології; кількість їх на Україні доводить нам, що „Преніє“ свого часу було досить популярною пам'яткою, яка зробила вплив на старовинне українське письменство (напр., на творчість Ів. Вишенського та ин.). Що найбільше для нас цікаво,—це те, що Україна тут грала виразну посередницьку культурну роль між південно-слов'янськими країнами (з окрема—Болгарією) і Московщиною: історія тексту „Пренія“ відбиває на собі це простування культури від південних слов'ян на північ через культурне посередництво України. Поки що видано два списки II-ої редакції—Поповим і Вяземським ²⁾. Перший з них носить сліди великоруської говірки, другий має помітні напластування української фразеології ³⁾, хоча в основі його лежав, ма-

¹⁾ В перекладі на сучасну мову Буслаєва (в його „Очеркахъ р. нар. слов.“ с. 501—502); цим перекладом користувався і Попов.

²⁾ Праці обох їх вказано вище.

³⁾ Сполучення старовин. и та ѣ: в ико (двічі), бити; ѣ та и: оу мори, ненавиствникъ, грамотькіа; перехід прийменника еъ в голосівку у: оу мори, студено і стодено (тут помилкове відновлення ніби то старого звука). Проте текст списку Вяземського списано, як ми кажемо, з білоруського оригіналу, а це підтверджується кількома випадками акання і заміною українцем-переписувачем старого а новим о через помилкову аналогію: огонь падаеть (с. 60), сѣнца (номінатив однина, с. 61), бездождевна (ніякий рід, номін. одн.), древо же мое различна (с. 59), на заподѣ (с. 60), озимить (57, 63, 65 і др.), срояющимъ (с. 59), понагію (63), перехід е без наголосу в и, може—випадково: иерать (59); вводи в орфографії е зам. ѣ: ветръ, венець і др.

буть, білоруський оригінал. Сам Вяземський, видаючи свій текст зазначив, що він „мѣстами сходенъ то съ первой, то со второй редакціей, мѣстами же онъ не сходенъ ни съ тѣмъ, ни съ другимъ“ це поясняється ніби тим, що писарь „имѣлъ передъ собою два отрывочные текста—сербскій и русскій—и долженъ былъ по нимъ составить одинъ полный“¹⁾. Але легко тепер ствердити, що текст Вяземського, значно попсований місцями і незакінчений, не має жадної наукової вартости, бо він цілком повторює списки II-ої редакції. Коли ж у йому маємо деякі відхилення від тексту Попова (II-ої ред.), то вони цілком добре пояснюються більш повними текстами цієї редакції. Напр.:

Список Вяземського (с. 55).

И волѣ (?) сотриста и тридеса^тю И ^з ми оу чникъ бѣша мѣ иго никогда на край блюстити тириньскомъ скончавъ прѣщати (?) имѣ за сѣна ласкареван и изложивъ иго цртво приимти внѣтръ кратины. повѣлъ ѡволѣ бити дондѣ сотворить ѡбѣ первого кгардинала къ спрѣнлю съже палѣ ѡлогъ кгардинала пре^да сть...

Список Київ. Духовн Акад. № 116.

Иго же нѣко да на край блюсти тиринскѣ. скончавъ прѣщати имоу за сѣна ласкарева. низложивъ иго цртво приимти и внѣтръ картины повелѣ ѡвоулоу быти дондѣ еже сътворить ѡбитъ прѣваго гардинарѣ къ съпрѣнлю (258 л.).

Список Попова I-ої редакції (в списку Попова II-ої редакції це місце випущено).

Иго же за ѡдрѣзание носа що оучинише имоу прежде за сѣна ласкарева, приведоша иго въ полату црвоу. и рѣ завѣсы поставити, яко оучинити и ѡвѣщати гардинаремъ пре (с. 253).

Список цей не закінчено, бо переписувач безпосередне перейшов од „Пренія“ до українського списку „Премудрости Соломона“; текст врешті надзвичайно попсовано, бо переписувач, очевидно, ставився до своєї праці цілком механічно.

¹⁾ Памяти. древней письмен., 1879, вип. IV, с. 52.

²⁾ В грецькому спискові Київ. досить близький текст: отже ясно, що він був і в грецькому протографі; δ δὲ Ὀλοβόλος διὰ τὴν ἀκρωτηρίασιν τῆς μύτης αὐτοῦ, ἢ ἔκωφον ὁ Παλαιολόγος διὰ τὴν δίωξιν τοῦ υἱοῦ Λασκάρου κυρίου Δημητρίου καὶ διὰ τὸ ἀδίκως αὐτὸς τὴν βασιλείαν ἐδράξατο, ὡσπερ ἄβουλος τατάς (?) καὶ ἀποστάτης θεοῦ. καὶ καθάλων τὴν βασιλείαν ἐδράξατο ἔνδον κορτύνης, ὅπως διὰ λέξιν ποιήσῃ μετὰ τοῦς γαρδινारीους, τότε ὁ Παλαιολόγος τοῖς γαρδινारीοις προδίδωκε... с. 312.

IV.

Отже до першої редакції належать тільки два сербські списки, до другої— дуже багато болгарських, російських і українських, що в великій кількості розкидані по монастирських бібліотеках. Власне, поверховного ознайомлення з цими двома редакціями досить, щоб остаточно вирішити, що вони мають генетичний зв'язок з грецькими списками „Пренія“ і що деякі інші редакції виникли вже на слов'янському ґрунті, на підставі зазначених двох перших редакцій (поки що зазначаємо це в гіпотетичній формі, бо пізніше ми цю думку доведемо фактами). Це вже й через те ясно, що сербські списки першої редакції мають дуже помітну подібність, як ми це вже вище сказали, до грецького тексту, що його видав проф. Сперанський; а списки другої редакції так само місцями дуже наближуються до інших виданих грецьких списків, маючи той самий розклад матеріялу й окремі подібні уступи.

З цього погляду великої ваги набувають ті списки „Пренія“, що їх маємо по київських бібліотеках. Звичайно, поки не досліджено всі списки тієї чи іншої пам'ятки, важко остаточно зробити висновки; але кожної історичної хвили наука наша перебуває на певній стадії розвитку, що дається себе виявити за даних обставин, хоча, звичайно, пізніші дослідження над новими, невідомими нам досі матеріялами можуть внести ті чи інші корективи. Перший київський список належав колись Почаївській Лаврі, а потім бібліотеці був. Київської Духовної Академії № 116, половини XVI ст.¹⁾ (визначаємо його скрізь літерою *В*). Список *В* має надзвичайно яскраві особливості в мові, що свідчать про його болгарський протограф. Писано його південно-слов'янським півустановом болгарського штибу (характерна літера *ж*), його мова так само відбиває на собі вплив болгарської мови, і коли-б не деякі східно-слов'янські й особливо українські риси, можна було-б сперечатися про його походження. Насамперед, лексика списку має виразні ознаки болгарської мови: на голѣ момъ прѣстъѣ (л. 257)²⁾

¹⁾ Верезинъ, Описание рукописей Почаевской Лавры. К. 1881, с. 69. Водяні знаки (л. 184, 185 та ин.) дуже подібні до тих, що маємо в виданні Ліхачова („Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковь. СПб., 1899), т. III № 3292, а також т. II, с. 111 (з документу 1535 року). Отже на підставі цих документів можна досить точно датувати нашу пам'ятку.

²⁾ Голѣ мѣ, а, о — великий (Дювернуа, Словарь болг. яз., т. I, с. 379).

въ помѣнницѣ¹⁾; жблѣ²⁾; желва³⁾; зелка⁴⁾; мѣчка⁵⁾; пѣховы⁶⁾; трѣсть⁷⁾; калѣнь⁸⁾; белегъ перце (зменьш. форма). Але і крім цих лексичних, найяскравіших особливостей,—у тексті списка В багато ознак його болгарського походження⁹⁻¹⁶⁾, і тільки дуже слабо на слов'янському фоні виступають українські риси¹⁶⁾.

Другий київський список належав київ. Михайлівському ма-настиреві і походить з першої чверти XVI ст. (ми його скрізь визначати-мено через А)¹⁷⁾. Болгарська основа в цьому спискові значно менше

1) В I ред.: въ възгласеняхъ. Помѣникъ—поминальник (провода) (Дювернуа, Словарь, II, с. 1754).

2) Тут—міна ж і з: болг. ж б ъ л ѣ (сербське кáбао, кáбла)—яка-небудь міра, вага (Словарь Дювернуа, I, с. 1080).

3) Желва по болгар. черепаха.

4) Зелка по болг. кочан капусти; в I серб. редакції—капоуста.

5) Ведмідь; е і в сербській мові: мѣчка. Але в I ред. стоить—медвѣд а

6) Цього слова немає в виданих списках 2-ої ред., немає його і в I редакції означає воно пацюки: сучасне болгарське плѣхъ, мн. плѣхове (Словарь Дювернуа, II, 1671).

7) Болг.—тросник. Між иншим, це місце так читається в другій ред.: „трѣсть, иже глѣтсѣ глико калѣ“, тоб-то подається 2 рівнозначних слів (γλυκὸς κάλαρος—солодкий тросник); в ред.—трѣстие.

8) Це місце так читається в В: „въсѣкъ скѣделъ калѣнь“... Це майже достотний переклад з грецької: καὶ τὸ τζουκάλιν καὶ τὸ κάρτιον (Сперанський, 528). Можливо, що слов'янський перекладчик механічно передав грецьке слово латинськими літерами (τζουκάλιν—калѣнь), але можливо й те, що він переклав сідуче слово κάλιнов словом „калѣнь“: калѣнь по болг.—глиняний:

9) Майже скрізь написання слів з кінцевою шелеетівкою через ъ: і ѡмань, ѡбразъ, ѡѣмь, крім приямеників.

10) Повна відсутність йотації при голосівках: ѡ раскатель, сѣтель, тож, ж (аккузат. одн. жін. роду), безъ жгліа.

11) Міна ю та а: въсѣкъ, поклонѣшисѣ, въсѣ (номінат. множини ніяк. роду), плѣга і пѣтель (А=В).

12) Дуже часті міна юсів і написання поряд двох юсів: вънѣтръ., ж (аккузат. одн. жін. р.), от сіж (генетив одн.), ѡстиннѣжѣ.

13) Змішування ѣ і ж в таких випадках: рѣкавиѣцами і рѣкавици, съпрѣгъ съпрѣж.

14) Виключне написання рѣ, лѣ на місці слов'янських сонантів: утврѣди, лѣшѣцѣжасѣ, млѣнѣж.

15) Відсутність l epentheticum в слові ѡскоѡбени.

16) Змішування звуків и та ѣ: крилы і крыль (генет. мн.), бнахѣ, мѣтѣня, рати, сѣѣлисти; ѣ після заднепіднебінних особливо часто: хѣлрости, погѣѣбѣ ѣ; и зам. ѣ: ѡбѣить.

17) Н. Петровъ, Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Киевѣ. М., 1891. II вип., с. 166; по опису—№ 488. Петров дає список навіть XV століттям, але водяні знаки вказують на першу чверть XVI ст. Зваків всього чотири (с. 42, 85, 12 і 18), і для деяких з них ми маємо близьку подібність до зразків виданні Лі і х а чова: „Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ зна-ковъ“, Сиб., 1898, з першої чверти XVI ст.

почувається, ніж у спискові В, і тут вона має характер чогось зовнішнього, певної орфографічної моди, що так була поширилася по Україні на протязі XV—XVI ст. ¹⁾ Але на цьому фоні болгарської орфографії надзвичайно яскраво виступають риси української мови, головним чином—в царині фонетики ²⁾. Це останнє дає можливість висловити думку, що список А виготовлено якимось переписувачем українцем у межах України.

Отже на підставі побіжного аналізу мови трьох списків другої редакції (А, В і Попова) ³⁾, ми можемо зробити певні висновки, які пізніше спробуємо довести й текстуальним аналізом. Список В має найближче відношення до болгарського протографу нашої пам'ятки ⁴⁾; в його мові зустрічаються не тільки фонетичні й орфографічні особливості болгарського письма, а навіть і лексичні подібності. Українських ознак там майже немає, і це нам доводить, що між В і болгарським перекладом грецького тексту мало переступних списків. Мова списку А дозволяє визначити другий етап у розвитку тексту нашої пам'ятки. Перейнявши фонетичними особливостями української мови, список А, що належить до першої половини XVI ст., ясно вказує на Україну, як на таку країну, що формувала нові редакції південно-слов'янських пам'яток і передавала це літературне багатство до північної сусідки, до Московщини, або й до Білорусі. Нарешті, список Попова встановлює власне останню стадію історії нашої пам'ятки. Текст списку Попова перейнято великоруським фонетичним і почасти лексичним матеріалом, і він власне символізує собою той момент, коли пам'ятка, діставшись через Україну на Московщину, перебула деякі редакційні зміни і в такому вигляді надзвичайно поширилася по всій країні.

Ці наші твердження легко зміцнити текстуальними подібностями, користуючися виданими грецькими текстами. Списки А і В мають

¹⁾ Написання (иноді) кінцевих шелестівок через ѡ (образъ папийъ); часто відсутність йотації голосівок (архъереж), помилкове прояснення носових, як результат середне-болгарської міни юсів (движашаѡСД); написання рь, лъ на місці старовинних сонантів (твррьдъ); помилкова вокалізація іррадіон. ѡ, що сталося результатом їх міна (шощю 231 зв.; цікаво що в В це слово написано так: шоща—268 зв.); відсутність двічі l ерenth. (ѡскобены і на земли).

²⁾ Напр: міна и та ѡ (бити, гори, холми); міна ѡ та и (невъистникъ, о слави); ѡ після заднепіднебінних частенько зберігається (архъереж, великъѡ), перехід приименника съ в з (з венци).

³⁾ Список Вяземського, повторюємо, не має жадної наукової вартости.

⁴⁾ До цієї самої категорії належить, мабуть, список „Пренія“ в м. Тульчі XVI ст., на його вказує Яцимирський у книзі: „Славян. и рускія рукописи румынскихъ библиотекъ“ СПб., 1905. Початок такий: „Съпрѣвіе панагигѡта философа съ ѡї гардинари ѡгда прѣдошѡ ѡ папы римскаго и прѣшѡСД въ константинѣ града ѡ православной вѣрѣ христѣанскои ѡ ѡ вѣрѣ фрѣжскои, ѡгда по бѣди панагигѡта вѣрѣ фрѣжскѡа въ Цѣградѣ“.

кільки поширених уступів, що наближують їх до одного оригіналу і разом з тим віддаляють од тих московських списків, які вказано в книзі Попова, де ці подробиці загублено ¹⁾; ці уступи, безперечно, були в грецькому оригіналі нашої пам'ятки, бо й досі зберіглися в виданих візантійських текстах.

В.

Κι.

1.

Ѣго же нѣкогда на край блюсти ²⁾ тирійскѣм ³⁾. скочѣ въ прѣщати Ѣмоу за сѣа ⁴⁾ ласкарева ⁵⁾. низложѣ въ Ѣго цѣтво ⁶⁾ прѣмать ⁷⁾. нѣ ⁸⁾ вънѣтрѣ кортѣны ^{9,10)} повелѣ ѡвоулоу бѣти ¹¹⁾ дондеже сътворить ¹²⁾ ѡбѣть ¹³⁾ прѣваго ¹⁴⁾ гардинарѣ къ съпрѣнѣю ¹⁵⁾ (258 л.).

ὁ δὲ Ὀλόβολος, διὰ τὴν ἀκρωτηρίασιν τῆς μύτης αὐτοῦ, ἦν ἔκοψεν ὁ Παλαιολόγος διὰ τὴν δίωξιν τοῦ υἱοῦ Λαοκάρου κυρίου Δημητρίου καὶ διὰ τὸ ἀδίκως αὐτὸς τὴν βασιλείαν ἐδράξατο, ὡσπερ ἄβουλος τατάς (?) καὶ ἀποστάτης Θεοῦ καὶ καθελὼν τὴν βασιλείαν ἐδράξατο ἐνδον κορτύνης, ὅπως διάλεξιν ποιήσῃ μετὰ τοὺς γαρδιναρίους. τότε ὁ Παλαιολόγος τοῖς γαρδιναρίοις προέδωκε... с. 312.

Як бачимо, цей уступ мається в списках А і В ¹⁶⁾ і дуже наближається до відповідного місця в грецькому тексті Κι, отже він був і в грецькому протографі слов'янських текстів; це підтверджується ще й тим, що до цього читання наближається і сербська редакція.

¹⁾ В дальших порівняннях наводимо варіанти з списку Софійської бібліотеки Петр. Духовн. Акад. XVI ст. № 1322. Цей уступ із списку Вяземського ми навели вище.

²⁻⁵⁾ А: тироньскомь. ⁴⁻⁵⁾ А: скаласкарева. ⁶⁻⁷⁾ А: придѣть. Соф. бібліот. № 1322: прѣдѣть. ⁸⁻⁹⁾ А: въноутрѣ кратинѣ. С. бібл.: внутрѣ кротинны. ¹⁰⁻¹¹⁾ А: повелѣвъ ѡволю бити. ¹²⁻¹³⁾ А: ѡбѣтъ, С. б.: ѡбѣтъ. ¹⁴⁻¹⁵⁾ Соф. бібл.: гардинарѣ къ съпрѣнѣю. ^{2,15)} У Попова все це місце випущено. В І сербській редакції цей уступ читається так: *Ѣго же за ѡдрѣзаниѣ носа що оучинише Ѣму прежде за сѣа ласкарева приведоша Ѣго въ полатоу прѣвоу. и рѣ завѣсы поставити. Іско оучинити и ѡвѣщати гардинаремъ про*“ (днв. с. 69). В грецькому тексті Васильєва цей уступ має иншу думку; крім цього, тут *locus turbatus*, як означає сам видавець (с. 180, прим.): *ὄν διὰ τὴν ἀκροβυστία(ν) συντηρήσας. καὶ ὡσπερ λέων ἐνέκλιον ἀπέθων ἔστιν καθελὼν αὐτὸν ἀπὸ τὴν βασιλείαν.*

¹⁶⁾ Крім того, в списках Вяземського і Соф. бібл. № 1322.

В.

ΚΙ.

2.

ниже паки оўзърите лицемъ къ лицу¹⁾ тѣм же ѣ слово¹⁾ възѣти⁴⁾ ѿ нѣ⁵⁾ не възхотѣша⁶⁾. аще не⁷⁾ възнѣ кѡртины⁸⁾ бждеть⁹⁾ понѣже ѣ¹⁰⁾ се бѣваетъ сѣго¹¹⁾ прїѣти¹²⁾. нѣ¹³⁾ сего рѣди что¹⁴⁾ сѣвѣщати¹⁵⁾ глѣхѣ²⁾ тѣмъ ѣ панагїѡ кѣръ кѡ-
стантїѣ философѣ¹⁰⁾... 258 зв.

καὶ οὐ βλέπειν αὐτὸν εἰς πρόσωπον. διὰ καὶ λόγον διαλέξεως συναίρειν μετὰ αὐτοῦ τοῦ ῥήτορος. Ὀλοβόλου οὐκ ἠθέλησαν, εἰ μὴ τῆς κορτύνης ἔξωθεν γέννηται. ἐπει τοῦτον γέγονεν ἐν τούτοις οὐκ ἐδέξαντο διὰ τὸ πολέσαρχον αὐτοῦ. ὄθεν καὶ ὁ μικρότερος τῶν μαθητῶν Κωνσταντίνος ὁ παναγιώτης... с. 313.

Тут лише перша частина слов'янського речення має подібність до грецького тексту ΚΙ, а в другій частині зберігається тільки загальна думка, яка іноді навіть не дається до розуміння. В І сербській редакції цей уступ також маєть, був він і в грецькому протографі.

В.

Список Васильева.

3.

16) вдаѣ хс стѣмѣ агглѡ... 17).

16) ὁ Χριστός... δίδει τὸ στέμα (μ) α τῶν ἀγγέλων 19) (с. 185).

1-2) В І серб. редакції: „того ради не възхотѣше слова приѣти с ними аще завѣсь не боудеть. ѣ то приѣше“. Въ грецькому тексті Васильева цей уступ дуже скорочено, але думка першої частини слов'янського речення зберігається: καὶ λόγον συναίρειν ἡρὸς αὐτὸν οὐκ ἠθέλησαν εἰ μὴ τῆς κορτύνης ἔξω γίνεσθαι. У Попова цей уступ випущено.

2-4) Сп. Вяземського (визначаємо його через літеру U)—въвѣдти. Список Софійської бібл. (визначаємо через літеру С)—въдти. 5-9) А і U: не възхотѣша. С: не възхоти. 7-8) А: внѣ крѣтны; С: вни картины; U: вкоритны. 8-9) А, С і U: боудеть. 10-11) U: себы вагѣ се (?) 11-12) А: прїѣти. U: приѣти. 12-13) А і U: во: С: не. 14-15) А: себе вѣщати; U: собѣ вѣщати. 15-2) А і U: глѣхѣ; С: глѣше. 2-10) U: те ѣ панагїѡ кѣръ кѡстантїѣ онлосѣ.

16-17) Так само і в С: „въдаеть хс стѣмѣ агглѡмѣ“; близько до цього маємо в І серб. ред.: „даеть хс стѣмоу агглѡмѣ“. Але у Попова, в А і U внакше: „вдаеть хс стѣмѣ агглѡмѣ“—це вже наслідок тлумачення тексту.

18-19) В тексті Сперанського: δίδει ὁ Χριστός μου τὸ στέμμα (с. 177): К¹ дає трохи вищий текст: . . . δίδει ὁ Χριστός τὸ στέμμα τοῦς ἀγγέλους (320).

В.

Список Васильева.

¹⁾ дръжить причащєніє ²⁾ въ бѣ ³⁾ васта(зи ⁴⁾ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ
и ⁵⁾ поунги (270 эв.). εἰς τὸ πογγί τοῦ (с. 187).

З останніх двох прикладів ясно, що текст В в деяких випадках старовинну редакцію, бо щільно підходить до грецьких текстів, починаючи в них навіть окремі слова; пізніші слов'янські тексти (починаючи вже з українського А), бажаючи розтлумачити незрозумілі грецькі терміни, заміняли їх слов'янськими виразами. Тепер цікаво виставити таке питання: чи текст А всюди новіший за В, чи, може, він містить деякі старовинні варіації? Натяк на останнє маємо в такому місці:

А.

В.

це ли можѣ¹⁾ зажещи²⁾ ѿгнь без
а, ѿ без главна ѿ без юглиа³⁾
ли⁴⁾ ѿгнь вѣсѣчиши⁵⁾. ѿ по
еши рѣкою, да вонидѣ⁶⁾ вѣтръ.
⁷⁾ без дохновеніа⁸⁾ не мѡ-
⁹⁾ зажещи¹⁰⁾, 233 л.

ѿгнь бѣа вѣтра ѿ без главна ѿ
безъ жгліа ѿ безъ доуновѣніа
не мѡжетъ зажещиса. л. 272.

Ясно з цього прикладу, що обидва тексти А і В, хоч і походять від чогось невідомого нам оригіналу Х, але далі в своїй історії текстів розійшлися: А зберіг такі епізоди з свого протографа Х, які загубили в В. З цього погляду текст А являється найбільше цінним, бо він повніше захує епізоди якогось невідомого нам середнеболгарського протографа Х.

^{1—2)} У Попова: творить причащєніє, А: творить причащєніє, Але в С о з В: пръжить причащєніє.

^{3—4)} У Сперанського: кратка, далі як у Васильєва.

⁵⁾ У Попова і в А: трудниці (?); в С: трудницѣ. В живих слов'янських текстах це слово має цілком инний зміст.

^{6—7)} і ^{8—9)} випущено в В. У Попова і в С як в А. тільки з деякими инними варіаціями. ^{10—11)} У Попова „ѡгнвомъ вѣсечеші“. ¹²⁾ У Попова: „етъ“. ^{13—14)} У Попова: „безъ доуновѣніа“. ^{15—16)} У Попова: не можеші.

¹⁷⁾ В і ред. подібно до А і Попова: можеш ли внети ѿгнь безъ вѣтра и о безъ ѡуглевью или да всѣкнешъ ѡще не подоуешь. ѿ размахнешъ реувоєю, да вниде вѣтръ безъ дха не в'ниматьсе. У Сперанського: Καὶ ἡμπροσθε ἐπιστάν ἡσπρὶς ἀνεμου καὶ θαλοῦ καὶ καρβούνου καὶ πυροβολήσεως καὶ ἐμφουρήσεως ἰσως τὰς χεῖράς σου νά ἐμβῆῖ ἀνεμος. καὶ ἡσπρὶς οὐδὲ ἀπται (с. 528). У К¹ да це скорочено, але зміст наближається до А і Попова: Καὶ τίς θύναται πῦρ ἐκ τοῦ ἀνεμου: καὶ ἐάν πυροβολήσῃ τις, ἐάν μὴ σπείσῃ τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ ἀνεμον εὐκ ἀνάπται πῦρ. (Лѣтопись..., т. VII, с. 180).

Спробуємо тепер зробити деякі висновки з текстуального аналізу списків II-ої редакції „Пренія“. Вони цілком підтверджують ті думки, які ми висловили вище на підставі аналізу мови слов'янських текстів. Серед південних слов'ян (найпевніше в Болгарії) існував якийсь протограф X, з якого пішли всі списки другої редакції. Київський список А, хоча значно змінив болгарську фонетику й лексику на українські, заховав проте тахітит епізодів слов'янського протографа X. Навпаки, список В, відбиваючи в мові надзвичайно помітний вплив болгарської фонетики, ортографії і навіть лексики, в тексті деякі епізоди загубив. Московські списки „Пренія“, наближаючи мову свого тексту до великоруської фонетики, разом з тим помалу губили характерні епізоди слов'янського протографа X; причина цьому ясна: той історичний фон пам'ятки, що так цікавив візантійця XIII століття, був цілком незрозумілий для великороса XVI—XVII ст. Культурна роля України в цій історії тексту нашої пам'ятки визначається цілком виразно, бо тут власне формувалися ті переступні редакції, що набрали остаточного вигляду на ґрунті Московщини.

Ол. Дорошкевич.

(Кінець буде).



Нові дані для історії школярських брацтв на Україні ¹⁾.

Література про старинні церковні брацтва у південній і західній Русі доволі широка і ми, розпоряджаючи віродостойними джерелами з кінця XVI віку, завдяки працям м. Макарія, проф. Харламповича, Криловського й ин., маємо доволі ясне уявлення про ці організації та про просвітню їхню діяльність. Але в історії нашої старинної школи було одне темне місце, що його роз'яснити не можна було за браком матеріалу — це питання про *школярські, студентські брацтва*. Брацтва ці, періч безсумнівна, повинні були існувати і на Україні, і у білорусів, так як вони існували в тій організації, що її наслідували фундатори західньо-руських брацтв шкільних, — себ-то по школах польських, які свою остаточну форму здобули при співучасті о.о. єзуїтів.

У *Litterae Annae S. J.* за 1585 рік, ст. 203 ²⁾ згадується про релігійні процесії членів віленського студентського брацтва, заснованого у цьому році. На думку проф. Харламповича „найсильніше повинна була діяти на підбудження релігійного почуття в учнів їхня участь у *студентських богородичних брацтвах*“. Оці студентські брацтва завів папа Григорій XIII у 1584 році під назвою „брацтва Благовіщення“ і в 1586-у їх підтвердив папа Сикст V. Отакі брацтва заводились і по західньо-руських єзуїтських колегіях з перших таких років їхнього існування. Повинності братчиків полягали в тому, щоб строго виконувати обрядові і моральні вимоги церкви. „Заховування церковних обрядів братчики доводили до ступіня подвигів, здовжуючи пости, богослуження й молитви; оці останні тяглися иноді по сорок годин. Часті церковні процесії вони одбували босі, иноді під сильний холод; до крові били себе нагаями, викликаючи сльози навіть у гулящої публіки“ ³⁾, то що. Не дивниця, що папи (Григорій XIII і Сикст

¹⁾ Прочитано в засіданні петербурзького „Товариства прихильників української історії, письменства і мови“, 25. XII. 1921 року.

²⁾ К. Харламповичъ, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ православному, религиозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. Казань, 1898, стор. 59.

³⁾ Там-таки, стор. 103.

V) прихильно ставилися до членів отих єзуїцьких содалій (sodalitas), що дозволяли їм святкувати більш ніж половину року ¹⁾.

Подібно до єзуїцьких шкільних брацтв, що ставили собі релігійно-аскетичні завдання, і в православних „у багатьох містах при головних брацтвах (що піклувались про школи), були так звані юнацькі брацтва. Вони склалися з юнаків, які, наслідуючи старших, об'єднувалися в брацтва, які ставили собі ті самі релігійно-моральні завдання, що й старші брацтва. Старші брацтва давали їм свій устав і керівників. Перше таке брацтво—замостянське—згадується року 1606-го, як воно разом із старшим здобуло благословення од єп. Гedeона Балабана“ ²⁾. Року 1620-го патр. Теофан дав грамоту київським брацтвам старшому і молодшому. Року 1625 існувало вже могилівське юнацьке брацтво. У своєму посланні до луцького юнацького брацтва митр. Ісаїя Конинський у 1632 р. хвалить його членів за те, що вони, хоч юнаки ще, а вже „мужеская мудрствовати предначинають, еже въ благочиніи цѣломудрено церковному возслѣдовати наказанію“ і підбадьорює їх у змаганні до морального удосконалення. У віленській школі існувала „студентська конгрегація св. Костянтина й Єлени“, що про неї згадується в книжці „Echo Żalu“ 1635 року ³⁾.

Чи можна думати, що оці студентські брацтва керувалися дійсно статутами брацтв старших? З певністю можна відповісти тільки запереченням: різниці поміж старшими братчиками і членами студентських брацтв була надто вже велика, а до того й завдання одного і другого брацтва не тотожні були. Про це можна було лише догадуватися, хоч-би через те, що „Порядокъ школьный“, простудійований проф. Харламповичем, і окремі статті уставів брацьких, поскільки вони торкалися школярів,—дають або вказівки на порядок, цеб-то чисто шкільні заняття, або на дисципліну та способи її підтримувати. А устава для внутрішнього власне життя шкільного, студентського брацтва ми досі не мали. Тепер мені випало на долю опублікувати уривок його. Попався він у рукописі, що його мені в 1913 р. подарував був проф. Клінгер.

Устав цей шкільного брацтва знаходиться в згаданому моему рукописі, який являє собою, очевиднож, латинсько-слов'яно-польські вправи ученика з класу синтаксими. Пропали в ньому листки: 1, 42—47, 49, 51—54, 58, 59, 70, 71 і декілька вкінці. На внутрішній сторінці оправи—незначні замітки і приписки, в роді: „Гикъ лѣбер меушь, тєстисъ естъ деушь, квисъ иллюмъ кверит, гокъ номєнь ерит“, і т. и.

¹⁾ Там-таки, стор. 103, примітка IV.

²⁾ Там-таки, стор. 472.

³⁾ Див. там-таки, стор. 472.

листкові 2 і дальших на домішньому полі приписка з датою, казує на час, перед котрим написано рукопис: [Hic] „liber us anno Dni milesimo septingentesimo trigesimo sexto finitusque Decembri postremis numeris huius anni“. На листкові 41—починається біглим тонким нахиленим скорописом: „Pulchre“. Починається ученика—1720-1730 р. р., простий, типово український скоропис. Такі написані й останню, яка нас особливо цікавить, статтю.

Окрім дати є в рукописі й указівки на те місце, де його було написано. Серед тих фраз, що їх завдано перекласти на латинську маємо й таку: „Wiele pożytku masz ty u rodzony twój, kiedyś w miesiącu septembrze, nie latając obosieczną myślą z orłem y orlicą niebiosą, tekę y papier potrzebny wam sporządziwszy, Oyca y Cię miłe porzegnawszy z domu swego dla wyżywiania się grochow, pszenicą y makiem (milió) y mąk, w domu na wsi przygotowawszy, do Kijowa, przy swoiey nazwanego przyjechałeś“ (л. 12 об.-13), або „Przybywszy z Wielkiej Polski s Kalisza przez Gdansk tu do nas, do Kijowa, powiedział...“ (л. 23). Є згадки і про подорож „z Kozelca (Полі) до Батурyna, z Батурyna przez Нізуп знову до domu“ та про виправу до Броварів із Київа (л. 18 об.) Таким чином, ми належать мабуть ученикові Київської Могиланської Академії тих років.

План „Наставлення новых содалисовъ“ не відзначається особливо систематичністю.

Спершу йде мова про те, що таке содаліс і які його повинності (1), його ріжниця од інших християн (3), далі—про відношення його до Богородиці (4), про обов'язки содаліса (5), про те, що подобає творити содаліс у житті (6), що таке віра і в чому вона виявлена (7), про точне додержування дванацятьох членів символа віри (9), про заповіді церковні (10), про тайни церковні (11), про надію і світанок істинного уповання на Бога (12—14), про діла милости (15), про те, чого повинен содаліс покладати надію і чому (16),—і далі про молитву (17—21) і служення Її (22—26), чому вона святіша од святих ангелів (27—28), що таке любов (29), молитва (30—31) і що Її діла (32), про піст (33), милостиню (34), про дари св. Духа (35—36), про гріх (37), про прилучення до чужих гріхів (38), десять заповідей (39). Таким чином, тут влито завдання чисто катехизичні — загального характеру з пропагандою ідеї служення Пресвятій Діві.

Богородиця — верх досконалости, яку тільки можна собі уявити. Вона зветься благословенною, бо „имієт виящнішу благодать паче всіх ангелів и паче всіх святих“ (26). Вона святіша од усіх святих, бо „вона пржежде всіх благодатию Божією предсохраняема без порока

грѣха первороднаго во утробѣ матернѣ зачатся; она єдина порока грѣховнаго *никогдаже имѣяше*“, оправдуючи слова із Пісні Пісень: „вся добра ближняя моя и порока нѣст в тебѣ“. Автори „Наука“ одхиляються тут од православної точки погляду і, щоб возвеличити Богородицю, повторюють догмат про непорочне її зачаття.

Як і слід було цього чекати, український sodalis, слідом за своїми католицькими співтоваришами,—це перш над усе „раб Прєблагословенной Дѣвы Маріи, самовольное свое обѣщаніе оной служити собственными узаконеніи с присягою утвердивий“ (1). „Поручившись прєблагому ея предстательству“, sodalis повинен почитати її, наслідуючи її в усіх чеснотах (4). Та цього мало—sodalis, що повинен вести досконале життя христіянина, в дечому од нього одрїзняється: христіянин удитинстві одрїкається сатани, а sodalis „по прїятію разума обѣщається и присягою утверждает добродѣтельно пожити“ (3). Хто має звання содаліса, той, як правдивий лицар св. Діви, зобовязаний виконувати низку повинностей, а саме: 1) обороняти і прославляти честь Богородиці, навіть до смерти; 2) заховувати—як же повну непорочність, то хоть чистість, маючи тверду постанову не згрїшити; 3) день-у-день читати на честь св. Діви параклис напам'ять і 12 разів „Богородице Діво“; 4) призивати в молитвах святих і безплотних янголів; 5)—і це особливо важливо і цікаво—„от всякого грѣха тако сам (повинен) оберегаться содаліса, яко и протчих должен отводить, ко добродѣтелем же возводити“—подробіця, яка нагадує нам сьогочасних скавтів, 6) повинен день-у-день провїривати своє сумління і 7) очищувати його через сповідь; 8) засилати подяку Богові і 9) оддавати себе смиренно на волю Божу.

Після Христа—содаліс повинен покладати свою надію на Богородицю (16), бо вона—„Мати наша по благодати и ходатаица о насъ ко Богу избраннѣйшая“ (17). Вона однаково матір і для грїшних і для праведних; для грїшних тому, що „изводитъ я от грѣховъ и благодатию Божією омывает, очищает, истинное покаяніе, умиленіе и слезы дарует“; вона примирює грїшників з Христом. Вона і матір для праведників, бо „соблюдаєт их во святини“, Іх вона „питаєт млеком благодати“, а грїшних—„млеком милосердія“ (20). Хто має міцне й правдиве благоговіння до Богородиці—той загинути не може, бо не може „азверженъ быти отъ числа синов Божіих, иже єсть сынъ Матере Сына Божія“ (21). Оце благоговіння—це не тільки переживання певного аффекту, а щось діяльне,—а саме „подражаніе добродѣтелей Ея: смиренія, кротости, молчанія, чистоти, воздержанія“, то що, а також безперестанна молитва та „усердіє въ разширеніи славы и чести имени Богородичного“ (22). До того—не вистачає читати акафіст і повто-

ривати молитву до Богородиці, щоб називатись сином Ії: треба „подражати Еї благочестію, чистотѣ, цѣломудрію и смиренію“ (23), молитися, щоб Богородиця випросила для його у Сина свого „сокрушеніе сердце, житія исправленіе и истинное покаяніе“ (24).

Вистарчить згадати „Небо Новое“ та „Звѣзду Пресвѣтлую“, щоб зрозуміти, як ревно прищиплювали на Україні культ Богородиці, винесений із глибин середньовіччя.

Характеристичне й те, як давнє українське студентство реагувало на отой настрій своїх керівників. Чуже крайностів католицького самобичування—а до його заохочували по єзуїцьких школах—українське студентство засвоїло з культу Богородиці, нав'язаного—це річ безсумнівна—Заходом, самі-но загальні гуманні ідеї.

Молодь і її настрої завсиди служать зеркалом настрою епохи, до того дзеркалом, яке прибільшує те, що затаєно в громаді дорослих. Згадаймо, як у 1890—1900 р.р. опозиційний настрій громадських кол знаходив собі різкий відгук у студентських політичних рухах. Століття XVII-е і початок XVIII жили під знаком релігії, не політики. І тут студентство чутливо одбило оті течії свого часу, та не в грубо-матеріальній, а в одуховленій, ідеалістичній формі благоговійного преклоніння перед образом „вічно-жіночого“ і невимовно святого.

Акад. Володимир Перетц.

Наставленіє новихъ Содалесовъ *).

[1] Вопросъ: Что есть Содалѣсъ.

Отвѣтъ: Содалѣсъ есть рабъ Пребл(а)гословенной Д(ѣ)ви Маріи, самовольное свое обѣщаніе оной служити собственными узаконеніи с присягою утвердивій.

[2] Вопросъ: Кая содалеса должност.

Отвѣтъ: Да будетъ совершенъ в житіи Христіянскомъ. И всемъ не разнствууетъ содалѣсъ от протчіихъ, понеже сія всякаго челоуѣка есть должностъ.

[3] Вопросъ: Кое различіе содалѣса от хр(и)стіянина.

Отвѣтъ: Сіе есть различіе: яко хр(и)стіянинъ еще во младенчествѣ отрицаетъ ся Сатани и всѣхъ дѣлъ его; Сей же самовольно по прія[53 об.]тию разума обѣщается и присягою утверждаетъ добродѣтелно пожити. Зде ко ползѣ можетъ с(вя)таго Івана Златоустаго словесъ оупотребыти: иже гл(а)голетъ; яко согрѣшившихъ кождо еще отступит от древнихъ золь и обѣщается Богу со истинною не к тому к онѣмъ касатися, ничтоже взискуетъ Богъ ко отвѣту болше.

[4] Вопросъ: Якій конецъ собранія Пребл(а)гословенной Д(ѣ)ви Маріи?

Отвѣтъ: Конецъ собранія Пр(есвя)той Д(ѣ)ви Б(огороди)ци сей есть, да поручившися преблагому ея предстательству и ходатайству ко Богу, почитаетъ любовію, подражающе во всѣхъ добродѣтелехъ преспянія ради, во благочестіи и совершенствѣ житія христіянскаго.

[5] Вопросъ: Содалѣсъ что во своемъ званіи дол[л.54]жень исполняти?

Отвѣтъ: Сія послѣдующія: первое защищати и прославляти чест(ь) Пр(е)с(вя)той Богоматери, аще и в случаи смертномъ. 2. Долженъ аще не д(ѣ)вство, поне ч(и)стоту соблюдать даже до самой смерти и предложеніе твердое имѣти еже к тому не согрѣшати за помощію Бога. 3. Долженъ всякаго дне [въ] честь Преблагословенной Дѣви Маріи чести параклись и умѣти его зустъ, протчія молитви в честь же Дѣви сложенія, яко то Б(огороди)це Дѣво дванадесяточисленно. 4. Долженъ с(вя)тихъ призвати в моленіи своемъ, такожде и безплотнихъ Ангеловъ с(вя)тихъ, да ходатайствуют о немъ ко Богу. 5. От всякаго грѣха тако самъ оберегатися содалѣсъ яко и протчіихъ долженъ отво-

*) Текст видается в внесеніи до рядку виноснихъ буквъ і в разкритіи титлів.

дити, ко добродѣтелемъ же возводити. За сіе дѣло Іаковъ гл(а)в(а) пятая, „что будетъ, глаголетъ, аще кто вовасъ [54 об.] заблудитъ от пути истинни и обратитъ кто его, да вѣсть яко обративій грѣшника от заблужденія пути его спасетъ душу от смерти и покріет множество грѣховъ. 6: На всякъ день долженъ истязовати совѣсть свою что во немъ помисломъ, словомъ и дѣломъ сотвори со всѣми окрестностями. 7: Совѣсть свою частѣ очищати чрез исповѣдь не утаевая грѣховъ встида ради. Такожде и с(вя)тейшей Евхаристіи частѣ участникомъ быти. 8: Благодареніе Богу воздавати за вся его намъ благодѣянія. И сего ради достоитъ всякому на всякъ день слава во вишнихъ Богу читат(и), понеже в славословіи найпаче благодареніе Богу возсилаетъ. 9: Приносити себе самага Богу во волю его ибо смиренія совершенство Златоусту глаголющу [л. 55.] всѣмъ содержится, да воля наша весма волѣ Божіей покоренна будетъ.

[6] Вопросъ: Да совершенъ кто в житіи будет, что подобаетъ ему творити.

Отвѣтъ: Имѣти правую вѣру и дѣла добрая.

[7] Вопросъ: Что есть вѣра.

Отвѣтъ: Вѣра есть даръ Божій преестественній, имже крѣпко вѣруемъ всѣмъ откровеніямъ Божіимъ, яже откри намъ Богъ или самъ чрез себе, или чрезъ Пророковъ Апостоловъ и святыхъ Евангелистовъ оная писаніемъ оная преданіемъ.

[8] Вопросъ: в чемъ содержится вѣра?

Отвѣтъ: в символѣ дванадесять членовъ имушемъ.

[9] Вопросъ: Аще бы кто одинаго вѣри состава не вѣрилъ, егда всю вѣру погубляетъ [55 об.]

Отвѣтъ: всячески погубляетъ по глаголу великаго Афанасія: Иже хошетъ спастися, подобаетъ ему каѳолическую держати вѣру, ея же аще кто цѣли(й) и непорочни(й) не содержитъ, безъ сомнѣнія во вѣки погибнетъ.

[10] Вопросъ: Колико заповѣдей церковнихъ обрѣтаетъ.

Отвѣтъ: Десять: Первая заповѣдь есть, еже во святія дни слушати литургіи и прочіихъ славословіи Божіих. 2: Хранити четири пости на всякъ годъ. 3: Почитати священники. 4: Исповѣдати грѣхи своя четириши в годъ. 5 Не читати книгъ еретическихъ, ниже с ними глаголати. 6: Умоляти Преплагаго Бога за вся человекъ. 7: Хранити пости и моленія повелѣнная от Еп[и[л. 56]скопа ради случая. 8: Не дерзати взимати имѣній церковнихъ. 9: Заповѣдь: Да не биваютъ браци во днехъ яже възбраняетъ Церковь.

[11] Вопросъ: Колико тайнъ церковныхъ.

Отвѣтъ: Седмь: Крещеніе, Миропомазаніе, Причащеніе, Покаяніе, Священство, честній бракъ и Елеосвященіе.

[12] Вопросъ: Что есть надежда.

Отвѣтъ: Надежда есть смѣлость истинная ко Богу.

[13] Вопросъ: Кое есть извѣстіе истиннаго на Бога упованія.

Отвѣтъ: Претерпѣніе, якоже Христось глаголетъ: претерпѣвій до конца сей спасенъ будет.

[14] Вопросъ: Могут ли быти нѣкая знаменія сего дара избранія Божія?

Отвѣтъ: Могутъ; первое аще кто божествен[56 об.]ними всегда утѣшается и в них упражняется; второе: аще мир презираетъ и вся мирская. Третье: аще частѣ въздыхаетъ ко вѣчнымъ небеснымъ обителемъ. Ко надеждѣ слагается и Господня молитва, отчешаъ иже еси и протчая. Такожде к надеждѣ слагаются и блаженства девять.

[15] Вопросъ: Колици есть дѣль милости, яже слагаются ко пятому блаженству.

Отвѣтъ: Седмь тѣлесних и седмь душевнихъ. Тѣлесная сія суть: Первое алчущаго напитати. 2: Жаждущаго напоити, 3: Нагаго одѣти, четвертое: посѣщати в темници сущих. 5: посѣщати болящія; 6: страннія в домъ пріймати. 7: Дѣло челоуѣколюбія, погребати мертвія с мо[л. 57] лениемъ за душу усопшаго.

Дѣла милости Душевнія сія суть: первое: увѣщати грѣшника остати ся от грѣха и привести его в жизнь лучшую. 2: Научити невѣру, како подобаетъ вѣровати единаго Бога триипостаснаго, како творити ко Богу моленія. И како заповѣди сохранятьи. 3. Совѣтовати право требующему совѣта. 4. Молити Бога за ближняго своего. 5. Утѣшати скорбящаго. 6. Понести укоризни с терпѣніемъ. 7. Дѣло милости душевное, прощати прегрѣшенія ими же согрѣшають ко намъ иніи.

[16] Вопросъ: Содалѣсь в комъ надежду по Христѣ полагати должень?

Отвѣтъ: в защищеніи Препоблагословенной Дѣви Б(ого)родици.

[17] Вопросъ: Чесо ради? [57 об.]

Отвѣтъ: Яко она есть Мати наша по благодати и ходатайца о насъ ко Богу избраннѣйшая.

[18] Вопросъ: Егда точію праведнихъ есть Мати или грѣшнихъ.

Отвѣтъ: Обоихъ есть Мати.

[19] Вопросъ: Како Мати грѣшнихъ?

Отвѣтъ: Яко изводитъ я от грѣховъ и благодатию Божією омиваетъ, очищаетъ истинное покаяніе, умиленіе и слези даруетъ, найпаче; аще кто слези Ея и болѣзнь яже имѣяше стоя подъ Крестомъ Распятаго насъ ради С(ы)на своего вину воспоминаетъ; аки млекоу милосердія своего питаетъ и С(ы)нови своему грѣшниковъ примѣраетъ.

[20] Вопросъ: Како Мати есть праведнихъ?

Отвѣтъ: Яко соблюдаетъ ихъ во святини с(вя)тихъ святѣйшая и питаетъ млекоу Благодати, якоже грѣшнихъ млекоу милосердія [л. 58.]

[21] Вопросъ: Имѣяй благоговѣнство ко Дѣви Маріи может ли погибнути?

Отвѣтъ: Истинное и крѣпкое имѣяй к ней Благоговѣнство не может погибнути, яко не может изверженъ быти от числа сыновъ Божіихъ, иже есть сынъ Матере Сына Божія. Второе: Яко и то многіи учителя Святіи глаголютъ: Знаменіе быти предустановленія ко животу вѣчному, аще кто истинную крѣпкую любовь и благоговѣнство имат ко Дѣви Б(огороди)ци.

[22] Вопросъ: Что есть истинное и крѣпкое ко ней Благоговѣнство?

Отвѣтъ: Подражаніе добродѣтелей ея, смиренія, кротости, молчанія, чистоти, воздержанія и протчихъ, паки Молитва к ней непѣрестанная, и усердіе в разширеніи славы и чести имени Богородичнаго.

[23] Вопросъ: во еже нарешися кому Синомъ Преблагословенной [58 об.] Дѣви Б(огороди)ци довольно ми [!] есть точію Акафистъ или Параклисъ по вся дни чести или цѣлованіе Архангел(ь)ское вину к ней глаголати.

Отвѣтъ: Не довольно, аще кто в гресехъ пребываетъ, не каися оних; Подобаеть бо подражати Ея благочестію, чистотѣ цѣломудрію, смиренію.

[24] Вопросъ: Что убо творити имат грѣшникъ еда прѣстати пѣти Параклисъ, или Акафистъ?

Отвѣтъ: Не буди то, но и паче долженъ есть молити да Пр(е)чистая Дѣва Б(огороди)ца упросит ему у с(ы)на своего сокрушеніе сердечное, житія исправленіе и истинное покаяніе.

[25] Вопросъ: Кая молитва пріятнѣйша есть Преблагословенной Дѣви?

Отвѣтъ: Сіе Архангелское цѣлованіе: Б(огороди)це Дѣво, Яко сіе возновляетъ ей веселіе, еже имѣ во время Архангелскаго Благовѣщенія о воплощеніи [л. 59] отъ нея С(ы)на Божія.

[26] Вопросъ: Кто сложи сію Молитву?

Отвѣтъ: Духъ С(вя)тіи усти Архангелскими Дѣви провѣша.

[27] Вопросъ: Дѣва Б(огороди)ца чесо ради глаголется Благословенная?

Отвѣтъ: Яко иматъ изящнѣйшую благодатъ, паче всѣхъ Ангелъ и паче всѣхъ с(вя)тихъ.

[28] Вопросъ: Чесо ради глаголется паче всѣхъ с(вя)тихъ с(вя)тѣйшая?

Отвѣтъ: Яко она едина прежде вѣкъ благодатию Божіею предсохраняема безъ порока грѣха первороднаго во утробѣ матернѣ зачатъ, она едина порока грѣховнаго никогдаже имѣяше, сего ради всѣхъ с(вя)тихъ с(вя)тѣйшему во Матерь избранна, ко ней же Духъ С(вя)тій глаголетъ, вся добра ближняя моя и порока нѣсть в тебѣ.

[29] Вопросъ: Что есть любовь? [59 об.]

Отвѣтъ: Любовь есть даръ Божій преестественній, имѣ же любимъ Бога паче всего и ближняго яко самихъ себе. Отъ вѣри надежды и любви и иніи добродѣтели раждаются: молитва, постъ и милостиня.

[30] Вопросъ: Что есть молитва?

Отвѣтъ: Молитва есть возвожденіе ума и воли наша ко Богу.

[31] Вопросъ: Како в молитвѣ Господеву предстояти подобаетъ?

Отвѣтъ: Блаженъ есть, иже сиче Господеву во время Молитви предстоитъ, якоже слуги цари.

[32] Вопросъ: Что воскриляетъ молитву, да ко небеси возлетитъ?

Отвѣтъ: Масло и соль варенія усладити обикоша [: Глаголу Лѣствичника в сл(овѣ) двадесять осмомъ:], воскрилати же молитву цѣломудріе и слези.

[33] Вопросъ: Что есть постъ? [л. 60]

Отвѣтъ: Постъ есть воздержаніе отъ всѣхъ снѣдей и отхититъ и отъ всѣхъ вещей мира и отъ всѣхъ пожеланій злихъ. Да возможетъ Христіанинъ творити молитву свою удобнѣе и милостивити Бога.

[34] Вопросъ: Что есть милостиня?

Отвѣтъ: Милостиня есть дѣло благоутробія, еже благодѣйствуетъ кто Душу или плот нѣкоего требующа, не взирая кое лице есть требующее таковоія милостини.

[35] Вопросъ: Колико Даровъ С(вя)таго Духа?

Отвѣтъ: Седмь: Мудрост, Разумъ, Совѣтъ, крѣпост, Знаніе, благочесътіе, Страх Божій.

[36] Вопросъ: Колико плодовъ Святаго Духа или Знаменія Божественнія Благодати?

Отвѣтъ: Апостоль Павелъ исчисляеть девят [60 об.] плодъ духовній есть: любви, радост, мир, долготерпѣніе, благодь, милосердіе, вѣра, кротост, воздержаніе.

[37] Вопросъ: Что есть грѣхъ?

Отвѣтъ: Грѣхъ есть преступленіе Закона Божіею и противленіе противлящееся хотѣнію Божіему, приходящее от помисла и от свойственнаго произволенія преступника, от сего противленія раждается смерть и всякъ Божественній гиѣвъ. Троякіи сут грѣхи смертніи призволеніи. Первое смертніи грѣси от них же раждаются иніи: гординя, лихоимство, блудъ, завист, чревонеистовство, памятозлюбіе и унініе. Второе: грѣси сут противу Духа С(вя)таго сія: многое упованіе на благодат Божію, отчаяніе, противословіе противу явленію истинни, и отверженіе православнія вѣри Христіянскія. 3: Грѣхи навонпляющіи от Бога отмщеніе в мир [л. 61] сей сіи сут: волное убійство, дѣло содомитовъ, нищих обида, улишеніе мзди дѣлателемъ, досада и не-благодареніе ко отцемъ.

[38] Вопросъ: Како приобщаемся грѣхомъ чуждимъ?

Отвѣтъ: Девяти сими: совѣтомъ, повелѣніемъ, соизволеніемъ, побужденіемъ, похваленіемъ, умолчаніемъ, невозбраненіемъ, ненаказаніемъ, участіемъ чуждія вещи.

[39] Вопросъ: Колико заповѣдей Божіихъ?

Отвѣтъ: Десять. Первая: Азъ есмь Господь Богъ твой изведій тя от земли Египетскія из дому работи, не будутъ тебѣ Бози иніи развѣ мене. 2 Заповѣдь, Несотвориши себѣ кумира ниже всякаго подобія, елика на небеси горѣ и елика на земли низу и елико во водахъ подъ землею, непоклонишися имъ, ниже послужиши имъ, азъ бо есмь [61 об.] Господь Богъ твой. 3 Заповѣдь: Не примеша имени Господа Бога твоего всуе, неочистит бо Господь приємлющаго имя его всуе. 4 Заповѣдь: Помни День неделній святити. 5 Заповѣдь: Чти отца твоего и мать твою, да благо тебѣ будетъ и да долголѣтенъ будеша на земли. 6 Заповѣдь: не убіеши. 7 Заповѣдь: не прелюбы со-

твориши. 8 Заповѣдь: не украдеши. 9 Заповѣдь: не возлжесвѣдителиши на ближняго твоего свѣдительства ложна. 10 Заповѣдь: Не возжелаеши жени ближняго твоего, ниже дому его, ни села его, ни отрока его, ни отроковици его, ни воли его, ниже елика сут ближняго твоего. Не пожелати убо кому...*)

*) Конецъ пропав: бракуе, судячи по рахунку зшитків, двох листків.

Дорогою синтезу.

Огляд історіографії українського письменства.

З історіографії українського письменства наука молода ще, — можна сказати, тільки недавнечко вийшла вона з пелюшок, хоч саме письменство налічує віки і віки свого існування та не-впинного розвитку й розросту, а його історія сягає аж початків історичної пути українського народу. Чому так сталося—на те відповідь дає нам наша загальна історія. До літературного від-родження нашого, в кінці XVIII століття, взагалі не могло бути мови про історію українського письменства, бо й сама історія письменства, як наука, тоді ще не існувала. Але і по тому дов-гий час на українське письменство дивились не як на органіч-ний витвір національного духу та невинну віків традицію, а як на якийсь випадок—позитивний, чи негативний—як на якусь примху купки нерозважних або ідеалістично-настроєних людей, і погляд цей одбивавсь відповідним способом і на працях, укра-їнському письменству тоді присвячених. Для випадків не дошу-куються причин, примхам також не писані закони зв'язку й по-слідовности, і через те от і мають перші праці про українське письменство образ побіжних уваг про події поточної літератур-ної творчости, більш або менш суб'єктивних, уривчастих, не спертих на наукове дізнавання й класифікацію літературних фактів. Люде йшли ще нап'омачки, на-о́сліп, чуттям гарячим заміняючи висновки холодного розуму. Але деякий, скажу так—інстинкт історизму прокидався вже й у давніх літературно-кри-тичних працях. Навіть не маючи твердо встановлених фактів' ясної перспективи на минувшину не добачаючи, ані твердого під ногами не почуваючи ґрунту, яось чули проникливіші одиниці, що по-за одірваними ніби одна від однієї подіями в українському письменстві таїться органічна якась риса; що наро-дилось воно, живе й розвивається відповідно до загальних законів усякого розвитку. Цей інстинкт історизму підказував де-кому з

старих наших авторів цікаві думки, що, кільце за кільцем, розгортаються в цілий ланцюг історіографії українського письменства. Думаю, що навіть коротенький огляд цієї історіографії до цікавих може допровадити висновків.

Перший, хто натякнув був, хоч і з іншого приводу, мовляв—по дорозі, на потребу й можливість історичної мірки в справах українського письменства—це мабуть такі відомий галицький учений і патріота першої половини XIX в., запальний оборонець освіти рідною мовою, славного В. Копітара в справах українських постійний інформатор—крилошанин перемиський *Іван Могильницький* (1777—1831). Людина вища за сучасників на цілу голову, учений справді надивовижу обізнаний з минулим рідного краю та його культурними здобутками, Могильницький свою свідомість і свої подиви, як на ті часи, гідні знання обернув на оборону народньої мови й тією мовою писаного письменства. У своїй апології народньої, галицького хлопа, мови—„Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ“¹⁾, що друком тоді з'явилася тільки в польському скороченні „Rozprawa o języku ruskim“ (1829 р.), надрукованому потім аж двічі і в російському перекладі²⁾,—Могильницький не тільки обороняє самостійність української—„руської“, його тодішньою термінологією кажучи—мови на обидва фронти, польський та російський, але й зв'язує новітню творчість українського народу з старими літературними пам'ятками, що колись повстали були на його землі. Він старанно вибірує усе, що має національні риси, в старовині; він розуміє й обстоює єдність українців з Наддніпрянщини і Наддністрянщини; він докладно і з повним розумінням спиняється на тодішніх назвах, до української мови приложених, і приймаючи сам термін „руська мова“, з іншими назвами полемізує дотепно. У доданій до „Вѣдомости“ першій у нас спробі історично-літе-

1) Цю „Вѣдомѣсть“ та й інші філологічні праці Могильницького опублікував М. Возняк у V-му томі „Українсько-руського Архіва“ (Львів 1910). Огляд їх див. у *М. Возняка*—Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 90.

2) *Могилевскій* (sic) *Іоаннъ*—О древности и самобытности Южно-Русскаго языка, „Журналъ Мин. Нар. Просв.“ 1830 р. та „Записки о Южной Руси“ Куліша, т. II, СПб. 1857. Прізвище автора, як бачимо, тут перекручено.

ратурної хрестоматії¹⁾ серед зразків згадує Могильницький і наводить старі, князівських часів грамоти, переклади біблії—особливо спiniaючись на Фр. Скорині, з „Статуту Литовського“ уривки, всякі юридичні акти, з творів П. Беринди, Галятовського, та Радивиловського, вірші з „Богогласника“ й інші—аж до зразків з „Енеїди“ Котляревського та віршів з „Граматики“ Павловського. Як на свій час, була це праця ваги надзвичайної однаково з наукового погляду, як і з чисто громадського: недурно-ж бо цілі покоління галицьких діячів потім поглядами Могильницького живилися й керувалися в своїй науковій роботі (О. Левицький, Головацький, то-що). Як згадано вже, з повною свідомістю береться Могильницький до своєї праці. „Переконавшися теди (тоді),—пише він у „Вѣдомости“,—приведеними вище доказательстви о давности і знакомитости языка руського, може ся не еден читатель, меновите (а саме) несвідомий історії народньої, запитати: для чого-ж то так давній, так знакомитий язык руський з общого уживання вийшов? Чому-ж тепер язык ов (отой) есть тільки просторіччям меншої сільської шляхти, священників греческо-католичеських і народа посполитого, по містах і селах мешкаючого?“²⁾ „Через віщо-ж у такому занедбанні у нас перебуває південно-руська письменність, тим часом як вона дала-б рідній історії багато пам'яток ваги надзвичайної?“³⁾—сам уже од себе запитує Могильницький, і вже в запитанні цьому вчувається історичної думки подих та життєва логіка. І тим більше, що Могильницький знав, як бачимо, і про сучасні йому спроби українського письменства, принаймні в творах Котляревського, і до них безпосередно приточує нитку історичного розвитку письменства на Україні. Теоретично, апіорно Могильницький до тих самих дійшов висновків, які практично, ділом поставили перші діячі відродженого українського письменства, і „не напрасно же,—мовляв, передруковуючи Могильницького розправу, Куліш,—онь сознаваль то, что проповѣдываль“,⁴⁾ запальною любов'ю до правди захоплений та озброєний свідомістю й знанням, керований почуттям, можна сказати, історичної реальности.

¹⁾ Гординський Я.—Перша проба хрестоматії з української літератури. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 125.

²⁾ „Українсько-руський Архів“, т. V, стр. 23—24.

³⁾ „Записки о Южной Руси, т. II, стор. 267.

⁴⁾ Там-же, стор. 260,—„Примѣчаніе издателя“.

Справжні, історичним методом складені праці з історії українського письменства попереджено, з 30-х аж по 60-ті роки, оглядами поточного письменства тих часів. Такі огляди зробились навіть були свого роду шаблоном для всіх, хто торкався того часу українського письменства. Починаючи з *Осипа Бодяньського* (1808—1876), що під псевдонімом *Мастак* надрукував ще 1834 р. перший огляд нашого письменства, за вихідну беручи точку видання *Квітчиних повістей*—такі праці стріваємо у *М. Костомарова* (в „Молодику“ на 1844 р., згодом ще в „Поезіи славянъ“ Гербеля, 1871 р.), *А. Метлинського*, *Ол. Котляревського* („Скубентъ Чуприна“), *М. Гатицука*, *П. Куліша* (в „Русской Бесѣдѣ“, „Рускомъ Вѣстникѣ“, в „Хаті“ й „Основі“). Всі названі автори українське письменство починають звичайно з „Енеїди“ Котляревського, не спиняючись на його попередниках і взагалі не ставлячи нашого нового письменства в зв'язку з його перводжерелами. Витворивсь був у них так само й однаковий погляд на вагу того чи іншого письменника. Так, усі автори цих початкових оглядів більш або менш негативно ставляться до Котляревського—„бурлацьке, мовляв, юродство“,—вище за його ставлять *Артемовського-Гулака* і власне аж *Квітку* мають за правдивого батька українського письменства, а тоді найвизначнішу в йому постать одводять *Шевченкові*, спиняються докладніше на творах *Марка Вовчка*, ледве по дорозі згадуючи таких письменників, як *Боровиковський*, *Гребінка*, *Метлинський* поруч з поодинокими книгами, як „*Чари*“ *Кирила Тополі* або „*Наські українські казки*“ *Іська Материнки* (*Бодяньського*). Ця схема найвиразніш проступає у найпізнішого з згаданих авторів, у *Куліша*, і він-же мабуть найвлучніше й висловив думки свого покоління на процес зароду письменства на Україні—цього „нового слова між народами“—та на справжнього його батька, Котляревського. „Як появився Котляревський з своїм Енеєм,—писав Куліш у „Хаті“,—усі зареготали щиро, що який то справді чудний той простий люд український, од котрого ми, дякуючи де-яким старосвітським добродіям, одрізнились. Зареготали, і той регіт був—найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п'яних баб, да ще й сама сповитуха вп'ється. Коли видержить бідолашне немовлятко перве безумне привітання на божому світі, то то буде овнака, що вродилось воно собі живуще аж надто. Вже такої страшної проби навпослі йому й не трапиться. Тим реготом над „Енеїдою“ мало-мало не згубили сами земляки свого-ж ново-

арожденного слова“¹⁾. Чується тут швидче стурбованого критика голос про дошкульну злобу дня, аніж спокійного та об'єктивного історика. Бачимо в цьому загальному тоді погляді на перший твір відродженого письменства нашого насамперед негтування історичної перспективи: опікшись на „котляревщині“, тих справді блазеньських витворах нездар-наслідувачів, і не завваживши традиційного коріння творчості Котляревського в мизулому—письменники наші й самого батька українського письменства пошили в несвідомого пустуна, цим ніби честь рідного слова рятуючи. Не маючи-ж перспективи, з усіма навіть часто влучними й справедливими увагами та оцінками поодиноких письменників, ці перші огляди українського письменства все-ж вішають проти самих основ історичного розвитку в письменстві. Українське письменство вони розглядають не в історичному процесі, не як самостійний даного національного осередку витвір, а в залежності од письменства російського і тих поглядів, що там були витворились і запанували. Тому-то одпадає все, що було до Котляревського, бо звичайні схеми історії російського письменства одно загарбали до себе, а про инше мовлять; тому-то й на факти пізнішого письменства українці дивляться очима російських літератів і ті факти оцінюють з погляду російського письменства. Навіть полемізуючи з ним, наші люде, як л. Котляревський, все-ж мають думку зв'язану утертими шаблонами й не можуть вільно висловлятися. Ще не прийшов бо час історії, а критичний аналіз гальмувався од недовершеної свідомості національної—і люде йшли напوماцки, певних критеріїв не здобувши, ясної путі не добачаючи. Цей період ніби-історичних оглядів нового нашого письменства замикає П. Петраченко, автор „Краткаго историческаго очерка украинской литературы“, друкованого додатком до курсу „Исторіи русской литературы“ (Варшава, 1861). Йдучи слідом за Кулішем, Петраченко, занадто короткім „общемъ взглядъ“, розглядає на 10 сторінок творчість Квітки, Шевченка й Марка Вовчка, долучивши до них ще й самого Куліша. На праці Петраченка, як найменш серед усіх оригінальній, найлучче може позначились зазначені хиби всіх оглядів і нарисів цієї доісторичної, скажу так, доби в біографії нашого письменства, а власне—їхня неісторичність погляд на українське письменство, як на додаток до російського.

¹⁾ Куліш П.—Передне слово до громади: Погляд на українську словесність. „Хата“. СПб., 1860, стор. XVII—XVIII.

Глибше з принципіального погляду і навіть з фактичного ширше заходять того-ж часу до справи ближчі земляки Могильницького, галичане—*Іван Вагилевич* (1811—1866) та *Головацький Яків* (1814—1888). Легко зрозуміти—чому. Бо стоючи осторонь од російських впливів, вони в своїх поглядах не були спутані шаблонами, схемами й традиціями російського письменства і вільну через те руку мали як-раз там, де треба було історичну перспективу незатемненою держати й прозорою. Бо, з другого боку, на тій віддалі вони здужали зберегти й де-яку позитивну традицію самостійного літературного розвитку українського народу і цю традицію поставити навпроти чужої узурпації. І от галицькі вчені пішли иным шляхом—слідками Могильницького, якому взагалі багато завдячити мають початки літературного відродження в Галичині. Названі автори в 40-х роках дають справжні вже огляди історії українського письменства, нав'язуючи—утертій схемі наперекір—нове наше письменство через творчість литовсько-польських часів аж до старо-руського письменства княжої доби. Так складено „Замѣтки о руской литературѣ“ (1848) Вагилевича й особливо Головацького „Три вступительніи преподаванія о руской словесности“ (1849). „Въ преподаваніяхъ моихъ,—заявив Головацький,—гадаю историческимъ порядкомъ перейти головнѣйшіи и важнѣйшіи творенія народа руского, абы тымъ яснѣйше духа тыхъ утворѣвъ розпѣзнати можно було“¹⁾. І справді Головацький пильно додержує того методу історичного, переходючи долю рідного письменства од „словесности, котра розпочинається аж із водворенням віри християнської“, до письменників-сучасників автора. Але поруч правдивої схеми та досить добре додержаного метода, обидві праці галицьких учених і хиби мають не-аби-які. У Вагилевича здибаємо величезну силу фактичних помилок, які показують, що автор не все мав під рукою, про віщо писав, і через те його характеристики, новіших письменників особливо, не підносяться по-над загальні фрази, а вся загалом праця має вигляд дилетантського виробу. Більшого можна сподіватись було од Головацького, цього признаного спеціаліста і справді тямущого знавця в сфері історії письменства. З усіх галичан того часу він таки найкраще був ознайомлений з українським письменством, маючи до того-ж у себе і всі найважніші видання з

¹⁾ *Ониськевичъ И.*—Руска бібліотека, т. III. Писаня *М. Шашкевича*, *И. Вагилевича* и *Я. Головацького*. У Львові, 1884, стор. 333.

України; з його був патентований авторитет у літературних справах, „літературний диктатор“, як любили в Галичині тоді говорити: не дурно-ж Головацького, а не кого іншого обрано на катедру української мови й письменства, засновану з 1848 р. в львівському університеті. Тим часом на ділі виявилось щось інше. Спинившись докладніше на старому письменстві, нове Головацький збуває немов знехочу, як настирну якусь, але не-любу повинність, не вкладаючи в свою працю ані трохи широго запалу й душі та розуміння, і в своїх концепціях літературних не йде далі за свого менш авторитетного товариша. Знамениті Головацького „Три вступительніи преподаванія“, цікаві з методологічного боку і як схема історії нашого письменства, як-раз в останній частині своїй, що нового письменства торкається, може служити за зразок беззмістовности, поверховости й того специфічного шаблону, що вже тоді почав у справах літературних на галицькому ґрунті закорінятись, щоб пишним процвісти цвітом трохи згодом. Видко, що в Головацькому обізвався вже пізніший москвофіл, ерудит-рутинер без доброї школи та схоластик, що не стерпів ні демократичного духу, ні народної мови, цих двох у нашому письменстві найголовніших прикмет. Що це не самий лиш здогад, маємо цьому докази в самій праці Головацького. На прикінці його відчитів ніби несподівано проскочила враз думка, що всі, з Котляревського починаючи, українські письменники намагаються „висказати все народнім малоруським духом, малоруським словом, щоби відзначити його від книжного російського, виявити самостатним. Для того,—додає професор українського письменства,—часом впадали в другу крайність—простонароднього *невмітного* (sic!) висловління“ ¹⁾. Треба думати, що саме цей погляд на недоречність „простонародности“ в письменстві й одбився тією неохотою Головацького до нового українського письменства, яку зазначають і університетські слухачі цього першого професора-українця ²⁾, і пізніші дослідники літературного життя ³⁾. А втім мусимо додати ще, що праці галичан не були свого часу у

1) Там-же, стор. 347.

2) *Огоновський проф.*—Історія літератури рускої, ч. IV. Львів, 1894, стор. 95.

3) *Возняк М.*—Епізоди культурних зносин гал. і рос. України в 1-й пол. XIX в. „Записки Укр. Наук. Товариства в Києві“, т. XIII, стор. 128. Порівн. *Ів. Франко.*—Теорія і розвій історії літератури, „Записки Науков. Т-ва ім. Шевченка“, т. 89, стор. 18—19.

нас відомі й через те кращою своєю стороною ніякого не мали впливу на розвиток широ-історичного погляду що-до українського письменства.

Не спромігся на його статі, будши цілком під впливом початкових оглядів Куліша й інших, *Ол. Пипін* (1833—1904) у першому виданні знаменитої своєї історії слов'янських літератур, спільно з В. Спасовичем написаної („Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“, 1865). Зате в другому виданні, кардинально переробленому („Исторія славянскихъ литературъ, т. I, СПб. 1879), автор нарису про українське письменство, себто Пипін, дуже і фактичний бік своєї праці поширив, і її методологічні засоби одмінив. Власне це була вже справжня історія українського письменства, почата, правда, з литовської доби, бо попередню епоху автор вважає ще за „общее достояніе обѣихъ отраслей русской народности“¹⁾. Досить, як на тодішній стан фактичних відомостей, докладно переходить Пипін факти нашого давнішого письменства в усіх його формах і, приступаючи до нової доби, трактує її як відродження давньої традиції під впливом „факта славянскаго возрожденія“, в якому й бачить джерело та оправдання українського письменства нових часів. Таким чином, у „спорѣ южанъ и сѣверянъ“ Пипін рішуче тягне руку за перших. Свій огляд, що де в чому й по сей день ваги своєї не втратив, Пипін довів аж до 80-х років XIX в. і—щодо особливо треба одзначити—згадано тут уперше й про Наддністрянську Україну в невеличкому, але на той час досить змістовному нарисі національного відродження в Галичині та в перегляді її літературного надбання теж до 80-х років. Праця Пипіна знаменувала вже нову стадію в дослідях над українським письменством, прищепивши до них справді історичний погляд, і була першою на цьому полі науковою спробою.

Промиємо панегіричну книжку *Павлина Свенцицького* „Вік XIX у діях літератури української“ (Львів, 1871), не так наукову працю, як запальний гімн народній поезії та письменству. Не спинятимемось теж і на статтях *М. Драгоманова* (під псевдонімом—Українець) у „Праві“ 1873-74 рр. під заголовком „Література російська, великоруська, українська і галицька“, вони бо швидче виявляють критичні самого автора думки, ніж процес розвитку українського письменства, поступаючись цим

¹⁾ *Пытинъ А. Н. и Спасовичъ В. Д.—Исторія славянскихъ литературъ, т. I, СПб. 1879, стор. 817.*

ред іншою працею Драгоманова „Про галицько-руське письменство“ (1876), що дає огляд літературного розвитку в Галичині. Не торкатимемось і праць *Ол. Кониського* — „Історія русько-українського письменства XIX віку“ (під псевдонімом—Кошопі, у „Світі“ 1881-82 pp.) та „Zarysu ruchu literackiego Rusinów“ (варшавському „Athenaeum“ 1885 p.): з першої бо надруковано самих кілька початкових нарисів, а друга дає занадто побіжний перегляд літературних здобутків на Україні. Тим більше не можемо дати спокій цим працям, що з 80-х років починається навіть вже історичне досліджування українського письменства, переджене й низкою підготовчих праць та окремих монографій з обсягу давніших періодів.

Р. 1880-го вийшли в Києві „Очерки изъ истории украинской литературы XVIII вѣка“ проф. духовної академії *Мик. Ів. Петрова* (1840—1921 pp.), в новій переробці надруковані в „Трудахъ Киевской Духовной Академіи“ 1909-1911 pp. під заголовком: „Кіевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно математическая“ й окреме під назвою—„Очерки изъ истории украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ“ (Київ, 1911). На початку 80-х же років у журналі „Историческій Вѣстникъ“ окремі нарисами, а потім, 1884 p., в Києві книгою, з'явилась і друга праця того-ж ученого:— „Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія“, що потягла за собою чимало інших праць, як от критичні уваги Кониського й Комарова у львівському „Ділі“, нижче зазначену книгу проф. Мик. Дашкевича, то й досі ще не зникла з обрію історично-літературних дослідів. Книги академіка Петрова становлять безперечно новий етап у розвитку тих дослідів, кладучись на замітне кільце в цілому розвитку нашої літературної історіографії. Перша книга, як поведе сам автор¹⁾, мала бути ніби вступом до історії українського письменства XIX в., до якого Петров історичним заходом, кладучи за підвалину до своїх коло неї дослідів ступенерозвиток письменства, як такого, й еволюційний зріст однієї форм та проявів нового письменства з інших, старших форм, що за попередньої витворились доби. З другого боку й в останні автор становить в органічний зв'язок з ще давнішим письменством київських часів²⁾. Таким чином у працях академіка Петрова історичний метод доходить свого логічного завершення,

Петровъ Н. И. проф.—Очерки изъ истории украинской литературы и XIII вѣковъ. Київ, 1911, стор. 2.
Там-же, стор. 4—5.

дошукавшись справжнього джерела до всієї літературної еволюції на Україні. Це відповідає свідомим завданням і замірам історика. „Історичне досліджування української літератури теперішнього віку і тільки воно саме,— пише Петров,— може розв'язати той гордіїв узол заплутаних стосунків між обома паростами руської літератури, який силкуються, часами, силоміць розрубати. Історичне досліджування української літератури викрило-б справжнє її коріння й природу, виследило-б той ґрунт, на якому росте вона, й визначило-б, до якої міри стоїть непохитно та живі видає соки отой ґрунт і, тим самим, має чи не має свою будучину українська література“ ¹⁾. Своєю книгою й мав одповісти автор на поставлене запитання і саму відповідь можна вгадати вже з такої поважної постановки й трактування теми. Але зачеркнувши дуже добре межі й засоби та напрям своєї праці, автор проте зараз-же однієї допустивсь, але кардинальної— помилки, що збила його з правдивої путі методологічної й заподіяла чималу руйнацію його-ж власному будуванню, потягнувши за собою й більшість тих огріхів що-до розкладу й пояснення матеріялу, за які справедливо свого часу докоряла нашому історикові критика. Кардинальною помилкою отією була тенденційна, наперед уложена думка про рабську залежність українського письменства од російського, ба навіть повне підлягання йому та просте лиш його копіювання українськими письменниками. Ця несправедлива в основі своїй думка вирвала з-під ніг у історика той власний ґрунт, на якому він був розташований й на якому тільки й можна зрозуміти і належним способом оцінити факти й події кожного національного письменства, зменшила вагу тих попередніх праць, що сам-же Петров поробив був, і нарешті на всі літературні здобутки нашого письменства густе накинута покривало, за яким історикові стало вже важко не то вирозуміти, а навіть доглянути їх справжню вагу і природу. На цьому вельми потерпіла вартість праць Петрова. Але по-за цим лишається досить багата збірка фактичного матеріялу, доведена до 80-х років, подекуди влучна систематизація його й нарешті ширшої з громадського боку ваги і морально прекрасний факт признання українського письменства та його історичних, отже непохитних, підвалин кваліфікованою наукою в особі компетентного автора, до того-ж своїм походженням та вихованням з українством і не зв'язаного. Цим праці небіжчика Петрова виходять по-за рямці самого-но наукового значіння.

¹⁾ *Петровъ Н. И., Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія.* Київ, 1884, стор. 1—2.

Зазначену помилку його виправляє й чимало нових джерел для українського письменства виказує друга наукова праця, що так само вийшла з кругів російської кваліфікованої науки, належить вона професорові київського університету, згодом російському академікові, *Миж. Дашкевичеві* (1852-1908),—це власне академічний його „Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“ („Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ графа Уварова, СПб. 1888). Як і треба сподіватись, „Отзывъ“ Дашкевича тісно зв'язано з „Очерками“ Петрова в розкладі матеріалу. Але велика ерудиція автора та спеціальні його досліди над деякими з джерел українського письменства спричинились до того, що рецензія виросла в цілу книгу цілком самостійної ваги і значіння, повну надзвичайно цінного матеріалу й оригінальних на той час висновків. Проф. Дашкевич иншу має вихідну точку, а саме—що „украинская литература XIX в., въ отличіе отъ прежней, проявила значительную самобытность и художественность при народности содержания“¹⁾ та що вона „создана оригинальнымъ гениемъ южно-русскаго племени и черты его обнаружились съ достаточною яркостью у писателей XIX в.“²⁾. Коли в ній і знайдемо риси залежності, наслідування, то їх є стільки-ж, скільки у кожної иншої з новіших широко народньої літератури: позички не замулили народности³⁾. Дашкевич, розгорнувши думку Пипіна про впливи на Україну подій слов'янського відродження, перший поставив українське письменство в тісний та органічний зв'язок з головнішими течіями європейської освіти, не забуваючи разом і про „старыя, никогда не прерывавшіяся преданія мѣстнаго творчества“⁴⁾. Відповідно до такого погляду автор і стежить, чим виявились „мѣстныя начала украинской литературы“, а також, як доходили і в чому відбивались „общеєвропейскія теченія, отражавшіяся въ ней черезъ польскую и русскую литературы и помимо ихъ“⁵⁾. Цим під історію нашого письменства заложено ту підвалину, якої бракувало в дослідах попередників. З особливою увагою з усієї історії українського письменства спиняється Дашкевич на початках відродження (Котляревський і инші), розшукуючи джерела його, і роз-

1) „Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова, СПб., 1888, стор. 55.

2) Там-же, стор. 297.

3) Там-же, стор. 263.

4) Там-же, стор. 109.

5) Там-же, стор. 55.

діл про стосунки напр. між українськими письменниками і так званою українською школою в польському письменстві належить і досі до найкращих у цій сфері дослідів. Маючи цілком самостійну вартість, праця Дашкевича разом з тим дуже добре доповняє попередні досліди Петрова і поруч їх лягла в основу дальших на тому-ж полі праць.

З р. 1886-го в „Зорі“ починається друком велика праця професора львівського університету *О. М. Огоновського* (1833—1894) — „Історія літератури рускої“, паралельно видана й окреме в чотирьох частинах (6 книг, Львів, 1887—1894), але все-ж не скінчена через смерть автора (1894 р.). „Літературу малоруську або русько-українську уважаємо,—зазначає Огоновський на самому початку своєї праці,—*окремою* від літератури російської, тому що народність русько-українська єсть *окремою* від народности великоруської або російської. На літературу польську не потрібно тут рефлектувати, позаяк словесність руська стоїть більше віддалеки від літератури польської, ніж від російської“¹⁾. Зачеркнувши так рямці своєї праці, Огоновський тим самим стає вже міцно на той основний ґрунт, на якому ще не зовсім твердо почували себе його попередники. Само собою розуміється, що він разом із тим шукає джерел і ґрунту українському письменству в тій глибині віків, коли тільки виходить на арену історії українське (південно-руське) плем'я, кладучи початки його на письменство київської доби²⁾. Правда, те старше письменство не вважає історик ще за цілком народне. „Руська література письменна, на погляд Огоновського, являється душею народньої жизни тільки в періоді новітнім, коли писателі руські стали дійсно хіснуватись мовою і світоглядом люду. До Івана Котля-

1) *Огоновський О. проф.*—Історія літератури рускої, ч. I, Львів, 1887, стор. VIII.

2) За це, між иншим кажучи, Огоновському довелося стягнути на себе несподіваним способом гостру критику від одного з своїх попередників на полі української літературної історіографії, а саме—від Пипіна. В своїй, що наробила була колісь чималого розголосу, статті „Особая історія русской литературы“ („Вѣстникъ Европы“, 1890) російський учений стає проти думки, що можна з письменства княжої доби починати історію українського письменства. Пипінові одповів докладно і сам Огоновський („Моєму критикови“. Відповідь А. Пыпинови..., Львів, 1890), і Левицький-Нечуй (Баштовий Ів.—Українство на літературнихъ позвахъ зъ Московщиною, Львів, 1891). Епізод надто цікавий з історії українсько-російських стосунків, як ілюстрація до того „спора южанъ и сѣверянъ“, що про його так багато і так недвозначно писав був попереду сам Пипін.

ревського література письменна не була народньою, тому що розвій її спиняли три елементи: наперед церковно-слов'янська візантійщина, відтак культура польська з середньвічною наукою схолястичною, а наконець просвітня кормига царства московського¹⁾. Ставлючись отже негативно до давнього нашого письменства, Огоновський все-ж добачає в йому подекуди „здорові зерна“, жалкуючи тільки, що „в тяжкім лихолітті народнім не одно зерно заснітилось у своїм зароді“²⁾. З такого погляду виходючи, історик досить побіжно переглядає факти з старого письменства і всю увагу свою збирає власне на добі відродження аж до 90-х років XIX в., якій і присвячено більшу частину величезної праці Огоновського. Заслуга його в тому, що він зібрав і використав велику силу матеріялу—біографічного, бібліографічного та історично-літературного, і з цього погляду праця його вікопомне матиме значіння, як справочник для дальших працьовників. На жаль, і хиби цієї „Історії“ так само не малі, а напереді між їми стоїть методологічна плутанина, а власне брак усякого методу. Тому то історичного розвитку ми в Огоновського не бачимо: він дав у своїй праці не так історію письменства, як номенклатуру письменників, окремі етюди й монографії, не счеплені між собою внутрішньою ідеєю; а в них найбільш приділено місця на переказування змісту творів кожного письменника з одноманітними, шаблонними увагами естетичної марки та quasi-патріотичними приспіваними. Загальні характеристики надзвичайно бліді, позбавлені темпераменту й індивідуальних прикмет; не визначено і не почувається місця, яке займає в історії письменства той або інший письменник, не показано ґрунту, що з його вирости й поживу мали літературні факти. Праці Огоновського бракує живого нерва або—скажу так—усякої перспективи: постаті письменників немов виставлено всі в-ряд і часто вони дуже один на одного скидаються. Огоновський, можна сказати, закінчує собою добу збирання матеріялу і вже по йому можливим зробився той синтез, той підрахунок літературного надбання, що становить істотно справжньої історії письменства рису.

Образ такого підрахунку дає до якоїсь міри праця *В. Кочовського*—„Огляд національної праці галицьких русинів“ у „Зорі“ 1887 р. Написана з приводу 50-х роковин виходу в

1) Там-же, стор. 1.

2) Там-же, стор. 4.

світ першої народньою мовою книги в Галичині („Русалки Дністрової“), ця праця містить цікавий, хоч і конспективний дуже, перегляд літературних фактів на громадській основі у Наддністрянщині. Спробу синтетичного викладу літературного матеріалу, що постачила Галичина, дав *Остан Терлецький* (1850—1902), надрукувавши, за підписом—Ів. Заневич, у „Житті і Слові“ 1894—95 р.р. велику працю „Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.р.“. Широко, на зразок оглядів історії культури задумані, ці літературно-громадські нариси оброблені досить хаотично й до того-ж автор не дав собі з ними ради й кинув, не дійшовши краю. Терлецький заміривсь був написати історію внутрішнього розвитку й розумового руху в Галичині за століття її життя під берлом австрійським, але заплутався в неперетравленій масі матеріалу й одбіг од своєї справжньої теми, давши і більше і менше, ніж заголовком своєї праці обіцяє: більше—бо викладає не самі літературні, а й громадські події та змагання; менше—бо як-раз літературна сторона еволюції виступає невиразно, на другий одсовуючись план за подіями чисто громадської ваги. Невдатна, як спроба синтетичної обробки, праця Терлецького має вагу знов же своїм матеріалом, досить старанно й дбайливо зібраним. Те-ж саме сказав би я й про другу, посмертну, працю того-ж автора—„Галицько-руське письменство 1848—1865 р.“ („Л.-Н. Вістник“, 1903): і тут переважає громадсько-політичний матеріал з додатком власних самого автора споминів, бо частина подій минала вже перед його, як самовидця, очима.

Рік столітних роковин нового українського письменства (1898-й) знов приніс кілька загальних оглядів, а найвартніший з їх належить проф. *Ол. Колесі*—„Столітте обновленої українсько-руської літератури“ („Л.-Н. Вістник“, 1898 р., кн. XII). З ювілеєм 1898-го року зв'язано й видання першої історичним способом зложеної збірки творів українського письменства од *Котляревського*—„Вік“ (Київ, перше видання 1900 р., друге в трьох томах 1902 р.) з коротенькими життєписами й оцінками та головнішою бібліографією українських авторів. Підбиваючи фактичний підсумок за ціле століття літературному надбанню на Україні, ця збірка мала свого часу значну вагу. З того-ж ювілейного року почала виходити капітальна „Історія України-Руси“ проф. *Мих. Грушевського*. Найбільше віддаючи уваги внутрішньому життю українського народу, історик і фактам письменства присвячує по відповідних місцях своєї праці дуже цінні екскурси (особливо т. т. I, III та VI).

Коли поминути невдалий підручник *Йосифа Застирия* („Підручна історія рускої літератури від найдавніших до найновіших часів“, 1902) та популярні нариси *Остана Макарушки* („Короткий огляд русько-українського письменства від XI до XVIII ст. для ужитку молодежи“, друге видання 1906 р.), то на самому початку ХХ в. маємо знов два загальні огляди українського письменства: *Б. Грінченка*—„Малорусская литература“ в 12-му томі „Большой Энциклопедіи“ та *Ів. Франка*—„Южно-русская литература“ в 41 томі „Энциклопедического Словаря“ Брокгауза й Ефрона,—обидва, доведені аж до останнього часу, дають стислий образ розвитку нашого письменства за ціле століття його існування. До того-ж праця Франка була немов першим, конспективним, нарисом до більшої роботи з історії українського письменства, якої од його сподівалась наша наука й яку знаменитий письменник міг виконати, як ніхто може з сучасників. Року 1909-го в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка“ появилось було друком навіть передне слово до „просторої історії українського (південно-руського) письменства“, яку автор обіцяв протягом найближчих літ опублікувати ¹⁾. В надрукованому передньому слові Франко виясняє саме розуміння історії письменства та шляхи й процес розвитку кожної національної літератури. Стоючи за психологічний принцип у критиці, автор і в історії письменства дає перевагу психологічним дослідом, історично-порівнявчого додержуючи методу. „Два роди складників,—пише він тут,—місцева ріжнородність і замісцеві, привозні, міжнародні, отже для ріжних народів спільні елементи—се основи всякої національної літератури. Кожда національна література—се в більшій або в меншій мірі органічний виплід свого місцевого, оригінального і своерідного з привозним, чужим, перенятим із довговікових міжнародних зносин“ ²⁾. Жадного не може бути письменства цілком оригінального, од чужих впливів незалежного, як не може і не повинно бути в письменстві й мови про якусь принципіяльну користь або шкодливість од чужих отих впливів. „Поки говорити про користь або шкодливість чужих впливів,—справедливо завважає Франко,—треба попередю докладно розслідити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчиться роля

¹⁾ *Франко Ів.*—Теорія і розвій історії літератури,—„Записки Наук Т-ва ім. Шевченка“, т. 89, стор. 5.

²⁾ Там-же, стор. 8.

історика¹⁾. Але самий факт, що кожне письменство складається з комбінацій свого, місцевого, з чужим, з околу принесеним, особливі накладає повинності на історика літератури. „Він,—ці повинності формулує Франко,—мусить відрізнити в ній національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріал і чужі форми і що вносить свого в загальну скарбівню літературних тем і форм; мусить показати, чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них. Трактуючи історію літератури, як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім зміслі, та, з другого боку, не може обмежитися на самим малюванні того культурного тла, бо все-ж-таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом по-над загал, не раз відгадують його стремління, а іноді показують йому нові шляхи розвою. Змалювання життя, ролі і впливу тих одиниць—це одна з найпринадніших, але й найтяжчих задач історика літератури. Ідея розвою та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюванні матеріалу, і він залюбки звертатиме увагу на такі літературні появи, в яких видно зав'язки та зароди будучих паростей. Не відкидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде, одначе, шукати їх вразу не в придержуванні естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціального та індивідуального життя, в виявах сили, творчости та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації“²⁾. Легко зрозуміти, яке величезне викликала була заінтересування праця, з таким широким закроєна розмахом, що зачеркнув був тут Франко. На превеликий жаль, обіцяна його „простора історія“ так і не поступилась друком далі за передне слово, ба й не була написана зовсім. Замість неї вийшов р. 1910-го у Львові Франків „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“,—вийшов і розчарував усіх, хто так нетерпляче доживавсь обіцяної праці. Методу, який подав був Франко в цитованій допіру передмові, тут ані сліду не знайдемо. Нема також і тієї широти погляду та бистроумности у висновках, як і величезного критичного та наукового апарату, до якого привчив був автор попередніми своїми працями з історії письменства й літературними оглядами. То був час,

1) Там-же.

2) Там-же, стор. 15—16.

коли Франка посіла вже його смертельна недуга—, не тільки ця фізична безвладність (утрата рук), але ще більше може психічний неспокій“, як сам Франко поясняє в передмові до свого нарису ¹⁾. І, безперечно, фатальна недуга вельми одбилась, а надто на останніх розділах Франкової книги. Це дуже детальний реєстр авторів, книг і виданнів, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа. Тому то вся вага „Нарису“ зводиться знов же до визбірування сирового матеріялу, хоча і з його, через зазначені причини, користуватись доводиться тільки надто обережливо.

Року 1907-1908-го друкувалися в „Л.-Н. Вістнику“, а потім окреме вийшли нариси *Ол. Грушевського*— „Сучасне українське письменство в його типових представниках“ („З сучасної української літератури“, Київ, 1909, друге видання—1918 р.),—праця способом небіжчика Огоновського зроблена: окремі етюди про письменників, часом не сучасних і не типових, з переказуванням змісту й без виразно позначеної провідної думки. Р. 1907-го в „Русской Мысли“ надрукований був огляд *Ол. Лотоцького*— „Демократическая литература“, для інформації російського громадянства написаний. Інформаційний має теж переважно зміст і популярний нарис *С. Русова*— „Украинская литература въ XIX вѣкѣ“, надрукований в „Історії Росії въ XIX вѣкѣ“ (видання бр. Гранатів, т. т. 4 і 7-й). Педагогічне завдання собі ставить шкільний „Огляд історії українсько-руської літератури“ (Львів, 1910) *Ол. Барвінського*.

Рік 1909-й приніс початок ще однієї праці з історії нашого письменства: у Коломиї вийшов „Начерк історії української літератури“ *Б. Лепкого*, у першій випуску доведений до часів лихоліття татарського, а в другому ніби до Котляревського,—ніби, бо власне автор не дійшов до поставленої собі межі, загубившись у хаотично викладеному матеріялі з попереднього часу. Краще й систематичніше оброблено у *Б. Лепкого* давніше письменство київської доби, якого справжню апологію дає він на закінченні, виступаючи проти думки Огоновського про абсолютну мертвотність і ненародність старого нашого письменства.

Велика війна 1914—1918 рр., а на додачу розрухи й революційні заворушення та хатні чвари на всьому просторі україн-

¹⁾ *Франко Ів.*—Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. У Львові, 1910, стор. III.

ських земель мало не всюду спинили були систематичну наукову роботу, а надто коло українознавства. Погром над українством, темними силами заподіяний на початку війни і на Україні, і в Галичині, дуже відбивсь тяжко й на дослідах над українським письменством: не сами бо музи, але й науки змовкають *inter agma*... З оглядів та інших праць, що з'явилися під час війни, можна хіба оці пригадати: акад. В. Перетца—„Старинная украинская литература“ та автора цієї розвідки—„Новая украинская литература“ (обидві в збірнику „Отечество“, Петроград, 1916); Лепкого Б. та В. Сімовича—„З історії української літератури“ (Відень, 1915) і нарешті другий автора цієї розвідки огляд—„Украинская литература“ (в 42-му томі „Энциклопедического Словаря“, видання бр. Гранатів, Москва). Усі вони мають переважно інформаційні завдання, щоб задовольнити те зацікавлення до українства, що прокинулось було останнім часом у зв'язку з військовими подіями. На літературному-ж великою мірою матеріялі засновано й працю Вол. Дорошенка „Українство в Росії“ (Відень, 1917), що дає, поруч громадських, перебіг і літературних фактів од відродження України аж до революції 1917 року.

Теперішні часи—часи розвалу, занепаду й занедбаня вської культурної роботи, разом з повною руїною технічних засобів—ще менше сприяють літературно-науковій продукції. Праця коли й провадиться, то провадиться тільки нишком, потай миру, в надії на прийдущі часи. Мало пишеться. Те, що пишеться, ще менше під друкарський станок дістається. Що-ж чудом якимсь доб'ється друку—минає зацікавленого читача й до його рук доходить хіба поплутаними манівцями, яких ні одшукати, ні навіть зважити наперед нема спроможности. Все випадком робиться, химерної долі примхою... Отже не багато знайдеться, що одзначити годилося-б у нашому перегляді на останку, хоча треба сказати, що з р. 1922-го ніби помітно вже стало якесь розворушення і в цікавій нам тепер сфері письменства. Переживаємо, ачеї, критичний момент, той переступний час, по якому пригашені духа потреби знову зринуть на поверхню й займуть належне їм у житті людини місце.

„Коротка історія українського письменства“ (Київ, 1918) автора цього огляду, що чудом вийшла була в світ за одного з *lucida intervalla*, має на меті самі завдання популяризації й важить на зовсім неосвідомленого читача. Таке саме завдання собі ставлять і дуже гарно складені „Розмови про українських письменників“ В. Щепотьєва (част. I—II, Полтава, 1918), що можуть бути зраз-

ком популяризації історично-літературного матеріалу. Цілком непотрібний баласт, до того-ж безграмотно-неоригінальний, являє з себе книжка *Д.м. Рудика*—„Короткий огляд українського письменства з виїмками творів“ (Умань, 1920): призначена для середніх шкіл та самоосвіти, вона ні до чого і ні для кого не придатна. Нарешті остання з нашого поля і найцікавіша новина—це перші томи „Історії української літератури“ *М. Возняка*, що вийшли 1920—1921 р. у Львові (т. I та перша частина т. II-го).

М. Возняк—невтомний дослідник на полі історії нашого письменства; він поробив чимало вже підготовчих дослідів, часто на підставі нового матеріалу, особливо з середньої доби нашого письменства (про Зизанія, про стару драму та віршу) та з нової культурної історії Галичини (про галицькі граматики XIX в., про початки преси, про культурні зносини Галичини з Україною Наддніпрянською, то-що), не лічучи кількох популярних історично-літературного змісту нарисів. Все це давало запоруку, що і в найновішій праці *М. Возняка* матимемо оригінальний і науково розроблений огляд минулої долі українського слова з усіма тими прикметами, якими визначаються попередні цього автора праці.

Перші томи „Історії“ *М. Возняка*, що кінчаться на київському схоластичному письменстві, ці надії великою мірою й справили. Не прокладаючи нових шляхів, автор старанно і пильно використовує праці попередників і добрий дає підсумок зробленому до його. Тут от і став йому в пригоді вироблений вже історично-літературний апарат, що здобув собі історик, працюючи попереду монографічно над деякими питаннями з обсягу історії нашого давнього письменства. Розслід над джерелами до творів, докладне переказування змісту, рясні—може навіть завнадто рясні, аж до деякого перетяження викладу—цитати, фактична повнота, нарешті синхроністичні таблиці й надто багата бібліографія та добрані систематично ілюстрації—такі позитивні *Вознякової* праці риси. До хиб її я поклав би певну диспропорцію частин, бо через неї виступає невиразність основних поглядів автора й до якоїсь міри самого викладу хаотичність. Надто з цього погляду виразні приклади подає II-ий том „Історії“ і найдужче вони позначилися в найважнійшій його частині. Полемічне, напр., письменство розірвано якомсь штучно і механічно на два кавалки (розділи II-й та III-й) і поміж їх увійшов клином чомусь уривок віршового письменства (*Кирило Транквільон Ставровецький* та ин). Чимало сумнівів будить самий розклад письменників—і не хронологічний, і не систематичний—і до того-ж де-

яких письменників (Петра Могилу, М. Смотрицького) знов же розпорошено по різних частинах книги. Бракує, видно, загального плану й бере гору випадкова механічність у розкладі й обробці матеріялу. Трапляються не рідко й дрібніші огріхи в формі рисковитих тез, з якими важко погодитись читачеві, а ще мабуть буде важче дати собі раду самому авторові, коли він схоче тії тези довести до логічного кінця. Ось кілька прикладів. „Що великороси були окремий народ, ворожий українцям, це відчула—пише д. Возняк,—Україна дуже швидко. Наслідком того, що широкі хвилі переселенців поплили в XII в. з України в суздальське князівство, найбільше з усіх, воно стало протягом 50 літ одним з найбільш цвітучих“ і вже 1169 р. руками Андрія Боголюбського захопило Київ, „щоб понизити та зруйнувати столицю України“ ¹⁾. Отже виходить, що за 50 років переселенці з України зробились зовсім окремою і ворожою нацією—процес мабуть занадто прудкий і в анналах світової історії небувалий. Що тут не національні заважили рахунки, або-ж принаймні не сами вони, показують саме пам'ятки нашого тодішнього письменства, що дають аж надто прикладів ворогування в межах тодішньої „руської“ (себто української) нації ²⁾. Адже-ж і наші тутешні князі проміж себе тільки й робили, що зваду зводили—„и начаша князи про малое—„се великое“ мльвити, а сами на себе крамолу ковати“, мовляв влучно автор „Слова о полку Ігоревім“; і який-небудь тубільний Олег Гореславлич ледве чи менш накоїв лиха своїй батьківщині, аніж захожий Андрій Боголюбський. Отже виходить, що причини лежали деінде, а не в самому національному антагонізмі між Київською землею та Суздальщиною. І це тим більше, що сам-же автор на попередній сторінці зазначив був зовсім справедливо, що наші переселенці „несли з собою з українського полудня свій культурний, з'окрема літературний доробок і свій народній епос—биліни“,—отже не так ще тоді національно й ріжнилися метрополія з колоніями. До речі про „биліни“. „Не зашкодить пригадати,—запевняє д. Возняк,—що биліни це поетична творчість кляси дружинників і з упадком київської держави й її витвору—дружинної кляси не стало на місці народження билін їх носителів і декламаторів чи співців“, і тому перевелись на Україні й задер-

¹⁾ *Возняк М.*—Історія..., т. I, стр. 11.

²⁾ Д. Возняк систематично модернізує нашу національну назву і через те іноді виходять принаймні незручності,—напр. у виразі „українець—дажбожий внук“, при переказі „Слова о полку Ігоревім“.

жалися тільки на Московщині ці твори народньої словесности ¹⁾. Цікаво, чи новітні „сказителі“ тих билін з олонецьких пуш та їхні протягом віків попередники теж належать до „дружинної класи“ і, коли не належать, то чому-ж биліни таки заховались на півночі, зникнувши зовсім на місці свого первісного народження? Схема д. Возняка не дає на це певної або краще—ніякої відповіді. Особливо гіпертрофованою гіпотетичністю грішить у д. Возняка розділ про Бояна. „Не зважаючи на увесь глибокий зв'язок пісень Бояна з народніми піснями, його пісні істотно різнилися в основі, пляні та стилістичних методах від народніх пісень“—нехай і так. Але-ж далі—„пісні Бояна відзначалися обдуманністю пляну й розкладу частин, ідеальністю угруповання дрібних історичних фактів“ ²⁾—звідки це все відомо авторові? і звідки він також знає, що „від Бояна переняв поет (автор „Слова“) також плян і стилістичні засоби“? ³⁾. Гіпотези в такій занадто категоричній і догматичній формі цілком протилежне роблять вражіння й опріч скептичної посмішки нічого викликати не можуть цією плутаниною усталених фактів та ризиковитих здогадів. Іноді важко навіть буває розібрати, чи плутанина ця залежить од помилки, чи од невдатного вислову. Так, оповідаючи про склад так званої Геннадієвої біблії, д. Возняк запевняє, що більшість її текстів це, буквально, „переклад 70 перекладчиків із грецького тексту, зроблений у південних слав'ян“ ⁴⁾. Виходило-б, що так звані „сімдесят толковників“ за 270 років до нашої ери перекладали, і до того-ж, з грецького (!) тексту для слав'ян, тим часом коли самий грецький текст був наслідком праці „семидесятьох“, а про слав'ян того часу шкода й говорити. Помилка це така занадто вже елементарна, що мимоволі силкуешся одшукати їй одгадку в якомусь стилістичному lapsus'ові. Ці і такі-ж хиби в „Історії“ д. Возняка дещо обнижують вартість цієї солідної й корисної взагалі праці, якої закінчення дождитимемо нетерпляче.

Історіографія українського письменства доходить нині свого довершення. Почалась вона з критичних етюдів та оглядів поточної продукції, без історичної перспективи та ідеї невпинного

1) *Возняк М.*—Історія..., т. I, стр. 217.

2) *Там-же*, стр. 224.

3) *Там-же*, стр. 238.

4) *Там-же*, т. II, ч. I, стр. 64.

розвитку письменства протягом віків, задовольняючи більш вимоги дня та саме право нашого письменства на існування обстоюючи (огляди Бодянського, Костомарова й інших аж до Куліша). Дальшим етапом розвитку було збирання історично-літературного матеріалу, осяяне вже ідеєю невинного розвитку та послідовности в літературній еволюції. Заклюнувшись дуже ще несміливо в нарисах галицьких учених, Вагилевича й Головацького, цей період історіографії українського письменства визначних дав заступників, як небіжчик Пипін, як Петров, Дашкевич та Огоновський, не згадуючи вже про великий гурт збирачів матеріалу з тієї чи іншої почастиної сфери (акад. Перетц, проф. Резанов та інші). Не припиняючи цієї першорядного значіння роботи, новітні дослідники, з Франка мабуть почавши, велику віддають увагу на використування й систематизацію вже зібраного набутку, щоб дійти дорогою синтезу до останніх висновків та справжню нашого письменства історію утворити. 60-ті й 90-ті роки були видимими стовпами на дорозі розросту дослідів коло нашого письменства та межами для тих періодів. Отже з чверть віку лежить вже за роботою нашого синтезу на цьому полі і руками цілого покоління працівників уготовано йому принаймні шляхи і методи, на яких може бути нарешті побудована наукова історія українського письменства.

Акад. Сергій Єфремов.

До літературної історії Кулішевих „Записокъ о южной Руси“

„Записки о южной Руси“ Куліша—це один з найвидатніших пам'ятників української науки й письменства; проте, літературну історію їхню далеко не розроблено.

Досить відомо, що основу їх склали етнографічні матеріали, що їх записував Куліш сам з уст народу, або які здобув він од інших записувачів; відома також річ, що на справжню народність усіх цих матеріалів покладатися не можна, бо поміж ними є безумовні підробки ¹⁾; але й досі ще неясно, чому саме вони тут з'явилися—через брак критицизму та досвіду, чи, може, свідомо, по волі самого Куліша; а разом з тим виникає й нове питання,—оскільки Куліш узагалі був точний у передаванні своїх джерел і чи немає піррбок навіть там, де в цілому він виходив дійсно з народніх матеріалів; хто дозволяв собі друкуючи підправляти Шевченка, той міг підправити й народні твори.

Найкраще було-б перевірити це по Кулішевих рукописах; тільки треба мати на увазі, що й рукописів збірача не завжди досить на те, щоб встановити ретельність його етнографічних видань: друкований текст може цілком відповідати рукописові і невідповідати перводжерелові, коли збірач неретельно записував.

Для „Записокъ о южной Руси“ є ще й инший спосіб перевірки. Річ у тому, що частину їхніх матеріалів було надруковано в 1847 р. для „Чтеній въ Имп. Моск. Об-въ історіи и древностей Россійскихъ“; у свій час вона тут світу не побачила, але зберіглася в архіві і її було опубліковано в 1-ій кн. „Чтеній“ за 1893 р. Оскільки-ж однакові тексти обох цих видань? Вирішенню цього питання я й присвячую свою розвідку (подаючи її поки-що в скороченому виді).

У передмові до видання 1847 р. Куліш „вважає за обов'язок“ сказати, що свої матеріали (які в цьому виданні склалися лише з

¹⁾ Див. Пялінову „Історію русскої етнографіи, т. III, та мою статтю: „П. О. Куліш—етнограф“ у № 23-24 „Книгаря“ (1919 р.).

„преданій“) він „записував стенографічески, какъ пісни, дорожа каждымъ оборотомъ и словомъ народной рѣчи. Я позволялъ себѣ исправлять нѣкоторыя фразы только въ тѣхъ преданіяхъ, которыя доставлены мнѣ моими пріятелями, но и объ этомъ жалю: гораздо лучше было бы напечатать ихъ въ такомъ видѣ, въ какомъ они были мнѣ доставлены“. Передмова до I-го тому „Записокъ“ теж свідчить, що його матеріяли „представлены въ томъ видѣ, въ какомъ они передаются изъ устъ въ уста“ (ст. VI)... Тому, приваймі власноручні записи Кулішеві мусіли-б бути однакові в обох виданнях. Але-ж це не зовсім так.

Насамперед є зміни в правопису, незалежні від вживання тої чи иншої абетки. Пор. з легенди „о Золотыхъ Воротахъ“¹⁾: Кіяне—кыяне; зыйшовъ—зійшовъ; пришовъ—пришовъ; сыльный лыцарь—сильный лыцарь; скамы—скамъ; Цареградъ, Царегради і Царыгради—Царіградъ, Царіграді; радяцця—радяця; вернецця—вернетця; время—время. Подібні одміни звичайні і для инших текстів; в них узагалі видно, що Куліш не дбав про те, щоб точно передати мову своїх оповідачів і співців; у „Чтеніяхъ“ він більш-менш відбивав деякі їхні діалектичні риси, а в „Запискахъ“ вже підводив усе під мову літературну, і тому в „Запискахъ“ тексти мовою своєю не відрізняються, хоч записувалися вони по різних місцях.

У двох оповіданнях звертає на себе увагу ще одна особливість, Жидові слова до гайдамаки в Чт. передано так: „Що ты! Що ты! шельма ты! Якъ ты смієшь?“ (37); а в „Запискахъ“: „Спо ти, спо ти, сельма ти? Якъ ти смієсь!“ (285). Подібним-же чином надано національного характеру в вимові словам Потьомкіна. „А что вы, Хахлы!“... „А людей сколько потеряно?“... читаємо ми в Чт. (54), тим часом, як у Зап.: „А што ви хахлы?“... „А людей сколько патеряна?“ (I, 292).

У „Чтеніяхъ“ і в „Запискахъ“ є далі одміни і опріч мови: а саме—ми нерідко подибуємо зміни, перестановки та пропуски окремих слів, наприклад: Да (Чт. 3 ст., 24 рядок зверху)—та (Зап. I. 275, 19); але (5, 24)—та (I, 277, 9); проскура (I, 24)—проскурка (I, 5, 1); проживати (3, 14)—поживати (I, 168, 11); свою джурю (2, 30)—свого джуру (I, 167, 6); а кого тобі треба? (24, 21)—а тобі кого треба? (I, 243, 9); а якъ же не скаже такъ, або подумає...; (1, 30)—а якъ же не скаже, або подумає... (I, 5, 6); побачить було яку хорошу пани... (4, 21)—побачить було хорошу пані... (I, 114, 10); О Золотыи, Золотыи ворота (1, 28)—О Золотіи Ворота (I, 5, 4); подайте мыни,—важе, до Кіянъ,—подайте мыни того... (1, 10)—подайте, вже, мині того... (I, 3, 23), і т. п.

1) Перша половина в прикладах—з тексту „Чтеніа“, друга—з „Записокъ“.

Пропуски або додатки цілих виразів та частин. У „Записках“, порівнюючи до „Чтеній“ майже систематично усовується вступні та вставні уваги, наприклад: Ни, Панычу, не такъ вы розказуєте; а се осьъ якъ було (8, 19, пор. Зап. I, 117); То оце въ память тому Пласи и ярмарокъ у насъ на Остапѣ (9, 37, пор. Зап. I, 120); Сѣму вже (когда онъ видѣлъ Запорожца) годъ пятьдесятъ пятый буде (48, 7-8, пор. Зап. I, 80); А вже въ ихъ такъ, що якъ садовышъ, то садовы багатого и вбогого; а якъ же ни, то й хазяина по грудяхъ:—„Матери твой бисъ: богатого такъ и трактуешь, а мене такъ и ни!“ (49, 17-19, пор. Зап. I, 156), і т. п.; пор. особливо: „Урочища въ Смѣлой“, „Урочища въ Звенигородкѣ“, „Прожнія времена въ Украинѣ“. Із ст.: „Гайдамаки въ Мотреннскомъ монастырѣ“ усунуто в одному місці разом 6 рядків.—Додатки не такі часті, і дрібніші: „коли зажелавъ, ступай до насъ; а ні, сказавъ: „Мині й тутъ добре служить Богу й Цариці за віру „Християнську“, а не підводи“ (підкресленого немає у Чт. 47, пор. Зап. I, 78).

Зміни цілих виразів та частин. Таких змін теж чимало, і дрібних, і більших. Наприклад:

„Вражы сыны Запорозьци не добре зробылы,“

Що край добрый, станъ веселый да занастылы.“

(Чт. 51).

Вражі сини Запоровці недобре вчинили:

Степъ широкий, край веселий та й занастыли.

(Зап. I, 164).

Або візьмим „Легенду о Богданѣ Хмѣльницкомъ“ (Зап. I, 114-115), де переказується, як Б. Хм. підняв повстання проти ляхів, а потім прохав милости у короля. В „Записках“ це закінчується словами короля: „Ой ти, свавольнику! багадако ти невиннихъ душъ занастывь!“ У „Чтеніяхъ“ безпосередньо йде продовження, яке в „Записках“ знаходимо лише в додатках (I, 322) в значно инакшому вигляді:

А Хмельныцький ёму: „Найясвѣйшый Королю! Я хотивъ бы добре робыть, але Козаки мене не слушають; я такъ хочу, а вони такъ, да й сваволять и всякы пакосты роблять.“

То король ёго и одпустывь.

Одъ того - то Хмельныцького пшша й Гайдамаччына. То була Хмельнычына, а описья настала Гайдамаччына.

Хмельницький той бувъ такий, що зъ Туркомъ знавсь. Підъїде було до Турка, да й продасть одиць, другий городъ, або село. То Турки вже тін села розорили и ясырь брали. Медвидовку и Ташлыкъ два разы продававъ. А коло Смилои, кажуть, мимо саму греблю Турки йшли, але Смилои не займали, бо не була продана. Есть и писня зъ того часу:

„Бодай Хмеля Хмельницького пер-
ва куля не минула,
Що веливъ браты дивкы, й па-
рубкы, й молодны молодыци!
Парубкы йдуть стреляючи, а див-
чата співаючы,
А молодны молодыци старого Хме-
ля проклинаючи.“

А далже не знаю якъ.

(Чт. 5).

Або от уривок з казки (що П здобув Куліш од Жемчужнікова;
Чт. 71, Зап. II, 10):

У галяхъ стояла хатка. Тамъ живъ чоловікъ й жінка, да въ ихъ дітей не було. Отъ вони йдуть на богомілья просыть Бога, щобъ давъ имъ Богъ дытя, ажъ ихъ Цыганка й зустріла, да й каже:— „Не йдите куды вы йдете, а йдотьна ярмарку, да купить рыбку, да зъїжъ, молодыце, то й буде въ тебе дытя!“

Отъ вони й пошлы на ярмарокъ, да купылы рыбку, да зъїла; отъ у ихъ и дивчынка е маленька...

Додамo, що деякі зміни зроблено безумовно з огляду на цензуру, як от у переказах про запорожців у Зап. знаходимо „паламарку“ (I, 159), замість „попади“ (Чт. 50), або в „Очаковской бѣдѣ“ „Записокъ“ зовсім не знаходимо такого місця „Чтеній“: „Нехай имъ, пуръ симъ

Кондрать Тарануха, рассказавъ легенду о Хмѣльницкомъ, прибавилъ, что Хмѣльницкій продавалъ Татарамъ н а я сы р ь, т. е. въ неволю, цѣлыя села, и, въ доказательство, припомнилъ слѣдующій замѣчательный отрывокъ изъ забытой имъ пѣсни:

Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула,
Шо веливъ браты парубкы й дивкы
И молодні молодиці.
Парубкы йдуть співаючы,
А дівчата ридаючи,
А молодні молодиці,
Старого Хмеля проклинаючи:
„Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула...“

.....

(Записки, I, 322).

У галяхъ стояла хатка. Тамъ живъ чоловікъ и жінка, давъ їхъ не було дітей. Отъ вони й пішли на богомілья просить Бога, щобъ давъ имъ Богъ дитя. Такъ Богъ и давъ имъ дочку...

Москалямъ! Щото за народъ нависный зъ нымы ни порадытысь по людскій, ни щол“ (ст. 53). Пор. щó приписав Куліш олівцем у призначеному для дружини примірникові „Записокъ“ з приводу „баллады въ время уніи“ (83 ст. повного видання): „эта баллада отнесена ко временамъ уніи страха ради цензура“.

Наведеного, здається, досить, щоб побачити, як тексти „Записокъ“ далекі від стенографічної точности. „Я включаю сюда все, что нахожу въ своихъ записныхъ книжкахъ, въ томъ видѣ, въ какомъ оно внесено туда“ писав Куліш (I, 101); але в дійсності це було не так; причому тут мали місце не тільки звичайні друкарські помилки, вимоги цензури, то що, але й такі зміни, що залежали цілком уже од самого Куліша.

Акад. Андрій Лобода.

Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку¹⁾.

I.

Північні українські говірки, що й досі заховують у собі багато старовинних рис нашої мови, котрі в інших говірках давно уже щезли, позамінювавшись новотворами, дають багатий матеріал до зрозуміння того фонетичного процесу, що як наслідок його постало в українській мові і замість \bar{o} та \bar{e} перед складами, котрі втратили колись звуки \bar{y} , \bar{y} та \bar{i} (напівкоротке). Звук \bar{i} , що з'явився як наслідок цього фонетичного процесу, дійсно стоїть самотно в ряду рефлексів, що в аналогічних умовах позаступали звук \bar{o} в інших слов'янських, а діалектично і в самій українській мові. З \bar{o} , як першої стадії в ряду цих змін, що постали після втрати \bar{y} та \bar{y} —ізгадаймо хочби сербські *dòm, nòc, vòz, mòj*—через стадію дифтонгічності, що їй й досі зберігає мова словацька: *bòb, nòž, pòst, stòl, vòl, mòj* (\bar{o} =дифтонг \bar{uo}), а почасти горішня лужицька: *hròd, Bòh, kòní, hlòs, hórka* (\bar{o} = u^o , тоб-то звук близький до u з перехідним елементом o),—переходимо до звука \bar{u} (= u) в сьогочасній мові чеській, що своєю графікою й досі ще свідчить про колишню дифтонгічність: чеськ. *dùm, Bùh, kùní, vùz, tìj*. В мові польській так саме маємо звук u , що передається знаком $ó$ (pochylone): *dwór, wóz, bób, Bóg, mój*. Отже нормальним шляхом треба вважати той, коли звук \bar{o} (довге) через дифтонг \bar{uo} заміняється звуком u , і з цього погляду зміна звука \bar{o} в i в українській мові видається в'явищем дуже оригінальним, бо не має собі паралелів ув інших мовах.

В північних українських говірках на місці старих \bar{o} та \bar{e} в означених умовах вимовляється не звук i , як у центральних та південних українських говорах, а різні дифтонги або монофтонги u , y , \bar{o} . Можна навести цілий ряд знаків, що їми дослідувачі та записувачі народньої мови спитували передати графічно ці дифтонги— uo , uz , ue .

¹⁾ Подана тут стаття становить витяг, де в чому відмінений, з більшої моєї праці „Фонетична історія звуків \bar{o} , \bar{e} (довгих) в українській мові“. Відкладаючи опублікування цілої праці до того часу, коли кращі умови друкарської техніки дадуть змогу надрукувати її відповідно до вимог наукової транскрипції, а кращі умови наукової праці взагалі дозволять авторові поробити деякі доповнення до прибіраного вже діалектологічного та історичного матеріалу,—зважаючись надрукувати цей розділ окремо, оскільки він може мати і самостійну вагу, подаючи характеристику поліських дифтонгів як звуків живої мови і намагаючись визначити шляхи їх фонетичного розвитку, коли навіть і не спинитися на всіх численних наслідках, що мав згаданий процес для історії української мови. Вє. Г.

у, уи, уі, юо, юе, юі, ъі і навіть ъу¹⁾, а після палаталізованих („мяких“) приголосних звуків—юо, юе, юи, юі і т. ин., але треба сказати, що всі ці знаки свідчать тільки про велике число звукових відтінків у вимові дифтонгів, про трудність передати їх на письмі й зовсім мало або нічого не дають до розуміння фізіології цих звуків і тих фонетичних причин, що через стадію дифтонгічності привели звуки **ѳ**, **ѳ̄** до зміни в **і**. Тим-то й збудований на підставі їх погляд, що процес цієї зміни йшов через стадії—**уо**, **уе**, **уи**, **уі**, який, з 70–80-их років минулого століття починаючи, без належного критичного відношення приймається слідом за Потебнею та Житецьким²⁾, зробився звичайним в нашій літературі з мовознавства³⁾ і зайшов

1) Тоб-то в латинській транскрипції: **ио**, **ие**, **иу**, **иі**, **иѳ**, **иѳ̄**, **иѳ̄**, **иѳ̄** і навіть **иѳ̄**. Див. у Михальчука в статті „Нарвчія, поднарвчія і говори Южной Россія въ связи съ нарвчїями Галичины“ (в VII т. 2 в. „Трудовъ Этн.-Стат. Экспед. въ Зап.-Рус. край. Мат. Чубинскаго“, ст. 484–486), а також в „Трудахъ Московской Діалектологической Комиссїи“—„Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологїи“. Москва 1915. Стр. 65–66; 113–116. Означення дифтонгів часто дуже невіддалі або й просто помилкові. Напр. дифтонга **иу** в живій мові на Чернігівщині нема, хоч у де-яких старих записях цим знаком (власне знаком **ѳу**) передається дифтонгічна вимова де-яких сіл Козелецького й Кролевецького повітів. Див. у Соболевського—Очеркъ рус. діалектологїи. III. Малорусское нарвчїе. „Живая Старина“, 1892 р. IV в., ст. 15–16.—Так само очевидно вигадку або якесь графічне непорозуміння можна вбачати в дифтонгу **ѳа**, що ніби то теж трапляється в чернігівських говірках: пувнуѳачь, жабуѳавь, птицуѳавь (Михальчук. „Нарвчїя... ст. 484 і 490). Про цей-же дифтонг **ѳа** згадує і Потебня в „Зам. о малор. нарвчїи“ ст. 28, посилаючись на Срезневського („Мысли объ ист. р. яз.“ 56), але не вказуючи містину, де чути таку вимову („гдѣ то въ Мр. Нар.“). Такого дифтонга на Чернігівському Поліссю нема, та й теоретично трудно його допустити. Що-ж до ніби-то радянських (Сідл. г.) вуѳаль, куѳаль, зуѳуѳавь, коруѳавь, доруѳавь, про які, посилаючись на В. С. Шимановського („Звук. и форм. особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси“. Варш., 1897), згадує Шахматов („Курсъ ист. рус. яз. Ч. II, 270; Крат. оч. ист. малор. яз. „Укр. Народъ“. II, 697), то вони в такій же мірі сумнівні. На жаль, згаданої праці Шимановського мені не доводилося бачити, і я не міг довідатися, з якого саме джерела взяв ці записи Шимановський.—Дуже сумнівними що до своєї точности і реальности здаються й графічні позначення В. Кравченка („Этногр. мат.“ в „Трудахъ О-ва изслѣд. Волини“, т. т. V і XII); напр. в тому самому запису (с. Снятеца Овр. п., т. V) знаходимо на ст. 114—пѳйдем, 115—воун, поѳп, воин і поѳпа, стоѳулом; 116—поѳзней, воѳна; 118—стоѳул, двоѳур, піроѳт і піроѳгу, поѳдворье, тоѳе чоботи; 119—хустѳоѳу, тоѳлькоѳу і т. ин. Непослѣдовність і неясність умов, при яких з'являються тут дифтонги (пор. поѳп—поѳпа), тільки збільшують цей сумнів.

2) Потебня. Два изслѣдованія о звукахъ рус. языка. Воронеж, 1866, ст. 103–104.—Житецький. Очеркъ звуковой исторїи малорусскаго нарвчїя. Київ, 1876, ст. 113–114.

3) Пор. напр. E. Ogonowski. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg. 1880, S. 32: уо—уе—уи—уі—ы (и)—и—і.—Див. ще у Соболевського в „Оч. изъ ист. рус. яз.“ Київ. 1884, ст. 97–98 і в його-ж статті „Древне-іевскїй говоръ“ (Изв. Отд. рус. яз. и сл. X—1905—кн. 1, ст. 313). Так само і в Розова „Значеніе грамотъ XIV и XV в. для ист. малорус. яз.“ (Київ. Унив. Изв. 1907, V, ст. 8)—уо—уѳ—уи і т. д.

навіть до граматик ¹⁾,—навіть чи відповідає дійсності. Цей погляд збудовано більше на застарілих уже спробах графічної передачі дифтонгів, ніж на дослідженні звуків живої мови, їх артикуляційних примет і тих змін, що постають у них залежно від різних фонетичних умов. Отже в цій статті маю на думці спинитись коротко на характеристичних рисах північно-українських дифтонгів, як звуків живої мови, й на підставі їх встановити ті певні стадії, що їми йшов процес заміни \bar{o} та \bar{e} на i . Матеріал дають мені досліди над говірками південної Чернігівщини, переважно Козелецького повіту, містини, що займає посереднє географічне становище поміж центральними вкраїнськими говорами Полтавщини з чистим монофтонгом i (замість \bar{o} , \bar{e}) і говорами середньої Чернігівщини, як характерними говорами Лівобережного Полісся. Як говори посередні не тільки в географічному, але й у діалектологічному відношенні, вони мають великий інтерес саме для зрозуміння згаданого процесу—переходу \bar{o} , \bar{e} в i ,—бо дають можливість на певній території спостерегти мало не всі ті одміни, що в них можна вбачати різні хронологічні стадії цього процесу. Од дифтонга \bar{uo} безпосередньо сусідньої з Білоруссю Чернігівщини ми поволі переходимо до монофтонгів y , i (рур, кіп), крайньої південної частини Чернігівщини. Отже в оцих дифтонгічних говорах сумежних з монофтонгічними і шукаємо тих стадій дифтонгічності, що хронологічно найближчі до останньої стадії—монофтонга i ²⁾.

II.

Спиняючи свою увагу на дифтонгах живої мови, дослідник буває вражений тими численними відтінками в їх вимові, що для їх графічної передачі ніяк не стає технічних засобів ³⁾. Здається, що в вимові цих звуків велику вагу має й індивідуальність, але, oprіч того,

¹⁾ Пор. у проф. А. Кримського—„Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья“. Москва, 1907. Т. I. в. 1, ст. 140 і дальші: через стадії дифтонгів— yo , ye , yi , $yі$, $yі$.—В граматиці Тимченка (Київ. 1907)— yo , ye , yi , $yі$ (ст. 22).

²⁾ При цьому зазначимо, що хоч усе сказане про дифтонги ґрунтується на безпосередніх дослідах над говірками Чернігівщини, але, оскільки в цих говірках виявляються природні артикуляційні нахили вкраїнської людности, що посідає певну частину вкраїнської території, можна думати, що і в інших поліських говірках ми стрінемося з тими-ж або аналогічними фонетичними відношеннями. Що це так і що подана нижче характеристика дифтонгів взагалі цілком відповідає реальним язиковим відношенням, не тільки як прикладати її до лівобережних поліських говорів.—в цьому я не раз мав змогу переконатися під час останньої війни, розмовляючи й прислухаючись до мови виселенців холмщаків і волиняків.

³⁾ Цю непостійність вимови відзначає й К. Михальчук („Нарѣчія, поднарѣчія“... 484 ст.).

різні звукові відтінки дифтонга ви з певністю констатуєте не тільки в вимові одного села, а навіть у вимові одної людини в різні моменти і в різних звукових сполученнях. Отже цей факт поясняє всі ті численні знаки, що їм поодинокі дослідники та записувачі значили на письмі дифтонги північних українських говірок, але тільки дослідження артикуляційної природи цих звуків дає зрозуміти всю розмаїтість акустичних вражіннів з одного боку і встановити певні сталі моменти в психофізіології цих звуків—з другого.

В наведених нижче пунктах спитую дати як найдокладніший психофонетичний образ поліських дифтонгів. У своїх транскрипціях користуюся латинським алфавітом з прийнятим у славистиці звуковим значінням поодинових літер.

1. Дуже правдиво О. Брок у своїому „Очеркѣ фізіології славянскої рѣчи“ гадає, що українські дифтонги—„ненастоящіє дифтонги“¹⁾. Коли під дифтонгом розуміти сполучення в одному складі двох голосних звуків, із котрих тільки один має значіння складового звука, а другий буває нескладовий²⁾, то поліські українські дифтонги з о̄, е̄, а так само й з ѣ (ѣ), дійсно, не справдешні дифтонги, бо складотворчми в їх можуть бути обидві „частини“, що становлять дифтонг (пор. п. 5, примітка). Мало сказано, у справдешніх дифтонгах обидва звуки, що їх складають, разом із тим становлять кожен окрему фонему³⁾. Отже дифтонг—це сполучення в одному складі двох голосних фонем. Кожна з цих фонем може вживатися не тільки в цьому сполученні, а й у багатьох інших: нескладові і та у можуть становити частину дифтонгів—аі, оі, уі, еі, уі, іі, та ау, оу, уу, еу, іу, (правописні: ай, ой, уй, ей, ий, ій, та ав, ов, ув, ев, ив, іу), а голосні а, о, у, е, у, і, що становлять складову частину дифтонга, ще частіше вживаються й не в дифтонгічних, а в різних сполученнях з приголосними або як окремі самостійні фонемі напр. фонемі о, е та а в словах: „ой“, „ось“, „он“, „о“, „гой“, „ген“, „еге“, „е ні!“, „ай“, „ба“, „а ні-ні“ і т. ин. А поліські дифтонги становлять кожний тільки одн у фонему—це є суцільні й непо-

¹⁾ Энциклопедія Славянскої Філології. Вып. 5. 2. Спб. 1910. § 208, ст. 179—180.

²⁾ Такими нескладовими голосними звуками, що входять у дифтонгічні сполучення з усіма складовими голосними, бувають завжди нескладові і та у.

³⁾ Визначення слова „фонема“ див. у проф. Л. В. Щерби в його праці „Русские гласные въ качественномъ и количественномъ отношеніи“. Спб. 1912, ст. 14: „фонемой называється кратчайшее общее фонетическое представлениє, способное ассоциироваться со смысловыми представлениями и дифференцировать слова и когущее быть выдѣляемо въ рѣчи безъ искаженія фонетического состава слова“.

дільні звуки живої мови, як і кожний простий голосний—*а, о, і, у, о, ш, і*, як такі, вони й самі можуть вступати в дифтонгічні сполучення з *і* та *ш* і складати з їми „справдешні“ дифтонги, напр. у словах *миоі* (мій), *їїєі* (їй), *гор'їєі* (горій), *виоуса* (вівса пом. pl.), *копс'їюу* (gen. pl.), *рол'їюу* (gen. pl.), *д'їеука* та инш.—Ні психічно, ні фізіологічно поліські українці не відчувають своїх дифтонгів, що про їх мова, як звуки складні, як „дифтонги“ у власному розумінні цього слова, і з цього погляду не можна навіть говорити про першу або другу „частину“ дифтонга, бо жадна з них не вживається в мові окремо від другої і тільки вкупі становлять вони цілість, одну фонему супроти всіх інших фонем ¹⁾. Фізіологічно зовсім немає й межі, що розділяла-б ці „частини“, як нема й самих частин ²⁾. Артикуляцію цього звука можна було-б передати графічно як криву лінію, бо артикуляція при його вимові з кожним моментом одмінюється: ні один наступний момент не буває однаковий з попереднім. Сама думка про наче-б-то дві частини цього звука виникла з акустичного вражіння: звук, що в перший момент вимови має характер звука *ш* (*ш, ш*) або *і*, в останній момент наближається до звука *о* (*о, о, о, і*)

¹⁾ До речі буде зв'язати цю особливість теперішніх поліських дифтонгів з тим історичним фактом, що в давніх пам'ятках нашої мови ніколи й ніде дифтонги *ш* та *ї* не передавалися графічно двома літерами. Це суперечило-б психофонетичній стороні цих звуків як *простих* фонем. Що правда, дифтонгізоване *ї* зараз-же знайшло собі графічний вираз у літері *ї*, що визначала той самий звук, зате дифтонгізоване *ш* довгий час ховалося під традиційним написом „*о*“, бо відповідної одної простої графеми для дифтонга „*ш*“ в старо-українській графіці ніколи не було. І тільки з часом, коли язикова еволюція надала елементу „*ш*“ в дифтонгу перевагу над елементом „*о*“, ця стадія фонетичного розвитку дифтонга „*ш*“ одбилася в написаннях літери „*ш*“ замість дифтонга, як часом і тепер пишуть малописьменні поліські українці.—В написаннях воовця, воовчых Гал. св. 1266—1301 р., вооца, вооци Полікарп. св. 1367 р. (Соболевській. Оч. изъ ист. рус. яз. ст. 25, 38, 97) та інших подібних, з оглядом на надзвичайно невелике число таких випадків і сумнівність їх, швидко можна вбачати з'явище графічне, ніж уважати їх за вияв довгого *ш*; так *їх* і розуміє проф. А. Кримський у статті „Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів“. Львів 1906, розд. I. (Відбитка з *Наук* 36., присвяченого проф. М. Грушевському).

²⁾ Пор. ще й у Михальчука в згадуваній уже статті слова про дифтонги: „Преимущественно они изображаются двумя гласными, при чем обыкновенно оговаривается, что такую комбинацию надо произносить как одинъ звукъ“ (ст. 484).—За один із важних критеріїв для приймання фонетичної самостійності певного звукового відтинка стає його довгота. Див. у проф. Л. В. Щерби: „Я думаю, что однимъ изъ рѣшающихъ моментовъ для воспріятія является въ подобныхъ случаяхъ длительность сочетанія: если она болѣе или менѣе равняется длительности простыхъ фонемъ той же категоріи, то и все сочетаніе воспринимается какъ простая фонема“ („Русские гласные въ качеств. и колич. отн.“, ст. 14. Прямітка до § 10, 4).—І з цього погляду дифтонгічні комплекси „*ш*“, „*їе*“ становлять тільки одну просту фонему кожний, бо вони не бувають довші від ин-

або e^1). Але фізіологічно абсолютно нема можливості поділяти його на дві частині, бо ця зміна в напрямку од звука „u“ до „o“ відбувається безпереривно за одним духом, єдиним моментом затрати артикуляційної енергії. Отже слова „перша частина дифтонга“ або „друга частина дифтонга“ можуть мати тільки умовне значіння, вказуючи на певний акустичний момент, ближчий до початку або до кінця звука, і ніяким чином не вказуючи на фізіологію цього звука. В такому тільки значінні вживатимем цих виразів і ми.

Таким робом виходить, що й графічно в транскрипції краще було-б визначати кожен дифтонг одною графемою, одним знаком, а не двома, раз психічно цій графемі відповідає одна фонема. Наприклад, можна було-б дифтонг, що постав в $\bar{\text{e}}$, визначити графемою $\bar{\text{u}}$ або —знає, що його вживає проф. Щерба в своїх лужицьких транскрипціях для означення правописного лужицького ó , за яким ховається дифтонг uo (пор. ст. 116). Але-ж як завдання цієї статті полягає в тому, щоб відзначити всі звукові відтінки дифтонгів, зафіксувати всі їх фонетичні модифікації в сьогочасній дифтонгічній вимові і на підставі їх встановити фізіологічну історію цих звуків в українській мові, то й додержуватимемся всюди графічного означення дифтонга двома літерами, що найближче транскрибують початок і кінець цього звука залежно від різних фонетичних умов. Там-же, де говоримо про дифтонги взагалі, а не відзначаємо докладно їх фонетичного обличчя для окремого конкретного випадку, вживаємо знаків „ $\bar{\text{uo}}$ “, „ $\bar{\text{io}}$ “ в лапках, під цими знаками об'єднуючи всі розмаїті дифтонгічні звукові відтінки, що їх можна почути на місці колишніх $\bar{\text{e}}$ та $\bar{\text{e}}$ (і $\text{ě} = \text{ǐ}$).

Після всього сказаного можна встановити як п. 1 фонетичної характеристики поліських дифтонгів: „ $\bar{\text{uo}}$ “ та „ $\bar{\text{io}}$ “ — прості голосні фонетичні, котрі відрізняються від інших голосних фонем тим, що не мають сталого незмінного артикуляційного укладу, що-б міг характеризувати однакою всі моменти в артикуляції цих звуків, а характеризуються рядом фізіологічно неоднакових моментів, що викликають і відповідне мінливе акустичне вражіння, ніби-то від звуків, що починаються з „u“ або „i“, а кінчаться елементом „o“ або „e“. Це залежить від того, що язик і губи, а також і спідня щелепа, вимовляючи дифтонг,

пних наголошених звуків. З абсолютною точністю це питання можна вирішити звичайно тільки експериментально-фонетичним шляхом, але для загальної фонетичної характеристики звука досить того акустичного вражіння, що його приймає наше ухо. Має значіння також і те, що наші поліські говірки, як і загалом українські, не відчують довготи голосних звуків як окремої звукової категорії.

¹⁾ Про фонетичну вартість звукових елементів $\bar{\text{u}}$, $\bar{\text{o}}$, як і дифтонгічних відтінків uo , io докладніше сказано в розділі III, ст. 127.

не залишаються при тій самій артикуляції: язик од високого підняття спускається до середнього, при чому паралельно з цим рухом язика часто опускається і спідня щелепа¹⁾, а губи од характерної для звука „u“ горизонтальної губної артикуляції переходять до округлої вертикальної артикуляції звука „o“, або-ж губна артикуляція (лабіалізація) і просто не додержується до кінця. При цьому слід відзначити, що для „ie“ головну вагу має згадана язикова артикуляція, тим часом як губна може залишатись зовсім однаковою на протязі цілого звука, а для „uo“ головну вагу має змінна губна артикуляція, тим часом як відповідний рух самого язика може й не здійснюватись (див. ст. 132)²⁾.

1) Пор. з цим наведені у Соболевського (Очерк рус. діал. 13) слова з записки Н. Н. Бордоноса: „Второй дифтонгъ нашего (черниговскаго) говора—yo. Его произносятъ протяжнѣе обыкновеннаго, сильно относя нижнюю челюсть въ сторону; въ немъ какъ бы смѣшаны у и о, склоняющееся то къ э то къ ы: въ Сосницкомъ, Черниговскомъ, Городнецкомъ уѣздахъ болѣе къ э, въ Ковелецкомъ, Бораенскомъ—болѣе къ ы“.

2) Очевидно близьку з психо-фонетичного погляду паралель до польських дифтонгів „uo“, „ie“ можна вбачити в лужицьках *ó* та *ě*, бо ці звуки й досі зберігають відтінки дифтонгічності. *ó* (в транскрипції проф. Л. В. Щерби „*o*“) —на початку звук *u* воно змінється наприкінці в напрямку до *o* (див. Щерба. Восточно-лужицкое нарѣчіе. Петр. 1915. § 26, ст. 19). Що торкається фізіології *ě* (в транскрипції проф. Щерби „*i*“), то „при изолированномъ его произношеніи можно легко наблюдать небольшое движеніе языка книзу, обуславляющее конечный болѣе открытый элементъ этой фонемы“ (там же § 18, ст. 18). Цей останній звук „можно было бы обозначить точнѣе через „*i^o*“. Но его отнюдь не слѣдуетъ считать дифтонгомъ и обозначеніе его и ему подобныхъ звуковъ через *ie* является, по моему, ошибочнымъ, противорѣча прежде всего сознанию самихъ говорящихъ“ (там-же ст. 12—13). Так саме й Е. Мука в своїй „Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache“. Leipzig, 1891, азначаючи, що *ě* та *ó* мішані звуки перший з *i* та *e*, а другий з *u* та *o*. зазначає, що вони зовсім не дифтонги—пор. „*ě* ist ein Mischlaut von *i* und *e*“

Siev. *i¹e²*; es entsteht, wenn man bei Bildung des Lautes geschlossenes *i¹* ansetzt und ein kurzes offenes *e²* nachklingen lässt; doch ist *ě*. . . kein Diphthong, sondern ein einfacher Vocal (ст. 20). Там же: „*ó* ist ein Mischlaut von *u* und

o“Siev. *u¹o²*; man setzt geschlossenes *u¹* an und lässt unmittelbar ein kurzes offenes *o²* nachklingen; doch ist auch *ó* wie *ě* ein einfacher Vocal und klingt ähnlich dem polnischen *ó* und älterem tschischen *ú*“ (ст. 20-21).—Аналогію для звука „*ie*“ можна згадати, здається, і в сербській діалектичній вимові правописного сполучення *ije*, що під наголосом *ije* в мостарській вимові „чаще всего соединяется подь общимъ толчкомъ экспираціи и представляетъ такимъ образомъ, если *i* не постоянно, то часто, падающій дифтонгъ *ie*“ (О. Брокъ, Оч. фяз. слав. рѣчи. § 213, ст. 186), очевидно подібний до польського „*ie*“.—Нарешті можна думати, що близьку аналогію до наших польських дифтонгів маємо і в найближчих територіяльно білоруських дифтонгічних говірках. Дифтонги *uo*, *ie*, що заступають в цих говірках *ó* та *ě* під наголосом, в швидкій живій мові являються як „*sonantę* o niejednolitej artykulacyi“, тоб-то на початку артикуляції—*ó* вузьке, наближене до *u*, або *i*, а в кінці—*o* або *e*. Пор. J. Rozwadowski. „Uwagi o dyftongach *ie*, *uo* w południowozachodnim narzeczu białoruskiem“. Mat. i prace Kom. językowej Akad. Umiejęt. w Krakowie. Tom I, 212-213, 216). Та докладна характеристика, що дає цим звукам J. Rozwadowski, дає підстави думати, що з психофонетичного погляду і ці білоруські дифтонги стають прості фонемні, а не дифтонги у власному розумінні цього слова, навіть там, де Rozwadowski

2. В тісному причинному звязку з допіру відзначеним характером поліських дифтонгів знаходяться і ще де-які властиві цим звукам риси, що фонетичну та артикуляційну їх природу всіма сторонами виявляють і характеристику, що вже їм дано, доповнюють. Як прості фонемні, як неподільні для свідомості людей, що їх вимовляють, звуки живої мови, дифтонги ці, не вважаючи на змінну свою артикуляцію, повинні таки бути більш-менш одноцільні, одностайні що до звукової природи різних своїх елементів. Єдність акустичного і фізіологічного вражіння піддержується тим, що дифтонг на всьому своїм протязі являється звуком одного ряду. Об'єднання в одному фонетичному образі, в одній фонемі, двох далеких між собою в фізіологічного погляду артикуляційних моментів, що вимагали-б радикальної зміни в укладі мовних органів, неможливе. Відповідно до цього, коли ми чуємо на початку дифтонга звуковий відтінок *ш*, то кінцевим елементом буде відтінок *о*; коли звуковий характер кінцевого елемента визначаємо як *е* або *і*, то на початку звука було *ш*, тоб-то лабіалізований звук переднього ряду, аналогічний до німецького *ш* або французького *ш*. Дифтонги *шє*, *ші*, що об'єднували-б в відтинком звука *ш* заднього ряду звукові відтінки *е* або *і*, тоб-то звуків переднього ряду¹⁾, в досліджених говорах абсолютно неможливі. Можуть бути тільки дифтонги *шо*, *шо*, *ше*, *ші* *шо*, *ше*, *ші* з незліченим числом усяких посередніх звукових відтінків (фонетичних модифікацій).

3. Ясно виявлені й виразно дифтонгічні для акустичного вражіння звуку бувають тільки під наголосом, при чому експіраторна енергія наголосу падає на весь звук, ослаблюючись хіба що в кінці його. І тут доводиться відзначити, що поліські дифтонги, як прості в психофонетичного погляду фонемні, не відрізняються ні характером, ні способами акцентування від інших голосних фонем. Думка, що наголос може падати або на першу або на другу частину дифтонга, або в середину поміж цими двома частинами²⁾, не відповідає звуковим відношенням зазначених говірок.

визначає їх як дифтонги „ze zwykłą wartością fonetyczną obu składników“ (212).—Що до дифтонгічної вимови *ъ* та *о* в південних великоруських говорах, то мушу вказати, що статті В. М. Соколова „Къ вопросу о дифтонгическомъ произношеніи *ъ* и *о* въ южно-великорусскихъ говорахъ“ (Труды Моск. Діал. Ком-іи. VIII вып. Москва. 1919), про яку згадується в „Отчетъ Отд. рус. яз. и слов.“ за 1919 рік, мені, на жаль, не довелося ще бачити.

1) ує, уу, уе, уи, уі і т. ин. звичайних транскрипцій.

2) Див. у Зілинського в статті „Проба упорядкованя українських говірок“ у збірнику „Привіт Іванови Франкови в сорокліте письменської діяльності“. Львів. 1914. (Записки Укр. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Том 117—118), ст. 373. Примітка 16: „Наголос може спочивати на першій і на другій часті поданих дифтонгів, або падає в середину поміж обі часті. Під тим оглядом панує велика різнородність і хитає“.

Виставляючи як звуковий закон, що виразні дифтонги бувають тільки під наголосом, слід все-ж-таки відзначити, що відтінки безумовно дифтонгічних звуків в де-яких випадках можна чути й без наголосу. А саме, це буває в закінченнях де-яких граматичних категорій, куди дифтонги перенесено з аналогії до наголошених закінчень тих же категорій: напр. *dóbrũ^o* (dat.—loc. s.), u *drúhu^om* (loc. s.), а надто в формах минулого часу на подоби *vĩñũ^s*, *vĩ'ũ^h*, *vĩpl'ũ^u* і т. п., де живіше відчувається зв'язок з відповідними наголошеними—*grĩñũ^s*, *perẽũ^s*, *roñũ^s*, *odũũ^s* *zańũ^s* та инш. В швидкій мові цей відтінок дифтонгічності часом і зовсім зникає, доходячи до монофтонгів типу *ũ—ũ*. Але тенденція затримувати зміну артикуляцію звука в тих випадках, де він чергується в дифтонгами у відповідних граматичних категоріях під наголосом, безумовно є, і вона завжди виявляється в повільній вимові. Ці відтінки дуже наближаються до тих, що чуються в виразах подібних до наведених нижче (див. II, 5, примітка)—*po tói bu^ek*, *na tu^om bóci*, де слово з дифтонгом втрачає свій власний наголос, приєднуючись до сильніше акцентованого сусіднього слова.

4. Як уже згадано на ст. 120—121, поліські дифтонги мають більш-менш однакову з іншими наголошеними фонемами довгість, що зв'язано і з психо-фонетичним їх прийманням за прості фонем. Як пояснити тоді, що в багатьох характеристиках та поясненнях до цих звуків зазначається, ніби-то дифтонги мають більшу проти інших звуків довготу? ¹⁾ Мені здається, що причин для цього дві: одна об'єктивна, друга-ж суб'єктивна. Перша це та, що, як зазначено в попередньому пункті, виразні дифтонги бувають тільки під наголосом, тоб-то в таких фонетичних умовах, коли всі звуки бувають довші од відповідних ненаголошених. Отже виходить, що дифтонги появляються тільки при умовах, що сприяють найкращому та найповнішому виявленню всіх властивих цим фонемам ознак, дифтонгів же на слабих фонетичних постатях, як це буває без наголосу, взагалі не буває. Друга-ж причина суб'єктивного характеру полягає в тому, що для людей, для котрих ці фонемі чужі, така артикуляція і відповідне до неї акустичне вражіння зовсім незвичні, бо зовсім не підходять під нормальний тип простих незмінних фонем. А тому, вже не кажучи про те, що й аперцепція цих звуків загалом буває важча, несвідомо з'яв-

¹⁾ Див., наприклад, уміщені вище на ст. 122 в примітці слова Н. Н. Бордоноса, а ще докладніше у Михальчука „Нарвчя, поднарвчя...“, ст. 484.—Пор. для білоруських дифтонгів характеристику, що дає Ім у згаданій уже статті (в *Mat. i prace*, I.) *Rozwadowski*: про дифтонг *ie*—*przytem pełnogłoska jest zdale się średniodługa (w każdym razie nie długa)*⁴ (ст. 213). Дифтонг *uq* виступає „jako pełnogłoska... zwykle wzdłużona średnia długością“ (ст. 216).

ляється ще й бажання аналізувати акустичне враження, поділити його на знані й звичні для своєї психіки складові елементи, отже несвідомо учути в простому для психіки того, хто говорить, звукові дифтонг у власному розумінні цього слова ¹⁾).

5. В ясній виразній вимові обидві частини дифтонгічного звука здебільшого бувають рівні, тобто весь час, затрачений на вимову дифтонга „uo“, поділяється нарівно поміж акустичними відтінками звуків „u“ в першій частині і звуків „o—e—i“ в другій частині дифтонга, так само в дифтонгу „ie“ акустичні відтінки „i“ урівноважуються акустичними відтінками „e“. Що правда, цим визначаються швидче фонемі „uo“, „ie“, тобто ті психічні ідеальні норми, що завжди перебувають у нашій свідомості. У швидкій же живій мові, залежно від усякого роду умов, що можуть впливати на характер дифтонгічного звука, ця рівність здебільшого не видержується ²⁾. В багатьох же говірках, а надто в говірках безпосередньо сумежних з монофтонгічними, цю одномірність складових частин у дифтонгу і загалом порушено в тому напрямку, що звукові відтінки першої частини переважають над відтінками другої так, не ваче дифтонг не проходить усього шляху в артикуляційній зміні од позиції при „u“ до позиції при „o (e, i)“, спиняючись на артикуляції, що викликає враження звука середнього поміж ними.

¹⁾ Кажу так і на підставі власного досвіду, бо в першій своїй спробі дати діалектологічну характеристику говірки с. Патют (Козел. п.) я так само визначив дифтонги як звуки, що мають більшу від інших звуків довгість. Але потім од такого погляду на фонетичну природу цих звуків мені довелося відмовитись, бо уважніші безпосередні спостереження його не підтвердили. Дуже потрібні були-б тут звичайно експериментально-фонетичні міри.

²⁾ До речі тут буде сказати де-кілька слів про „складотворчість“ чи то „нескладотворчість“ тої або другої частини дифтонга. Мені адеється, що завжди, коли визначають як нескладову котрись з частин подібного дифтонга, допускають помилку в самій основі, а саме забувають або не розуміють природи цього звука і приймають його за справжній дифтонг. Як уже не раз зазначалося, поліські дифтонги це прості фонемі із змінною артикуляцією, але ця змінність не почувається як двоїстість. Графічне їх позначення двома літерами має на меті вказати тільки межі, в котрих одміняється кожен такий звук. Самий же звук суцільний і весь складовий. Визнати котрись частину дифтонга за нескладову значило-б виділити в простій фонемі один із несамостійних її відтінків, надавши йому самостійного фонетичного значіння, чого на правду немає. Що до характеристичности та обов'язковости кожного з відтінків у дифтонгу, то характеристичною і обов'язковою являється змінна його артикуляція і відповідне змінне акустичне враження. І хоч головна сила експірації падає на першу частину звука, а експіраторна енергія в кінці його слабшає, все-ж-таки характеристична для другої частини дифтонга артикуляція здійснюється хочби в початковій формі—„u^o“. Так буває в тих випадках, коли залежно від наголосу речення або окремого виразу сливе зникає наголошеність самого слова з дифтонгом, наприклад—*po tóí buék, na títm bóci*,—або в дифтонгах без наголосу (див. п. 3). Безперервна змінність звука і в таких випадках ясно відчувається, звичайно менше, ніж нормально, бо сама скала звукових нюансів менша, до-

6. Нарешті треба відзначити, що дифтонги вимовляються в більшшм напруженнім, ніж звичайні прості голосні. Що ж торкається вузьких та широких відтінків, то загалом можна прийняти, що вузьчі відтінки виступають перед палаталізованими приголосними, тим часом як перед твердими (а дифтонг \widehat{ie} зам. $\widehat{ъ}$ і в одкритому кінці слова) чути ширші відтінки. Напр. вузький відтінок дифтонга \widehat{ie} (з кінцевим елементом e) маємо в словах— $stup'ie\widehat{n}$, $krut'ie\widehat{n}$, $\widehat{z}iel'e$, $ves'iel'e$, $xod'iet'$ (2 pl. imperat.), а ширший (з кінцевим елементом— e) в— $d'ied$, $d'iedu$ (voc.), $zeml'ie$ (dat.-loc. sing.) і т. инш. Не так ясно помітно це на дифтонгу „ \widehat{uo} “, бо взагалі його артикуляція більше залежить од характеру та способу артикуляції сусідніх (і попередніх і дальших) приголосних, про що див. нижче в розділі III. Але в однакових приблизно умовах має силу той же самий принцип, що виразно можна почути в таких парах слів, як от $k\widehat{ue}\widehat{n}$ і $k\widehat{uet}$, $\widehat{c}obuet$ (gen. pl.) і $\widehat{c}obuet\ m\widehat{i}$ (instr. pl.), $\widehat{j}\widehat{u}\widehat{b}\widehat{m}$ і $\widehat{j}\widehat{u}\widehat{ei}$, хоч ціє ріжниця й не передано тут графічно. А в тім, доводиться сказати, що ці відтінки категорично не розмежовані, що залежно від усякових фонетичних умов та спо-

ходячи тільки до звуків перехідних до \widehat{o} , e , а в випадку повної ненаголошеності сливе стягаючись до монофтонгів типу \widehat{u} , \widehat{y} . Але безумовно постійнішою, а, значить, і характеристичнішою, буде перша частина дифтонга, тим часом як друга більше підпадає впливові всяких околишніх умов і допускає більше хитаннів та модифікацій і квалітативного і квантитативного характеру. Я згоден з проф. Л. В. Щербою, що нехарактеристичний для фонемі елемент не може бути продовжений і що, навпаки, характерний для фонемі елемент можна виділити в мові, не порушивши фонетичного складу слова („Русские гласные въ кач. и колич. отн.“ § 10, ст. 13—14). І в наших дифтонгах артикуляційні моменти, характерні для акустичних відтінків другої частини звуку, навіть під сильним наголосом не бувають довші, ніж у слові нормального темпу. Тим часом артикуляційні моменти, що характеризують першу частину, в такому випадку беруть гору супроти моментів другої частини і супроти артикуляції самої першої частини при нормальному темпі. Це дуже помітно буває в словах-покликах, проказаних з великою голосністю та з протягом, напр. в кличних $pr\widehat{u}\widehat{b}\widehat{a}ko$, $u\widehat{p}\widehat{ou}de$ (Bivde), $\widehat{j}\widehat{u}\widehat{b}\widehat{u}ho$ (Ivgo), $t'\widehat{u}\widehat{b}tko$, $d'iedu$. Що до самого способу подовження дифтонгів у таких або аналогічних умовах (напр. у співах), то він більше, мабуть, виявляється в загальному задержанні темпу, ніж у ясному подовженні котрогось з поодиноких характеристичних для першої частини відтінків. Проте інтересним здається мені те, що в такому випадку акустично найбільше вирізняються елементи нормально ближчі до середини звука, ніж початкові. Елемент „ \widehat{u} “, що їм починається дифтонг, переходить, не спиняючи на собі уваги, і далеко виразніше одбиваються на тлі загального слухового вражіння елементи „ \widehat{u} “ одкритого, навіть „ \widehat{u} “, що стоять уже об межу з звуковими відтінками категорії „ \widehat{o} “ в широкому розумінні. Що в цілому артикуляційні і залежно від цього акустичні вражіння од відтінків „ \widehat{u} “ беруть гору над відтінками „ \widehat{o} “ і становлять саме зерно фонемі, піддержується ще й тим фактом, що місцеві люди, спитуючи передати цей звук графічно, як і прадіди наші в старовину, живають літери y : Прокуп, Аютун, 5 куп та инш. У мене було зібрано чимало матеріялу і для ілюстрації цього останнього факту, та на жаль, він цілком загинув.

лученів вони можуть бути дуже численні, що поміж виразно вузькими та широкими є багато посередніх відтінків і що, нарешті, всі вони мають тільки фонетичне значіння, як модифікації тої самої фонемі, не використовуючись у морфології.—Пор. розділ III, ст. 131.

III.

При встановленні генетичного відношення поміж різними стадіями дифтонгів треба виходити від дифтонга \bar{uo} (на місці довгого \bar{o}), що й сейчас можна його почути на українсько-білоруській межі, наприклад, здається, і в Городницькому повіті, і від дифтонга \bar{uo} на місці \bar{e} перед складом з \bar{r} і в тих випадках, де звук \bar{e} замість \bar{e} з'явився шляхом аналогії (напр. дав.-місц. одн. прикметників та іменників ж. р. $\bar{moj}oi$, $\bar{sin}oi$ замість $\bar{moj}ei$, $\bar{sin}ei$ і т. ин.)¹⁾ В говорах Козелецького повіту, найкраще мені відомих, сейчас дифтонга заднього ряду \bar{uo} зовсім нема. Всюди артикуляція цього дифтонга пересунулась наперед і ми маємо замість \bar{uo} дифтонг переднього ряду \bar{uo} або ширший дифтонгічний відтінок \bar{uo} , що має трохи вищу язикову артикуляцію, ніж \bar{uo} , і стоїть до нього приблизно в такому-ж відношенні, як звук \bar{i} до \bar{i} (правописн. \bar{i}) лівобережного²⁾. Цікавий мате-

¹⁾ В дальшому говоримо тільки про ці дифтонги, бо монофтонгізацію дифтонга \bar{ie} в \bar{i} треба вважати за нормальну і звичайну фонетичну зміну. Див. згадку про це в статті проф. Л. В. Щерби „Суб'єктивний и объективный методъ въ фонетикѣ“. Изв. Отд. рус. яз. и слов. XIV (1909), в. 4, ст. 201—202. Експериментально-фонетичним шляхом доведено, що виголошення вузьких звуків \bar{i} и при однакових умовах вимагає більшої затрати повітря, ніж виголошення ширших голосних, наприклад \bar{a} , і що залежно від цього звуку \bar{i} , и загалом бувають короткі, ніж ширші голосні, напр., \bar{a} , при однакових умовах. З цих фактів видно, що в мові більшу вагу має не довгість фонетичних елементів, а евергія, що на їх витрачається. Це знов таки поясняє перехід \bar{e} в \bar{i} як заміну ріжнці квантитативної на ріжницю квалітативну.

²⁾ Не спинаючись докладно над фонетичною характеристикою звукового відтінку \bar{i} в наших говірках і на його відношенні до інших модифікацій цієї фонемі, відзначимо, що його взагалі можна характеризувати як широкий (обнижений) відтінок фонемі „i“ переднього ряду (high-front-wide), що найвиразніше виступає після губних. Відповідно до цього і в дифтонгічних відтінках \bar{uo} — \bar{uo} вбачаємо аналогічні відносини: \bar{u} — становить лабіялізовану паралель до \bar{i} , а \bar{u} — до \bar{i} , кінцевий же елемент першого \bar{o} можна приподобити до франц. eu (в $deux$), а другого \bar{o} до франц. oe (в $voeu$). Нелабіялізована паралель для \bar{o} буде \bar{e} (широкий обнижений відтінок). Визначення дифтонга \bar{uo} як звука „середнього“ ряду мало-б підставу хіба що в акустичному вражінні, бо губна артикуляція попереднього приголосного впливає на характер дифтонгічного звука, викликаючи акустичне вражіння наче-б-то від звука глибшого, ніж відповідний виразний передній відтінок \bar{uo} , тоб-то звука „середнього“ поміж заднім \bar{uo} і переднім \bar{uo} . Направду-ж язикова артикуляція змінється при цьому не в горизонтальному, а власне в вертикальному напрямку. А що взагалі в північних українських говірках після губних звуків виступають ширші від-

ріял з цього погляду подають говірки с.с. Патют та Будищ, що знаходяться в північній частині Козелецького повіту. В говірках цих сіл переважають дифтонги переднього ряду ou , ue при ширших дифтонгічних відтінках uo , ue та инш. (див. нижче). Категоричного розмежування в уживанні тих або других відтінків встановити не можна, але, опріч індивідуальности, має значіння й фонетична постать, котру дифтонг займає в слові. Так, після зубних t , d , n з'являється майже виключно вужчий дифтонгічний відтінок, а після губних і h чути ширші відтінки, що може пояснитись і впливом губного характеру цих попередніх звуків, або їх глибокою артикуляцією (h). Ми чуємо: $\text{nu}^{\text{u}}\text{öc}$ — $\text{nu}^{\text{e}}\text{eç}$, $\text{nu}^{\text{u}}\text{öž}$ — $\text{nu}^{\text{e}}\text{ež}$, $\text{tu}^{\text{u}}\text{ök}$ — $\text{tu}^{\text{e}}\text{ek}$, на $\text{tu}^{\text{u}}\text{öm}$ (місц. одн.), $\text{pu}^{\text{u}}\text{öi}$ — $\text{pu}^{\text{e}}\text{üel}$, але $\text{mu}^{\text{u}}\text{öst}$ — $\text{mu}^{\text{e}}\text{est}$, $\text{pu}^{\text{u}}\text{öst}$ — $\text{pu}^{\text{e}}\text{üst}$, $\text{u}^{\text{u}}\text{ökna}$ — $\text{u}^{\text{e}}\text{ekna}$ (візна), $\text{u}^{\text{u}}\text{öп}$ — $\text{u}^{\text{e}}\text{üen}$, $\text{bu}^{\text{u}}\text{öb}$ — $\text{bu}^{\text{e}}\text{eb}$, $\text{hu}^{\text{u}}\text{örki}$ — $\text{hu}^{\text{e}}\text{erki}$ (гіркий) і т. п. Після инших звуків нема сталої вимови, і маємо: $\text{ku}^{\text{u}}\text{ör}$ і $\text{ku}^{\text{e}}\text{ör}$ (род. мн.), $\text{žu}^{\text{u}}\text{önka}$ — $\text{žu}^{\text{e}}\text{enka}$ і $\text{žu}^{\text{u}}\text{önka}$ — $\text{žu}^{\text{e}}\text{enka}$, $\text{šu}^{\text{u}}\text{östka}$ і $\text{šu}^{\text{e}}\text{östka}$ ¹⁾, $\text{süel}'$ і süel $\text{po}^{\text{u}}\text{üöh}$ і $\text{po}^{\text{e}}\text{üöh}$, але переважають вужчі дифтонгічні відтінки ou — ue при чому що глибше артикулюється попередній приголосний звук, то більше позначається на йому вплив палаталізації перед дифтонгом. Так звуки š і ž приймають відтінок палаталізованости („мякості“) в словах $\text{šu}^{\text{e}}\text{estka}$, $\text{žu}^{\text{e}}\text{enka}$. Ще більше помітно це на звуках r і k : у словах rüedni (рідний), rüei (рія), $\text{küeso}^{\text{u}}\text{önka}$, küei pei відтінок „мякості“ дуже значиний, і хоч повної палаталізації звуків r і k нема, але якби довелось передавати ці слова звичайним письмом, то акустичне вражіння ближче передавалось-б написами rüedni , küeni , ніж ruedni , kyeni ²⁾.

тінки голосних, це до певної міри підтверджує й історія звука y в цих говірках. В той час, як після зубних в ненаголошених складах рефлексом звука y здебільшого являється— i (діди, дівчата, ліси, пасіка), після губних його місце заступає широке— e (беда, пісок, мешок, ведро).

1) Хоч в останніх двох прикладах дифтонг етимологічно походить з e , але фонетична зміна звука e в напрямку до o після палаталізованих š , ž , č перед твердими приголосними хронологічно попереджає дифтонгізацію o , e в нових закритих складах (див. у Шахматова „Очеркь древн. періода ист. рус. яз.“ в „Энциклопедіи Слав. Филологіи“, 11.1. Спб. 1915, §§ 113 і 203 і А. Крымського. Укр. грам. I, в. 2, ст. 201 і 373). Звук o замість e в таких умовах знаходимо вже в найдавніших пам'ятках українського письма: Изб. Святослава 1073 р.—чолов'яка (л. 179 об.); Изб. 1076 р.—жона (л. 181 об.), а тому в наведених прикладах можна говорити про дифтонги на місці o .

2) Можна думати, що в де-яких етнографічних та діалектологічних записках під транскрипціями— obryok (Константиновськ. п. Сідлецьк. губ. Житоцький. Оч. зв. ист. мал. нар'ч. Київ. 1876, 306), ruydnyj (Більськ. п. Ів. 307)

Що до вживання дифтонгічних відтінків uo , uo і ue , ue , тобто з утратою лабіялізації в двох останніх, то, здається, можна сказати, що перед губними частіше видержується повна лабіялізація дифтонга p^{h} ор, k^{h} ор— k^{h} ör, на t^{h} ör, в закінченні -ü^{h} u— u^{h} ou: ra^{h} übu, po^{h} riu і т. п., а не перед губними лабіялізація до кінця не додержується, а тому з'являються в кінці дифтонга відтінки звука „e“: u^{h} ep (він), p^{h} uest, m^{h} uest, n^{h} ues, st^{h} uel та инш. Встановити це як категоричне правило не можна, бо й не перед губними часто можна чути відтінки ue — uo , як і навпаки ue — ue перед губними, проте висловлена допіру думка має за собою не тільки теоретичну ймовірність, але до певної міри й фактичне підтвердження.

Нарешті треба ще відзначити вплив палаталізованих звуків на дифтонги, що стоять перед ними. Перед палаталізованими, здається, далеко постійніша вимова uo — ue , ніж uo — ue , тоді як твердість приголосного за дифтонгом викликає часом ширші їх відтінки: z^{h} iegka, k^{h} uet, pa^{h} stuxiou, але s^{h} iel', k^{h} leñ, sk^{h} uel'ki, p^{h} ixüed'ko (прізвисько) і т. ин. Іноді навіть після губних ясно чути вузький відтінок uo — ue , надто коли за ним іде енергична палатальна артикуляція, напр. ob^{h} üed'e podz^{h} ueñe (пор. II, 6). Виключно вузькі дифтонгічні відтінки* переднього ряду з палаталізацією попереднього приголосного звука чути на місці колишнього ö (з ö): t^{h} üetka, n^{h} ües, l^{h} üed, pl^{h} übu (мин. час), j^{h} üei (її), s^{h} üel (ген. пл. од selb) і т. п. При цьому треба згадати, що при таких умовах можна почути й звуковий відтінок ui : t^{h} üitka, l^{h} üid, j^{h} üii. Те саме доводиться помічати і в деяких случаях на місці колишнього ö , наприклад в уже згадуваних словах: k^{h} üin', st^{h} üil'. Поряд із цим відтінком дифтонга можна чути близький до нього звуковий відтінок, в

рудная, рудный (там-же, Потєбня. Замѣт. о малор. нар. 122), дрюбни, дрюбна, дрюбними (Верест. п. ib. 120—122), рювнынй, рюис (Пинськ. і Кобринськ. п. „Очерк. рус. діал.“ в „Трудах Моск. Діал. Ком.“, ст. 114, примітка 233) та инш.—і ховаються саме ці відтінки переднього ряду üö , ui і подібні. Зовсім слушно догадується й Соболевський, що за літерою „ю“ в таких написах ховається звук, аналогічний німецькому ü (Очерк рус. діал. III. Малор. нарѣчіе, ст. 24, 27, 33), як і Шахматов (Курсь ист. рус. яз. ч. II, 272, 276; Крат. оч. ист. малор. (укр.) яз. 697—698) і автори „Очерка рус. діал.“—члени Моск. Діал. Ком. вбачають тут передню артикуляцію (ст. 114—115). Те саме треба думати й про написи—без нюг, хвюст, комюрку, плют, бюльше (Верест. п. Потєбня, оп. cit. 121—122), нюч (Кобринськ. п. „Оч. руск. діал.“ 114), Холмськ. двюр, мюя та инші—пор. допіру зазначені місця у Шахматова.

якому дифтонгічність виявляється не так ясно, а тому акустичне вражіння наближається до звука \ddot{u} з далеко меншою мірою лабіялізації, ніж у французькому u . Звук цей, середній поміж i та u (франц.) сильно лабіялізованим, наближаючись до діалектичної німецької вимови \ddot{u} (напр. в слові *Schüler*), фізіологічно стоїть близько до i . Нам здається, що в останніх двох звукових відтинках дифтонга— $\ddot{u}i$ та $\ddot{u}i$ (так означимо звук \ddot{u} з ослабленою лабіялізацією) і треба шукати стадії найближчої до монофтонга i . Це підтверджується ще й тим, що в багатьох говірках південної частини Козелецького повіту, де замість \ddot{u} чуємо i , поряд з останнім можна почути саме оцей звук $\ddot{u}i$, при чому різниця поміж їми чисто фонетична—для людей, що належать до цієї говірки, це фонетичні альтернації однієї фонемі.

Ми не згадали ще однієї модифікації дифтонга, а саме $\ddot{u}i$, бо в говірках будиській та патютинській, на котрих я переважно спіявся, цього відтинку я не чув. Але я чув його тільки після губних в говорі с. Старої Басані Козелецького-ж повіту. Звукові відношення в останній говірці цікаві тим, що в їй після звуків не губних дифтонги заступлено монофтонгом i , хоч трапляються зрідка й відтинки дифтонгічної вимови, після-ж губних цю дифтонгічну вимову чути частіше, це короткі дифтонги $\ddot{u}e$, $\ddot{u}i$, які часто чергуються з монофтонгами i ба навіть \ddot{u} (зсунутим наперед u); приклади: *kiñ*, *kit*, *zi'пка*, *t'i'tka*, *kosar'i'u* (род. мн.), але *přide*, *přilo*, *bŭš*, *vŭn* (він), *přp* (піп) і навіть *pŭp*, *uŭn*, *bŭš*, *pŭdtirka* і т. ин.¹⁾ Як бачимо, це цілком відповідає дифтонгічним відтинкам після губних і не губних в говірках сс. Патют та Будищ, про що згадувалось раніше.

¹⁾ Вище в примітці на ст. 127 вже було згадано про фонетичну вартість звукового відтинка i . Що правда, цей відтінок на місці \ddot{u} після губних подекуди так ще відрізняється від звичайного i (з y — u та з \ddot{u}) після губних, що заходить навіть сумнів, чи не зостається він у таких говірках ще відмінною від фонемі „ i “ фонемою. Хоч після інших звуків про таке відрінення не може бути й мови, проте акустична відмінність звука i в словах *přil*, *břik*, *vřid* з одного боку і *přp*, *břp*, *vřn* з другого ясно вчувається ухом. В останньому ряду слів цей відтінок i , замінюючи мабуть недавно дифтонги, ще й досі може чергуватися з відтинками ясно дифтонгічними або такими, що в їх знати елемент губний. Проте можна думати, що й цей монофтонгічний послабіальний відтінок від i иншого походження в аналогічних умовах відрізняється більше губною, а не язиковою артикуляцією. Більший або менший елемент лабіялізації понижуює власний тон звука i , язикова-ж артикуляція залишається передньою, хоч иноді ще ширшою (нижчою) ніж звичайна артикуляція i після губних (*přil*), а тому рівнобіжні делабіалізовані відтинки, що можна чути поряд із згаданими більш-менш лабіялізованими, иноді просто можна визначити як звуки середні поміж i та e широкими. Таку вимову частенько можна вчути на півдні Козелецького повіту, напр. хочби в уже згадуваній Старій Басані: *vřen*, *přep*, *přest* і т. ин.

Звичайно, що відзначені модифікації дифтонгічної вимови не вичерпують усіх тих звукових відтінків, що їх можна почути в живій мові. Експериментальним шляхом можна було-б встановити безліч звукових перехідних відтінків, але в цій статті докладніше на їх спливатися вже не будемо. Нагадаю тільки, що акустичні враження, котрі ми приймаємо за одну фонему, допускають великі хитання та варіації й що об'єктивно виявлені відтінки фонем можуть бути дуже численні, хоч вони й не порушують в нашій психіці уявлення одної фонемі і в повсякденному житті навіть не помічаються, бо в розмові люде звертають головну увагу на внутрішній зміст сказаного, маючи метою розмови взаємне порозуміння. Вияснити-ж ці звукові відтінки і знайти їх фонетичні причини є завдання фонетика-лінгвіста, бо саме ці хитання та варіації в вимові однієї фонемі пояснюють ті звукові зміни, що поволі постають в нашій мові ¹⁾. На підставі сказаного можна думати, що в психіці північних українців, котрі говорять дифтонгічними говірками, є тільки дві самостійні фонемі для всіх дифтонгічних відтінків: одна, що об'єднує акустичні враження— $\overset{\curvearrowright}{uo}$ — $\overset{\curvearrowright}{ue}$ — $\overset{\curvearrowright}{uo}$ і т. д., в котрій головним елементом з'являється лабіалізованість звука, принаймні на початку, та змінна язикова артикуляція; друга (замість $\overset{\curvearrowright}{u}$ та $\overset{\curvearrowright}{e}$ не перед складом з $\overset{\curvearrowright}{u}$)— $\overset{\curvearrowright}{ie}$. Що такі акустично далекі відтінки як $\overset{\curvearrowright}{uo}$ — $\overset{\curvearrowright}{ue}$ — $\overset{\curvearrowright}{ui}$...не відчуються як окремі фонемі, підтверджує той факт, що вони ніде не звязані з диференціацією в значінні слова, а становлять тільки фонетичні модифікації однієї фонемі. Слово, чи то вимовляється воно як $\overset{\curvearrowright}{uioc}$ — $\overset{\curvearrowright}{uioc}$, чи як $\overset{\curvearrowright}{uioc}$ — $\overset{\curvearrowright}{uioc}$, завжди розуміється як одно слово. В словах $\overset{\curvearrowright}{uioc}$ — $\overset{\curvearrowright}{uioc}$ і $\overset{\curvearrowright}{uioc}$ — $\overset{\curvearrowright}{uioc}$ елементами, що викликають диференціацію цих слів з'являються фонемі t і t' , n і n' , а не відмінні дифтонгічні відтінки. З тої-ж причини й дифтонгічні відтінки після губних— $\overset{\curvearrowright}{uo}$ — $\overset{\curvearrowright}{ue}$ мають тільки фонетичне, а не морфологічне значіння, як несамостійні відтінки тієї-ж самої фонемі, принаймні в тих говірках, де вони не позамінялись ще на монофтонги.

Таким чином ми бачимо, що в одній фонемі $\overset{\curvearrowright}{uo}$ — $\overset{\curvearrowright}{ue}$ — $\overset{\curvearrowright}{uo}$ — $\overset{\curvearrowright}{ui}$, котра об'єднує всі ці звукові відтінки, збіглися колишні два ряди

¹⁾ Докладніше про це див. у проф. Л. Щерби в „Русские гласные въ кач. и кол. отн.“ Ч. I. Введение. О некоторых основных фонетических понятиях, ст. 1—19. Проф. Щерба розвиває погляди проф. Водуена-де-Куртене, висловлені в праці—*Próba teorii alternacyj fonetycznych*. Kraków 1894=*Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen*. Ein Kapitel aus der Psychophonetik. Strassburg. 1895

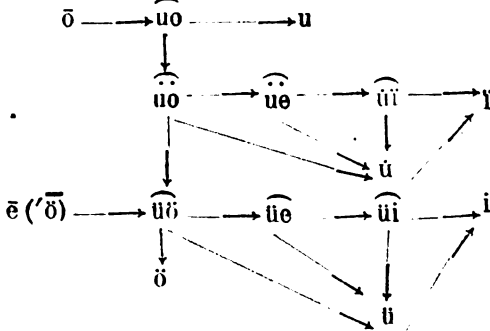
дифтонгів: одні, що постали з \bar{o} , і другі, що постали з \bar{e} (\bar{e}) перед складом з \bar{y} . Для перших початковою дифтонгічною стадією треба приймати \bar{uo} , а для других \bar{mo} . Через те, що вже самою природою своєю дифтонг показується звуком мінливим та хистким, бо не має певного незмінного укладу, що однаково характеризував би всі артикуляційні моменти під час вимови звука, він легко приподобляється до попередніх і наступних приголосних і змінє артикуляцію в напрямку до \bar{uo} або навіть до \bar{uo} (надто після зубних \bar{c} і \bar{t}). Ослабленням артикуляційної енергії доводиться пояснити втрату лабіалізації в кінці звука—звідси дифтонг \bar{ue} . Асиміляція, так би мовити повне принатурення дифтонга до дальших артикуляційних моментів, а надто в живій розмові на фонетичній постаті перед палаталізованими приголосними звуками, що й сами вимагають підняття цілої передньої частини язика до твердого піднебення, призводить до того, що артикуляція—рух язика в напрямку до „e“, характеристичний для останніх артикуляційних моментів фонеми,—не здійснюється. Язык залишається на вищому рівні що до переднього піднебення, який характеризує звук „i“,—в результаті дифтонг \bar{ui} в дальших стадіях \bar{ui} —i. Аналогічно можна пояснити дифтонг \bar{ui} , що постав з \bar{uo} — \bar{ue} , і дальшу стадію його i¹⁾.

Досліди над дифтонгічними говірками привели мене до думки, що не можна взагалі приймати, як стадій одного в тісному процесу,

1) Не зайве буде вказати тут ще на одну, окрім наведених на ст. 122 паралель до поліських дифтонгів. Здається, що й кашубські дифтонгізації звука o, хоч вони й появляються в зовсім одмінних, ніж поліські дифтонги, умовах (після губних та гутуральних приголосних), в самому процесі і в результатах своєї зміни мають багато спільного з поліськими дифтонгами. На це віби то вказує зміна елемента o в дифтонгічному сполученні uo в ö і дальша модифікація цього дифтонга—ue, в котрій проф. F. Lorentz вбачає передтечу всіх теперішніх замістників постлабіального і-гутурального o кашубської мови, пояснюючи її дисиміляцією кінцевого елемента до попереднього u. Взагалі в усіх цих дифтонгах „ist der erste, halbvokalische Komponent ein gerundeter gutturaler Vokal, meistens u, bisweilen einem o nahe stehend, der zweite vokalische Komponent ist mehr oder weniger palatal, meistens der mittleren, bisweilen auch—durch Annäherung an das u—der hohen Zungenlage angehörig, in der Regel ungerundet, doch unter besonderen Umständen auch gerundet. In den Einzelheiten ergibt sich hier ein sehr buntes Bild, da die umgebenden Laute von grossem Einfluss gewesen sind, überall aber kann man von einem ue ausgehen“ (курсив мій Вс. Г.).

Цікаво нарешті як паралель до поліського дифтонга \bar{ui} відзначити діалектичне кашубське (Lesnoer Dialekt) \bar{uy} з $\bar{ö}$ через стадію \bar{uo} (F. Lorentz, „Die postlabialen und -gutturalen Diphthongierungen des Pomoranischen“—„Zbornik u slavu Vatroslava Jagic a“. Berlin. 1908, стр. 311).

всі звукові модифікації дифтонга, передаючи його схемою — \widehat{uo} — \widehat{ue} — \widehat{ui} — \widehat{ui} (\widehat{yo} — \widehat{ye} — \widehat{ym} — \widehat{yi}), про що я вже говорив вище. Цей процес неоднаково відбувався в різних фонетичних умовах. Одночасно в різних умовах могли повставати неоднакові зміни: \widehat{uo} — \widehat{ue} — \widehat{ui} після губних та гортанних, а в де-котрих говірках і взагалі після твердих; \widehat{uo} — \widehat{ue} — \widehat{ui} і після палаталізованих („м'яких“) та зубних. Із звукового й фізіологічного погляду дифтонгічні відтінки \widehat{ue} — \widehat{ui} без сумніву багато ближчі до монофтонга i , ніж відтінки \widehat{uo} — \widehat{ue} ; отже можна думати, що на постаті після „м'яких“ і зубних раніше монофтонг i і появився. Це й піддержується наведеними вище даними з говора с. Старої Басави (а також с.с. Озерян, Мочалиць у південній частині Ковелецького повіту), де після зубних та передньо-піднебесних стрічаємо монофтонг i , тим часом як після губних часто можна спостерегти дифтонгічну вимову, або-ж монофтонгізація йде в напрямку до \widehat{u} — i . Відповідно до всього сказаного можна дати таку схему головних стадій на шляху зміни \bar{o} та \bar{e} в монофтонги в українських говорах, пам'ятаючи весь час, що абсолютної межі поміж наведеними поодинокими дифтонгічними відтінками нема і що ми встановлюємо їх, ґрунтуючись переважно на наших психічних звичках.



IV.

Подана допіру схема фонетичного розвитку дифтонгів і їх монофтонгізації має на меті пояснити всі теперішні рефлекси \bar{o} , \bar{e} довгих як наслідок одного звукового процесу. Чисто фонетичним шляхом з'явилися всі численні рефлекси \bar{o} , \bar{e} довгих в українській мові, і цей процес в дифтонгізованих \bar{o} , \bar{e} сливе на всьому просторі української мовної території¹⁾ в основному своїм напрямку був єдиний²⁾. Найхарактер-

¹⁾ Виняток становлять, мабуть, карпатсько-угорські і де які підляські говори, де монофтонг i треба безпосередньо зводити до дифтонга \widehat{uo} , тоб-то процес тут був цілком той самий, що у мовах чеській та польській.

²⁾ В дрібніших деталях звичайно була де яка відмінність у розвитку згаданих звуків по поодиноких українських діалектах.

ніша його ознака була в тому, що дифтонг заднього ряду \widehat{uo} набув передньої артикуляції \widehat{ue} — \widehat{uo} і в південних українських говорах, монофтонгізувавшись (чи то безпосередньо чи перейшовши інші дифтонгічні стадії— \widehat{ue} — \widehat{ui}) в звук типу \widehat{u} , а потім делабіалізувавшись, дав нарешті монофтонг \widehat{i} .

В дотеперішній літературі, що так або инакше торкалася питання про поліські дифтонги і про генетичний зв'язок із ними монофтонга \widehat{i} південних українських говорів, питання це вирішувалося здебільшого досить примітивно, стадії вищезгаданого фонетичного процесу (від \widehat{e} до \widehat{i}) встановлялися головним чином на підставі графічної передачі дифтонгічних звуків—див. ст. 117-118,—глибше-ж причини цього незвичайного з фізіологічного погляду процесу й зовсім не вияснялися. Тільки Михальчук у своїй рецензії на „Очерк русской диалектологии, III. Малорусское нарѣчіе“ А. Соболевського¹⁾ та акад. Шахматов у своїх працях з історії руських мов і спиняються на ньому докладніше.

К. Михальчук не припускав можливості чисто фонетичного шляху в зміні \widehat{e} та \widehat{e} на \widehat{i} ²⁾. На його думку така зміна одних звуків у другі могла постати тільки яким-небудь иншим шляхом, а саме шляхом аналогії до відповідних нормальних змін в інших звуках, що зв'язані були з першими єдністю походження або фізіологічною схожістю. Привід для такої аналогії дали фізіологічна зміна первісного e в eo (наше \widehat{e}) і далі подвоєння в рефлексам \widehat{e} : \widehat{e}^2 з одного боку і $\widehat{e}\widehat{o}$ —з другого. „Благодаря этому раздвоению, создались условия, благоприятствующие приурочиванию, сь одной стороны, рефлексовъ $\widehat{e}\widehat{o}$ (\widehat{io}) къ рефлексамъ однородного сь нимъ \widehat{e}^2 ; сь другой—рефлексовъ \widehat{o} къ рефлексамъ созвучнаго сь нимъ $\widehat{e}\widehat{o}$ (\widehat{io}). Приурочивания эти произвели по говорамъ ряды смѣшанныхъ вариантовъ—рефлексовъ $\widehat{e}\widehat{o}$ (\widehat{io}) и \widehat{o} сь рефлексами \widehat{e} ,—не представляющихъ правильной физиологической связи ни другъ сь другомъ, ни сь нормальными рефлексами этихъ фонемъ, и не дающихъ поэтому возможности установить—изъ всей совокупности существующихъ нынѣ по говорамъ вариантовъ измѣненій \widehat{e} и \widehat{o} ,—формулы послѣдовательнаго и постепеннаго въ физиологическомъ смыслѣ перехода ихъ въ одно общее восточноукраинское \widehat{i} , ибо такого перехода въ послѣднемъ смыслѣ и направленіи, какъ сказано выше, и не могло быть“ (ор. cit. 15). Подаючи далі (ст. 17) схему поступінного розвитку різних, відомих із діалектів, рефлексів \widehat{e} , \widehat{o} , Михальчук мусив декілька раз пояснити впливом

¹⁾ К. Михальчукъ. Къ южно-русской диалектологіи. Кіевъ, 1893 (Відбитка з „Кіевской Старини“), ст. 11—20, а надто 12—17.

²⁾ Пор.—„Но этимъ [физиологическимъ] путемъ ни прямо, ни косвенно (черезъ другіе звуки) не могли перейти... yo —въ ye или yi ..., а yo въ ue или ui , въ особенности—въ us , ui , yi и даже i (= yi)“ (ib. ст. 15).

аналогії одних рефлексів на другі повстання нових мішаних, на його думку, рефлексів, від чого ціла схема його вийшла надзвичайно складна й заплутана. Причина цьому в неможливості припустити, щоб з „yo“ та „yo“ фізіологічним шляхом могли з'явитися рефлекси „ye, yɔ, ye yu“ і т. д. Отже нам ясно, що помилка тут у самих даних, оскільки не відповідають реальності графічні позначення дифтонгів—ye, yu, yi..., ховаючи під знаком „y“ насправду відтінок *ü*. З дифтонга-ж \widehat{ue} дуже легко чисто фізіологічним шляхом (див. ст. 132-133) прийти чи то безпосередньо, чи припустивши проміжні стадії $\widehat{ue}—\widehat{ui}$, до монофтонга *ü*, а потім *i*. Навпаки, дуже трудно й теоретично і немає для того фактичних підстав—убачати в послідовній, як фонетичний закон проведений, зміні \bar{e} в *i* в південних українських говорах результат кількарязової аналогії одних дифтонгічних рефлексів (з \bar{e}) на другі (з \bar{e}), а далі знов таки на рефлекси з \bar{e} , як це робить К. Михальчук.

Акад. Шахматов чисто фонетичним розвитком поясняє всі численні рефлекси \bar{e} , \bar{e} , вбачаючи декілька напрямків у їх розвитку¹⁾. Не торкаючись зблизка тих генетичних зв'язків, що встановляє він поміж різними типами сьогочасних поліських дифтонгів, бо в даному разі Шахматов не йде оригінальним шляхом, а ґрунтуючись на давніших поглядах (Потебні, Житецького), вважає за основний такий фонетичний розвиток: для $\bar{e}—\widehat{ue}—\widehat{uö}—\widehat{ue}—\widehat{uy}—\widehat{ui}—\widehat{ui}$ і для $\bar{e}—\widehat{ue}—\widehat{ue}—\widehat{ui}$ ²⁾,—спинимось докладніше тільки на тих напрямках згаданого процесу, що, на думку Шахматова, привели саме до монофтонга *i*. Таких напрямків було два. Один—коли набувала переваги перша частина дифтонга. Тоді з дифтонга \widehat{ui} , завдяки асиміляції першої його частини до другої, могли появитися дальші стадії: $\widehat{ui}—\widehat{ii}$ (з утратою лабіялізації *i* в першій частині) або-ж— $\widehat{ui}—\widehat{ii}$, в якому лабіялізація спочатку зберігалася, хоч артикуляція *i* в першій частині ставала передньою³⁾. Останньою стадією в ряду цих змін в обох випадках був монофтонг *i*. Другим шляхом монофтонгізація відбувалася тоді, коли перевагу здобувала друга частина дифтонга: тоді в дифтонгах \widehat{ue} , \widehat{ue} , \widehat{uy} , \widehat{ui} перша частина робилася нескладовою і з'являлися дифтонги: \widehat{uo} , \widehat{ue} , \widehat{uy} , \widehat{ui} , а з них монофтонги *e*, *e*, *y* і *i*⁴⁾. Саме таким шляхом, треба думати, й постав монофтонг *i* тих українських говорів, що не м'якчать перед

1) Тут ближче тримаємось тих поглядів акад. Шахматова що до розвитку \bar{e} , \bar{e} , які стрічаємо в хронологічно пізніших його працях, а саме—Курсь ист. русск. яз. читан. въ Петерб. Ун-тѣ въ 1909/1910 г. Ч. II (літогр.) і „Краткій очеркъ истории малорусскаго (украинскаго) языка („Украинскій Народъ“. Т. II. Петр. 1916), хоч у деталях ці погляди й не зовсім однакові.

2) Курсь ист. рус. яз. II: 270—275.—Крат. оч. ист. укр. яз. 697—698.

3) Курсь ист. рус. яз. 272.

Пв. 277—278, 279.

ним приголосних, хоч можна було-б пояснити його і з *ai—yi—ii—ii* ¹⁾. Так само можна думати, що *й* в *е* (*ѣ*) монофтонг і міг з'явитися двома різними шляхами, а саме: 1) *ai—ai—i* і 2) *ai—ai—i*. Цей другий процес треба припускати для тих східних українських говорів, що відрізняють в вимові *nis* (з *nosъ*) і *n'is* (з *nestъ*) і де *nis* постало, мабуть, з *nuis* ²⁾.

У „Крат. оч. ист. малор. (укр.) языка“ Шахматов ніби то відміняє де-в-чому свій погляд що до походження *і*, а саме—*і*, що не м'якчить попереднього приголосного, він зводить безпосередньо до *ai*, а *і*, що м'якчить,—до *ai*, припускаючи в обох випадках ослаблення першої частини дифтонга. Але в цій статті Шахматов взагалі дуже коротко спинається на процесі розвитку і монофтонгізації дифтонгів, відзначаючи тільки протилежність цього процесу в південних і в північних українських говорах ³⁾. Вважаючи основним процесом в початковому розвитку дифтонгів розходження обох його частин, Шахматов убачає в говорах південних пізніше зближення цих частин (дифтонги *yi* та *ii*), тим часом як у північних говорах такого зближення не було ⁴⁾.

З наведеного ми бачимо, що *й* акад. Шахматов, встановлюючи різні стадії в розвитку дифтонгів, оперує більше з графічними фактами, з тими численними позначеннями дифтонгічних звуків, які ввійшли вже в оборот нашої діалектологічної літератури. Кожному такому факту він хоче знайти місце в своїй схемі, обгрунтувати його тим або іншим принципом в розвитку цілого процесу, хоч іноді за тим графічним фактом криється тільки примітивність в передачі дифтонгічної вимови або *й* просто недоладність і помилка ⁵⁾. Віддаючи належну повагу надзвичайно глибокому інтуїтивному чуттю покійного академіка, що, не вважаючи на дуже обмежені і часто всіма сторонами непевні дані, здебільшого угадує правильний шлях, ми все-ж-таки де-з-чим не можемо згодитися. Вносячи як коректив при користуванні діалектологічним матеріалом з території поліських говорів подану вище (див. розд. II) характеристику поліських дифтонгів як звуків живої мови, ми повинні визнати, що в поліських говорах загалом переважають відтінки

1) Ів. 279.

2) Ів. 281.

3) В термінології Шахматова нашому терміну „південні українські“ говори відповідають „южно-малорусские“ або „украинские“ говори, а нашому „північні українські“—„сѣверно-малорусские“.

4) „Українській Народъ въ его прошломъ и настоящемъ“. Т. II. Петр. 1916, ст. 698.

5) Пор. сказане на ст. 117 в тексті і в примітці 1. Див. ще у Шахматова про дифтонг *yu*. Курсъ ист. рус. яз. II, 273.

дифтонгів переднього ряду ¹⁾. Отже характеристичне для південних українських говорів зближення, в результаті асиміляції, як гадає Шахматов, двох частин дифтонга не тільки відоме й північним українським говорам, а становить саму істоту всіх дифтонгів, як суцільних звуків мови. Друге, з чим не можна згодитися, це з думкою про відмінне походження монофтонга *i* в тих говірках, де він м'якчить, і в тих, де він не м'якчить попереднього приголосного. Критичне користування діалектологічним матеріалом, підперте теоретичними міркуваннями, доводить, що розвиток північних дифтонгічних рефлексів *mutatis mutandis* відповідає тому шляхові фонетичного розвитку, який припускає Шахматов для тих південних говірок, котрі м'якчать приголосні перед *i*. Таким чином припускати, що в проміжній між північною та південною частинами укр. мовної території полосі цей процес відбувався якимось іншим шляхом (а саме: шляхом переходу першої частини дифтонга в нескладове *и*), навряд чи можливо. Розвиток *ѳ*, *ѳ̄* довгих сливе на всьому просторі української мовної території був єдиний у своїй основі. Що-ж до неоднаковості в вимові приголосних перед монофтонгом *i* в південних українських говорах, то думаємо, що залежить вона від різної хронології цього процесу в різних говорах. Там, де монофтонгізація відбулася давніше, там і приголосні перед *i* цілком лалаталізувались, а де силою історичних обставин вона відбулася пізніше, там приголосні зостаються ще непалаталізовані. Отже й тут не два шляхи процесу, а дві стадії того-ж самого процесу.

Так саме нам здається, що взагалі помилкою в руській лінгвістичній літературі було приймати походження монофтонга *i* з другої частини дифтонга, при чому перша ставала нескладовою ²⁾. Теоретичні підстави для такого сумніву дає нам знов таки вищенаведена характеристика дифтонгів як суцільних фонем (пор. II, а надто п.п. 1 і 5), експіраторно наголошених і в принципах акцентуації згоджених з іншими голосними фонемами, а практичні—той факт, що в говірках північних географічно сумежних із тими, де з'являється вже монофтонг *i* (або *ѳ*), відповідним до цього *i* монофтонгом звичайно буває монофтонг типу *и*, а іноді навіть вимова монофтонга *i* буває факультативна, чергуючись із вимовою *и* (напр. в південній частині Козелецького повіту — с.с. Ярославка, Стара Басань та инш.). Отже в процесі моно-

¹⁾ Ці дифтонги переднього ряду бачимо не тільки в випадках, аналогічних до наведених на ст. 128—129 в примітці, але і в усіх випадках графічного позначення дифтонгів літерами—*уэ, уе, уы, уи, уі* і т. д.—Пор. II, 2.

²⁾ Див. напр., oprіч Шахматова, ще у Соболевського („Древне-кіевскій говоръ”—Изв. Отд. рус. яз. и слов. X, кн. I, ст. 313), Розова („Значеніе грамотъ XIV и XV вѣковъ для ист. малорус. яз.“ ст. 8), Кримського (стаття „Украинскій языкъ“ в „Энцикл. Слов. бр. Гранатъ“, т. XLII, Москва 1917) та инш.

фтонгізації дифтонгічних звуків в українській мові переваги набувала завжди перша „частина“ дифтонга, а не друга. Проте не відкидаю можливості того, що в крайніх безпосередньо суміжних з білоруськими поліських говірках цей процес міг відбуватися й инакше, тоб-то перевагу могли мати елементи „-о“, „-е“ в дифтонгах „uo“, „ie“.

V.

Щоб більш-менш повно вичерпати питання і всіма сторонами з'ясувати шлях фонетичного розвитку \bar{o} , \bar{e} в головних діалектах української мови, слід ще спинитися на питанні про значіння наголосу в цьому процесі. Вище (II, п. 3) було сказано, що повні й виразні дифтонги чути тільки під наголосом, хоч згадано було випадки, коли й без наголосу можна вчути відтінки дифтонгічної вимови. Цю особливість поліських дифтонгів, їх зв'язок із наголосом, раз-у-раз відзначали дослідники та записувачі дифтонгічних говірок. Але на питання, яке логічно при цьому виникає, а саме на питання: що-ж відповідає дифтонгам наголошених складів без наголосу?—слівце ніхто з дослідників відповіді не дає¹⁾. А відповідь ця багато цікавого додає до поданої вище характеристики поліських дифтонгів з одного боку і до дуже важких висновків що до історії звуків \bar{o} , \bar{e} в українській мові приводить—з другого.

Рефлексами \bar{o} , \bar{e} довгих у складах ненаголошених, що постали чисто фонетичним шляхом, треба вважати звуки *o*, *e*. Приваємні дифтонгам наголошених складів у складах ненаголошених у середині пнів відповідають ці звуки. Так, на всьому просторі Чернігівщини вимовляють: *приклади на o: перед наголосом—dzvoníc'a, spodníc'a, rodn'á, rol'á, kostkí nom.-acc. pl.* (але *küestka nom. sing.*), *rozdvo, okno* (але *uúékna nom.-acc. pl.*), *ovés—ousá* (але *uúóusa nom.-acc. pl.*), *roučák,*

¹⁾ Надто це доводиться відзначати, в'ясняючи історію \bar{o} в поліських говорах. Над питанням про рефлексію звука \bar{o} в ненаголошених складах не тільки не спиняються Михальчук („Нар'чія...“), Соболевський („Оч. рус. діал.“), але не в'ясняє його й автор „Проби упорядкована українських говірок“ Ів. Зілинський, хоч і зазначає, що „дифтонги існують тільки в північно-українських говорах на Полісю і Підляшю і то майже виключно лише в наголошених складах“ (ст. 343). Шахматов вважає за фонетичний рефлекс \bar{o} без наголосу звук *и*, послаючись на такі підляські та поліські форми як—чорну́й, синю́й, повну́й дав. одн., пуд ворота, подаркув та инш. (Курсь ист. рус. яз. II, 268). Так саме в „Оч. рус. діалектологія“ Моск. Діал. Ком.—її сказано, що дифтонги „проносяться тільки подь удареніємъ, а безъ ударенія замѣняются простыми гласными, обыкновенно—y“ (ст. 66). Прикладів для ненаголошеного \bar{o} не наведено. Очевидно, що й тут позначився брак матеріалу, бо в працях та записах, присвячених поодиноким поліським говіркам, певної відповіді на це питання знайти раз-у-раз не можна.

vozók, mostók, doiti, poiti, poznát, spotkát', opozníc'a; після наголосу—xútor, óbod, éobot, párobok, néhod', jáhodka, lástouka, záslonka та инш. Приклади на е: перед наголосом—metlá, semjá, kamenéc'—kamenc'á, hrebenéc'—hrebenc'á, materkí *nom. pl.*, koleścé; після наголосу—kámeň, kóreň (пор. krut'ieň, jačm'ieň), pŕipečok, pópel, játer, óseň, húseň та инш. ¹⁾).

Тільки в закінченнях різних граматичних категорій з'являються замість \bar{e} звуки типу \bar{u} — \bar{u} часто навіть з відтінком дифтонгічної вимови (див. ст. 124), та в применниках і префіксах з дифтонгами наголошених складів чергують звуки „u“ без наголосу: pud póhi, popud hájem, pudtérti, pul'i klúni (pul'i з podъlě=укр. біля), kruz zém'ŭ, pruz nás (при krúz zém'ŭ, pŕuz nás) та инш. Ясно, що в усіх цих випадках звуки „u“ без наголосу постали шляхом аналогії до відповідних наголошених морфем: напр. префікс pud замість pod з'явився під впливом таких слів, як puodtirka, puodsvinok, puodl'itok, kŕúz' під впливом skrúž i т. п.

Звук u маємо ще в словах складених із словом *bōh : spasbu, pŕobu, maháibu, де -bu фонетично з -buoh, що хоч і було енклітично сполучене з попереднім словом, але зберігало побічний наголос. Що до звука u в дуже поширеному на Поліссі mat'unka, то нема певності, що тут не морфологічне з'явище.

Таким чином ми приходимо до висновку, що наголос в історії \bar{e} , \bar{e} довгих у північних українських говорах мав велику вагу ²⁾. Стари

¹⁾ Дослідження етнографічних та діалектологічних записів з Правобережної України доводить, що на всьому просторі Правобережного Полісся панує той-же самий закон. Обмежуємось шпіншом прикладів: Радомиськ. п.: пошовъ, пошли (Мат. Чубинського в „Труд. Етн.-Стат. Експ. въ Зап.-рус. край“, т. II, № 66, 86 та инш.), посла (№ 86), вечеръ, каменя (№ 90) та багато инших. Новоград-волинський п.: костокъ, жонокъ (де-кілька раз) род. мн., голлячка (ib. № 34), пошовъ, паробокъ, корця, до конля, вечеръ, конець, веселостя та инш. (№ 54). Берестейський п.: пошовъ, пошла, пойдю, камень (ib. № 11), пошовъ, пошла, конця, концемъ (№ 85) та инш. Кобринський п.: пошовъ (№ 45), пошовъ, пошли (№ 53), дойшовъ (№ 63), пошовъ, зозвала, война, поймавъ (№ 71), вартownicy, пошли, пойдю, поймалы, пудъ окномъ (№ 88) та инш. Овруцьк. пов.: добрий вечер, пошов, пошла, пошла, родню, коснички, на колочку („Етн. мат.“ В. Кравченка—„Труды О-ва изслѣдователей Волини“, т. V. Житомир, 1911, ст. 114—128—опис весілля в с. Снитечах). Житомирськ. п.: добрий-вечер, пошли, пойдю, пойдти, пошла, пошло, коснички, овса, овсом, пирожки, за дробніми сльозонькями, по поуталяра, пов-верстви, сношкі, на колочку, родня, родню, матер, батожком, кончіли та багато инш. („Етн. мат.“ В. Кравченка—„Труды О-ва изсл. Волини“, т. XII, Житомир, 1914, ст. 170—200 — опис весілля в с. Волящині). Весілля такого-ж роду фактів і з инших місцевостей на Поліссі можна знайти, окрім згаданих матеріалів Чубинського та Кравченка, ще й по инших етнографічних виданнях (напр. О. Kolberg, Wołyń. Kraków, 1907).

²⁾ До речі тут буде сказати, що цей закон відрізнення наголошених і ненаголошених складів у фонетичній історії \bar{e} , \bar{e} довгих в поліських гово-

о̄, е̄ в нових замкнених складах під наголосом дифтонгізувалися, а без наголосу залишалися короткими і зберігалися як **о, е**¹⁾. Як же відбувався цей процес у південних українських говорах? Послідовність заміни колишніх **о̄, е̄** звуком **і** незалежно від наголосу в південних говорах ясно доводить, що закону скорочення довготи без наголосу,

раку примушує нас як найрішучіше відкинути погляд проф. Ст. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера на фонетичну зміну **о̄** в **і** як на скорочення та ослаблення **о** в замкненому складі, через те що сила і увага після втрати **ъ** та **ь** звернулася до приголосного в кінці слова або склада, бо вимовити його при таких умовах було незвичною роботою (Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien. 1913, § 20, ст. 76). Не кажучи вже взагалі про штучність і надуманість такого пояснення, обминаючи й те, що воно примушує заперечувати схожість українського процесу з аналогічними процесами в мовах польській, чеській, а також сербській, як це й роблять автори згаданої граматики (ст. 77), вважаючи сумнівним саме існування дифтонгів в укр. говорах (ст. 79—80),—досить звернути увагу на те, що, прийнявши пояснення Смаль-Стоцького та Гартнера, ми абсолютно не могли-б зрозуміти, чому під наголосом, тоб-то при енергичнішій і виразнішій артикуляції, звук **о** підлягав скороченню та ослабленню в польських говорах, а без наголосу, тоб-то при слабшій артикуляції, він зберігався. Очевидно, що це неможливо, а, значить, неможна прийняти самого пояснення Смаль-Стоцького—Гартнера, а, навпаки, слід прийняти стару думку, яка, з часів Потебні міцно закоренилася в науковій літературі, а саме, що зміна **о, е** в **і** сталася як результат заміної довготи після втрати **ъ, ь** в наступному складі. Колишню-ж довготу цих **о** та **е** доводять не тільки аналогічні з'явища в інших слов'янських мовах, а перш за все існування дифтонгів і умови їхнього розвитку в польських українських говорах.

¹⁾ Можна думати, що в ненаголошених складах маємо не скорочення довготи, а що тут і не було довготи, тоб-то що північні укр. говірки раніше втратили незалежну від акценту категорію довгих голосних, ніж з'явилась довгота в **о, е** під наголосом. Підстави для такої думки ось які. Якщо заміна довгота в звуках **о** та **е** в'являлась у польських говорах і без наголосу, то після дальшого **й** скорочення можна було-б сподіватися, як рефлекса **й**, монофтонга **ш**, що ми, дійсне, й бачимо в тих випадках, коли фонетично самостійне слово з наголошеним довгим **о̄**, роблячись енклітикою, втрачає наголос, напр. в польськ. **спасібу, прѣбу, де** звук **ш** свідчить про давність монофтонгізації (пор. пізніші аналогічні випадки, приміром вирази, наведені вище на ст. 125—*po tóí búek, na túm bóci*). Коли-ж цього немає, то й теоретично легше припустити, що **о, е** без наголосу і не подовжувались у цих говірках, ніж що поробившись довгими, зараз же й поскорочувались, раніше навіть, ніж дифтонгізувалися. Так можна думати ще й тому, що пам'ятки мови доводять майже одночасне з утратою глухих подовження й дифтонгізацію попереднього **о** (маємо на увазі написи з літерою **ъ** замість **о̄**, починаючи з другої половини XII в.—див. Шахматов. Кр. оч. ист. малор. яз. 687—690). З другого боку, цю думку стверджує й паралельна з історією **о̄** історія **е̄**, а саме: **е̄** в складах наголошених цілком збіглось з давнім дифтонгом **ї** і пережило достоту ту саму історію, що й **ю**, як про це свідчать чисто всі українські говори, але в складах ненаголошених у польських говорах воно має здебільшого неоднакову з **ї** історію. Звуку **е̄** без наголосу, як ми бачили вище (див. ст. 133—139), завжди відповідає в польських говорах **е**, тим часом як звук **ю**, тоб-то давній дифтонг **їе** в багатьох польських говірках, а надто після зубних, відбивається як **і** або узьке **є** з палаталізацією попередніх приголосних. Напр. у Козелецькому повіті звичайно вимовляють: **діді, дівчата, прѣділь, тїкать, сідать, пасїка** та **яш**.

під час утрати *ъ, ъ, ь* (напівкороткого), південні говори не знали. Але єсть підстави думати, що цей закон пізніше мав силу і для цих говорів, як і для північних, тільки-ж, з'явившись у пізнішу хронологічно Добу, він призвів до інших наслідків. Підстави ці—наявність звука *і* в цілому ряді слів, де воно заміняє не *ѣ*, а звук *и*: (о)гірок, заміж, дірова, мабіть та інші. Як пояснити це з'явище?—На думку Михальчука, „явлення это представляет не что иное, какъ любопытный слѣдъ—въ области смежныхъ звуковъ—совершившагося въ этихъ говорахъ перехода ихъ первоначальнаго *у* на *о*—въ *і*, захватившаго собою изрѣдка, —подъ вліяніємъ довольно сложной комбинанці аналогій,—какъ *у* основное, такъ и *у* соответствующее ц.-сл. *ж* и *ы*“ („Къ южно-русской діалектологіи“, 18). Таким чином, Михальчук поясняє це з'явище впливом аналогії, припускаючи, що одною із стадій на фонетичному шляху від *ѣ* до *і* був звук *и*. Зміна цього *и* з часом в *і* могла вплинути на деякі слова з *и* іншого походження, що теж шляхом аналогії позаміняли *и* на *і*. Шахматов теж убачає в цих словах результат „ложной аналогії“, хоч самий процес розуміє він трохи інакше. А саме: Шахматов встановляє ще для спільної „малоруської“ доби закон монофтонгізації дифтонгів без наголосу (замість *иѣ, иѣ, іѣ* з'явивсь в ненаголошених складах *и, и, і*), але в південних українських говорах, під впливом наголошених складів з дифтонгами, монофтонги ці шляхом аналогії витіснені були дифтонгами. Під впливом *диот* замість *па дит* з'являлось *па діот*, а звідси й помилково замість *затиж* з'являлось *затиоѣж*, звідки *затиѣж* („Курсъ ист. рус. яз. II, 268). Мені здається, що в основі ця думка Михальчука й Шахматова справедлива: в наведених допіру словах *і* замість *и* становить результат „хибної аналогії“. Але в деталях пояснення, на мою думку, погодитися не можна. Монофтонга *и* як посередньої стадії в розвитку фонетичної зміни від *ѣ* до *і* в складах наголошених ні в якому разі припускати не можна. Не тільки тим, що важче було-б пояснити фонетичну зміну монофтонгічного звука з сталим артикуляційним укладом як *и*, ніж еволюцію дифтонгічного звука з характеристичною для нього зміністю артикуляції, а значить, і більшою залежністю від околичних умов; не тільки тим, що зміна монофтонга *и* була-б незрозуміла, коли-б результатом її постав звук *і* переднього ряду (отже довелось-б говорити не про монофтонг *и* як посередню стадію, а про *и*), а ще й тому, що тоді-б ми взагалі мали право сподіватися зміни всякого *и* в аналогічних умовах на *і*. Не тільки теоретично припущені *нуж, кунь, нуч* і т. ін. замінялись на *ніж, кінь, ніч*, а й *дуб, зуб, голуб* повинні були-б позамінюватись на *діб, зіб, голіб* і т. п.,

чого напряду немає. Отже ясно, що припущення звука *ш*, як одної з проміжних стадій у фонетичній зміні \bar{e} в \bar{i} під наголосом, треба рішуче відкинути. Але цей монофтонг *ш* без сумніву мав своє певне місце в згаданому процесі. А саме: відповідно до дифтонгів складів наголошених він з'являвся, як слушно гадає Шахматов, у складах ненаголошених ¹⁾,—але-ж тільки в південних укр. говорах. Що до самого процесу, то мені здається, що простіше буде уявляти його собі так: не дифтонги, раз уже монофтонгізувавшись без наголосу, знову відновлялись під впливом наголошених складів, а монофтонг *ш* ненаголошених складів витіснений був новим монофтонгом *і*, що з'явився вже фонетично під наголосом. Чергування споріднених морфем з *ш* і з *і*, навіть у тих самих словах, викликало чинність аналогії або морфологічної асиміляції і прирівнення, а тому і в ненаголошені склади проточувався монофтонг *і*, витісняючи *ш*: *жінка*, *кістка*, *підем*, *віз* викликали форми—*жінкі*, *кісткі*, *піду*, *візок* замість *жункі*, *кусткі*, *пуйду*, *вузк* та инш. Звідси й помилкові заміни: *заміж*, *(о)гірок* замість *замуж*, *(о)гурок* (в останньому слові до аналогії спричинився ще й суфікс—*жк*, що ставив його в близький зв'язок з такими словами, як *муток*, *вузок*). У поліських говорах, де *о* без наголосу не дифтонгізувалося, а збереглося як *о*, залишились старі форми: *замуж*, *мабуть*, *гурок*, *дуброва* та инш ²⁾.

Таким чином ми приходимо до важного висновку про те, що історія звуків \bar{e} , \bar{o} довгих у північних і в південних українських говорах значно різнилася. Головна відмінність поміж ними була в тому, що південні говори довше зберігали незалежну від наголосу довготу голосних звуків, тим часом як поліські говори поскорочували всі довготи без наголосу. Докладніше дослідження та вивчення цього процесу привело-б нас ще до багатьох нових висновків, бо наслідки його для історії української мови були незліченні, але в цій статті, що ставить собі завданням тісніше накреслити тільки фонетичний бік згаданого

¹⁾ Пор. для прикладу теперішні поліські: *спасибу*, *пробу*, *магайбу*, де маємо давню монофтонгізацію дифтонга в слабо акцентованому через енклітичність слові. Що до самої можливості такого паралельного існування, то слід відзначити, що в монофтонгічних говорах на півдні Козелецького повіту звукам \bar{i} — \bar{i} в наголошених складах часто відповідають звуки „ш“ в ненаголошених, розуміється, тільки в згаданих вище (ст. 124 і 139) категоріях випадків, звичайно в префіксах: *řidavřnok*, *řidřirka*, але *řudřoda*. В „Очеркѣ рус. діалектологін“ Дурново, Соколова і Ушакова відзначено, що такі говори єсть на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині—ст. 69.

²⁾ Пор. з цим ще й такі пізніші впливи аналогії, як—*кістк*, *жінбчий*, де *і* з'явилось не фонетичним шляхом, а перенесене з слів—*кістка*, *жінка*. В поліських говорах і в цих словах зберігається *о*: *костак*, *жонбчий*.

процесу на підставі безпосередніх спостережень над поліськими дифтонгами, інших питань, зв'язаних з історією \bar{e} , \bar{e} довгих, не торкатимеся, залишаючи їх до слухнішого часу.

Зрозуміємо все вище наведене в таких головних висновках:

1. Фонетичне дослідження поліських дифтонгів, як звуків живої мови, доводить, що в їх характеристиці в попередній літературі було багато помилкового, що самий процес їх фонетичного розвитку збудований був головним чином на підставі графічних знаків, вживаних для передачі різних відтінків дифтонгічної вимови, а не на дослідженні дифтонгів, як звуків живої мови.

2. Безпосередні спостереження над поліськими дифтонгами доводять, що з психо-фонетичного погляду вони становлять судільні фонемні, хоч і з змінною, але більш-менш однастайною, артикуляцією, що виразно виявляється тільки під наголосом; вони мають більш-менш однакову з іншими голосними довготу і не рівняються від них у принципах акцентуації. Проте, від говірки до говірки і залежно від різних фонетичних умов у дифтонгічній вимові можна спостерегти значні хитання.

3. Дослідження поліських дифтонгів приводить до думки, що головною особливістю в розвитку звука \bar{e} в укр. мові, особливістю, що призвела до виняткового з фонетичного погляду результату — монофтонга \bar{e} , було те, що артикуляція дифтонга \bar{e} набула переднього характеру — \bar{e} — \bar{e} . З цих дифтонгічних відтінків чисто фонетичним шляхом постали всякі інші передні відтінки дифтонгічної вимови (\bar{e} — \bar{e} ...) і остання стадія — монофтонг \bar{e} .

4. Процес фонетичного розвитку звуків \bar{e} , \bar{e} довгих під наголосом в основі своїй був єдиний сливе на всьому просторі укр. мовної території. В змінній передній артикуляції дифтонга переваги набували відтінки \bar{e} — першої „частини“ дифтонга. Монофтонг \bar{e} постав безпосередньо з монофтонга типу „ \bar{e} “ після делябілізації останнього.

5. У складах ненаголошених розвиток \bar{e} , \bar{e} в південних і в північних українських говорах йшов різними шляхами, бо поліські говори в добу дифтонгізації \bar{e} , \bar{e} зберігали довготу тільки під наголосом; тимто без наголосу залишилися в них старі e , e в нових закритих складах незмінні. Дифтонгічні-ж рефлексі або різні відтінки „ \bar{e} “ замість e , e без наголосу в поліських говорах пояснюються впливами аналогії.

6. В південних українських говорах монофтонг *і* з'явився під наголосом, що-ж до ненаголошених складів, то єсть підстави думати, що в них ще в ранішу добу язикової історії відповідно до дифтонгів наголошених складів з'являвся монофтонг *и*, але пізніше шляхом аналогії, а саме під впливом наголошених морфем з *і* в різних формах тих же самих або близьких морфологічно слів, цей монофтонг *и* був витіснений звуком *і*. Звук *і* замість *и* в словах *заміж*, *(о)гірок*, *діброва* та инш. доводиться пояснити хибною аналогією, що з'явилася результатом допіру згаданого процесу—заміни звука *и* звуком *і* в складах ненаголошених.

Всеволод Ганцов.

З друкарських причин, а саме за браком відповідних шрифтів і знаків, в тексті цієї статті пропущено знак 8 на ст. 121—початок 13-го рядка—і на ст. 122 в 3-му рядку примітки 2.—В тій-же самій примітці—14-ий рядок від низу—сербський наголос " передано двома крапками ѿје.—Дрібніші помилки, як то неакуратність в приставних значках, що подекуди позсувалися з місця, недодержання шрифтів, то що, залежали від тієї-ж причини.

Хафиз (бл. 1300 - 1389).

I.

Хафиз—поет троянд та соловейків у Шіразі. Життєписних звісток про нього—обмаль.

Хафиз, або ж Гафиз¹⁾—славний і мабуть чи не найславніший перський суфійський поет-лірик (бл. 1300-1389), що Г'ете через свій *Westöstlicher Diwan* широко спопуляризував його в європейському письменстві. І народивсь, і жив, і помер Хафиз у південній Персії, в рідному місті славного Са'дія, в Шіразі,—місті, яке за молодечих поетових років перебувало під владою монголів, або, точніш, їхніх намісників-інджуїдів (безперечних персів, як бачиться)²⁾, а за підстарюватих поетових літ дісталось воно (1353) од ослаблених персів-інджуїдів під владу другої південно-перської династії—мозафферидів (1314-1393). Поет—геть увесь ізв'язаний із Шіразом, та й він надто рідко кидав своє місто, що в його поезії малюється наче рай на землі: скрізь рожеві квітники; скрізь співають соловейки; річка Рокнабад із своїми надбережними краєвидами—сама принада-втіха; повітря—спілюще; все кличе людину до насолоди, а надто серед весняного розцвіту. І серед того шіразького раю почуває себе невилучним членом він сам, солодкий співець того раю Хафиз, „любий серцям значних людей і славнозвісний серед простого люду“, „мербул-идил-и хевас о мешһур-и евам“, як висловлюється він про себе в одному четверостишші (№ 663).

Поетове ім'я було, на правду, не Хафиз, а Шемседдін Мохеммед³⁾, або з первопочатку попросту Мохеммед, бо й ім'я „Шемс-ед-дін“ (= „сонце

¹⁾ Така літера *z*, що пишеться в початку цього слова, вимовляється в арабській мові близько до нашого *x*, а в перських устах звучить як чисте *h*. Ниче побачимо, що слово „хафиз“ є арабське.

²⁾ Династії інджуїдів орієнталісти звичайно звать монголами (Hammer-Purgstall: „Geschichte der Uchane“, т. II, Дарштадт 1843, ст. 334-335; т. I, ст. 3; Авг. Мюллер: „История ислама“, т. III, СПб. 1896, ст. 286; П. Горн у „Grundriss der iranischen Philologie“, Страсб., т. II, 1904, ст. 575). Та не можна не рахуватися з виразною вказівкою прим. шіразької „Історії мозафферидів“ XIV-XV в., вставленої в „Таріхі Гозіде“ (факсимільно вид. Ед. Браун 1910), де подано (л. 622), що інджуїди—це стародавній арабо-перський рід, нащадки відомого перського поета Абдаллаха Еусарія (1006-1088).

³⁾ В одному з четверостишшів (№ 663) Хафиз дає своєму йменню дозволону варіацію: „Ахмед“.

віри“) це є лиш пізніша почесна назва, що здобув її Хафиз уже за достиглих років, як був з нього поважний суфійський шейх. А провання „Хафиз“, яке густо-часто носять і чимало інших перських і взагалі мусульманських письменників, визнача „охоронець“; так величають людей, котрі знають цілісний Коран на-пам'ять, иноді навіть не розбираючи арабського текста (на сході, при системі школярського задовбування, це явище не нечасте). А вже ж наш поет знав Коран не попросту на-пам'ять, ба й тямив його витолковувати, бо—це видно навіть із віршів—завчив арабську філологію ґрунтовно; декотрі поезії він так і писав арабською мовою, не перською. Та здається, що й освіту він будь-що-будь здобув не аби-яку, хоч навряд-чи був він роду високого та значного, наскільки ми маємо про це даніх¹⁾.

З точністю ми не знаємо року, коли Хафиз народивсь на світ.

Як перешли його літа дитячі та парубочі? Чи з парубочих літ узяв він писати свої еротичні та бакхічні „газели“, що заробили йому ще одне провання: „Шекярлеб“, тобто „Сахароустий“? Нічогосінько про це наші скупі джерела нам не кажуть, і ми можемо хіба здогадуватися, що людина, яка потім тямил з непідробленою, так і скажемо „Хафизовою“ правдивістю висловити і лагідний любовний ліризм і блискучу гедоніку в своїх писаннях, повинна була сама колись особисто перебути хоч би почасти все те, про що з картинною вимовністю тямил писати, і що—очевидячки—молоді Хафизові літа зовсім не були святі, а були як-найлюдськіші, з людськими парубочими гріхами-провинами та поривами. Хочеться через те вірити навіть пізньому анекдотові, який заховавсь на Кавказі,—анекдотові, що Хафиз за хлоп'ячих літ мав служити за парубчака-побігуна в пекаря²⁾, себто серед обстанови свіцької, з як не можна більше свіцькими інтересами та спокусами. Коли наш здогад про свіцьку Хафизову юність правдивий, то не важко буде зміркувати, що, коли потім Хафиз оддавсь суфійському містицизму і аскетизму та й писав алегоричні вірші в термінах еротичних та коли він у містичному дусі Сенаїя та інших суфійсько-дервішських шейхів оспівував почуттєвими образами любов до Божества і оп'янінне благодаттю божественною, то черпая художні образи та яркії барви міг він із таких вражіннів, які сам дійсно був колись пережив. Лиш тому могли його поезії вийти такими реальними.

¹⁾ Міні зовсім не ясні тії підстави, що через них Вільберфорс-Клерк, у передмові до свого перекладу Хафизового „Дивану“ (т. I, Калькута 1891, ст. XXIII), зваживсь через лад категорично сказати за Хафиза: „He was of good family, of excellent education, and skilled in jurisprudence“ (останнє — правда).

²⁾ Див. передмову до Гаммерового перекладу, т. I (1812, ст. XI). Цю звістку переказав Гаммерові (1812) якийсь др Козмелі (видко, грек), що чув її од персів мабуть чи не в Тіфлісі.

З одного Хафизового вірша (№ 383) ми виразно знаємо, що іще 1326 року не був з нього суфійський послушник¹⁾. Може бути, ще за 1330-их років провадив він життя цілком свіцьке?

На жаль, здогади наші так і залишаються, поки що, здогадами. Звістки про життя цього співця-гедоніка ззагалі дуже не ясні. Головні його біографи писали тоді, як уже літ сто збігло після поетової смерті, а саме Джамій (1478), Довлет-шах (бл. 1487) та їхній молодший сучасник Хондемір. З-поміж них Джамій, спеціаліст для історії суфіїв, просто заявля, що він не віда, чийм послушником був Хафиз, отже й до якого дервішського ордену він належав;—отакі бідні були вже й за Джамієвих часів біографічні звістки за Хафиза! А те, що подає найдокладніший із-поміж Хафизових біографів Довлет-шах, з-по-за накопичених розволіклих пишнобудючих висловів нужденно зводиться до того, що, мовляли, Хафиз жив собі тихенько й небагато, по дервішському, —або, як каже Довлет-шах: з доброї своєї волі годувався в рідному Шіразі шматком черствого хліба. І не можна вяснити, чи про старече Хафизове життя кажуть біографи, малюючи Хафиза як убогого дервіша-аскета, чи може вони мають на думці і ранні, юно-парубочі літа його²⁾. Знов же й самі поезії, які дали славу Хафизові і які він міг складати за будь-яких, дуже неоднакових, періодів свого життя, всі вони поспіль—еротичного характеру, і встановлювати на підставі їхнього тону поетові літа, себто й його життєпис—це буде завдання аж надто невдячне. Тільки в тих віршах, де Хафиз улається до відомих, засвідчених історичних осіб, він через те саме дає нам деякі виразні біографічні дати про себе. При тому треба, звичайно, з безпощадною критикою ставитися до відповідних пояснень пізніх коментаторів, особливо ж турка Судія XVI в., що своїм монструозним історичним нецтвом у-край заплутав Хафизову біографію.

II.

Шіраз за Хафизових молодечих літ, описаний у подорожі араба ибн-Батуті (1327 та 1347). Тодішня шіразька династія монгольських намісників-інджуїдів (до 1353). Як ставилися інджуїди до Хафиза?

Зріс Хафиз під тую епоху, коли монгольська держава гулагідів, нащадків Джингіз-хана, вже потроху були розпалася, і, хоч верховно скрізь павували ще монголи, та намісники ставали самостійними.

¹⁾ Поезія № 383 („Чиль саль рефт о біш, ки ін лаф мі-зенем“), де сказано, що більше тому, ніж сорок літ, автор став за послушника суфійському старцеві, адресується до везіра Тураншаха. Цей Тураншах зробився везіром допіро 1366 року (диви додаток до „Таріхи Гозіде“, вид. Бравн 1910, л. 707), а вмер 1385 року (це видко з Хафизового „кит'е“ № 602) Виходить, що Хафиз покинув свіцьке життя між 1326—1345 р.

²⁾ Думку неорієнталістів (стаких як німець-романтик А. Давмер 1846, що за ним пішов слідком росіянин Фет), ніби Хафиз жив ціле своє життя як побожний аскет, а на старости літ одразу розгулявся та й кинувся в гедоніку, піддавшись якийсь припадній спокусі,—до дилетантську думку навряд чи зугарен піддержати будь-який орієнталіст.

В Шіразі та в інших містах Фарса закріпився був на якийсь час (на всеньку 1-шу половину XIV в.) рід Інджу. Слово „інджу“ визначає „управитель володаревих маєтків“. Таке прізвище здобув Махмуд, що гулагіди поставили його на намісника в Шіразі, а він заснував тут самостійну династію, яка перебула в Шіразі аж до 1353 року. Як бачиться, Інджу був сам не монгол, а дуже культурний перс, нащадок доброго арабо-перського рода, з літературними перськими традиціями¹⁾. І всенька його династія визначалася своїм меценатським напрямом, гуртуючи круг свого князівського Двору літературне коло з перських та персько-арабських письменників, — звичайно, що й поетів у тому числі. В династії інджуїдів було всього четверко володарів:

Махмуд-шах Інджу	бл. 1318-1334 (= бл. 717-734)
Гіаседдін Кей-хосров	1334-1337 (= 735-738)
Мас'уд-шах	1337-1339 (= 738-740)
Абу-Ісхак	1341-1353 (= 742-754) ²⁾ .

Найстаріші джерела для історії інджуїдів — такі:

а) подорожній ібн-Батута (1327 та 1347), т. II, паризьке вид. 1854, ст. 63-72; т. IV (1858), ст. 310-311.

б) „Шіраз-наме“ = Історія Шіраза, що її довів до 1343 (= 744) року Ахмед-Зеркуб Мо'ін Шіразький, част. I (Див. у Ріє опис перс. рукописів Британ. Муз., т. I, 1879, ст. 204-205; і т. II, 1881, ст. 867 про Гіаседдіна Кей-хосрова 1334-1337 р.);

в) Мо'інеддін Йездський: барвиста Історія мозафферидів до 1366 = 767 р. (див. у Ріє, опис перс. рукоп. Брит. Муз. т. I, ст. 168-169), що її спростив та доповнив 1420 (823) року Махмуд Кінії, а вставлено її в той спис XV віку „Таріх и Гозідé“, якого факсимільно видав Едв. Бравн (Лейд. 1910, ст. 613-755) в Gibb Memorial series³⁾.

Частіш одначе притягаються до справи пізніші історики: Абдеррезак Самаркандський 1470 р., т. I, та Мірхонд (пом. 1498), тт. V—VI⁴⁾. Десь певне, на них збудував В. Бартольд свою замітку про інджуїдів у додатку до перекладу „Мусульманських династій“ Стенлі-Лен-Пуля (Спб. 1899, ст. 301). В тій замітці В. Бартольд проминув Гіаседдіна Кей-хосрова.

¹⁾ Див. вище, ст. 1, виноску 2.

²⁾ Політично-адміністративну владу, як буде видно з дальшого, мав Абу-Ісхак іще й за батькового життя.

³⁾ Що до прізвища „Кінії“, то воно в рукопису, через брак діакритичних точок, не читається виразно. Я ставлю під першим „маркизом“ дві точки, а над другим — одну точку, то тоді виходить „Кінії“, — прізвище, яке справді було відоме в Шіразі XIV-XV в. серед учених людей (див. у тій самій „Історії мозафферидів“ л. 703). Зовсім по інакшому був порозоставляв діакритичні точки Ріє (опис перс. рук. Брит. Муз. I, 1879, ст. 82) і читав „Kutbi“ (в кожному разі варто було б читати тоді „Kutubi“, а не „Kutbi“), і за ним пішов видавець Едв. Бравн (вквоч. перекл., Лейд. 1913, ст. 151). Не завадить зазначити, що можна було б обмежившись на двох діакритичних точках, іще читати: „Кобії“, тобто „кумський“.

⁴⁾ Про цих двох див. „Історію Персів“, т. III (М. 1917), ст. 61 та ст. 67.

З поміж інджуїдських володарів виразно згадуються в Хафизових поезіях, уславлені під своїми точними йменнями—Мас'уд-шах (1337-1339) та, дуже рясно, Абу-Ісхак (1341-1353) ¹⁾. Ім'я найпершого інджуїда, Махмуда-шаха, як неминучого об'єкта для похвал, ми в Хафиза виразно не знаходимо; можна б гадати, що поета тоді (бл. 1318-1334) ще й не допущено було до двірського кола: не досить іще, мовляли, він уславився, не належну ще склали ціну молодому його таланові. Тільки ж і цього не можна твердити категорично: бо в газель (№ 406 : 8), де ніби міститься, через гру словами, штучненький натяк і на Махмуда Інджу. А вже ж у № 279 : 22, у касиді, заадресованій до Абу-Ісхака, згадується Абу-Ісхаків батько, тобто Махмуд-шах, наче б то як живий іще. Виходить, що касиду свою звернув Хафиз до Абу-Ісхака ще перед його остаточним запануванням на престолі, вдався до нього попросту як до молодого княжича, що очевидячки уже й тоді мав у руках губернаторську силу; отже ж добрі стосунки з інджуїдським двором міг Хафиз мати уже й за найпершого володаря інджуїдської династії.

Відомий подорожній-марокканець ибн-Батута переїхавсь по інджуїдських володіннях 1327 року, коли наш Хафиз мав літ під трицятю і коли, виходить, талан його повинен був уже сформуватися ²⁾. Про самого Хафиза ибн-Батута, що правда, нічого не згадує в своїй подорожі. Він знає в Шіразі хогнау шейха-Са'дія, атестує небіжчика Са'дія як визначного перського поета, а про живого Хафиза нічого не каже. Та в ибн-Батути настільки цікавий опис інджуїдських володіннів, де проживав поет і де виспів його талан, що не завадить зробити з ибн-Батутиної подорожі де-котрі виписки:

„Місто Шіраз—каже ибн-Батута, вперше приїхавши туди 1327 р.³⁾—збудувалося ґрунтовно та й розкинулося на значній простороні. Це—місто славнозвісне, що має велику вагу поміж іншими містами на світі. В Шіразі є багато гарних садів та річок, які виходять ген далеко по-за міські межі. Є там чудові базари, видатні вулиці, густо залюднені квартали з не-аби-якими будинками. Впорядковано Шіраз—на прочуд. Люди, що ведуть те чи інше певне ремесло, мають у Шіразі свої окремі базари, де не сидять у суміш з інакшими ремісниками. У шіразців вродливі облччя, і вони чистенько вдягаються. По цілому сході нема міста, яке своїми гарними торговими вулицями, пригородними садами („бостанами“), річками і людською вродою настільки наближалось б до Дамаска, як Шіраз.

¹⁾ Інджуїдові Мас'удові-шахові присвячено кит'е № 592, а Абу-Ісхаківі—газелі № 174 й № 279 та кит'е № 579. Але окрім того, безперечно, до Абу-Ісхака звернуто скількись таких газелів, де володаря не названо на власне його ймення. Могли де-котрі газелі, присвячені Абу-Ісхаківі, й загубитися, бо редагувався Хафизів „діван“ на цівстолітті пізніш.

²⁾ Потім, двацятьма роками пізніш, ибн-Батута ще раз, ідучи вже з Індії, звернув до м. Шіраза, і це він теж зазначає, дописуючи додаткові уваги до тих своїх записок, які торкаються першого ибн-Батутиного перебування в Шіразі 1327 р.

³⁾ Ми користуємося тим чотирохтомовим виданням ибн-Батути, яке дали Дефремері та Санґвінетті, — див. т. II, Пар. 1854, ст. 52.

„Місто розкинулося на рівнині. Його з усіх боків обгортають плодові сади („бостани“), а перерізають його п'ятеро річок, що поміж ними одна має назву „Рокнабад“. Вода Рокнабадська—добра на смак, сильно холодна влітку, тепла взимку. Розпочинається річка Рокнабад з джерела, що вибіга з підніжжя однієї сусідньої гори, яка зветься „Мала кріпость“ (Колей'е).

„Найголовніший мечет у Шіразі зветься „Старий мечет“—„ель-Месджид ель-Етік“. Своєю площею він належить до як-найбільших мечетів, а своєю будовою—до як-найгарніших. Подвір'я його просторе, і всеньке забруковане мармуром. Як настає літня спека, те мармурове подвір'я обмивають водою що-ночі. Кожного вечора туди сходяться найпочесніші міщани та й одбувають молитву, яку годиться чинити перед заходом сонця і з надходом ночі. На північному боці того мечету є брама, яка має назву: „Брама Хасанова“¹⁾. Виходить вона на „Базар для садовини“,—один з найчудовіших базарів на світі. Я просто скажу: він переважає собою дамаський „Базар коло поштової брами“.

„(ст. 54). Шіразці—люди добрячі, побожні, з чистими звичаями, а надто жіноцтво. Шіразькі жінки носять пантуфлі, а як куди виходять, то оповиваються запонами та затуляють обличчя серпанком, і нічого в них не видко з надвору²⁾. Вони люблять подавати милостину та чинити добрі діла. Варто зазначити, що понеділками, четвергами та п'ятницями тутешнє жіноцтво сходиться слухати проповідників у великому мечетові. Іноді їх збирається і тисяча, і дві тисячі. В руках вони держать віяла, і, щоб прохолодити себе од сильної спеки, вони обмахуються ними. В ніякісінькому іншому місті я ще не бачив такого великого гурту жіноцтва....

Далі ібн-Батута, наочними прикладами, доводить, що шіразці раз-у-раз держать себе не шіїтами, а добрими соннітами, приваймі їхні шановні духовні представники³⁾, і що не так тому давно, як спробував був верховний монгольський володар Мохеммед Хода-бенде (Олзайту, 1304-1316) запровадити в Шіразі шіїтство, то шіразькі шейхи поставилися до тієї спроби дуже неприхильно, а надто шіразький кадий Медждеддін Ісмаїл (пом. 1355), син Мохеммеда, внук Ходадада, особа, що її надзвичайно поважали всі шіразці⁴⁾, в тому числі й сам султан Абу-Ісхак Інджу (1341—

1) Мабуть, на честь шіїтського імама Хасана, старшого Алієвого сина.

2) Ці слова стосуються тільки до жіноцтва перського, бо про шіразьких туркенів каже ібн-Батута (т. II, ст. 66), що в них звичай—не закривати своїх обличчій: „фа інна 'адата нисан ль-Атракі, алля йогаттіна воджуна-нонна“.

3) Ог і поет-Са'дїй XIII в., не менше славний, ніж у XIV віці Хафиз, був сонніт, а не шіїт (див. мою „Історію Персії“, т. III, 1917, ст. 392). Тільки ж низче ми виразно побачимо, що з Хафиза був шіїт. І взагалі, вважати чисто-всіх шіразців XIV в. за суцільний соннітський гурт, ворожий для шіїтства, не доводиться ніяк.

4) Хафиз теж дуже шанував кадия Медждеддіна Ісмаїла; пор. його „кит'ат“ під № 579 та під № 604 (про смерть кадиеву); в вид. Розенцвейга-Шванна т. III, ст. 212, та т. III, ст. 292. Взагалі в Хафиза особисті шіїтські симпатії цілком мирлися з прихильністю до окремих соннітів, навіть ворожих проти шіїтства. Прим. шіразець-філософ Азодеддін Іджій титулується в шіїта-Хафиза (№ 579): „цар царів мудрости“, а нам відомо, що той Іджій був антишійтським полемістом (див. у Ріє, опис. перс. рукописей. Брит. Музею, т. II, 1881, ст. 435).

1858) ¹⁾ Ибн-Батута дає далі характеристику султанові,—отому, як нам відомо, Халфизовому покровителю. Крізь пишні хвали висвічує чимало дечого й такого, що ніби й не йде володареві на честь.

.....(ст. 63). Султаном Шіраза, як я туди приїхав, був достойний володар Абу-Ісхак син Махмуда-шаха ²⁾. Батько назвав його „Абу-Ісхаком“ на честь святому шейхові Абу-Ісхакові Казерунському. Він—один в найкращих, яких я бачив, султанів: і своїм зовнішнім виглядом, і своєю поведінкою,—людина благородної душі і прекрасних порівів. Він не гордий, тимчасом як його могутність—велика, царство—чимале, військо—по-над 50.000 душ люду. Військо—частина з турків, частина з персів. Найближча й найтісніша підпора султана Абу-Ісхака—люди з Іспагану. На шіразців він не вірить, він не бере їх до себе на службу і не наближає їх до себе. Нікому з них він не дозволя носити зброю, бо з них люди відважні, неприборкані і аж надто сміливі супроти своїх володарів. У кого з них ізнайдеться в руках зброя, того карають. Бачив я, одного разу, як джандари, себто поліціанти, захопивши якогось чоловіка верівкою за шию, волокли його до свого начальника-хакима.—„Що воно за знак?“ спитався я, та й почув відповідь, що в ночі його застукано з луком у руці. Одно слово, султан утісняє шіразців та й дає перевагу іспаганцям, бо шіразців боїться.....

Утиски чинилися над шіразцями і в сфері грошових справ. Тільки ж у цьому ділі Абу-Ісхак-Інджу, як видно з ибн-Батути, мав непоганих попередників, принаймні під час династичного *interim*, коли його батька Махмуда-Інджу змістив був монгольський уповноважений:

„(ст. 65). Шіраз—одно з найдохідніших міст на світі. Хаджджі Кивамеддін-тамгаджи, головний завідувач податкових оплат ³⁾, оповідав міні, що перед Абу-Ісхаком намісник монгольського верховного хана стягав із Шіраза по 10.000 срібних дінарів щоденно. Коли перекласти ці гроші на нашу золоту магрибську рахубу, то вийде 2.500 золотих дінарів.....

¹⁾ Ибн-Батута каже про себе, що, аби мати щастя іще раз лицезріти святого Междеддіна, він за двацятьєро літ (1347 року) знов зайшов до Шіраза, і тоді йому довелося бачити, як сидів перед шейхом у шанобливій позі султан-інджуїд Абу-Ісхак. Див. т. II (1854), ст. 62; та й т. IV (1858), ст. 311-312.

²⁾ У ибн-Батути: „син Мохеммеда-шаха“; та певне, що треба читати: „Махмуда-шаха“ (В Кінієвому додатку до „Таріхї Гозїде“ теж у ряди-годи цее ім'я „Махмуд-шах“ замінюється ім'ям „Мохеммед-шах“; див. факсим. вид. Ед. Бравна 1910, л. 622). Підкреслити тут треба, що отого 1327 року, коли ибн-Батута вперше завітав до Шіраза, Махмуд-шах іще був живий (пом. 1334 р.); але, очевиднож, фактично держав шіразьку владу в своїх руках Абу-Ісхак, якого ибн-Батута й титулує „султан“. Цей самий факт Абу-Ісхакової влади 1327 року випливає і з того, що пише ибн-Батута вже в 1347 році, себто двацятьма роками пізніш, уже як завітав він до Шіраза вдруге: „Ми прибули в Шіраз (748=1347 р.) і довідалися, що шіразький султан Абу-Ісхак іще панує тут, а так само шейх Междеддін іще живий, тільки що вже темний на очі“ (т. IV, 1858, ст. 311-312). Ясно, що ибн-Батута рівняє тут становище 1347 р. з тим, яке фактично було двацять тому літ.

³⁾ Цей тамгаджи (по арабськи „сакхіб чіяр“, себ-то монетний пробірщик) Хаджджі Кивамеддін (пом. у серпні 1363 р.) був пізніш, уже як не стало інджуїдської влади в Шіразі, везіром у новій шіразької династії мозафферидів, а саме в шаха-Шоджаї, і Халфиз часто виславля Кивамеддіна як свого вельможного покровителя.

.....(ст. 71). Султан Абу-Ісхак задумав був збудувати палати з терасою, такою як у хосроїв, та й загадав шірацям, щоб вони заходилися копати фундамент. Кожен узявся до роботи. Всі ремісничі цехи ішли на-взаводи один перед одним у справі, і бажання переважити інших дійшло до того, що люди для перегягання землі робили шкурятні коші, оббиті золотканим шовком. Такі самі розкішні робилися попони для в'ючаків та навішувані на них торби-бесаги. Деякі шіраці казали зроби́ти собі для праці срібні лопати, уряджували ілюмінацію з восковими свічками, вдягали копаючи землю найкращі свої вбрання, підперізувалися шовковими хвартухами. Султан додивлявся до їхніх робіт з одного дозорного місця. Міні довелося бачити це будовання тоді, як воно вже звелось по-над землю, так, локіт на трое. Відколи закладено було фундаменти, для міщан скасовано було будівельну повинність, і з'явилися найняті робочі люди, цілними тисячами. Чув я од міського правителя, що більшість міських податків іде на цю будову.....

Деяку науку можна витягти й з того, що оповідає ибн-Батута про релігійний настрій у Шіразі за молодих Хафизових літ:

....., (ст. 77). Кажучи про позначні пам'ятники в Шіразі, треба згадати священну гробницю Ахмеда ибн-Муси, п'ятого на шадха Алія, нехай буде над ним ласка Господня. Ця могила має високу шану в шіраців, і в ній вони добачають своє благословення, од її благодати сподіваються милостей Господніх¹⁾. Таш-хатуна, мати пануючого султана Абу-Ісхака, вибудувала коло святої гробниці велику школу-медресе та обитель, де подорожні знаходять чим підживитися. Коло усипальниці раз-у-раз голосно читають Коран тямучі коранські читачі, та й звичайно що-понеділка приходять сюди в-вечері сама хатуна. На такий вечір збираються сюди кадії, законознавці-богослови, та нащадки давньо-ісламських значних родів—„шеріфи“. Отих остатніх е в Шіразі більше, ніж десь на світі. Чув я од свідків, гідних віри, що шеріфи у Шіразі, котрі здобувають платню, знайдеться по-над 1400 душ, дорослих і малолітніх; їхній „накіб“ (представник)—Азод-ед-дін Хосейній. Згуртувавшись коло священної гробниці та порозподілявши поміж собою листи з Корану, всі ті люди перечитують тут божу книгу аж до кінця, і поміж ними визначаються прегарні голоси читальників-професіоналів. Далі одбувається трапеза, подають страву, садовину, солодке („хельва“), а тоді, як люди поїдять, бува проповідь. І це все одбувається в часі між південною молитвою та вечірньою. Хатуна тим часом міститься в окремій горішній світлиці, що її загратовані вікна виходять в мечет. На-прикінці, коло гробничних дверей, наче коло брами царських палат, б'ють в барабани, грають на сопілках, сурмлять у сурми.

....., (ст. 84). Є в Шіразі низка інших гробниць, і всі вони—в середній місця, так само як і більшість могил самих міщан. Коли шіразцеві-хазаяінові помре син або дружина, хазаяіна улаштовує для вмерлого усипальницю („турбе“) в одній з хат свого дому та й хова його там. Він застеляє тую кімнату матами та килимами, і ставить багацько

¹⁾ Можна бути певному, що наявність такої могили в Шіразі завжди повинна була допомагати тому, щоб серед шіраців, навіть коли вони вважали себе за добрих соннітів, держалися широкі шітські симпатії.

свічок коло голови та ніг небіжчиквих, і пророблює з тієї кімнати двері на вулицю та вікно з залізними ґратками. На такі двері заходять до небіжчика читальники Корану та й читають святу книгу гарними голосами. В цілому всесвітті нема людей, щоб вони читали Коран кращими співучими голосами, ніж шіразці. Після похорону сім'яни дбають про успішальницю, застеляють її килимами, засвітжують у ній лампади: небіжчик наче й не перестає жити з ними. Міні переказували, що для вмерлого готують і далі його щоденну пайку їжі та й роздають убогим на помин його душі.

Про те, як ставляться шіразці до Корану, іде й далі мова у *ибн-Батуті*:

„(ст. 85). Довелося міні якось перейти одним з базарів міста Шіраза, та й углядив я там мечет, чепуренько збудований, гарненько застеляний килимами. В нім було багацько списків Корану в шовкових шабатурках, і складено їх було на окремому кріслі. На північному боці мечета побачив я келю з заґратованим вікном, що дивилося на базар. Там стояв шейх, прекрасний на постать, у гарній одежині. Перед ним лежав рукопис Корану, а він його читав. Я вклонився шейхові та й підсів до нього. Він узяв мене розпитувати, чого я приїхав до Шіразу. Я все йому одповістив і, з свого боку, теж запитався, що то за мечет. Як виявилось, заснував його він сам і надіслав туди багаті вклади на читальників Корану та на інших людей, а келю, що я туди до нього зайшов на розмову, знаходиться на тому місці, де буде його могила, коли Бог судить йому вмерти в цьому городі. Далі він одгорнув килима, що на ньому був сидів; під килимом була могила, ушита дерев'яними дошками.

Бистроокий подорожній міг би був додати, що в шіразців XIV в. ма-лися писані всезбірки з життєписами тих святих та вчених людей, котрих поховано в Шіразі¹⁾. Коли вірити заголовкові однієї з таких праць, складеної в Шіразі за Хафизових часів: „Гезар мезар“ = „Тисяча свв. могила“ (інакше „Гезар о йекь мезар“ = „1001 свв. могила“), то число шіразьких історично-славнозвісних небіжчиків рівне було з числом казкових ночей Шегрезади. Декільки мавзолеїв зазначає й *ибн-Батута*. Один—цікавіший од інших:

...., (ст. 87). До пам'ятників, що порозкидалися по-під Шіразом, належить могила благочестивого шейха, якого знають під ім'ям „Са'ддія“. Це був найвидатніший поет свого часу з тих, котрі писали перською мовою; іноді він виблискував писаннями і в мові арабській. Коло могили є обитель, що її збудував у цьому місці сам Са'ддія. Вона гарна: в її огорожі—добрий садок. Поставлено її коло верхів'я тієї чималої річки, що зветься Рокнабад. Шейх тамечки збудував на річці невеличкі мармурові водозбори, щоб прати білизну. Люди виходять із Шіразу, щоб одвідати цю могилу, за одним ходом перуть свою одіж у річці, а тоді одходять. Так і я зробив коло шейхової могили, хай його Бог милує!..

¹⁾ Див. про ті житійні шіразькі всезбірки у Ріє в опис. перс. рук. Брит. муз. г. I, 1879, ст. 347. Та в К. Брокельмана: *Gesch. der arab. Litter.*, т. II, 1902, ст. 195..

Вищенаведені виписки із шіразьких вражіннів ибн-Батути 1327-47 р. з достатньою рельєфністю обмальовують нам Шіраз за молодих Хафизових часів. Найпеше кидається на-віч бѣгачтво й розкішність того міста і вся инша обстановка, що надить брати осолоду з життя, викликає безтурботне змагання сагреге діет, збирати квітки швидко-минучого щастя. Стають аж надто зрозумілими Хафизові вірші:

Підчаший! подай сюди вина, скільки восталося, бо і в раю ти не знайдеш
Берегів річки Рокнабада та рожевих квітників Моселли¹⁾.

Чому, повний екстазу, Хафиз любовно вдається й не до дами серця, а до чепурненького юнака-підчашого, або чому він, приміром, радніше оспівує „срібні ноги“ хлопчика-серцеграбжника, ніж мініатюрну ніжку-ручку якоїсь шіразької феї, відповідь на це почасти теж можна вчитати з ибн-Батути: в Шіразі більше, ніж будь-де на сході, жінку одчужено було од чоловічого світу, і побачити ніжку або ручку принадливої шіразьки, з голови до п'ят незграбно оповитої непроглядними покривами, була справа аж надто хитро-мудра. Хафизові земляки веселилися і без жіночого товариства. Коли жіночу вроду вони бачили незапнуту, так се хіба в туркень, бо тії, каже ибн-Батута, своїх обличчів не запинають. Про красу принадних шіразьких туркень Хафизова поезія не забуває²⁾.

Разом з тим із ибн-Батутиних звісток виясняється, що й веселість у шіразців була не раз-у-раз певна. Над ними панує, може бути, більше-менше й непоганий правитель, тільки ж нелюбий для їхньої душі. Проміж ним та шіразцями—товста суцільна стіна недовіри. Задля своїх примх він ладен здирати по три шкури із щасливих шіразців, а вони раболіпно поспішаються вволю капризну волю свого остогидлого пана. І чи не через те думка про тлінність усього світового була, як видко з ибн-Батути, надто звичайна в шіразців, і релігійне піднесення—сильне? Свята книга пророка Мохаммеда Коран, як зазначає ибн-Батута, тіпилася в Шіразі особливо-високою шанюю, а художні її читання старанно культивувалося так, як ніде. До речі сказати: цілком імовірна річ, що знати Коран увесь на-пам'ять, себто бути „х'афизами“, вважалося в шіразців за справу найзвичайні-сіньку, щоденну, особливо серед хлопчаків з їхньою свіжою, привятливою пам'яттю. З инших джерел ми знаємо, що, як помправ вельможний шіразець, то над ним читали Коран аж десятеро хафизів³⁾.

1) З газети № 8: „Егяр ан торк-и Шіразі... Бохара-ра“, вид. Брокг. т. I, ст. 43 Розенцв.-Швани., т. I, ст. 21.

2) Оспівує шіразьких туркень і Хафизів попередник шіразець Са'дїй.

3) На отих десятиох „солодкоголосих хафизів“ („дїн хафиз-и х'ош-аваз“) вже давно був звернув увагу Дефремері, черпаючи звістку з Мірхонда XV в., в своїм мемуарі про мозаферидів (Journ. Asiat. 1845, juin, p. 462—463). Порів. у Ківія 1420 р. у факс. виданні „Таріхі Гозїде“ 1910, л. 727.

З Хафизових поезій не можна зробити висновка, щоб він, отак як інші його земляки, мав підстави скаржитися на владу династії-інджуїдів. Навпаки, зовсім очевидна річ, що до Хафиза інджуїди ставилися дуже добре. Вони, вкупі із своїми двірськими вельможами, являлися для нього джерелом надхнення. З-особна великодушним покровителем Хафизовим був вищезгаданий остатній представник династії інджуїдів Абу-Ісхак (1341-1353; уб. 1356). До нього, ще перед його остаточним запануванням, зверта Хафиз дуже довгу свою газель, яка може швидче зватися „касида“ і тоном своїм і довжиною¹⁾; вже й вона містить у собі похвали для Абу-Ісхака, як бачиться, геть щирі. Та й пізніш, як Абу-Ісхака в його династією вже й на світі не було, а панували інші володарі, їхній хвалій Хафиз уважав ті часи, коли правував інджуїд Абу-Ісхак, за найславнішу добу в житті м. Шіраза²⁾.

— Куди, куди поділось те прихилля,
Що панувало у його гурті!

— тоскно згадував поет ще в іншій поезії (№ 174).

III.

Літературний шіразький гурт в інджуїдів, бл. полов. XIV в., де розцвів і виспів поетичний Хафизів талант.

Хафизова елегія № 579 про безповоротно-минулі щасливі дні інджуїдського Шіраза, настільки може навчити і про біографію і про історію світогляду самого поета, що не завадить навести тую поезію цілу:

Як султанував володар-шейх Абу-Ісхак,

П'ятьма чудесними мужами процвітала Фарська держава.

Перший—то такий володар, як Абу-Ісхак [1341-1353; уб. 1356], добродієць країни,

Що й сам любив жити, і иншим давав тішитися життям.

Другий—то був наставник ісламу шейх [Ісмаїл] Медждеддін [ум. 1355],

Що кращого [верховного] кадия, ніж він, не ватамить небо³⁾.

Третій—нащадок праведників, [сановний] шейх Емінеддін [Джегромійський],

Що його вдатна прониклива пильність розплутувала заплутані справи⁴⁾.

Четвертий—цар-царів мудрости Азодеддін [Джій, пом. 1355], що з-поміж своїх писаннів

¹⁾ Ця довга газель на честь молодому Абу-Ісхаківі Інджу є № 279: „Сепіде-дем...—гіред“, вид. Брокг. т. II, ст. 197; Розенцв.-Шванн. I, 722.

²⁾ Див. напр. елегічне „ките“ під № 579: „Бе 'еддін селтенет-и ша' шейх Ебу-Ісхақ“, вид. Брокг., т. III, ст. 189; Розенцв. III, 243. Ми нижче перекладаємо його геть усеньке.

³⁾ Про святого верховного шіразького кадия Ісмаїла Медждеддіна (вмер 1355 р., як видно з хронограми Хафизової № 604) багацько повідає ибн-Багута (т. II, ст. 54-63; т. IV, ст. 311-312). Пор. у нас вище, ст. 67.

⁴⁾ Про Емінеддіна Джегромійського згадує й Довлет-шах (бл. 1478). Він в одному місці зве ходжу Емінеддіна впливовим везіром в Абу-Ісхака (ст. 290 в вид. Едв. Бравна, 1901), а в другому місці—дуже близьким двоюродним братом Абу-Ісхаківим, що шдбивав Абу-Ісхака боротися проти наступу мозафферидів (там само, ст. 293). А Хафиз у № 435 проголошує: „Про що міні журитися, коли міні на світі є Емінеддін Хасан!“

Присвятив володареві початок праці: „Стаді метафізичного пізнання“¹⁾.

П'ятий—така великодушна людина, як [везір] Хаджі Кивамеддіна [Хасан, пом. 1353], що серцем був багате море,

Що позискав на світі добру славу своєю щедрістю та справедливістю²⁾.

Вони не залишили таких, як вони,—та й одійшли!..

Всесильний, всеславний Господи! помилуй геть-усіх їх!

Хоч згаданих осіб вихваляє Хафиз об'єктивно, як загальних доброчинців для цілої шіразької держави, та з елегічно-вдячного поетового тону дуже не важко поміж рядками вгадати, що вони й суб'єктивно були дорогими для його душі, як його високі приятелі, незабутні цінителі художнього його талану. І справді, в інших Хафизових поезій ми бачимо, що Хафиз був таки близькою людиною султанові Абу-Ісхакові та двом його везирам—щедрому добродійникові Кивамеддінові Хасанові та не менше певному покровителеві Емінеддінові, а окрім того—близький був ще й до інших вельмож інджуїдської династії. (От, чудову, яскраву весняну газель № 121 присвячено везірові Імадеддінові Махмудові, що 1354 року самовідречено з'організував грізний опір мозафферідам, які вигнали Абу-Ісхака з Шіраза)³⁾. Почувається, що Хафиз в інджуїдській династії був не продажний, облесливий хлібоїд, а своя щиро-вірна людина.

Не менше характеристична тая теплота, з якою Хафиз, згадуючи султана-інджуїда та везірів, щиро згадує теж двох учених і мудрих людей інджуїдської доби: богослова та арабіста—св. Меджеддіна Ісмаїла, і філософамістника Азодеддіна Іджія (він-таки й арабський філолог). А вже ж їхнє релігійне визнання було не таке, як Хафизове.

Із Хафиза був шіїт, виразнісінький шіїт. Вистарчило б зазначити газель „Талі' е'яр медед конед... бе кяф“, де Хафиз має за найвищу святиню—могилу імама-Алія в Неджефі (№ 349). Щоб Хафиз був іздив на прощу до звичайної святині Мекки, цього не видно ані з його життєпису, ані з його писань: але що він цілою душею переймає настрої того шіїта.

¹⁾ Адодеддін (в перській вимові „Азодеддін“); Іджій окрім „Стадій“—„аль-Мавакіф“ (надрук. в Царгороді 1239—1821; критич. вид. Sörenson, Лпц. 1848) написав чимало інших творів філософського змісту. (Див. в К. Брокельмана: *Gesch. der arab. Litter.*, т. II, 1902, ст. 208-209). Іджій був членом султанської ради за Абу-Ісхака (див. Кініїв додаток до „Таріхі Гозіде“, факсим. вид. Едв. Бравн, т. 654. під 1353 р.)

²⁾ Не треба плутати цього інджуїдського везіра Кивамеддіна Хасана (пом. 1353, що зазначив і Хафиз у № 610) з другим одноіменним везіром, Кивамеддіном Мохеммедом мозафферідським (пом. 1363, як видно з № 605). Турецький коментатор Судій XVI в. поплутав обох везірів-Кивамеддінів (у Судія взагалі є безліч історичних помилок та нісенітниць), і європеїці, увіряючи на Судія, так само без раз і не два плутать Кивамеддіна Хасана з пізнім умерлим Кивамеддіном Мохеммедом, про якого в нас уже була побіжна згадка (ст. 7) і буде ще згадка нижче (ст. 23).

³⁾ Про повстання, яке за допомогою закликаних афганських монголів з'організував проти мозафферідської навали Імадеддін Махмуд у 755—1354 році, див. в „Історії мозафферідів“ Кінія 1420 р., дод. до „Таріхі Гозіде“, факсим. вид. Бравн, ст. 662-663.

що йде до Кербелі, до могили імама-Хосейна, це видно з № 15. Титул „хаджі“, яким величає себе Хафиз у № 663, стосується очевидячки до Хафизової прощі саме в Кербелу. Типово-шіїтське „робаї“ № 617—з благанням до імама-Алія. В шіїтському № 380-ому редакція сонніта-Судія XVI в. затерла вірш 10-ий; тільки ж того вірша, в незміненому яскраво-шіїтському його вигляді, можна прочитати, напр., у „Меджаліс ель-мо'мінін“ 1585 р. ¹⁾ Нарешті є фанатично-шіїтська, аж грубо-нетерпима супроти всіх не-шіїтів, Хафизова газель, що її надписано на його грібниці в Шіразі ²⁾.

Тим часом оті два вчені шіразці, св. Медждеддін та філософ Іджій, були мало того, що сонніти, ба ще й рішучі вороги шіїтству: один,—правда, це було ще за дитячих Хафизових літ,—завзято боровсь проти хансько-монгольської спроби 1310 р. запровадити шіїтство в Шіразі, як офіційне визнання ³⁾, а другий писав проти шіїтства полемічні трактати ⁴⁾. По-при все те, шіїт-Хафиз (навіть із короткої елегії № 579 це видно) залюбки тиснувся до них, як до шановних учителів, бажаючи просвітитися в „дарів знаття“. Можлива річ, що спільні містичні тенденції згладжували віросповідну неоднаковість поміж нешіїтами-вчителями та їхнім шіїтом-учеником.

Всебічним їхнім учеником Хафиз, що правда, не виявив себе. Бо, от, з певністю можна сказати, що окрім містицизма, тонкі правниче-богословські та лінгвістично-філологічні знаття, яких набравсь молодий поет от цих шіразьких світил, знайшли в його натурі більше підхожий для себе ґрунт, ніж філософія Аристотеля та Платона, що саме й дорога була Іджієві в своїх тонкощах. Хафиз аж до кінця свого життя заховав нахил працювати над коранотолковною всезбіркою „Кяшшâф“ Замâхшарія (1074-1143), не переставав виявляти охоту до схоластичних „Матâли“ шіразця Бейдавія (пом. бл. 1286), до філологічних енциклопедій „Мифтâх“ Саккâкія (пом. 1229), що його коментував Іджій, та „Мисбâх“ хівінця Мотâррзія (1143 - 1213) ⁵⁾,—а тим часом у царині класичної грецької філософії Хафиз любісінько примудрювався плутати високого ідеаліста Платона з грубим цініком-Діогеном та й, ничто же сумняся, запевнював у своїх газелях, що любе для нього вино живе в бочці „наче Платон“ і через те могтиме викрити людині всі таємниці найвищої

¹⁾ Див. в тегранському виданні „Меджаліс“ 1299=1882 р., ст. 304.

²⁾ В соннітській Судієвій редакції, знов, нема тієї антисоннітської газелі. Та її можна знайти прим. у калькутському виданні Хафизового „Дівана“ 1858 р. (№ 314; по англійськи вона є в перекладі Вільберфорса-Клерка, т. II, Кальк. 1891, ст. 733).

³⁾ Про цей антишіїтський опір св. Медждеддіна ми вже вище (ст. 6) наводили звістки з Ібн-Батуті, т. II, ст. 59-61.

⁴⁾ Про Іджієві протишіїтські писання див. у Ріє в описі перс. рукоп. Брит. Муз., т. II, 1881, ст. 435. Це ми вже зазначали на ст. 6.

⁵⁾ Про це повідає Хафизів приятель Мохеммед Голь-ендам у передмові до поетового „Дівана“, що він його зредагував; див. бомбейське вид. Хафиза 1228=1813 року. Голь-ендам наводить самі заголовки тих праць, які цікавили старого Хафиза, а про ймення їхніх авторів треба самому домірковуватися. Про „Кяшшâф“ див. в мене в „Історії арабов“, I, 206; про „Матâли“ шіразця-Бейдавія див. Брокельм. I, 418, № VI; про „Мифтâх“ Брок. II, 209 (комент. Іджій); про „Мисбâх“ Брок. I, 293.

мудрости (№ 306). Видко, що і Платон і Діоген залишилися відомі Хафизові з самісінької чутки, не більше.

При дворі султана Абу-Ісхака, ба ще й передше, повинен був Хафиз у своєму рідному місті зустрічати довгу низку ще інших шіразьких письменників, чи були то сухо-вчені богослови, чи художні поети; і вони, будиши його знайомими, теж не могли не залишити певного впливу на його спосіб думання, на його розвиток розумовий і, з-особна, літературний.

Про марність сього світу дуже вимовно могли навчати Хафиза ті побожні суфійські улеми, які являлися й істориками шіразького некрополя, з-особна шейх Неджмеддін Махмуд (пом. 740=1339), автор арабської житійної всебірки про похованих у Шіразі славнозвісних людей,—всезбірка, що потім відома сталася в перській переробці його сина під трагічно-приняливим заголовком: „Тисяча й одна свята могила“¹⁾. І перековання про марність світу, і разом з тим гордовиту патріотичну любов до Шіразу з його славним минулим, міг навіть внук Зеркуба Шіразького шейх Моін Ахмед-Зеркуб, що напрацювавсь десять літ (1333-1343) зводячи до купи в один кодекс історію свого рідного міста: „Шіраз-наме“²⁾, бажаючи нею фактично довести пихатим, зарозумілим багдадцям, наскільки справедливі його вірші, писані на честь Шіразові та його славнозамітним водам річки-Рокнабада. Вірші Ахмеда-Зеркуба — передвістка або pendant до Хафизових художніх світів про той самий чудовий Шіраз з Рокнабадом. Так само як Хафиз, автор „Шіраз-наме“ глибоко був відданий султанові-інджуїдові Абу-Ісхакові, та й, швидше ніж перебігло якесь трохліття відколи остаточно запанував Абу-Ісхак у Шіразі, Ахмед-Зеркуб уже встиг скласти двохтомову історію його панування²⁾.

Автор „Книги Шіраза“, як бачимо, писав і вірші, і тим уже трохи тісніш наближавсь до людей однакової категорії з Хафизом, себ-то до поетів. Та славний був Шіраз і найсправжнішими постами.

Один з-поміж них, професією властиво лікар („тебіб“), був мабуть чи не однолітком Хафизовим; це Джеляледдін Ахмед, якого звичайно звать Джеляль Тебіб (пом. старий 795=1393 р.). Поезії писати почав він перелше, ніж запанував Абу-Ісхак у Шіразі: Джелялева романтична поема „Голь о Новруз“ (1333=734 р.),—трагічна повість про римську царівну Троянду та про херасанського царенка Нововесняного,—має на собі присвяту ще Гіседдінові Кей-хосровові Інджу, що правив у Шіразі з 1334 до 1337 р. З Джеляля-Тебіба був і лірик,—те, чим він наближавсь до Хафиза. Окрім

1) Про ті свв. могили див. в нас вище, ст. 9.

2) Див про Ахмеда-Зеркуба у Ріє, перс. рукоп. Брит. Муз., т. I, 1879, ст. 204—205. Про двохтомову історію Абу-Ісхакового панування—там само ст. 205 6: 13. Що правда, „султанську“ владу мав Абу-Ісхак ще й 1327 року, коли до Фарсу приїздив був ібн-Батута.

того одна парость письменницької праці Джеляля-Тебіба могла для його початкуючого однолітка-Хафиза бути дуже не зайвою: трактат про правила віршової просодії, перської та арабської¹⁾.

Поміж двірськими поетами Абу-Ісхака, що гуртувалися і коло самого мепената і коло його везірів, заслуженим старцем був Хаджу Кирманський (1282 - 1352), який прибув до Шіразу довікувати свій старечий вік незабаром-таки після того, як там зовсім запанував Абу-Ісхак, та й підписав новому панові свою романтичну поему „Голь о Новруз“ (1341),--на ту саму тему, що і в Джеляля Тебіба. Була це в Хаджу Кирманського одна з п'яток поем його „П'ятерич“²⁾, цикла, складеного в стилі класиків романтики--Низамія (пом. 1203) та, новішого, Хосрова Деглійського (пом. 1325). Старенький Хаджу, як бачиться, мав певну силу над молодшим од нього Хафизом. В одній газелі (№ 294), що зачіпає іще живого Хаджу (той помер 1352 р.), Хафиз, із тим поетичним нахабством, яке тоді загально практикувалося та й цілком дозволялося, заявляє за-для свого самопрославлення, що він своїми поезіями швидче притягне слухачів, ніж Хаджу Кирманський та Сельман Саведжій³⁾. Сельмана Саведжія або Савейського (1291 - 1377) Хафиз навряд чи знав особисто, бо той не навідувався до Шіразу із своєї півночі; та й доволі ймовірна річ, що позаочна знайомість шіразького співака з Сельманом, поетом достиглішим і досвідченішим (народ. 1291), відбулася саме під впливом Хаджу Кирманського, який по Багдадові добре знав Сельмана й його творчість³⁾. Знов же природна річ буде -- думати, що Хаджу Кирманський, очевидний поклонник недавно померлого (1325) індійського світила Хосрова Деглійського, так само й у Хафизі викликав або, хоч, зміцнив увагу до Хосрова. Що правда, для самого Хаджу найцікавішим був деглієць своєю романтичною--епікою; тільки ж Хафиз, ознайомившись з писаннями різнобічного Хосрова, запевне найбільше піддався впливові сильної його лірики⁴⁾. А вже ж у чому можна запідозрювати по-

¹⁾ Про Джеляля Тебіба див. Ріє, т. II, 1881, ст. 867. Може бути, що в газелі № 311:7 йде мова про одно з Тебібових писань.

²⁾ Про Хаджу Кирманського див. „Історію Персії“, т. III, ст. 102-104. Про Сельмана ст. 98-100.

³⁾ Не заходячи поки-що в дальші висновки, підкреслім цікавий факт, що Хафизова газель № 281, де ми маємо любовний діалог, знаходиться вся цілком у дівані Сельмана Саведжія (хоч, може, це сталося й з вини редакторової), а в № 19 (написаному вже аж за підстарюватих Хафизових літ) п'ять Хафизових віршів збігаються з такими самими віршами Сельманової хвалебної касиди (Про це ще в нас буде мова нижче, на ст. 32). На цей факт звернув увагу ще коментатор Судій XVI в. (булак. вид. 1834 р., т. II, ст. 287, та т. I, ст. 63). Повну компліментів на честь поетичному таланові Сельмана Саведжія Хафизову поезію „кит'є“ (№ 612) див. в вид. Брокг. III, ст. 206; вид. Розенцв. т. III, ст. 308. А № 294, хоч ніби хоче принизити Сельмана, по суті високо хвалить його талант.

⁴⁾ Судій-таки (т. III, ст. 420) підкреслив, що Хафизове „робаї“ № 669 цілком збігається з такими самими віршами Хосрова Деглійського. Звичайно, що за це міг би бути винен попросту редактор „Дівана“. Вимовніша річ--схожість у загальному у тоні й стилі поміж Хосровом Деглійським, що жив раніш, і Хафизом, що жив пізніш.

середнячий літературний вплив Хаджу Кирманського на Хафиза, так се в тому, що Хафиз, чистий лірик, виявив як-найдужче тяготіння до епіка-Низамія XII в., того зразкового ідеала в Хаджу Кирманського. Аж до кінця Хафизового життя старовинний Низамій залишився для нього взірцевим наочним підручником поетичної елегантности¹⁾.

Звичайно, що в аптекарсько-математичною точністю зважити всю міру того впливу, який міг мати Хаджу Кирманський на Хафиза, нема ніякісінької спромоги; безперечно тільки, що проміж старим Хаджу Кирманським та молодшим од нього Хафизом існували поетичні взаїмовідносини, і Хафиз складав добру ціну Хаджу Кирманському. Інші шіразькі поети, навпаки, дозволяли собі чималенько глузувати з кирманського дідуся. Обвинувачували його, що він краде вірші в Са'дія XIII в. (ох, і Хафизові можна було закинути, що він Са'дія обкрадає!)²⁾. Поміж тими, хто дозволяв собі кепкувати в Хаджу Кирманського, був лірик-панегірист Абу-Ісхака Гейдер-шіразець, десь певне Хафизів одноліток³⁾; та мабуть назвався Хаджу доброї халепи і од Обейда Заканського.

Обейд Заканський (пом. 1370), теж Хафизів спільник серед меценатського кола султана Абу-Ісхака, мав там окреме місце. Обейд—автор і ліричних поезій, і дуже непристойних „Жартів“, сатиричної повістки „Про мишей та kota“ (=як миші kota ховали), і т. и. В творах отого другого розбору є в Обейда Заканського, поруч простацьких непристойностей, чимало поважної громадсько-сатиричної терпкості, випрямованої і проти влержкалів, і проти заможних класів („буржуазних“, як на теперішню термінологію). В цій точці він близько дотуляється до Хафиза. Безсоромного Заканія ріднить із соромливо-лагідним ліриком Хафизом спільна виявничча течія, спільна глибока огида проти лицемірного правовірного духовництва, що торгує молитвуваннями, спільна огида проти фальшивих святенників—дервішів, проти ненажерливого купецтва, яке дбає про самісінькі гроші та зиск, і т. и.⁴⁾.

Варто було б вяснити, чи вже мав якусь причетність до Шіразу за інджуїдських Абу-Ісхакових часів дуже барвистий поет-суфій шейх Імад-Факіг Кирманський (пом. 1372=773), автор численних поетичних викладів суфійської доктрини („Книга любови“ 1322 р. „Книга товариської приязні“ 1331, „Світоч правдивої путі“ 1349, і т. и.)⁵⁾. Про його стосунки з

1) Вплив Низамія XII в. на Хафиза ми освітливо нізаче, на ст. 18-19.

2) Про Хафизові позички од Са'дія буде мова нізаче, ст. 19.

3) Про Гейдера Шіразького XIV в. див. в „Історії Персії“ т. III, ст. 104.

4) Докладно про Обейда Заканія див. в „Історії Персії“, т. III, ст. 105-109.

5) Про Імада (Імадеддіна) Факіга Кирманського див. а) Ouseley: *Biograph. notices of persian poets* 1846, ст. 195-200 (за Довлет-шахом);—б) Defrémercy в *Journal Asiatique* 1858, квіт.-май, ст. 411-413 (за Джамієвим „Бегаристаном“ та Хондеміром);—в) Pié, опис. перс. рукоп. Брит. Музею, т. II, 1881, ст. 869 та 871;—г) Етє в опис. перс. рукоп. Bodleian Library, Оксф. 1889, ст. 573-575;—д) він таки—в *Grundriss der iran. Philologie* т. II, 1896, ст. 299.

Хафизом ми знаємо лиш за пізнішою 'доби (в 1360-их рр.),—і тоді Хафиз уже дуже неприхильно дививсь на Імада, отого,—гадав він,—огидного, лицемірного святенника-суфія з загребущими руками, що наставляє людям тета-пастку (№ 122). Тільки ж, якими очима глядів Хафиз на Імада за епохи інджуїда Абу-Ісхака, це залишається для нас невідомим. По-за очі він міг, запевне, його знати, і читати його твори, та й, іще далекий думки—бичувати Імадеддіна своєю сатирою, Хафиз за першої половини XIV в. щирісінько міг навіть де-чого навчатися з Імадових писань.

З більшою певністю можна гадати, що Хафиз читав „Ехлâқ-и Зеґеріййе“, =„Зеґірову етику“, той „домострій“ про етику й політику, що його написав Фетхаллах-шіразець, незадоволений з давніших „домостроїв“, бо вони всі, мовляв, надто довгі й розволікли. Автор присвятив своє домострійне писання-„Ехлâқ“ одному з Абу-Ісхакових вельмож, емірові Зеґіреддінові, що його Абу-Ісхак настановив на везіра 1347 року¹⁾,—і Хафиз у своїм „кит'є“ № 583, де ми бачимо прохання до якогось вельможі, згадує про книгу „Ехлâқ“, очевиднож, як про недавню літературну новинку та й цитує з неї розділ (чи розділи): „Вірність і щедрість“²⁾.

Усі згадані письменники доволі виразні реальні показчики тих живих літературних віянь першої половини XIV в.,—тих і вчених і поетичних настроїв, що серед них розвивсь, розкішно зацвів і достиг та й характерно визначивсь Хафизів талан. Тільки ж і старе письменство Хафиз теж читав, і воно так само одбилося на нім.

Хафиз кохався в національному епосі „Шаг-наме“ Фирдовсія X в., та й не один раз він у своїй ліриці згадує ймення любих і нелюбих типів з тої „Книги царів“: епічні Сіяmek, Джемшід (цей аж з п'ядесятеро разів!), Ферідун і його сини-братовбійці Сельм та Тур, Минучигр, Зов, Ростем, Ефрасіяб, Кей-Кобад, Кей-Кавус, Сіявош, Кей-Хосров, і ин.—так і вникаються в Хафизових газелів. Навіть чорта він часто зве по давньоіранському: Агриман (№ 189, № 435, № 506 і ин.). Характеристично, що в солодкому соловейковому співанні вчувається Хафизові мова пеглевійська (№ 517).

Окрім Фирдовсія X в., складав Хафиз ціну й иншим перським класикам.

1) Про це везіретво див. в Кінієвій (чи Конбієвій) „Історії мозафферидів“ 1420 доданій до „Таріхі Гоґіде“ (факс вид. 1910). л. 640-641.

2) Ріє, описуючи рукопис „Ехлâқ-и Зеґеріййе“ Брит. Музею (т. II, 1881, ст. 865), заявляє, що нема змоги встановити, коли жив автор і його патрон, бо „no notice of that prince (=про Зеґіреддіна) has been found“. Невільничче йдучи за Ріє, Еле в *Grundriss der iran. Philol.* т. II (1896), ст. 350, таксамо каже про „Ехлâқ и Зеґеріййе“, як про писання, „dessen Zeitalter ich nicht bestimmen lässt“. Кінієва вставка в „Гоґіде“ дозволяє нам знайти на це належну відповідь.

Для завдань панегіричних ставив він собі за зразок (№ 294) Зегіра Фар'ябського XII в. (бл. 1156-1201), що його ймення в царині хвалебної поезії зробилося в персів мало не специфічним епітетом¹⁾.

Поетичний стиль властиво-суфійський виробивсь у Хафиза не тільки через зносини з живими віршеписами-суфіями XIV в., ба й через читання старовинних класиків суфійської поезії. Великий перський містичний поет Сен'ай (1048—бл. 1141) був у Хафизових очах (№ 549) найвищим і найблагороднішим поетичним таланом²⁾.

Що над Хафизом мав велику силу шейх Низамій XII в.³⁾, про це ми мали побіжну нагоду згадати вище, додаючи в тому можливий вплив на Хафиза од Хаджу Кирманського. Хоч з Хафиза найчистіший лірик, але „незми Низамі“=„Низамієве віршування“—то для Хафиза незрівняний, недосяжний зразок поетичної елегантности (№ 499, № 686), дарма що з Низамія був поет романтично-епічний, а не ліричний⁴⁾. Хафиз цитує заголовки Низамієвих поем (напр. „Мехзен ель-есрар“=„Скарбниця тайн“, у № 219), він дословно позичає віршовані видержки з Низамія (прим. з „Іскендер-наме“=„Александрії“ в № 686)⁵⁾. А вже ж Низамієві закохані пари з їхніми стражданнями (Меджнун та Лейла, Хосров та Шіріна з Фергадом)⁶⁾, або епізоди з „Іскендер-наме“—незмінно⁷⁾ фігурують у Хафизових ліричних газелях, як вимовні ілюстрації для душевних його переживаннів. Звичайно, не можна заперечувати, що Низамій міг таки справді дорогим бути для Хафиза з багатьох літературних поглядів, чи то як романтичний автор художніх любовних повістей, придатних своїм стилем і для газельної лірики, чи так само і як автор дидактичної „Мехзен ель-есрар“=„Скарбниці тайн“ (№ 219) і поеми про марність усенької земної велич-

¹⁾ Про Зегіра Фар'ябія див. „Історію Персії“ т. II (М. 1912) ст. 31-32. Дзамій XV в. в „Бегаристані“ (Царгор. 1311=1394, ст. 88) безперечно додає на Хафизі певний вплив од Фар'ябія, бо каже, що вірш у Хафиза ллеться вільніш, як у Фар'ябія.

²⁾ Про Сенаія—ст. 115-120 в „Іст. Персії“, т. II.

³⁾ Про Низамія (пом. 1203)—„Іст. Персії“ т. II (1912), ст. 161-240.

⁴⁾ Хафизова газель № 499 (вид. Брокг. III, ст. 107; Розенцв. III, ст. 18; Вільберф.-Кл. т. II, ст. 822) має риму „амі“, і через те можна було б іще думати, що ім'я „Низамі“, а не яке інше, могло з'явитися там почастя й задля рими. Тільки ж у № 686, себто в „Книзі виночерпія“ (вид. Брокг. III, ст. 251; Розенцв. III, ст. 490; Вільб.-Кл. II, ст. 992) Низамій згадується по-за всякою римою, і тут просто сказано на-прикінці, що рівного Низамієві не було віршівника в нашому старому світі.—Що правда, ім'я „Низамій“, яке має того самого коріння, що й слово „незм“ (=віршування), само собою аж просилося для хитро-мудрої, вузлуватої гри словами („зи незм-я Низамі“).

⁵⁾ Це—в тій самій „Книзі виночерпія“. Хафиз попросту цитує три Низамієві двустипшя, щоб ними закінчити свою „Книгу виночерпія“.

⁶⁾ без „Сьомох вродниць“ Беграма-гюра, хоч сам Беграм-гур і згадується (№ 328 та № 690).

⁷⁾ більше, як 40 разів.

ности й земного щастя: „Іскендер-наме“ (№ 686 і багато инш.)¹⁾. Тільки ж, по-при все те, нераз насувається читачеві-історикові ще й инакша думка: може бути, для Хафиза з його непригасимими шітськими симпатіями принадною була й сама особа Низамієва? може бути, для його душі близький був сам образ отого поета-шіта, засудженого жити самітником серед палкої соннітської людности м. Г'янджі?

Шіразця-Са'дія, свого земляка, що помер за скількись літ перед тим, як Хафиз мав народитися на світ, Хафиз у своїх віршах не згадує. Але й Са'дія він читав пильно, бо навіть позичав із Са'дієвої лірики декотрі вірші для своїх газелів, тільки що не зазначав того (себ-то мовчки обкрадав Са'дія)²⁾.

Студював Хафиз, звичайно, й великого містика Джелаледдіна Румія (1207-1273). В одній з газелів (№ 517) зве себе поет дєрвішем-мовлевієм, себ-то визнає, що належить він до ордену Джелаледдінового. В иншій газелі він виразно натякає на мовлевійські „радінья“, з флейтою (№ 562). Ще, знов, із иншої газелі (№ 129), де Хафиз живовидячи грається словом „іраці“³⁾, видно, що мав у нього пошану й Джелаледдінів сучасник поет Іракий. Той поет XIII в. приїздив був до малоазійської Конії саме тоді, як там Джелаледдін Румійський був іще живий, і писав Іракий у дусі ідей мовлевійського гурту⁴⁾.

Так от під такими рясними літературними і літературно-науковими впливами, і сучасними для Хафиза і давніми, формувався у Хафиза його світогляд і розвивався та міцнішав його письменський талан.

Суфійським послухником, як ми вже знаємо, зробивсь Хафиз між 1326 - 1345 р.⁵⁾ Таким чином, за Абу-Ісхакового панування (1341 - 1353) був з Хафиза безперечно не якийсь легковажний поет-гедонік, ба людина споважнілая, цілком дозрілого віку, шановний автор вселюдно-визнаних талановитих віршів,—одно слово, уже той славнозвісний Хафиз, якого знають нащадки. Серед поетів Абу-Ісхакового двора він, живовидячки, був найяркіша, першорядна зірка. Навряд чи може виникати сумнів, що

1) Згадка про Олександра Македонського трапляється в Хафиза, щось, аж 16 разів.

2) Пор. Хафизову газель № 9:7 з однією з-поміж Са'дієвих „Бедайн“ (ст. 107, № 77 в бомб. вид. Са'дієвих „Колліяят“ 1301=1884 р.); № 170:5—з Са'дієвими „Теййибат“ (ст. 80, № 359); № 8:7 теж з „Теййибат“ (ст. 86, № 333). Приклади, де дословно збігаються Хафизові вірші з Са'дієвими позначив Едв. Бравн в розділі про Са'дія в „A literary history of Persia“, т. II, Лонд. 1906, ст. 538-539.

3) Слово „іраці“ визначає: а) месопотамський (ірацький), б) певний музичний наспів, в) поет Іракий XIII в.

4) Про Іракія (пом. після 1287 р.) див. в „Історії Персії“, т. III, I (1915) ст. 81. Огляд його писань див. у Ріє, перс. рукописи Брит. Муз., т. II (1881), ст. 594.

5) Див. 1-шу примітку на ст. 3 за присвячену везірові Тураншахові (1366—1385) газель № 383, де сказано, що буде тому над 40 літ, як зробивсь Хафиз послухником.

значна, мабуть чи й не більша, частина Хафизового дівана склалася саме за інджуїда Абу-Ісхака. І до того це було, запевне, взагалі найдаровитша частина дівана; не диво було-б, коли б після її написання поетова творчість почала вже переламуватися й на гірше, хляччись до занепаду. Адже ж як допанував Абу-Ісхак (1353), було Хафизові літ під п'ядесятеро, або й над п'ядесятеро. Відоме ж річ, що після такого віку і фантазія і талан у людини починають уже й слабшати, дарма що численність писань, які людина після того творитиме, може бути ще чималенька або й значна.

Не буде ніякісінької пересади—сказати: а й кращий Хафиз—це той, що оспівував інджуїдів і, з-осібна, Абу-Ісхака, а не той, що творив опісля.

IV.

Династія мозафферидів у Шіразі (з 1353 р.) за достиглих Хафизових літ; вона прихильно ставиться до поета. Шанують старого Хафиза й чужоземні володарі: тебриз-багдадські джелаїриди та всякі удільні пани Індії.

За підстарюватих і старечих Хафизових літ, коли інджуїдів у Шіразі не стало, а з Хафиза був уже цілком поважний суфійський шейх, ми його бачимо в добрих зносинах з іншими, замість інджуїдів, пануючими володарями-меценатами та з їхніми везірами й вельможами. То сьому, то тому з-поміж них присвячує він де-котрі свої газелі та вдячно згадує їхні ймення.

Головним чином це були члени місцевої династії мозафферидів¹⁾. Історично виступає ця династія ще за молодечих Хафизових часів, бо, тоді як у Шіразі і в провінції Фарсі були панували інджуїди, в інших місцях південної Персії першої половини XIV віку сиділа друга перська династія: мозаффериди тії. Емір Мобаризеддін-Мозаффер (з 1314 року)²⁾ був попереду не самостійником,—тільки, так само як і Інджу, намістником верховної монгольської династії гулагідів; та далі зробивсь фактично незалежним од монгольських ханів; а потім, як у половині XIV в. (1344) гулагідський рід вигас, то емір ибн Мозаффер і його династія мозаффериди могли вважати себе за зовсім самостійних володарів і заходилися об'єднувати південну Персію під своєю рукою. Щоб підкреслити своє небажання рахуватися з тим

1) „Місцевої“—в тому розумінні, що ця сім'я жила тут у південній Персії ще з попереднього, XIII віку. А насправду були мозаффериди родом з Хорасану і покинули його тоді, як туди насунули монгольські орди страшного Джингіз-хана. Див. „Історію мозафферидів“ Кіня 1420 р. при „Таріхї Гозїде“, факс. вид. 1910, л. 616.—Начерк історії мозафферидів дав по французьки Дефремері в Journ. Asiat. 1844 р. (aout, p. p. 93—114) і 1845 (juin, p. p. 437—468); Ківієм він ще не мав змоги користуватися, а будував свій елаборат на „Зефер-наме“ Тимурового дієписця Шерефеддіна, на всесвітніх компіляторах: Мірхонді (кінець XV в.), Хондемїрі XV-XVI в. та на сефевідській обробці „Лобб ет-теварїх“ 1541 р.

2) Точніш—ибн-Мозаффер, бо просто Мозаффером звався його батько.

політичним становищем і тими політичними нормами, які встановлено було од монголів, мозафферидська династія вимовно зазначала свій розрив з монгольськими традиціями тим чином, що склала підданчу (звичайно, чисто номінальну) присягу на вірність тому нащадкові багдадських аббасидських халіфів, який жив тоді в мамлюцькому Єгипті, куди монголам не сила була досягнути. Вже літ сто ніхто в Передній Азії про аббасидських халіфів не згадував, бо відколи Джингізів син Гулагу-хан завоював своїми монгольськими військами Багдад 1258 року і повбивав членів халіфської сім'ї, всі були вважали, що багдадський халіфат геть скасовано. Тільки єгипецькі султани-мамлюки, монголам ворожі, дали притулок у своєму Каїрі для сім'ї одного з аббасидів, що втік од лютої монгольської різанини й руйни, та й визнали за ним священний сан „халіфа“, аби мати в його особі найзаконнішу підпору для своїх політичних змагань. І ото тепер у половині XIV в., точніш—1354 року, мозаффериди в своїй південній Персії заходилися поминати на екстеніях („хотбах“) забуте ім'я аббасидського халіфа, єгипецького втікача. Це вони вчинили саме в розгарі своєї боротьби проти всього того, що нагадувало монгольську владу¹⁾, в тому числі й проти інджуїдів, які колись були здобули провінцію Фарс і її столицю Шіраз із монгольських рук та й самим фактом свого існування перебивали мозафферидам заокруглити свою південно-перську державу.

Ще 1353 року найперший з-поміж самостійних мозафферидів, підстарюватий Мобаризеддін Мохеммед-Мозаффер (1314-1358) захопив інджуїдську столицю, рідне Хафизове місто Шіраз, далі заволодів іще й другими містами Фарської провінції, де був панував султан Абу-Ісхак Інджу, а тоді, у 1356 році, самого Абу-Ісхака, отого щирого Хафизового прихильника, скарано було на смерть. Шіразці побачили над собою такого пана, що протягом життя свого скарав на смерть щось вісімсот душ люду, та й не одного з тих людей убив своїми власними руками. — „Часом було читає емір Мобаризеддін святий Коран“, повідав про нього той духовник, що завжди перебував коло нього, „і ото, при моїх очах, приводять до нього винних. Емір кидає тоді пресвяту книгу, повбиває тих людей власною рукою, та й заразсінько знову вдається до свого побожного читання“²⁾. Та довелося Мобаризеддінові зазнати лиха од своїх-таки дітей. Ледві зминуло два роки відколи він скарав інджуїда Абу-Ісхака, йому самому, Моба-

¹⁾ Докладно про це див. в Кінієвій „Історії мозафферидів“ 1420 р. при „Таріхі І'озіде“, факсим. вид. 1910, л. 663.—Звичайно, що цей факт занотують і пізніші компілятори, такі як Мірхонд кінця XV в. та його внук Хондемір.

²⁾ Характеристика Мобаризеддіна Мохеммеда, з отими подробицями—у Дефремері: Journ. Asiat. 1844, août ст. 113—114 (за Мірхондом кінця XV в., Хондеміром та „Лобб ет-теваріх“ XVI в.). Кінієвою „Історією мозафферидів“ (л. 620 факс. вид.) Дефремері ще не мав змоги користуватися.

риведдінові ибн-Мозафферові, вибрав очі рідний його син шах-Шоджа', захопивши батька саме тоді, як той побожно читав святий Коран¹⁾. На шіразьському престолі запанував шах Шоджа' (1358-1384).

Хафізову душу ці всі події приголомшили. Він широко й зворушливо оплакав загибель скинутого інджуїда Абу-Ісхака²⁾ та й, здається, не захтів шукати ласки в його вбийці, Мобариведдіна ибн-Мозаффера: принаймні, ми не бачимо в Хафізовому „дівані“ ніяких од на честь новому володареві Шіраза³⁾. А от як скинув ибн-Мозаффера син його шах-Шоджа' та й вибрав йому очі, рідному батькові своєму, то Хафіз одгукнувся на цю подію наче б елегійною поезією (№ 574), де не зміг навіть добре приховати своїх радощів з того, що, от, осліплено й усемогутнього царя, „який без причини кидав володарів у в'язницю та й без усякої провини рубав їм голови⁴⁾“,—виразний натяк на долю Абу-Ісхака. А далі цілком по інакшому поставив Хафіз до шаха-Шоджі, отого батькового осліпителя: на його честь ми маємо в Хафіза з десяток похвальних поезій⁵⁾. Та одтоді вже мабуть і не мав він причин скаржитися на недостатню пошану в мозафферидській династії. Шах-Шоджа (1358-1384) був виродок, се так; він не тільки батькові вибрав очі, бо й своєму рідному синові зробив те саме⁶⁾; тільки ж разом із тим була з нього людина безперечно талановита⁷⁾, навіть не поганий поет-естетик⁸⁾, що вмів скласти ціну й іншим поетам. І отож як шах-

1) Подробиці про ибн-Мозафферове осліплення--в „Історії мозафферидів“ Кіній 1420 р. при „Таріх Гозіде“ факс. вид. 1910, л. 680.

2) Елегія на смерть Абу Ісхака—№ 171: „Йад бад...—буд“ (вид. Брокг. т. II, ст. 94; Розенцв. I, 454). В Судівій редакції (а через те і в європейських виданнях Хафізового „Дівана“) нема того дуже широкого хронографічного Хафізового „кит'є“ на Абу-Ісхакову передчасну смерть, яке в Європі надрукував, здається, тільки Еда. Бравн (див. вкорочений англ. переклад „Таріх Гозіде“ і Кінійові „Історії мозафферидів“, Лейд 19.3, ст. 173, в примітці).

3) Цілком можна повірити авторові „Меджліс ель-'ошш'ақ“ (1503-1504 р.; див. меджліс 40-ий) та Хоядеміровому „Хебіб ес-сіер“ 1524-1528 р. (т. III, джоа' 2-й), що в газеті № 57 висміяно Мохеммеда ибн-Мозаффера під глузливим прозванням „мохтесіб“ (=поліційний пристав).—Але добрим словом згадується в Хафіза Борганеддін ибн-Абульмеалі (№ 571), що був великим везіром у ибн-Мозаффера з 1355 року (Кіній, л. 635).

4) Кит'є про те, як син вибрав очі рідному батькові, під № 574, див. в вид. Брокг. т. III, ст. 186; Розенцв. III, 230.—Треба стеретися тих безглуздих історичних пояснень, що дає турок Судій XVI в (булак. вид., т. III, ст. 377).

5) Після агаданого № 574 вивалює Хафіз шаха-Шоджу (Джеляледдіна Абуль-Февариса) в № 113, № 241, № 327, № 333, № 344, № 345, № 346, № 691. Безперечно, не до кого, як до Шоджі, звертається Хафіз і в декотрих безименних газетях, напр. у № 326.

6) Про синове осліплення—Кіній: „Історія мозафферидів“ 1420 р., факс. вид. при „Таріх Гозіде“ (Лейд 1910), л. 724.

7) Цікаво зауважити, що, ледві зминув шахові-Шоджі дев'ятий рік його життя, вже він знав цілий Коран на пам'ять (Кіній: „Історія мозафферидів“, л. 683),—себто був з нього „хафіз“.

8) В Кіній (л.л. 683-684) наведено й зразки шах-Шоджаєвих віршів, мовою арабською й перською. Наводяться вони і в антологіях (прям. в „Атеш-кяде“, вид. Бланд, ст. 19-20).

Шоджа, так і після нього остатній володар з династії мозафферидів, що його скинув Тімур, шах Мансур шіразо-іспаганський (1388-1393) походилися із старим Хафизом, очевидно, дуже сердечно¹⁾. Принаймні, обом їм вимовляв Хафиз аж надто високі похвали в газелях, а шахові Мансурові присвятив і свою „Книгу виночерпця“ (№ 686). Хоч, правда—писав він і такі елегійні поезії, де чується невикорінима щира туга й за незабутніми інджудськими часами²⁾.

До речі сказати: шах-Шоджа, поет *bon vivant* та опійний курець, що й помер з перепою³⁾—навряд щоб він мав особистий нахил втішатися Хафизовими газелями не в простому дословному їхньому розумінню, а в містичному, аллегоричному витолкуванні.

Анекдоти⁴⁾, правда, переказують, ніби шах-Шоджа, взагалі незугарен був набиратися широї насолоди з Хафизової поетичної творчості, бо мав проти нього сильну *jalousie de métier*. Тільки ж чи дуже можна вірити тим анекдотам, які не надто миряться з похвальними Хафизовими одами до шаха-Шоджи?⁵⁾ Та будь-що-будь, коли самого шаха-Шоджу ми залишимо під сумнівом, то нема сумніву (бо це цілком видно з Хафизових віршів⁶⁾, що оди з вельможів шаха-Шоджі, його везір Кивамеддін Мохеммед (пом. 1363) зробив Хафизове життя дуже відрадісним. Гадають, він мав подбати навіть про те, щоб у шейха-Хафиза, „сонця віри (Шемс-ед-дін)“, було таке приміщення або аудиторія, де шейх міг би подавати своїм послухникам всякі науки і, так само, витолковувати їм містичне розуміння своїх власних віршів, якого звичайні читачі не спроможні второпати. Тільки ж, ця звістка—збивчива та й іде з більше ніж каламутного історичного джерела⁷⁾.—Після Кивамеддіна Мохеммеда везирував у мозафферидів в Шіразі

¹⁾ На честь Мансурові—№ 282, № 380 (коли покладатися на коментаторів), № 418, № 438, № 453, № 456, № 578, № 686 („Саф-намé“).

²⁾ Див. вище, ст. 11.

³⁾ Кіній „Історія мозафферидів“ 1420 р. (факс. вид. 1910), л. 726.

⁴⁾ У Хондеміра, поч. XVI в., а од нього—в пізніших істориків. Зовсім неправдоподібні анекдоти—в „Меджаліс ель-‘ошпақ“ 1504 р., меджліс 40-ий.

⁵⁾ Звичайно, що не всі Хондемірові звістки треба гуртом одкидати. От, аж надто на правду скидається оповідання про те, як високо шанував шах-Шоджа наймовірно-побожного шейха Імада Кирманського (пом. 1372; див. в нас вище ст. 16), що навіть свого kota призначав ставати на мусульманську молитву, і як обурювався Хафиз проти такого лицемірства (порівн. газель № 122).

⁶⁾ Див. № 692, довгу касиду на честь везірові Кивамеддінові Мохеммедові. Ще див. № 605—на смерть того везіра, з хронограмою.

⁷⁾ Що везір Кивамеддін мав збудувати для Хафиза таку аудиторію або й цілу „м-дресе“, про це повідомляє двомастами літ пізніш коментатор-турок Судій кінця XVI в. (булак. вид. т. I, ст. 20 при поясненнях до № 4; т. III, ст. 383 при № 581; т. III, ст. 396 при № 595). Тільки ж Судій подає при тому таку купу монструозних історичних нісвітниць, виявля стільки плутанини й вопіючого неучтва, що всяка довіра для його звісток пропадає. Міні думається, Судієва легенда про Хафизову м-дресе повстала в нього з того, що він але зрозумів слова Голь-ендама, Хафизового приятеля, який зрадагував Хафизів діван та й долучив до нього свою передмову. Голь-ендам у передмові каже, що він, Голь-ендам, часто розмовляв із Хафизом в аудито-

Джелаледдін Тураншах (1366-1385¹). Судячи з Хафизових газелів, вже ж ніяк не можна сказати, щоб і той, освічений, везір виявляв малу увагу до заслуженого поета.

Коли що й могло справді гнітити старого Хафиза за мозафферидських часів, так це найбільше його особисті втрати. 1362-го року втратив Хафиз сина, людину, як з усіх познак видно, ще доволі молоду, і почав відчувати надзвичайну порожняву в своєму житті (№ 598, № 606, № 117); позбувся він і дружини (№ 227) і рідного брата (№ 600, у 1373 році); далі почали перемирати. Його приятелі один по одному, як воно видно з цілої низки його похоронних еленій. Таких душевних ударів не могли, звичайно, винагородити старому Хафизові ніякі ласкаві милости шахів-мозафферидів або їхніх щедрих везирів.

Із суперниками мозафферидів другої половини XIV в. перебував Хафиз теж у непоганих відносинах.

На північному заході Персії (в Азербейджані з м. Тебрізом) та в Месопотамії (з м. Багдадом), там само де давніш була резиденція монголів-гулагідів, держалися найповажніші супротивники мозафферидської династії, нащадки монгольських воеводів джелаїриди: замість гулагідської династії панували тут уже вони. Їхньою рідною мовою була, як і в хавів гулагідів, уже не монгольська, а турецько-азербейджанська та перська, і перське письменство джелаїриди високо панували. Коло них у Тебрізі та Багдаді гулився свій гурток перських письменників, що вблискував може не гірше, ніж гурток шіразький. Як у Шіразі найславніше поетичне ймення було Хафиз, так у Тебрізі—поет Сельмân Сâведжій († 1377). Хафиз піддержував із Шіраза заочні дружні зносини з талановитим Сельмâном, з іншими джелаїридськими поетами²), з джелаїридськими везірами, з самими султанами (шахом-Увейсом 1356-1374 та з його сином-спісфари

рїї („дерс-гаһ“) мовля-на Кивамеддіна Абдаллаха (на думці тут мається, найпевніш, той учений мовля-на Кивамеддін „Фақіһ-неджм“, що за мозафферидських часів уважався за одного з найвидатніших професорів у Шіразі; про нього див. звістку напр. під 767=1366 р., в „Історії мозафферидів“ 1420 р., вставлений в „Таріхі Гозіде“, вид. Брани, 1910, л. 703). Якже Судій через своє неуптво переломлює всякі історичні звістки дуже безтолковим способом, то оця аудиторія професора Кивамеддіна, що до неї вчашав Хафиз, зовсім легко могла повернутися в Судію на таку мед-ресу, яку ніби збудував для Хафиза везір Кивамеддін. Адже такі історичні поплутання й перекручування—цілком у Судієвому дусі.

¹) Ходжа Джелаледдін Тураншах попередю був правителем в Еберкугові (Кіній „Історія мозафферидів“ при „Таріхі Гозіде“, факсим. 1910, л. 696), а з 1366 року став везірувати в шаха-Шоджі в Шіразі (Кіній, л. 707). Хафиз удається до Тураншаха в № 383, № 539, напевне до нього ж таки в № 513 та № 522, а в № 602 дає хронограму його смерті: 787=1385.

²) Ми вище були згадували (ст. 11) про поезію-„кит'е“ № 612, повну компліментів на честь талановитого Сельмâна Сâведжія (вид. Брокг. т. III, ст. 206; Розенцв. т. III, ст. 308). Про Хафизові зносини з іншим світилом тебрізького гуртка Кямалем Ходжевдським (пом. 1400) див. в Довлет-шаха XV в. (вид. Брани 1901, ст. 327-328) та Хафизову газель № 126 (Брокг. т. II, ст. 46; Розенцв. т. I ст. 328).

гом Ахмедом-джелаїридом 1382-1410). Тільки ж коли з джелаїридського боку наспіло запрохання до Хафиза переїхати геть і на життя до Тебризу або Багдаду, то старий поет дуже делікатно одкинув таке запрохання (№ 214)¹). „Йому вистарчало мати шматок хліба в рідному Шіразові, щоб не вганятися за медовими сцільниками чужих сторін“, гіперболічно каже квітчастий і, до того, пізній його біограф (Довлет-шах, аж із кінця XV віку). Та певне, що Хафиз мав у Шіразі не тільки якийсь-там шматок хліба.

Більше-менше такі самі відносини, як до джелаїридів, були в Хафиза і до всяких відокремлених господарів Індії. Запрохував поета до себе (очевидячки, не раніш од 1370-их р.р.) володар Бенгалії,—Хафиз не поїхав. а обмеживсь на тому, що послав бенгальському султанові гарну „газель“ (№ 158) на честь трох хороших жінок його харему: нехай, мовляв, ота його поетична дитинка, яку він викохав за одну ніч, безбоязно одбуде велику, довжелезну подорож до Бенгалії, куди караваном треба їхати цілий рік²). От тільки як був з Хафиза вже геть старий дід, а з північної Персії насувався туркестанський цар, славно-грізний войовник Тимур (1370-1405), то десь-певне Хафиз перелякався і був зважився вибратись до південної Індії, до одного з господарів Декканських³). Та зміг він доїхати з Шіразу тільки до Перської затоки: бо ледві старець-поет всадивсь на корабель, море так сильно зашпувало й забурхотіло, що дідусь залякався та й поспішивсь покинути корабель і висісти на беріг. Він повернув до свого Шіразу, до династії мозафферидів, та й одтоді вже й не надумувався скоштувати „медових сцільників чужих сторін“.

¹) Джелаїридському султанові Увейсові присвячено чудову газель № 204, його синові Ахмедові—№ 497. А газель № 214, заадресована до багдадського володаря, швидче мабуть стосується до Увейса, ніж до Ахмеда, бо в ім'ю „Сельма“ можна б добачати натяк на живого поета Сельмана Саведжія, що за часів Ахмеда був уже небіжчиком.

²) Цю Хафизову газель № 158 на честь трьох бенгальських султанових краунь, що вся вона має одностайну риму „мі-ревед“ (=„іде“), дав. в вид. Брокг. т. II, ст. 79; Розенцв., т. I, 416. Ія не пощастило в орієнталістів. В остатньому вірші Хафиз називає адресатове ім'я: „султан Гіяседдін“, а в 3-му вірші він цілком виразно зазнача, що панує той султан в Індії, в Бенгалії. Себ-то мова йде про того бенгальського султана Гіяседдіна, що панував з 1370 до 1396 року. Не вважаючи на таку цілком виразну вказівку, тоб-то не зрозумівши 3-го вірша, Розенцвайг додав до цієї газелі № 158 неправдиве пояснення: „Ghājāseddīn, Sohn Hussein's, dem Timur später seiner Länder geraubte, war Fürst von Negat (т. I, ст. 800); отже Розенцвайг, у супереч виразному свідощву самого Хафиза про Бенгалію, має на думці володаря з гератської династії Куртів.—Англійський перекладач Вільберфорс—той (т. I, 1891, ст. 310) зрозумів цю газель як слід і подав навіть відповідний анекдот; але знов—дата „1369 рік“, якою Вільберфорс датує цю газель на ст. XXXI, надто рання.

³) до Махмуда-шаха (1378-1397) з династії бегменідів. Докладне оповідання про цю Хафизову подорож див. в історика Ферриште поч. XVII в. (бомбейське вид. Вригса, т. I, ст. 577—578).

V.

Завойовник-Тимур у Шіразі (1387). Зустріч його в Хафизом; поетова дотепна відповідь. Про жартовливу Хафизову владу взагалі. Поетова смерть (1389) і кінець зафферидської династії. Хафизова могила.

А воявник Тимур-ленг (себто „Залізний Хромець“) таки досунув із Середньої Азії аж до південної Персії. Наближавсь кінець для династії мозафферидів.

Перший раз із'явивсь Тимур у Шіразі 1387 року¹⁾. Слава про Залізний Хромець та про його далекі розкішні столиці Самарканд і Бухару доходила до Хафиза вже давненько і навіть послужила художнім образом для Хазового віршу:

Коли мою душу шіразька туркена
Підхопить своєю рукою,
За мушку індійську, що в неї на личку. —
Я дам Самарканд з Бухарою²⁾.

Анекдот повідає, що, як увійшли до Шіразу Тимурові війська, то одного поета, вдягнутого в убогу дервішеську дранку, притягли до грізистого тюркського завойовника, і той нагукнув: „Я своєю блискучою шаблею вертину цілого світа покорив, аби звеличити Самарканд і Бухару, і скільки-он міст і країв поруйнував! а ти, мізерний чолов'яго (мердекь), смієш комусь дарувати за якусь там індійську мушку!“—„Пане над світом!“ мористично одказав дервіш-поет, поцілувавши землю перед Тимуром: „През оте мое марнотратство, бачиш, до якої вбогости дійшов я!“.... Тимур не зміг не розлягтися сміхом і поставивсь до Хафиза—прихильно.

Аж до цього часу цей анекдот раз-у-раз переказується в Персії з уста в уста, всяк і кожен знає його (єсть він і в Довлет-шаха, бл. 1487). Але ж як він переказується з декотрими анахронізмами³⁾, то повстає в декого сумнів, чи можна йому вірити⁴⁾.

¹⁾ Дуже ймовірна річ, що Хафиз свою газель № 412 (вид. Брокг. т. III, ст. Розенцв. т. II, ст. 407; рима—„мі-бінем“), де говориться про катастрофічне лихо для країни, склав саме тоді, як до Фаргу вдерся страшний Залізний Хромець.

²⁾ В газелі № 8 (вид. Брокг. т. I, ст. 43; Розенцв. т. I, ст. 24).

³⁾ А саме, коли йти за Довлет-шахом, то виходить, ніби Хафиз мав зустріч з Тимуром після загибелі Мансура, остатнього з мозафферидів, себто 1393 р.; а в Хафиз помер 1389 року.

⁴⁾ Див. Авг. Мюллер: „Історія іслама“, т. III (СПб. 1896), ст. 401. Тільки Авг. Мюллер забувся, що Тимур вступав до Шіразу аж двічі, і перший раз це сталося 1387 року, ще як Хафиз безперечно був живий. Про це див. окрім Шерефеддіна „Зефер-наме“ чи інших Тимурових дієписань, ще Я. Кінієву „Історію мозафферидів“ 1420 р. при „Таріх-и Гозіде“, факсим. вид. 1910 л. 739-740. В європейських обробках див. про Тимурів вступ до Шіразу 1387 р. у Гаммера: Histoire de l'empire Ottoman, т. II, Пар. 1835, ст. 23-24 (за Шерефеддіновою „Зефер-наме“), та порівн. і в Сав. Авг. Мюллера, т. III ст. 317. Сільв. де-Сасі в „Notices et extraits“, т. IV (1798-1800), ст. 241, давно вже вяснив, що Хафизова зустріч із Тимуром повинна була відбуватись саме 1387 року.

Вже з цього загально-відомого анекдота можна було б висувати, що Хафиз, старезний дідусь-суфій, дуже здатний був на жарти серед халєпа. Додати варто, спираючися на просто підкреслені вказівки біографів (Довлет-шаха в тому числі), що Хафиз, як побільше й усі шіразці, взагалі був голінний до дотепів і жартів, і що він, поважний шейх, аж надто любив побалакати з молоддю. Анекдоти ¹⁾ закидають йому навіть педерастію, підлювання молодиків (синка одного муфтія, синка слюсарєвого, і ин.) Всі ті пізні звістки про надто вже старого Хафиза не викликають великої довіри до себе, хоч вони й не містять у собі нічого такого, що вважалося б на сході за дуже ганебну річ ²⁾.

Другим разом прийшов Тимур до Шіразу вже 1393 року, і тоді, оддавши на смертну кару остатнього мозафферіда шаха-Мансура, Хафизового прихильника, Тимур зовсім прикінчив мозафферідську династію, а місто Шіраз—включив у свою величєнну державу. Та вже Хафизові не судилося побачити Тимурленга вдруге: він—помер ще 1389 року, трошки-трошки не доживши до загибелі мозафферідів ³⁾.

Як помер Хафиз, правовірне шіразьке духовництво одмовилося було ховати його, як вільнодумця. За вільнодумця вважати його могли, очевидно, тому, що був з нього суфій-пантеїст, який не надто шанобливо ставивсь до мусульманської обрядовости, і т. и., або може навіть попросту тому, що належав він до шіїтів. Та його приятелям, котрі мали в Шіразі силу, пощастило кінець-кінцем якось загамувати справу і дати шіразькому співцеві остатній людський притулок—у рідній землі ⁴⁾.

Могила-грібниця Хафизова ще й досі являється однією з дуже позначних і славних шіразьких пам'яток. Вона гарна на архітектуру, до того ж її

¹⁾ Див. такі анекдоти в „Меджаліс ель-‘ошшâq“ (1504 р.) та в турецькій „Фаль-наме“ (1577). По німецьки переказав Йх Гаммер у передмові до свого перекладу Хафизового „Дівану“ (т. I, 1812, вступ, ст. XXI-XXII). Турецька „Фаль-наме“ 1577 р. заснована на давнішій перській „Фаль-наме“ (одного гератця).

²⁾ А коли б ті анекдоти були правдиві, то довелось б і про старого Хафиза сказати те, що Нельдеке був сказав про молодого поета Дакикія X в.: „der Dichter war dem in Iran von je her verbreiteten Laster ergeben, das namentlich den Schöngeliebten als noble Passion galt“ (Grundriss der iran. Philol., т. II, част. 2. Страсб., 1896-1901, 148). Як був Хафиз молодший, то мабуть і він кохав хлопців не тільки платонічно.

³⁾ Рік 1389=791 гіджри, як найпевнішу дату для Хафизової смерті стверджують нам напис на його могилі і тая вказівка, що дає II нам редактор Хафизового „дівана“, його приятель Голь-ендам,—поминаючи вже пізніші „тезакірати“. Тільки ж Довлет-шах (пис. бл. 1487 р.) каже, ніби помер Хафиз року 794=1392-го (див. вид. Едв. Вравна 1901, ст. 308), і оцю вопіюше неправдиву Довлет-шахову дату густо-часто знав наводили дальші перські письменники.

⁴⁾ Анекдот у „Фаль-наме“=„Книзі ворожбитства“, який в рештою частіш черпають із Судієвого коментарія XVI в. на № 60 (булак. вид., т. I, ст. 171), дає звістку, що, вивсяючи питання, чи можна ховати Хафиза, люди взяли для ворожбитства Хафизів писаний „діван“ та й навмання висмикнули звідти перший-ліпший вірш, — і вийшов ось який вірш: „Не одтягай брести за Хафизовою труною! бо він, хоч заграв у гріхах, піде до раю“ (газель № 60: ult.) Після того похорон одбувсь без перепом. Вважати ці анекдотичні подробиці за історичний факт, звичайно, не випадає.

часто прикрашають і живими квітами (бо шіразці шанують пам'ять свого славнозвісного земляка) ¹⁾. Європейські туристи вважають за свою повинність одвідувати її. Малювали або фотографували її європейці не раз, і між иншим дуже елегантну гравюру дано у всезбірці „La Perse“ Дюбе (1841, табл. 47 до ст. 34). Кольоровий її малюнок подано при Бікнелєвих англійських витягах із Хафиза (1875), а за наших часів на поштових листівках малюють Хафизову могилу густо-часто. А втім, її теперешній вигляд—то вже спорудження XVIII в., не старовинне; а через те дуже цікаві—ті звістки про її давній, неперероблений вигляд, які маємо ми в європейських подорожніх XVII в., прим. у Піетро делля Валле 1622 р. та, літ п'ядесят пізніш, у Кемпфера. Кемпферів опис цінний і через те, що він у-перше наводить напис на надгрібній плиті Хафизової могили, з датою поетової смерті (791=1389).

Європейська бібліографія Хафизової могили взагалі не бідна: кожен подорожній, що побував у Шіразі, обов'язково пише про ню. З-поміж таких подорожніх другої половини XVIII в. зазначім тільки К. Нібура. 1811-го р. описали її і Морієр і Авзлі (Ouseley); що правда, надруковано той давній Авзлієв опис дощиро 1846 року (в „Biographical notices of persian poets“, ст. 40-41).

VI.

Джерела для Хафизового життєпису.

Залишаючи аналіз джерел для иншого місця, ми обмежимося на самісінькому реєстрі їх:

1) Вірші самого Хафиза, де часом трапляються вказівки на події з його особистого життя (напр. смерть сина, смерть жінчина) і на поетові відносини до історичних осіб: володарів, везірів, учених, поетів і т. и.

2) Записки подорожнього-марокканця ибн-Батутти, коли не про самого Хафиза, то про Шіраз 1327 р. та 1347 р., паризьке вид., т. II (1854), ст. 42-92; IV, 310-311.

3) Віршований напис на грібниці Хафизовій, де зазначено рік його смерті (1389). Вид. в подорожі Кемпферовій XVII в. (друков. вид. 1712, ст. 370-371), в подорожі Франкліновій (Лонд. 1790, див. ст. 90-97) і часто передруковано (Hindley: Pers. lyrics, 1800, ст. 21; дис. Холмогорова про Са'дія 1865, ст. 6; Ouseley: Notices 1846, ст. 38; Rieu: Persian mss. of British Mus. II, 1881, ст. 628; Wilberforce-Clarke: Divan, т. I, 1891, ст. XXXIII та 734, і ин.).

4) Передмова Хафизового приятеля Гольєндама до зрєдаганого ним поетового дівана. Надрук. в бомбейському вид. дівана 1228=1813; короткий англ. переказ у Rieu: Pers. mss. II, 6286—629a.

¹⁾ Джамій (1414-1492) у своїх „Нефехат ель-онс“ (Кальк. 1859, ст. 715) свідчить, що за його часів, себто в XV віці, шіразці одвідували Хафизову могилу щосуботи.

5) Шейх Азерій (род. бл. 1380, пом. 1462, жив довго в Індії): „Джевагир ель-есрар“=„Перлини тайн“, збірка містичних сентенцій св. людей. Див. Залеман: „Хакана“ (1875), ст. 27; *Rieu: Pers. mss. of Brit. Mus., т. I (1879), ст. 43-44; Ethé: Pers. mss. of Bodleian Library (1889), ст. 785; Pers. mss. of India Office (1903), ст. 1128-1129.*

6) Джамі́й (1414-1492): а) „Нефехат ель-онс“=„Дихання чистої приязні“ (1478), суфійська біографічна всезбірка, калькут. вид. 1859, ст. 715;—б) „Бегаристан“=„Весняний садок“ (1487), декільки рядків у розділі VII; часто друкувався і перекладався (напр. Царгор. вид. 1311=1894, ст. 88).

7) Довлет-шах (1487): „Тезкирет еш-шо'ерâ“=„Біографії поетів“. В критичному лейден. вид. Едв. Бравна 1901 ст. 302-308, 293-294 та 326-327. Розділ про Хафиза часто видавався і перекладався окреме (напр. у Сільв. де Сасі в *Notices et extraits, т. IV, 1798-1799 р., звідти в хрестоматії Вількена по перськи і по латині, 1805, і ин.).*

8) „Меджаліс ель-ошшақ“=„Бесіди коханців“ 1503-1504 рр. султана Хосейна-Бейкарі Гератського, що був меценатом і для Джаміа і для Довлет-шаха. Про Хафиза див. меджліс 40-ий; в рукописі московського у-ту 1715 р., якою я користувався, див. л.л. 110а-112б. Єсть індійське літограф. вид. Невалькішора 1870-их рр. Дуже непевні анекдоти.

9) Хондемір (1475-1535): „Хебіб ес-сіер“=„Приятель життєписів“ (бл. 1524); в бомбейськ. вид. 1273=1856, т. III, джоз' 2-ий, ст. 47. По франц., в перекладі Дефремері, в *Journal Asiatique 1858, квіт.-май ст. 417 та 408-413. Матеріал, як бачиться, дуже апокрифічний¹⁾.*

10-11) Дві „Фальнаме“ XVI в.=„Книги, щоб ворожити [користуючись Хафизовим „діваном“]“, одна—перська, Мохеммеда сина шейха М хеммеда Гератського (ель-Геревіа), друга—турецька, мулли Хосейна Кефевіа (Кефелі) 1577 р. Див. *Rieu: Turkish mss. of Brit. Mus. (1888), ст. 133. По німецьки всю суть подано в передмові до Гаммерового перекладу, т. I (1812), ст. XXI-XXV. Побільше—запис усних ходячих анекдотів-вигадок, пісаніх і дуже неймовірних.*

12) Турецькі коментатори XVI в.: Сюрурія (1559), Шем'ія (1574) та Судіа (1594). Див. *Rieu: Turkish mss., ст. 157-159. З-поміж них найясніший на життєписні пояснення—Судій (вид у Булаку в Єгипті, 3 тт., 1250=1834). тільки ж із нього монструозний невіглас для перської історії XIV в., а тому кожна його звістка потребує як найсуворішої перевірки та критики.*

13) „Меджаліс ель-ом'инін“=„Бесіди правовірних [шіїтів]“, всезбірка життєписів, що склав в Індії, в Лагорі, між 1585-1602 рр., Нураллах Мар'ашський Дав. меджліс 12-ий, в тегран. вид. 1299=1882, ст. 303-304.

14) „Гефт иqlім“=„Сім кліматичних поясів“ (1594), географічно-біографічна енциклопедія Еміна Ахмеда Рейського. Див. пояс 3-ій, відділ „Шіраз“, № 200 (=л. 97 в рукописі *India Office № 724* друков. катал.)²⁾.

15) Феріштé (1606-1609): Історія мусульман Індії („Таріх-и Феріштé“), вид. Врігс у Бомбеї (1831) т. I, ст. 577-578,—про невдатну Хафизову поїздку до Індії.

¹⁾ Про Хондеміра і про видання „Хебіб ес-сіер“—в „Історії Персії“, т. III, (1915), ст. 69-71 та 180-182.

²⁾ Докладніше про „Гефт иqlім“—в „Історії Персії“ т. III (1915), ст. 141. Течер, мабуть, уже вийшло в світ в Індії друковане видання.

Англ. перекл. цілого Фериште—див. той самий Бригс 1829 (нове вид. 1908-1909); франц. переклад одривка про Хафиза див. Дефремері в Journ. Asiat. 1858, квіт.-м. ст. 414-416¹⁾.

16) „Бот-хане“=„Кумирня“, антологічна тезкире, яку склали в Індії 1603-1613 р. для великого могола Екбера декілька осіб; унісум Бодлеївської рукописної книгозбірні. Тут Хафиз є № 33, л.л. 233 об.—252 об. Див. Етє, опис Бодл. рукопис. (1889), ст. 199.

17) Хаджі-Халфá (бл. 1600-1658): „Кяшф аз-зонун“=„Розкриття [бібліографічних] сумнівів“, в алфавітній рубриці „Діван Хафиза“. Вид. Флюгель в латин. перекладом, т. III (Лонд. 1842), ст. 272-274, № 5371.

18) „Мир'ат ель-хеяль“=„Дзеркало уяви“, склав в Індії (1691) Шіра-Лодій. Друк. в Калькуті 1831, літогр. в Барейлі 1848. Старим перським поетам місце в початку праці; Хафиз—№ 34²⁾. Виписка по англійськи—Ouseley: Notices I ст. 34-35.

19) „Ріяз еш-шо'ера“=„Сади поетів“ (1748). Автор—Валіах, поет-генерал, точніш—Алі-кулі Дагестанський (народ. 1712 в Іспагані, ум. в Деглі 1756). Це алфавітний словник поетів. Див. Rieu: Pers. mss. of Brit. Mus. I (1879), ст. 371—372; E. Bodleian Library (1889), ст. 239³⁾.

20) Мергді-хан Астрабадський (1758): Історія Надир-шаха,—див. під 1730 про те, як ворожив Надир з Хафизового дівану. Літографов. перс. видань „Історія Надиршаха“ є чимало. Переклав Джонс на франц. (Пар. 1770) і на англ. (Лонд. 1770). Звідти уступ про те, як ворожив на Хафизі завойовник, витягнув S. Rousseau: Flowers of pers. liter. (Лонд. 1801), ст. 31—32, а з нього, значно коротше—див. Ouseley: Notices (1846), ст. 34. Напевне йде не за ким, як за Авалієм, тільки вкорочуючи його—Вільберфорс-Клерк у своїй передмові до перекладу Хафизового Дівану I (1834), ст. XXXIV.

21) „Атеш-кяде“=„Огнехвальна божниця“ (1760-1779), дуже хороша тезкире, що її склав Лютф-Алі-Бег Іспаганський. Праця, ніби дуже вузлуватим способом, поділяється замість томів на „кадильниці“, а кожна „кадильниця“ замість відділів на „жарини“; та в суті справа стоїть простіш: життєписи розгортаються географічно по країнах та містах. Вид. в Калькуті 1249=1833, в Бомбеї 1277=1860⁴⁾. За Хафиза див. в першій „кадильниці“ в першій із „жарин“, яку присвячено поетам Ірана точніш у рубриці „Фарс“ і в розділі „Шіраз“, тобто в бомб. вид. 1277=1860 ст. (інакше № 653); і там додано чималу антологію з Хафиза (ст. 256—258).

22) „Хизан-б'анамір“=„Розкішна скарбниця“ 1763, якую, держачись алфавітного розпорядку, склав в Індії Азад (мір-Голям Алі) Вельграмський; Хафиз

¹⁾ Дуже широко про всезбірку Фериште—в „Ист. Персія“, т. III, 1 (1810), ст. 200—207.

²⁾ Про „Мир'ат ель-хеяль“ див. у Н. Вланда в його статті про перські тезкири в Journal of the Royal Asiatic Society, т. IX, ст. 140—142, та у Ріє, опис перс. рукоп. Брит. музею, т. I (1879), ст. 369—371.

³⁾ Про „Ріяз еш-шо'ера“—N. Bland в Journ. of the R. Asiat. Soc., т. IX, ст. 141—147; Ріє, рукоп. Брит. муз. I (1879), ст. 371—372; Бодлеївські перські рукописи, опис Етє (1889), ст. 239.

⁴⁾ Про „Атеш-кяде“ див. докладну статтю N. Bland'a в Journal of the R. Asiat. Soc., т. VII, ст. 345—392, та т. IX, ст. 51. Повний зміст—в описі Бодл. перс. рукоп. (1889), ст. 262—293.

№ 29. Рукопис 1768 р.—в India Office (№ 685 друков. каталога); рукопис 1785 р.—в Bodleian Library (№ 381 друк. катал.)¹⁾. Відповідні виписки по англійськи—Ouseley: Notices, 1846, ст. 33.

23) „Холасет ель-кялям“=„Самісінка суть балачки“, тезкире месневійних поетів, що склав у Індії 1784 року Алії Ібрагім-хан, призваний Халіль. В рукописі unicum Bodleian Library Хафиза е № 21 (л.л. 207—208 об.)²⁾.

24) „Холасет ель-ефкар“=„Сама суть думок“, скомпонував 1791-1793 р. в Індії Абу-Талиб Тебрійський-Іспаганський (народ. 1753, пом. 1806),—той самий автор, що широко стався відомий і своїми подорожами по Європі³⁾; він-таки був редактором і для найпершого друкованого Хафизового „Дівана“ (1791)⁴⁾, що помістив там компілятивну поетову біографію. Хафиз в тезкире е № 71 (л.л. 63 об.—67 об. рукоп. Bodleian Library № 391 друк. катал.). В передмові до „Дівана“ трапляються такі звістки, яких нема в тезкире⁵⁾.

25) „Мехзен ель-геранб“=„Склад рідкостей“, напис. у 1804 р. в Індії Ахмед Алі-хан Сандільський,—найвеличчнша біографічна всезбірка перс. поетів, яка будь-коли писалася. Хафиз е № 569 (л.л. 95-103 об. в рукописі-unicum Bodleian Library № 395 друк. катал.).

26) „Меджме' ель-фосехâ“=„Зібрання красномовців“ новітнього перського вченого Риза-кулі-хана, т. II (Тегран 1295=1878), ст. 11-14 (in-fol.).

VII.

Що е в Хафизовому „Дівані“?

Окрім поезій, писав Хафиз і прозою: з царини арабської філології, з коранознавства. Якусь Хафизову прозу (ще й автограф до того!) привіз 1915 року В. А. Іванов з Бухари до Спб. Азіяцького Музею. Тільки ж це все речі мало-кому відомі, а славу має самісінський віршований „Хафизів Діван“.

Не сам автор Хафиз позбирав до купи геть увесь свій діван і зредагував його, і не за авторового життя це сталося, а зробив це один з його приятелів уже після його смерті⁶⁾. Особливої критичности ми в цій збірці

1) Про „Хизане-и 'аміре“ див. N. Bland у Journ. of the R. As. Soc., т. IX, ст. 40-43; Rieu I (1879), ст. 373-374; зміст у Етє в Бодлеїв. каталогі (1889), ст. 255-259.

2) Про автора „Холасет ель-кялям“ див. N. Bland в Journ. of the R. Asiat. Soc., т. IX, ст. 158-160. Зміст тезкире подано в каталогі Бодл. рукописів (1889), ст. 295-302.

3) „Месір-и Талибі“=„Абу-Талибова подорож“ попередю вийшла в англійському перекладі Ч. Стьюарта (Лонд. 1810), а тоді по-перськи (Кальк. 1812). З англійського—французький переклад 1811-1812 та 1819.

4) Про це 1-е друковане видання Хафизового „Дівана“ див. в нас розд. XI, б.

5) Про „Холасет ель-ефкар“ та її автора див. у Бланда в „J. R. As. Soc.“, т. IX, ст. 153-158; Elliot: History of India, т. VIII, ст. 298; Rieu, перс. рукоп. Брит. Муз. I (1879), ст. 378-379; в описі перс. рукоп. Bodleian Library (1889) Етє дає повного реєстра життєписів (ст. 302-315).

6) а саме Мохеммед Гольєндам, що додав до Хафизового дівана ще й передмову од себе. Запевнення декотрих старовинних європейців (д'Ербло, кінця ХVІІ в.), за яким пішов навіть 1891 року Вільберфорс-Клерк (ст. ХХХІV), начеб то зібрати Хафизів діван мав поет Касим-Енвар (пом. 1434, див. „Ист. Персіи“, III, 116), — виплило з того, що люди зовсім помилково зрозуміли слова Довлет-шаха про тую пошану, яку мав Касим-Енвар для Хафизових поезій. На цю кричущу помилку, що її допустився д'Ербло, звернув увагу ще сер Г'ор Аваді („Notices“, 1846, ст. 39).

не бачимо. Адже давно вже зазначено той яркий факт, що серед газелів яких складається Хафизів діван, іноді трапляються газелі, які входять до діван другого значного поета XIV віку Сельмана Саведжія¹⁾. Чом редактор не доглянув, хто ж їхній автор? Хафиз чи Сельман?

Або, от іще одно питання: яким чином дісталася до Хафизового дівану (під № 669) робаі Хосрова Деглійського²⁾? Чи сам Хафиз засвоїв собі ці вірші індійського поета, або чи не редактор Гольєндам через недобропорядковий приписав небіжчикові-приятелеві чужу поетичну власність?

В склад Хафизового дівана увіходять по-над 570 газелів (573 або 576 №№), дві-три касиди, більше ніж 40 „обривків“ („қит‘ат“), мало не чотверостишків („роба‘і“), де-кільки дуже недовгих „месневі“—парно-рифмованих поезій, що поміж ними тільки „Книга виночерпія“ та „Книга співачки“ трохи довші, та ще один „мохеммес“, або поезія, писана п'ятирядковими строфами.

Виходить, що головний зміст Хафизового дівана—це т. зв. газелі, тоб-то недовгі ліричні писання звичайного ліричного типу. Джамій у „Бегарістані“ (1487) каже, що на думку людей ніхто не стоїть вище од Хафиза в газельному писанні, і що Хафиза мають за такого самого незрівнянного поета (любовних) газелів, яким являється в царні (хвалебних) касид Зейнуддин Фар‘ябський³⁾.

Що до змісту самих газелів, то звичайно газелі повинні перш за все виспівувати красу та кохання, вино, квіти, весняну природу і т. и.; такий зміст—і в газелях Хафизових; частіш оспівуються кохані хлопці, ніж дівчата або жінки.—„Краще пити й непуцяше життя вести, ніж робити занадто рана сильце для підловлювання людей!“ іронічно одказує поет тим духовним кам-мудлам, котрі хтять його гудити, та всяким святенникам. Не чужі до Хафизової лірики й інші мотиви, поважніші й глибші, напр. гордо заявивши про людську гідність, туга з того, що людська доля—непостійна і щастя швидко минає, гіркі почування з того, що вчителі віри—лицедії, дволичні, що люди фанатично держаться обрядового боку релігії, розуміючи Коран чисто надвірним способом і т. и., тим часом як правдивий хадіс Божий міститься в серці у людини, і геть усі люди, хоч би й вірували в Бога по однаково, можуть і повинні бути братами, незалежно од того, чи в мечету ходять вони на молитву, чи до гебрської божниці, чи до церкви.

¹⁾ До таких не то Хафизових, не то Сельманових газелів належить найостанніша газель „даль“ з римою „буд“, № 281, та № 19 з римою „б“. На цей факт уперше звернув іще Судій XVI в. у своїх коментаріях на Хафиза (булак. вид., т. II, ст. 1 та т. I, ст. 63) і, за одним заходом, зазначив, що Сельман свою касиду, схожу з Хафизовою газеллю № 19, склав на честь джелаїридові Увейсові (1356-1374). Ми вже підкресливали такі однакості (див. ст. 15).

²⁾ Факт—що його так само зазначив Судій (т. III, ст. 420). Порівн. вище, ст. 15.

³⁾ Див. „Бегарістан“, Царгород. вид. 1311=1894 р., ст. 88.

до синагоги¹⁾. Такі теми розвивалися були в суфійських віршах іще й перед Хафизом (Сев'їй, Хейям, Са'дїй в його ліриці, Джелаледдін Румїй, емір Хосров Дегайський і ин.)²⁾. Єсть у Хафиза й похвальні поезії, що в них він без раболіпства виславляє високі прикмети та добродійства тих вельмож і правителів,—шіразьких і инших,—які показували йому своє безпосереднє або позаочнє прихилля³⁾. Одно слово, своїм змістом поетична Хафизова творчість ані чим не одрізняється од поетичної творчости його попередників, і головна її ознака тільки та, що художнього талану в Хафиза мабуть чи не більше.

VIII.

Чи алегоричний діван у Хафиза? Хафизові коментатори.

Дуже важке питання—чи закликає Хафизова поезія до гедоніки реальної, чи до гедоніки відволіклої, містичної. Його біографи (Довлет-шах і ин.), які добачають містичність в усенькій перській поезії, прозивають Хафиза „лісан ель-гейб“—„язик сокровенних тайн“; а простий люд співа собі газелі його, як справжні еротичні та життєрадісні пісні!

Я вище був висловив про Хафиза здогад (аналогічний з тим, який можна висловити і про давнішого поета Хейяма), що тії газелі, котрі писав Хафиз за своїх молодих літ, не містили в собі нічогосінько містичного, а коли навіть і тоді траплялися в них містичні терміни, то це була не більше як загальновживана літературна конвенціональність, умовність. З другого боку і про пізніші Хафизові газелі буде аж надто правдоподібною гадка, що сам Хафиз, навіть на старости літ, пристосовував свою гедонічну лірику до вподобань свіцьких правителів, а через те навряд щоб і сам він міг з точністю сказати, чи про справжнє кохання і про справжнє вино він співає, чи—про містичне пиття духовного вина та про з'єднання з Ним-Усеєдиним. Для його суфійської совісти гедонічна термінологія могла бути не інакше як алегорично-містична, та писав він вірші так, щоб охочі читачі могли розуміти їх дословно. Вже ж бо сама суть кожного талановитого алегоричного писання (навіть байки) в тому й полягає, щоб алегорич-

¹⁾ Такі самі ідеї про рівність релігій ми зустрічаємо й у шіразця Са'дїя XIII в., але поруч них ми бачимо в Са'дїя неприховану погорду супроти самих чужовірців, як людей. Слово „жид“ у писаннях Са'дїєвих уживається як лайка. В Хафиза ми, проти християн, або жидів, не знайдемо таких самих різко-зневажливих висловів, якими ясно кидає Са'дїй, тільки ж і в Хафиза видко супроти них несвідому зневагу.—„Що од милого йде, все воно миле, байдуже чи чотки він носитиме, чи пояс чужовірців“, каже Хафиз (№ 245), виразно тим показуючи, що взагалі чужовірець—то істота низча. (Це так—як би ми сказали: „Люблю його, хоч він і жид“).

²⁾ Ми все це були вже поідекреслювали в розд. III, як торкалися молодечих Хафизових літ.

³⁾ В панегіризі Хафиз уважав за свого вчителя, як бачиться, Зегіра Фар'ябського (№ 294; пом. 1201). Порівн. у нас вище, ст. 15. Але ми ніде не бачимо в Хафиза такої хвалебної пересади, як у Зегіра.

ність не одразу настирливо витикалася в вічі своєю зовнішньою формою, а навпаки—нехай з першого погляду можна буде розуміти таке писання дословно і нехай самісінькі втаємничені люди відають, що в тім писанні міститься алегорія.

З-поміж європейців дуже мало-хто виявляє охоту розуміти цілого Хафиза містично; перекладач Вільберфорс-Клерк (1891) являється з цього погляду одним з рідких винятків¹⁾. Звичайно ж усі пристають на думку Брокгавса, Хафизового видавця, що ми маємо повне право витолковувати Хафиза так, як нам наказують загальні закони для всього гарного й елегантного.

Ми бачили, що, як помер Хафиз, то духовництво було одмовилося хотіти його, отого—мовляв—вільнодумця. Тепер мусульманське духовництво нічого вже проти нього не має, бо серед книжників у більшій чи меншій мірі заведено толкувати його еротизм та кощунство в побожно-алегоричному напрямі. Що правда, Хафизів талан настільки причаровує східніх людей, що духовництво вважа за можливу річ, навіть дословно розуміючи Хафизові вірші, не все в них засуджувати гуртом. В XVI в. в Царгороді, у турків, зчинилася з цього приводу суперечка, і тоді славнозвісний царгородський великий муфтії-курд Абу-с-Сууд (1492-1574) дав про Хафиза фетву (вирік, де висловився так, що мовляв треба одрізняти шкодливі, облудні Хафизові вірші од його корисних, істинних віршів, треба одрізняти гадючу отруту—і сцілюще дання, треба використовувати мудрість Хафизову, але застерігати людей проти його помилко²⁾). Тільки ж будь-що-будь, алегоричне витолковування залишається найкращим способом, щоб Хафизову гедоніку та його вільнодумність зробити нешкодливими. У такому дусі написано численні коментарі до його дівану (зібраного, нагадаймо, вже після його смерті).

Головні коментатори Хафизового дівану—турки XVI в.: Сюрурій (1559), Шем'її (1574) та ще—кого найбільше знають—потурчений босняк-серб Судій (пис. 1594). Шем'її писав для мецената Ахмеда Ферідун-бея (пом. 1583, на посаді значного вельможі в султана Селіма II П'яниці);

¹⁾ Але див. напр. критичну статтю про Вільберфорса-Клерка в *Quarterly Review* 1892, січень, ст. 33-63, де Клеркові намагання добачати в Хафизі самісінького містича виясняється, як непринятне. Пор. ще прикінцевий висновок у Еге в *Grundriss der iranischen Philologie*, т. II, (Страсб. 1896-1904), ст. 303, де Еге ставиться в цілості негативно проти Вільберфорса-Клерка.

²⁾ На Абу-с-Суудову фетву (за текстом, що подає бібліограф Хаджі-Халфа XVII в.) звернув увагу ще Гаммер в передмові до свого перекладу Хафиза (1812, т. I, ст. XXXIII—XXXIV) Повний текст див. у Флюгелевому виданні Хаджі-Халфа: „*Lexicon bibliographicum*“, т. III (Лонд. 1812), ст. 273-274.

тому Шем'їв коментар звуть Ферідунівським¹⁾. Окрім турків є толковники перські; та вони не такі відомі для читачів.

Як водиться в коментаторів, немало всі вони (окрім Судія) пояснюють не самісінькі граматичні труднощі та особливості Хафизової мови, ба, головним чином, витолковують вони загадкове розуміння його віршів, пристосовуючись до суфійської термінології; тільки Судій товмачить його з загально-людського погляду. Під захистом тих алегоричних коментувань може Хафизів діван циркулювати серед мусульманської громади безборонно. Тільки ж першими часами після поетової смерті фанатичні мусульманські мулли зчиняли проти його поезій завзяті переслідування.

IX.

Рукописи Хафизового „Дівана“.

Між рукописами „Хафизового Дівана“ є старі. От у Бодлеївській книгозбірні (див. друкований опис 1889 р. № 815) переховується рукопис 1439=843 року, — виготований, як виходить, лиш на п'ядесят років пізніш од поетової смерті. В Британському музеї (опис. Ріє, т. II, 1881, ст. 627) найстаріший рукопис датовано 855=1451 р., тобто писано його літ шідесять після смерті Хафизової.

Піетро делла Валле, у своїх відомих „Viaggi“ в листі з Персії 26 липня 1622 р., сповіщає, що в Хафизовому мавзолеї був манускрипт „Дівана“, власноручно писаний самим автором, тобто автограф (а коли автограф, то, виходить, це була збірка ще не повного дівана), але тодішній шах (Аббас Великий) казав перенести того автографа до своєї книгозбірні.

Про те, що недавнечко з Бухари привезено до Петербургу прозаїчний Хафизів автограф, ми згадували вище (ст. 31).

X.

Друковані видання перського тексту Хафизового Дівана.

1791 Калькута, форт Уільям, за редакцією Абу-Талиба-хана.

1813=1228 Бомбей; 1826 Калькута; 1828 Бомбей.

1831 Кавнпор; 1831 Бомбей.

1834=1250 Булак (Каір) з турецьким коментарієм і перекладом Судія XVI в., 3 т.т. (т. I, 411 ст.; т. II, 455 ст.; т. III, 463 ст.).

¹⁾ Про всіх трох турецьких Хафизових коментаторів див. Ріє, опис тур. рукоп. Брит. Музею (Лонд. 1888, ст. 157-159. Д'Ербло, автор найдавнішої сходознавчої енциклопедії кінця XVI в., назвав був Ферідуну самим автором коментарів, і отую помилку, яку д'Ербло пустив раз у світ, люди ще довго висловлювали за ним ново. Між инчими навіть такий пізній іранознавець, як Хафизів перекладач Розендвайг-Шваннав (т. I, 1858, ст. VII), вважав „коментарій Ахмеда Ферідуну“ за щось неоднакове з коментарієм Шем'їєвим. — Що до Судія, то слід паки і паки підкреслити, що придатний він тільки для точного перекладу Хафизових поезій (та й то можна споритися проти його перекладу густенько-частенько), а вже ж історичні пояснення в Судія — то верх кричущого неумства.

1840=1256 Булак, в редакції Судієвій, тільки без його коментарів; 1841=1257 Тебріз; 1841=1257 Царгород, у редакції Судієвій, та без його коментарів; 1841 Бомбей; 1842 = 1258 Тегран; 1844 = 1260 Тебріз; 1846 = 1262 Мешхед.

1851=1267 Бомбей; 1851=1267 Тебріз; 1852=1269 Деглі; 1855=1272 Тебріз; 1858=1274 Тебріз; 1858=1274 Калькута, з коментаріями Фетх-Алі.

1854-1863 Липськ, критично видав Брокгавс з вокалізацією й знаками перепивання,—ця критична редакція засновується на Судії XVI в. (для газетів №№ 1-80 долучено й Судієві коментарі), т. I (1854)—ст. XII+320 (газеті №№ 1-80); т. II (1856)—ст. I+320 (газеті №№ 81-395); т. III (1863)—ст. 272 (№№ 396-693)¹).

1858-1864 Відень, з перекладом Розендвайга-Шванна, 3 тт. т. I (1858) ст. XII+834; т. II (1863) ст. 595; т. III (1864) ст. 584. Перський текст дословно тут передруковано з булацького видання 1834 року Судієвої редакції.

1860=1277 Бомбей (345 ст.); 1861=1278 Бомбей; 1862=1279 Царгород (з друкарні Османа Зекі, 259 ст.); 1862=1279 Лакнав (214 ст.); 1864=1281 Булак; 1866=1283 Лакнав (404 ст.); 1868=1285 Лакнав.

1870 Царгород, з 2 коментаріями (1-ий коментатор—ваггабіт-Фюну-ній, 2-й—Судій); 1876 Лакнав, з комент. Мохаммеда Сади́ка-Алі; 1879 Лакнав.

1881 Калькута (ст. 232 та 16), дешево загально приступне видання англо-індійського правління, за редакцією майора Н. S. Jarrett'a, що керувався Брокгавсом. Десятьма літами пізніш Вільберфорс-Клерк ізробив свій англійський переклад за Джарретовим виданням.

1882=1300 Царгород (вид. „Шюркет-и саххафіййе-и Османіййе“, 259 ст.); 1882=1300 Бомбей (345 ст.); 1883=1301 Бомбей, два видання (в одному 412 ст.); 1883=1301 Тегран; 1883=1301 Лакнав (видав Неваль Кішор); 1884 Деглі; 1886 Лакнав, з комент. Мох. Сади́ка-Алі; 1887 Бомбей, вид. Pistanji Kuvarji Taskar з примітками (Education Society's press); 1888 Деглі; 1888 Лагор.

1890=1307 Тегран (279 ст.); 1895 Ташкент (175 ст.); 1896 Ташкент (160 ст.); 1899 Лакнав, із словником (3-є вид.).

¹) Дивним чином, наводять рік отого (аж надто відомого!) Брокгавсового видання неправильно. Ріє в описі перс. рук. Брит. Музею (т. II, 1881, ст. 628) зазначає рік 1854-ий; але ж цей рік стосується тільки до I тому Брокгавсового видання. У Вільберфорса-Клерка (англ. переклад 1891, т. I, ст. XX), хоч він безперечно мав геть усі три томи в своїх руках, подано для Брокгавса рік 1854-1856 (замість 1863), і одю саму неправдиву дату без перевірки дали навів і Ете в справочному Grundriss der iran. Philologie (т. II, 1896, ст. 304) та й у своєму описі перських рукописів India Office (1903, ст. 720).

1900: „Гезалійнат“, Ташкент (друк. В. М. Ільїна, 160 ст.); 1900 Лакнава (456 ст.); 1902 Ташкент (вид. Хаджі Абдульмелик ибн-Абденнабі; 160 ст.); 1904 Деглі, з пенджабським коментарієм М. Бедреддіна (754 ст.); 1904 Морадабад, з толкуваннями в мові урду та з перекладом Мохаммеда Ісмаїла-хана, з частини (по 320 ст. у кожній частині).

І багато інших. Цей реєстр містить у собі звістки про 53 ММ видань (з 1791 р. до 1904). Звістки ті—теж досить, правда, випадкові (і безперечно не вичерпують усієї бібліографії), але ще збиралися вони більше чи менше систематично, іще перед тим, як розпочалися революції в Росії і на сході (1905). Дальші бібліографічні вказівки про Хафизове друкування в Персії, Індії, Туреччині та Середній Азії щастило міні зібрати вже без системи, цілком уривчато, а тому я їх тут зовсім і не публікую. Навряд чи буде помилка—гадати, що, відколи з'явилося в світ найперше друковане видання 1791 року, та й геть аж до наших часів, себ-то за якесь століття з четвертиною, видано було Хафизів диван багато більше, ніж сто разів.

XI.

Загальний побіжний погляд на історію того, як познайомилася Європа з Хафизом печатно, чи то по-перськи, чи в перекладах.

Залишаючи докладну бібліографію „Нафизіана“ до иншого місця, ми тут позначимо тільки головні етапи в історії того, як ознайомилася Європа (та почасти й сам схід) з Хафизом через друкування.

а) Найстаріші звістки про Хафиза в Європі, XVII та XVIII в.

За Хафизових часів Європа вже мала зносини з південною Персією. У своїй „Книзі виночерпця“, написаній для шаха-Мансура шіразо-іспаганського (1388-1393), Хафиз виразно каже: „харадж-ет диненд ез Фиренґ“= „тобі платиться податок „харадж“ од Франків“¹⁾,—розуміти тут треба очевидячки, податок торговельний, од європейських купців²⁾. Тільки ж про Хафиза ті європейці XIV віку навряд чи багачько донесли звісток до Європи,

¹⁾ „Сақі-наме“ (№ 636), вірш 127 (вид. Брокг. т. III, ст. 250; Розенцв. т. III, ст. 490).

²⁾ Таке пояснення для терміну „харадж“ я вважав би тут за найімовірніше. Але правда: може бути й так, що Хафиз мав тут на думці тих європейців, котрі через південну Персію їздили до Китаю та й сідали на кораблі вже аж у порті Гормузі (коло виходу з Перської затоки до Індійського океану); такі купці могли в Гормузі володіти садибами чи будинками, купленими для їхніх товарних складів, і що до них—то термін „харадж“ мав би в Хафиза навіть своє основне значіння, тобто: оплата за землю. Та швидче мабуть тут мова йде таки про торговельне мито, стягнуте з тих товарів, що купці привозили їх до південної Персії північним шляхом через Малу Азію або Кавказ, переїздячи джела'ридські володіння—азербейджанський Тебріз, чи Багдад. Можлива річ, Хафиз натякає на добре-пам'ятний тоді історичний факт, з недавнього минулого, коли мозафферид шах-Мансур іще вкупі із своїм живим багьком шахом-Шоджею ходили війною на Азербейджан та й побували в самому Тебрізі, де європейських купців-грошоплатів завсіди бувало чималенько. Див. про цей похід в „Історії мозафферидів“ Кінія 1420 р. (факсим. вид. 1910 при „Таріхі Гозіде“), х. 716, в оповіданні про події 1375 року.

Хафизів діван навіть і пізніш не одразу зробивсь відомим для європейців у повній своїй основі. Про самого Хафиза, як про великого, поважаного в Персії поета, де-які чутки дійшли до Європи од подорожніх, деє, не раніш од XVII віку, найперше мабуть чи не через гуманіста-подорожного Пієтра делля-Валле, що про нього вже в нас була згадка. В своєму листі з Шіраза влітку 1622 року (за шаха Аббаса Великого) Пієтро делля-Валле вихваляє Хафизів талант, рівняє його з Петраркою, описує Хафизову гробницю-каплицю (*tempietto*) і наводить тії вірші, про марність людської слави, які він, делля-Валле, склав на честь Хафизові, сидючи тут-таки коло його надгробної каплички ¹⁾. Та вже аж за півстоліття після делля-Валле надруковано вперше в Європі одну Хафизову газель (а саме—вступну в „Дівані“), по перськи з латинським перекладом та поясненнями, взятими з Судія,—при турецькій граматиці Менінського (Відень 1677, ст. 189-194).

Далі, протягом XVIII віку, переважно в другій його половині, потроху надруковано було в європейських перекладах, здебільша вкупі з долученням перським текстом, де-кільки десятків Хафизових газелів (перекладачі—латиніст бар. Rzevizky 1771 перші шіснаццяттеро газелів; його англійський популяризатор Річардсон 1774; Jones там і сям в „*Poëseos Asiaticae commentarii*“ 1774 і ин.; Wahl 1791 з німецьким перекладом; з англійським перекладом Nott 1787; Ouseley 1795 і далі),—всього разом, значно менше од сотні газелів, себто може навіть менш, як $\frac{1}{8}$ цілого Хафизового „Дівана“.

Серед отих перекладачів XVIII в. особливо типовий—Ржевівський, що перекладав Хафиза латинськими віршами, Горацієвими метрами.

б) 1-е друков. вид. Хафизового „Дівана“ 1791 та німецький переклад Гаммера 1812. „*Westöstlicher Diwan*“ Gëte 1819 і „газельний“ напрямок в європейській поезії 19-го віку.

На прикінці того самого XVIII віку, а саме 1791 р., з'явилось в Індії (в Калькуті, у форті Уільямі) перше друковане видання повного перського тексту „Діван-и Хафиз“, що його випустив у світ Абу-Талиб-хан, начитаний автор однієї з перських „тезкірат“; а 1812 р. відомий піонер орієнталістики Йос. фон-Гаммер видав свій повний німецький переклад.

Про зазначене індійське Абу-Талиб-ханове *editio princeps* перського тексту (1791 р.) доводиться сказати, що безперечною заслугою цього друкованого видання була оддача хоч-якогось повного тексту „Дівана“ в ширшеє загальноприступнеє користування, ніж це було доти, доки Хафиз був залишавсь у рукописах: Що правда, цього друкованого „Діван-и Хафиз“ розхачали в самій-таки Індії, і Європа не багато встигла ним поко-

¹⁾ Див. „*Viaggi*“ делля-Валле в венец. вид. 1667 р. т. II, ст. 508-510.

ристуватися ¹⁾; але тій біді легко зарадили дальші передруки 1-го видання (Бомбей 1228=1813, Калькута 1826, Бомбей 1828, і т. и.) ²⁾. Негативно рисою 1-го видання (і його передруків) була невелика його критичність; і лиш відколи в Єгипті опубліковано було докладні коментарії Судія (Булак 1250=1834) ³⁾, з'явилася спромога для дослідників уже свідоміш орієтуватися в незвіді певному тексті тодішніх друкованих видань.

Що ж до повного німецького перекладу Йос. фон-Гаммера: „Der Diwan von Mohammed Schemsed-din Hafis“ (2 т.т., Штутг. і Тюбінген 1812), то цей переклад, позбавлений рівнобіжного перського тексту, зроблений важкими, незграбними та ще й лиш білими віршами, повний друкарських помилок трохи не на кожній сторінці, теперечки вже мало придасться орієнталістам ⁴⁾. Придатна ще й досі — простора Гаммерова передмова (ст. I—XLII), де матеріяли про Хафизове життя призьбірано з шістьох рукописів; нехай собі всі ті шестеро джерел—пізні й неавторитетні, але більша половина з них (чотири) залишається ще й досі ненадрукованою; варті певної уваги ще й деякі пояснення до окремих поезій; а загалом Геммерів переклад тепер ваги не має. Але для того, щоб зацікавити Європу Хафизом, Геммерів переклад зробив аж надто багачко, і він має величезну історично-літературну вагу своїм впливом на Г'ете; „Westöstlicher Diwan“ великого Г'ете (1819) заснувавсь на Гаммеровому перекладі, і Хафиз одразу зробився близько-відомий цілому світові. Могли, правда, тоді ж таки допомогти Хафизовому спопуляризуванню ще й французькі прозаїчні переклади декотрих (що правда, дуже не багатьох) Хафизових газелів, що поробив тії переклади найавторитетніший тодішній сходознавець Сільв. де-Сасі (при „Pend-nameh“ 1819 і ин.) ⁵⁾, а вже ж до його голосу прислухались тоді не самісінькі орі-

¹⁾ Русо, що наново видав Річардсонову антологію з Хафиза: „A specimen of persian poetry“ (Лонд 1802, на якийсь десяток літ пізніш од появи друкованого Хафизового „Дівана“) скаржитись (ст. XV), що тее калькутське друковане видання 1791 р. так що й не дісталосся до Європи, і що в Англії воно така сама рідкість, як і найдорогоцінніші манускрипти.

²⁾ На тепер набралосся друкованих видань Хафиза вже чимало, тільки ж багато менше, ніж Са'дія. Міні відомі за сто літ шось 50 видань Хафиза; та, як бачиться, можна їх налічити по-над сотню (пор. ст. 37).

³⁾ Потім Судієву редакцію знов видано в Булакові ще разів з двоє (1256=1840, без комент.; 1281=1864), та в Царгороді 1257=1841 без комент., 1870 з комент.

⁴⁾ Спеціаліст іраніст Еге, сам німець, видно навіть не гортав Гаммерового перекладу: бо він зве той віршований переклад—прозаїчним, „in sehr geschmackloser Prosa“ (Grundriss der iranischen Philologie, 1896, т II, відд. 2, ст. 305). А вже ж Геммер силувавсь обробити віршовану форму свого перекладу як найпильніш, наскільки ставало йому хиста („сім років пішло в мене на перекладання, три роки—на одшліфування та на обробку приміток“, ст. IV); значну частину Хафизових віршів Геммер переклав навіть так, що в них, по сиромозі, задержано той самий метр, яким писано перський первопіс.

⁵⁾ Сільв. де Сасі ще 1798 р. в „Notices et extraits“ т. IV (ст. 238-245) подав французький переклад Хафизової біографії з Довлет-шаха XV в. В тій біографії наведено, для зразку, скількис Хафизових газелів.—Завважмо до речі, що в першій половині XIX в. шестеро газелів на французьку мову переклав і А. Русо в своєму „Ragasse Oriental“, Алжир 1841, ст. 88-92. Про французькі переклади Дефремері див. нижче, ст. 42.

єнталісти, ба й узагалі письменники. Та тільки, хіба ж можна рівняти той вплив, який могли робити на широку публіку читачів філологічні праці спеціаліста-вченого де-Сасі, з тим аж надто сильним впливом, що йшов од загально-приступного поетичного твору патріярха світової поезії, старого Г'єте!

Хафиз і „газельні“ вподобання одразу прищепилися, через Г'єте, німецькому письменству. В Німеччині після „Westöstlicher Diwan“ розпочалася безліч газельних наслідувань, і все воно—на підставі Гаммерового перекладу. Посеред них „Газелі“ графа фон-Шлятена (1821) та його ж таки „Нові газелі“ й „Хафизове дзеркало“ дуже елегантні; до речі сказати, граф фон-Шлятен сам знав перську мову й тямив її естетичку. Але як судити взагалі, то Імерман (пом. 1840) мав право казати про тодішніх поетів:

Von den Früchten, die sie aus dem Gartenhain des Schiras stehlen,
Essen sie zu viel, die Armen, und vomiren dann Ghazelen.

Та будь-що-будь, оте „блювання газелями“ дуже допомогло тому, що Хафиз у Європі спопуляризувався як-найширше.

в) Давмер 1846, 1856 та його російські наслідувачі: Фет, Прахов.

Один з пізніших творців отаких газелів, не-орієнталіст А. Ф. Давмер у своїй книжці „Hafis“ (Гамб. 1846; 2-е вид. 1856; не так і давно—3-е вид., Йена 1912) подав більше як дві з половиною сотні „Хафизівських“ поезій в дуже вільній переробці: почасти він насмакав окремих, так сказати гарніших, віршів з тієї чи иншої Хафизової газелі, почасти дав свої власні вільні наслідування, або фантазування на Хафизові теми. Свою отую переробку зробив Давмер з дуже великим мистецьким хистом і смаком (не дурно ж і за наших часів вийшла вона в світ новим виданням, Йена 1912), і вона вчинила справжній вплив на росіян. Попереду переклав з Давмера 27 поезій А. Фет (у „Русскомъ Словѣ“ 1866, II)¹⁾, і за те од Кузьми Пруткова здобув він прозвання „ябнь-Фетъ“; а тоді М. Прахов (у „Русскомъ Вѣстникѣ“ 1874, I, ст. 215-243) під заголовком „Мотивы изъ Гафиза“ полав иншу пайку Давмерових віршувань. І Фет, і Прахов поперекладали вільну Давмерову переробку близесенько до німецького первопису і задержали Давмерову елегантність (надто Прахов; Фет—менше), тільки ж звичайно, що вони закріпили серед російської публіки геть не точну думку про те, яким треба собі уявляти справжнього Хафиза.

Класичний німецький переклад цілого Хафиза—Розендвайга-Шваннава 1858-1864 і критичний перський текст „Дівана“ в виданні Г. Брокгауса 1854-1863. Дальші німецькі обробки. Переспіви Воденштедта.

Окрім того в даному разі росіяни, як воно часто трапляється, встигли значно остатися позаду віка. Бо тим часом як Фет та Прахов, що познайо-

¹⁾ Фетові „Переводы изъ Хафиза“ легше знайти в його „Собрания стихотворений“, Спб. 1901, т. III, ст. 11-44.

мили російську публіку в Хафизом, підносили їй свої запізнені переклади з фантазій старого Давмера, в Німеччині за 1850-их рр. уже пороблена була для Хафиза новітня, велика, критична робота.

Тут допоміг просторий коментарій турка Судія XVI в., надрукований у Єгипті в Булакові ще 1834 (=1250) року. Тую Судієву редакцію взяв за підвалину Вінц. фон-Розенцвайг-Шваннав та й, одкинувшись од вузько-формальної східньо-газельної одноримовості виготував у прекрасній німецькій віршованій формі свій мало не дословний, до того ж літературно-гарний, попросту аж художній, повний переклад Хафизового дівана. Свою старанну працю, вкупі з рівнобіжним перським текстом за Судієвою редакцією булацького видання, надрукував Розенцвайг-Шваннав під заголовком: „Der Diwan des grossen lyrischen Dichters Hafis“ (3 тт., Відень 1858-1864) ¹⁾. Рівночасно, під заголовком „Die Lieder des Hafis“ (Липськ 1854-1863) видав Герм. Брокгавс наново переглянуту критичну редакцію перського текста Хафизового дівана, яку Брокгавс вирішив установити на підставі коментаріїв турка-Судія, бо той, так міркував Брокгавс, мав перед собою віродостойні, старовинні рукописи дівана ще XV віку. Почасті дав Брокгавс у своєму виданні і самий текст Судієвих коментаріїв (для перших 80 газелів дівана) ²⁾; він-таки й перенумерував Хафизові газелі, і тая Брокгавсова нумерація закріпилася для Хафиза й надалі, аж до теперішніх часів. Що Судій, побожний турок-сонніт, міг із своєї редакції повикидати декотрі яскраво-шітські Хафизові поезії, про це Брокгавс не догадався.

Відколи зафіксувався таким чином більше чи менше певний і зручний Хафизів текст, пішли од нього й новітні німецькі переклади,—що правда, вже не повні, а в формі антологій з Хафиза. Попереду Г. Несельман у своїм „Der Diwan des Sch. Muh. Hafis, im Auszuge übersetzt“ (Берл. 1865) всилувався, йдучи ще за давньою модою, відтворювати перський первопис навіть у його надвірній формі, а тому в Несельмана в його німецькому віршованому перекладанні тієї чи иншої газелі монотонно переводиться для всіх віршів лиш єдина спільна рима. Безмірно елегантніший вийшов славнозвісний антологічний німецький переклад або переспів Боденштедта „Der Sänger von Schiras. Hafisische Lieder“ (4-е вид. Берл. 1877; єсть і т. зв. „діамантно“ виданнячко in-16^o, з ілюстраціями, Берл. 1880, ст. XXII та 214).

¹⁾ На жаль, використав Розенцвайг Судія не для самих цілей філологічних. Він довірливо брав із Судія і архи-безглузді історичні його пояснення, містячи їх у рубриці „Приміток“ до кожного тому.—Антисоннітських Хафизових газелів, яких не було в Судієвій редакції, не взяв і Розенцвайг для перекладу.

²⁾ Оті коментовані 80 перших газелів становлять собою перший том видання.

Хоч який елегантний, хоч який для всіх любий—отой антологічний Боденштедтів переспів, тільки ж тая його обробітка не може собою витіснити Розенцвайга-Шваннава. Праця Розенцвайга-Шваннава,—і дуже дословна в перекладацькому завданні, і художня в виконанні, і вичерпно повна (а не антологічна), і зручна через те, що поруч німецького переклада надруковано й перський текст en regard,—залишається в німціві досі найголовнішою працею для Хафизових студій. Через неї німці не надто вже кванляться поновляти переклади з Хафиза та й задовольняються тим пу-тящим, що вже в них є.

д) Поява де-яких Хафизівських студій у Франції. Дефремері, 1858.

В деякій мірі одбилися німецькі студії над Хафизом 1850-их рр. і на французькій орієнталістиці, та тільки в деякій мірі.

Позначна—ось яка річ, що одрізняє французів од німців: нема у фран-цузів іще й досі не тільки повного перекладу Хафиза, ба нема в них на-віть хоч трохи значніших обсягом—антологій з Хафиза. Французи взагалі підступали до Хафиза зрідка, та й то виявляли для нього увагу не літера-турно-естетичну, ба самісіньку науково-філологічну. Отак чинив на початку XIX віку Сільв. де-Сасі (див. вище, ст. 39), і так учинив в середині XIX-го віку той, що працював рівночасно з німцями Розенцвайгом та Брокгавсом, історик-іраніст Дефремері, автор цінної статті: „*Coup d'oeil sur la vie et les écrits de Hafiz*“ (в *Journal Asiatique* 1858, т. XI, квіт.-май ст. 406-425). Стаття тая ще й досі одна з оснівних про Хафиза. В ній пе-рекладено й де-кільки газелів за текстом Брокгавсового видання, і тим чином видко звязок інтересів француза Дефремері з інтересами науки ні-мецької¹⁾.

е) Перехід Хафизівських студій до англійців. Вільберфорс-Клерк 1891, Пейн 1901.

В другій половині 19-го віку головну енергію в студіюванні та пе-рекладанні Хафиза виявляють англійці, здебільша навіть по-за всяким звязком з німецькими працями²⁾.

Серед численних англійських робіт надто визначаються двойко: повний прозаїчний переклад, наділений як-найявнішими поясіннями й газельною нумерацією Н. Wilberforce-Clarke'a: „*The Divan, written in the*

1) Після того можна вказати по-французьки, хіба, маленьку збірочку А. Нісо Іа: *Quelques odes de Hafiz, trad. pour la première fois en français*, Пар. 1898 (в серії „*Bibliothèque Elzéviriennne*“, ст. XI та 72). Це праця самостійна. За те знов відчува-ється звязок із Німецькою в тій вибірці 11 Хафизових газелів, яку видав S. Frilleу в невеличкій книжечці: *La Perse littéraire* (Пар., бл. 1909 р., ст. 130-137, там—попресту прозаїчний французький переклад з німецького віршованого Розенцвайгового пере-кладу, зовсім не з перського первопису.

2) Попереду такий звязок з німецькою наукою—відчувався. Широко користу-ючися Розенцвайгом, С. Робінсон видавав прозою перекладані вибіркі з Хафиза в 1872 році, а тоді їх вніс до своєї „*Persian poetry*“ 1883 (ст. 383-508). Вішмами пере-кладав Г. Бікнелъ: „*Hafiz of Shiraz*“ (Лонд. 1875, вид. Трубнер; ст. XX та 384)

XIV-th century by Hafiz" (Калькута 1891, 2 тт. in-folio) та трьохтомний так само повний, тільки вже віршований переклад John Payne: „Poems of Sh. Moh. Hafiz of Shiraz“ (Лонд. 1901). Вільберфорс-Клерк, німецької мови не знавши, геть-зовсім позбавлений був змоги користуватися німецьким перекладом Розенцвайга-Шваннава або будь-якими німецькими допоміжними працями; ба навіть що до перського тексту Хафиза, то до діла пішов Вільберфорсові-Клеркові не текст, виданий в Німеччині Брокгавсом, а свій місцевий калькутський, що його наново зредагував за рукописами XVI віку майор Г. С. Джаррет та й дешевенько видрукував коштом англо-індійського правительства (Кальк. 1881) ¹⁾. Ця Вільберфорс-Клеркова оригінальність дозволяє його праці в багатьох випадках бути аж надто путящою додатковою до німецьких елаборатів, тим більше, що англійський перекладач зовсім не скупю додає як-найдокладніші уваги й поясіння до кожної газелі, та ще й ставить на чолі своєї публікації змістовний вступ про поета. Та звичайно, що доводиться часом поблажливо прощати працюватому самітно-самостійному англійцеві декотрі несподівані, аж дикі, його хиби й недогляди (історичного характеру), які взагалі нерідко трапляються і в інших англо-індійських орієнталістів-самоуків ²⁾.

ж) Збуджений інтерес до справжнього Хафиза в росіян поч. ХХ віку. „Історія Персії и ея литературы“ проф. Кримського 1906. „Персидские лирики“ акад. Хв. е. Корша, 1916.

В ХХ віці безперечно помічається і в Росії деякий прокинутий інтерес до Хафиза, що пересічний російський читач доти знав його хіба в „Ібн-Фета“.

Може бути, певний підгін у цьому напрямі дала й моя „Історія Персії и ея литературы“ (Москва 1906), де я, до статті про Хафиза, додав і чимало зразків: з одного боку—вибірки з елегантноі Давмеровоі переробки в перекладі Фета та призабутого Прахова („Ист. Перс.“ т. III, ст.

¹⁾ Правда, головною підвалиною для Джарретового видання були не так рукописи, як друкований текст того самого Брокгавса, і змін проти нього Джаррет вніс не гурт. А от, за те, він допустився багатьох друкарських помилок, яких у Брокгавса не було, і викинув він нумерацію газелів, для орієнталіста потрібну дуже і дуже.

²⁾ От напр. про Хафизову гробницю Вільберфорс-Клерк каже, що її перебував Керім-хан Зенд близько 1811 року (!! т. I, ст. XXXIII). Але ж Керім-хан Зендський, загально-відомий володар Персії, жив іще в XVIII столітті і загинув 1779 року! Не знаючи цього факта, не потрапив Вільберфорс-Клерк арозуміти як слід слова Авалі, який 1811 року особисто бачив Хафизову гробницю та й, не датуючи часу її перебування, зазначив, що перебудував її Керім-хан („Notices of persian poets“ 1846, ст. 40). На ст. XXXII-ій Вільберфорс-Клерк зазначає Довлет-шаха і „Тезкирет еш-шоера“, як два різні історичні джерела,—живовидячки, він і не підозріва, що Довлет-шахова праця це ж і є „Тезкирет еш-шоера“. Не такий він винний тоді, коли в своїх історичних примітках до окремих газелів повторює історичні помилки турка Судія (прим. т. II, ст. 726 № 435; т. II, 950 № 605 і ин.). До речі: Вільберфорс-Клерк гадає, що Судій то письменник аж XVII віку (seventeenth century, ст. V), а не XVI-го.

156-191), з другого боку—мої власні прозаїчні переклади (т. III, ст. 192-202) та віршовані переклади покійного (тоді ще живого) акад. Хв. є. Корша (т. III, ст. 150-155 та т. I, 1909, ст. 427-430).

Уміщені в мене в „Історію Персії“ віршовані переклади Хв. є. Корша з додатком іще декотрих, Коршевих-такп, увійшли, всього разом 18 №№, в посмертну Коршеву книжку: „Персидські лирики X-XV в.“ (М. 1916, ст. 95-116; вид. М. Сабашніков) ¹⁾. Книжку „Персидські лирики“ зредагував—я, та й додав до неї передмову про перську поезію взагалі і про Хафиза з-особна. Публіка розхачала тее видання за якихсь півроку,—подія, в якій не важко виснувати, що з'явився вже значний інтерес у новіщих, передреволюційних росіян і до східної поезії і до Хафиза. З пієтета супроти недавно-вмерлого перекладача, мого старого вчителя, я в своїй передмові до „Персидскихъ лириковъ“ розсипав, наче на свіжій могилі, надзвичайно високі похвали акад. Коршеві, як перекладачеві-віршівникові. Тепер, уже як геть зітерлася гіркота од свіжої втрати, не буде образою для пам'яті акад. Хв. євг. Корша—признатися, що мої похвали були дуже пересадні. Найбільше вадить Коршевим перекладам не так їхня важко-тягарність (цю нелюбу ваду простити вченому можна було б): найголовніша їхня хиба—тая, що вони через-лад веточні і лиш приблизні.

От, напр., № 7 (ст. 103) в перекладі акад. Корша дуже мало схожий із своїм перським оригіналом. По-перськи починається газель так: „Впадало б, щоб од усіх серцеграбіжниць ти брала данину, бо ти веначе вінець над головами вродниць цілого світу. Двое бистрих очей твоїх роблять заколот у китайському Туркестані й Хотані; закрученому локонові твого кучерявого волосся Китай та Індія надсилають податок“. А у Хв. єв. Корша це перекладається ось як:

„Царицею ты всѣхъ прелестницъ быть должна,
„Сіяя выше ихъ красою, какъ луна.
„Волна твоихъ волосъ и очи съ поволокой
„Наносятъ прелестямъ другихъ ударъ жестокой.—

Китай, Індія, данина, що звідти йде—ці всі образи акад. Корш попросту повикладав, не вправивши з ними.

Таким самим надмірно спрощеним способом перекладено вірш на ст. 98:

„Хоть душу мнѣ скорбь отравила,
„Ей мрачныя мысли внушивъ,
„Оградной красы твоей сила
„Удержитъ ихъ грозный приливъ.—

А в перському первопісі ми замість оцієї блідої парафраза знаходимо от що: „Скорбота, наче орда негрів, ринула кров'ю в мое серце, але ж твое лице, наче ясне римське військо, з тріумфом оджене їх“. Ці-

¹⁾ В „Персидскихъ лирикахъ“ Хв. євг. Корша перекладено: троє Хафизових четверостишів, 13 газелів та 2 „обривки“.

каве, характеристичне Хафизове прирівняння темної туги до негрів і ясного милого обличчя до римлян—геть випало в Коршовому віршуванні.

Од орієнталіста ми сподівалися б були перекладу, а не отакого далекого переказування.

Лиш дві-три газелі переклав акад. Хв. е. Корш дуже непогано, а що до інших його перекладів з Хафиза, то виразно можна відчутти, що акад. Корш працював над ними уже, як ізстарівся, уже як на силах занепавав та й,—це ми точно знаємо,—побільше навіть уже тоді, як на передсмертній постелі лежав.

*) Збірний реєстр російської бібліографії про Хафиза (трохи чи не все—самі дрібниці).

1) Г. С—въ: Персидскія стихотворенія. Съ французскаго—„Вѣстникъ“ 1810, ч. VI, ст. 67-78. Подано тут по одному зразку з Енверія, Са'дія, Джамиа та Хафиза.

2) Журденъ изъ книги „La Perse“¹⁾: О языкѣ персидскомъ и словесности. Съ французскаго перевелъ Пбднъ—„Вѣстникъ Европы“ 1815, №№ 10-15. Дано зразки з Фирдовсія, Хафиза (три газелі в № 11), Са'дія та Енверія.

3) Ширазъ. Гробницы Садія и Гафиза—„Вѣстн. Евр.“ 1815, № 15, (ст. 205-213).

4) А. Болдыревъ. Персидская хрестоматія, ч. II, М. 1826; 2-е вид. М. 1833, ст. 135-192: „Изъ Дивана Хафиза“. Самісінький перський текст (без перекладу) 50 газелів, 7 четверостишшів, 12 кит'ат. Геть аж до остатнього часу ця хрестоматія Болдырева являлася в Росії найголовнішою помічною працею, з якої студенти-орієнталісти знайомилися з Хафизом, аж доки вийшла в світ хрестоматія Гаффарова (див. нижче, № 28).

5) Ю. Познанскій: Ода. Изъ Гаафица—„Московскій Телеграфъ“ 1826, № 10 (ст. 66-67).

6) Ф. Г. Нетлібные глаза. Восточный апологъ, изъ Гафиза—„Сѣверная Пчела“ 1827, № 67.

7) Н. Моисеевъ: Переводъ съ персидскаго, оды Джами и Гафиза—„Казанскій Вѣстникъ“ 1830 (ч. 28), кн. II, ст. 185-190.

8) П.л. Ст—въ: Къ виночерпію. Подражаніе Хафизу—„Тифлісскія Вѣдомости“ 1830 № 1.

9) Л. Якубовичъ: Газель. Изъ Гафица—„Литературная Газета“ 1831 (т. III), № 26, ст. 210.

¹⁾ На думці мається дуже тоді відомий всебічний, збірний огляд Персії: *La Perse, ou tableau de l'histoire, du gouvernement, de la religion, de la littérature, de cet empire; des mœurs et coutumes de ses habitans—par Am. Jourdain*, 5 томиків in 16°. Пар. 1814. Про Хафиза—див. т. V, ст. 221-236, переважно за Довлет-шахом у перекладі де-Сасі.

10) П. П.: Газель изъ Гафиза. Съ персидскаго—„Молва“ 1835, № 24-26 (ст. 387-389).

11) С. Назарьянцъ: Абуль-Касемъ Фердауси Тусскій, съ приложеніемъ бѣлаго обзора исторіи персидской поэзіи до исхода XV в. по Р. Х., ч. II, Москва 1851. На ст. 81-83 поетів життєпис (за Гаммером) та звістка про його могилу. Перекладів з газелів немає.

12) П. Лерхъ: Семизвѣдіе на небѣ персидской поэзіи—„Библиотека для Чтенія“ 1851, т. 105, отд. III, ст. 251-268. Одна з вірок „семизвѣдія“—то Хафиза.

13) И. Холмогоровъ. Шейхъ Саади Ширазскій, Казань 1865 (відб. з „Ученыхъ Записокъ Казанскаго У-та“). На ст. 6 напис над Хафизовою могилою. На ст. 10-11 текст і прозаичний переклад газелі: „Ступай, отшельникъ“ (=№ 61). На ст. 48, у примітці, Холмогоров гордовито виправляє таку помилку Олеарія, якої Олеарій ніколи не робив¹⁾.

14) И. Ботьяновъ. Нѣсколько стихотвореній изъ Гафиза, Саади и другихъ, въ переводѣ съ персидскаго. Одесса 1866. На ст. 8-9 цієї рідкої брошюри перекладено прозою дві газелі: а) „Двѣ нѣжныя подруги—двѣ чаши стараго вина“ (=№ 524), „Прижимаю розу къ груди своей, рука моя держитъ чашу сладкаго вина“ (=№ 34). І є скількись слів про самого-таки Хафиза (з анекдотом про Хафизову зустріч із Тимуром). Все (включаючи й обидві газелі) взято безперечно з Довлет-шаха.

[15-16) Про переклади А. Фета в „Русскомъ Словѣ“ 1866, кн. II, та М. Прахова: Персидскія пѣсни, мотивы Гафиза, в „Русскомъ Вѣстникѣ“ 1874, кн. I (ст. 215-243)—сказано вище, на ст. 40].

17) Гюг. Шерръ: Всеобщая исторія литературы, переводъ А. Пыпина, Спб. 1867. (Є ще переклад П. Вейнберга, М. 1895-1896). Подаються побіжні уваги про Хафиза.

18) М. Карьеръ: Искусство въ связи съ общимъ развитіемъ культуры и идеалы человечества, переводъ (з німецької мови) Е. Корша, т. III, Средніє вѣка, М. 1874. В розділі „Новоперсидская поэзія“ (ст. 201-235) для Хафиза одведено ст. 230-233.

19) М. В. Лосіевскій: Изъ персидскихъ пѣсенъ Гафиза—„Оренбургскій Листокъ“ 1877, № 7.

¹⁾ Холмогоров пише: „Олеарій ошибается, выдавая Хафиза за лицо, которое переложило въ стихи Вустанъ шейха Саади. Voyages d'Ad. Olear. trad. par Wicquefort, t. I, pg. 856, Amsterd. 1727“. А в Олеарія справді сказано лиш от що: „По Ахкорані дають дітям учити Шіх-Сааді Кюлустан, або Долину рож, і його ж таки Вустан, або Плодовый город, а тоді вивчають Гафиса, який, так само як і Вустан—віршований“. Порівн. і рос. переклад П Барсова: „Опис. путеш. Голшт. посольства. сост. Ад. Олеаріемъ“, М. 1870 (відб. із „Чтеній въ Общ. исторіи и древностей“), ст. 809. Така помилка, за яку Холмогоров обвинувачує самого Олеарія, належить лиш недбалому французькому перекладачеві його (в того справді ми читаємо:... „et enfin Hafis, qui a mis le Bustan en rime“, Пар. 1659, т. I, ст. 593).

20) А. п. Майковъ: Изъ Гафиза—„Нива“ 1879, № 9.

21) П. Гнѣдичъ: а) „Если листь летить на землю“... Изъ Гафиза—„Нива“ 1879, № 24;—б) Изъ Гафиза—„Нива“ 1884, ст. 806.

22) Мирза-Джафаръ: а) Книга персидско-русскихъ разговоровъ, Казань 1883, ст. 80-81, текст і російський переклад: „Пошелъ я поутру въ садъ сорвать розу“ (=№ 528)¹⁾;—б) Персидско-русская грамматика, Казань 1884, ст. 10-12, текст, транскрипція російськими буквами та російський переклад: „Если та ширазская турчанка“ (=№ 8).

23) С. И. Уманецъ: Изъ Дивана Хафиза. Переводъ съ персидскаго подлинника (віршами)—„Сѣверный Вѣстникъ“ 1891, мартъ, ст. 55-56 (I. „Розъ душистыхъ мнѣ не надо безъ чарующихъ очей“=№ 155; II. „Въ темный садъ, гдѣ млѣють розы, вышелъ я“=№ 528). Переклади дуже вільні.

24) М. Г[амазовъ]: Переводы съ персидскаго, турецкаго и арабскаго—в „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Имп. Русск. Археолог. Общества“ т. V=1890. На ст. 91-92, 273 та 277-278—віршовані варіації на теми в Хафиза.

25) О. Коршъ: Персидскій языкъ и литература. Вступительная лекція—„Московскія Вѣдомости“ 1892, № 298, фейльетон. Єсть де-кільки слів про Хафиза у звязку з суфійством.

26) А. Крымскій—а) статті в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгауса та Ефрона: „Персидская литература“ (полут. 45, Спб. 1898, ст. 365) і „Хафизъ“ (полут. 73, Спб. 1903, ст. 127-128).—б) Окремий відділ „Хафизъ“ у III томі моєї „Исторіи Персіи и ея литературы“ (М. 1906)—згадано було вище (ст. 43-44). Въ „Новомъ Энциклопедическомъ Словарѣ“ стаття: „Гафизъ“ (т. XIII, Спб. 1913, ст. 753-754). В „Энциклопедическомъ Словарѣ братьевъ А. и И. Гранатъ“ стаття „Гафизъ“ (т. XII, М. 1912) та „Персидская литература“ (т. XXXI, М. 1915).

27) Влад. Соловьевъ—де-які переклади (або мотиви) з Хафиза є в його „Стихотвореніяхъ“.

28) Мірза Абдулла Гаффаровъ: Образцы персидской письменности съ X в. до нашего времени, ч. II, Поэзія, М. 1906 (=„Труды по востоковѣднію“ Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ, вып. 25). Без усякого перекладу на російську мову, ввійшов до цієї хрестоматії з лейпцигського Брокгаусоваго видання текст 50 газелів (ст. 344-388), „мохеммес“ (ст. 427-429), „Книга виночерпія“ (ст. 429-436), 11 четверостиштів (ст. 462-463).

[29] Про „Персидскихъ лириковъ“ акад. Хв. евг. Корша в мою вступную статтю (М. 1916) сказано вище, ст. 44-45].

¹⁾ Цю саму газель знов подав Мірза Джафар в „Книгѣ персидско-русско-французскихъ разговоровъ“ (М. 1896, ст. 155), що являє собою доповнену переробку „Персидско-русскихъ разговоровъ“ 1883 року.

30) В. Тардовъ: Газели Гафиза. Съ персидскаго. I. О, не зови насъ въ рай, святой отецъ! II. Я шель за розой въ садъ въ часъ розовыхъ гѣвей—„Заря Россіи“ (=давніша газета „Утро Россіи“) 1918, № 14 (великодний), ст. 1. З як-найбільшою певністю можна твердити, що В. Тардів перекладав не з перського первопису, а з якогось європейського перекладу, та й то з перекладу не поганого.

Оті дві Хафизові газелі, що їх підніс професійний журналіст В. Тардів російській широкій публиці в дуже розповсюдненій газеті в великодному числі заразієнько після надрукованого величезними буквами святкового привітання: „Христось Воскресе!“—вони виступають як один з численних виявів того інтереса до перської (8-осібна до Хафизової) газельної творчості, яка запанувала за останніх часів у російській віршованій літературі. Зацікавилися російські письменники самою формою газелі, способом будувати її з двухстишів, які, всі геть, кінчаються на однаковісіньку риму (прим. у В. Тардова в 1-й газелі—рими: „отець“, „Творець“, „жнець“, „вѣнець“, „жрець“, „Творець“, „чернець“, „конець“, „Творець“). На всяких літературних згуртуваннях, в альманахах, то що, виступають сучасні російські поети, имъ же имя легіонъ, та й частують публіку своїми „газетлами“ (обов'язково з буквою „з“ і з безглуздим подвоєним „лл“,—десь певне, з аналогії до „новелла“, „Изабелла“ і т. ин. слів західньої піітичної обихідки). А вже ж коли хтось має втішну спромогу читати справжні перські газелі перською-таки мовою, того всякі такі російські напруги з „газетлами“ попросту одштовхують: вони-бо зовсім не викликають того естетичного вражіння, яке приходить тоді, коли доводиться читати перських поетів їхньою рідною мовою; навпаки—дають оті „газетли“ результат цілком супротивлений. Правдивий знавець східньої поезії в її оригіналі сміливо може сказати: найкращий спосіб, щоб убити й банальною зробити всеьку принаду од поетичної творчості Хафиза чи якого иншого перського газельного віршеника—це подати їх по російськи в одноримованому вигляді расейскіх „газетлъ“, в отому штучному плащі, напрокат стягнутому з чужих пліч і органічно не-своєму для російського віршування, що його історичний розвиток ішов зовсім інакшим шляхом, ніж у віршування перського. Бо коли в персів невідмовно-обов'язкова одноримовість загніздилися в глибокому корінні стародавнього письменського життя, в більше ніж тисячолітньою давністю, то для росіян це все буде лиш неорганічна й неприродна мода. Орієнталіст не вагаючися може дати всім тим молодим російським перекладачам таку щирю пораду¹⁾: випадає перекладати перські вірші такою російською віршованою формою, яку мусів би по-російськи вибрати

¹⁾ Пор. те, що міні довелося казати в „Персидскихъ лирикахъ“, М. 1916 ст. XXVI.

сам перський автор, коли-б він був писав по-російськи і був-би бажав зробити на психіку російського читача ХХ віку вражіння, однакове з тим вражінням, що мав перський читач ХІV віку од перської форми ХІV віку. Звичайно, можна в ряди-годи і по-російськи подати за-для літературної оригінальності або за-для наочного ілюстрування десятку-другу Хафизових газелів екзотичною одноримовою формою, із строфами двостишними замість звичайних російських чотирьохстишних, і з них могли-б повіяти навіть декотра швидкоминуча принада, як екзотичний штукарський фокус, як випадкова вузлувата рідкість. Тільки-ж, цілого Хафиза спрепарувати в вигляді російських „газелл“ — це визначало-б учинити йому ведмежу послугу.

в) Хафиз в українському письменстві.

Українська бібліографія про Хафиза, поки-що, не велика. Здається, я досі був єдиним перекладачем для Хафиза.

Ще 1895 року у Франковому часописові „Житє і Слово“ подав я віршований переклад декількох його поезій (у січневій книжці).

Після того, вже 1918 року, мій ученик М. З. Персіц видрукував у Москві цілу мою книжку про Хафиза, писану в першій половині мовою російською („Пісні Хафиза“), а в другій половині — мовою українською: „З Хафизових пісень“ (ст. 79-96). Але вже як книжка була цілком готова, цілком видрукована, в друкарні „Крестнаго Календаря“ А. Гатцука, тільки ще незброшурована, — довелося мені виїхати з Москви; і тоді друкарня серед революційних заколотів не встигла її випустити в світ. Снільки мені відомо, часто-весь наклад, окрім єдиного та й то неповного мого коректурного примірника, продано до крамниць, мов непотрібну макулатуру, на обгортку всякого дрібного краму.

У тому московському примірникові, який єдиний залишивсь у мене, не стає саме українського текста. І коли я в Києві надумавсь таки видати антологію з Хафиза, довелося мені віршувати всі переклади наново (і, очевиднож, по новому) з перського тексту. Вони увійшли в видання:

А. К р и м с ь к и й: Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Частина ІІІ. Київ 1922. Ст. 166-180 вступна стаття про Хафиза, ст. 181-222 віршований переклад неповної півсотні поезій з його „Дівану“ (48 №№).

Акад. Аг. Кримський.

Грамота ц. Олексія Михайловича київським міщанам.

Озираючись на важні події р. 1654, пригадаймо, як пильно козацька старшина та духовництво дбали, щоб зберегти свої права і вільності від замахів московського уряду. Вже 8 січня після ради у Переяславі гетьман запропонував В. В. Бутурліну, заступникові царському, присягнути на ймення цареве, що шляхта, козаки і міщани не втратять своїх вільностей, наданих польськими королями, і домагався, щоб було їм видано грамоти на маєтності. Коли Бутурлін заявив, що царі московські — самодержці і не мають звичаю польських королів — давати присягу своїм підданим, то писар військовий та полковники запропонували йому, щоб він дав „письмо за своїми руками, щоб вольностям нашим, правам и маєтностям быть по прежнему“. Але Бутурлін odmовився навіть зробити і це, обіцяв лише, що стольника і дворяни московські не будуть баритись по городах, візьмуть тільки людей до присяги та й пойдуть собі геть. — 14 січня Бутурлін вирушив до Київa; 17-го взяв до присяги сотників, осавулів, отаманів, козаків та інших обивателів київських, а по пересправі з митрополитом 19-го січня, присягла й митрополита шляхта і слуги. Не відразу, але все-ж у липні р. 1654 послано було ігумена Ів. Гізеля до Москви прохати, щоб цар дав своє підтвердження прав українському духовництву. Найближча причина до цього — це була суперечка між митрополитом і воеводою київським, кн. Куракіним, що задумав збудувати фортецю для оборони Київa як нате — на ґрунтах церковних та манастирських, не рахуючися з старими привілеями („Ист. Россія“. Соловьева X, гл. IV).

До цього часу ми не чули тільки голосу городян київських. Але і вони теж не мовчали про свої потреби. 7-го мая вони, так само як шляхта, козаки й духовництво, удалися до московського уряду з проханням, благаючи захистити їхні права; та вдалися вони не безпосередньо до царя, а до патріярха Нікона, що тоді мав великий вплив на царя. От що писали київські міщани:

„Учиненную присягу совершаючи Панъ войтъ со всѣми нами въ томъ богоспасаемомъ градѣ Києвѣ живущими еще къ сему, дабы пресвѣтлое лице православнаго монарха, Его Царское величество въ радости видѣти, вѣрное подданство отдати и милостивое жалованье въ подтверженіи правъ намъ служащихъ получить могли, о всемъ томъ, ваявши съ собою нѣсколко братьей мѣщанъ, поѣхалъ къ царствующему граду Москвѣ. Для того мы, жители всѣ того богохранимаго града Києва, черезъ сіе писаніе наше упадаемъ къ ногамъ святительства Вашего, и низко челою бьючи, униженно просимъ, изволь къ Его Царскому Величеству Ваше Святительство о насъ милостиво ходатайствовать, чтобъ есмь и Его Царского Величества щедрюю милость въ подтверженіи правъ нашихъ стародавнихъ и что еще нынѣ ново къ тѣмъ правомъ давнымъ надобно было бы, получить могли, униженно Вашему Святительству челою бьемъ“... Подписали: „Святительству Вашему низжайшіе подножки: бурмистры, райцы и весь убогій народъ, жители града Києва“ (*Забѣлнъ*, Малоросс. Переписка, хранящаяся въ Оружейной палатѣ, № XVIII).

Московский уряд, як відомо, в зносинах з Україною опірався в своїх політичних заходах головним чином на „чорних людей“. І в цьому випадку він одповів швидко й ласкаво. Посли вернулись через 2 місяці, київські міщани здобули грамоту, що на перший погляд повинна була їх задоволити. Здається мені — отая грамота ще не була оголошена друком. Я знайшов її у колекції рукописів Самарського Університету, де вона переховується під шифром F. 9. Матеріал — великий подвійний аркуш грубого паперу; почерк — звичайна, але дуже ясна, навіть гарна скоропись московська половини XVII в.: під текстом грамоти — велика печатка з червоного лаку, прикрита папером. На відворотній сторінці — підпис. Текст грамоти — ось який:

„Божию милостию... В нынешнемъ во 162-мъ году мая въ 25 день били челою намъ великому государю, нашему царскому величеству, предковъ нашихъ, великихъ князей російскихъ і наше царского величества отчины города Києва подданные наши, бурмистръ Іванъ Сытьковъ и райцы и лавники, чтобъ намъ великому государю ихъ подданныхъ нашихъ пожаловати, права ихъ и привилія, которые имъ даны от королей польскихъ о годовомъ доходе почему имъ давать с ратуши и з градские казны подтвердить, і нашими государскими жаловальными грамотами укрепити. И мы, великій государь, наше царское величество, подданныхъ нашихъ, города Києва бурмистровъ и райцовъ и лавниковъ пожаловали годовымъ доходомъ по прежнимъ

привиліямъ, каковы даны имъ от королей польскихъ; велѣли имъ из доходовъ ратушскихъ давати, что издавна повелось: бурмистру и райде старшему, урядникомъ годовымъ по триста золотыхъ, а другимъ райцомъ чотыремъ челоукомъ и лавникомъ шти челоукомъ по штидесять золотыхъ полскихъ челоуку на годъ; и тѣхъ королевскихъ привиліев ни в чемъ нарушати не велѣли; и бурмистромъ и райцомъ и лавникомъ намъ, великому государю, царю и великому князю, Алексію Михайловичю всеа велика и Малыя Росіи самодержцу и сыну нашему, благоуверному царевичю і великому князю Алексію Алексѣевичю и нашимъ государскимъ наслѣдникомъ служити і всякого добра хотѣти и во всемъ наше царского величества повелѣнье исполнять. А мы, великій государь, учнемъ ихъ держати в нашемъ государскомъ милостивомъ жалованье, и имъ бы на нашу государскую милость быти надежнымъ.

Дана ся наша государская жаловалная грамота в нашемъ царствующемъ граде Москве лѣта от создания миру 7162-го мѣсяца іюля 16 дня“.

Під оцим — велика печатка.

На відворотній стороні:

„Божнею милостію великій Государь царь і великій князь Алексій Михайловичъ Всеа велика и Малыя Росіи Самодержецъ“.

Ясно — відповідь царська була ласкава, але не така, як сподівалися міщани київські, що старалися про відновлення старих привілеїв. У грамоті говориться лише про платню виборним урядовцям міста Київa, але ані слівцем не згадується про суд, про привілеї і т. и. Справа ця вияснилася пізніше.

Подав акад. В. Перетц.

21 липня 1921.
Петербург.

А. Майков про Шевченка.

Року 1864-го вишли „Новыя стихотворенія“ Аполлона Майкова; серед них знаходимо на 73 ст. такий вірш — без назви:

На бѣлой отмели Каспійскаго поморья,
Работой каторжной изнеможденъ, лежалъ
Пѣвецъ. Вокругъ песокъ. Ни кустика, ни взгорья,
Лишь Каспій брызгами страдальца освѣжалъ,
Лишь Каспій вызывалъ пѣвца на пѣснопѣнье...

Вотъ въ душу узника слетѣло вдохновенье...
 Задвигались уста, воспламенился взоръ.
 Онъ руки къ родинѣ, какъ къ матери простеръ,
 Онъ очи обратилъ съ молитвой жаркой къ Богу.
 Но двое часовыхъ ужъ видятъ: быть грѣху
 И взводятъ ужъ курокъ, отставили ужъ ногу,
 Готовая въ крѣпости тотчасъ поднять тревогу,
 Готовая выстрѣлить по первому стиху.

1860.

У 3-ьому виданні поезій Майкова 1873 року (кн. В. Мещерського) цього вірша немає, не знайшов я його і в дальших виданнях (з них, правда, не всі були в мене під рукою); лише в останньому 9-му (Маркса, 1914 р.) зустрічаємо цей вірш з деякими варіантами і інакшою датою — 1859 р. Варіанти такі:

- 6 ряд.— Вотъ въ *сердцѣ* узника *забилося* вдохновенье,
 7 — Задвигались уста, *сверкнулъ* *потухий* взоръ,
 9 — *И* очи обратилъ съ молитвой жаркой къ Богу:
 12 — Готовая выстрѣлить по первому стиху.
 13 — *И* въ крѣпости поднять *военную* тревогу.

Не знаю, звідкіля взяв текст вірша П. В. Биков, редактор „исправленнаго и дополненнаго изданія“ — ніяких редакторських приміток немає; не знаю також, яка дата правдивіша — 1859 чи 1860? В усякому разі і одна і друга дата можуть тільки підтримати мою думку, що „пѣвецъ“, про якого написав Майков свого вірша — не хто, як Шевченко.

Заслання поета і неймовірно жорстока заборона писати і малювати... „Новопетровское укрѣпленіе“ і Каспій... знущання начальства — всі ці відомі факти з біографії Шевченка — і нікого іншого — дають можливість зрозуміти вірш Майкова. І характерно, що Майков написав його в 1859-60 р., коли Шевченко повернувся вже з заслання, і приїхавши до Петербургу, зустрів там, особливо в літературно-мистецьких колах, надзвичайно прихильне відношення. У своєму щоденникові він навіть записав 30 березня 1859 р.: „Боюся, какъ бы мнѣ не сдѣлаться модной фигурой въ Питерѣ. А на то похоже“ (Твори Т. Шевченка, видання В. Яковенка, т. II, 324 ст.). Одначе це була не мода, а, як зазначав поетів біограф, Кониський, „потреба душі освічених людей Росії“, які в ті роки сподівалися від Олександра II-ого оновлення країни, і для яких Шевченко „був великою, нічим не оправданною жертвою того ладу державного, що панував над Росією аж увесь час царювання Миколи I“.

Не відомо, чи був знайомий А. Майков з Шевченком особисто. Дуже це річ можлива. В усякому разі, повернувшись в осени 1859 р. з подорожі до Греції (а Шевченко повернувся тоді з Києва), Майков міг коли не познайомитися з ним, то почути про його життя в засланні, про жорстоке знущання над словом поета... Дуже можливо, що Майков, який перекладав на російську мову білоруські пісні, читав і розумів і твори українського Кобзаря.—У книжці Н. Барсукова „Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ и А. Н. Майковѣ“ (Спб. 1898) знаходимо такий запис про розмову Майкова з Костомаровим під час їхньої подорожі до Новгороду, 8 травня 1862 року: „Посѣтивши Пятницу (1156 г.) и Никольскій соборъ, возвратились домой. Здѣсь между Костомаровымъ и Майковымъ завязалась интереснѣйшая бесѣда о Русской Литературѣ,— о *Мининѣ и Пожарскомѣ* Островскаго и *Борисѣ Годуновѣ* Пушкина, о Шевченкѣ и пр.“ (21 ст.).

Вірш Майкова про Шевченка — жанровий малюнок у його звичайній манері; але в ньому чувається протест душі поета проти знущання над словом, над творчістю. В середній період своєї поетичної діяльності, після кримської катастрофи, Майков більш-менш піддався настроям доби реформ і сам признався, що він радів, коли „великія идеи новаго царствованія открыли новыя горизонты“ (Твори, 9 вид. т. I, XXIV ст.). Поезію „На бѣлой отмели Каспійскаго поморья“ Майков написав як-раз під цей час, і вона цікава не тому тільки, що безперечно малює Шевченка і виявляє співчуття до нього з боку російського поета, а й тому, що дає цікаву деталь для характеристики творчости самого Майкова.

Подав І. Филипович.

До біографії П. Куліша.

I.

П. Куліш у кїво-печерській школі.

У Кїевской Старинѣ 1899 р. (т. 64) надруковано листи П. О. Куліша до М. В. Юзефовича (стор. 185).

У редакційній передмові до їх говориться, що 1842 р. Куліш покинув служити у луцькій шляхетській школі та перейшов на таку саму посаду вчителя руської мови до кїво-подільської школи. Це помилка автора передмови. В. Шенрок у своєму життєпису Куліша каже (стор. 23 окремої відбитки з „К. Стар.“ 1901 р.), що Куліш пробув у Луцькому сім місяців, а далі робить випис із службового Кулішевого

атестату: „Почав службу в. об. вчителя руської мови в луцькій шляхетській школі 10 лютого 1841 р.; *перенесено на таку саму посаду до ки́во-печерської шляхетської школи того самого року 21 серпня*, а до ки́во-подільської школи того-таки року 25 студня“. У „Памятній запискѣ о Киевской 4-ой гимназіи“, в частині першій під заголовком „Прошлое Киевской 4-й гимназіи (1868—1838 г.г.)“, автор цієї частини, Е. О. Кивлицький, оповідає, що 1836 р. було засновано другу шляхетську школу на Печерському, де вона й містилася по чужих будинках аж до 1853 р. Учнів у ній було понад сто. В 1853 р. школу цю було переформовано в повітову міщанську, а з 1 липня 1868 р. в ки́вську прогімназію і далі 1883 р. в ки́вську 4-ту гімназію.

В архіві цієї останньої заховався рукописний „Журналь для росписки учителей III класса 2-го дворянского училища на 1841 годъ“. Усі вчителі повинні були записувати, коли яку лекцію вони давали та що було за цю їхню лекцію зроблено.

Запис починається з 8 січня, а кінчиться 18 грудня; учителі були в першому семестрі такі: для закону божого православного—свящ. Іван Лукашевич, католицького—ксьондз Якубович, для руської мови—Шкляревський, латинської мови—Михалевиц, німецької мови—Ганзе, французької—И. Сорочинський, для математики—С. Коломіїцев, історії—Врайкевич, писання—Постоловський. 16 серпня Шкляревський підписався востаннє. 19 серпня є такий запис: „Отъ 3½ до 5 ч. Русскій языкъ. За преподавателя занимался учитель Постоловскій“. Як це ми бачили з службового Кулішевого атестату, його призначено було вже 21 серпня, але перший запис він зробив у щоденнику тільки -но 23 жовтня: „Отъ 3½ до 5 часовъ. Русскій языкъ. О словосочиненіи, подлежащее и сказуемое, слова опредѣлительныя и дополнительныя. Кулѣшъ“. Цей запис зроблено тим самим круглим гарним письмом, що звичайне було для його за весь його довгий вік.

А далі вже регулярно пішли його записи такого змісту:

„23 сентября. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Опредѣлительныя и дополнительныя слова. Кулѣшъ“.

„27 сентября. Отъ 2 до 3½ ч. Русскій языкъ. Раздѣленіе союзовъ по употребленію и значенію. Кулѣшъ“.

„30 сентября. Отъ 3½ до 5 ч. Русскій языкъ. Предложеніе придаточное, полное и сокращенное; предложеніе вводное. Кулѣшъ“.

„2 октября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія въ пройденныхъ правилахъ; произношеніе стиховъ Пушкина. Кулѣшъ“.

„4 октября. Отъ 2 до 3½ ч. Русскій языкъ. Повтореніе предварительныхъ правилъ словосочиненія до согласованія словъ. Кулѣшъ“.

„7 октября. Отъ 3^{1/2} до 5 ч. Русскій языкъ. О согласованіи словъ въ предложеніи простомъ. Кульшъ“ (Далі, замість підпису, ми ставитимемо самісіньку літеру К.).

„8 октября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Согласованіе словъ въ предложеніи сложномъ. К.“

„10 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. О согласованіи словъ въ предложеніи придаточномъ. К.“

„11 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Повтореніе всѣхъ вообще правилъ о согласованіи словъ. К.“

„14 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Произношеніе выученнаго на память лучшаго отрывка прозы. К.“

„15 октября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ управленіи словъ; родительный присвоенія. К.“

„17 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Родительный обозначенія и количества. К.“

„18 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. К.“

„21 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„24 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„25 октября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„28 октября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе управленія дательнымъ падежомъ. К.“

„31 октября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„1 ноября. Отъ 1^{1/2} до 3 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„2 ноября. Отъ 3 до 4^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„4 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Винительный и творительный падежи. К.“

„7 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Предлоги, управляющіе падежами. К.“

„8 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Простыя слова, управляющія падежами, съ помощію предлоговъ. К.“

„11 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Простыя слова, управляющіе падежами. К.“

„12 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. О составленіи періодовъ. К.“

„14 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. О знакахъ препинанія. К.“

„15 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. О знакахъ препинанія. К.“

„18 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Правописаніе. Объ употребленіи буквы ѣ. К.“

„19 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Правописаніе. Объ употребленіи буквы ѣ. К.“

„22 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ употребленіи буквъ э, и, і, е. К.“

„25 ноября. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Объ употребленіи буквъ ѣ и ъ. К.“

„26 ноября. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Объ управленіи падежами родительнымъ и дательнымъ. К.“

„28 ноября. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія. К.“

„29 ноября. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„3 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„5 декабря. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„9 декабря. Отъ 2^{1/2} до 4 ч. Русскій языкъ. Упражненія въ правописаніи. К.“

„10 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„12 декабря. Отъ 9^{1/2} до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„13 декабря. Отъ 1 до 2^{1/2} ч. Русскій языкъ. Упражненія. К.“

„17 декабря. Отъ 8 до 9^{1/2} ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія. К.“

Ми навмисне списали геть-усі записи молодого вчителя руської мови, Куліша, бо з їх можна охарактеризувати перші кроки його педагогічної діяльності.

Найперш можна зафіксувати, що скрізь, за що тільки брався Куліш на своєму віку, працював він щиро, оддаючися справі всією душею.

Так він за три місяці, з 23 жовтня до 17 грудня, дав 41 півгодинну лекцію, а це виходить по три лекції на тиждень; а що іноді його лекція за розписом випадала на свято (без цього не могло перестатися), то виходить, що Куліш такі лекції одбував у інші дні.

Куліш любив усяку справу доводити до кінця, робити її зразково, мовляв, до щенту.

Куліш, як ми бачимо, користувався у своїй педагогічній праці, двома методами — лабораторним та лекційно-репетиційним. Він декілька лекцій підряд роз'яснював своїм учням правила, розроблював їх з учнями в класі на зразках, а потому робив репетиції. Учні повинні були на репетиціях згадувати все те, що він був їм роз'яснював, і мабуть, добре засвоювали весь матеріал. Як відомо, шляхетські школи („дворянскія училища“) заміняли перші три класи гімназії, а через

це учні дуже добре повинні були знати весь курс школи, щоб їх було прийнято до гімназії.

Отакі дрібниці для характеристики Куліша дає нам той „Журнал Кієво-Печерського училища“, що тепер переховується в рукописному відділі бібліотеки при Українській Академії Наук у Києві.

Подав *М. Стороженко*.

II.

Листи Куліша до М. В. Стороженка.

(80-ті рр. XIX в.)

I.

Першого докладного життєпису П. О. Куліша написав Осип Маковей з Чернівців 1899 р. (Львів, 1900 р.).

На сторінці 111-ій автор каже: „З років 1875—1888 не напечатано досі ніяких Кулішевих листів, крім кількох до Крашевського. Мабуть Куліш у тих роках писав мало до кого, погнівавшись на людей. Тому й трудно означити докладно дати, коли він що написав у тім часі“.

Пізніший Кулішев біограф, В. Шенрок (Київ, 1901 р.) оповідає про листування Куліша з М. В. Стороженком, тоб-то, зо мною, та з П. І. Зуйченком,— листи до їх припадають якраз на 80-ті роки. Переказуючи (стор. 213—218) де-що з моїх листів до Куліша, Шенрок підкреслює, що відносини мої та Зуйченкові до Куліша були теплі та приятні, бо ми обидва поважали його діяльність та оцінювали його особисті заслуги перед Україною, під той час, скажемо від себе, коли тодішня українська суспільність вороже до його ставилася, не вважаючи на те, що, як би не було на світі Куліша, такого, „гарячого“, як він був, з усіма його заслугами та, як кому здається, помилками, так не було б багатьох з тих подій, яких свідками являємося ми нині. Як я тепер згадую що про засмученого та знесилоного тоді велетня України, так мені дуже бажається воскресити той короткий час, що я з ним листувався і, може, розговорив хоч на хвилину своїми листами смутні смуги на ясному чолі неспочивного ратая на українській ниві.

Жалкую тільки, що не скористував я хоч за-для письменної розмови з цим незвичайним своєю вдачею, хистом, талантом та ерудицією сином України останнього десятка років його життя.

Почав я листуватися з Кулішем в-осени 1884 р., коли був заходився збирати матеріяли до життєпису мого родича, Олексія Стороженка. Звернувся я й до Куліша з запитом, чи не надішле він мені із своїх споминів що про Олексю за час їхнього спільного співробітництва в „Основі“.

На мого листа П. О. надіслав мені по-первах з Борзани таку коротеньку відповідь:

„М. Г. Н. В! Радъ бы я былъ служить Вамъ матеріалами для біографіи покойнаго Алексѣя Петровича (Стороженка), но я съ нимъ не былъ близко знакомъ, и хотя мы видались много разъ, но разговоръ нашъ вращался на предметахъ общихъ. Ни его служебная, ни

общественная, ни семейная сторона жизни не раскрывалась во время наших свиданий. Я не расспрашивалъ, онъ не высказывался. На его, лестное для меня вниманіе старался я отвѣчать вниманіемъ, и только.

Примите, М. Г., увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи. П. Кулішъ. 1884, дек. 5, Борзна“.

Але я не впинився із своїм запитом та знову надіслав Кулішеві листа, прохаючи його, хоч що-небудь згадати про свої стосунки з О. П.

Тоді він обізвався до мене із другим своїм отаким листом*).

„М. Г. Н. В., нетерпящія отлагательства дѣла заставили меня опоздать отвѣтомъ на Ваше второе письмо. Оба Ваши письма затерялись въ бумагахъ и я, не имѣя адреса, посылаю отвѣтъ черезъ другія руки.

Съ покойнымъ Алексѣемъ Петровичемъ видались мы большею частью у Н. И. Костомарова. Обыкновенно онъ заѣзжалъ за мною, а возвращались мы или ко мнѣ, или къ нему. Онъ мнѣ показывалъ произведенія своей дѣловой работы. Было видно, что изъ него могъ бы выйти отличный художникъ. Алексѣй Петровичъ рассказывалъ малорусскіе анекдоты еще лучше, чѣмъ печатно. Это былъ человекъ талантливый во многомъ. Сколько могу судить по его воспоминаніямъ о службѣ его, онъ и тамъ отличался способностями рѣдкими. Въ большинствѣ случаевъ у насъ идутъ служить по военному и гражданскому вѣдомствамъ люди, неспособные къ проповѣданію своихъ мыслей словесно или письменно. А. П. Стороженко, какъ видно, смотрѣлъ на дѣло такъ, что военная и гражданская служба требуютъ еще большей разносторонности въ умственномъ развитіи, нежели каеэдра и пресса. Тамъ организованныя въ мышленіе знанія, гражданское мужество, смѣлость, находчивость и быстрая сообразительность проявляются въ самый моментъ своего проявленія.

Точнаго понятія о служебной дѣятельности А. П. я не сохранилъ въ умѣ, но думаю, что въ рукахъ высокаго и искуснаго администратора подобный человекъ былъ бы драгоценною находкою, а въ военныхъ операціяхъ такіе, какъ онъ, люди должны быть опорою успѣха. А. П. постоянно носилъ въ петлицѣ Георгія 4-ой степени и это мнѣ въ немъ нравилось. Онъ гордился тѣмъ знаменемъ, подъ которое становился. Иначе — зачѣмъ же и становиться подъ знамя? Когда я жилъ въ Варшавѣ, онъ явился ко мнѣ во фракѣ со звѣздой, только что полученной, и придалъ нѣкоторую торжественность моему обѣду, къ которому я пригласилъ его запросто. Въ то вре-

*) Цього та першого листа було вже надруковано у юбілейному збірникові на пошану проф. М. І. Стороженка — „Подъ знаменемъ науки“ (М. 1902), стор. 244—248.

мя проїзжали через Варшаву в Москву представителі славянських народностей. Ми чествовали їх публичним обідом в руском клубі. А. П. учавствовав в этом обіді, но потомъ очень комически представлялъ авторовъ брошюрокъ, которыми рекомендовали себя славянскіе народовики русскимъ людямъ, привыкнувъ дома дивить свой муравейникъ. Вообще, складъ ума А. П. отличался юморомъ. Онъ видѣлъ вещи ясно и его смѣхъ былъ выраженіемъ анализирующаго ума.

Вотъ все, что я могу припомнить, въ удовлетвореніе Вашего желанія, о покойномъ А. П., захваченный Валпимъ письмомъ врасплохъ среди борьбы съ подлїйшимъ арендаторомъ. Нїкій Аполлинарій Заленскій съ нїккою Касильдою Сарнецкою сдѣлали на нашу хуторскую Украину ляшеское нашествіе, о которомъ можетъ разсказать Вамъ передатель этого письма, братъ моей жены, Александръ Михайловичъ Бѣлозерскій. Насилу я справился съ этимъ нашествіемъ. Желая Вамъ успѣха въ Вашемъ трудѣ. Съ истиннымъ уваженіемъ П. Кулишъ. 1884, дек. 16, Борзна“.

Здобувши цього листа, я щиро подякував Кулішеві та приписав у своїм листі деякі тодішні літературно-наукові кїївські новини. Мабуть, він зацікавився моїм листом, бо хутко озвався до мене аж двома під-ряд довгими листами, від 25 та 26 січня 1885 р.; у першому з них він хотів таки мені допомогти в моєму замірі скласти життєпис Олекси Стороженка:

„М. Г. Н. В., для характеристики А. П., какъ сотрудника „Основы“, всего лучше обратиться къ самому издателю этого журнала. Къ сожалѣнію, въ настоящее время онъ озабоченъ занятіями не литературными и едва-ли найдетъ время для изображенія своего пріятели и сотрудника. Однакожь, утїкъ не втїкъ, а побїгты можна.

Василій Михайловичъ Бѣлозерскій (Варшава, Владимірская, 2 а) иногда бываетъ молчаливъ съ корреспондентами, но иногда пишетъ къ нимъ пространно, и я былъ бы радъ, если бы Ваше письмо застало его въ такомъ положеніи, когда онъ желаетъ отдохнуть на литературѣ отъ своихъ нелитературныхъ занятій.

Что до меня, то хоть я и принималъ участіе въ редакціи „Основы“, но, работая слишкомъ усердно, едва замѣчалъ, что дѣлается внѣ моей сферы.

Вы обратили вниманіе на мой разсказъ въ „Нови“, обратите же, прошу Васъ, вниманіе и на мою историческую статью въ №№ 1399 и 1400 „Южнаго Края“. Меня интересуетъ Ваша искренность даже въ томъ случаѣ, когда бы статья моя Вамъ не понравилась. Во времена Алексія Петровича мы всѣ думали о козакахъ иначе.

Въ примѣчаніи о щедромъ отчужденіи имъ земли въ вѣчну собственность не означена страница, потому что я съ моей бібліоте-

кой живу теперь врозь. Но Вамъ надобно прочитати указанную мною работу профессора исторіи. Земля пожалована козакамъ отъ Дніпра до Бога Сигизмундомъ I (sic!), а между тѣмъ она не могла быть имъ пожалована ни однимъ изъ Сигизмундовъ.

Въ самомъ концѣ моей статьи наборщикъ или корректоръ напечаталъ: „...славою, съ которою вѣнчали его“... Они и могли желать, чтобы тотъ, кого вѣнчали съ славою, какъ съ женщиной, подѣлился ею съ другими, но автору такое желаніе не свойственно. Дѣло въ томъ, что эти господа не знали словъ псалма: „славою и честію вѣнчалъ еси его“.

Желаю Вамъ успѣха въ изображеніи талантливаго человѣка, изъ котораго другое общество выработало бы совѣзмъ иного дѣятеля. Преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, янв. 25, Борзна“.

На жаль, мій замір скласти життєпис мого славетного родича так і не здійснився за браком необхідного матеріалу, бо навіть такі люди, як В. М. Білозерський, що близько приятелювали з О. П., не відозвалися на мої запити, а якихсь інших джерел я не знайшов, хоч і зробив був подоріж до Берестя-Литовського, де О. П. перебував останні роки свого життя, мав свою оселю і знайшов собі місце за-для вічного спочинку. Ті дрібниці, що пощастило мені зібрати, надрукував я* в „Кіевской Старинѣ“, а потім передруковано це все в І т. нашого родинного архіва („Стороженки“, т. І. К. 1902).

Але на основі нашого спільного інтересу до діяльності Олекси Стороженка зав'язалися мої відносини з Кулішем, як побачимо, й надалі. Вказівка П. О. на статтю його в „Южн. Кр.“ мене зацікавила і я намагався дістати числа цієї газети, але не зміг зразу: проте знов надіслав Кулішеві листа, а від його тимчасом одібрав ще одного листа від 26 січня, такого самѣ змісту:

„М. Г. Н. В., въ № 363 газеты „Дніпръ“ говорится, что въ январьской книжкѣ „Кіевской Старины“ напечатана составленная весьма интересно статья, представляющая извлечение изъ исторической части извѣстнаго сочиненія галицко-русскаго ученаго о. Качалы.

Во время моего пребыванія въ Вѣнѣ д-ръ Пулюй *) предложилъ мнѣ это извѣстное сочиненіе, написанное по польски, для прочтенія, но прибавилъ, что оно есть компиляція изъ „Исторіи воссоединенія Руси“.

Галицко-русскій ученый бралъ у него подаренную мною книгу и къ великой его досадѣ, всю исчеркалъ карандашомъ, отмѣчая все, что ему понадобилось для ученаго труда. Разумѣется, я не сталъ читать книги о. Качалы, щадя время для иного рода чтенія. Но прежде чѣмъ прибылъ я въ Вѣну, во Львовѣ д-ръ Сушкевичъ спросилъ у меня,

*) Співробітник Кулішів при перекладі на українську мову спершу „Святого письма нового завіту“ (Л. 1880 р.), а потім і цілої Біблії, що вийшла вже по смерті Куліша заходами Британського Віблійного Товариства. Пулюй помер 31 січня 1918 р.

гордясь галицькимъ ученымъ: „Читали ли Вы книгу Качалы?“ Я, не желая показати невниманія къ ученымъ трудамъ великаго мыслителя галицького (на безлюдді й Хома дворянинъ), сказавъ, что читавъ. „Качалы Ваше мнѣніе о его трудѣ“. Я отозвался съ ходячею похвалою.

Вы, любезнѣйшій землякъ, читаете, безъ сомнѣнія, много. Можеть быть, въ Ваши руки попадетъ и перелицовка или перешивка о Качалы. Не захочетъ ли Вамъ узнати, что этимъ закройщикомъ заимствовано у меня, а что (безъ сомнѣнія) у другихъ? О Качалы я не удостоился видѣть, но знаю, что дивящіе свой муравейникъ Русины способны и на то, чтобы поридати автора за его историческія изслѣдованія и тутъ же признаватъся печатно, что самихъ изслѣдованій никогда не читали. Я увѣренъ, что о Качала отзывается о моей исторіи гораздо неблагоклоннѣе, нежели я объ его.

Передъ этимъ я писалъ къ Вамъ между прочимъ о томъ, что въ наше время возможно, основываясь на лѣтописи Грабянки, отъ имени Сигизмунда I дарити козакамъ огромное пространство земли между рѣками Днѣпромъ, Богомъ и Чернымъ моремъ. Да процвѣтаеть исторіографія и профессура подъ благодатной довѣрчивостію умственныхъ лѣнтяевъ! Примите увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи. П. Кулішъ. 1885, января 26, Борзна“.

Справді, у січневій книжці „Кіев. Стар.“ за 1885 р. було надруковано статтю К. М. Мельникової, що нині д. Антоновичева, складену на підставі твору о. С. Качалы, під заголовком — „Очеркъ исторіи Ю. З. Руси XIV-XVIII в.“ (К. Ст. 1885, тт. XI і XII).

Але, чи мав Куліш право дати таку сувору оцінку праці о. Качалы, коли його самого підозрівали, що в своїй праці він як коли над міру користувався з творів Кароля Шайнохи? Небіжчик проф. В. Б. Антонович, як читав 1883—4 академічного року про джерела для історіи України студентам історичного факультету Київського Університету, то зазначав великі хибі в творі Куліша — „Исторія возєединенія Руси“. Книгу цю, як казав Антонович, написано у полемічному тоні: автор її гостро говорить про Максимовича та про Костомарова й обвинувачує їх безпідставно; наприклад, він поприкає Максимовича нездарою, жаднісіньких не даючи на те фактів. Критичних засобів у його зовсім немає: упершись на якісь погляді, він вибірує все те, що йому в пожиток, та відкидає суперечне; як що є багацько таких фактів, котрі суперечать його думці, то він засновує якусь ідею загального змісту, і вже з погляду цієї ідеї як безсуперечної правди, відкидає історично дійсність. Так, наприклад, Куліш намагався зазначити, що з козаків були невїри. Добре відаючи, що в багатьох джерелах оповідається про козаків, як про оборонців православія, він заявляє, що усі вчені до його не розуміли цих джерел, і на підставі власних догадок, запідозрює їх докладність або сам на свій лад їх редагує. Найкраща стаття Кулішева — це про історію колонізації південно-західнього краю, та це не оригінальна праця, а перерібка з Шайнохи. Але й вона не без великих хиб Куліш не вказує ні часу, ні місця, коли й де що діється; події, що зв'язані з

якимсь місцем, він поширює на велику просторинь. Взагалі, погляди Кулішеві не мають наукової ваги.

Так оцінив Куліша-історика Антонович. Не помилював його й М. П. Василенко у своїй праці „Очерки по історії Західної Русі и України“ (К. 1916, стор. 457—463), підкреслюючи знов-же вплив Шайнохи на Куліша. Ця великої ваги наукова суперечка повинна-б звернути на себе увагу майбутніх історичних критиків.

Навпаки ворожий настрої Кулішів до Костомарова та Антоновича проглянув, як у попередю вміщених тут листах його, так і далі, на шкоду спільній для їх народній справі.

У своєму листі я повідомив Куліша, хто така д. Мельникова та який був замір її та Лебединцева, як друкували вони скорочену перерібку праці о. Качала, — спопуляризувати цю працю, як відносно об'єктивнішу.

На це він відповів таким довгим листом:

„М. Г. Н. В., укажу Вамъ еще и на мои стихотворенія, помѣщаемыя въ газетѣ „Днѣпръ“ съ № 360 (въ №№ 363 и 364 ихъ нѣтъ). Можетъ быть, и „Днѣпра“ нѣтъ на Днѣпрѣ въ Кіевѣ?“

На Лебединцева, котораго я хорошо знаю, продѣлка съ качаловскою компіляціею весьма похожа. Но, пожалуйста, лично для меня не задавайте себѣ такой работы. Довольно того, что Вы освѣдомились, какъ въ свѣтѣ пошлое оправдываетъ пословицу: „куда конь съ копытомъ, туда и ракъ съ клешней“.

Позвольте спросить Васъ, не знакомы ли Вы съ цензоромъ Рафальскимъ, который издалъ вмѣстѣ съ проф. Антоновичемъ книжку въ пользу пострадавшихъ отъ наводненія? Не сынъ ли это цензора? Если сынъ, то отъ него можно узнать о судьбѣ представленной мною вторично въ цензуру драмы моей на украинскомъ языкѣ — „Царь Наливай“.

Можетъ быть, у Васъ есть „Опись актовыхъ книгъ Кіевского центрального архива“, за исключеніемъ №№ 1—9, 12, 14, 16, 18, 20 и 21, которые у меня есть. Одинъ великій человекъ науки самъ вызвался снабдить меня этими непродаемимися брошюрками, но за великими своими дѣлами оставлялъ безъ вниманія мои малыя; между тѣмъ (это достойно упоминанія) писалъ ко мнѣ въ своемъ благоволеніи: если бы мы были по-богаче, да если бы то да то, да еще то, то мы бы сдѣлали для Васъ вотъ что. Такъ какъ этотъ гений науки давно уже вызвался сдѣлать для меня кое-что и покрупнѣе присылки брошюры (между прочимъ — освободить меня отъ подъяческихъ истязаній по поводу затянутаго гнуснымъ образомъ раздѣла имѣнія etc. etc.), то я написалъ ему, что гораздо легче мечтать о великихъ благодѣянiяхъ подъ невозможными условіями, нежели исполнить цѣлый рядъ обѣщаній, исполненіе которыхъ зависитъ отъ насъ непосредственно. Къ моему горю, я забылъ, что въ числѣ этихъ обѣщаній было и предложеніе написать рецензію моей Истории (такъ какъ онъ былъ профанъ моей спе-

ціальности). Ревнитель просвѣщенія и даже украинскаго слова дасть такой смысл моему письму, какъ будто я вознегодоваль на ненаписаніе рецензіи, а брошюрокъ, крайне нужныхъ для моихъ работъ по исторіи, все-таки не прислалъ,—и я вотъ въ теченіе многихъ лѣтъ „не имамъ челоуѣка“ въ Кіевѣ, у котораго бы могъ попросити: „Дайте же и мнѣ заглянуть хоть однимъ окомъ въ тѣ книги центрального архива, которымъ опись печатаете Вы, конечно, для людей, а не для мышей!“ Наконецъ, случай или духъ покойнаго А. П. Стороженка указываетъ мнѣ такого челоуѣка въ Васѣ. Если нужно купить эти брошюрки, то, пожалуйста, купите ихъ на мой счетъ и пришлите.

Что касается популяризаціи мѣстной исторіи, то еще в 70-хъ годахъ я показывалъ Ильницкому переписанную набѣло рукопись листовъ печатныхъ въ 40 или въ 45, подъ заглавіемъ: „Отпаденіе Малоросіи отъ Польши“. Это популярная исторія (безъ цитатъ) нашего края до подданства Хмельницкаго. Рукопись и теперь благополучно у меня покоится. Лебединцевы съ о. о. Качалами и имъ подобными, безъ сомнѣнія, способны мене изобразити то, что у насъ было, и даже то, чего не было. Во время моего пребыванія за границею, я между прочимъ написалъ листа четыре печатныхъ подобной же исторіи по украински. подъ заглавіемъ: „Повість про Українську Землю, якъ вона выбылась изъ-пидъ Польщи и прыйшла пидъ Московську державу (1340—1654)“. Но потомъ увлекли мене драмы и я не продолжалъ. Да и къ чему? Гдѣ издатели и гдѣ читатели?

Śpiewak niestety śpiewać nie tam komu! Насилу „Днѣпръ“ отважился печатать мое спиванне, въ эпоху процвѣтанія у насъ великихъ людей науки и великихъ не только русскихъ, но и спеціально украинскихъ патріотовъ. Поэтому я и обращаю Ваше вниманіе на сію газету, какъ на курьезъ.

Къ сожалѣнію, не имѣлъ случая, сидя въ хуторскомъ куренѣ, познакомиться съ трудами, указаннаго Вами, Н. О. Сумцова. Но буду имѣть его въ виду и познакомлюсь при случаѣ. Преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, января 30, Борзна“.

Видѣбравши цього листа, я, звісне діло, звернув увагу на часопис „Днѣпръ“, надіслав до його редакції передплату, проте чогось не здобув ні одного числа. Про існування цього часопису маємо цікаві відомості у нотатках І. М. Каманіна до 2-го тому його видання—„Сочиненія и письма П. А. Кулиша“ (К. 1908. Примѣчанія редактора. Стор. 13 і далі); тутечки зазначено й усі поезії П. О., котрі надруковані були в тому часопису, та оповідається про народження цього недовговічного часопису; але є там якась помилка—сказано, що „Днѣпръ“ замінив „Екатеринославскій Листокъ“ з 8 лютого 1885 р., і рівночасно зазначено, що перша поезія Кулиша „Земляцкій романсъ“ з’явилася в 360 числі „Днѣпра“ від 15 січня того-ж року, як воно врештю й слід, бо П. О. згадує

про цього романса в листі до мене від 30 січня 1885 р.). У нотатці знов до самої поезії під заголовком „Яке нам діло до того?“ сказано: „См. „Дніпръ“, Екатеринослав. газ. 1885 г. № 360, 16 января, подъ заглавіемъ: „Земляцкій романс“.

В одному з попередніх листів згадує П. О. теж і про драму свою—„Царь Наливай“. В нотатках до 4-го т. збірника творів Куліша (К. 1910, стор. 9) І. М. Каманін каже: „Третья драма—„Царь Наливай“, какъ это видно изъ примѣчаній ко 2-му тому „Сочиненій и писемъ П. А. Кулиша“, окончена была имъ 19 июня 1884 года... эта драма не только не печаталась авторомъ при жизни, но даже и въ цензуру не представлялась... Рукопись этой драмы сохранилась въ двухъ экземплярахъ: черновомъ и бѣловомъ. По послѣднему она напечатана нами. Но надо предполагать, что существовала еще третья рукопись „Царя Наливая“ по которой эта драма печаталась въ Харьковѣ въ 1900 году“. Може бути, що цей третій рукопис і був той самий, що Куліш бажав його виволити з цензурних лабетів.

„Одинъ великій человекъ науки“, про якого згадує Куліш, це був, здається, О. М. Лазаревський. Ті числа видання—„Опись актовыхъ книгъ К. Ц. А.“, що бракували П. О., я надіслав йому за допомогою О. І. Левицького, котрий прохав переказати йому од себе поклін.

На це П. О. відповів так:

„М. Г. Н. В., душевно благодаренъ Вамъ за „Описи книгъ центрального архива“. Прошу Васъ покорнѣйше поблагодарить О. И. Левицкаго за память обо мне и передать ему мой поклонъ.

Цензора Рафальскаго оставьте, пожалуйста, въ сторонѣ. Онъ очень озабоченный человекъ и я самъ недавно писалъ къ нему о моей второй драмѣ. Притомъ же я довольно равнодушно отношусь къ медленной процедурѣ.

Нѣкто д-ръ Ролле издалъ нѣсколько книжекъ о польско-русской старинѣ подъ псевдонимомъ dr. Antoni J. Одна изъ этихъ книжекъ, носящихъ общее заглавіе „Opowiadania historyczne“, содержитъ въ себѣ три повѣствованія, въ числѣ которыхъ одно, подъ заглавіемъ „Sewerin Nalewajko“, говоритъ, что въ моментъ великихъ своихъ надеждъ Наливайко титуловался царемъ Наливаемъ. Д-ръ Ролле, человекъ талантливый, живетъ, какъ я слышалъ, въ Подольскомъ Каменцѣ, на архивъ котораго часто ссылається; было бы полезно для изученія южнорусской старины найти къ нему дорогу черезъ общихъ знакомыхъ.

Я не вижу „Кіевской Старины“, но знаю откуда-то, что въ ней помѣщались извлечения или пълные переводы изъ вышеозначенныхъ книжекъ д-ра Antoniego J. Если будете пересматривать этотъ журналъ, то, можетъ быть, Вамъ попадется на глаза одна изъ печатныхъ клеветъ о томъ, будто бы Кулишъ, получивъ отъ Поляковъ деньги на изданіе журнала, уѣхалъ обратно въ Россію. Въ случаѣ обрѣтенія сего поэтического произведенія моихъ соплеменниковъ, потрудитесь указать

мнѣ годъ, № и страницу, и если поэма о моей личности не очень длинна, то и выписать ее цѣликомъ.

Въ отвѣтъ на Ваше мнѣніе, что издателей найти трудно, но читатели нашлись бы, позвольте рассказать Вамъ анекдотъ. Начальникъ спросилъ коменданта крѣпости: „почему не стрѣляли въ высокотожественный день?“ Комендантъ отвѣчалъ: „Во первыхъ, не было пороху, во вторыхъ“...—„Довольно, довольно!“ остановилъ его начальникъ.

Очень радуюсь, что г-жа Мельникъ трудолюбивая дѣвушка, и сожалѣю, что она запачкала свои пальчики въ отвратительныя чернила галицкаго плагиатора. Что касается ея занятій археологіей, то надобно бы ей прочесть (если не читала) отзывъ Бокля объ этой якобы наукѣ. Старикамъ кстати идти по слѣдамъ Ольдбука, но молодой умъ пускай бы искалъ себѣ засушенной пици въ болѣе животворномъ чтеніи.

Въ № 1415 „Южнаго Края“ найдете два моя стихотворенія, составляющія цѣлое съ послѣдующими, которыя еще не помѣщены газетою. Два стиха науродованы („Незнанья жалкая вина!“). Въ первомъ 6-й стихъ надобно читать: „Безъ погудокъ (а не почудокъ) лукавыхъ“, а во второмъ 6-й же стихъ: „Горлუმъ дикого ума блаженствомъ“ (отъ слова *блазень*—шутъ и дурень, а не блаженствомъ). Душевно преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, февраля 11, Борзна“.

PS. Я радъ, что Вы подписались на „Днѣпръ“. Въ немъ будетъ помѣщенъ длинный рядъ моихъ стихотвореній, которыя писаны для того, чтобы ихъ читали такіе добрые люди, какъ Вы. Не понимаю, какъ умудрился „Днѣпръ“ сохранить правописаніе—кулишивку. Боюсь, не надѣлала бы она ему вреда. Изъ-за правописанія моя драма „Байда“ едва не была запрещена. Меня во время предупредили, чтобы я не печаталъ кулишивкою и я вошелъ въ компромисъ съ цензурою. результатомъ котораго явилось правописаніе паерочное. Жду 10 экземпляровъ изъ Петербурга, но скоро ли, не знаю. Одинъ изъ нихъ пришло Вамъ въ благодарность за „Описи книгъ Ц. Арх.“.

Переклади та перекази з деяких творів д-ра Ролле друкувалися були в „Кіевской Стар.“ з поради Н. В. Молчановського, що сам теж народився на Поділліу, дуже кохав свою рідну країну та зробився її істориком, склавши гарну працю, під заголовком—„Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г.“ (К. 1885).

Кулиш дуже цікавився творами д-ра Ролле, то щоб він бачив, що з них було перекладено в „К. Ст.“ я попрохав Т. Г. Лебединцева надіслати Кулишеві комплет „К. Ст.“ від початку її існування. Самому йому краще було роздивитися й про якусь „обмову“ на його, що про неї згадував він у попереднім листі до мене. Але редакція „К. Ст.“, як опісля виявилось, надіслала той примірник тільки в червні, а Кулиша дуже кортіло докладно дізнатися про ту „обмову“, через те він знов згадує про це у своєму листі до мене від 18 лютого 1885 р.:

„М. Г. Н. В., очень Вамъ благодаренъ за поиски въ „Кіев. Стар.“. Радъ былъ бы я, когда бы Вы не проглядѣли въ ней

... презрѣнной клеветы,

На чердакѣ вралемъ рожденной

И дикой черной повторенной,

Дикая чернь равняется „свѣтской“, такъ какъ *les extrémités se touchent*.

Видно, д-ръ Ролле не имѣетъ никакого вліянія на мѣстное начальство, если передъ его глазами гибнутъ архивы. Въ Архангельскѣ на просьбу любителя русской исторіи отвѣчали, что рано еще обнаруживать бумага XVII столѣтія.

Такъ и должно быть въ обществѣ, которое развиваетъ въ себѣ любовь не къ знанію, а къ незнанію исторіи, любя старину не такую, какою она была, а какою хотѣлось бы, чтобъ она была.

Стоило бы нарочно съѣздить кому-либо въ Подольскій Каменецъ, чтобы воспользоваться архивными свѣдѣніями д-ра Ролле и познакомить историковъ съ содержаніемъ тамошнихъ архивовъ. Но и тутъ не безъ точки съ запятой. Изъ всѣхъ монографій d-га Antoniego J. въ „Кіев. Стар.“ попала только „княгиня Борзобогатая“ (если бы у Васъ имѣлась въ польскомъ подлинникѣ эта монографія, то очень одолжили бы Вы меня, приславши для прочтенія), прочія, очевидно, возбуждали въ компиляторѣ чувство, высказанное древними книжниками: „сія глаголя и намъ досаждаеші“,—хотя д-ръ Ролле относится къ козакамъ почти такъ, какъ протестантъ Пальчовскій въ сеймовой брошюрѣ своей! „O kozakach, jeśli ich znieść, czyli nie“. Д-ръ Ролле знакомъ не съ одними казенными, но и съ частными архивами.

Въ с. Сахны (почта Ружинъ) Кіевской губ. живетъ не менѣ трудолюбивый архивникъ Эдуардъ Осиповичъ Руликовскій. Въ альманахѣ „Kwiaty i owoce“, вышедшемъ недавно въ Кіевѣ, послѣдняя безыменная статья принадлежитъ ему. Многое изъ найденнаго мною въ ней онъ мнѣ рассказывалъ за нѣсколько лѣтъ до напечатанія и отъ него же я получилъ названную книгу.

Во Львовѣ я познакомился съ д-ромъ Кубалею, котораго Szkie historyczne рекомендую Вашему вниманію. Онъ хорошо знакомъ съ эпохою Хмельницкаго и Яна Казимира. Медаль у него можно видѣть съ обѣихъ сторонъ, хотя, по пословицѣ—„лихо нападе литвинка, щобъ не дзекнувъ“, д-ръ Кубаля игнорировалъ въ своемъ повѣствованіи важный фактъ, сохранившійся въ дневникѣ Освѣцма, что королевскіе фуражиры, по распоряженію свыше, брали приступомъ дворы католической и православной шляхты, предаваясь въ нихъ всякому варварству. Все-таки, если заимствоваться историческими свѣ-

дѣнями, то лучше у Ляховъ, чѣмъ у Недоляшковъ. Ляхи приводятъ источники, а недоляшки обкрадываютъ своего литературнаго противника и фигурируютъ самостоятельными изслѣдователями подъ покровомъ кievской умственной дѣли. Извините за выраженіе: оно къ Вамъ не относится. Но кievская любовь къ родному элементу не можетъ не возмущать живую душу. Напримѣръ, на печатный зовъ Старицкаго я послалъ ему изъ Вѣны кипу рукописей. Онъ выбралъ изъ нея три стихотворенія и тѣ испортилъ своими поправками, ссылаясь на цензуру, которой нѣтъ дѣла до красоты стиха (НВ. Я просилъ Старицкаго не печатать вовсе стихотвореній, въ когорыхъ бы цензура зачеркнула хоть одно слово). Наконецъ, „Рада“ переходитъ къ Лисенку. Я прошу его возвратить мнѣ рукописи (изъ нихъ „Воскресеніе Рутскаго и Рунцевича“ существуетъ въ единственномъ экземплярѣ). Онъ присылаетъ мнѣ черезъ магазинъ Корейво ненужнаго „Байду“, а прочія покрываетъ гробовымъ молчаніемъ.

Во имя искры челоуѣчности, какая осталась въ киянахъ со временъ Михайла Семилѣтка, исторгните мою собственность у представителей малорусской народности! Душевно преданный Вамъ П. Кулишъ.

PS. Легенда о Михайлѣ Семилѣткѣ помѣщена въ I т. Записокъ о Южн. Руси, но ради цензуры я напечаталъ „погана ваша рада“, по точному же разсказу нишаго, Михайло Семилѣтокъ пророчески изрекъ сие:

Ой, кияне, кияне, панове громадо!

Говняна ваша рада!...

PS. Если слухъ о находкѣ русскихъ рукописей въ манджурскихъ древлехранилищахъ подтвердится, не оставьте меня увѣдомить. XIV вѣкъ почти цѣликомъ вычеркнуть изъ нашей памяти. Авось либо китайцы просвѣтятъ кievлянь. 1885, февраля 18, Борзна“.

Побачивши М. В. Лисенка, я прохавъ його вдовольнити Кулиша, але потім того якось й не довелось його спитати, чи він справдив свою обіцянку, аж покіль Кулиш повідомив мене, що вже одібрав свого рукописа. Що до зносни з д-ром Ролле та подільських архівів, то я не раз розмовляв про це з Н. В. Молчановським, як я вже казав, щирим подоляннином, та радив йому особливо, як він завідував канцелярією кievського генерал-губернатора, забезпечити їх од загибелі. За допомогою того-ж Молчановського мені пощастило знайти ті числа „Юж. Края“, де була стаття Кулиша про козащину. Я похвалився П. О., що прочитав її та розповів свій погляд на ляссько-козацькі стосунки. На це П. О. озвався до мене таким листом:

„М. Г. Н. В., прося Васъ высказать Ваше мнѣніе о моей исторической статьѣ, хотѣлъ я только попробовать пульсъ у Вашего поколѣнія. Онъ бьется нормально. Я совершенно съ Вами согласенъ,

что польскіе культурники виноваты въ своей гибели, но мнѣ памятенъ стихъ Одиссея при видѣ восторга няни надъ трупами его враговъ:

„Радуйся тихо, старушка: отъ своихъ беззаконій погибли“. То были антикультурники, но и тѣ внушали поэту состраданіе, а плодами русскихъ павовъ, истребленныхъ козаками, воспользовался Петръ, которому козаки также подставили ногу въ его борьбѣ за культуру. Между оправдывающимъ своихъ и обвиняющимъ дается вѣра скорѣе послѣднему, особенно, когда онъ перешелъ отъ оправданія къ обвиненію по многолѣтнему научному переходу. Но Вамъ свойственно искать вдохновенія къ труду въ такой любви, какую питаютъ къ своей старинѣ Поляки.

Такъ было прежде и со мною.

Теперь я люблю народъ свой любовью Мойсея, который обрекъ цѣлое поколѣніе жидовъ на скитальчество. Немало онъ страдалъ отъ ихъ звѣрства и чѣмъ больше видѣлъ его, тѣмъ болѣе жертвовалъ для будущности народа своего собою. Путеводительная роль Мойсея слишкомъ велика для моей личности. Я причисляю себя къ обществу незвѣстныхъ мнѣ гуманистовъ и съ меня довольно одного заявленія моего разномыслія съ тѣми, которые не хотятъ видѣть на ляхахъ, къ чему ведетъ самооправданіе, самовосхваленіе, самообольщеніе. Оно, между прочимъ, дѣлаетъ насъ изъ сильныхъ сознаниемъ единства русскаго безсильными въ невѣрной исторически отособленности. Оно привело насъ и къ тому цензурному положенію, въ которомъ томится малорусскій элементъ. Но довольно объ этомъ. Благодарю за искренность Вашего мнѣнія.

Романъ Сенькевича — „Огнемъ и мечомъ“ не понравился мнѣ. Одно хорошо, что послѣ „Тараса Бульбы“ и костомаровской козатчины русская пресса не чуждается и противоположнаго направленія и воззрѣнія.

Душевно радуюсь, что есть въ Кіевѣ малоруссы получше представителей малорусскаго элемента, погребающихъ у себя рукописи такого трудолюбиваго работника на родномъ полѣ, какимъ показалъ себя хоть бы и я. Очень буду благодаренъ за истребованіе моихъ рукописей. Онъ (кромѣ „Воскресенія Кунцевича и Рутскаго“), пожалуй, и не нужны мнѣ, но досадно видѣть подобное безобразіе въ землякахъ, которыхъ я люблю строго, но любовь свою свидѣтельствую не такими дешевыми актами, какъ славословіе.

Я не поэтъ и не историкъ, ни!

Я пионеръ съ сокирою важкою:

Колочій теренъ въ ридній сторони

Вырубую трудящую рукою.

Не разъ кроплю свою роботу и кровью,
Та весело такъ поратысь мени.

— —

Зъ великого насліддя по князяхъ
Зробылы козаки намъ дыке поле,
Все въ бодякахъ, въ тернахъ та въ чагарахъ,
Кому на радости, кому на горе
Наслідне поле безъ устанку коле
Правыцю у тяжкыхъ ии трудахъ.

Нехай сумують вши, не сумуй,
Робитнику бесплатный, пионере,
И кожного на подвигъ свій готуй,
Кому дорогу праця терномъ стеде.
Колы жь орда про тебе брѣхні меле,
Ты на дурну дурноту мовчыкы плый.

Прошу передать В. П. Горленку мой низенькій поклонъ и просьбу вмѣстѣ съ Orowiad. d-ra Rolle, ser. 4-та прислать что-нибудь изъ его сочиненій для прочтенія. Вѣдь я живу на необитаемомъ людями островѣ.

Гдѣ и какъ Вольфъ объявилъ о полномъ собраніи моихъ сочиненій? Объ этомъ была переписка съ его отцомъ, но смерть помѣшала заключить условія. Потрудитесь немедленно отвѣтить. Душевно преданный П. Кулишъ. 1885, февраля 24, Борана.

PS. Не беспокойтесь, объявленіе найдено. Я не предпринямаю никакого изданія своихъ сочиненій. Чулы, що дзвоняць, та не зналы въ якій церкви. Это я расклеилъ нисьмо для приписки.

PS. Изъ Екатеринослава Петръ Ивановичъ Зуйченко увѣдомилъ меня, что получилъ, наконецъ, купленный имъ у соловецкихъ монаховъ портретъ Калыша. „Напечанъ масляными красками на доскѣ. Представляетъ собою на видъ поразительно древняго старца, обросшаго волосами, въ козацкомъ жупанѣ съ большими пуговицами. Волосы на головѣ подстрижены круглой скобкою, *котыцію*, выраженіе взгляда злобное“.

Зуйченко собираетъ портреты и малорусскихъ писателей, и червонорусскихъ. Я угостилъ его извѣстіемъ, что у Э. О. Руликковского есть современный портретъ Павла Тетери-Моржковского (*dux cosacorum*), на которомъ портретъ въ надписи Тетери названъ фундаторомъ варшав-

скаго колегіума Societatis Jesu. Я послалъ ему и рисунокъ съ него карандашомъ. Оригиналъ — въ натуральную величину, въ латахъ и мантіяхъ, съ булавою въ рукъ и въ високой, на подобіе католической митри, шапкѣ изъ бѣлыхъ барашковъ“.

На цьому листі П. О. поки-що зупинимось, бо де-далі листи його ширшають змістом, торкаючись тих питаннів, що самі по собі виникали, оскільки він перерічував ті книги, що я йому надсилав, або здобував од мене відповіді на свої безнастанні запити.

(Далі буде).

Подав М. Стороженко.

Спростування помилки проф. Є. Тимченка.

У своєму життєписі, надрукованому в 1-й книзі „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“, проф. Є. Тимченко, згадуючи про свою працю за-для українського словника, висловлюється так, що можна подумати, ніби-то йому повинно належати головне авторське право на „Словник української мови“, виданий редакцією „Кіев. Стар.“, а вся робота Б. Грінченка була тільки в тому, що він перевів словник п. Тимченка в одного правопису на другий. Ось що він пише: „В 1894 р. був запрошений від редакції „Кіевської Старини“ на опрацювання матеріялів для українського словника. Редагування словника закінчив в 1898 році. *Цей словник з вимог редактора „К. С.“ був зредагований в російськiм правопису і пізніше, на пропозицію Російської Академії Наук був переведений на український правопис. Цю роботу* (курсив мій. М. Г.) вже завершив Б. Грінченко, подававши нові матеріяли. Під редакцією Б. Грінченка він і був виданий“.

Проф. Тимченко помилився, думаючи, що на конкурс до „Російськ. Акад. Наук“ послано було той словник, який він склав, бо ось-що пише Грінченко в своїй передмові до Словника: „Переданный намъ матеріалъ (зшитки п. Тимченка і картки, зібрані Старою Громадою. М. Г.) подвергнутъ былъ переработкѣ по всѣмъ буквамъ и во всѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, простановкѣ ссылокъ и пр. и пр.“.

Що Грінченко не помилився так пишучи, видно з того, що передмову ту ухвалили до друку і ствердили своїми підписами уповно-

важені на те від Старої Громади особи: П. Житоцький, К. Михальчук, Є. Трегубов і Є. Чикаленко.

Тільки зробивши всю ту роботу, про яку пише в передмові, поставив Грінченко на Словникові своє ім'я, яке редактора.

Та єсть і ще один доказ на те, що проф. Тимченко помилився, думаючи, що до Рос. Акад. Наук послав Грінченко його роботу: збереглися (і переходять в архіві Укр. Академії Наук) зшитки, в які п. Тимченко списав слова до Словника. По їх кожен може з'ясувати собі роботу і п. Тимченка, і Б. Грінченка.

М. Грінченкова.

Проф. С. М. Кульбакинъ, Українській языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии. Харьковъ, 1919. Цѣна 7 р. 50 к., ст. 104.

„У науковому освітленню фактів українського языка єдиний справедливий погляд це признати, що український язык стоїть у тіснішому зв'язку з великоруським та білоруським язиком, як із іншими слов'янськими язиками, **інакше-б сказати, признати наукову гіпотезу праруської язикової одности, — епохи спільного життя українського, великоруського та білоруського языка**“. Так сказано в передмові. Цей погляд лежить в основі названої праці.

Складається курс із вступу, досить докладно описаної фонетики та побіжнішого опису морфології. Ще додано дуже схематичну карту українського языка.

Якнись нових думок у поєненні головніших явищ українського языка ми в проф. Кульбакіна не знаходимо. Дрібнішим явищам автор дає місцями нове освітлення. Це одзначено нижче. Малу увагу звернено на етнографічні матеріали. Хоч наші записи здебільшого дуже неточні для лінгвістичного вжитку, проте вони такому курсові багато дечим могли-б приєднатися. Більше уваги, видно, дано працям проф. Олафа Брока в царні українського язикознавства.

Вступ має такі розділи: 1) Український язык та його територія. 2) Місце українського языка між іншими слов'янськими язиками. 3) Українські говори. 4) Джерела до історії українського языка.

Автор держиться поділу українських говірок на південні, північні та карпатські, означивши їх що-найзагальнішими рисами, з яких кожна не одного **вимагає застереження**. До речі, характеризуючи північну групу говірок, автор дає різні заміни старого *ъ*, не одзначивши, які з них мають місце під наголосом, а які без наголосу. Ми маємо *вед рò, бедà, беж ùть, але відра, бідний, бігти, а вже ненаголошене е може дати и: писòк, ди дòк, винòк. Пор. нима, виликий*.

Фонетика має такі розділи: 1) Звукова система українського языка в її стосунку до української абетки. 2) Голосові звуки українського языка в їх стосунку до праруських голосових. 3) Чергування голосових. 4) Шелестові звуки українського языка в їх стосунку до праруських шелестових. 5) Наголос.

Характеристику звукової системи українського языка дано згідно з прийнятими в науці новішими методами опису. Звук, що його на письмі позначасмо літерою *и*, так характеризувано: „середнього ряду, але сильно **наперед** висуненого творення, — на границі переднього ряду, піднесення **язика** більш середнє, як високе, творення напружене, — на письмі позначасться літерою *и*; акустично звук цей ближчий до категорії *e*, а саме до *e* закритого, як до категорії *i*“. Звук, що його позначасмо літерою *и*, як до говіркової групи, має характер то ближчий до категорії *e*, то ближчий до категорії *i*; характер звука тут багато залежить і від того, чи звук наголошений, чи ненаголошений; важить тут і звукове оточення. Не є характерна ознака відкритий звук *e* в позиції *jeje* — *ліце*. Не можна вважати за загально-українське явище й те, що: „літера *i* в початку слова, в

таких випадках, як: і гла, і ти, і мати і ин, визначає голосовий *i*, тоб-то переднього ряду, високий" (ст. 15 і 104).

Губно-зубні звуки, дзвінний *в* та безголосий *ф*, мало характерні для української мови. Не вказано в курсі на ті різні звуки, що в українській мові віддають чуже *ф*. Не відзначено й українське білабіальне *в* — вода, двір, все проти *у* нескладового, що чути в українських дифтонгах воук, синіу, дау; українське *в* білабіальне артикулюється більшим звуженням губ і легким шелестом; часом переходові відтінки не дають змоги точно відмежувати ці два звуки. Чи не білабіальним характером українського *в* дається пояснити зникнення його у формах с й а т и й, с с я т и й і с я т и й; з'я з а т и (зй а з а т и), з'я з а т и, з я з а т и; р і з д'я н и й і р і з д я н и й.

Сполучення *hi, ki, chi* на місці старих *hy, ky, chy* (ст. 17, 37) з задньо-палатальними *h', k', ch'* не є загально-українське явище. Не тільки карпатські як думав автор, говірки знають *hy, ky, chy*; маємо їх і на Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, в київських та чернігівських говірках, у деяких подільських та волинських говірках (див. Іван Зілинський. Проба упорядкування укр. говорів. 1913).

„М'якого *г*“, — сказано (ст. 18, 38) — „в українській мові не знаходимо: воно змінилося або на *г* тверде (к о с а р зам. к о с а р ь), або-ж на сполучення *г'j* (б у р я — б у г' j а)". Українські говірки знають к о с а р ь, б у р я (б у г' а), р я д н о, р я т у в а т и, г р я н и ц я і навіть б а з а р ь, з б а з а р ю, с а х а р ь, с а х а р ю, с а м о в а р ь.

Також несправедливо автор думав, що звуки *ч, ш, ж* українська мова знає тільки в твердих варіантах (ст. 18); м'які *ж, ч, ш* найбільше знають лівобережні говірки у певній позиції, в закінченні перед старим *л*: курчя, лошя, кричягь, таож перед старим *іе*: к л о ч'я ч я, з б і ж'я ж я; м'які *ж, ч, ш* знають і гуцульські говірки.

Початкове *i* в словах і р в а т и, і р ж а т и, і л'я н я н и й, і м л а, і м ж и т и і ин, автор пояснює складовим характером звуків *р, л, м*, прирівнюючи це явище до таких фактів, як кир в а в и й, г и р м і т и, с и л з а, д и р в а (у лемків, замішанців). Маючи це за цілком справедливе пояснення і виходячи з того, що початкове *i* *) українська мова широко знає не тільки перед сонорними *р, л, м, а й* перед іншими звуками (найбільше перед *з* і навіть перед безголосим *с*: з б а в л я т и-і з б а в л я т и, з г а с а т и-і з г а с а т и, с х о д и т и-і с х о д и т и, г д е-і г д е), коли вони мають по собі шелестовий звук, думаю, що це явище можна ще підсилити таким поясненням, яке освітлює і факт уживання паралельних форм р ж а т и-і р ж а т и, м л а-і м л а і ин.: звук *i* у формах з початковим *i* по словах із кінцевим голосовим звуком м'яг через стадію *j* згинуту (пор. імення-імення-мення); з прийменника-приростка *із* (ex) вийшов прийменник-приросток *з*, що злився значінням з прийм.-прир. *з* (cum). Звідсіля паралельні форми: і з в о д и т и-з в о д и т и, і с х о д и т и-с х о д и т и. Через аналогію могли постати паралельні форми: г д е-і г д е і ин.

Автор одкидає (ст. 32) пояснення зміни наголошеного *о* в *а* перед складом з *а* асиміляцією (багатий, таразд). Виходячи з того, що названа зміна обмежується небагатьма, здебільшого чужими, словами, що їх західні говірки знають з *о*, автор каже, що цю зміну *о* на *а* можна тільки так ро-

*) Дані з наддніпрянської народної мови здебільшого вказують на початкове *и*, а не *i*.

зуміти, що східно-українські говірки, запозичаючи деякі слова з того чи іншого язика, сприймали ненаголошене *о* перед складом з *а* за *а*; зокрема слово *са лдат* видимо перейшло з великоруського.

М'який звук *сь* у наростку *ьскъ* (ст. 39 і 45) автор за Смаль-Стоцьким пояснює впливом форм із здрібнілим наростком *ньк*. Думаю, що це вплив попереднього „м'якого“ звука: український дало український.

У § 60 до явища: *життя з життя* зроблено застереження: „1) не подвоюються в таких випадках губні і *р*: *пир'я, кров'ю, матір'ю, п'ють*“. Це явище треба-б пояснити: довгі шлестові звуки бувають тільки між голосовими, а в наведеному факті губні і *р* маємо перед *ї*; це пояснення покрито-б собою і 2-ий пункт: *щастя, смертю* (помилково написано: *смертью*), де *т* стоїть по шлестовому.

Пояснення, що приставне *в* розвинулося через дифтонг *ю* з *о* довгого (він, вільха), не думаю, щоб його треба було підпирати, як це робить автор, тим фактом, що *огонь* не має приставного *в*. Приставне *в* могло вивикнути *й* у слові *огонь* через аналогію, приміром, з *вона* (через *він*), і ми справді *й* маємо в *огонь*.

Закінчуючи уваги до фонетики, зазначаю, що українська мова знає *й* форми шостий, шости, а не тільки шестий, шести (27), вчорашній і вчерашній (164), білі і білі (33, adj. nom. pl.), крушити і кришити (34), цвисти і цвісти (34).

Українському наголосові присвячено тільки одну сторінку. Автор вважає, що різниця між українським і російським наголосом незначна і не має принципового характеру.

Переходжу до морфології.

Проти фонетики курс морфології описано побіжніше, а головне, не держано в ньому певної системи. Наведено, приміром, такі форми множини, як лемківське *вітрове*; для датива речівників чоловічого роду дано тільки закінчення *-о єи*. Навішні генитивні форми множин *коний, гроший* і ин., автор нічим не згадує за аблативні форми *кіньми, грішми*. У візрцях відмін дано такі невізрцеві форми, як *ночю, матерю, материй*, *ею* (!), *мога, лязь, лязьмо, лязте* (ляжте) і ин. За українські форми двійні тільки *й* сказано: „у виразі *дві рани* і т. ин. український язик ще *й* досі зберігає стару форму *пот. - ас. - вос. двійного числа пнів на а*“ (ст. 56). Зате: „у висловах *два сина, два купця* ми властиво маємо стару форму *пот. - ас. - вос. двійного числа*“. Далі, ідучи за російською мовою, автор акузативні форми множини в назвах живих істот усі прирівняв до генитивних. Українська мова знає *accus. — gen.* форми множини в особових назвах; у назвах тварин здебільшого заховалася стара форма: *Миний бики на воли, аби дома не були*. У розділі числівників наведено неукраїнські форми *сорока, дев'яносто* (69); у сучасній укр. мові *сорок* і *дев'яносто* — невідмінні числівники, збереглася тільки форма *сорокма*.

Вольові форми *їдж, їджмо, їджте* — діалектичні. Наддніпрянщина знає *їж, їжмо, їжте*. Крім вольової форми *шліть*, українська мова має *й* форми *шліте, шліт*.

З дієслівних зложених часових форм автор вважає, що українська мова зберегла тільки ті форми, що російська (ст. 80). Тимчасом маємо ще такі зложени, правда, діалектичні форми перфекта, як *бувем і бувем, бувесь і був ссь, булисьмо, булисьте*. Заховалися по всіх українських говірках і форми передминулого часу: *Поблідла, затрусилась*,

зовсім була впала, так кума її піддержала (Квітка-Осн.). Не відзначено й такі форми прийдешности, що їх широко знає Галичина, Буковина, також Правобережжя: Дівчинонько мила, що там будеш робила? Також форми гаданого способу: дали бисьмо, дали бисьте.

За зразкові дієприслівникові форми автор попри форми борючи, б'ючи, сохнучи наводить і форми мога, стоя. Дієприслівникові форми теперішности та минулості народня мова здебільшого знає з кінцевимя - *че, -(в)ше*: сидяче, ходяче, робляче, сидівше, ходивше, робивше. А що до форм на *а*, то вони в українських говірках обмежуються тільки кількома словами, та й то тільки в певній позиції, а саме в злучникових зворотах як *мога*, скільки ж хотя, куди здря, де попадає: Хлопці деруть, що мога, а Явдоха свое (Квітка-Осн.). Нехай воно буде собі, як хотя (Куліш). Що мога беря, аби доніс (Грінч. Сл.). — Дуже зрідка подібусмо дієприслівникову форму на *а* у народній пісні, як рівнозначну з формою на *че (чи)*. У кожному разі за зразкову форму українських дієприслівників не можна наводити *мога* (ст. 83).

З наведених уваг видно, що в основі взятого до курсу матеріялу нема певної вихідної бази — тієї основи, що з нею можна-б було рівняти інші діалектичні форми. Ознаки української мови взято з найрізніших говірок без певної системи.

Нема в курсі й певної правописної системи. Друкарських помилок небагато. З важливіших одзначаю Handgabe зам. Handhabe (ст. 90).

Вказані хиби безперечно відбиваються на вартості цього курсу українського язика. Проте в цілому, даючи огляд історичної фонетики та морфології українського язика, він становить певне придбання для українського лінгвістичного студентства нашому він стане в пригоді.

О. Курило.

Через брак у друкарні потрібних значків не можна було держатися в прикладах прийнятої в науці транскрипції. З тієї самої причини в наведених цитатах скрізь замінено *і* нескладове на *ј*.

Василь Щурат, Шевченко і Поляки. Львів, 1917 (Окрема відбитка з Зал. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. СХІХ-СХХ, стор. 217-347 — Основи Шевченкових зв'язків з поляками).

Ім'я Щурата добре відоме дослідувачам Шевченка. Його статті, зібрані в книжках: „З життя і творчості Тараса Шевченка“ та ще в „Літературних начерках“ по заслугі притягають увагу шевченкознавців своїм тонким аналізом, дотелними зближеннями і добрим знанням літератури питання, яке він зачеплює; вони бо завжди дають щось нове, свіже, роз'яснювача темні, неясні куточки в біографії поета, чи окремі його вірші.

Тепер Щурат видав монографію; її мета — з'ясувати ідейні зв'язки поета з поляками. Самий факт, що таке питання ставиться, нехай не трівожить нас, бо вже в 60 р. ХІХ в., після Шевченкової смерті, д. Лобко вважав за можливе говорити на сторінках „Спб. Вѣдомостей“ про дружбу нашого поета з поляками. Торкнулися цього питання й Чалий та Кониський, хоч і зовсім поверхово; не пройшли мимо його Петров і Дашкевич. хоч цікавилися їм переважно з боку чисто історично-літературного. Далше розробили і поглибили питання в цьому напрямку Третяк і Колесса. Як бачимо, вказівки на тему „Шевченко й поляки“ були; правда, дещо було

тільки зачеплено, але були вже й певні результати і здобутки, хоч-би в роботах тих учених, котрих я згадав оце вище.

Залишалася ще одна прогалина: треба було розв'язати питання — звідки у Шевченка взялися, як зростали та формувалися вивольні, політично-соціалні ідеї чи були тут польські впливи. Найперше треба було показати, чи знав Шевченко польську мову, чи знав її настільки, щоб читати польську книжку.

Що Ш-ко вмів говорити по-польськи — це ми знаємо з книжок Чалого і Кониського; уже там було згруповано доволі даних, а Кониський, окрім того підкреслив ще й ті умови, які допомагали селянам скоро засвоювати польську мову: це — панський двір з його економами, писарями, лісничими, касіерами та школа, де учили по-польськи. Те-ж-саме каже і Щурат, тільки трохи докладніше, ніж його попередники, правдиво стверджуючи, що Шевченко змалку вже мав нагоду стикатися з польщиною. Засвоювати польську мову ніхто його не силував ні в Варшаві, ні в Вільні, як думав був Чалий, і зовсім не треба тут добавчати „жертву“ — „потьроху коханню, та більше над усе... освіті“, як про це писав Кониський. Це все так... і Щурат з приводу цього влучно сказав: „говорене про якусь жертву вважаємо таким самим зайвим вношенем трагізму в життєпис Шевченка, яким є й падьканє над забранєм його в Енгельгардтів двір на службу. Без неї Шевченко ледви чи вийшов би в дальший світ поза найближші околиці Кирилівки й ледви чи осяг би що більше, як славу ліпшого сільського богомаза“. Але важко, ба й зовсім неможливо погодитися з тим, що ніби Шевченко змалку міг засвоювати мову польську в письмі, „що давало йому можливість, як каже Щурат, послугувати ся нею пізнійше в зіткненю з Поляками“.

Які на це доводи? До цього часу не знайдено у Шевченка ні одного клаптика паперу, писаного польською мовою. В листі до Бр. Залеского з 1853 року він каже: „Мнѣ давно хочеться завести переписку съ Совою, но не знаю, какъ и начать. По польски я писать не умѣю, а по русски какъ-то неловко“. Правда в листах Шевченка до Бр. Залеского декілька разів знаходимо такі вислови: „Цѣлуй оца prefecta“, „Цѣлуй... твоихъ каро и голубоокихъ siostrzeńców“, „пришли I и II томы В. Zaleskego“... Але це все не серйозні ще доводи; написати одно-двоє слів — це зовсім ще не свідчить за те, що Шевченко умів писати по-польськи і добре засвоїв правила польського правопису. До речі скажу, що листи Бр. Залеского знаємо ми лише по копіях; можлива річ що в автографах „siostrzeńców“ написано не так добре, як ми бачимо тепер; бо хто бачив власними очима Шевченкові автографи листів і віршів, гадаю, не стане сперечатися з тим, що Тарас Григорович не знав добре правопису ні російського, ні українського. Його рукописи з цього боку доведуть до одчаю не одного правдивого лінгвіста.

Роки 1831—1838 (до весни) в житті Ш-ка так що й не мають біографії, тут немає за що зачепитися Щуратові і він пішов далі за поетом до Петербургу. Період 1838—1842 теж мало що може дати Щуратові. Період цей дуже спокійний, зовсім не скидається він на ті злії знамениті „три літа“, які до коріння змінили Шевченків світогляд. Та Щурат вишукує сліди демократичних ідей у „Гайдамаках“, „Черниці Марьяні“, „Катерині“ у повісті „Слѣпая“, запевнюючи нас, що вони могли з'явитися тут „наслідком зіткнення з революційно-демократичною пропагандою польської еміграції в 1839 році“.

Як довести, що така польська еміграція була у Петербурзі?

Чи були-ж у Шевченка зв'язки з нею в 1839 р.?

Через кого Шевченко міг познайомитися з емігрантами?

Цих питань абсолютно не можна розв'язати при тих даних (переважно повість „Художник“), які ми зараз маємо, в такому напрямку, якого бажає Щурат. Страчення на початку 1839 р. Конарського у Вільні, арешти учасників в конарщині, слухи про ці події — на думку Щурата — „мусіли заінтересувати й інтелігентні круги Петербурга, тим більше круги молодіжи з увіверситету і Академії, до яких належали Демський і Шевченко“. Але хіба це певні доводи? Можна зацікавитися, але можна й не захопитися конарщиною. Може й Шевченко дещо чув, але він міг зовсім не знати тої революційної літератури польських емігрантів. Все це... або — або!

З автобіографічної повісти „Художник“ відомо, що Шевченко в році 1839 познайомився і пригледував з поляком Леонардом Демським. У Демського була своя бібліотека. „Усієї її було томів з 50; більша частина змісту історичного і правничого, мовою грецькою, латинською, французькою і німецькою“... „опріч невеличкого томика Міцкевича (Кониський у своєму перекладі чомусь викинув речення — „самого лубочного познанського видання) та Лелсвеля, нічого більш по-польськи не було“. І це цілком зрозуміло, бо Демський готував себе до наукової діяльності, мріяв про майбутню дисертацію, що в ній він коли не стане „вище свого ідола Лелсвеля, так, принаймні, стане врівень з ним“. Лелсвеля він цинив і захоплювався їм як істориком, а з літератури польської окрім Міцкевича у його більш нічого не було, бо це-ж зовсім не була його спеціальність.

Щурат зараз хапастесь за Лелсвеля і знову запевнює читача, що Демський не міг не знати Лелсвеля як політичного діяча. А як довести, що діяльність Лелсвеля, як провідника „Молодої Польщі“, того Лелсвеля, який був „у безпосереднім порозумінні з Конарським“ і видав в 1832 р. революційну відозву до Росії, — відома була Демському? Хіба тільки тим, що на полиці в його стояв невеликий томик Міцкевича та Лелсвель. На підставі цього теж можна мерезжати мерезжку, та таку, що як потягнути її за один кінець, то вона затріщить по всіх швах.

Ми вже зазначили вище, що Щурат добачає впливи революційних польських думок на поезії Ш-ка з р.р. 1838-1842. Для цього він користується „методом порівняння ідеологічних основ польської революційної думки з гуманістичними й визвольними, політично-соціальними ідеями Шевченка“ (Н. М., 1918, I, 182). Напр., Щурат знаходить у революційних польських часописах думки про панський гніт над селянством, про жіночу долю, салдатчину та про тее зло, яке чинять салдатецькі постої на селі, і т. д.; тоді він вишукє ті-ж-самі думки в писаннях Шевченка і робить відповідні висновки. Тут потрібна велика обережність, потрібно почуття міри. Не можна зовсім бути певним у тому, що на „Катерині“ позначилися впливи Рóпос-и, засновуючи цю думку тільки на тому, що героїню поеми пустив покритков по світу москаль, а про злочинства москалів розказувалося в такому-то числі Рóпос-и. Це таке побутове з'явище (особливо за часів кріпацтва), що його можна було чудово змалювати й не читавши Рóпос-и. Пригадаймо „Сердечну Оксану“ Квітки-Основ'яненка і слізливі російські оповідання на цю тему. Коли один із Шевченкових знайомих П. А. Попов у розмові з Тарасом Григоровичем сказав, „что едва-ли правдоподобень фактъ въ его повѣсти „Катерина“, что

будто отець и мать прогнали Катерину... Шевченко утверждал: это — так; это такой был случай“ (К. С. 1895; II; 47).

Так!.. Це особисте Шевченкове горе, бо його перше кохання — „кучерява“ Оксаночка теж помандрувала за москалями, тай пропала..

„Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрям вернулась,
Острижена“.

„Покритка“ — його і тільки його сюжет. Не треба було Шевченкові для цього читати ані Рóinos-я, ані Карамзіна!

Про впливи польські на Шевченкову творчість за р. р. 1838—1842 можна говорити хіба з боку стилю школи.. Тай тут, як показав Колесса, дещо було од пісень українських, дещо нагадувало польське і московське: „але рівночасно... і від одних і від других значно ріжниться“ (З. Н. Т. ім. Ш., т. III; 42). На „Гайдамаках“ не треба довго спинятися, бо розвідка І. Шпитковського: „Гайдамаки“ Шевченка як пам'ятка Коліївщини (Збірник пам'яті Т. Шевченка. К. 1915) добре з'ясувала нам, що саме прочитав Шевченко, що розказав йому за гайдамаччину дід. За головне джерело для поеми „Гайдамаки“ була Шевченкові повість Чайковського „Вернигора“, а дав її до рук Шевченкові (horribile dictu!) Мартоє! Здається, все це дуже далеко від Рóinos-я.

Щурат за польськими емігрантами нікого й нічого бачити не хоче, навіть самого Шевченка. Захтів поет як найкраще видати літографію Головатого (а для цього за тих часів треба було вдаватися до Парижу, бо недурно тоді про літографію казали: „это подаяние Парижа“), Щурат ухопився за це (тоб-то за Париж) і добачає тут польських емігрантів — вони, мовляв, нараjali Шевченкові... тут теж треба добачати „зв'язки“ з еміграцією. Задумав Шевченко видати „Живописную Украину“ — Щуратові знов ввижаються поляки. Він каже: „На значіне-ж національного малярства для революційно-демократичної пропаганди звертано пераз увагу в кругах польської еміграції, де й повинні ся відповідні видавництва, між якими визначнішим була й Polska Malownicza, по заголовку і по ідеї неначе предтеча Шевченкової „Живописной Украины“. А ще безпосередно перед Шевченковою постановою видавати „Живописную Украину“, всего одним роком раніше парижський Demokrata Polski присвятив спеціальну статтю гадкам „O potrzebie narodowego polskiego malarstwa“, взиваючи до мальовання національної Польщі й переконуючи, що малярство, як музика, найкорше може стати ся народним, а тим самим найкорше може придати ся до успішної агітації між народом“. Я навмисне виписав оцю велику цитату, бо Щурат підносить про „Живописную Украину“ зовсім нову думку; й дуже вона одрізняється од усього того, що давала на це питання стара література.

Кониський дуже помилився, гадаючи, що Шевченко радився про видання „Ж. У.“ з Бодяньським і для цього в першій половині лютого р. 1844 їздив до нього до Москви. Найперше, Шевченко в 1844 році не їздив з Петербургу нікуди; він сидів там аж до 23—24 березня 1845 р. — коли вдруге рушив на Україну. А був він у Бодяньського в лютому 1844 р. (пор. дату „Чигирина“ — 19/II, 1844), коли повертався до Петербургу з першої подорожі на Україну. 13 травня (Рус. Стар. 1883, IX, 639, помилково датувала цей лист „мартом“, а Яковенко замість „13“ написав „15“ — див. Твори Ш-ка, т. II; 347) Шевченко писав Бодяньському: „чи я вам розказу-

вав, що я хочу рисовать нашу Україну; коли не розказував, то слухайте"... Далі Шевченко розяснює йому, як саме він думає малювати П. Не дждавшись відповіді од Бодяньського, Шевченко 29/VI, 1844 р. знов пише йому, при чому в друге оповідає, як він це думає робити. Коли-б Шевченко радийся був у лютому 1844 р. з Бодяньським про „Ж. У.“, то нащо-б тоді йому було товкти про це в листах до Осипа Максимовича?! Зрозуміло, що наради такої про „Ж. У.“ у Шевченка з Бодяньським не було у Москві. Коли-ж саме виникла у Шевченка думка про видання „Ж. У.“? На думку Кониського „геть раніше 1844 р. (він помилково сказав — „1843 р.“) і „сплодили П перш за все малюнки Штернберга з української природи і картини історичні Брюлова... більш за все картина Брюлова «Осада Пскова»“ (Збір. Філ. Секц. т. I, 119). Я теж гадаю, що думка про „Ж. У.“ з'явилася в Шевченка „геть раніш“; приблізно в році 1839, коли вже голосно заговорили про потребу такого видання в пресі, напр., в „Художественной Газетѣ“. Шевченко читав П... був знайомий з редактором Кукольником і співробітником цього органу, Е. Гребінкою; тут („Худ. Газ.“) він знаходив усе те, що повинно було цікавити художника, — про малюнки своїх товаришів Штернберга, Михайлова, про академічні вистави, навіть за себе. Тільки-ж не можу я погодитися з Кониським, ніби єдине джерело, яке спонукало Шевченка до видання „Ж. У.“ це були малюнки Брюлова і Штернберга. Справа тут значно складніша! Коли перечитуси пресу Шевченкової доби, особливо «Художественную Газету», то так і б'є в вічі таке: „Turner, Rivers in France — Прибрежныя виды по Лоарѣ и Сенѣ, писанные Торнеромъ и гравированные Фишеромъ, Бваншаромъ и другими“. Або знов: „Gallery of portraits“ — 168 портретовъ знаменитыхъ ученыхъ, художниковъ и государственныхъ людей всѣхъ народовъ и временъ“. Чи-то: „The Northern Tourist — 74 вида замковъ и помѣстій и проч. Або ще: „Подробное описание оружейной Мадридской палаты; украшено гравюрами на стали“. Чи знов: „Вышли 2 первыя тетрады живописной и романтической Германіи, издаваемой Густавомъ Швабомъ“. „Всемирная панорама или галлерейя привлекательнѣйшихъ видовъ, ландшафтовъ, памятниковъ и развалинъ, снятыхъ съ природы и гравированныхъ на стали искуснѣйшими художниками, издаваемая Иваномъ Делакроа. Рига, въ типографіи Миллера“.

Кукольник, рецензуючи одес остатне видання, писав ось що: „Европа ежедневно болѣе и болѣе наводняется подобными изданиями... Но если и мы, русскіе, должны покориться энциклопедической холерѣ (только не знаю почему?), то желательно было бы, чтобы избирались для переводовъ такія издания, которыя заключаютъ какую-либо цѣлость, систему, однимъ словомъ, полезныя. Напр., укажемъ на Univers Pittoresque, Voyage Pittoresque и т. д.. Если же эти собранія должны состоять изъ смѣси различныхъ, ничѣмъ между собою не связанныхъ предметовъ, то изберите предметомъ вашимъ одно Русское или по крайней мѣрѣ къ Россіи принадлежащее... А изъ Россіи какое великолѣпное можно составить издание видовъ, какіе любопытные древности скрываются отъ всеобщаго свѣдѣнія! Кіевъ, Днѣпръ, Одесса, Николаевъ, Донъ, Полтавская губернія, Крымъ, Черное море, Кавказъ, Казань, Тифлисъ, Волга, Уралъ, Сибирь, Москва, Новгородъ, Псковъ, Архангельскъ, Финляндія, Ревель, Рига, Рыцарскіе замки въ Финляндіи и Эстляндіи, Литва, Польша, Волынь, Подолія, наконецъ Петербургъ. Подумать страшно, сколько

любопытнаго каждый день медленно умираетъ для потомства въ обширныхъ предѣлахъ Имперіи, а мы перепечатаваемъ въ 1000001 разъ крѣпость Св. Ангела въ Римѣ, Церковь Петра, фингаллову пещеру и Везувій. Вы скажете: есть ли возможность собрать все это? — Возьмите часть одну! Возьмите отдѣльную провинцію, или одинъ Кіевъ, или одну Литву („Худож. Газета“, 1837 г., январь, № 12, 31-36).

От на що слід нам звернути увагу, коли ми хочемо докладно розібратись, коли саме і як виникла у Ш-ка думка видавати „Ж. У.“. А Щурат каже, що тут поляки-емігранти, та ще й агітація!

У січні 1837 року Кукольник писав про потребу художнього видання властиво „русского“ і коротенько вказав на можливість використати дорогі цінні скарби в цьому напрямку; а вже в квітні того таки року на сторінках цієї самої „Художественной Газеты“ надруковано було отаке оголошення:

ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ.

Подъ этимъ заглавіемъ издатель намѣренъ выдать собраніе плановъ и видовъ различныхъ городовъ Рос. Имперіи, достопамятныхъ зданій, замѣчательныхъ монастырей и памятниковъ Русской славы — монументовъ, наконецъ нѣсколько портретовъ замѣчательнѣйшихъ историческихъ лицъ и изображеніе костюмовъ или платьевъ, отличающихся особенностію въ нѣкоторыхъ провинціяхъ. Кто припомнитъ, какъ разнообразна природа на необозримомъ пространствѣ нашего отечества, сколько мы имѣемъ городовъ, при имени коихъ возбуждаются важныя историческія воспоминанія, какъ разнообразны народы, вошедшіе въ составъ Русскаго государства, тотъ легко согласится, что подобное предпріятіе не только не излишне, напротивъ, можетъ быть признано существенною потребностію нашего времени. При томъ направленіи къ народному и отечественному, которое прямиѣтнымъ образомъ усиливается и по необходимости должно больше и больше возрастать, предпріятіе знакомитъ соотечественниковъ съ ихъ родиною посредствомъ живописныхъ изображеній, должно, думается, значительно споспѣшествовать успѣхамъ современнаго образованія. Всѣ земли, всѣ народы давно уже имѣютъ различныя изображенія своихъ достопамятностей.. Издатель съ самымъ появленіемъ заграничныхъ живописныхъ изданій, возымѣлъ уже намѣреніе предпринять нѣчто подобное для Россіи; онъ занялся для сего приготовленіемъ рисунковъ, плановъ, портретовъ и проч. Переводъ тѣхъ заграничныхъ изданій на русскій языкъ, не исполняя нуждъ отечественныхъ, только усилилъ его желаніе и рѣшимость приступитъ къ скорѣйшему изданію своего предпріятія. Собранныя имъ матеріалы довольно уже значительны: они должны будутъ составить 12 тетрадей, изъ коихъ каждая будетъ содержать въ себѣ по шести рисунковъ. Чтобъ сіи рисунки могли быть удобнѣе понятны, они будутъ сопровождаться описаніями, напечатанными слогомъ чистымъ, яснымъ, отчетливымъ“ (Худ. Газ., 1837; № 7-8; стор. 139-140).

Року 1838 видання це побачило світ. Тоді-ж-таки з'явилися й „Очерки Россіи“ Володимира Пассека. В першій книзі „очерків“ були між иншим статті, які можна зарахувати до „Україна“ — напр., „Киѣво-Печерська

обитель, Свято І. Купала, Мартин Пушкар, Церков Спаса Нерукотворного у Полтаві. До цього було додано декілька літографій та ноти українських пісень. Літографії були такі: 1) Київсько-Печерська обитель, 2) Церква Спаса Нерукотворного у Полтаві, 3) Свято Купала (У „Худ. Газ.“ за 1838 р. № 16 на стор. 505-513 є витяги з статті „Київсько-Печерська обитель“).

Все це свідчить за те, що в колах російської інтелігенції такі видання були дуже поширені. Це було — „стремленіє къ народности въ литературномъ и художественномъ отношеніяхъ“.

Гадаю, що цього досить! Висновки можна зробити такі: 1) Художні видання у росіяни з'явилися раніш, ніж у поляків. 2) Видавали їх переважно художники. 3) До малюнків додавався відповідний текст. 4) Малюнки давали: а) види, що визначалися чи то своєю красою, чи історією, в) людвий побут, з) видатні історичні події. 5) Художні видання ції не носили агітаційного характеру.

Порівняємо тепер оголошення „Худ. Газ.“ про „Живописную Россію“ з тим, що помістив сам Т. Г. Шевченко в „Сѣверной Пчелѣ“ № 193 від 25 серпня 1844 р.

„ЖИВОПИСНАЯ УКРАИНА“.

Назначеніє всѣхъ изящныхъ искусствъ представитъ взору или воображенію красоты и ужасы природы, жизнь государствъ и бытъ частного человѣка, силу страстей и событія, поражающія душу или наполняющія насъ чувствомъ тихимъ и безмятежнымъ. Пустыни Америки, берега Рейна, знойное небо Італіи, въ картинахъ — увлекають воображеніе, и мы теряя ощущеніе времени и пространства витаемъ въ краяхъ далекихъ, живемъ жизнью прошедшихъ столѣтій. Бытъ можетъ, это одинъ изъ отблесковъ души, искони вѣчной и дѣятельной, но отблескъ сей живителенъ, божественъ: онъ доказываетъ, что человѣкъ гражданинъ мира, и что все высокое, все изящное находитъ отголосокъ въ душѣ его. Что же сказать о томъ, когда одного взгляда довольно, чтобы воскреситъ въ нашей памяти и родину, и обычаи предковъ, и событія, ярко отдѣлявшіяся изъ обычнаго бытописанія земли, гдѣ мы начали жить и чувствовать! Подвигъ достигнуть этого великъ, а посильное къ тому содѣйствіе должно составить нашу обязанность. Исполненный этого убѣжденія, извѣстный и любимый поэтъ-живописецъ Т. Г. Шевченко рѣшился приступить къ изданію, названному имъ „Живописною Україною“.

Сюда войдуть рисунки по слѣдующимъ предметамъ:

1) Виды Южной Россіи, примѣчательные по красотѣ своей или по историческимъ событіямъ. Все что время пощадило отъ совершеннаго истребленія: развалины замковъ, храмы, укрѣпленія, курганы, найдуть здѣсь себѣ мѣсто. 2) Народный бытъ настоящаго времени, обряды, обычаи, повѣрья, содержаніе народныхъ пѣсень и сказокъ. 3) Важнѣйшія событія, извѣстныя изъ бытописаній Южной Россіи, начиная отъ основанія Кіева, имѣвшія вліяніе на судьбу обитателей того края. Въ семъ послѣднемъ отношеніи Т. Шевченко воспользовался свѣдѣніями, почерпнутыми имъ отъ извѣстнѣйшихъ ученыхъ Малороссіянъ: Будкова, Стороженка, Бодинскаго, Кулеша и пр. Эстампы гравированы будутъ на мѣди, шириною въ 6 и вышиною въ 5 вершковъ. Первые четыре картины уже готовы и изображаютъ:

1) Видь вь Кіевѣ, 2) Мірскую сходку, 3) Содержание неизвѣстной сказки: Солдаты и Смерть, 4) Приношение отъ трехъ Державъ даровъ Богдану и Украинскому народу, вь 1649 году. Живописналь Украина продаваться будеть: вь С.-Петербургѣ, вь магазинѣ Ольхина, Иванова и Прево; вь Москвѣ вь конторѣ Москвитянина; вь Кіевѣ, Харьковѣ, Одессѣ и Варшавѣ“.

Факти сами за себе промовляють... Шевченко, як бачимо, мав попередників у цьому напрямку і теж заплатив дань „народності“, але своїй... українській! „Якбы мнѣ богъ помигъ докончить те шо я теперъ зачавъ (Ж. У.), то тойди склавъ бы руки тай у домовину. булобъ з мене не забулаб Украина мене мизерного. такъ ось що? зачавъ то я зачавъ, авже кончу везнаа якъ. бо безъ людей и грошей невтуя ничего“ — так писав Шевченко до кн. Цертелєва 23 серпня року 1844. Зачав Шевченко „Живописну Украйну“, та не скінчив... Бо не було людей и грошей!.. Люде були... та не помогли! (Пор. листи Ш-ка: до Бодяньского, Цертелєва та ще Кулішєві листи до Шевченка з 1844 р.).

Я дуже довго спинився на періоді 1838—1842, тай на „Живописной Украйні“ через те, що тут не можна добачати ідейних зв'язків з польською еміграцією. Їх не було тому, що Шевченка тоді оточували люде, які далеко стояли від польської еміграції та од революційних думок. Люде ці — це з одного боку його товариши академічні; з ними Шевченко бував у Излера, співав сумних українських пісень, вів розмови про „святое божественное искусство“; з другого боку — це були: Гребінка, Кукольник, Корсаков (мабуть і Бурячок!), Тихорєський... ще може Скобельєв, Будков та Стороженко! От з ким міг Шевченко видавати „Кобзаря“, „Гайдамаків“; от хто давав йому поради і літературні вказівки. Я певен у тому, що оці люде та „Маяк“ чимало дечого дали Шевченкові, і знамениті поетові ідеї про „слов'янофільство“ треба починати з „Маяка“ [але й тут Шевченко мав свою голову і думки його не замерзли, як у д. Кукольника та інших!] — це вже потім Шевченко всіх монархістів обзивав „подлецями“.

Зовсім инакша річ, коли ми перейдемо до періоду 1843—1845. Тут ми знайдемо певний ґрунт для Щуратових гадок, бо справді декотрий польський вплив помітно. Та тільки й тут треба бути обережним, не треба рубати з плеча. Щурат, напр., каже, що „Шевченко, вже беручись до писаня своїх перших московських творів, намірив виступити з ними в ролі піоніра нових ідей в кружку петербурської молодежи, в кружку неоднотільнім по національності, отже й неповніи спосібнім до зрозуміння писань на українській мові. Передовсім для запевненя успіху своєї пропагандї Шевченко міг компромісово заступити в своїй творчости українську мову московскою“.

Що ми знаємо за цей революційний гурток? Дуже і дуже мало! Той мизерний матеріал, що на підставі його Семєвський прийшов до думки про існування революційного гуртка у Петербурзі — це всього-на-всього два листи: 1) Шевченків до Кухаренка, 2) Левицького до Шевченка (децю можна витягти з „Кобзаря“; напр., про те, що хтось намовляв Шевченка писати „погані вірші“). І зрозуміла через те річ, чому Семєвський висловився про революційний гурток надзвичайно обережно; кожнісіньке слово у нього добре продумано. „Въ Петербургѣ, повидимому, образовался довольно радикальный украинский кружокъ... Можно придти къ заключенію, что Шевченко, до отъѣзда въ Малороссію, провозносилъ въ украинскомъ петербург-“

скомъ кружкѣ пламенній рѣчи въ радикальному смислѣ на націоналистическій основѣ и оставивъ послѣ себя горячихъ поклонниківъ и сторонниківъ его идей“ („Г. М.“ 1918, № 10—12; 112—113). Все це так, і Семевський мав право так, а не иначе висловитися, бо матеріял (ми назвали його вище) дає на це вказівки. Шевченко дійсно відогравав у гуртку значну роль; не даром Штрандман і Карно у листах своїх називають поета „остатнімъ изъ казаковъ“, „Отамане нашъ!“. Це не порожні слова! „III Отдѣленіє“ нюхом почуло тут щось небезпечно! Лоцальний Бодлянський теж зве Шевченка „завзятим петембуржцем“, „проводирем усіх нас“.— Очевидячки до його доходили чутки про петербурзьку революційну діяльність поета. Далі, у листах Шевченка і Левицького річ іде про „земляків“, про „наших“; назву цю вони не прикладали ні до поляків, ні до росіян. Щурат і тут свою думку висловлює. Революційний гурток на його думку був „неодноцільний по національності“; рідну мову поета не всі там розуміли, а тому Шевченко перейшов на російську; став писати поеми та драми цією мовою „для заперення успіху своєї пропаганди“. Невже „Никита Гайдай“, „Слѣпая Красавица“, „Назар Стодола“ щось таке червоне, революційне, що Шевченко „наміряв виступити з ними в ролі піонера нових ідей в кружку петербурзької молодіжкї“?!

І які докази на те, що гурток був „неодноцільний по національності“? Подберезький, Момбелі?.. але вони могли належати й певно належали до других революційних гуртків! Шевченко теж міг бувати у їх... але верховодити, мати горячих прихильників для своїх ідей — Шевченко міг певне у „своїх“, у „земляків“.

Підемо далі... Щурат, на мою думку, занадто покладається, занадто вірить тому матеріялові, з якого він так сміливо виліплює і виводить свої гіпотетичні будови; це особливо помітно на справі Кирило-Методієвського Брацтва.

Взагалі, матеріяли судового процесу потребують перевірки. Люди на суді багато дечого замовчують, не договоряють, хвилюються, або занадто бувають обережні. Тут не можна шукати повної щирости! Коли ми підходимо до матеріялів „Кир.-Мет. Брацтва“ з критичною міркою, то тут справа стоїть ще складніше. Окрім зізнаннів братчиків, ми повинні добре обрахувати й ті обставини, серед яких проходив цей процес. А що робить Щурат? Він на-сліпо вірить кожнісінькому Шевченковому слову, і зовсім забуває за те, що це Шевченко веде розмову в „III Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи“ та ще й з Дубельтом! Візьмім хоч-би отакий приклад:

В. 17—Кто иллюстрировалъ рукописную книгу вашихъ сочиненій и не принадежитъ-ли тогѣ, кто столько занимался вашими стихотвореніями, къ знаменитѣннѣмъ славянистамъ?

От. Иллюстрировалъ мои сочиненія графъ Яковъ де-Бальменъ, служившій адъютантомъ у одного изъ корпусныхъ генераловъ и убитый на Кавказѣ въ 1845 г., и нѣкто Башиловъ. Съ первымъ я видѣлся одинъ разъ, а второго совѣтъ не знаю.

[„Збірн. пам'яті Т. Г. Шевченка“. К. 1915]

Хіба-ж це так? Шевченко не тільки „бачив“ Я. де-Бальмена, але частенько проживав у його маєтку на Полтавинні, коло Сенжар — це раз! А по-друге, де-Бальмен не міг ілюструвати Шевченкових автографів, бо тії малюнки, які ми знаходимо у рукописі „Три літа“ належать самому поетові

Та й коли де-Бальмен міг ілюструвати їх? Пригадаймо: Шевченко в перших днях лютого р. 1844 рушив з України до Петербургу (29 січня поет був ще на Україні), де і пробував увесь 1844 р. Де-Бальмен у серпні 1844 р. був в Одесі; а в липні р. 1845, його вже забито на Кавказі!

Як же він міг ілюструвати „Сон“?

А Башилова Шевченко теж знав добре; нераз і малював з ним; це — брат дружини С. А. де-Бальмена (недруков. матер. Н. Білозерського).

І коли Шевченко запевнював Дубельта, що малюнки не його, а де-Бальменові, а Костомаров „Закон Божий“ приписував „какому-то сь иностранной фамилією, если не зміняеть мнѣ память, де-Бальмену“ — то це не що инше, як перекладання вина на мертвого („мертвые срама не имуть“).

На допиті Шевченко казав: „Сь Штрандманомъ я познакомился въ Яготинѣ у князя Репнина; онъ былъ тамъ домашнимъ учителемъ, а теперь не знаю“.

Теж — неправда! бо такого учителя у Яготині не було. Тоді, коли Шевченко пробував у Репніна, окрім книжкової родини були ще такі люди: Глафіра Псіол, домовий лікар Фішер, французька Рекордон. Жадного Штрандмана не було! (див. Рус. Проп. т. 2, 1916 „Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина“, „Записки П. Д. Селецкого“, ч. I. Київ 1884). Приклади можна ще збільшити; але й наведених вистачить, щоб показати, який нещвний матеріал являють собою офіційні зізнання братчиків.

Окрім того Щуратові можна ще закинути ось що: він трохи однобічно користується матеріалом. Напр., коли йому треба вилити ідейні впливи (ніби то польських емігрантів) на Шевченкових поезіях з років 1838—1842, то він буде замовчувати про те, що до знайомства Тараса Григоровича з гуртком Подберезького та іншими поляками, польська петербурзька преса нічого прихильного про „Кобзаря“ та „Гайдамаків“ не написала (навіть зовсім мовчала), а малюнки Шевченкові, які були на виставі Академічній, Подберезький вилаяв, бо там, бачте, „більше похибок ніж прикмет“. Це було року 1842. А як Шевченко познайомився особисто з Подберезьким, то й став зараз „знаний народний поет“, а малюнки його стали визначатися „композицією, угрупованням, і знаттям рисунку“. Це вже писалося про Шевченка року 1844. Щурат про це мовчить, бо факти ці йому не на руку! „Іншими дорогами — питається Щурат — доходили до Шевченка відомості й настрої з Кавказу, що вилилися так революційно в його слегії на смерть гр. Якова де-Бальмена“? І чогось не хоче сказати, що ці відомості, та й відомість про смерть де-Бальменову Шевченкові певне міг дати А. Чужбинський. Щурат про його згадувати не хоче, бо який-же з Чужбинського емігрант з революційними думками! „Відки міг взяти ся в Куліша в 1844 р. намір видати Шевченкового „Кобзаря“ і „Гайдамаків“ за границею по німецьки“ — питається Щурат і свідомо перекручує дату Кулішевого листа до Шевченка „25 іюля 1846 г.“ на „1844“ р. (Див. „К. С“, 1893; III; 461).

Взагалі перечитавши Щуратову книжку, не можна згодитися з його думками: вони гіпотетичні, сумнівні, занадто збільшені! На мою думку, комусь із дослідувачів шевченкознавців доведеться знову переглянути цю саму тему.

Позитивні риси монографії Щурата показала рецензія П. Зайцова (Н. М., 1918, I, 182): 1) автор добре знає і вичерпує літературні й архівні джерела, 2) робота Щурата „дає багато (sic!) нового в зрозумінні, як окремих уступів, так і цілих поезій Шевченка“ 3) вона дає „цінні вказівки і для ідеології Кирило-Методієвського Братства“.

Мих. Новицький.

Нова генетична теорія походження заговорів.

(Н. Познанський, Заговори. Опытъ изслѣдованія происхожденія и развитія заговорныхъ формулъ. — Записки Ист.-Филол. Факультета Петроград. Университета. Ч. CXXXVI. П. 1917, стор. XVI + 327).

Книга д. Познанського в літературі про заговори являється фактом, що має безумовне наукове значіння, бо в книзі подано нову й оригінальну теорію і походження заговорів і їхнього еволюційного розвитку. Тимчасом, як Крушевський¹⁾ робив спробу з'ясувати характер віри в заговори на підставі віри в „грозовий“ міт, як Ф. Зелінський²⁾, систематизуючи раніш висловлені думки Потебні³⁾, хотів бачити основу заговора в формулі порівняння (як — так) і в психологічних принципах асоціанізму, а Мансикка⁴⁾, в протилежність до Потебнівського психологізму, ставав на точку погляду чисто літературних книжкових запозичень і впливів і обстоював думку, що заговори зовсім під собою не мають народного ґрунту, а склалися під зовнішнім впливом символів і образів церковно-візантійської літератури. — Познанський перший звернувся до заговорів, як учений дослідувач мітологічного фольклору, добре знайомий з працями Вундта, Узенера та Фрезера. Так само, як названі вчені, представники еволюціонізму в мітології, Познанський став теж на точку погляду генетичного методу і, на ґрунті цього методу, подав він дуже струнку й вичерпуючу схему еволюції заговорних форм. Приймаючи, що перша стадія еволюції заговорних форм це стадія чарівних дій, не з'єднаних з пояснюючою формулою, він каже, що пізнішою стадією розвитку була поява заговорів з епічною частиною і заговорів „молитвообразних“. На першій початковій стадії існували, на думку Познанського, чарівні дії зовсім самостійні й незалежні від слова. Вони повстали на ґрунті „симпатійної магії“, тоб-то на ґрунті віри в „симпатійний“ магичний зв'язок предметів і дій, на ґрунті віри, що коли де-що змінити в одному предметі, то відповідна зміна відбудеться і в іншому. „симпатійно“ з ним зв'язаному предметі. Так було, каже Познанський, на самому початку.

А причиною дальшої еволюції і власне того, що з чарівних дій без слів виникли чарівні дії з пояснюючою формулою, тоб-то заговори, причиною

¹⁾ Н. Крушевський, Заговори, какъ видъ русской народной поэзиі — Варш. Univ. Изв., 1876, III.

²⁾ Ф. Зелінський, О заговорахъ — Сборникъ Харьковскаго Ист.-Филол. О-ва, X (Харків, 1897).

³⁾ А. А. Потебні, Объясненіе малорусской пѣсни по списку XVI-го в. Харків, 1914.

⁴⁾ V. Mansikka, Über russische Zauberformeln. Helsingfors, 1909. Див. також його: Представители злого начала въ русскихъ заговорахъ — Живая Старина, 1909, в. IV.

цього з'явилося, з одного боку, забування зміслу чарівних дій, а з другого, початок критичного відношення первісної людини до віри в магічний зв'язок. Зчасом початкова рація магічних чарівних дій почала, як гадає Познанський, забуватися, робитися неясною; почав виникати і що-раз більше поширюватися критицизм, чарівник переставав вірити в „передачу“, в магічний зв'язок предметів і чарівних дій. Щоб з'ясувати зв'язок, пояснити змісл магічних обрядів (що вже почав забуватися), для цього почали приєднувати до чарівної дії слова, пояснюючі формули. І це відновлення напів-забутого первісного зміслу магічних чар припинило розклад магічного обряду, що вже був почався. Слово виникло за рахунок розкладу обряду. Вмірання обряду, забування зміслу чарівних дій з'явилося умовою виникання пояснюючих формул, умовою переходу од простих чарувань без слів до чарувань, з'єднаних з словом, тоб-то до заговорів у властивому розумінні цього слова. Оцей мент появи слова при чарівній дії це і є друга стадія в еволюції заговорів. На цій другій стадії слово грало чисто службову пояснюючу¹⁾ роль, воно не мало ще самостійного значіння і було тільки „придатком“. Словесні формули мали на цій стадії таке неважне значіння, що при лікуванні чарами без них могли цілком перебутися.

Великого значіння набули формули тоді, коли наслідком тісного співжиття слова й магічних обрядів сталося те, що слово набуло од обряду тієї магічної сили, якої раніш воно не мало. Магізм слова, на думку автора, це магізм запозичений, і до того запозичений він од магізму дій. Вмірала віра в магічну силу чарівних дій і виникала вкупі з тим віра в магічну силу слів. Оця стадія, на якій дія і пояснююча формула існують вкупі одна з одною й являють ніби два паралельні ряди, два засоби висловлення однієї думки, причому обидва елементи володіють однаковою магічною силою, ця стадія єсть для Познанського третя стадія.

Чим далі, тим більш поширюється критицизм, чым далі, тим більш чарівна дія убуває, а словесна формула зростає. Критицизм ставить питання про доцільність заговору, а відповіддю на це питання являється „міт, як вказівка, що так було колись“. Це пізніша стадія існування заговорів з епічною частиною, коли дія майже зовсім одмірає. Критицизм іде що-раз далі й далі; він ставить все нові питання. „Добре, цей засіб давно прикладається, але чому він прикладається? І ось тут на сцену з'являється авторитет божий“. Обрядові приписують божественне походження й цим не тільки з'ясовується походження обряду, але й підкреслюється його авторитет. Це — найвища й остання стадія розвитку заговорів, коли заговори з епічною частиною набувають вигляду молитов.

Отака в коротенькому викладі нова генетична теорія походження й розвитку заговорів, утворена Познанським на підставі вчення про магічний світогляд натур-народів. Вона систематична й судільна. Але те, що дослідувач підійшов до „факта заговорів“ не з точки погляду методу „феноменологічного“, який вимагає самісінького описання, який бере факт сам у собі, а

¹⁾ Потебня, навпаки, гадав, що в заговорах, де „дія й слово виражають одну думку“, „дія грал тільки службову роль, являючи собою ніби тільки яскравішу ілюстрацію цього бажання“. В протилежність до Потебні, який вважав у заговорі дію за елемент другорядний, Познанський, гадає, що в заговорі, як раз „дія явним образом переважає слово“ (121. 146). З цього погляду теорія Познанського цілком протилежна до теорії Потебні.

підійшов до нього з точки погляду методу „генетичного“, з щирим бажанням показати еволюцію заговірних форм, це саме зробило схеми Познанського надто суперечними. Оскільки чарівні дії без слів з'являються справді початковими? Чи не могли чарівні дії без слів виникнути з чарівних дій, уже з'єднаних з пояснюючими формулами? А коли могли, то чи це не значить, що ми не маємо в себе певного критерія для того, щоб обстоювати початковість або-ж непочатковість чарівних дій без слів? Чи могло, далі, приєднання слова й пояснюючих формул до чарівних дій припинити процес, з одного боку, забування зміслу цих дій, а з другого, розвитку критичного відношення до віри в зв'язок, в передачу й, узагалі, в магічний світогляд? Нарешті, коли слово приєдналося до дії за тих часів, як віра в магічну силу дії почала зникати, то як могла в таких умовах виникнути віра в магічну силу чар словом? Ось, скільки запитань викликає генетична теорія Познанського!

Зупинимось на першому запитанні: оскільки чарівні дії без слів являються тією первісною формою, з якої розвинулися заговори? На це запитання кожен мітолог повинен відповісти; що проблема взаємодії слова й чарівних обрядів це проблема надто складна. Те, що існують чарування дією, не з'єднані з словом, що магічна сила обряду це сила самостійна, усе це Познанський показав на фактах і з усім цим сперечатися не доводиться. Але не доведеться сперечатися і з тією думкою, яку ми висунемо в протилежність Познанському, що чарівні дії без слів не є початкові, бо взагалі од слова, як засобу витворювати думку, дія незалежна бути не може. Тільки рефлекторні рухи вільні од думки, а кожнісінький іннакший рух, а тим більш організована низка рухів вимагає міркування, а міркування неможливе без слів. Такий закон людської психіки, що панує на перших стадіях розвитку людини і найбільш як-раз на перших. „Мовчання, читасмо у Потебні, — це мистецтво не давати уяві переходити в порушення органів, з якими її зв'язано, — мистецтво, якого досягає сьогочасна людина досить пізно і якого зовсім непомітно у дітей“¹⁾. З цієї психологічно-лінгвістичної точки погляду тая прикмета, на яку звернув увагу д. Познанський: „незалежність од слова“, вказує не на початковість чарівних дій. До того й факти фольклорні теж не підтримують гіпотези Познанського. Річ у тому, що чарівні обряди зародилися на ґрунті анімістичного світогляду. Для того, щоб первісна людина дійшла до ідеї магічних чар, до думки про засоби „передаючіє и изобразительные“ чи до думки про прямі й непрямі чари²⁾, вона мусіла раніш утворити ідею душі, філософічну уяву, що „не-я — це я“. Уява душі виникла, як це каже Вундт, під впливом екстатичних станів³⁾, а коли уява душі виникла під впливом екстатичних станів, то й уява чару, що своєю чергою виникла на ґрунті анімізму, не могла не нести на собі особливостей свого екстатичного походження. Про ролю чарівника, як екстатика, Вундт пише: „So sind der Medizimann und der Schamanne stehende Figuren der primitiven Kultur geworden... Er leitet die Kulttänze und Kultprozessionen, und, im Besitz der Mittel zur Erzeugung ekstatischer Zustände, ist er der berufsmässige Visionär, der als solcher die Aufgabe hat, Geheimnisse zu enthüllen und Zauberhandlungen

¹⁾ А. Потебня, Мысль и языкъ. Харків, 2 вид. ст. 99.

²⁾ W. Wundt, Völkerpsychologie. Zweiter Band. Mythos u. Religion. Т. II, S. 188. Leipzig, 1906.

³⁾ W. Wundt, o. c. див. В. II, Т. II. S. 94. „Einfluss ekstatischer Zustände auf die Seelenvorstellung“.

zu vollbringen“¹⁾. Досить побачити, як у примітивних народів чиниться екстатичний обряд чарівного закляття, щоб погодитися з думкою про початкову синкретичність чарівних дій, а дії, незалежні од слова, охарактеризувати, як прості уламки давніших і складніших обрядів, що розповсюджені по цілому світі, а через те й уважаються за загальні й первісні²⁾. Таким робом, ми не можемо прийняти погляду Познанського, що чарівні дії без слів це безумовно первісні форми. Єсть факти, як ми бачимо, що свідчать про первісний синкретичний характер чарівних дій.

Але, хоч як би ми ставилися до проблеми взаємовідносин слова, танка, ритма й чарівної дії, до питання про первісність чарівних дій, чи з'єднаних з пояснюючою формулою, чи не з'єднаних, питання досить темного, — ми можемо, з свого боку, зауважити, що окрім такого ходу еволюції заговірних форм, який приймає Познанський, можна припустити й хід явно-протилежний. Я хочу показати, що процес еволюції заговорів ішов не тільки од магічних дій без слів до „коротеньких формул, пояснюючих дію“³⁾, як гадає Познанський, а що він міг йти й навпаки: магічні дії без слів могли розвинутися з магічних дій, зв'язаних з словом! Познанський, напр., каже, що з магічної дії без слів, з дотику камінцем до щоки, як засобу лікування зубної хвороби, виник, як змісл цієї чарівної дії уже затемнився, засіб лікувати теж через дотик, але вже з вимовою пояснюючої формули: „Каб яны замѣли, закамянѣли, и ни разу каб не болѣли“. Словесну формулу було приєднано, щоб пояснити напів-забутий змісл обряду. Так думає Познанський, а ось спостереження, що кажуть за можливість протилежного процесу, який ішов од дії з формулою до дії без формули. Щоб це довести, ми візьмемо наведений приклад і погодимося з Познанським і в тому, що слово мається при дії для пояснення, так і в тому, що змісл дії після присднання слова мусить зробитися ясний. Коли Познанський пише: „Слово поветає при дії, щоб пояснити дію, яка через віщось почала вимагати пояснення“ (ст. 147), то слід сказати й навпаки: слово гине, коли змісл дії ясний і не викликає більш пояснень. Звідціля виходить, що коли-б обряд торкатися камінцем, як засіб лікування зубної хвороби, зробився розповсюджений і зрозумілий для всіх, то зникла-б укупі з тим і необхідність в поясненнях. Пояснююча формула стала-б „ні до чого“, „привіском“. Без неї легко можна було-б перебути і нарешті вона одмерла-б, тоб-то чарівна дія другої стадії набула-би вигляду чарівної дії першої стадії. Можливість такої еволюції в розвиткові заговірних форм ставить перед нами методологічну вимогу: спершу, ніж казати

¹⁾ Ibid. S. 104.

²⁾ У С. Анічкова напр., читаємо: „Саме дійство кожного закляття являє собою пісню-танок під акомпанімент тамбурину. І ця пісня виконує цілком визначене призначення. Вона, з одного боку, допомагає з'явитися екстазові, а, з другого, словом виражає бажання“ (Вес. обр. пісня, т. I, ст. 381). „Щоб наближатися до богів, потрібен танок, а не молитва“ кидає Лебон (Начало цивилизации. Рос. пер. ст. 142). Пор. А. Н. Веселовскій, Три главы изъ ист. поэтики — Журн. Мин. Нар. Пр., 1899, кн. 3, ст. 63.

³⁾ Такий нарис еволюції, який малює Познанський, ми находимо у Зелінського. Зелінський казав, що „заговор повставав од чару“ (о. с., ст. 25) і що тільки через „особливу перевагу заговору перед чаром“ „вони помінялися ролями: з службового становища заговор зайняв пануюче, переважне і йому почав товаришити чар“ (ст. 30).

про те, що та й чи інакша чарівна дія без слів є першої стадії, — з'ясувати, що вона не виникла з чарівної дії, зв'язаної з полєнюючою формулою, з якогось апокрифа чи легенди. Це потрібно зробити власне через те, що Мавєник якраз припускає, що заговори взагалі розвинулися на ґрунті церковної символіки, легенд і апокрифів.

Ми вказуємо на потребу попередніх дослідів, чи дійсно ця дія без слів є початкова, бо ми не певні що-до твердження Познанського, ніби-то приєднання слова відбудовує початковий зміел обряду. Він пише: „Эпиплешниковъ стѣгають вѣзникомъ. При падучей немочи бьютъ травой чертополохомъ... Слово во вѣсѣхъ подобныхъ случаяхъ не при чемъ. Но, естественно, что если смыслъ дѣйствія почему-либо окажется не ясенъ, то его придется пояснить“. Які, вважаємо, можуть бути пояснення, коли дія стала неясна; як можна пояснити те, зміел чого на пів позабуто? З'ясування неясного, тлумачення позабутого це вже буде нове з'ясування, нове тлумачення, яке не відповідатиме первісному зміслові. Коли, напр., од переляку палять льон і кажуть: „Куди дим туди й лик“, то як-би зміел цього чарування було вже напів-позабуто, то, не розуміючи обряду, люди не змогли-б і пояснити його, а, коли-б і пояснили, то це пояснення не відповідало-б початковому зміслові обряду, вже позабутому. Але не вважаючи на це, припустимо, що слова: „куди дим, туди і лик“ передають істинний початковий зміел обряду. В такому разі, коли вони передають дійсний зміел, то це значить, що зміел обряду не було ще забуто, що він лишався ще ясний, а коли він лишався ясний, то тоді, згідно з теорією самого Познанського, полєнююча формула не виникла-б.

Принцип, який поклав Познанський в основу своєї теорії: „неясність зміелу — присутність полєнюючої формули“, викликає велику силу непорозумінь. Зверніть, наприклад, увагу на таке твердження Познанського: полєнююча формула при чарівній дії є „настільки неважлива, що лікування може перебутися без неї“ (ст. 144). Коли при чаруванні можна перебутися без формули, коли вона не має жадної ваги, то це значить, що зміел чарівного обряду ясний, а „ясність зміелу, згідно з тезою Познанського, викликає відсутність полєнюючої формули“. Як в такому разі могла з'явитися при ясній чарівній дії формула, яка з'являється тільки тоді, коли дія неясна? Отут виходить *circulus vitiosus*, і з нього Познанський вийти не може.

Отака сама суперечна залишається й інакша вигадка д. Познанського, що полєнюючі формули з'являються при чарівній дії, викликані не тільки необхідністю пояснити те, що стало неясне в обряді, ба і для того, щоб полєненням первісного зміелу дії припинити розвій критицизму. Пояснюючі формули виникли „въ результатѣ раздвоенія сознаниа чарующаго. Сознание его начало различать, что предметъ, на который направлена чара, не тождественъ съ предметомъ, на какой онъ хочетъ воздѣйствовать. Раньше въ его сознании было совпаденіе этихъ двухъ предметовъ; теперь оно нарушено. Восковая фигура, напр., уже не тождественна чловѣку“ (143 ст.). Ми не можемо погодитися з думкою, що поява полєнюючої формули могла одігравати якусь ролу в тому, щоб воскова фігурка знов почала здаватися тотожною з людиною. Сумнів в існуванні магійного симпатійного зв'язку між фігуркою й людиною свідчить про критичне відношення до цілого світогляду, в цьому разі магійного, бо центром його являється власне віра в магійний зв'язок між двома подібними предметами. Коли виник сумнів в існуванні зв'язку, то приєднання формули не могло мати жадного значіння. Ствердити словами, що фігурка

тотожнiя з людиною, назвати її йменним такого-то, це ще не значить вiдновити „нарушенное совпаденiе“, бо тут, кажу, ми маємо повну змiну магiчного свiтогляду. Чарiвник, що не вiрить у магiчну тотожнiсть фiгурки й людини, вже не стоїть на ґрунті симпатiйної магiї, а тому, хоч прислання формули могло пояснити призначення чар, але вiри в зв'язок подiбних предметiв це прислання вiдновити не могло, бо, як каже сам Познанський, цiєї вiри вже не було.

Ще суперечнiша гiпотеза д. Познанського про походження магiчної сили слова! Коли „прирость слова проеходиль за счеть отмиравшаго дѣйствiя“, „за счеть начинающагося разложенiя обряда“ (с. 153), то цей факт мусiв помiтно вплинути на слово. На словi одiбiвся-б факт нищення магiзму й розкладу обряду. Коли „репутацiя обладанiя магической силой съ обряда незамѣтно распространилась и на его спутника“ (с. 158), то лишається незрозумiлим, чому тiльки „сила“ перейшла на слово, а не те вмiрання магiзму, що почалося в обрядi й викликало при ньому появу слова? Слово, що його появу викликав розклад обряду, неминуче було-б заразилося од нього цим процесом розкладу. Занепад магiчного свiтогляду, що вiдбiвся на обрядi, був бибезумовно вiдбiвся й на словi. Сумнiв в iснуваннi зв'язку мiж подiбними предметами (фiгуркою й людиною) перейшов-би й на вiру в зв'язок мiж людиною й словом, його йменним, — iнакше бути не могло. Тим бiльше, що прибiщення „почуття реальности“ й духа критицизму повинно було перешкоджувати розвиткови вiри в магiзм слова, бо ця вiра в чари словом вимагас ще бiльшої мiстичности свiдомости, нiж вiра в чари дiю.

Цiкаво зупинитися трохи ще на тому, як Познанський уявляє собi зародження вищих заговiрних форм, тоб-то появу мiту в заговорi. На його думку, мiт з'являється тодi, коли виникає сумнiв в доцiльностi симпатiйних чар. Чари уживають не через те, що вони магiчні сами-по-собi, а через те, що цих чарiв уживали „колись“. „Батьки й дiди так робили, а вони були не дурнiшi за нас. Ось — звичайна вiдповiдь на сумнiв у доцiльностi будь-якого суспiльного iнституту“ (с. 153), — поленює Познанський свiй погляд на психологiю еволюцiї заговiрних форм. З цього погляду треба зробити висновки, яких сам автор не зробив. Коли цi вищi форми заговору використовуються не за-для iхньої самостiйної магiчної сили, а тiльки за-для звичаю („колись“), то це є свiдоцтво смерти магiчного свiтогляду. Мiстичний свiтогляд змiнюється iсторичним: людина вiрить у чари не через вiру у iхню магiчну силу, а тiльки тому, що в цi чари вiрили дiди й пра-дiди. Вона не вiрить самим чарам і вiрить звичаю й традицiям. Виходить, що мiт, епiчний заговiр у самий момент свого народження нiякого не має вiдношення до магiчного свiтогляду. Таким робом, не може бути магiчний той заговiр, який повстав на ґрунті не принципiв магiзму, а на принципi: це лiкування дiйсне через те, що так було колись. А тимчасом виходить, що заговiр з епiчною частиною належить до тих стадiй розвитку заговiрних форм, в яких, як це свiдчить сам Познанський, „сила слова є найповнiша“ (с. 113). Як це погодити? Або-ж заговiр з епiчною частиною виник не як вiдповiдь на сумнiв, або-ж заговiр, як вiдповiдь на сумнiв у доцiльностi, не мав магiчної сили?!

Тая обставина, що Познанський вважає за принцип еволюцiї заговiрних форм критицизм, й була причиною тому, що дослідувачевi довелося стати в суперечнiсть iз самим собою і з фактами. Вiзьмемо будь-який при-

клад чарівної дії й ми побачимо, що поява епічної частини при обряді не мала жадного відношення до скептицизму, „почуття реальності“ та „духа критицизму“. Візьмемо приклад: вкушення гадюки лікують, змиваючи з рани отруту. Що це таке цеє змивання отрути, як не засіб побутової, натуральної, практичної медицини? Але до цього реального засобу додається міт: цей засіб використовується через те, що такий випадок був колись, так змивав кров якийсь індійський бог чи сам Христос ап. Петрові. До дії додано міт, епічну частину, пояснюючу формулу і, розуміється, міт тут викликає зовсім не критицизмом, чи сумнівом у доцільності дії, чи збільшенням почуття реальності, як це здається д. Познанському, а як-раз протилежним почуттям, почуттям містичности, бажанням містизувати побутовий засіб натуральної медицини. Центр ваги з простого змивання отрути переходить на особу, що володіє магичною силою творити чудеса, на легенду й особу Христа. На зміну побуту приходять бажання чуда, все будеться на вірі й натхненності молитвенної надії. Те, що належало до системи реалістичного розуміння, перейшло в план зовсім иншого світогляду. Не раціоналістичний сумнів викликав, повторюю, появу міта, а викликала його віра й містичне почуття...

Ми розглянули в загальних рисах генетичну теорію Познанського й бачимо, як багацько є в ній суперечностей, та це не індивідуальна хибя цієї теорії, це є загальна особливість усіх „генетичних“ у царині мітології теорій. Генетичний бо метод вимагає од дослідувача відповіді на такі питання, на які він не може відповісти, бо у нього немає відповідного матеріалу. Мітологіві, що хоче намалювати еволюцію, скажемо, заговірних форм, доводиться орудувати, не маючи у себе оснiвного: хронологічних свiдоцтв. Історичний матеріал хронологічних фактів він замiнює гіпотетичними твердженнями, щоб на їхньому ґрунті утворити свою, теж гіпотетичну схему. Становище мітолога найгірше між істориками культури, бо самісінькою логікою доводиться користуватися тоді, коли інші історики мають у руках датовані факти. Не про генетичні схеми й не про аналізи еволюційних змін треба дбати мітологам, а про аналіз чисто-феноменологічного характеру тих фактів, що мають безперечну історичну даність.

Віктор Петров.

Ол. Кисіль, Шляхи розвитку українського театру. Театральний Порадник. № 4. Видання Дніпросоюзу. К. 1920-1921.

Не скоро ще настане той час, коли можна буде написати наукову історію українського театру, докладно обґрунтовану фактами, збудовану на ґрунті дослідженому матеріалі. Причина цьому полягає не тільки в тих методологічних труднощах, які виникають з самої суті предмету, але й у самих умовах дослідів над минулим українського театру.

Ще в творах Котляревського, Квітки та Шевченка український театр вийшов по-за межі своєї батьківщини, рано почав очаровувати всіх своїм рідким за тих часів етнографічним реалізмом. За 80-х років він зробив справжній фурор тою плеядою талановитих акторів, яка для широких кол громадства з'явилася ніби *deus ex machina*. Проте цей бучний успіх театру спеціально українського не викликав розвідок, які-б цілком свiдомо ставили проблему історії українського театру, виразно відрізняючи його від театру російського. Певна річ, це не вадило історикам літератури розроблювати мате-

ршил української драми, не зменшувало заслуг Пекарського, Тихонравова, Морозова та інших, — але все-ж-таки вони студіювали український театр у кращому разі тільки як галузь російського, а не як окрему цілість, що має свої певні традиції. У цьому останньому напрямку почали працювати тільки новітні дослідники, як акад. Перетц, проф. Резанов, Возник, Франко, Стещенко, Старицька-Черняхівська та й інші. Але й вони, хоч і дали дуже багато цінного, не з'ясували тих методологічних принципів, що на підставі їх можуть провадитися студії над українським театром. Справді, чим повинен цікавитись історик українського театру? Спеціально театром українським, чи й театром на Україні взагалі, театром, який безумовно впливав на театр з українською мовою. Де провести межу поміж театром безумовно українським, театром, який виникав та жив на Україні і драмою, яка писалася на Московщині українцями більш-менш зросійщеними?

Ці та й багато інших питань методологічного характеру виникають, коли ми починаємо працювати над минулим українського театру. Але крім одних труднощів є багато й інших, які лежать у самій суті предмету. Історія театру, як окремого і разом з тим і синтетичного мистецтва складається з багатьох елементів. Разом треба досліджувати і актора, як головного чинника театру, і матеріал, над яким він працює — драму, і тую сцену, на якій він грає (в ширшому розумінні — театральний будинок), того, хто відчуває акторову гру — глядача, який не тільки дивиться на гру, але й сильно впливає не лише на хід окремої вистави, але й на еволюцію театру взагалі.

В такому розумінні історія українського театру вимагає ще багатьох дослідів. З чотирьох зазначених елементів більш досліджена самісінька драма, яка має цінну бібліографію Комарова та окремі розділи в книжках, присвячених українському письменству. Що-до інших чинників театру — тут справа стоїть далеко гірше. Ми маємо багато хвалебних рецензій та статтів про видатних українських акторів, але ми не бачимо ще тих монографій, яких вони заслуговують. Ба що більше... ми не маємо хоч-би для корифеїв української сцени тої хронологічної канви, яка-б визначувала етапи акторських мандрювань. А без цього не можна студіювати стиль актора, його походження та еволюцію.

Але зараз, хоч матеріялів для такої докладної історії українського театру ще не зібрано — життя вимагає свого. Український нарід прагне до національного театру і необхідність керувати цим змаганням викликає багато спроб допомогти їм ріжними театральними підручниками. „Театральний Порадник“ це і є одна з таких спроб.

У книжці Ол. Кисіля, який перед кількома роками видав популярний текст вертепу, ми зустрічаємо спробу накреслити розвиток українського театру. Потреба в такому виданню вже давно відчувалася дуже гостро: щоб розуміти український театр з усіма його змаганнями та хибами, треба добре знати його минуле.

У першому розділі автор розповідає про зародки драми в українських народніх звичаях та словесності (стор. 3), про шкільну драму (4—9) та вертеп (9—10). Другий розділ присвячений театрові наприкінці XVІІІ та на початку ХІХ в. в. (10—12), коли українські вистави спорадично виявляли стихійне бажання українських діточів свого, національного. Далі — окремі аматорські вистави 50—70 років (12—15), драматургія цих часів (15—16), галицький театр (16—18). Третій розділ — це друге відродження

українського театру в 80 роках (16 — 25) та спроби ширше розвинути свою діяльність з часів революції (25 — 26).

З двома оцінками можна підходити до книжки п. Києля: можна говорити про наукову її цінність і про те, оскільки вона відповідає вимогам призначеного для широких верств громадянства видання.

І з першого боку не можна не зауважити де-яких хиб. „...В історії української шкільної драми — пише автор — не було певної еволюції... п'єса більш архаїчного типу чергувалася з формами більш новими, в залежності від смаку автора і цілком незалежно від їх хронології...“ (4). Оскільки відповідає це дійсності? Ми знаємо, що в історії старої української драми, що розвиток її не міг бути таким органічним, як у Греції чи у Франції, бо п'єси виникали під різними випадковими впливами, — не можна накреслити такого прямого шляху, щоб кожна п'єса була тісно зв'язана з суміжними. Але загальний напрямок цієї еволюції все-ж-таки можна помітити. І хоч треба вважати за занадто педантичний той поділ історії української драми на окремі певні періоди, який ми бачимо в відомій праці акад. Петрова, але в цілому він правильно малює еволюцію української драми — від містерій до *ludi caesarei* та мораліте, з виразними натяками на сучасну дійсність. І цей процес треба було-б зазначити в книжці, яка має назву: „Шляхи розвитку українського театру“.

Далі. В популярному виданні має рацію розглядати старий репертуар „не в хронологічному порядку, а по типах драматичних творів“ (5), правильно теж переходити з простіших форм — діалогу, діалогічної вірші — до справжніх спектаклів типа містерій. Але чому автор як зразок містерій наводить драму „Олексій, чоловік Божий“, типову п'єсу на пошану святого, тоб-то міраклі? До наших часів не дійшли повні тексти містерій, проте ми маємо їх уривки, наприклад видані акад. Перетцем — з Різдвяної драми, з містерій про Адама (Изв. Отд. р. яз. с.л., 1907, IV) та й інші.

І далі. Хоч автор і був дуже обмежений розміром праці, йому все-ж таки треба було більше спинитися на тих п'єсах XVIII віку, в яких одбилася сучасна дійсність, як „Володимир“ Теофана Прокоповича, „Милость Бога Украинну... свободившая“, п'єси Ладцевського, Коніського та й інші. Вони заслуговують найбільшої уваги, як найбільш своєрідні з усієї старої української драматургії, до того-ж у цих п'єсах драматургія українська найближче підходила до утворення свого національного репертуару. І крім того книжка Києля призначена для практичних потреб, для діячів українського театру. А сценічні можливості цієї старої української драматургії може ще й досі не вичерпані¹⁾.

Справді, 27 сторінок (та й у них багато місця займають малюнки) — це занадто мало, щоб дати хоч-би поверховий нарис історії українського театру. Але все таки заль, що книжка не дає нам яскравішого малюнку його життя: вона не знайомить нас з його побутом, з тими обставинами, в яких виникали святкові спектаклі в Київській Духовній Академії, що на них давалися вистави вертепу та інше.

¹⁾ Див. у Г. Гасвського (Завдання режисера, стр. 50 — 51. Театр. Поглядник № 1) про пристосування Л. Старицькою-Черняхівською до сучасного театру п'єси „Милость Бога“.

Що-ж до новітнього театру, то замість того, щоб перелічувати окремих представників української драматургії та сцени (стор. 15 — 16, 18, 20 — 21), доцільніше було-б змалювати ті умови, в яких жив український театр в 1880 — 1900 року, а багатий матеріал для цього знаходимо в спогадах Кривиницького, Садовського, Старецької-Черняхівської, Ванченка та й інших діячів сцени...

І нарешті, хіба можна було обмежитись одною сторінкою для новітнього українського театру. 1917-1920 — 3 роки, в які він жив серед нових умовин, коли він, оскільки це було можливо в обставинах горожанської війни, розвивав свою діяльність, мали-б більш права на авторову увагу.

Та, хоч мені і довелося зазначити деякі вади та недогляди в книжці О. Кисіля — вона має певну вартість, як перша спроба дати в стислому вигляді, нарис минулого українського театру за весь час його існування.

П. Рудин.

Вячеслав Липинський, Історичні студії та монографії. Т. III. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в ХУІІ-ім столітті. Київ—Відень, 1920. ст. 304 in 8^o.

Названа нами історична студія це переклад поширений з польської мови. Написана була вона й видана ще в 1912 році, у збірнику „Z dziejów Ukraiņu“. Уже тоді автор ставив собі певні своєрідні завдання: спопуляризувати у своїх працях ідею української державности серед польської, чи краще мовити — спольщеної, шляхетської верстви.

„Наша дотеперішня історіографія — пише автор (стор. 17), — розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української, не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досліду нашої минувшини“.

Дати відповідь на отії питання — це і є завдання авторової праці. „Тільки основно визволившись з накинутаго нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми зможемо... науково оцінити поодинокі факти нашої минувшини“. Ось як характеризує автор поставлені собі питання. Це — „широкі державні організаційні замисли предків наших“. Їх треба розкрити й усвідомити.

Студія авторова розкриває перед нами широкі державно-організаційні плани гетьмана Богдана Хмельницького та української шляхти. Б. Хмельницький це був один із найгеніяльніших державних мужів-політиків і організаторів, що з самого початку свідомо йшов до своєї мети і вміло боровся з перешкодами внутрішніми й зовнішніми. Поборота недержавні вузько-класові настрої козацької верстви: з'європеїзувати казаччину — цього основного завдання внутрішньої своєї політики Б. Хмельницький досягнув цілком. Прихилити до української державно-творчої роботи знаряддя цієї європеїзації, „руську“ шляхту, Б. Хмельницькому пощастило. Руйнуючу, деструктивну силу селянства було введено в рамки спокійної господарчої

праці. Січ Запорізька, позбавлена політичного значіння, піддана ковтролю й доглядові „Війська Запорізького“, що складалося з городового козацтва, обернулася в охоронний од татарів пункт — не більше.

Залишалося збудувати українську монархічну державу з династією самого Богдана — і справа української державно-творчої роботи була-би закінчена. Передчасна смерть Б. Хмельницького перешкодала в цій напів-закінченій роботі.

Але автор не тримається думки про безмежний вплив геніяльної одиниці в історичному процесі. Державно-творча робота провадиться не волею одиниць, не їх здібностями виключно, а волею й здібностями цілої суспільної верстви — національної аристократії, в даному випадкові „руської“ шляхти.

На підставі аналізу суспільно-політичної еволюції на Україні в 1648-1659 р.р., В. Липинський укладає схему цієї еволюції з трьох стадій: 1) період автономістичної боротьби козацтва в Річі Посполитій 1648-1653 рр., 2) період емансипування політичного козацтва від Річи Посполитої і міжнародного ствердження свого самостійного політичного становища, 1653-1657 р., 3) період будови української національної держави, 1657-1659 рр. Еволюція ця відбувалася в залежності від участі в політичній боротьбі „руської“ право-лявої шляхти. Державу за того часу могла створити тільки шляхта. Руська шляхта увесь час вагалася установити своє власне державне будівництво. Нарешті після досвіду невикладності хилитися між ворожими чужими політичними силами, руська шляхта схилиється до чужого й ворожого їй соціально-економічно, але рідного й союзного культурно-національного козацтва. А козацтво тимчасом і соціально-економічно наближується до шляхти. Контактні сили цих двох, спочатку ворожих, українських верств і творять українську державу в період 1657-1659 рр. під проводом геніяльного вождя, Б. Хмельницького, що синтезує обидві ці верстви в своїй особі. Весь попередній період політичної діяльності „козацького вождя“, Б. Хмельницького був направлений на поєднання руської шляхти з козацькою верствою для спільної праці удержання України. „Які були причини тих упертих і неохитних гетьманських змагань (прилучити до козацької України північ.-західні „руські“ землі)? Розуміється перш за все грав тут роль момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до зєднання в одно тіло цілого національного організму. Але були й розумові причини, виведені з фактів життя, з певного політичного, на логічним розумованню опертого світогляду“ — пише автор на стор. 187 і вбачає ці логічні розумування в тому, що шляхта „руських“ земель це було найпридатніше знаряддя для європеїзації козацьчини і для переведення в життя монархічних планів. „Переговори з Королем шведським, Імператором австрійським, Князем семигородським і т. д. в справі визнавання незалежності своєї держави не міг вести якийсь смішний своєю егзотичністю Князь «Коша Січового», а Князь тих земель, де цей титул мав свою правну підставу, свою давню державну історичну традицію і де були верстви, на яких така українська влада князівська серйозно опертиса могла“ (183).

Ці шляхетські верстви, в значній мірі просякнуті консерватизмом, ворожим новітнім олігархічно-ліберальним польським і уніятським тенденціям та ідеям, були дуже прихильні створенню „руської“ монархії. Після того, як Б. Хмельницький вийшов з ролі демагога-бунтаря проти шляхетської Річи Посполитої, до його почали схилитися надії і симпатії найконсервативнішого в Річі Посполитій „руського“ православного шляхетства. Це шляхетство,

вороже соціальної політиці козацького гетьмана, сприяло його національно-релігійним завданням.

Як провадилася ця політика поєднання шляхти з козацтвом?

„До моєї теми властиво належить лише політика Гетьмана супроти верстви шляхецької, — пише В. Липинський (ст. 62), але позаяк його відносини до селянства й до шляхти тісно переплітаються поміж собою, то над ціми відносинами до тих двох верств хочу зупинитись докладніше“. І далі виявляє, як Б. Хмельницький за допомогою селянства нищив „руську шляхту“, щоб терором змусити її допомагати парламентарно в його збройній боротьбі за свої спочатку класові інтереси. До Переяславської умови козацька боротьба мала автономістичний характер. Козацтво намагалося забезпечити собі привілейований шляхетський стан у Річі Посполитій, зреформованій у напрямку зміцнення монархічної влади супроти сейму і сената. Це був найтяжчий період чисто класової боротьби для „руської“ шляхти. Б. Хмельницький і Військо Запорізьке вимагало, щоб „руська“ шляхта досягла в Річі Посполитій потрібних реформ і уконститування козацької автономії. І після кожного нового вибуху козацько-польської війни чернь українська нищила „руську“ шляхту, що поверталася до рідних гнізд. З другого боку миротворчі заходи „руської“ шляхти та її сеймове й комісарське обстоювання козацьких і православно-релігійних інтересів викликало у польської шляхти недовіру що-до її лояльності. У своїх підозріннях польська шляхта мала рацію. „Шляхта «руська» без сумніву в підготовці й замислі повстання — як повстання національного — участь взяла“ (ст. 82). Та не створити окрему нову українську державу намагалася через повстання руська шляхта, а виторгувати в Річі Посполитій, лякаючи її козацьким сепаратизмом, що його в дійсності не було, скасування унії і державні права для православної релігії. Цим засобом хотіли вони всунути автономну козацьку Україну в організацію Річі Посполитій і підперти своє політичне становище. Упертість польської шляхти перешкодила цьому і руська шляхта, національно-релігійно зв'язана з козацтвом, нищилась ним соціально-економічно, а зв'язана з польською шляхтою соціально-економічно, нищилася нею релігійно-національно. Врешті цілком здеморалізована шляхта одступила від козацтва. Козацько-українська справа у 1653 р. так що й зовсім була програна. Цей „рік королевський“ мав закінчитися великим походом польського війська на Україну. Здеморалізована чернь перестала допомагати козацтву. Кримський хан був у згоді з Річчю Посполитою. Таким чином Переяславська умова це був єдиний вихід із цього становища. Для Б. Хмельницького умова була тільки мілітарним союзом з Москвою „для визволення України з під Польщі“ (ст. 29). Після неї боротьба з Польщею жереносилася поза межі України і з внутрішню української ставала зовнішньою. Переяславська умова легалізувала незалежну від Польщі Україну, як окрему державну організацію, союзна, але не підвладну московському цареві. Відобрати від Польщі всі „руські“ землі це була мета для цього союзу. Але Б. Хмельницький мав намір прилучити їх до України, а московський цар — до Москви. Таким чином, коли до 1653 р. „боротьба за «руську» шляхту“ йшла між Україною й Польщею, то з 1653 р. боротьба вже мала йти між ними двома та ще й Москвою. Перемога тепер схилилася на бік України. Військо Запорізьке за цей другий період що-раз більше европеїзувалося. Українська степова „уходницька“ культура перемінялася на культуру плуга. Козацтво,

поповнене значним числом старого боярства, заможного поспільства й міщанства, зробилося головним проводирем цієї культури. „Перемога плуга над нерозораним степом — це була стихійна, економічна konieczність. Велич і геніяльність Хмельницького була в тім, що він зумів з тям стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української звязати» (93). В звязку з цим на Україні за короткий час склалася нова суспільна економічна верства — служиле землевласницьке козацтво, що почуттям чести лицарської та індивідуальністю земельної посілості наближалось до польської шляхти, а служилою землеволодіння до московського дворянства. Це осіле, хліборобське Військо Запорізьке було опорою Гетьмана в його державно-організаційній роботі і воєнній боротьбі. Терор безперестанний з одного і зміна козацького суспільства з другого боку привертала до України руську шляхту „якої поворот до рідної нації і держави скріплював державно-творчі українські елементи, усував останні сліди панування Польщі і клав між Польщею та Україною непобориму перегороду, тим самим руки Гетьманові для емансипації з під впливів московських розвязуюча“ (202).

Досягнути цього Б. Хмельницькому пощастило в третій період його політичної діяльності (1656-1657). Після віленського миру Річи Посполитої й Москви „руська“ шляхта зневірилася у Москві, а після того, як Б. Хмельницький склав угоду з шведським королем, семгородським князем і бранденбурзьким курфюрстом на завоювання й розділ Польщі, вона втратила надію й на реформу Річи Посполитої та рішуче схилиється на бік України. Ілюструє це автор листуванням керівника волинської шляхти, князя Степана Четвертинського з Б. Хмельницьким, універсалами Б. Хмельницького та полковника Ждановича в справі охорони маєтків шляхти і міст на території „Русі“. Про відношення її до польської влади свідчать ті-ж-таки листи шляхти та реляції Беньовського; відношення це було цілком негативне. „Руська“ шляхта приймає козацькі залоги до своїх маєтків, але вона протестує проти залог польських. Врешті скінчилося це формальним прилученням шляхти пінської до Війська Запорізького. Акт цей автор уважає коли не за завершення Б. Хмельницьким будови української держави, то за початок завершення. Фізична сила української нації — козацтво — з'єднувалося цим актом із духовною силою — шляхтою. Після цього культурно-суцільна українська нація могла жити нормальним державним життям. Але рання смерть геніяльного творця української держави, Великого Гетьмана Б. Хмельницького не дала можливості скріпити монархічний державний лад, єдино можливий за тих часів. Поскільки чернь підтримувала монархічну ідею державного ладу на Україні, постільки значна частина старшини шліхетського походження і виховання стояла за елекцією. В момент смерті Б. Хмельницького помітилася опозиція серед старшини до монархічно-династичних намірів Б. Хмельницького. Шляхта не зрозуміла державної необхідності монархічно-спадкового українського ладу і почала підкопувати його, як тільки гетьман занеміг і знищила його, зразу-таки після смерті гетьмана: тим самим розбурхавши внутрішню боротьбу на Україні і українська державна робота зруйнувалася.

У своїй роботі, В. Липинський яскраво і ґрунтовно змалював ставовище „руської“ шляхти в козацько-польській боротьбі та її взаємовідносини з Б. Хмельницьким і взагалі урядом „Війська Запорізького“. Але разом з

тим він і переоцінив значіння цієї „руської“ шляхти в боротьбі і державно-творчій роботі. Сталося це з трьох головних причин: 1) недооцінка ба навіть незауваження інших суспільних верств, 2) ототожнювання значіння окремих осіб чи груп шляхти з цілим станом шляхетським та нез'ясування цілого стану in pleno, 3) нез'ясування міжнародного становища території України і „Війська Запорізького“ за часів Б. Хмельницького.

Перше виникає з провідної історіософічної ідеї автора, що державу творить меншість (національна аристократія). Але-ж узагалі питання: хто і як саме творить державу, невирішене і спірне, і великі „провідні ідеї“ при вивченні історії державно-творчої роботи, хоть і несвідомо запозичені, як це можливо сталося з нашим автором, не сприяють глибини досліду та його науковості. Зокрема це треба пам'ятати при дослідженні революційних періодів історії, де роля і значіння народніх мас далеко більша, як звичайно.

Автор доводить, що держава українська між иншим не могла бути збудована через нечисленність й слабкість її творчих сил — шляхетської аристократії. Він звичайно не підраховує цих сил, але взагалі таке твердження — це вислів, який нічого не з'ясовує. Ясно, що народні верстви українські того часу були настроєні проти шляхти. Коли приймати вкупі з автором постулат про „дух нації“, то в ті часи дух української нації був просякнутий тенденціями демократичними. Через те за єдино можливу активну державно-творчу верству вважати шляхту не можна. А всеньке нещастя України в тому, що на сусідніх з нею територіях народи будують держави справді за принципами „національно-аристократичної“ творчої роботи та й унеможливають через це державно-творчу роботу українську, яка базувалася впродовж усього історичного життя на принципі демократичному. У зв'язку з цим треба зробити маленьку поправку до твердження В. Липинського про те, що в Московщині всі були царські холопи, що там бракувало поняття „лицарської“ чести серед верхів суспільства, а значить не було й національної аристократії. До Івана Грозного, а потім і впродовж XVII ст. існувала установа „м'єстничества“, і проти неї цар московський був безсилий. Ця установа підтримувала почуття „родової чести“, а значить творила національну аристократію у формі специфічно-московської. Авторове проти-ставлення суспільно-політичного ладу Річи Посполитої, московського царства і Війська Запорізького по ступіню їхньої наближености до Сходу чи Заходу, до Азії чи до Європи, не можна вважати за наукові, а лише словесні, на кількох загальних поверхових прикметах оперті, комбінації. Ці комбінації потрібні авторові, щоб охарактеризувати властивості тогочасного українського суспільства, яке синтеза польсько-московського. Між тим картини культурного й суспільно-політичного ладу на Україні автор не дає. Він лише протиставить „Військо Запорізьке“ „Січі Запорізькій“; натяк дає на те, що „Військо Запорізьке“ не є Україна в нашому розумінню національно-етнічному, а Україна в розумінню професійно-козацько-територіальному, що в цій Україні специфічно й до певної міри механічно були об'єднані суперечні культурно й правно: Січ Запорізька, Військо Запорізьке й шляхта русько-українська. Становище міщанства й духовенства не сприяє авторовій увазі. Про козацтво автор гадає, що воно було перейняте класовим тенденціями й настроєне автономістично, не сепаратистично й недержавно. Підтвердження цьому автор бачить у тому, що жінка показаного кушніра Тиші „лалала Б. Хмельницького за те, що він не так виставно живе темер,

коли Бог всього дав много" (ст. 78). Ми не можемо вважати саме оцю рисочку за характерну, як це робить автор. Проти цього промовляють великі жертви козацтва в боротьбі з Річчю Посполитою, татарами, Москвою. Сепаратистичні настрої серед козацтва були, це видно з попередніх зближень їх до Московщини, татар та з листа Б. Хмельницького до волинської шляхти, у якому він за автономістичного періоду вже загрожує відділенням України (ст. 71). А взагалі треба сказати, що козацтво, як стан в добу Хмельниччини ще не вияснене і говорити про його політичне обличчя зарано, а твердити, що воно було недержавно і відносно Річі Посполитої несепаратистично настроєне, коли ми маємо союз його з татарським ханом і прийняття протекторату турецького, не можливо. Несепаратистичний погляд на боротьбу — це радше погляд шляхетський. Так певно дивилася на боротьбу показана й непоказана шляхта в часи повстання. І поскільки провід повстанням бун у її руках, цей погляд панував і спричинився до цілого ряду козацько-польських умов. Але взагалі й за єдину політичну акцію української шляхти говорити не доводиться. Найбільша слабкість її була не тільки те, що вона вічно хиталася, а й те, що вона розкололася у самому своєму нутрі. Пильніше придивившись, можна знайти в шляхетському стані кілька угруповань, і ці угруповання неоднаково реагували на козацько-український повстанський рух. Угруповання за релігійним принципом, як це слушно зауважує й наш автор, не відограє ролі, а лише угруповання за принципом соціально-економічним. Між тим автор од початку до кінця говорить про суцільну шляхетську верству. Ще лояльніша супроти Річі Посполитої, ніж козацтво в добі автономістичній (ст. 83), вона прилучається до державного українського життя „як цілий міцно спалиний національний стан“ у добі останній, самостійницькій (1657-1659 р.р.). А насправжки нічого подібного не було. Певні групи шляхти переважно з осередку дрібної спочатку й до кінця поруч з козацтвом боролися за козацько-українські політичні ідеали, а другі (до яких належала значна частина волинської, подільської, галицької шляхти) ставилася коли не вороже (маршруючи увесь час з польськими військами), то в найкращому випадковій пасивно-прихильно. Це видно з листів Четвертинського, представника волинської шляхти. Найбільше болять йому охорона мастків і, поскільки козацькі залоги дають більшу охорону, ніж польські — він їх радо приймає. Він протестує проти наміру князя Вишневецького поставити свої залоги. А єпископ луцький Д. Балабан пише, що „хоч і добув я собі було охоронні універсали Річпосполитої але на ці універсали і сам Гельман Запорозьський без залоги козацької поклататись не радить“ (209). Не бачимо тут єдиної національної заінтересованості, а цілий ряд часто супротивних економічних: хто забезпечить цілість шляхетських мастків, того державну владу вона визнає. Отакій самий розкол між сторонництвом Річі Посполитої, московського царя, шведського короля малює автор серед піньської шляхти. І тільки після репресій з боку Війська Запорізького скінчився цей розкол актом, який найбільше тішить автора — прилученням піньської шляхти до Війська Запорізького. Дійсно для тієї польської історіографії, що вважає Б. Хмельницького за бунтаря, провідника гайдамацького хлопства, акта піньської шляхти, вистарчає для реабілітації Б. Хмельницького. В забезпеченні, яке він дав піньській шляхті, цілком застерігаються старо-шляхетські права організаційні, економічні й релігійні. В останньому та ще підтримкою кандидатури Яна Казимира зраджує він дисидентів, цих

традиційних союзників православного міщанства і козацтва, бо тільки православна і католицька релігія допускається у північному повіті. Значить, Б. Хмельницький зразу ставав на ґрунт релігійної боротьби против тих, хто традиційно йшов поруч з православними. Автор правильно оцінив унітарні акти шляхти північного повіту, як свідчення наближення Великого Гетьмана до шляхетського світогляду. В цих актах збройний переможець над шляхтою і шляхетчиною робить їй уступки політичні й суспільно-економічні. Головна причина цього ясна: брак власної державної організації, навіть виразної ідеї про неї, у Війська Запорізького та її провідника. Прилучаючись до Війська Запорізького, шляхта північна не окреслює своїх функцій у державному ладі Війська Запорізького, а Б. Хмельницький не застерігає державних її прав у даному їм забезпеченні. Злука має військовий і „агітаційно-демонстративний“ характер. Шляхта зобов'язується прихилити всіх рідних їй у короні і великому князівстві литовському до Війська Запорізького, тоб-то серед інших груп шляхетського стану, який так і не був у цілому прилучений до України козацької і не перетворив її на державу. А причина для нас ясна: шляхетської України навіть цілий стан „руської“ шляхти не міг створити, супроти шляхетської Річи Посполитої, а козацької України він не міг створити, бо став вже занадто шляхетський. Автор відзначує працю окремих представників північної шляхти в боротьбі за українську державу опісля, але ця праця не проаналізована ще ніким. Але для всякого дослідника, навіть для самого автора ясно, що така шляхта, котра влилася в козацьку Україну, сприяла зруйнуванню монархічно-династичного українського ладу по плану Б. Хмельницького і тим сприяла вона руйнації всієї його роботи над збудуванням української держави. Автор відзначає також, що українські маси вірніше відчували державно-творчі тенденції політики Б. Хмельницького, а не хоче стати на ту точку, що державно-творчою верствою на Україні в часи Б. Хмельницького було козацтво, а не руська шляхта, яка могла лише виконувати службову, а не державну творчу роботу. Автор не був-би помилковий і вірно був-би з'ясував роль і значіння „руської“ шляхти в державному будівництві українському половини XVII ст., як-би він предметом для свого дослідження взяв був цілий стан „руської“ шляхти, до якого входили й прихильні і ворожі Війську Запорізькому елементи. Тоді ясна була-б ідеологія цілого стану і зрозумілі його державно-творчі здібності й здатності; тоді ясно було-б, чи міг він створити своєрідну українську державу, чи тільки розвалити ту примітивну, недовершувану, але відповідну прагненням українського народу формацію II, що заклав був Б. Хмельницький, як вождь козаків, їхній ідеолог і державотворець.

Автор зовсім не з'ясовує міжнародного становища української території. Він доводить, що Військо Запорізьке під проводом Б. Хмельницького скоро стало територіальним, набуло сталу власну територію. Але границі території Війська Запорізького та її фізіографічних і політичних властивостей не вивіясняє. Завважає лише, що географічне положення України з політичного погляду дуже небезпечно, бо вона має од природи незахищений центр, який і „видають“ завше степовики. В цьому негативному факті автор добачає зайвий доказ на те, що руська шляхта, яка заховувалася від степовиків у волинських і північних нетрях, мала державно-творче велике значіння, бо традиційно зберігала старі політичні ідеали, затерті в центрі степовиками.

Сама по собі шляхта у волинських і пінських нетрях держави української створити не могла. Треба було посідати цілу територію, яка-б доходила принаймні до одного з морів Чорного чи Балтійського. Як показує історія, жодна держава на території між цими двома морями не може існувати, не впіраючись в одно з цих морів. В мент повстання Б. Хмельницького Річ Посполита переживала кризу: або вона мала здобути береги обох морів, або в протівному разі втратити їх.

Б. Хмельницький з початку-ж повстання прийняв протекторат турецького султана, склав з ім торговельну умову і таким чином заклав територіяльні підвалини для української держави. Але погім під впливом „руської“ шляхти всю енергію звернув на Захід, врешті склав угоду з шведським королем, щоб здобути спільними силами сполучення України з Балтійським морем. Отаким чином, направивши свою енергію в західній бік, Україна врешті втратила беріг Чорного моря, а берега Балтійського моря не здобула. Державою після цього вона не могла бути. Таким чином пінська шляхта, що взяла на себе вести агітацію серед цілої руської шляхти за прилучення до Війська Запорізького не виконала свого обов'язку і була винуватцем розвалу української держави. Увесь акт сполучення шляхти пінської з Війском Запорізьким мав негативні наслідки, бо не творив центра сили державної на Україні і роздвоював її.

З методологічного погляду праця В. Липинського не є чисто наукова. Автор використовує численний джереловий надрукований і ненадрукований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не перевіряє його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а лише ілюструє цим матеріалом укладену на підставі Kubal'i, Czermak'a та ще інших істориків, що ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу 1648-1658 р.р. Це не дає авторові можливості бути об'єктивним дослідувачем з чисто науковим методом. Але взагалі автор не виявляє сторонності до осіб, або груп суспільства. Наслідок цього той, що хоть окремі суспільства, особи, або групи суспільства охарактеризовані вірно, але їх взаємовідносини та порівнююче значіння в цих взаємовідносинах не вірне.

Хиба цієї праці полягає ще й у тому, що автор ігнорує правничий матеріал, переважно оперуючи мемуаристикою та листуваннями, і то переважно приватно-правного характеру. Навіть дипломатичні документи використовує він замало. Такий матеріал був-би задовольняючий для висянення життя шляхти руської, її настроїв та реагувань на політичні й воєнні події. Але державну творчість окремих осіб або цілого суспільства з'ясувати він не дасть можливості. Для цього потрібно авторові використати численний правничий і дипломатичний матеріал надрукований і ненадрукований. Тільки після належного опрацювання цього матеріалу великі державно-організаційні замисли предків наших будуть для нас ясні і безсумнівні, а разом буде висянене для історика найважливіше—суспільно-національні тенденції розвитку української території в критичну добу 1649-1658 рр.

1922 р. 22/IX. Київ.

Проф. П. Клименко.

Відповідь М. Грінченкові

на її замітку: „Спростування помилки проф. Є. Тимченка“ (див. стор. 215).

В чужі слова можна вкладати багато власних думок. З передмови самого Б. Грінченка до словника читач хай судить, чи я помилився. В дальшу полеміку не вступаю.

Є. Тимченко.

До відповіді проф. Тимченка.

В передмові Грінченка, ст. XVIII, читаємо от що:

... „рѣшено было [редакцією «Кіевской Старини»] поручить дальнѣйшую сводку матеріаловъ для первоначальной редакціи Е. К. Тимченку, который и закончилъ эту работу, приведя весь словарь въ алфавитный порядокъ (въ тетрадяхъ), при чемъ приблизительно $\frac{9}{10}$ -мъ словъ даны были объясненія съ присоединеніемъ въ большинствѣ случаевъ примѣровъ, взятыхъ изъ книгъ или записанныхъ непосредственно отъ народа; при примѣрахъ, въ большинствѣ случаевъ, отмѣчался авторъ (безъ указанія сочиненія) или мѣстность записи.

На стор. XIX.:

„Переданный намъ [Грінченкові] матеріаль состоялъ: а) изъ карточекъ, на которыя были занесены слова: 1) записанныя отъ народа, 2) выписанныя изъ различныхъ книгъ, изданныхъ съ 1798 г. (годъ появленія «Энеиды» Котляревскаго) по 1870 г. включительно, а также изъ нѣкоторыхъ позднѣйшихъ изданій, 3) не обозначенныя никакимъ источникомъ; б) тетради, въ которыя былъ сведенъ въ алфавитъ находившійся на карточкахъ матеріаль, давшій 49000 словъ“.

І ниже:

„Переданный намъ матеріаль подвергнутъ былъ переработкѣ по вѣмъ буквамъ и во вѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, постановкѣ ссылокъ и пр. и пр. Затѣмъ нами предложено было редакціи «Кіевской Старини» дополнить этотъ матеріаль новыми словами“.

На ст. XXI.:

„...Весь этотъ матеріаль [наново зібраний] далъ очень большое количество примѣровъ и новыхъ значеній къ уже имѣвшимся въ алфавитѣ словамъ, доставилъ возможность объяснить необъясненныя еще слова и исправить ошибки въ сдѣланныхъ уже объясненіяхъ, сильно пополнилъ фразеологію, а также далъ не менѣе 18500 новыхъ словъ и позволилъ такимъ образомъ увеличить *объемъ* словаря почти въ два раза“.

1923. III. 29.

Марія Грінченкова.

ПРОТОКОЛ № 1

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 2 січня 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує і обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Заслухано докладну записку В. Л. Модзалевського про видання міських актових книг Лівобережжя.

Голова Відділу акад. Д. І. Багалій, в зв'язку з цим, заявив, що він зібрав і тепер збирає матеріали для історії лівобережних міст, що користувалися майдебурським правом. Матеріали ці являються підставою його праці про майдебурське право в містах Лівобережної України. До матеріалів цих увіходять також і акти про цехи на Лівобережжю.

Постановлено: асигнувати з обрахунку Відділу на 1918 р. 5.000 карб. на збирання та копіювання матеріалів по історії Лівобережної України: про міста з майдебурським правом, про цехи, про козацькі комітети й ревізії, то що.

Докладна записка В. Л. Модзалевського додається до цього протоколу (див. додаток I).

3. Заслухано протокол наукової наради в справі видань актів по історії України, що відбулася 30. XII. 1918 р. при участі Голови Відділу акад. Д. І. Багалія, проф. О. С. Грушевського, І. М. Каманіна, акад. О. І. Левицького та В. Л. Модзалевського.

Постановлено: запропоновані учасниками наради матеріали прийняти як перші видання Археографічної Комісії (для видавання пам'яток мови, письменства й історії), включивши сюди також і книги Полтавського Полкового Суду.

4. Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови акад. А. Е. Кримський повідомив, що їм, згідно з постановою засідання Відділу з 13. XII. 1918 (прот. № 3, п. 4), запрохано в склад Комісії таких осіб: А. В. Ніковського, В. М. Ганцова, Г. К.

Голоскевича, Володимира Ярошенка (учні петербурзького акад. О. Шахматова), лексиколога Дубровського та М. М. Грінченкову.

На думку акад. Кримського випадало б їм якийсь час плати від засідання, аж доки ходом праці виявиться, хто з них найбільше підходить на Керівничого. Що до співробітників Комісії, то їх праця слід би винагороджувати заробітно—од кожної картки.

Постановлено: а) згаданий склад Комісії ствердити; б) платити членам Комісії по 50 карб. од засідання; в) розмір платні співробітникам за кожну картку запропонувати визначити самій Комісії.

5. Заслухано внесення акад. А. Е. Кримського про те, щоб дати М. М. Марковському командирівання до Харкова для використання та зняття копій з рукописів Котляревського, що переховуються в бібліотеці Харківського університету.

Постановлено: пропозицію акад. А. Е. Кримського ухвалити й асигнувати М. М. Марковському на цю командировку 300 карб.

6. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій повідомив про пропозицію В. Л. Модзалевського зробити копії з опису Харківського Архиву „Малоросійської Колегії“.

Постановлено: пропозицію В. Л. Модзалевського ухвалити.

7. Постанавлено: прийняти для „Записок“ Відділу дві рецензії акад. М. І. Петрова й розвідку І. М. Каманіна про знайдений їм лист старого евангелія.

8. За пропозицією Голови Відділу акад. Д. І. Багалія постановлено привітати від Відділу письменника Миколу Вороного з нагоди 25-ліття його письменницької діяльності.

9. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій нагадав про необхідність скласти, по зможі як найскорше, програм наукової діяльності Відділу на 1919 р., як цього вимагає статут Академії (§ 87).

10. Заслухано перебіг життя професора Харківського Університету М. Ф. Сумцова, реєстр його наукових праць та їх наукову оцінку, складену акад. А. Е. Кримським.

Акад. Д. І. Багалій зробив де-які додаткові уваги про найновіші праці проф. Сумцова на українській мові.

Постановлено: оцінку наукових праць ухвалити й балювати проф. М. Ф. Сумцова в академики по кафедрі української мови й родної словесности в ч. 35-му черговому засіданню Відділу.

Перебіг життя, реєстр наукових праць та їх оцінка додаються до цього протоколу (див. додатки II, III і IV).

Заслухано перебіг життя С. О. Єфремова, реєстр його наукових, критичних та публіцистичних праць та їх наукову оцінку, складену акад. А. Е. Кримським.

Постановлено: оцінку наукових праць ухвалити й балотувати С. О. Фремова в академики по класі красною українського письменства в найближчому черговому засіданню Відділу.

Перебіг життя, реєстр праць і їх наукова оцінка додаються до цього протоколу (див. додатки V і VI).

Додаток I до протоколу № 1.

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА

про видання міських актових книг Лівобережжя

З головних джерел для історії України до цього часу найбільш частило тим з них, які торкаються історії Правобережжя, і найменш тим, які говорять нам про давнє життя України Лівобічної. Досі ми маємо 70 томів „Архива Юго-Западной Россіи“, який видала Київська Комісія для розбору давніх актів, і в якому в більшій частині видруковані документи Київського Центрального Архіву, де зберігаються майже виключно актові книги різних установ Правобічної України. Що ж торкається джерел для історії України Лівобічної, то дотепер ми ще не маємо видання, яке можна було б порівняти зі згаданим „Архивомъ Юго-Западной Россіи“: джерела для історії Лівобережжя, які досі видано, не мають такого систематичного характеру, як „Архивъ“, і в значній мірі вони—наслідок ініціативи та праці окремих приватних осіб. Через ці обставини джерела друкувалися часто в провінціальних виданнях, які або мало, або зовсім невідомі вченим, видавалися иноді зле, з помилками, в малій кількості примірників і т. п. Зазначені вище причини призвели до того, що в той час, коли дослідження історії Правобережжя знаходиться в добрих умовах, вивчення історії Лівобережжя майже зовсім неможливе без студіювання архівів, які до того ще роскидані по різних місцях (Харків, Москва, Петроград, Київ, Полтава, Чернігів і т. д.). Тому кожний науковий дослід, присвячений якому-будь питанню з історії гетьмаищини, вимагає перш за все багато часу, подорожей, досить великих для них засобів, і в кращому випадкові все ж таки являється неповним, бо вистудіювати наші архіви (які до того ще часом не мають описів, пристосованих до наукової праці кимсь, і загалом ведуться в кепських умовах) майже неможливо. Полекшити працю українських учених, яким забажалося б зайнятися історією Лівобережжя (окрім, звичайно, архівної реформи в широкому масштабі, що її загальні риси вже розроблено Голівним Управлінням Мистецтв та Національної Культури й прийнято де-якими

Міністерствами), можна тепер тільки систематичним виданням відповідних архівних джерел.

На випадок, коли Історично-філологічний Відділ визнає бажаним видання джерел для історії Лівобережжя, дозволяю собі висловити з приводу цього такі думки та міркування.

За цю справу могла би взятися Київська Комісія для розбору давніх актів, яка тепер перетворюється в Українську Археографічну Комісію з побільшенням бюджету та представництвом від Академії Наук, але треба думати, що ця Комісія буде продовжувати видання джерел для історії Правобережжя: до цього ведуть план її діяльності, яким вона досі керувалася, та склад Комісії. Тому гадаю, що поставити цю Комісію на шлях видання джерел для історії Лівобережжя не можна буде, і через те Історично-Філологічний Відділ Академії Наук, коли він взагалі визнає бажаним видання джерел для історії Лівобережжя, буде примушений до того, щоби взяти цю справу до своїх рук і заснувати своє окреме видання, присвячене виданню згаданих джерел.

Що-ж торкається питання, які власне джерела треба видавати, то з свого боку я вважав би потрібним надрукувати в першу чергу актові книги різних міст Лівобережжя. З одного боку, їх зберіглося до нашого часу дуже мало, з другого—в них знаходиться матеріал настільки різноманітний і цінний в багатьох відношеннях, що на мою думку ці актові книжки обов'язково треба видати в першу чергу й без усяких скорочень.

З усієї маси актових книг лівобережних міст до нашого часу дійшла тільки невеличка їх кількість; а ще менше їх видано.

До цього часу видано такі актові книги Лівобережної України:

1) „Протокул до записовання справ поточних на рік 1690“, виданий М. Н. Білозерським в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1852 р. (це Стародубська актова книга; надруковано її з помилками);

2) „Протокул справ поточних 1683 г.“, виданий в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1857 р. (це Стародубська актова книга; надруковано її з помилками);

3) „Отрывки изъ Стародубской мѣской книги за 1664—1673 г.г.“, видані В. Л. Модзалевським 1911 р. в 8-му випуску „Трудовъ Черниговской Губернской Ученой Архивной Комисси“;

4) „Стародубскаго магистрата книга справъ поточнихъ“ (1690—1722 г.), видана Д. Міллером та М. Плохинським в 6-му випуску Сборника „Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“ (уривки, видані з численними помилками);

5) „Актовая книга Стародубскаго городского уряда 1693 года“, видана 1914 р. Чернігівською Губ. Науковою Арх. Комісією під ред. В. Л. Модзалевського;

6) „Отривки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657—1674“, видані О. М. Лазаревським в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, 1887 рік;

7) „Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. I, спразы поточныя 1664—1671 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1912;

8) „Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. II, sprawy вѣчистыя 1664—1671 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1912;

9) „Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка, вып. III, sprawy вѣчистыя 1672—1680 годовъ“, редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1914;

10) „Мѣстечко Борисполь въ XVII-мъ вѣкѣ“. „Акты мѣйскаго уряда 1612—1699 годовъ, съ предисловіемъ А. В. Стороженка“, Київ 1892;

11) Пирятинські актові книги 1683—1739 р.р. надруковані п.п. Стороженками в виданні „Стороженки. Фамильный Архивъ“, т. VI, Київ 1908 року, але ця книжка не була в продажу і через те майже неприступна для дослідувачів.

Ось повний список актового матеріялу, який торкається міст Лівобережжя й який досі видано. Це дуже мало, бо більш повними виданнями можна вважати тільки книжки, що їх зазначено під ч. 5, 7, 8, 9, 10 та 11; решта, або видана не уважно, з скороченнями та помилками, або уявляє з себе дуже невеличкі та уривкові збірки актів. Між тим, до наших днів зберіглося ще де-кілька таких книг. Не кажучи про ті з них, що переховуються в Московському Архіві Міністерства Юстіції (книги м. Стародуба 1691, 1700—1782 р., майже повна збірка; книга м. Лохвиці й Кролевця за часів Хмельницького та інші) і Румянцевському Музею (книга м. Прилук, починаючи від. 1660 р.), які напевне ще довго будуть неприступні не тільки для видання, але й для використання українськими вченими, — ми маємо в Київі досить подібного матеріялу, який можна зараз же видрукувати. В бібліотечі О. М. Лазаревського переховуються, наприклад, чотири книги Полтавські XVII—XVIII в.в.; одну Полтавську книгу XVII—XVIII в.в. мені трапилося раніше бачити у О. І. Кістяківської, дві Полтавські книги знаходяться у академіка Ор. Ів. Левицького; в згаданій вже бібліотечі О. М. Лазаревського є уривки з актсвої книги Борзенської сотні 1664—1720 р.р.; у мене самого є вже скопійована друга частина

Полтавської книги 1672—1680 р.р. (оригінал її зберігається в Музею В. В. Тарновського в Чернігові), яка являє з себе безпосереднє продовження видання, зазначеного в спискові під ч. 9, але Полтавська Губерніяльна Наукова Комісія знаходиться в скрутному стані що до засобів і не може її видати.

З поданих відомостей можна бачити, що актового матеріялу, про який іде мова, є досить в Києві, й до видання його можна приступити зараз же.

Маю честь подати ці міркування на увагу Історично-Філологічному Відділові й про наслідки цієї записки уклінно прошу не відмовити мене повідомити.

В. Модзалевський.

7-го грудня 1918 року, Київ.

Додаток II до протоколу № 1.

Життєпис проф. М. Ф. Сумцова¹⁾.

Сумцов Микола Федорович уродився 1854 р. у Петербурзі; походить з харківських дворян. Середню освіту здобув у II Харківській гімназії, яку й скінчив з срібною медаллю 1871 р. Того ж року вступив він до Харківського Університету на історично-філологічний факультет. Серед його учителів були такі світочі Харківського університету, як Кірпічников, Потебня, Лавровський, Дрінов, Лебедєв. 1875 року скінчив університет з золотою медаллю, яку одержав за працю „Очеркъ истории филологии“. Залишений при кафедрі всесвітньої літератури, командирований був за кордон для підготування до професури по цій кафедрі. 1878 р. він оборонив дисертацію *pro venia legendi* про князя В. Одоевського й став читати лекції на університеті. В 1880 р. оборонив магістерську дисертацію „О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ“. Тема цієї дисертації вказує ясно на перехилення інтересів автора в бік етнографії. Тема докторської дисертації була взята теж з царини, на якій молодий учений працював

¹⁾ Складено на підставі нарису „Профессоръ Николай Теодоровичъ Сумцовъ. Къ двадцатипятилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности“ (Труды Педагогическаго Отдѣла Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, Харьковъ 1902, вып. 7) та нарису: „Профессоръ Николай Теодоровичъ Сумцовъ. Къ тридцатилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности“. (Познан. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, том XVIII, Харьков 1909).

не менш широко, а саме з історії середнього періоду української літератури — „Лазарь Барановичъ“. Факультетом було її прийнято, але уряд не дозволив йому її обороняти, бо добачив там негативну оцінку діяльності московських воевод на Україні. Через те М. Ф. примушений був написати нову дисертацію (1885 р.) „Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ“; 1888 р. став ординарним професором Харківського університету і цю посаду займає й досі, при чому кілька разів був він деканом Історично-філологічного факультету. Всі сили в своїй науковій діяльності М. Ф. присвятив дослідженню української літератури (головно середнього періоду її) та української народної словесности. Свої наукові праці містив він в „Кіевской Старинѣ“, „Етнографическомъ Обзорѣніи“, „Сборникѣ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“ та „Трудахъ Педагогическаго Отдѣла“ цього товариства, в діяльності якого він брав як найжвавішу участь спочатку (від 1880 р.) як його секретар, а від 1897 р. як голова його. Від 1892 р. являється він Головою і Педагогічного Відділу Т-ва, що виник з його ініціативи. Окрім власних розвідок, йому належить ціла низка рецензій; за дві з них, зроблені за дорученням од Російської Академії Наук, він одержав золоті медалі. Після першої революції (р. 1906-го) він почав читати університетський курс по-українськи, але незабаром М-во Нар. Просв. заборонило це, і відновити його він мав змогу тільки після 2-ої революції. Тоді ж видав М. Ф. де-кілька брошур на українській мові й умістив живо і з запалом написану статтю в „Русскихъ Вѣдомостяхъ“ (1905, № 73) п. з. „Малорусская цензура“ та був Головою Університетської Комісії по зняттю заборони з українського слова.

Діяльну участь брав М. Ф. на XII (у Харкові) та XIII (у Катеринославі) археологічних з'їздах, в організації етнографічної вистави, потім етнографічного музею при університеті.

Окрім своєї наукової діяльності, не мало сил присвятив М. Ф. громадській діяльності. В місцевій пресі він живо відкликався на всі потреби біжучого життя. Яко член міської думи, яко голова міської шкільної комісії прикладав він всіх старань, аби справу початкового навчання поставити як найкраще. Він один з членів фундаторів Харківської Громадської Бібліотеки, організації й поповненню якої присвятив чимало часу й енергії. Жваву участь бере М. Ф. в діяльності Харк. Т-ва Грамотности.

Додаток III до протоколу № 1.

РЕЄСТР

наукових праць професора М. Ф. Сумцова.

1878.

1. Отношенія А. С. Пушкина къ женѣ (в „Харьковѣ“ №№ 120 і 121).
2. Бытовая сторона въ сочиненіяхъ Г. Ф. Квитки (в „Харьковѣ“, №№ 272—275).
3. Очеркъ исторіи колдовства въ Европѣ. Харків.

1879.

4. О принесённой въ даръ Харьк. Ист.-Фил. Обществу неизданной рукописи Г. С. Сковороды „Израильскій змії“ (в „Харьковѣ“, № 484).
5. О пятидесятилѣтнемъ юбилеѣ комедіи „Горе отъ ума“ Грибоѣдова (в „Харьковѣ“, № 255).
6. По поводу юбилеевъ Квитки и Грибоѣдова (в „Харьковѣ“; тут, між иншим, йде мова й про Каразина—(про пам'ятник йому).
7. Пятидесятилѣтній юбилей А. С. Грибоѣдова (в „Харьковѣ“, січня 30).
8. Бібліографічні замітки про „Воспоминанія Т. П. Пасекъ“ (в „Харьковѣ“, січня 10).
9. Бібліографічна замітка про книгу Миропольського про архимандрита Фотія (в „Харьковѣ“. №№ 272—273).
10. Кое-что о народной медицинѣ (в „Харьковѣ“, №№ 311—312).
11. О собираніи этнографическаго матеріала (Програм; в „Харьковѣ“, № 356; передруковано в виправленому виді в „Харьков. Сборникъ“, 1900 р.)
12. Предки Европейцевъ (в „Харьковѣ“).
13. Бѣдствія въ Харьковской губерніи (по истор.-стат. опис. Харьк. еп. Филарета—в „Харьковѣ“, №№ 303—306).
14. Воспоминанія Т. П. Пасекъ и два слова о харьковцахъ 30-хъ годовъ (в „Харьковѣ“, 10 січня).
15. Замітка о закрытіи торговыхъ заведеній въ праздничные дни (в „Харьковѣ“, № 420).

16. Нѣсколько словъ о томъ, чѣмъ мѣстные жители могутъ быть полезны Харьк. Истор.-Филол. Обществу (в „Харьковѣ“, № 481).

17. Подгороднее (Харьковское) село Григоровка (в „Харьковѣ“, № 474).

1880.

18. Бібліографічна замітка про „Разрушеніе Іерусалима“ свящ. Тихомирова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 100).

19. И. И. Срезневскій (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 43).

20. Три письма (неизданныя) В. Н. Каразина къ Е. И. Колтуновскому (в „Харьк. Вѣдом.“ № 34—передруковано описля в III т. „Сборника Харьк. Ист.-Филол. Общества“, Харків, 1891 р.).

21. Южнорусскія бібліографическія замѣтки (про „Права“ Кистяковського, про „Лѣтопись Самовидца“ и инш.—в „Харьковѣ“).

22. Къ исторіи сочиненій Г. Θ. Квитки (в „Харьк. Вѣдом.“, № 58).

23. О славянскихъ народныхъ воззрѣніяхъ на новорожденнаго ребенка (в Журн. М. Н. Пр., ССХІІ, стор. 68—94).

24. Замѣтки о нѣкоторыхъ вредныхъ свадебныхъ обычаяхъ и повѣрьяхъ (в „Харьков. Вѣдом.“, № 125).

25. Изъ слободско-украинской церковной старины (з приводу праць А. С. Лебедева—в „Харьковск. Вѣдом.“, № 56).

26. Объ особенностяхъ подгородныхъ селъ (в „Харьковѣ“, № 529).

27. О кобзаряхъ Харьковской губерніи (в „Харьков. Вѣдом.“, № 53).

28. Изъ подгороднаго села Григоровки (в „Харьков. Вѣдом.“, № 165).

29. Одна изъ главныхъ задачъ краевой печати (в „Южн. Краѣ“, № 1).

30. О составленіи историческаго изслѣдованія о городѣ Харьковѣ (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 145).

31. О сочиненіяхъ И. И. Срезневскаго, относящихся къ Южной Россіи вообще и Харьковской губерніи въ частности (в „Харьков. Вѣд.“, №№ 83—84).

32. Полтава и Полтавщина (в „Кіевлянинѣ“, № 110).

33. Н. А. Андріевскій и А. Н. Поповъ (в „Харьк. Вѣдом.“ № 250).

1881.

34. Голосъ древней русской церкви противъ пьянства (в „Южномъ Краѣ“, № 267).

35. О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ, Харків.

36. Черта изъ южно-русской старины (в „Южномъ Краѣ“, № 21).

37. Новое счастье на новый годъ (в „Южн. Краѣ“, № 21).

1882.

38. Нѣсколько замѣчаній объ историческомъ значеніи Харьковскаго украинофильства конца 30-хъ и начала 40-хъ годовъ (в „Южн. Краѣ“, № 485).

39. По поводу выхода въ свѣтъ первыхъ двухъ книжекъ „Кіевской Старины“ (там же, № 421).

40. Отношеніе малорусской крестьянки къ кабаку по пьяницкимъ пѣснямъ (там же, № 415).

41. Замѣтка о нѣмцахъ юго-западнаго края (там же, № 427).

42. Нѣсколько замѣчаній по поводу послѣдняго засѣданія Петербургскаго „Славянскаго Благотворительнаго Общества“ (там же, № 408).

43. Онѣмеченіе славянъ (там же, № 402).

44. О церковныхъ братствахъ (там же, № 445).

45. По поводу воскресныхъ чтеній для приказчиковъ (там же, № 436).

46. Два слова о малороссійскихъ спектакляхъ (там же, № 352).

1883.

47. Вниманію сельскаго духовенства (Про шпиталь— в „Харьк. Вѣдом.“, № 257).

48. Къ исторіи малорусскихъ свадебныхъ обычаевъ (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 510—514).

49. Къ исторіи цѣнъ въ Малороссіи (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 696).

50. Шпиталь въ Боромлѣ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 309—312).

1884.

51. Инокентій Гизель (в „Кіевской Старинѣ“, X. стор. 183—226-й окремою відбиткою).

52. Іоанникій Галятовскій (в „Кіевской Стар.“, кн. I—IV, стор. 1—20, 183—204, 371—390, 565—588 й окремою відбиткою).

53. Князь В. О. Одоевскій (Дисертація pro venia legendi), Харків.

54. Слободско-украинское дворянство въ сочиненіяхъ Г. О. Квитки (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 332).

55. Къ исторіи малорусскихъ нравовъ XVII вѣка (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 332).

56. Къ исторіи слободско-украинскаго чумачества (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 493—498).

57. Замятка о жизни мѣстныхъ учителей и о необходимости для нихъ сближенія (в „Харьк. Вѣд.“, № 33).

58. Новѣйшая поэзія, какъ образовательное средство для крестьянъ, Харків.

1885.

59. Библиографическая замятка о народныхъ изданіяхъ „Посредника“ (в „Харьков. Вѣдом.“, № 314).

60. Библиографическая замятка о статьѣ г. Шляпкина: „Къ исторіи полемики между московскими и малорусскими учеными въ концѣ XVII вѣка“ (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 699).

61. Замятка о И. Е. Бецкомъ (в „Харьковск. Вѣдом.“, №№ 100 й 110).

62. Іоаннъ Вышенскій (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 649—678 й окремою відбиткою).

63. Лазарь Барановичъ, Харків.

64. О первоучителяхъ славянскихъ свв. Кириллѣ и Мефодіи (в „Харьк. Вѣдом.“, травня 11).

65. Рецензія на „Denkschriften der Kaiserl. Akademie d. Wissenschaften in Wien“ за 1884 рік (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 755—760).

66. Характеристика южно-русской литературы XVII вѣка (в „Кіевск. Стар.“, кн. I, стор. 1—18 й окремою відбиткою).

67. Малорусскія фамильныя прозвища (в „Кіевск. Стар.“, кн. II, стор. 215—287; передруковано в галицькій „Ватрі“).

68. Новый варіантъ думы про Алексѣя Поповича (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 182).

69. Опытъ объясненія малорусской пѣсни о Журилѣ (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 417—431 й окремою відбиткою).

70. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, Харків (Докторська дисертація).

71. „Губернскія Вѣдомости“, какъ пособие при изученіи русской исторіи и этнографіи (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 391—399).

72. Религіозно-миѣическое значеніе малорусской свадьбы (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 417—436).

73. Бібліографічна замітка про „Краткое описаніе о народѣ остячкомъ, сочиненное гр. Новицкимъ“ 1715 г. Издавъ Майковъ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 551—552).

74. Малороссія на передвижныхъ выставкахъ картинъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 597—607).

75. По поводу приложенной къ „Харьковскому календарю“ картины г. Харькова (в „Харьков. Вѣдом.“, № 338).

76. Изъ университетской жизни (про відчити А. І. Кірпічнікова про Данте—в „Харьк. Вѣдом.“, № 131).

1886.

77. Передмова до житія Сковороды М. И. Коваленскаго (в „Кіевск. Стар.“, IX, стор. 103—113 й окремою відбиткою).

78. Предисловіе къ Новонайденному разсказу Г. Э. Квитки (в „Кіевск. Стар.“, XI).

79. Коломыйки (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 635—658 й окремою відбиткою).

80. Малорусскія пѣниція пѣсни (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 267—292 й окремою відбиткою).

81. Мѣстныя названія въ украинской народной словесности (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 265—298 й окремою відбиткою).

82. Научное изученіе колядокъ (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 237—266 й окремою відбиткою).

83. Бібліографічна замітка на статтю Д. Л. Иванова: „Вліяніе русской колонизаціи на природу Ставропольскаго края“ (в „Кіевской Стар.“, XII, стор. 735—736).

84. Досвѣтки и посидѣлки (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 421—444 й окремою відбиткою).

85. Къ вопросу о вліяніи греко-римскаго ритуала на малорусскую свадьбу (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 17—40 й окремою відбиткою).

86. Малорусская географическая номенклатура (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 456—489 й окремою відбиткою).

87. Къ исторіи малорусскихъ ремесленныхъ издѣлій (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 746—747).

1887.

88. Бібліографічна замітка про „Коротку исторію литературы рускои Омеляна Огоновского“ (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 345—349).

89. Бібліографічна замітка про „Складка. Альманахъ, Р. Б. 1887. № 1. Спорудивъ Вл. Александровъ. Харьковъ“ (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 172—176).

90. Бібліографічна замітка про Квитки (Основяненка), Малороссійскія повѣсти (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 366—367).

91. Архивная справка по поводу „Записокъ И. М. Сбитнева“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 571—574).

92. Къ Пушкинскому дню въ Харьковѣ (в „Харьковск. Вѣдом.“, травня 19, й 1899 року, № 20).

93. Очерки исторіи Южно-Русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 215—268; IX, стор. 1—54; XI, стор. 401—455, та окремою відбиткою).

95. По поводу 50-лѣтія со дня смерти А. С. Пушкина (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 567—572).

96. Къ исторіи пословицъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 779—780).

97. Туръ въ народной словесности (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 65—90).

98. Бібліографічна замітка про „Воронежскій юбилейный Сборникъ въ память трехсотлѣтія г. Воронежа“, т. I—II (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 550—555).

99. Картины В. Е. Маковского „Мать и дочь“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 165—169).

100. Бібліографічна замітка про „Сборникъ статистическихъ свѣдѣній по екатеринославской губерніи. т. II—Бахмутскій уѣздъ. Ек. 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 155—157).

101. Бібліографічна замітка про „Н. А. Добротворскій, Кустарные промыслы курской губерніи. Курскъ 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 157—161).

102. Бібліографічна замітка про статтю Шумардта, Крачун—Корочун в Archiv f. slav. Philologie, 1886, т. XI, 3, 527 (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 161):

103. По поводу 25-лѣтія „Филологическихъ Записокъ“ (в „Кіевск. Стар.“ III, стор. 586—588).

104. Картины малорусскаго содержанія на первой передвижной выставкѣ Академіи Художествъ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 555—559).

105. Бібліографічна замітка про „В. А. Потто, Кавказская война въ отдѣльныхъ очеркахъ, эпизодахъ, легендахъ и біографіяхъ. СПб. 1887, т. I, вып. 1—4. Изд. 2“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 526—528).

106. Бібліографічна замітка про „А. С. Лебедевъ, Историческія разысканія въ южнорусскихъ архивахъ. Вып. I. М. 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 528—530).

107. Бібліографічна замітка про 1) „Л. Илляшевичъ. Шебелинскій бунтъ“ і 2) „И. П. Сокальскій, Къ исторіи русской музыки“. „Харьк. Губ. Вѣдом.“ 1887, №№ 62—63 і 100“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 532—538).

108. О памятникѣ В. Н. Каразину (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 150).

1888.

109. Зами́тка о старопечатныхъ книгахъ библиотеки Харьковской Духовной Семинаріи (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 89—90).

110. Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную и западную Россію григоріанскій календарь (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 235—258 и окремою відбиткою).

111. Станиславъ Орѣховскій (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 215—334 и окремою відб.)

112. Выставка картинъ А. А. Сахарова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 339).

113. Къ вопросу о развитіи общественныхъ бібліотекъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 226).

114. Александра Матвѣевна Погорѣлко (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 64).

115. Борьба Харьковскаго Земства съ К.-Х.-Азовской жел. дорогой (в „Новомъ Времени“, № 4567).

116. Изъ воспоминаній о Гейдельбергскомъ университетѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 15).

117. Къ вопросу о постройкѣ часовни на мѣстѣ крушенія Императорскаго поѣзда 17 октября (Промова в комисіи—в „Нов. Врем.“, і в „Харьк. Вѣд.“, № 316).

118. Культурний уголокъ Харьковской губерніи (Поповська Академія;—тут говориться про А. А. Паліцина—в „Харьковскомъ Сборникъ“, стор. 100—112).

119. О наводненіи въ Харьковѣ въ 1853 г. („Харьков. Вѣдом.“, № 45).

120. Садовыя параллели (в „Харьк. Вѣдом.“, № 115 й окремою відбиткою).

1889.

121. Рецензія на статью Жуковського про перські пісні (в журн. „Wisla“).

122. Передмова до збірника П. В. Іванова „Игры крестьянскихъ дѣтей въ Купянскомъ уѣздѣ“ (в „Сборникъ Харьк. Истор.-Фил. О-ва“, т. II).

123. Бібліографічна замітка про журнали „Wisla“ за 1887—1888 р.р. (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 214—217).

124. Памяти Ф. Г. Лебединцева (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. I—VI).

125. Ф. Г. Лебединцевъ (в „Русск. Стар.“, VI).

126. Передмова до „Описанія малорусской свадьбы“ Калиновського (в „Харьк. Сборн.“).

127. Этнографическія замѣтки (в „Этногр. Обзор.“, кн. 3, це продовження „Культурныхъ переживаній“).

128. Этнографическое Обзорѣніе (в „Нов. Врем.“, № 4920).

129. Вниманію сельскихъ хозяевъ (Програм для збирання відомостей про писанки—в „Харьк. Вѣдом.“, № 76).

130. Ближайшія задачи Харьковской Общественой Библиотеки (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 316).

131. О филантропической дѣятельности М. А. Кречмера (в „Харьк. Вѣдом.“, 16 стор.).

1890.

132. Л. З. Колмачевскій (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 22-й у 2 т. „Сборника „Харьк. Ист.-Фил. Общества“),

133. Ст. Л. Геєвскій (в „Харьковскомъ Сборникъ“).

134. Культурныя переживанія, Київ (Із „Кіевск. Стар.“, за 1889 р. I, стор. 64—89; II, стор. 403—423; III, стор. 665—684; IV, стор. 124—140; V, стор. 485—506; VII, стор. 28—46; VIII, стор. 402—427; IX, стор. 631—652; X, стор. 18—51; XI, стор. 281—327;

XII, стор. 582—603 та за 1890 р. I, стор. 60—90; II, стор. 320—333; IV, стор. 84—100; V, стор. 327—341; VI, 479—493; VII, стор. 59—87; X, стор. 49—73).

135. Воронь въ народной словесности (в „Этнограф. Обзор.“, I).

136. Къ исторіи сказаній объ искусномъ стрѣлкѣ (в „Этногр. Обзор.“, II).

137. Отголоски христіанскихъ преданій въ Монгольскихъ сказкахъ (в „Этногр. Обзор.“, VI).

138. Starodawne sposoby przyrzadzania chleba (в журн. „Wisła“), III, 639—657 й IV, 873—875).

136. Къ вопросу объ укрощеніи змѣй (в „Этнограф. Обзор.“, кн. 2).

140. Ф. Либрехтъ (Некрологъ—„Этногр. Обзор.“, кн. 4).

141. Замѣтка объ археологической выставкѣ VIII съѣзда въ Москвѣ (в „Кіевск. Стар.“, II, 347—349).

142. Замѣтка о писанкахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 70).

143. Замѣтка о рабочемъ домѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 79).

144. Къ вопросу объ улучшеніи городского Карповскаго сада (в „Харьк. Вѣд.“, № 103).

145. Э. Я. Мельбертъ (Некрологъ—в „Харьк. Вѣд.“, № 118).

1891.

146. Александръ Афанасіевичъ Потѣбня (Некрологъ—в „Харьк. Вѣдом.“, № 310; в „Cesky Lid“, № 3-й у „Этнограф. Обзор.“, 1892, кн. I).

147. Затерянная рукопись Костомарова („Кіевск. Стар.“, II).

148. Архимандритъ Леонидъ (Некролог—в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 466—467).

149. Рецензія на 5-й в. „Харьковскаго Сборника“ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 161—164).

150. Заяць въ народной словесности (в „Этнограф. Обзор.“, III).

151. Колдуны, вѣдьмы и упыри (Бібліографічний покажчик—в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, III, 229—278, й IV т., та окремою відбиткою).

152. Къ объясненію малорусскихъ гаданій (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 314—316; це доповнення до § 127 „Культурныхъ переживаній“).

153. Мертвая рука (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 482—483; це доповнення до § 116 „Культурныхъ переживаній“).

154. Мышь въ народной словесности (в „Этнографич. Обзор.“, кн. VIII).

155. Сказанія о займѣ дней (в „Русск. Филол. Вѣстн.“, III).

156. Boginki—Mamuny (в журналі „Wisła“, III, 574—586).

157. Къ вопросу о происхожденіи пѣсни и обряда Сая (в „Русск. Филол. Вѣстн.“, I).

158. Писанки (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 181—209; VI, стор. 363—383).

Памяти А. Ф. Яковлевой (в „Харьк. Вѣдом.“, № 316).

1892.

160. Къ исторіи славянскаго общенія. П. І. Шафарикъ и О. М. Бодянский (в „Славянск. Обзорѣнїи“, VII).

161. Къ 40-лѣтнему юбилею М. И. Сухомлинова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 49 й у „Сборн. Харьк. Истор.-Филол. О-ва“, IV).

162. Параллели къ повѣсти Н. В. Гоголя „Вій“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 472—477).

163. Рецензія на книгу Л. Ю. Шепелевича „Этюды о Данте“, (в „Русск. Филолог. Вѣстникъ“, III, стор. 154—164).

164. Былины о Добрынь и Маринь и родственныя имъ сказки о женѣ волшебницѣ (в „Этнограф. Обзор.“, кн. 2—3).

165. Дополненія къ литературѣ о Долѣ и Недолѣ (в „Этногр. Обзор.“, IV, 169—170).

166. Заговоры (Бібліографічний покажчик—в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. IV).

167. Къ статьѣ Иванова „Народныя сказки о Долѣ“ (в „Сборн. Харьк. Истор.-Фил. О-ва“, т. 4).

168. Пѣсни о гостѣ Терентїи и родственныя имъ сказки (в „Этногр. Обзор.“, кн. I, й доповнення—там же, 1893, XVII).

169. Народно-поэтической комментарий галицко-русской эмиграции (в „Слав. Обзор.“, X).

170. Современная малорусская этнографія (в „Кіевск. Стар.“, 1892, кн. I, стор. 1—10; II, 206—225; III, 409—423; IV, 22—36; V, 176—192; VI, 351—362; VII, 85—94; VIII, 141—159; IX, 333—349; X, 35—50; XI, 176—187; XII, 379—390).

171. Въмѣсто введенія къ 1 выпуску „Современной малорусской этнографїи“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 528—531).

1893.

172. Г. Ф. Квитка, какъ этнографъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 190—214).

173. Памяти И. И. Манжуры. (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 80—90).

174. Нѣкоторыя черты сходства „Слова о полку Игоревѣ“ съ южно-славянскими пѣснями (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 84—89).

175. Рецензія на IX т. болгарскаго „Сборника за народни умотворенія“ (в „Этногр. Обзор.“, IV).

176. Французская народная поэзія (в „Книжк. Недѣли“, XI, стор. 177—192).

177. Типъ ученаго въ разсказѣ А. Чехова „Скучная исторія“ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 102).

178. Этюды о Пушкинѣ (в „Руск. Филологич. Вѣстн.“, 1893—1897 й окремо в 5 випусках).

179. Изъ сказаній о пчелахъ (в „Этногр. Обзор.“, кн. 2).

180. Легенда о грѣшной матери (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 195—208).

181. Мужъ на свадьбѣ своей жены (в „Этн. Обзор.“, кн. 4).

182. Народныя пѣсни о смерти солдата (в „Этногр. Обзор.“, XVI й XVII).

183. Народныя пѣсни объ отравленіи змѣинымъ ядомъ (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 241—261).

184. Рецензія на книгу Песковскаго про К. Д. Ушинскаго (в „Труд. Пед. Отд. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).

185. Рѣчь при открытіи Педагогическаго Отдѣла Харьк. Ист.-Фил. Общества (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. Общ.“, I, 13—16).

186. Борьба съ оврагами (в „Недѣль“, № 39).

187. Деревенскія вершины (в „Кн. Недѣли“, IX, 97—110).

188. С. П. Лесевичъ (Некролог—в „Харьк. Вѣд.“, № 37).

189. Рецензія на книгу Твердохлібова „Столѣтіе Ахтырскаго уѣздн. училища“ (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. I).

190. Матеріалы для исторіи Харьковскаго Университета (в „Зап. Харьк. Ун-та“ за 1893 р., I кн.; за 1894 р., IV).

1894.

191. Возможенъ ли всемірный языкъ (в „Недѣль“, № 26).

192. Рецензія на працю О. О. Потебні „Изъ лекцій по теоріи словесности“ в 2-му вип. „Трудовъ Педагог. Отдѣла Х. И.-Ф. О-ва“).
193. Рецензія на дисертацію Яковлева про Ізмарагди (в „Записк. Харьк. Унив.“, кн. I).
194. Рѣчь Ивана Мелешка, какъ литературный памятникъ (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 195—213).
195. Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 1—20).
196. Легенды о благочестивомъ живописцѣ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 20—24).
197. Малорусскія сказки по сборникамъ Кольберга и Мошинской (в „Этногр. Обзор.“, XXII, стор. 96—134).
198. Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 440—458).
199. Сказки и легенды о Маркѣ богатомъ (в „Этногр. Обзор.“, кн. I; поправки и доповнення там же, XXI кн.)
200. Программы для составленія этнографическихъ статей для народнаго чтенія (в „Отчетъ Харьк. О-ва грамотности“).
201. Оцінка етнографічних праць Е. Р. Романова („Отчетъ о присужденіи въ 1893 г. преміи Макарія, митрополита Московскаго“, и окремою відбиткою).

1895.

202. О вліяніи малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и объ отраженіи въ раскольнической литературѣ масонства (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 367—379).
203. Рецензія на дисертацію М. Е. Халанського про Марка Кралевича („Зап. Харьк. Ун.“, III).
204. Замятки о малорусскихъ думахъ (в „Этнограф. Обзор.“, кн. I).
205. Выставка картинъ Н. Е. Лунда (в „Харьк. Вѣдом.“, № 4).
206. Передмова до брошури „Основы поэтики“, Харків.
207. Къ вопросу о литературныхъ вечерахъ (в „Педагогическомъ Ежедѣльникѣ“, № 14).
208. Объ ученическихъ завтракахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 244).
209. Некролог Ф. Н. Королева („Зап. Харьк. Ун-та“, № 1).

210. Памяти И. М. Собестіанскаго (в „Харьк. Вѣдом.“, № 320).

1896.

211. Литературная родня разказа гр. Л. Н. Толстого „Чѣмъ люди живы“—Легенды о покаяніи ангела (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. IX).

212. Рецензія на книгу „М. В. Ломоносовъ“ (із серіи „Жизнь замѣчательныхъ людей“ вид. Павленкова, СПб.—в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, III, стор. 151).

213. Къ бібліографіи старинныхъ малорусскихъ религиозныхъ сказаній (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. 8).

214. Опытъ историческаго изученія малорусскихъ пословиць (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, IX, й окремою відбиткою).

215. Пожеланія и проклятія (в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, IX, й окремою відбиткою).

216. Сказанія о провалившихся городахъ и монастыряхъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, VIII й окремою відбиткою).

217. Рецензії на книги: Гюйо „Искусство съ точки зрѣнія соціологіи“ (СПБ. 1891); Прельса „Эстетика“ (СПБ. 1895); А. И. Смирнова „Эстетика, какъ наука о прекрасномъ въ природѣ и искусствѣ“ (Казань, 1897)—в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 3, стор. 142—151).

218. Къ вопросу о вознагражденіи сельскихъ учителей (в „Харьк. Вѣд.“, № 284).

219. Организация общественныхъ и школьныхъ бібліотекъ (в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 3, й окремою відбиткою).

220. Передмова до „Пособія для устройства научныхъ и литературныхъ чтеній“, Харків (вид. 2; вид. 1—X. 1895).

221. Два слова о Харьковскихъ извозчикахъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 285).

222. Къ университетскому празднику (в „Харьков. Вѣдом.“, 17 сїчня).

223. Памяти И. П. Сокальскаго (в „Харьк. Вѣдом.“, № 114).

224. Н. Ф. Одарченко (в „Сборн. статей о Н. Ф. Одарченко“).

225. По поводу проектированнаго Харьк. Благотв. Обществомъ народнаго зала (в „Харьк. Вѣдом.“, № 332).

1897.

226. Вліяніе Жоржа Занда на Тургенева (в „Книжкахъ Недѣли“, I).
227. Къ предстоящему юбилею „Энеиды“ Котляревскаго (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 7—10).
228. Новая наука г. Безсонова (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 112—124).
229. О. М. Бодянскій (в V т. „Крит.-біограф. словаря“ С. А. Венгерова, стор. 51—75).
230. Жаба и лягушка въ народныхъ повѣр'яхъ и сказаніяхъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, IX, стор. 242—243).
231. Рецензія на працю Ф. Зелінського про заговори (в „Зап. Харьк. Ун.“, II, стор. 173—175).
232. Пѣсни о Травинѣ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, X).
233. Личные обереги отъ сглаза (в „Сборн. Х. И. Ф. О-ва“, IX, и окремою видбиткою. Доповнення до §§ 29—37 и 191 „Культурныхъ переживаній“).
234. Обычай ломать скорлупу яйца (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 70—71).
235. Утилитарная этнографія (в „Харьк. Вѣдом.“, № 234).
236. По поводу „Графа-де-Ризооръ“ Сарду (в „Харьк. Вѣдом.“, 20-го грудня).
237. Къ вопросу объ организаціи въ Харьковѣ дѣтскихъ игръ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 135 и у „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, IV).
238. Къ вопросу объ организаціи мѣстныхъ общеобразовательныхъ экскурсій (в „Харьк. Вѣдом.“, № 257).
239. Объ организаціи ученическихъ экскурсій (в „Образованіи“, VII).
240. Эдуардъ Лабулэ и Жюль Мишле, какъ педагоги и друзья дѣтей (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 4).
241. Два слова о самообразованіи (в „Харьк. Вѣдом.“, № 87).
242. Е. С. Гордѣенко (Некролог у „Харьк. Вѣд.“, 7 березня).
243. Кое-что о студентахъ и профессорахъ (в „Міровыхъ Отголоскахъ“, № 36).
244. Къ вопросу о составленіи руководства для Харьковскихъ студентовъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 121).
245. По македонскому вопросу (в „Міров. Отгол.“, № 92).
246. Язвы благотворительности (в „Харьков. Вѣдом.“, № 67).

1898.

247. О мотивахъ поэзіи Т. Г. Шевченка (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 210—228).

248. Поэзія А. Майкова съ педагогической точки зрѣнія (в „Образованіи“, III).

249. Изслѣдованія М. П. Драгоманова по фольклору въ болгарскомъ „Сборн. за нар. умотвор.“ (в „Зап. Харьк. Ун. IV).

250. Д. С. Черненко (Некролог у „Харьк. Вѣдом.“, № 39).

251. Бібліографічні замітки про „Живописную Россію“, V, вид. Вольфа (в „Харьк. Вѣд.“, № 51).

252. Къ вопросу о женскомъ образованіи (в „Харьк. Вѣд.“, № 231).

253. Организація общественныхъ развлеченій (в „Образованіи“, I).

254. О мужицкомъ франтовствѣ (в „Харьк. Вѣд.“, № 29).

255. Памяти Ф. С. Карпова (в „Харьк. Вѣд.“, № 232).

1899.

256. В. Г. Бѣлинскій о любви и ревности (в „Журналѣ для всѣхъ“, IV).

257. Мелкія замѣтки о Пушкинѣ (в „Русск. Стар.“, V).

258. Н. А. Лавровскій (Некрологу „Харьк. Вѣдом.“, № 245).

259. Поэзія Ратгауза (в „Харьк. Вѣдом.“, № 321).

260. Доброжелательство А. С. Пушкина (в „Журн. для всѣхъ“, № 5).

261. Къ исторіи изданій малорусскихъ историческихъ пѣсенъ (в „Извѣст. Имп. Акад. Наукъ“, т. IV, кн. 3).

262. Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. XI).

263. О передвижныхъ сельскихъ музеяхъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 71).

264. Леонардо да-Винчи (в „Журн. для всѣхъ“, № 1).

265. О земскихъ дѣтскихъ пріютахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 243).

266. О литературно-музыкальномъ ученическомъ утрѣ въ честь Пушкина 27 мая 1899 года (в „Харьк. Вѣдом.“, № 241).

267. Отчетъ о лекціяхъ въ Полтавѣ, Новочеркасскѣ и Ростовѣ (в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 5).

268. О школьныхъ бібліотекахъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 8).
269. Рѣчь по поводу пятилѣтія Педагогическаго Отдѣла Х. И.-Ф. Общества (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. XI).
270. По поводу праздника древонасажденія (в „Харьк. Вѣдом.“, № 101, та в „Образованіи“, V).
271. Чтенія для народа [в рѣзні роки: 1) А. Пушкинь, 2) Некрасовъ, 3) Жуковскій, 4) Полонскій, 5) Мей и А. Толстой, 6) Овраги, ихъ закрѣпленія и облѣсенія].
272. Докладъ о наименованіи классовъ въ городскомъ сложномъ училищѣ имени А. С. Пушкина (вид. Харківської Думи).
273. Къ 25-лѣтнему юбилею проф. В. Я. Данилевскаго (в „Харьк. Вѣд.“, № 321).

1900.

274. Рецензія на книгу „Викъ“ (в „Южномъ Краѣ“, № 6766).
275. А. С. Пушкинь (розвідка, Харків, 1900).
276. А. С. Пушкинь и Ф. И. Тютчевъ; Харків, 1900.
277. Н. А. Лавровскій (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, XII).
278. Субботы св. Дмитра. Памяти Я. Н. Щоголева (в „Южн. Краѣ“, № 6819).
279. О поезіи гр. А. К. Толстого (там же, № 6796).
280. Повѣсть о томъ, какъ чортъ разссориль супруговъ (в „Юбилейн. сборн. въ честь В. Ф. Миллера“, стор. 1—3).
281. Къ вопросу объ археологической этнографіи (в „Южн. Краѣ“, № 6697).
282. Леонардо да-Винчи (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“ т. 12, й окремою відбиткою).
283. Рецензія на книгу Волинського про Леонардо да-Винчи (в „Южн. Краѣ“, № 6665).
284. О романѣ Мережковскаго „Воскресшіе Боги“ (там же, № 6576).
285. Англія и боэры (в „Харьк. Вѣдом.“, № 15).
286. Къ вопросу объ устройствѣ въ Харьковѣ этнографической выставки (в „Южн. Краѣ“, № 6682).
287. И. Т. Голенищевъ-Кутузовъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 91).
288. Къ вопросу о наименованіи Харьковскаго Народнаго Дома (в „Южн. Краѣ“, № 6643).
289. Къ вопросу о расширеніи дѣтскихъ колоній (в „Харьк. Вѣд.“, № 277).

290. Къ вопросу о достройкѣ Пушкинской школы (в „Южн. Краѣ“, № 6825).
291. Два слова о городской думѣ (там же, № 6794).
292. „Воскресеніе“ гр. Л. Н. Толстого и „Записки о голодѣ“ гр. Л. Н. Толстого (там же, № 6859).

1901.

293. Труды Д. И. Каченовскаго по исторіи искусства (в „Южн. Кр.“, №№ 6905 і 6906).
294. Университетская горка и университетскіе музеи (там же, № 6917).
295. Благотворительность и насиліе (там же, № 7234).

1902.

296. Поэзія Некрасова (там же, № 7595).
297. В. А. Жуковскій, какъ филантропъ.
298. Очерки народнаго быта. Изъ этнограф. экскурсіи („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XIII).
299. Этнографическая замѣтка („Южн. Краѣ“, № 7323).
300. Объ историческихъ статьяxъ въ „Вѣстникѣ Европы“ (там же, № 7253).
301. Посѣщеніе Харьковской гимназіи Вел. Княземъ Александромъ Николаевичемъ и В. А. Жуковскимъ въ 1837 г. („Рус. Стар.“, № X).
302. Изъ школьной жизни („Южн. Кр.“, № 7388 і № 7713).
303. Московскія лѣтнія дѣтскія колоніи (там же, № 7409).
304. Поэзія и проза сельской жизни (там же, № 7549—7550).
305. Современная городская колонизація (там же, №№ 7559—7561).
306. Къ университетскому дню (там же, №№ 7352—7354).
307. Изъ московскихъ впечатлѣній (там же, №№ 7352—7354).
308. Крымскія замѣтки (там же, №№ 7505, 7511, 7516, 7521, 7527).
309. Къ вопросу о плагиатѣ по поводу процесса М. П. Старицкаго (там же, № 7502).
310. Рецензія на I кн. „Мирнаго Труда“ (там же № 7307).

1903.

311. Поэзія А. В. Переводчиковой (там же, № 7626).
312. Замятка объ Андреевѣ (там же, № 7641).
313. А. Н. Пыпинъ (там же, № 7683).
314. О галицко-русскихъ дѣлахъ (там же, № 7723).
315. „Парадоксъ“ Короленка (там же, № 7790).
316. Похороны И. С. Тургенева (там же, № 7828).
317. Памяти И. С. Тургенева (там же, № 7844).
318. Кн. В. Ѳ. Одоевскій въ оцѣнкѣ Пятковского („Изв. Имп. Акад. Наукъ“, III).
319. Вирховъ, какъ этнологъ („Южн. Край“, 1902, № 7163 та „Этногр. Обозр.“ 1903, № V).
320. Въ интересахъ исторической справедливости („Южн. Край“, № 7873).
321. Н. Т. Костырь (там же, № 7927; „Біогр. словарь профессоров Имп. Харьк. Унив.“ I).
322. В. А. Якимовъ (там же, № 7948; „Біогр. слов.“ I).
323. Изъ мрака къ свѣту. Къ исторіи освобожденія крестьянъ. („Южн. Кр.“, № 7649).
324. Отчеты о Пушкинскомъ училищѣ за 1903, 1904 и 1905 г.г.
325. О попечителяхъ приходскихъ и начальныхъ училищъ („Южн. Кр.“, № 7693).
326. Греческій языкъ, какъ предметъ университетскаго преподаванія (там же, № 7792).
327. Университетскій этнографическій музей (там же, № 7626).
328. Музей въ память Достоевскаго (там же, № 7722).
329. О памятникѣ В. Н. Каразину (там же, №№ 7814, 7863).
330. Изъ Полтавскихъ замѣтокъ (там же, №№ 7839, 7849).
331. Сельскія ясли (там же, № 7785).
332. О самообразованіи (там же, № 7763).
333. Обывательское злорѣчіе (Про Харківську міську думу, там же, № 7894).
334. Ты и вы (там же, № 7911).
335. Географическія неудачи г. Харькова (там же, № 7726).
336. Отголоски XII археологическаго съѣзда въ Харьковѣ (там же, № 7810).

1904.

337. Памяти А. И. Кирпичникова („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XV, й окремо).
338. Поэзія Хомякова („Южн. Кр.“, № 8077).
339. Поэзія Случевского (там же, № 8242).
340. Пятидесятилѣтіе сборника А. Метлинскаго „Народныя южно-русскія пѣсни.“ („Изв. Имп. Акад. Наукъ“).
341. Поэзія Н. Ф. Чернявскаго („Кіевск. Стар.“, № I, стор. 123—134).
342. „Джинны“ В. Гюго („Сборникъ въ честь пр. Н. П. Дашкевича“).
343. Pamięci Jana Karłowicza („Wisła“, I).
344. А. Л. Метлинскій („Южн. Кр.“, № 7966; Біогр. слов. проф. Имп. Харьк. Ун-та).
345. А. В. Склабовскій (там же, № 8001; Біогр. слов. проф. Имп. Харьк. Ун-та).
346. Памяти М. А. Максимовича (там же, № 8202).
347. Напрасная тревога. Къ исторіи Харьковской I-ой гимназіи. („Кіевск. Стар.“ X, стор. 148—154).
348. Городской училищный совѣтъ („Южн. Кр.“, № 8031).
349. Запасная школьная обувь (там же, № 8036).
350. Реформа правописанія (там же, № 8157).
351. Въ ожиданіи. Объ университетской тѣснотѣ (там же, № 7973).
352. Харьковъ и А. Пушкинъ (там же, № 8102).
353. Изъ старыхъ отзывовъ о малороссахъ („Кіев. Стар.“ II, стор. 58—61).

1905.

354. Замѣтки о народной словесности („Рус. Фил. Вѣстн.“, I).
355. Просвѣтительная дѣятельность А. А. Палицына (в збірнику „Изъ украинской старины“).
356. Бытовая сторона „Энеиды“ И. П. Котляревскаго (там же).
357. Стихотвореніе Т. Шевченка „Солнце заходить“ (там же).
358. Главные мотивы поэзіи Т. Шевченка (там же).
359. „Субботы св. Дмытра“ Я. И. Щогилева (там же).

360. Проповѣди неизвѣстнаго священника (там же).
361. Духовныя сочиненія Н. Флавицкаго (там же).
362. Г. Э. Квитка, какъ этнографъ („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
363. Этнографическое изученіе Екатеринославской губ. („Сборникъ статей Екатериносл. Научн. О-ва“).
364. Изученіе кобзарства („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
365. Двадцатипятилѣтіе Харьковскаго Ист.-Филол. Общества („Сборн. Харьк. И.-Ф. О-ва“, т. XVI).
366. Выступленіе А. А. Потебни на ученое поприще („Сборникъ въ честь проф. М. С. Дринова“).
367. Вступленіе проф. М. С. Дринова въ Харьковскій Университетъ (там же).
368. Каѳедра русскаго языка и литерагуры въ Имп. Харьк. Университетѣ („Изв. Имп. Акад. Наукъ“, VII).
369. Изъ гимназическихъ воспоминаній („Русск. Школа“, I).
370. Художественные интересы Д. И. Каченовскаго („Сборн. памяти Д. И. Каченовскаго“).
371. Картины и рисунки Т. Г. Шевченка („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XVI).
372. Къ исторіи украинской иконѣписи (там же).
373. Малорусская цензура („Русск. Вѣдом.“, № 73).
374. О покровительствѣ кобзарямъ („Труды XII Археол. Съѣзда“, т. III).
375. О національномъ самосознаніи въ домонгольской Руси („Сборн. статей въ память В. Б. Антоновича“).
376. Письменныя работы на аттестатъ зрѣлости въ гимназіяхъ Харьк. учебн. округа („Русск. Школа“, X).
377. Исторія Харьковскаго Университета при дѣйствіи устава 1863 г. (Короткій нарис исторіи Харківського університету).
378. М. Е. Халанскій („Южн. Край“, № 8632).

1906.

379. Новая страница въ исторіи Харьковскаго университета („Южн. Кр.“, № 8674).
380. В. П. Бузескуль (там же, № 8678).
381. Церковно-приходскія собранія (там же, № 8699).
382. Памяти М. С. Дринова (там же, № 8716).

383. По поводу одной духовной бесѣды (там же, № 8717).
384. Привіт болгарам (на українській мові; там же, № 8730).
385. Старая пѣсня отклоненія (там же, № 8749).
386. Автономія Украины (газ. „Страна“, № 65).
387. На зарѣ парламентаризма („Южн. Кр.“, № 8783).
388. Рецензія на: „A. Brückner, Geschichte d. russischen Literatur“ („Извѣст. Отд. рус. яз. и словесн. Акад. Наук“, I).
389. Монастырскія земли („Страна“, № 85).
390. Исторія и этнографія Малороссіи въ Харьковскомъ университетѣ („Южн. Кр.“, № 8800).
391. День въ Сумахъ (там же, № 8855).
392. И. Я. Франко (там же, № 8867).
393. Научныя новости (там же, № 8874).
394. Поляки и украинцы („Страна“, № 153).
395. Изъ аграрной несправедливости („Южн. Кр.“, № 8887).
396. Т. Шевченко („Весен. Солнышко“, № 1).
397. Современное искусство („Южн. Кр.“, № 8902).
398. Памяти А. Н. Веселовскаго (там же, № 8913).
399. А. С. Лебедевъ (там же, № 8915).
400. Насущная потребность (там же, № 8916).
401. Оповідання про Квітку („Весен. Солнышко“, № 3).
402. Б. Д. Грінченко („Южн. Кр.“, № 8969).
403. Выставка картинъ Лунда (там же, № 8975).

1907.

404. Литературные нравы южно-русскихъ писателей XVII в. („Извѣст. Акад. Наукъ“, II).
405. Въ память Н. А. Северина („Южн. Край“, № 8983).
406. Музей изящныхъ искусствъ Харьковского университета (там же, № 8989).
407. Поезія Олеся (там же, № 9007).
408. Вторичное раскрытіе Шевченка (там же, № 9023).
409. Сорокп'яті роковини Шевченка (там же, № 9023).
410. Errug si tuove (там же, № 9037).
411. Современный украинскій литературный языкъ (там же, № 9063).
412. В. П. Гордієнко (там же, № 9084).
413. Леонардо да-Винчи (по українськи; Харків, 1907).

414. Постановка пам'ятника В. Н. Каразину („Южн. Кр.“, № 9114).
415. Куно-Фишеръ (там же, № 9119).
416. О малорусской драмѣ (там же, № 9140).
417. Богданъ Хмельницькій въ пѣсняхъ (там же, № 9165).
418. Конгрессъ свободной мысли въ Прагѣ (там же, № 9177).
419. О кустарной выставкѣ (там же, № 9186).
420. Историчні зразки українського літературного єднання („Україна“. VII—VIII, стор. 212—217, й окремо).
421. Заговори инкантаціи („Труды XIII Археол. Съѣзда“, II).
422. Національнїя симпатїи А. А. Потебни („Южн. Край“, № 9198).
423. Да будетъ свѣтъ (Про очну личищу; там же, № 9208).
424. Меморїальнїя заботы (там же, № 9245).
425. Памяти А. Д. Батюшкова (там же, № 9245).
426. Памяти М. А. Романики (там же, № 9250).
427. Студенській українській громаді (там же, № 9250).
428. Бандуристъ Кучеренко (там же, № 9258).
429. П. В. Ивановъ (там же, № 9261).
430. Заботы о хлѣбѣ (там же, № 9265).
431. Чого бажать в селах (там же, № 9273).

1908.

432. Памяти Н. П. Дашкевича (там же, № 9294).
433. Библиографическія замѣтки (там же, № 9295).
434. Малорусскій языкъ и воляпюкъ (там же, № 9299).
435. Небесний вогонь („Літер.-Наук. Вістн.“, I).
436. Памяти В. Б. Антоновича („Южн. Край“, № 9332).
437. Памяти П. Т. Степанова (там же, № 9332).
438. Хліборобам (Харків, 1908).
439. Діткам і дорослим (Харків, 1908).
440. Свѣтлое Христово Воскресеніе, по стихотвореніямъ Манжуры („Южн. Край“, № 9360).
441. На родинѣ Шевченка (там же, № 9368).
442. Памяти Е. К. Рѣдина (там же, № 9373).
443. По поводу кончины Е. К. Рѣдина (там же, № 9372).
444. Amicus Plato, sed... („Утро“, № 431).
445. Украинское декадентство („Южн. Край“, № 9385).
446. Справки и поиски по общеплезному дѣлу („Утро“, 448).

447. Малорусскій языкъ въ народной школѣ („Южн. Край“, № 9400).
448. Боромлянская выставка клубники (там же, № 9409).
449. М. П. Старицкій, какъ поэтъ (там же, № 9420).
450. М. П. Старицкій, какъ драматургъ („Изв. Акад. Наукъ“, III).
451. Изъ записной книги. Швейцарія и Италія („Южн. Край“, №№ 9455, 9458, 9460, 9452, 9474, 9489, 9501, 9533).
452. Услуга городу (там же, № 9488).
453. Рецензія на „Весеннія пѣсни“ Аничкова („Изв. Акад. Наукъ“).
454. Вліяніе Дарвина на развитіе ист.-фил. наукъ („Южн. Край“, № 9538).
455. Памяти Г. Ф. Квитки (там же, № 9541).

1909.

456. Предварительный Археологическій съѣздъ въ Москвѣ (там же, № 9581).
457. XXXVII передвижная выставка картинъ (там же, № 9582).
458. Testimonium paupertatis (там же, № 9585).
459. Введеніе устава 1863 г. въ Харьковскомъ университетѣ (там же, № 9589).
460. Къ оцѣнкѣ университетскаго дня (там же, № 9592).
461. Дѣти въ итальянскомъ искусствѣ („Голосъ“, № 1).
462. „Благотворительна“ роспушта („Літерат.-Наук. Вістн.“, II).
463. О значеніи научныхъ премій („Южн. Кр.“, № 9608).
464. Кн. А. Р. Церетели (там же, № 9617).
465. Къ лекціи А. И. Успенскаго о бѣсѣ (там же, № 9536).
466. Украинская литературная писанка. (Про поезію Олеса, там же, № 9648).
467. Немного литературной критики (там же, № 9652).
468. Академическое изданіе Кольцова (там же, 30 листопаду).
469. Пѣснь о колоколѣ Шиллера въ украинскомъ переводѣ (там же, № 9824).

470. Изданія Лезина по теоріи словесности (там же, № 9827).
471. Изъ университетской жизни (там же, № 9831).
472. Письма Чехова (там же, № 9872).
473. Антокольскій (там же, № 9845).
474. Школа Мартыновой (там же, № 9858).
475. Новые почетные доктора Харьковского университета (там же, № 9870).
476. Школьные елки (там же, № 9876).
477. О памятникѣ Квитки („Извѣст. Харьковск. Городск. Думы“, № 5).
478. Переклад „Одиссеї“ Потебні („Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі“).

1910.

479. Къ засѣданію Ист.-фил. О-ва 8 января 1910 г. („Южн. Кр.“, № 9883).
480. „Анатема“ Андреева (там же, № 9885).
481. И. П. Хрущовъ (там же, № 9891).
482. Характерная переписка проф. Н. В. Платонова (там же, № 9891).
483. Памяти А. С. Лебедева (там же, № 9900).
484. Глазная больница (там же, № 9913).
485. Памяти Б. Г. Филонова (там же, № 9919).
486. Памяти М. Е. Халанскаго (там же, № 9953).
487. „Сочиненія“ проф. Дринова (там же, № 9953).
488. Выставка г. Вучичевича (там же, № 9961).
489. † М. Л. Кропивницкій (там же, № 9962).
490. Горькій о Стасовѣ (там же, № 9969).
491. Сила слова (там же, № 9975).
492. Графиня П. С. Уварова (там же, № 9976).
493. Краса пісень („Село“, № 17).
494. Ремесленныя мастерскія („Южн. Кр.“, № 9984).
495. Украина въ Прагѣ (там же, № 9995).
496. Відзиви великоросів про українські пісні („Село“).
497. Важная мелочь („Южный Край“ № 10000).
498. † Е. П. Радакова (там же, № 10002).
499. Обученіе пѣнію (там же, № 10007).
500. М. С. Грушевскій (там же, № 10022).
501. Во Львовѣ (там же, № 10038).

- 502. Антокольскій объ искусствѣ (там же, № 10045).
- 503. † С. А. Муромцевъ (там же, 10009).
- 504. Д. И. Багалъй („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XX).
- 505. Три поминки („Южн. Край“, № 10128).
- 506. Въ защиту праздниковъ (там же, № 10130).
- 507. Мiръ опустѣлъ [смерть Толстого] (там же, № 10136).
- 508. „Чѣмъ люди живы“ Толстого (там же).
- 509. Немножко исторiи (там же, № 10156).
- 510. Толстой и Гротъ (там же).
- 511. Малюнки з життя українського слова. Харків, 1910.

1911.

- 512. Л. Н. Толстой („Унив. Сборн.“, т. VII).
- 513. Къ всероссійскому съѣзду художниковъ („Вѣст. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).
- 514. Самопознаніе и жизнепознаніе („Южн. Край“, № 10188).
- 515. Странное нововведеніе (там же, № 10185).
- 516. Разрушеніе религіознаго чувства (там же, № 10200).
- 517. Замѣтки по искусству (там же, № 10204).
- 518. Т. Шевченко (там же, № 10209).
- 519. † I. E. Мандельштамъ (там же, № 10213).
- 520. Цѣна людей 100 лѣтъ назадъ (там же, № 10222).
- 521. Украинская литература о крѣпостничествѣ (там же, № 10222).
- 522. Desiderata [Шевченко] (там же, № 10240).
- 523. Jus maiorum (там же, № 10229).
- 524. И. С. Рижскій (там же, № 10241).
- 525. П. И. Житецкій (там же, № 10247).
- 526. Дубы Шевченка („Вѣстникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, I).
- 527. Шевченко и Харьковъ (там же).
- 528. Послѣднее стихотвореніе Шевченка (там же).
- 529. Велькдень („Южн. Кр.“, № 10264).
- 530. Муниципальныя пожеланія (там же, № 10269).
- 531. Городской паркъ (там же, № 10272).
- 532. Карповскій Садъ (там же, № 10275).
- 533. Городской Музей (там же, № 10345).
- 534. Пушкинское училище (там же, №№ 10345, 10464, 18586).

535. Художественная школа (там же, №№ 10349, 10417).
 536. Глазная больница (там же, №№ 10383, 10700).
 537. Сложная школа (там же, № 11107).
 538. Отсталыя дѣти (там же, № 10292).
 539. Осмотръ музеевъ (там же, № 10338).
 540. Цвѣта и цвѣты (там же, № 10298).
 541. „Неистовый Виссаріонъ“ (там же, № 10304).
 542. Умеръ пѣвецъ (про смерть Пархоменка; там же № 10314).
 543. Мѣстное искусство (там же, № 10388).
 544. Столѣтіе „О-ва Любителей Россійской Словесности (там же, № 10434).
 545. Сынъ Руси (про Шашкевича; там же. № 10437).
 546. Помочосовъ (там же, № 10451).
 547. Музеи Толстого (там же, № 10462).
 548. В. П. Бузескулъ (там же, № 10476).
 549. Искаженіе языка (там же, № 10490).
 550. Съ малаго корабля (там же, № 10495).
 551. Засѣданія Истор.-Филол. Общества (там же, №№ 10503, 11264, 11283, 11302).

1912.

552. Всероссійскій съѣздъ художниковъ (там же, № 10532).
 553. Два міра (там же, № 10541).
 554. Е. П. Гребенка (там же, № 10562).
 555. С. В. Соловьевъ (там же, № 10564).
 556. Выставка памяти Гончарова (там же, № 10604).
 557. Митроп. Евгеній Болховитиновъ (там же, № 10621).
 558. Причина смерти Шевченка (там же, № 10627).
 559. Гребінка („Сніп“, I—II).
 560. Писанки („Южн. Край“, №№ 10647, 10677, 12612).
 561. Бальмонтъ (там же, № 10653).
 562. Квітка про Великдень („Сніп“, № 13).
 563. Славянская выставка („Южн. Край“, № 10718).
 564. Къ исторіи Харьковскаго университета (про книгу Яновського; там же, № 10737).
 565. Украинскій этнографизмъ („Укр. Жизнь“, № 4).
 566. Чупринка („Южн. Край“, № 10762).
 567. Изученіе (школьное) музыки и танцевъ (там же, № 10783).
 568. Старый Харьковъ (там же, № 10798).

569. Ф. И. Шмидтъ (там же, № 10835).
570. Труды Ф. И. Шмидта („Записки Харьк. Ист.-Филол. О-ва“, № 2).
571. И. В. Вертеловскій („Вѣстн. Харьк. Ист.-Филол. О-ва“, № 2).
572. Новости по исторіи украинскаго искусства (там же, №№ 1--2).
573. Дѣтскія пьесы Е. К. Рѣдина („Южн. Край“, № 10626 і „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, XIX).
574. Фр. Палацкій („Южн. Кр.“, № 10824).
575. Неряшество съ общественной точки зрѣнія (там же, № 10878).
576. Новыя мѣстныя изученія (там же, №№ 10880, 10882).
577. Изъ крымскихъ впечатлѣній (там же, № 10938).
578. Безбрачіе учительницъ (там же, № 11022).
579. Къ балканскимъ событіямъ (там же, № 11042).
580. Значеніе украинскаго народа въ балканскихъ освободительныхъ войнахъ (там же, № 11050).
581. Н. В. Лысенко (там же, № 11063).
582. И. А. Бунинъ (там же, № 11066).
583. О памятникѣ Квиткѣ (там же).
584. „Проф. Старицынъ“ Андреева (там же, № 11126).
585. Картины С. И. Васильковскаго (там же, № 11156).
586. Рѣчь на столѣтнемъ юбилеѣ Харьковскаго Института благородныхъ дѣвицъ („Извѣст. Харьк. Гор. Думы“, № 9).
587. Рѣчь на юбилеѣ Х. Д. Алчевской (в книжці „Х. Д. Алчевская“, стор. 27).
588. А. К. Погорѣлко („Южн. Кр.“, №№ 11168, 11172, 11257 та в „Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, № 3).
589. Р. J. Žytecky („Archiv f. slav. Philologie“, т. XXXIII).

1913.

590. Рисунки Брюллова („Южн. Кр.“, № 11184).
591. И. И. Срезневскій (там же, №№ 11190, 11229, та в „Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, № 3).
592. Куинджи (там же, № 11222).
593. Къ охранѣ дѣтей („Южн. Кр.“, № 11320).
594. Скутари (там же, № 11334).
595. С. В. Соловьевъ (там же, 11344).
596. Всеобщая литература. какъ предметъ университетскаго преподаванія (там же, № 11348).

597. М. М. Коцюбинскій (там же, № 11388).
598. Опасность братоубійственной войны (там же, № 11399).
599. Мѣстные церковно-археологическіе музеи (там же, № 11424).
600. Квартирное порабощеніе (там же, № 11428).
601. Обзоръ проповѣдей Галятовскаго („Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, IV).
602. Дорожныя мелочи („Южн. Кр.“, № 11516).
603. Изъ заграничнаго курорта (там же, № 11530).
604. На южнославянскую тему (там же, № 11534).
605. „Verboten“ (там же, № 11542).
606. Подземные ходы (там же, № 11569).
607. Хлѣбъ насущный (там же, № 11573).
608. Организованная помощь учащимъ (там же, № 11593).
609. 25 л. А. П. Кадлубовскаго и В. И. Саввы (там же, № 11611).
610. Ураганъ въ Харьковѣ (там же, № 11615).
611. Д. И. Безперчій (там же, № 11634).
612. Къ 25-лѣтію крушенія царскаго поѣзда (там же, № 11683).
613. Литературная буря (там же, № 11716).
614. Ф. Е. Коршъ (там же, № 11709).
615. Памяти В. Ф. Миллера (там же, № 11724).
616. Д. И. Эварницкій (там же, № 11752).
617. Въ защиту культуры (там же, №№ 11777, 11780).
618. Злыдни въ бочкѣ („Сборникъ въ честь проф. Анучина“ 1913 г.).
619. Рецензія на книгу Щоголева „Украинское движеніе“ (в „Отчетѣ Центр. Ком. Союза 17 октября“ за 1913 р.).
620. Сны Шевченка („Извѣст. Акад. Наукъ“, XVIII. кн. 4).
621. Памятникъ профессору гуманисту — „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XIX („Южн. Кр.“, № 11811).

•

1914.

622. Столѣтіе Имп. Публичной Библиотеки („Южн. Кр.“, № 11819).
623. Охрана природы (там же, № 11832).
624. Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература там же, № 11856).

625. Отзвывы о двухъ студенческихъ медальныхъ работахъ о легендахъ о св. Николаѣ („Зап. Харьк. Ун-та“).
626. Памяти Чубинскаго („Украин. Жизнь“, I).
627. Кіевскій Софійскій Соборъ („Южн. Кр.“, № 11885).
628. Религіозность Шевченка (там же, № 11897).
629. Pro domo sua (там же, № 11910).
630. Этюды о Шевченкѣ (там же, № 11915).
631. Любимыя народныя пѣсни Шевченка („Укр. Жизнь“, № 2).
632. Волшебникъ поэзіи (Бальмонт; „Южн. Кр.“, № 11936).
633. Л. Л. Гиршманъ (там же, № 11943).
634. На гуцульскомъ вечерѣ (там же, № 11995).
635. Научные труды А. А. Мазона (там же, № 11963).
636. По поводу публичной лекціи Бальмонта (там же, № 11971).
637. Сложные ученическіе концерты (там же, № 11981).
638. Новое о Шевченкѣ, какъ художникъ (там же, № 12007).
639. Къ постановкѣ памятника М. Л. Кропивницкому (там же, № 12011).
640. О памятникахъ (там же, № 12095).
641. Желѣзнодорожный переходъ (там же, № 12116).
642. Германская печать накануне войны (там же, № 12217).
643. Слободсько-українські історичні пісні („Етногр. Збірн.“, т. I. Київ 1914).
644. Українські думи („Збірник в честь Ів. Франка“, Львів. 1914 р., стор. 227—234).
645. Слово о бездождіи („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XXI).
646. Современная болгарская археологія („Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, кн. 5).
647. Этнографизмъ Шевченка („Етногр. Обзор“, № 3—4).
648. Харьковскій періодъ ученой дѣятельности И. И. Срезневскаго („Сборн. в честь Срезневскаго“, СПб., 1914).
649. Вторыя учебныя очереди („Южн. Кр.“, № 12227).
650. Вильгельмъ II въ роли моралиста (там же, № 12233).
651. На полѣ брани. Изъ писемъ С. Н. Сумцова (там же, №№ 12260, 12287, 12295, 12353).
652. Солдатскія письма (там же, № 12387).

- 653. Противъ Гауптмана (там же, № 12295).
- 654. Памяти Лермонтова (там же, № 12303).
- 655. Голось Галицкой Руси (там же, № 12325).
- 656. Деветъ (там же, № 12402).
- 657. О посылкахъ въ армію (там же, № 12402).
- 658. Германская апологія силы (там же, № 12419).
- 659. Германское научное высокоомѣріе (там же, № 12424).
- 660. Объ улучшеніи курортовъ (там же, 12437).
- 661. Малоазіатская Сибирь (там же, № 12464).

1915.

- 662. Рождественскія елки (там же, № 12455 і 12467).
- 663. Герцень о нѣмцахъ (там же, № 12477).
- 664. Гейне о нѣмцахъ (там же, № 12486).
- 665. Научныя изданія въ честь Харьковскихъ профессоровъ (там же, № 12527).
- 666. Труды проф. С. В. Соловьева (там же, № 12542).
- 667. Бокль о войнѣ (там же, № 12557).
- 668. Шевченко въ открыткахъ (там же, № 12568).
- 669. На пути къ Царьграду (там же, № 12616).
- 670. О народныхъ развлеченіяхъ (там же, №№ 12631, 12748).
- 671. Новое о Тургеневѣ (там же, № 12657).
- 672. Памяти А. А. Левенстама (там же, № 12659).
- 673. Трезвость и крестьянская женщина (там же, № 12712).
- 674. Поэзы Игоря Сѣверянина (там же, № 12729).
- 675. О городскихъ служащихъ „субботникахъ“ (там же, № 12738).
- 676. О сохраненіи жизни (там же, № 12764).
- 677. Официальное положеніе русской литературы въ унверситетахъ (там же, № 12777).
- 678. Современная міеологія (там же, № 12794).
- 679. Тридцатилѣтіе ученой дѣятельности Н. А. Янчука (там же, № 12803).
- 680. О бѣженцахъ (там же, №№ 12855, 12862, 12867 і 12897).
- 681. Объ украинской печати (там же, № 12903).
- 682. О грѣхахъ и грѣшникахъ (там же, № 12914).
- 683. Новая руина (там же, № 12960).
- 684. Пѣсни о Маркѣ Кралевичѣ (там же, № 12979).
- 685. Болгарія и Харьковъ (там же, № 13000).

686. „Слѣпороды“ (там же, 13035).
 687. Плѣнь у Половцевъ и австрійцевъ (там же, № 13039).
 688. Даръ Германіи (там же, № 13123).
 689. Черногорія (там же, №№ 13147—13148).
 690. Къ университетскому дню (там же, № 13155).
 691. Германскія вліянія (там же, № 13164).
 692. Сербскій вечеръ (там же, № 13169).
 693. Пушкинъ объ Эрзерумъ (там же).
 694. Этюды по челоуѣконенавистничеству (там же, № 13198).
 695. Шевченко о нѣмцахъ (там же, № 13226).
 696. Культурное общеніе съ англичанами (там же, № 13254).
 697. М. М. Ковалевскій (там же, № 13283).
 698. Распятый Христосъ въ турецкой повѣсти (там же, № 13303).
 699. Отзывъ о посмертномъ изданіи изслѣдованія проф Рѣдина о Кузьмѣ Индикопловѣ (там же, № 13336).
 700. Научное общеніе съ Антантой (там же, №№ 13347, 13366, 13550).
 701. Памяти Франко (там же, № 13416).
 702. Галицкое Покутье (там же, № 13433).
 703. Признаки педагогическаго оживленія (там же, № 13442).
 704. Гуманізм Шевченка („Збірник пам'яті Тараса Шевченка“, К. 1915, стор. 24—30).

1916.

705. Среди французовъ (там же, № 13462).
 706. И. И. Мечниковъ (там же, № 13466).
 707. Отголоски отступленія Бодмера (там же, № 13526).
 708. Въ пользу науки (там же, № 13542).
 709. 75-ти-лѣтіе II мужской гимназіи (там же, № 13566).
 710. Памяти Е. А. Шебалиной („Южн. Кр.“, № 13569).
 711. Памяти А. А. Потемби (там же, №№ 13759, 13849).
 712. Памяти А. Г. Хариной (там же, № 13784).

1917.

713. Университетскій день (там же, № 13821).
 714. К. А. Арсеньевъ (там же, № 13835).

715. Рѣчь Ллойдъ-Джорджа (там же, № 13841).
 716. Домъ Наукъ (там же, № 13876).
 717. Замятки о материнскомъ языкѣ въ школахъ (там же, № 13926)..
 718. По украинскимъ церковнымъ вопросамъ (там же, №№ 13979, 13995, 14026, 14032, 14092, 14148, 14255 і 14344).
 719. Про „Просвіти“ (там же, №№ 14070, 14114, 14267; і „Рідне Слово“, № 21).
 720. Реформа орфографіи (там же, № 14044).
 721. Украинскія кафедри (там же, № 14221).
 722. Памяти С. И. Васильковскаго (там же, № 14251).
 723. Памяти о. Василя Вегухова (там же, № 14300).
 424. Памяти Р. И. Шерцля (там же, № 14331).
 425. Пушкинъ и Шевченко („Укр. Жизнь“, № 3).

1918.

726. Въ защиту Христа („Южн. Кр.“, № 35).
 727. Феоктистъ Мочульскій (там же, № 37).
 728. Памяти Нечуй-Левицького (там же, № 57).
 729. Памяти Ф. К. Волкова (там же, № 71).
 730. Сковорода і Ерн. („Літер.-Наук. Вістник“, I).
 731. Начерк розвитку української літературної мови. (В-во „Союз“, Харків, 1918; стор. 40, 8^о).
 732. Хрестоматія по українській літературі для народніх вчителів, шкіл учительських та середніх для самоосвіти. Ч. I—Народня словесність і стара література (XI—XVIII століття). (Харків, 1918. В-во „Союз“; стор. 152, 8^о).
 733. Етнографическій очеркъ населенія Харьковской губ. (В книжці „Природа и населеніе Харьковской губ.“, 1918).
 734. Слобожане (1918).
 735. Слобожанщина і Шевченко (В Харківському виданню творів Шевченка, 1918, вид-во „Рух“).
 736. Порфирій Кореницький (Харків, 1918, вид. „Рух“).
 Окрім того, проф. М. Ф. Сумцовим вміщено було в різні роки багато заміток по українській і південно-слов'янській етнографії (за повним своїм підписом, або скороченим— Н. С-въ) в енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона; з них головніші—s. v. Разбойничьи пѣсни (кн. 51), Превращенія (49), Переживанія (45), Роза въ пѣсняхъ, преданіяхъ и повѣрїяхъ (52), Родины (52), Свадьба (57), Сказки (59), Сказанія о Вильгельмѣ Теллѣ (64), Солнце (60), Сим-

волика, Дриновъ М. С. Милетичъ Л., Метлинскій, Манжура, Квитка, Овсянико-Куликовскій, Шевченко. Багацько також біографій професорів-словесників Харківського університету [Потебня, Рижскій, Костыръ, Якимовъ] вміщено ім у „Біографическомъ Словарѣ професоровъ Имп. Харьковскаго Университета“.

Додаток IV до протоколу № 1.

ЗАПИСКА АКАДЕМИКА А. Е. КРИМСЬКОГО

про обрання проф. М. Ф. Сумцова на катедру української народньої словесности в Українській Академії Наук.

Микола Федорович Сумцов, заслужений професор руського письменства в Харківському Університеті, народився 1854 року, середню освіту скінчив у II Харківській гімназії та вступив до Харківського Університету. 1878 року, оборонивши дисертацію про *venia legendi* став там приват-доцентом, а професором зробився, оборонивши дисертацію на магістра (про весільні звичаї, 1880) та на доктора (про хліб в обрядах та піснях, 1885).

Всіх праць М. Ф. Сумцов досі надрукував 736 №№. Їх реєстр надруковано було в „Трудахъ Педагогическаго Отдѣла Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, вип. VII (1900), і в збірці на честь ювілею Сумцова „Пошана“ (Харків, 1907) та ще в біографічному словникові професорів харківського ун-ту іст.-філ. факультету.

Де-які з тих праць торкаються давнього українського письменства, як „Іоанникій Галятковскій“, „Лазарь Барановичъ“, „Іннокентій Гизель“, „Рѣчь Івана Мелешка“, „Сковорода“ і т. и. Вони здебільша прокладали собою першу дорозу для дальшого студювання і були трудами чисто піонерськими. Між иншим уже й з них видно, який великий інтерес являє для проф. Сумцова українська жива, сучасна етнографія, що її коріння в минулому. Переважна частина численних розвідок проф. Сумцова—про сучасну народню українську словесність, про сучасні пісні й казки, про сучасні звичаї. Обидві його дисертації (магістерська й докторська) спеціально етнографічні. А за ними йде довга низка монографій про українські легенди й апокрифи, про бродячі повісти й фавльо (єсть важна розвідка: „Анекдоты о дуракахъ“), про всякі казкові та пісенні мотиви (часом запозичені од других народів), про думи, про писанки, про всякі народні звичаї і в тім числі т. зв. „культурні пережитки“ (довга розвідка) і т. и., і т. и. Ніщо

етнографічне, і з'особна ніщо з царини української народньої словесности, не втікло од уваги проф. Сумцова, і це найкраще виявляється в його книзі: „Современная малорусская этнографія“ (кінця XIX в.), де дано огляд всього, що зроблено в цім напрямі. Останню працю треба ставити поруч „Исторіи русской этнографіи“ акад. Пипіна, як її неминучий додаток і доповнення.

Здебільша все це містилося в таких виданнях російською мовою, як „Кіевская Старина“, „Этнографическое Обзорініє“ та „Сборникъ Харьковскаго Историко-филлологическаго Общества“, де проф. Сумцов був і редактором. Та як настала революція 1905 року, і як з'явилася для українців спротога друкувати своєю рідною мовою, проф. Сумцов пише все виключно мовою українською. З 1906 року надруковано їм по-українськи такі розвідки: 1) Леонардо да Вінчі, 2) Малюнки з життя українського народнього слова, 3) Українське літературне єднання (в журналі „Україна“), 4) Небесний огонь, 5) „Благотворительна“ роспушта, 6) Сковорода і Ерн (в „Літерат.-Наук. Вістнику“ 1918, I), 7) Начерк розвитку української літературної мови, 8) Літературна українська хрестоматія, 9) Порфирій Кореницький, 10) Слобожане. Останні п'ятеро праць усі випущено 1918 року. Отже ми бачимо, що проф. Сумцов, не вважаючи на свій глибокий вік (йому 65-й рік мина), невпинно працює й працює з такою енергією, що їй міг би позаздрити й молодий початкуючий учений.

Проф. М. Ф. Сумцов є 1) член Празької Академії Наук, 2) член-кореспондент Російської Академії Наук, 3) почесний Член Катеринославської Наукової-Архівної Комісії, 4) почесний Член Московського „Императорскаго Общества Любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи“ (з 1910 р.), 5) почесний Член Московського Археологічного Інституту (з 1912 р.), 6) почесний член Істор.-Філол. Т-ва при Одеському Ун-ті (з 1914 р.), 7) Голова Харківського Істор.-Філол. Т-ва (щось із 20 літ уже), 8) дійсний член Воронізької Наукової Архівної Комісії. Окрім того, це річ природна, проф. Сумцов є так само член Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та Київського Українського Наукового Товариства.

Вже навіть із списку отих товариств, на Україні і по-за її межами, видно, яку славу має і в своїх і в чужих людей проф. Сумцов, як дослідник української народньої словесности. Він є найбільший авторитет у цій царині, і достойнішого кандидата на катедру народньої словесности Українська Академія Наук знайти навіть і не зможе.

Академик А. Кримський.

16 січня 1919 року.

Додаток V до протоколу № 1.**Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова.**

Єфремов, Сергій Олександрович, народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині, в сем'ї сільського священика. Предки, і по батькові і по матері (Крамаренки), належали до духовенства, вийшовши з місцевого селянства; первісне прізвище „Охріменки“ було перелицьоване на „Єфремових“ вже в XIX в.: в духовних школах була, тоді звичка [про неї згадує Мордовець у „Дзвонарі“] міняти прізвища на латинський або великоруський штиб. Так з'являлись у нас на Україні серед щиро українських родин Беневоленські, Лакриментови, Тацитурнови і навіть Смирнови (Леницький — lenis — Смирнов).

Дитячий вік Сергія Олександровича Єфремова минав у тому ж таки Пальчику, над річкою Тікичем. Читати вивчився хлопець на 5-му році, випадком слухаючи, як учено старшого брата. Читав усе, що крадькома діставав з батькової бібліотеки: старі підручники історії, історичні статті з „Андріяшівського“ календаря [з 1860-х років], „Дѣтскій Мірѣ“ і „Родное Слово“ Ушинського, лубочні видання од корабейників, як от про Бову-Королевича та Єруслана Лазаревича, „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи“, „Вѣстникъ Краснаго Креста“ [додатки літературні], старі річники „Сына Отечества“, „Маяка“, альманахи 30-х і 40-х років, хрестоматії [„Пчела“ і ин.], де-що з Жуля Верна й Гоголя, з Марка Вовчка й Мордовця [українською мовою], Шевченкового „Кобзаря“, „Читанку“ Хуторного, порізнені книжки „Русской Мысли“ й „Отечественныхъ Записокъ“ і т. и. Найбільш подобались хлопцеві історичні статті й оповідання про козаччину з календарів і з „Дѣтскаго Міра“, а надто Гоголів „Тарас Бульба“. Память мав дуже добру: ще не вмівши читати, з пам'яті оповідав слово в слово про подію 1-го марця, прослухавши читану в голос газету. Дуже любив казки і тому мав особливу пошану до пекарні, де збиралася довгими зимовими вечорами або вдосвіта челядь з її веселими жартами, нескладними інтригами й цікавими оповіданнями. В літку надолужував гулянками з однолітками-хлопцями на полі, на пасовиську, на бадтані, на тирлі. Доводилось тікати потаємці і взагалі критися в тижі „мужицькими“ зязьками й стосунками.

Року 1886 Єфремова дано до духовної школи в Умані, де і вчився п'ять років (до 1891 р.). Життя в невеликому провінціальному містечку, на передмістю, нічим власне од сільського не одрізнялось. І тут па-

нувала всюди українська мова [уманські міщани говорили по-українськи чудово], і з нею звязувалися всі інтимні переживання, все внутрішнє життя, паралізуючи цілком впливи офіційного обрусительства, на яке тільки й могла здобутись чужа, непривітна школа. Матеріалу для читання стало тепер більше. Хлопець незабаром перечитав мало не всю шкільну бібліотеку й почав добувати книги стороною. Наука давалась легко, хоча й не до неї, а до читання більше навик хлопець. Почав з Майн-Рида, Густава Емара, Марієта, Купера, потім перейшов до творів російських класиків (Пушкина, Лермонтова, Тургенева, де-що з Л. та О. Толстих, Писемського, Достоевського), а також до українських письменників (Котляревський, Шевченко, Ів. Левицький—діставав їх у знайомих семінаристів та міщан). Українські письменники надили тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут, покріплюючи стихійні впливи околицьних обставин та осередку. Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга „мужицькою“ мовою здавалась річчю цілком натуральною. До того ж таки часу належать і перші зародки книголюбства: мав власного Пушкіна, „Разказы изъ русской исторіи“, здається, Павловича, кілька лубочних виданнів [пригадується якийсь „Шерстобит“], українських метеликів, то-що.

Р. 1891-го Єфремов перейшов на вчиття до духовної семінарії в Київі. Життя у великому місті одхилило завісу з нових скарбів людського розуму. Світове письменство давало невичерпаний матеріал до читання, кипуче товариське життя виховувало громадянські настрої. Надто полеміка між народництвом та марксизмом і палкі відгуки тієї полеміки в товариському гурті примусили загататись над оснівними питаннями світогляду й світоздання. З російського письменства найбільший слід на світогляді лишили твори Щедрина, Успенського та Короленка; з поля публіцистики й критики—Добролюбова, Шелгунова, Скабичевського, а найбільш Михайловського. Журналістика, особливо „Русское Богатство“ з 1893 р., зробилась керманічем у житті. З першого ж року перебування у Київі, Єфремов натрапив на українську громаду в семінарії, де стрівався з такими людьми, як М. С. Грушевський, Ол. Лотоцький, небіжчики Л. Скочковський та Кедреновський; чав щастя слухати викладів Вол. Антоновича, познайомився з Ол. Кониським та Ів. Левицьким-Нечуєм. Інтерес до письменства й захоплення ним збільшувались. З українського письменства величезне вражіння зробили твори Мирного („Хиба ревуть воли, як ясла повні), Левицького („Хмари“, „Причепа“), Свидницького („Люборацькі“), Франка („В поті чола“), публіцистичні праці Драгоманова. З українських виданнів досить регулярно читано „Зорю“ та „Правду“, иноді „Народ“

та „Житте і Слово“. Всіма новинками, як російського, так і українського письменства користувався Єфремов, почасти сам купуючи, а найбільше беручи їх з нелегальної бібліотеки, що належала згаданій семінарській громаді. Як на ті часи, бібліотека була досить добра: частина її згодом перейшла в подарунок до київської „Просвіти“. Всі нелегальні видання з тієї бібліотеки один час і переховувались у Єфремова, що жив на квартирі у свого брата, ректора семінарії.

На початку 1896 р. по одній голосній тоді семінарській „історії“ [по-части в звязку з царською коронацією того року] Єфремов покинув семінарію, не добувши курсу, з репутацією „политически неблагонадежного“. Витримавши на другий рік іспит зрілості (при 1-шій гімназії в Києві) екстерном вступив до Київського університету на юридичний факультет, не рвучи звязків з семінарською громадою. Скінчив університета р. 1901—го. Нахил до літературної роботи за ці часи вже зосім окристалізувався, і, скінчивши університета, Єфремов цілком віддався літературі. Року 1905—1907, а також і 1919-го відбував не раз вселюдну тюремну повинність. Працював у Всеукраїнській Організації („Товариство Українських Поступовців“), у Селянській Спільці першої формації (1905 р.), в партії (радикальній, радикально-демократичній і соціалістів-федералістів). Був заступником Голови Укр. Центральної Ради і першим Генеральним Секретарем справ міжнародних (1917-го р.).

Писати [українською мовою] почав Єфремов на шкільній лавці, з року приблизно 1893-го, а вже р. 1895-го надруковано в „Дзвінку“ перші його праці (белетристика). З того часу Єфремов брав участь у таких виданнях (хронологічно): „Дзвінок“ (1895), „Зоря“ (1895), „Правда“ (львівська 1896), „Руководство для сельскихъ пастырей“ (1896; офіційна семінарська робота), „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“ (1898—1905, огляди і рецензії), „Літературно-Науковий Вістник“ (1898—1905, 1907, 1917, — сила дрібних заміток і рецензій надто за р.р. 1899—1903), „Кіевское Слово“ (1899), „Сынъ Отечества“ (1899, 1905), „Волянь“ (1899, 1901), „Жизнь и Искусство“ (1900), „Кіевская Газета“ (1900, 1903), „Кіевская Старина“ (1901—1905, літературно-критичні й публіцистичні статті, рецензії, дрібні замітки), „Кіевскіе Отклики“ (1905, 1907, — між иншим перша в Росії газетна стаття українською мовою в 1905 р.: „Чи буде суд“), „Хлібороб“ (лубенський, 1905), „Громадська Думка“ (1905—1906), здебільшого передовиці, публіцистичні статті й фельетони), „Нова Громада“ (1906, — огляди українського й російського життя), „Русское Богатство“ (1905—1914), „Рада“ (1907—1914, передовиці, огляди, літературно-критичні і публіцистичні фельетони і т. и.), „Кіевскія Вѣсти“ (1907—1910).

„Кіевская Искра“ (1908), „Газета“ (1909), „Przegląd Krajowy“ (1909), „Ukrainische Rundschau“ (1909), „Світло“ (1910—1914), „Кіевская Мысль“ (1910—1914, 1917), „Русскія Вѣдомости“ (1910, 1914—1915), „Les Annales des Nationalités“ (1911), „Украинская Жизнь“ (1912—1917, статті, огляди, рецензії), „Дніпрові Хвилі“ (1913), „Завѣты“ (1913), „Приазовскій Край“ (1914), „Русскія Записки“ (1914), „Голосъ Минувшаго“ (1914—1917), „Україна“ (1914), „Основа“ (одеська, 1915), „Боротьба“ (нелегальна, 1915), „Ежемѣсячный журналъ для всѣхъ“ (1915), „Сѣверныя Записки“ (1916), „Промінь“ (московський, 1916—1917), „Муравейникъ“ (1917), „Нова Рада“ (1917—1919, передовиці, огляди, літературно-критичні й публіцистичні статті), „Извѣстія Исполнительнаго Комитета Кіевскаго Совѣта Объединенныхъ Общественныхъ Организаций“ (1917), „Власть Народа“ (1917), „Книгарь“ (1917—1919), „Записки Українського Наукового Товариства в Київі“ (1918), „Наше Минувле“ (1918—1919), „Просвітянин“ (1918), „Українська Кооперація“ (1919), „Громада“ (1919) та у всяких збірниках і альманахах, переважно українських. За цей же час таки Єфремов редагував журнал „Нову Громаду“ (кн. IV—VIII, інші місяці просидів у тюрмі) спорадично кількома нападами „Громадську Думку“ (як наказний редактор, був заарештований в серпні 1906 р.), „Раду“ й „Нову Раду“, а також усі видання видавництва „Вік“ з року 1900-го. Підписував свої статті Єфремов або повним прізвищем, або ініціалами С. Є., С. Є—мов, або псевдонім—Ромул, не рахуючи випадкових псевдонімів та криптонімів (С. Охріменко, С. Палець, Spectator, С. Ярошенко, Р. Дніпровенко, Сергій, С. Ситковецький, Липовчанин, Земець, Киянин, Scriba, Волосожар, Тр. Лановий, Нето, П. Устяк, С. Александрович, С. А—вич, то-що), але величезна більшість газетних статтів була без підпису. Всього з праць Єфремова надруковано по-над 3000 назв, з яких у доданий тут показчик заведено тільки літературні і хіба головніше з публіцистичних.

На белетристиці, що нею С. О. Єфремов розпочав свою літературну кар'єру, він довго не стояв; його спеціальністю зробилася літературна критика та історія письменства.

За царських часів, коли над науковим письменством тяжіла заборона, С. О. Єфремов видав дуже добрий „сурогат“ історії української літератури—уміло дібрану антологію „Вік“ з біографіями письменників [3 томи—1902 р.]. А як стало можна в російській Україні друкувати й наукові українські речі, С. О. Єфремов видав справжню „Історію українського письменства“, починаючи з найдавніших ще великокняжих часів [1 і 2 вид. 1911 р., 3 вид.—1917 р., коротке підручне—1918 р.].

До цієї капітальної праці С. О. Єфремов підготовлював матеріял на протязі довгих років, монографічно працюючи як над студіюванням наших старих, класичних письменників, так і систематично стежачи з великою увагою за всіма новинами нашої літератури і негайно подаючи свою критику й рецензії на них.

Отак, батька нового українського письменства Івана Котляревського Єфремов не тільки критично перестудіював, не тільки подавав свої наукові критики й рецензії на праці про К. [як от про Стешенкову працю 1912 р.], але й зладив нові критичні видання його писань, з науковими передмовами, з багатими біо-і бібліографічними замітками та увагами [1909 і 1918 р.р.]. Українська Академія Наук, обравши С. О. Єфремова своїм членом, повинна буде негайно доручити йому справді академічне критичне видання Котляревського—і ніхто краще за Єфремова не зможе виконати таку завдачу. Із дальших наших літературних класиків першої половини XIX в. і аж до кінця 60-х років С. О. Єфремов працював трохи чи не над усіма: над галицьким Котляревським—Марк. Шашкевичем [1911, 1912], над Гребінкою [якого Єфремов видав з своєю передмовою, 1905, 1912], Квіткою Основ'яненком [1918], М. Вовчком [1907], Кулішем і його дружиною Г. Барвинок [1911—1912], Свидницьким [1911, що його чудову повість „Люборацькі“ Єфремов і видав у світ поправно] і над багатьма другими. Але, звичайно, лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко. Ще молодиком, під доглядом покійного О. Я. Кониського, Єфремов працював над українським перекладом Шевченкових російських писань. Відколи одчинився за кордоном „Літературно-Науковий Вістник“ [1899 р.], Єфремов що року подавав у ньому низку статей і заміток про Шевченка, про відношення давніх і теперішніх російських письменників до Шевченка [1899—1901], про офіціальну критику на Шевченка з року 1865-го [1905 у „Збірнику на честь М. С. Грушевського“] і т. д. Відколи настала змога для Єфремова та його політичних однодумців, вони стали видавати в Росії періодичний орган „Рада“, і Єфремов з першого ж року заходився вміщувати тут статті про Шевченка. Його увагу спиняють: відношення українських письменників до Шевченка [1907], „Шевченкова“ мова [1907], славнозвісне Шевченкове „Посланіє“ [1907]; він спиняється над новим виданням „Кобзаря“ [1908], що над ним попрацював покійний В. Доманицький, і т. д. і т. д. Дбаючи про те, щоб сповідувати Шевченка серед як найширшої публіки, Єфремов нарешті ще провів книжечку про Тарасове життя й поетичні писання, книжечку, що 1908 р. видержала два видання, а потім друкувалась наново [останній раз 1917 р.].

І в цей момент, як я пишу ці рядки, Т-во „Просвіта“ видає в серії своїх видань вседоступну розвідку С. О. Єфремова про паломництво в Мекку й Медину всіх українців: „Шевченкова Могила“.

Письменників після Шевченка, післяреформеної доби, які вже нашими часами встигли теж зробитися класиками, критик Єфремов студіював не менш, коли не більше, ніж старих. Досить згадати спеціальну основну його розвідку про повістяря Ів. Нечуя Левицького: „Бытописатель пореформенной Украины“ [„Кіевская Старина“, 1905], про видатного галицького письменника-енциклопедиста Івана Франка [1903, 1912 і 1917], про драматурга Карпенка-Карого [1908, 1910], що до його „Драм і Комедій“ С. Єфремов навіть дав вступну редакційну статтю [1910], про славного нашого музику М. В. Лисенка [1912] і др. Чужі люде, прихильні до українства, як академик Хв. Е. Корш [1915], або досі живий патріярх української літературної історії акад. М. І. Петров [1918], знайшли у С. О. Єфремова щиру оцінку.

З Єфремовських статтів про українських письменників млодших, зовсім близьких до нас, але вже не живих тепер, зазначім статті про В. Грінченка [1910, 1911, 1912, 1913], про Лесю Українку [1912, 1913], М. Коцюбинського [1918] і др.

Мабуть чи не найбільшу частину своєї критичної уваги присвятив С. Єфремов витворам сучасної української літературної творчости.

В „Кіевской Старинѣ“ та в українських часописах він систематично вів огляд усього нового, що виходило в світ по-українськи, спиняючись далеко не тільки над позитивним і добрим, але ще більш над негативним і слабим.

В своїх критичних оцінках нових течій і нової продукції Єфремов являється справді критиком об'єктивним академічного рангу. Він розуміє, що можна і треба в письменстві шукати нових шляхів, але перестерігає перед декадентськими манівцями [„Въ поискахъ новой красоты“— „Кіевск. Стар.“, 1902; „Літературний намул“,— „Рада“, 1908]. Він високо-високо цінить художній талан Винниченка—і безпощадно осуджує його антихудожні своєрідно-етичні тенденції та його своєрідну мораль [„Гнучка чесність“— „Рада“ 1909]. Він вітає новітній талан Олесея, але нагадує, що поетові треба над своїм таланом працювати та його вивершати [„Муза гніву і зневір'я“— „Рада“ 1909; „В боротьбі з забуттям“ 1911]. Само собою ясно, що з усяким літературним сміттям, яке тільки захарашує нашу літературу, не даючи нічого додатнього, критик Єфремов не церемониться. Досить згадати його дотепну розвідку про всяких наших „малоросійських драматургів“, їм же ність числа („Літературний Бонавентура“— „Кіевск. Стар.“ 1905).

Коли-б усі критичні статті, розвідки, рецензії і дрібні замітки С. Єфремова, навіть про найдрібніші третьорядні літературні явища зібрати до купи та надрукувати окремим томом [а певно це й буде колись зроблено], то це буде чудовий матеріал для історії новітнього письменства,—матеріал, який і дальшими поколіннями читатиметься з захопливим інтересом, бо все, що пише Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою, додам до того. Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова одна суцільна насолода та втіха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання. Бо єсть у нього чимало ще й публіцистичних статей [на них спиняться мені тут немає чого]—і з літературно-філологічного боку їх можна назвати просто класичними. Академічна Комісія для складання словника живої української мови повинна буде вичерпати всі статті Єфремова як найповніше.

Коли ж по статуту Академії Наук (§ 6, а, прим. 2) академіки класу красною українського письменства повинні дбати, „щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста“,—то С. Єфремов повинен бути поставлений на першому місці серед усіх можливих кандидатів.

Акад. А Кримський.

Додаток VI до протоколу № 1.

Спис праць С. О. Єфремова.

1895 рік:

1. Неслухняні діти. Оповідання („Дзвінок“, ч. 2, 20 січня; підпис С. Охріменко).
2. Пригода з молодими рибалками (там же, ч. 12; підпис Сергій Палець).
3. Жид. Нарис („Зоря“, ч. 24; підпис Сергій Палець).

1896.

4. Полеміка київських часописей з приводу українського питання („Правда“, ч. 9 і 10; підпис—Сергій Охріменко).

1898.

5. Рецензія на книгу: „Осадчий, Образованные земледѣльцы въ Южной Россіи. Кієвъ, 1897“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXII; підпис—С. Є.).

6. Рецензія на працю: „И. В. Галантъ: Къ исторіи поселенія євреевъ въ Польшѣ и Руси вообще и въ Подоліи въ частности“. „Восходъ“, 1897 (там же, т. XXV; підпис—С. Є.).

7. Рецензія на книгу: „Т. И. Осадчий, Крестьянское товарищеское землевладѣніе въ Херсонской губерніи. Одесса, 1897“ (там же, т. XXVI; підпис—С. Є.).

8. З російської України [XI археологічний з'їзд у Кієві] („Літ.-Наук. Вістник“, кн. VIII—IX; підпис—*Spectator*).

1899.

9. За-д-ля родини. Оповідання („Літ.-Наук. Вістн.“, кн. I).

10. Ів. П. Хильчевський. Посмертна згадка (там же, кн. II).

11. Рецензія на книгу: „В. Катрановъ, О малорусской драмѣ. Одесса, 1899“ (там же, кн. V, хроніка і бібліографія; підпис—С. Є.).

12. Рецензія на книгу: „А. И. Краснокут—й, Обжинки. Харків, 1898“ (там же, кн. VII, хроніка і бібліографія; підпис—С. Є.).

13. Рецензія на книгу: „Д. В. Кулида, Козаче слово. Кременчук, 1899“ (там же, підпис—С. Є.).

14. Пушкин contra Шевченко?! (там же, підпис—С. Є.).

15. Новини нашої літератури. Де-що з приводу нового видання „Кобзаря“ (там же, кн. VIII).

16. Пушкин і Україна (там же, хроніка і бібліографія; підпис—С. Є.—мов).

17. Шевченко і російські письменники (там же, кн. XI, хр. і бібл., підпис—С. Є.).

18. Рецензія на книгу: „Жарко Я., Оповідання. СПб., 1899“ (там же; підпис—С. Є.).

19. П. О. Лашкарев. Некролог (там-же, кн. XII, хр. і бібл., підпис—С. Є.).

20. С. Ю. Петрі. Некролог (там же; підпис—С. Є.).

21. Рецензія на: „Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа, в. XXIII. Тифлісь, 1897“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXVIII; підпис—С. Є.).

22. Рецензія на книгу: „И. Поляковъ, Крупное землевладѣніе на Воляни. Кієвъ, 1898“ (там же, т. XXIX; підпис—С. Є.).

23. Рецензія на книгу: „Описаніе отдѣльныхъ русскихъ хозяйствъ, в. III. СПБ., 1897“ (там же; підпис—С. Є.).

24. Произведенія А. С. Пушкина въ переводѣ на українській языкъ („Кієвское Слово“, ч. 4056; без підпису).

25. Объ українскихъ переводахъ произведеній А. С. Пушкина („Сынъ Отечества“, ч. 104; підпис—С. Е.-мов).

26. А. П. Стороженко. Къ 25-лѣттю смерти („Кієвское Слово“, ч. 4251).

27. „Кієвская Старина“ въ 1899 г. („Волянь“, ч. 195).

1900.

28. Рецензія на книгу: „П. Райський і М. Сластин, Свят Крисогон. Харків, 1896“ („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

29. Рецензія на книгу: „Ів. Спілка, Козача помста. Харків, 1899“ (там же; підпис—С. Є.).

30. Д. В. Григорович. Некролог (там же, кн. V, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

31. Шевченкові „душі“ і „московська міра“ (там же, кн. VI, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

32. Російська часопись про українські справи (там же; підпис—С. Є.-мов).

33. Рецензія на книгу: „Б. Гринченко, Народные спектакли. Черниговъ, 1900“ (там же, кн. VII, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

34. Е. І. Борисов. Некролог (там же; підпис—С. Є.).

35. Л. Майков. Некролог (там же; підпис—С. Є.).

36. Похорони. Нарис (там же, кн. X).

37. В. С. Солов'єв. Некролог (там же, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

38. Курочкин і Шевченко (там же, кн. XI, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).

39. Рецензія на книгу: „С. Ясинський, Кара Божа, оповідання. Луцьк, 1899“ (там же; підпис—С. Є.).

40. Рецензія на: „Извѣстія Общества любителей изученія Кубанской области, в. I. Екатеринодаръ, 1899“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXXIV; підпис—С. Є.).

41. Рецензія на книгу: В. П. Горленко, Українскія были. Кієвъ, 1899“ (там же, т. XXXVII; підпис—С. Є.).

42. А. К. Саксаганській (Иллюстр. приложение къ газетѣ „Жизнь и Искусство“ ч. 3—4; підпис—*С. Е-мовѣ*).

43. А. П. Затыркевичъ-Карпинская (там же, ч. 5—6; підпис—*С. Е-мовѣ*).

44. А. Я. Конисскій. Некролог („Кіевская Газета“, ч. 351; підпис—*С. Е-мовѣ*).

1901.

45. Останні години життя, смерть і похорон О. Кониського („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I).

46. Гумористичний орган (там же, кн. II; підпис—*С. Є.*).

47. „Говорила баба до самої смерті“ (там же; підпис—*С. Є.*).

48. Македонське питання і сучасні фарисеї (там же; підпис—*С. Є.*).

49. Остання поезія Щоголева і іронія „Новаго Времени“ (там же, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

50. Жертви нашого лихоліття: М. Т. Симонові С. Д. Ніс (там же, кн. IV).

51. К. М. Теофилактів. Некролог (там же, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

52. Дещо з приводу сучасного українського театру (там же, кн. V, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

53. Холера. Оповідання (там же, кн. VI).

54. Шевченкові роковини і російська преса (там же, кн. VII).

55. А. Я. Конисскій. Некрологъ („Кіевская Старина“, кн. I; підпис—*Матушевскій-Ефремовѣ*).

56. А. Я. Конисскій. Некрологъ. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. Кієвъ, 1901.

57. А. П. Затыркевичъ-Карпинская („Корифеи украинской сцены“, К. 1901; без підпису).

58. А. К. Саксаганській (там же; без підпису).

1902.

59. Національне питання в Норвегії („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I і II).

60. Одиссея перевертня. Д. Вергун у Кієві (там же, кн. I; підпис—*С. Є.*).

61. Літературний процес і суд проф. Флоринського над самим собою (там же, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

62. і в. Миклашевський. Некролог (там же, кн. II, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).
63. М. Наумов. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
64. М. Ремезов. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
65. М. Шугуров. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
66. Л. Лесевичева. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
67. Драгоманов і Тургенев (там же, кн. VI, хр. і бібл.; підпис—С. Є.).
68. Огляд українського письменства (там же; підпис—С. Є.).
69. Ол. Лазаревський. Некролог (там же; підпис—С. Є.).
70. Огляд „Русского Богатства“ за р. 1901 („Записки Наук. Т-ва ім. Ш-ка“, т. I, наукова хроніка; підпис—С. Є.).
71. „Вік“. Київ, 1902. Три томи (біографії письменників; без підпису).
72. Иси́до́ръ Ша́раневичъ. Некрологъ („Кіевская Стари́на“, кн. I, тек. извѣстія; без підпису).
73. О́бзоръ малору́сскихъ изда́ній 1901 г. (там же, бібліографія; підпис—С. Е-мовъ).
74. Вѣ́ борѣ́бѣ́ за́ просвѣ́щені́е (там же, кн. II).
75. Рецензі́я на́ книгу: „Ив. Е. Левицкій, А. Барвинскій въ истори́и культу́рного дви́женія́ русско́го наро́да на Прикарпа́тьи. Льво́вь, 1901“ (там же, бібліографія; підпис—С. Е.).
76. Рецензі́я на́ книгу: „П. А. Кулишъ, Хуторни недогарки. Харків, 1902“ (там же, кн. III, бібліографія; підпис—С. Е-мовъ).
77. Рецензі́я на́ книгу: „Неначе свѣ́тъ переверну́вся. Ви́рши́ ди́да Мы́колы. Елисаветгра́дь, 1901“ (там же; підпис—С. Е.).
78. Кра́й пе́щеры́ два́ дубоч́ки. Соч. С. В. Р. (передмова й уваги до балади Руданського; там же, кн. IX; без підпису).
79. Рецензі́я на́ книги: 1) „Федорченко Ив., Вѣ́ чаду́ мрї́й. Київ, 1902; 2) Г. Е. Сурмаченко, Нисенитны́ци. Київ, 1902“ (там же, бібліографія; підпис—С. Е-мовъ).
80. Вѣ́ по́искахъ́ ново́й краси́ты. За́мѣ́тки́ чита́теля (там же, кн. X, XI, XII).
81. Націона́льне пита́ння в Норве́гї́і. Львів, 1902.
82. Вѣ́ борѣ́бѣ́ за́ просвѣ́щені́е: Оттис́къ изъ́ журна́ла „Кіевская Стари́на“. Кіевъ, 1902.
83. Вѣ́ по́искахъ́ ново́й краси́ты. За́мѣ́тки́ чита́теля. Оттис́къ изъ́ журн. „Кіевская Стари́на“. Кіевъ, 1902.

1903.

84. Нерви. Оповідання („Літ.-Наук. Вістник“, кн. IV).
85. Критика sui generis (там же).
86. Наука нам (там же, кн. VI; підпис—С. Є-мов).
87. Правда і наука sui generis. Відповідь профана (там же, кн. XII).
88. Огляд „Русского Богатства“ за 1902 рік. („Записки Наук. Т-ва ім Шевченка“, т. XIV, наукова хроніка; підпис—С. Є.).
89. Медаль. Оповідання („Літературний збірник, зложений на спомин Ол. Кониського“. Київ, 1903).
90. Малі люде — мале й горе. Оповідання („Дубове листя“, альманах на згадку про П. Куліша. Київ, 1903).
91. Обзоръ українскихъ изданій за 1902 годъ („Кіевская Старина“, кн. I, бібліографія; підпис—С. Е-мов).
92. Поетъ-гражданинъ (там же, кн. II).
93. Праздникъ української інтеллигенції (там же, кн. X).
94. Пѣвецъ борьбы и контрастовъ (там же, кн. XI—XII).
95. Поетъ-гражданинъ. Оттискъ изъ журн. „Кіевская Старина“. Кієвъ, 1903.
96. Праздникъ української інтеллигенції. Оттискъ изъ журн. „Кіевская Старина“. Кієвъ, 1903¹⁾.

1904.

97. Торжество української пѣсни („Кіевская Старина“, кн. I).
98. На мертвой точкѣ. Замѣтки читателя (там же, кн. V і VI).
99. Рецензії на книги: 1) „Д. Кулида, Збирникъ творивъ, кн. I. Кременчукъ, 1903“; 2) „А. З., Молоди порывання. Київ, 1904“; 3) „Федь Подолякъ, Осинни квіткы. Одеса, 1903“ (там же, кн. V, бібліографія; підпис—С. Е-мов).
100. Огляд журналів за 1903 рік. „Русская Мысль“, „Русское Богатство“, „Русскій Вѣстникъ“, „Ученія Записки Имп. Юрьевского Университета“, „Русскій Архивъ“, „Русская Старина“.

¹⁾ Мало не ціле видання цього відбитку цензура знищила, резійшлоь тільки 100 прим.

„Историческій Вѣстникъ“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XIII, наукова хроніка; підпис—С. Є.).

101. Од видавництва. Передмова до книги: „М. Грушевський, Оповідання. Київ, 1904“ (підпис—С. Є.).

102. Од видавництва. Передмова до книги: „Твори Леонида Глібова. Київ, 1904“ (без підпису).

1905.

103. Бонаventura в українській літературі. Уваги читача („Літ.-Наук. Вістник“, кн. III).

104. Наука темних людей [А. Будилевичъ, Генезисъ російскаго україномана] (там же, кн. IX).

105. Новий Шевченків автограф („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XIV).

106. Рецензія на працю: „А. Будилевичъ, Генезисъ російскаго україномана“ [„Русскій Вѣстникъ“, 1903] (там же, т. XVI, бібліографія; підпис—С. Є.).

107. Рецензія на книгу: „Въ защиту слова. СПБ., 1905“ (там же, бібліографія, підпис—С. Є.).

108. Огляд журналів за 1904 рік: „Труды Киевской Духовной Академіи“, „Странникъ“, „Русская Мысль“, „Русское Богатство“, „Образованіе“, „Ежемесячный журналъ для всѣхъ“, „Русскій Вѣстникъ“, „Русскій Архивъ“, „Русская Старина“, „Историческій Вѣстникъ“ (там же, т. XVIII наукова хроніка; підписи—С. Є.).

109. Ціна крови. Образок з життя (Збірник „На вічну пам'ять Котляревському“, Київ, 1905).

110. Додаток до „Бібліографичного показчика“ (там же).

111. Однаково — чи жив, чи загинув. З хвилих настроїв (Альманах „З потоку життя“. Херсон, 1905).

112. Офіційна критика на Шевченка з р. 1865 („Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському“. Львів, 1905).

113. Бытописатель пореформенной Украины. Къ 35-лѣтнему юбилею литературной дѣятельности И. С. Нечуя-Левицкаго („Кіевская Старина“, кн. I).

114. Литературный Банавентура. Замѣтки читателя (там же, кн. II і IV).

115. Замѣтки на текущія темы (там же, кн. II, III, IV, V, VI).

116. Новий автографъ Шевченка (там же, кн. IV, документъ . . .; підпис—С. Є.).

117. Рецензія на книгу; „С. А. Блонскій, Народныя школы съ малорусскимъ языкомъ. Житомиръ, 1905“ (там же, кн. VII—VIII, бібліографія; підпис—С. Е.).

118. Рецензія на книгу: „Въ защиту слова. Сборникъ. СПб., 1905“ (там же, підпис—С. Е.).

119. Памяти Вл. В. Лесевича. Некрологъ (там же, кн. XI—XII).

120. О нуждахъ украинской печати („Сынъ Отечества“, ч. 21)¹⁾.

121. Чи буде суд? . . . („Кіевскіе Отклики“, ч. 285).

122. Дящееся преступленіе (там же, ч. 304).

123. Київ, 31 грудня. Вступна стаття („Громадська Думка“, ч. I, без підпису).

124. Внѣ закона. Къ исторіи цензуры въ Россіи („Русское Богатство“, кн. I).

125. Изъ исторіи крестьянскаго представительства (там же, кн. VII).

126. Передне слово до книги: „Ів. Тобілевич, Драма й комедії, т. V. Полтава, 1905“.

127. Литературный Банавентура. Замѣтки читателя. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

128. Бытописатель пореформенной Украины. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

129. Замѣтки на текущія темы. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

130. Памяти В. В. Лесевича. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

131. Офіціяльна критика на Шевченка з р. 1865. Одбитка з „Наукового Збірника“. Львів, 1905.

132. Як люде прав собі добувають. Написав С. Ярошенко. Львів, 1905.

133. Як визволитись з бідности робочим людем. Написав С. Ярошенко. Львів, 1905.

134. Як царь людей дурить. Написав С. Ярошенко. Львів, 1905.

1906.

135. Під новий рік („Громадська Думка“, ч. 4; підпис—Є.).

136. Крізь ґрати (там же, ч. 75; підпис—Сергій Є.).

¹⁾ Колективний протест кїївських журналістів проти репресій над українським словом.

137. Відгуки з життя та письменства. I. Про українську пресу („Нова Громада“, кн. I; підпис—*Сергій*).

138. Відгуки з життя та письменства. Ще про українську пресу (там же, кн. III; підпис—*Сергій*).

139. Відгуки з життя та письменства. Наші непорозуміння (там же, кн. IV).

140. Відгуки з життя та письменства. Національність, як фактор поступу (там же, кн. V).

141. Велика навчителька і мізерні учні (там же, кн. VI).

142. Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова (там же).

143. Рецензія на книгу: „Софрон Круть, Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905“ (там же; підпис—*С. С.*).

144. Передне слово до книги: „Євген Гребінка, Українські твори. Київ, 1905“.

1907.

145. Синиця серед політичних партій („Рада“, ч. 10; підпис—*С. С-ць*).

146. З нашого життя [Село і Дума] (там же, ч. 46).

147. З нашого життя [Поліція, чорносотенство, шовінізм] (там же, ч. 52).

148. З нашого життя [Українство і реакція] (там же, ч. 58).

149. З нашого життя [Економічні злидні на селі і тюремна повинність] (там же, ч. 64).

150. З нашого життя [Чорносотенна робота] (там же, ч. 70).

151. Шевченкове „Послання“. До характеристики українського громадянства (там же, ч. 85 і 86).

152. З нашого життя. Про „Шевченківську“ мову і претензії чигачів (там же, ч. 89).

153. Рецензія на книгу: „Х[ристя] А[лчевська]. Туга за сонцем. Москва, 1907“ (там же, ч. 137).

154. Рецензія на книгу: „М. Одинокій, Тридцять років на хуторі. Драматична трилогія, в. I Велике жадання—драма. Полтава. 1907“ (там же, ч. 143).

155. Роковини Київської „Просвіти“ (там же, ч. 144).

156. Оборонець сіроми [М. Левицький] (там же, ч. 173 і 174).

157. Сикофанти за роботою [Реакційна преса] (там же, ч. 180).

158. Шевченкой українське письменство (там же, ч. 186 і 187).
159. Марко Вовчок. I—VIII (там же, ч. 206, 207, 208, 210 і 211).
160. Українське письменство. 17. X. 1905—17. X. 1907 (там же, ч. 234).
161. Питання часу [Про культурну роботу]. I—V (там же, ч. 237, 239, 240, 242 і 243).
162. Рецензія на книгу: „Оксана, драма у 3-х діях М. Глека. Київ, 1907“ (там же, ч. 248).
163. Небезпечна фантастика [Національне питання у великоросів] (там же, ч. 256 і 257).
164. Пам'ятник Шевченкові і Київські Пузири [Київська дума і пам'ятник] (там же, ч. 261).
165. Рецензія на книгу: „Капельгородський, Відгуки життя. Київ, 1907“ (там же, ч. 267).
166. Достарих способів [Становище преси] (там же, ч. 278).
167. Букетъ искренности, ума и талантовъ [Про проф. Флоринскаго] („Кіевскія Вѣсти“, ч. 63).
168. Шевченко про наше письменство (Календарь „Просвіти“ на 1908 р. Київ, 1907).
169. Відгуки з життя і письменства. [Українська преса. Філологія І. Левицького] („Літ.-Наук. Вістник“, кн. IV).
170. Відгуки з життя і письменства [Ще про філологію І. Левицького] (там же, кн. V).
171. З недавнього минулого [Мобілізація] (там же).
172. Шевченкой українське письменство. Одбитка з „Ради“. Київ, 1907.
173. Марко Вовчок. Літературна характеристика. Одбитка з „Ради“. Київ, 1907.

1908.

174. Політична спадщина Драгоманова (Драгомановъ, Политическія сочиненія, т. I. Москва, 1908 — „Рада“, ч. 29).
175. Літературний намул. I—V (там же, ч. 45, 46, 48, 49, 51 і 53).
176. Ножі в Шевченковій могилі (там же, ч. 47; підпис—*Ромул*).
177. Пропала книга—книга знайшлася. Слово на новий вихід Шевченковсого „Кобзаря“ (там же).

178. Пам'яті ученого—громадянина [На смерть Вол. Антоновича] (там же, ч. 58; без підпису).
179. На смерть Вол. Антоновича (там же, ч. 59; без підпису).
180. Антонович і Антонович [Преса про Антоновича] (там же, ч. 63).
181. Вірш В. Б. Антоновича (там же; без підпису).
182. Про пам'ятник Т. Шевченкові (там же).
183. Живі мертвяки [Антонович і поляки] (там же, ч. 66).
184. В. Б. Антонович на селі (там же, ч. 69; підпис—*Липовчанин*).
185. Досить [Про полемику М. Садовського і С. Петлюри] (там же, ч. 72).
186. Нескінчена лекція. З споминів про В. Б. Антоновича (там же, ч. 79).
187. Ведмежі танці [Ще про полемику] (там же, ч. 86).
188. До недуги Ів. Франка (там же, ч. 89; без підпису).
189. Для власних інтересів [Про Т. Флоринського] (там же, ч. 90).
190. Баба Палажка істориком [„Рідна земля“ М. Забужної, Київ, 1907] (там же, ч. 93).
191. Своєрідна філософія [„Татові казки“ Ю. Грибнюка. СПб., 1908] (там же, ч. 94).
192. Д. Савенко в сливах [Заходи проти пам'ятника Шевченкові] (там же, ч. 100).
193. Рецензія на книгу: „Русско-славянській ежегодникъ... на 1908 г. Москва, 1908“ (там же, ч. 102; без підпису).
194. До біографії Дмитра Пильчикова (там же, ч. 114).
195. Українська преса і читачі: I—II (там же, ч. 130 і 153).
196. Пам'яті М. Драгоманова (там же, ч. 131; без підпису).
197. Апостол правди і науки. На 13 роковини смерті Драгоманова (там же).
198. Старече бурчання [Про Т. Флоринського] (там же, ч. 150).
199. Фантастичні мрії [Єсеросійський національний союз] (там же, ч. 151).
200. Карпенко-Карий (Ів. К. Тобілевич). I—VIII (там же, ч. 200, 201, 202, 203, 206 і 207).

201. Великий юморист і малі недотепи [Гоголь націоналісти] (там же, ч. 205; без підпису).
202. Українізація світової драми [про переклади драматичних творів] (там же, ч. 213).
203. Пам'яті Тадея Рильського (там же, ч. 219).
204. До біографії Куліша (там же, ч. 224; підпис— С. Є-мов).
205. Настя Грінченко. Некролог (там же, ч. 225; без підпису).
206. Новий похорон Куліша [Видання творів Куліша під ред. І. Каманіна] (там же, ч. 236).
207. Хистка позиція [Антисемітизм] (там же, ч. 248).
208. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Петро Кузьменко Харків, 1908“ (там же, ч. 249; підпис— С. Є.).
209. Драгоманов і єврейська справа. I—V (там же, ч. 254, 255, 256 і 259).
210. Короленко про Драгоманова (там же, ч. 258).
211. Рецензія на книгу: „Черкасенко С., Хвилини. Збірка поезій. Київ, 1908“ (там же, ч. 270).
212. З нашого життя [Літературні розмови в українському клубі] там же, ч. 274).
213. З нашого життя [Про пресу] (там же, ч. 279).
214. За китайським муром [Мито на згордонні видання] (там же, ч. 282).
215. З нашого життя [Про „Просвіти“] (там же, ч. 284).
216. З нашого життя [Українці на засланні] (там же, ч. 290).
217. Украинская жизнь и литература въ 1907 г („Кіевскія Вѣсти“, ч. 1).
218. На славномъ посту [Ювілей М. К. Заньковецької] (там же, ч. 15).
219. Вь 47-ю годовщину [Роковини Шевченка] (там же, ч. 55).
220. Вл. Б. Антоновичъ (там же, ч. 67).
221. Клеветническая оргія надъ свѣжей могил ой [Вигадки на Антоновича] (там же, ч. 77).
222. Изъ общественной жизни на Украинѣ („Русское Богатство“, кн. VII).
223. Літературний намул З сучасного письменства. Одбитка з „Ради“. Київ, 1908.
224. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Літературна характеристика. Одбитка з „Ради“. Київ, 1908.

225. Тарас Шевченко, життя його та діла. Видання „Просвіти“. Київ, 1908.

1909.

226. Життя на Україні р. 1908-го („Рада“, ч. 1).
227. Культурно-просвітній рух на Україні р. 1908-го (там же; підпис—*Ромул*).
228. Українське письменство р. 1908-го (там же, ч. 2).
229. З нашого життя [Про творче незадоволення] (там же, ч. 3).
230. З нашого життя [Переклади літератури і літературна конвенція] (там же, ч. 20).
231. З нашого життя [Реакція і українство] (там же, ч. 25).
232. З нашого життя [Про „молодих“] (там же, ч. 30).
233. З нашого життя [Ще про „молодих“] (там же, ч. 36).
234. Шевченко за ґратами (там же, ч. 46).
235. На ювілей Лиса-Микити [Ювілей Суворина] (там же, ч. 49).
236. Перед судом власної совісти. Пам'яті В. Б. Антоновича (там же, ч. 54).
237. На роковини смерті Вол. Антоновича (там же, ч. 55; без підпису).
238. Розбитий лоб [Про „історію“ Савенка] (там же; підпис—*Ромул*).
239. Гнучка чесність. I—II [Про Винниченка] (там же, ч. 59 і 60).
240. З нашого життя [Про „молодих“] (там же, ч. 61).
241. Великий українець [Гоголь як український діяч] (там же, ч. 64; без підпису).
242. Жертва дводушности. До Гоголевого ювілею (там же, ч. 65 і 66).
243. З нашого життя [„Национальное лицо“—ведикоруський націоналізм] (там же, ч. 82, 87, 93, 99 і 105).
244. З нашого життя [Гоголівське свято] (там же, ч. 117).
245. Кому з двох? [Москвофільство]. I—II (там же, ч. 136 і 137).
246. З нашого життя [Літературні справи] (там же, ч. 144).
247. З нашого життя [„Молода“ література] (там же, ч. 161, 167, 173, 178 і 184).
248. Кооперативи і метелики [Про „панашей“] (там же, ч. 172).

249. Раз добром налите серце В роковини смерти Карпенка-Карого (там же, ч. 198).

250. Обережно собі вибираймо приятелів [Співробітництво українських письменників з поляками], (там же, ч. 204; без підпису).

251. Муза гніву та зневірря [Про Олесья] I—IV (там же, ч. 282 і 284).

252. Украинская жизнь и литература въ 1908 году („Кіевскія Вѣсти“, ч. 1).

253. Proświty na Ukrainie („Przegląd Krajowy“, ч. 1 і 2).

254. Martyrologja prasy ukraińskiej (там же, ч. 2; підпис—*Scriba*).

255. Sprawa Chełmska (там же, ч. 3 і 4).

256. Demokratyzm i szowinizm (там же, ч. 9; підпис—*Scriba*).

257. Wspólna wina (там же, ч. 11—12).

258. Von Freiheit zu Slaverei („Ukrainische Rundschau“, ч. 1).

259. Die Grundzüge der ukrainischen Literatur (там же, ч. 2).

260. Das Parteiwesen in der Ukraine (там же, ч. 3 і 4).

261. Котляревський. Передне слово до книги: „Твори Івана Котляревського. Київ, 1909“.

262. Од редакції—бібліографічні та біографічні розвідки. I—IX (там же; без підпису).

263. Єврейська справа на Україні. Одбитка з „Ради“. Київ, 1909.

264. Гнучка чесність. З сучасного письменства. Одбитка з „Ради“. Київ, 1909.

265. Між двома душами. Микола Гоголь. Одбитка з „Ради“. Київ, 1909.

266. З громадського життя на Україні. СПб., 1909¹⁾.

1910.

267. Життя на Україні р. 1909-го („Рада“, ч. 1).

268. Культурно-просвітній рух на Україні р. 1909-го (там же; підпис—*Ромул*).

1) Цензура була цю брошуру сконфіскувала; конфіскату зняла Судова Палата.

269. Українське письменство р. 1909-го (там же, ч. 2).
270. Герцен і українство. До 40-х роковин од дня смерти Герцена (там же, ч. 8; без підпису).
271. Великопанські ілюзії та сила фактів [Народ і українська мова] (там же, ч. 24).
272. З нашого життя [Про В. Короленка „Історію мого сучасника“] (там же, ч. 41, 47, 60, 65 і 82).
273. На переломі [Шевченкові „Три літа“] (там же, ч. 46).
274. Рецензія на книгу: „Н. П. Васильєв, Опозиція“ (там же, ч. 62).
275. Манівцями. На 25-ті роковини смерти Костомарова (там же, ч. 79).
276. З письменницького з'їзду (там же, ч. 99; підпис—С. Є—мов).
277. Над дорогою могилою [На похорон Б. Грінченка] (там же, ч. 105).
278. Грінченків фонд (там же, ч. 114).
279. З нашого життя [Про Б. Грінченка] (там же, ч. 122).
280. Пам'яті М. Драгоманова. † 8. VI. 1895 (там же, ч. 129).
281. З нашого життя [Справа Раковського і польські шовіністи] (там же, ч. 132).
282. Рецензія на книгу: „Життя і смерть Адама Коцька. Львів, 1910“ (там же, ч. 164; підпис—Р.).
283. Рецензія на книгу: „Гр. Кернеренко, Менти натхнення. Гуляйполе, 1910“ (там же; підпис—С.).
284. Рецензія на книгу: „М. Лободовський, Перегляд поеми „Марія“. Харків, 1910“ (там же; підпис—С. Є.).
285. З нашого життя [Про М. Лободовського та його хвалювання] (там же, ч. 172).
286. Василь Доманицький (там же, ч. 197; без підпису).
287. Нова втрата [Про Доманицького] (там же, ч. 198; без підпису).
288. Карпенко-Карий. Біографічний нарис (там же, ч. 199).
289. Пам'яті Василя Доманицького (там же, ч. 203).
290. З нашого життя [Про „молодих“, а з-поміж них про Сріблянського] (там же, 228).
291. Апостол правди і любови [На смерть Л. Толстого] (там же, ч. 254; без підпису).
292. Заповіт Толстого [Гуманізм Толстого] (там же).

293. Українські переклади творів Толстого (там же; підпис—*Ромул*).

294. Пером земля [На смерть О. Юркевича] (там же, ч. 258; без підпису).

295. Пам'яті Юркевича (там же).

296. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Молода Україна. Львів, 1910“ (там же, ч. 268; підпис—*С. Є.*).

297. Рецензія на книгу: „Т. Шевченко, Кобзарь. Третьє вид. під ред. В. Доманицького. СПб., 1910“ (там же; підпис—*С. Є.*).

298. Трудовник передрозвітньої доби. На 10-ті роковини смерті Ол. Кониського (там же, ч. 272).

299. Рецензія на книгу: „Я. Демченко, Оклеветаніє Шевченка нїкотерими патріотами. Київ, 1910“ (там же, ч. 274; підпис—*С. Є.*).

300. Пам'яті С. М. Южак ова (там же, ч. 275).

301. Ол. Скабичевський. Посмертна згадка (там же, ч. 297; підпис—*С. Є.*).

302. Василь Доманицький. Посмертна згадка („Світло“, кн. I).

303. Кропивницькій („Кієвскія Вїсти“, ч. 100).

304. Второй Всероссийскій съїздъ писателей (там же, ч. 112 і 116; підпис—*С. Є.*).

305. М. Л. Кропивницькій („Кієвская Мысль“, ч. 101).

306. Пам'яті товарища [В. Доманицький] (там же, ч. 241).

307. Пам'яті Б. Д. Гринченка („Русскія Вїдомости“, ч. 97; підпис—*С. Є—мовь*).

308. Бюрократическая утопія („Русское Богатство“, кн. III).

309. Кропивницькій и Гринченка (там же, кн. VIII).

310. Передмова [без заголовка] до збірки „Над могилою Б. Гринченка“. Київ, 1910 (без підпису).

311. Людина повинности (там же).

312. Іван Тобілевич. Біографічно-літературний нарис (Передмова до книги: „Ів. Тобілевич, Драми і комедії, т. I. Київ, 1910“).

313. Муза гніву та зневірря. Одбитка з „Ради“. Київ, 1910.

314. Фатальний вузол. Одбитка з „Ради“. Київ, 1910.

315. Тарас Шевченко, життя його та діла. Видання „Просвіти“ [Властиво видання *друге*, але за-для цензури позначене як попередне—роком 1908-м]. Київ, 1908.

316. З громадського життя на Україні [Теж друге видання, але з цензурних причин позначене попереднім з р. 1909-го]. СПБ., 1909.

1911.

317. Життя на Україні р. 1910-го („Рада“, ч. 1).
318. Українське письменство р. 1910-го (там же).
319. Живе слово [Шевченко як непереїдений фактор українського життя (там же, ч. 46)].
320. Петро Ніщинський. 1896—1811 (там же, ч. 51; підпис—Р. л.).
321. Пам'яті П. І. Житецького (там же, ч. 53).
322. Рецензія на книгу: „Поляки и євреи. Матеріаль о польско-єврейскомъ спорѣ... въ Польщѣ. Одесса“ (там же, ч. 62).
323. Марко Кропивницький. На перші роковини смерті (там же, ч. 81).
324. Рецензія на книгу: „Твори Т. Шевченка, т. II. СПБ., 1911“ (там же, ч. 89).
325. Пам'яті Б. Грінченка. На перші роковини його смерті (там же, ч. 91).
326. На старий шлях [„Християнська“ партія в Галичині] I—III (там же, ч. 143, 144 і 145).
327. Рецензія на книгу; „Д. И. Багал'їй, Очерки изъ русской исторіи, т. I. Харькѣв, 1911“ (там же, ч. 150; без підпису).
328. Під новою фірмою [Російський націоналізм] I—III (там же, ч. 155, 156 і 157).
329. Не однією мовою [Ще про „християнську“ партію] (там же, ч. 159).
330. Пропаща сила. До 40-ліття смерті А. Свидницького (там же, ч. 164).
331. Ганна Барвінок. Посмертна згадка (там же, ч. 166).
332. Енциклопедія книжної справи [Рубакииъ Н. Среди книгъ. Москва 1911. друге видання] (там же, ч. 175).
333. Пам'яті Гр. Мачтета (там же, ч. 183; підпис—Р.).
334. Пам'яті Ів. Бондаренка (там же, ч. 187).
335. Нова праця про автономію [Бар. Б. Э. Нольде. Очерки русскаго государственнаго права. СПБ., 1911] там же, ч. 206 і 207; підпис—С. Є.).
336. Рецензія на книгу: „Г. Барвінок, Майорівна. Київ—Чернівці, 1911“ (там же, ч. 213; підпис—С. Є.).

337. На двох стільцях [„Русская Мысль“ про українство] (там же, ч. 226; підпис—*С. Є.*).
338. Союзницька робота [теж] (там же, ч. 227; підпис—*С. Є.*).
339. Національне свято [Ювілей М. Шашкевича] (там же, ч. 233; без підпису).
340. Присуд історії [з приводу Шашкевичевого ювілею] (там же, ч. 239; без підпису).
341. Про наші недоплатки [Громадська байдужість] (там же, ч. 253; підпис—*С. Є.*).
342. Ломоносов і українство (там же, ч. 254).
343. Євангельський юноша. Пам'яті Я. Шульгина (там же, ч. 259; підпис—*С. Є-мов.*).
344. Боротьба з незнанням [Українське видання московською мовою] (там же, ч. 264).
345. Рецензія на книгу: „Шевченкове свято. 1861—1911. Кам'янець, 1911“ (там же, ч. 265; підпис—*Р-л.*).
346. З нашого життя [Про організацію наукової роботи] (там же, ч. 267).
347. Од радикалізма до клубу націоналістів. Історична справка про кар'єру одного Юліяна [Про Ю. Яворського] (там же, ч. 268).
348. На рідні могили. Пам'яті П. Грабовського та П. Якубовича (там же, ч. 270).
349. З нашого життя [Пам'яті О. Потебні] (там же, ч. 278).
350. Безкостим язиком [Доклад А. Савенка про українство] (там же, ч. 279; без підпису).
351. Два сини [Т. Локоть і А. Савенко] (там же).
352. Микола Златовратський. Посмертна згадка (там же, ч. 280; підпис—*С. Є-мов.*).
353. З нашого життя [Національний момент у житті] (там же, ч. 284).
354. Гарматне м'ясо реакції [Духовенство на послугах у реакції] (там же, ч. 285; підпис—*С. Є-мов.*).
355. Рецензія на книгу: „Кобзарь. Твори Т. Г. Шевченка. Вид. Іогансона. 1912“ (там же, ч. 289).
356. З кінцем року [Роля газети в українському житті] (там же, ч. 294; без підпису).
357. В боротьбі з забуттям [О. Олесь, кн. III] (там же).
358. Джерело національної свідомости. З приводу Шашкевичевого ювілею („Світло“, т. II).

359. Душа „Світла“. Пам'яті товариша-друга [Про Гр. Шерстюка] (там же, кн. III).

360. Рецензія на книгу: „М. Плевако, Про М. Шашкевича й відродження галицьких українців. Харків, 1911“ (там же, підпис—С. Є—мов).

361. „Вони не просять“ [Народ і українська школа] (там же, кн. IV).

362. Пам'яті П. И. Житецького („Кіевская Мысль“, ч. 65).

363. Пам'яті А. М. Кулишъ (там же, ч. 205).

364. Апостоль правды. Къ 50-лѣттю смерти Т. Г. Шевченка („Русское Богатство“, кн. II).

365. Серед сміливих людей. З сучасного письменства. Київ, 1911.

366. Історія українського письменства. СПб, [Друковано в Києві].

367. Історія українського письменства. Видання друге, без одмін. СПб. [Друковано в Києві, з цензурних причин випущено в Петербурзі].

1912.

368. Життя на Україні р. 1911-го („Рада“, ч. I).

369. З нашого життя [Реакціонери й українство] (там же, ч. 6).

370. Досвітний вогник. З приводу століття Гребінчиного народження (там же ч. 16).

371. Сокирою тесано [Націоналістичні вигадки на українство] (там же, ч. 18; підпис—Р-л).

372. Рецензія на книгу: „Систематическій указатель журнала „Кіевская Старина“. Полтава 1911“ (там же, ч. 18; підпис—С.).

373. З нашого життя [Про П. Струве] (там же, ч. 23, 28, 34 і 46).

374. Пушкин і українство (там же, ч. 24).

375. Пушкин українською мовою (там же, підпис—Ромул)

376. Без синтезу. Пам'яті П. Куліша (там же, ч. 27).

377. Рецензія на книгу: „Ів. Стешенко, Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнанні з іншими текстами. Київ, 1911“ (там же, ч. 44; підпис—Р.).

378. Великі роковини [Шевченківське свято] (там же, ч. 47; без підпису)

379. Поезія всепрощення [Шевченкова поезія] (там же).

380. Рецензія на книгу: „А. В. Стороженко, Происхождение и сущность украинофильства. Київъ, 1912“ (там же, ч. 50).
381. З листування П. Житецького (там же, ч. 53).
382. Житецький про Антоновича (там же, ч. 55).
383. За невсипущу працю [Перед ювілеєм Франка] (там же, ч. 71).
384. Герцен і українство (там же, ч. 72).
385. З нашого життя [Про В. Дорошенка] (там же, ч. 80 і 85).
386. Рецензія на книгу: „Ів. Котляревський, Енеїда, на укр. мову перелицьована. Київ, 1912“ (там же, ч. 89; підпис—С. Є.).
387. На увагу нашим видавництвам [Про збагачення просвітної літератури] (там же, ч. 90; підпис—Ромул).
388. Російський імперіялізм. I—IV (там же, ч. 93, 95, 99 і 100).
389. Рецензія на книгу: „П. И. Житецький (1836—1911). Київъ, 1912“ (там же, ч. 95; без підпису).
390. З нашого життя [Клерикалізм на українському ґрунті] (там же, ч. 97).
391. З нашого життя [Холмська справа] (там же, ч. 102).
392. Павло Засодимський. Некролог (там же, ч. 103, підпис—С.).
393. Дикі люде [Туристи на Шевченковій могилі] (там же, ч. 111).
394. Рецензія на книгу „И. Ф. Павловский, Краткий биогрaфический словарь ученыхъ и писателей Полтавской губ. Полтава, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).
395. Рецензія на книгу: „М. Комаров, До української драматургії. Одеса, 1912“ (там же, ч. 118; підпис—С. Є.).
396. Рецензія на книгу: „С. Тодосієнко, Розмова про школу. Київ, 1912“ (там же, ч. 135; підпис—С. Є.).
397. Рецензія на книгу: „В. И. Масловъ, Литературная дѣятельность К. Ѳ. Рылѣва. Київъ, 1912“ (там же ч. 136).
398. Рецензія на книгу: „Н. Шаховская, В. Г. Короленко. Москва, 1912“ (там же, ч. 139; підпис—С. Є.).
399. Ще одна ліквідація [Українські науки в подільській семінарії] (там же, ч. 145).
400. Поезія самотности [Л. Українка, Твори. т. I. Київ] (там же, ч. 146).
401. Рецензія на книгу: „М. Гедзь, Казки та оповідання з недійсного життя. Харьків, 1912“ (там же, ч. 148; підпис—С. Є.)

402. Рецензія на книгу: „На спомин 50-х роковин смерті Т. Шевченка. 1861—1911. Москва, 1912“ (там же, ч. 152; підпис—С. Є).
403. Рецензія на журнал „Завѣты“, кн. I—III (там же, ч. 159; підпис—С. Є).
404. Іван Франко. I—V (там же, ч. 160, 164, 166, 168, 169, 170 і 171).
405. Пам'яті М. Ф. Анненського (там же, ч. 177).
406. Герой моменту [Про Суворина] (там же, ч. 187).
407. Дві позиції [Суворин і Драгоманов] (там же, ч. 188).
408. Змій-спокусник [Суворин і український театр] (там же, ч. 189).
409. Незужитий капітал: [О. Маковей, Життєпис О. Ю. Федьковича. Львів, 1911; Писання О. Ю. Федьковича, т. IV. Львів, 1910“] (там же, ч. 193).
410. З нашого життя [Про Кашкарева] (там же, ч. 194).
411. В. Доманицький на селі (там же, ч. 196).
412. 1812-й рік на Україні. I—IV (там же ч. 199, 200 і 201).
413. Дипломатична робота [Російські ліберали й українство]. I—III (там же, ч. 206, 208 і 209).
414. З нашого життя [Виборча кампанія] (там же, ч. 216 і 222).
415. Східне питання й українці (там же, ч. 217).
416. Людина, з якої нічого не вийшло. Пам'яті Т. Рильського (там же, ч. 218).
417. „Сторонні“ люде [Чехи й українство] (там же, ч. 236).
418. Над новою труною [На смерть М. Лисенка] (там же, ч. 243; без підпису).
419. Натхненний співець [М. Лисенко] (там же, ч. 244; без підпису).
420. Інтимна сила [М. Лисенко] (там же, ч. 247).
421. День великої туги [Похорон М. Лисенка] (там же, ч. 248).
422. Рецензія на книгу: „Вінок Т. Шевченкові... Збірка з примітками М. Комарова. Одеса, 1912“ (там же, ч. 251).
423. Без позиції [Російське громадянство в національній справі]. I—IV. (там же, ч. 281 і 282).
424. Коло Драгоманова [Полемика Богучарського і Кістяковського] (там же, ч. 285).
425. „Пропала книга“ [Заборона в сенаті повного „Кобзаря“] (там же, ч. 291).
426. З нашого життя [Громадянство і преса] (там же, ч. 292).
427. Стажевi обручі [Про Ірландію] (там же, ч. 294).

428. Живий пам'ятник. Пам'яті Б. Грінченка („Світло“, кн. VIII).
429. Громадський пам'ятник (там же, кн. II).
430. На певній дорозі. Пам'яті Т. Рильського (там же).
431. Художникъ-гражданинъ. Н. В. Лисенко („Кіевская Мысль“, ч. 298).
432. Изъ переписки П. Ф. Якубовича („Русское Богатство“, кн. V.)
433. Передмова [без заголовка] до збірки „Чистому серцем“ Київ, 1912 (без підпису).
434. Василь Доманицький. Біографічна згадка (там же, без підпису).
435. Чистее серце (там же).
436. Доманицький на селі (там же).
437. На похороні В. Доманицького (там же; підпис—С. Є).
438. На текуція теми [Національний курс і українство] („Украинская Жизнь“ кн. 1).
439. Рецензія на книгу: „Н. Рубакинъ, Среди книгъ, т. I. Москва, 1911“ (там же).
440. На текуція теми [Противоукраїнська кампанія і П. Струве] (там же, кн. II).
441. Рецензія на: „Систематическій указатель журнала „Кіевская Старина“. Полтава, 1911“ (там же).
442. На текуція теми [Противоукраїнська кампанія] (там же, кн. III).
443. Объ украи'низации средней и высшей школы (там же, кн. IV; підпис—С. А-вичъ).
444. Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка (там же; підпис—С. Е-мовъ).
445. На текуція теми [Про Щоголева] (там же).
446. На текуція теми [Українство й утиски] (там же, кн. V).
447. Рецензія на книгу: „А. В. Стороженко, Происхождение и сущность украинфильства. Кіевъ, 1912“ (там же).
448. Рецензія на книгу: „П. И. Житецкій. 1836—1911. Кіевъ, 1912“ (там же; підпис—С. Е.).
449. М. П. Драгомановъ. Біографическая справка (там же, кн. VI; підпис—С. А-вичъ).
450. На текуція теми [Українство й утиски] (там же).
451. Рецензія на книгу: „М. Лозинський, Духовенство і національна культура. Львів, 1912“ (там же, кн. VII—VIII; підпис—С. Е-мовъ).

452. Рецензія на книгу: „И. Ф. Павловскій, Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губ. Полтава, 1912“ (там же, підпис—*С. Е.*).

453. На текуція теми [Виборча кампанія] (там же, кн. IX).

454. Рецензія на книгу: „Мазепа. Москва, 1912“ (там же, підпис—*С. А-вичъ*).

455. Рецензія на книгу: „А. Ф. Кони, На жизненномъ пути. т. I. СПб., 1912“ (там же, кн. X; підпис—*С. Е.*).

456. Передъ спущеною завѣсой (там же, кн. XI).

457. Рецензія на книгу: „К. З. Тихоновичъ, Рай и адъ въ поезіи Шевченка. Варшава, 1912“ (там же; підпис—*С. Е-мовъ*).

458. На зарѣ возрожденія (там же; кн. XII).

459. Новий документ до старих позвів. Київ, 1912.

1913.

460. Українське життя р. 1912-го („Рада“, ч. 1).

461. До ювілею Ів. Франка (там же, ч. 4; без підпису).

462. Тернистим шляхом [Сектанти] (там же).

463. Рецензія на книгу: К. З. Тихоновичъ, Рай и адъ въ поезіи Т. Г. Шевченка. Варшава, 1912“ (там же, ч. 8; підпис—*Р-л*).

464. На маскарадї [Панславизм і слов'янство]. I—II (там же, ч. 9 і 10).

465. „Возсоединенный галичанинъ“ [Некролог Філевича] (там же, ч. 11; підпис—*Р.*).

466. „Нема кому?“ [Організація українських акторів] (там же, ч. 12).

467. З нашого життя [Про книгу С. Щоголева] (там же, ч. 16).

468. Ще один „возсоединенный“ [Про Д. Вергуна] (там же, ч. 18).

469. З нашого життя [„Криве дзеркало“ Ів. Левицького] (там же, ч. 22).

470. Рецензія на працю: „В. Мякотинъ, Очерки соціальної історії Малороссії— „Русское Богатство“, 1912, кн. VIII—IX“ (там же, ч. 27).

471. Рецензія на книгу: „М. Гоголь, Страшна помста. Полтава, 1912“ (там же, ч. 31; підпис—*С. Є.*).

472. З нашого життя [„Од романтизму до реалізму“ С. Пригари] (там же, ч. 33 і 39).

473. Нова праця про національне питання [„На національнїя теми“ М. Грушевського] (там же, ч. 37; підпис—*Р-л*).

474. Рецензія на книгу: „Д. Дорошенко, З минулого Катеринослащини. Катеринослав, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

475. Рецензія на книгу: „Вірші ером. Климентія, Зиновієва сина. З передмовою В. Перетца. Львів, 1912“ (там же, ч. 44).

476. 52-і роковини (там же, ч. 45; без підпису).

477 Шевченко про себе самого (там же).

478. Аби моє зверху [Полемика Богучарського й Кістяковського про Драгоманова] (там же, ч. 48).

479. Рецензія на книгу: „Трудовая группа въ IV Госуд. Думѣ, СПб., 1913“ (там же, ч. 49; підпис—С. Є.).

480. Рецензія на книгу: „В. Гіґо, Ватерльо. Переклав Ів. Франко. Львів, 1912“ (там же, ч. 50; підпис—С. Є.).

481. За правдою [К. Мальований і мальованщина] (там же, ч. 52).

482. Рецензія на: „Тихомовні співи на святі мотиви, кн. I. Зібрав Ю. Сівач. Армавир, 1912“ (там же, ч. 57; підпис—С. Є.).

483. Рецензія на книгу: „В. Потапенко, Король Лір. Катеринодар, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).

484. Рецензія на: „Ситцеві рукава. Комедія-жарт Вальєн. З есперантської мови переклав Ю. Сівач. Армавир, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).

485. Герой наших днів. Основи творчости Ів. Франка (там же, ч. 60).

486) Рецензія на книгу: „М. Возняк, Просвітні змагання галицьких українців в XIX в. Львів, 1912“ (там же, ч. 61; підпис—С. Є.).

487. В поті чола. Соціальні мотиви в творчости Ів. Франка (там же, ч. 63, 65, 69 і 73).

488. Темна сторінка з минулого [Т. Лебединцев та його робота в Галичині й Холмщині] (там же, ч. 65; підпис—*Ромул*).

489. Рецензія на книгу: „А. Луначарський, Великий народній поет (Т. Шевченко). Переклав М. Богун. Львів, 1912“ (там же, ч. 68; підпис—С. Є.)

490. По-за межами життя [Ще про К. Мальованого] (там же, ч. 69; підпис—*Ромул*).

491. Рецензія на книгу; „М. Возняк, Жите і значінне Івана Франка. Львів, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

492. Рецензія на книгу: „В. Тимошевський, Мова й національність. Чернівці, 1912“ (там же, ч. 74; підпис—С. Є.).

493. Загублені душі [Угорщина] (там же, ч. 75).

494. Поет і жандарм [Дубельт і Шевченко] (там же, ч. 79).

495. Рецензія на „Твори С. Руданського, т. I. Львів, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).
496. Од Струве до Щоголева [Еволюція „Русской Мысли“] (там же, ч. 80).
497. Ще про „Вольное Слово“ [Полемика Богучарського і Кістяковського] (там же, ч. 82).
498. Серед хижаків. Соціяльні мотиви в творчості Франка. I—II (там же, ч. 85 і 86).
499. Аристократ духа. Ясній пам'яті М. Коцюбинського (там же, ч. 88).
500. Рецензія на книгу: Добродій (N. Mu-ch), Изъ жизни на Кубани. Київ, 1913“ (там же, ч. 89; підпис—С.).
501. Рецензія на книгу: „О. Комар, Томаш слави добуває. Коломия, 1913“ (там же, підпис—P.).
502. Учений-громадянин. До ювілею Ф. Є. Корша (там же, ч. 93; без підпису).
503. Два табори. Соціяльні мотиви в творчості Франка (там же, ч. 94 и 95).
504. Рецензія на „Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии, в. 8. Бѣдновъ В., Документы, относящiеся къ исторiи екатеринославской духовной семинари. Екатеринославъ, 1912“ (там же, ч. 94; підпис—С. Є.).
505. Рецензія на книгу: „Гавр. Левченко, Стогін життя. Київ, 1913“ (там же, ч. 95; підпис—С. Є.).
506. З нашого життя [Централістичні забобони] (там же, ч. 96).
507. Злодійська тактика [Вигадки „Нового Времени“] (там же, ч. 98).
508. Рецензія на книгу: „Як. Ярема, Мойсей, поема Івана Франка. Тернопіль, 1912“ (там же, ч. 101; підпис—С. Є.).
509. З нашого життя (Пігасовщина в російській пресі) (там же, ч. 102).
510. З страхами радість обнялась [Похід проти української книжки в земських бібліотеках] (там же, ч. 103).
511. Співець боротьби [Про Франка] (там же, ч. 106).
512. Оригінальна самооборона [Ще про похід на українську книжку] (там же, ч. 107).
513. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Мойсей. Поема. Львів, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).
514. З нашого життя [Про літературну нашу мову] (там же, ч. 108).

515. Під прапором любови [Про Франка] (там же, ч. 116 і 127).

516. Єретична книга [В. Жаботинській, Фельетони. СПб., 1913] (там же, ч. 124).

517. З нашого життя [Державна Дума про українську справу] (там же, ч. 138).

518. Рецензія на книгу: „Др. О. Назарук, Про карпатських опришків. Львів, 1913“ (там же, ч. 139; підпис—С. Є.).

519. З великої приязні [Про проф. Погодина]. I—II (там же, ч. 140, 141 і 142).

520. Рецензія на книгу: „А. С. Афанасьєв (Чужбинський), Українські поезії. Львів, 1912“ (там же, ч. 140; підпис—С. Є.).

521. В низеньких сінцях [Про проф. Погодина] (там же, ч. 146).

522. З нашого життя [Про Д. Донцова і „москвофільство“] (там же, ч. 148 і 154).

523. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Князь Ігорь, оповідання по «Слову про полк Ігорів». Київ, 1913“ (там же, ч. 149; підпис—С. Є.).

524. Рецензія на книгу: „Ст. Ковалів, Образки з Галицької Каліфорнії. Львів, 1913“ (там же, ч. 152).

525. Рецензія на книгу: „Др. В. Щурат, Літературні начерки. Львів, 1913“ (там же, ч. 155).

526. До світла. З приводу ювілею В. Короленка (там же, ч. 160).

527. Співець контрастів. До характеристики творчости Ів. Франка (там же, ч. 161).

528. Нова втрата [На смерть Л. Українки] (там же, ч. 165; без підпису).

529. Леся Українка. Посмертна згадка (там же; підпис—Р-л).

530. Поет під час облоги. Пам'яті Л. Українки (там же, ч. 167).

531. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Три жіночі постаті. Київ, 1913“ (там же, ч. 163; підпис—С. Є.).

532. Епілог одного короткого роману [Ще про проф. Погодина] (там же, ч. 170).

533. Невиспівані співи. До характеристики творчости Ів. Франка (там же, ч. 181 і 182).

534. Пам'яті М. Комарова (там же, ч. 187).

535. Тверезе слово. До полемки про „Вольное Слово“ (там же, ч. 195; підпис—С. Є.).

536. Самотня могила [Могила Руданського в Ялті] (там же, ч. 196).
537. З українсько-польських стосунків [Про українську школу в польському письменстві] (там же, ч. 202; підпис—С. ґ.).
538. Демонстрація безсилля [Законопроект еп. Никона про українську школу] (там же, ч. 204; підпис—*Ромул*).
539. Ів. Я. Фойницький [Некролог] (там же, ч. 216; підпис—*Р.*).
540. Голосна справа [Справа Бейліса] (там же, ч. 219).
541. Рецензія на книги „1) М. Яцків, Ів. Франко. Львів, 1913; 2) С. В., Про життя і твори Ів. Франка. Львів, 1913“ (там же, ч. 220; підпис—С. ґ.).
542. Тр'я сили. З судової залі (там же, ч. 225).
543. З нашого життя [Ще про Д. Донцова] (там же, ч. 227).
544. До ювілею „Русскихъ Вѣдомостей“ (там же, ч. 228).
545. Драгоманов на еміграції. I—III (там же, ч. 232, 237 і 241).
546. Рецензія на книгу: „Др. Ів. Франко, Панщина та її скасування. Львів, 1913“ (там же, ч. 232; підпис—С. ґ.).
547. З нашого життя [Про москвофільство. Драгоманов] (там же, ч. 233).
548. На почесній постаті. До 25-літнього ювілею Л. П. Линицької (там же, ч. 236).
549. Стороння людина. З судової залі (там же; підпис—*Ромул*).
550. З нашого життя [Київська виставка] (там же, ч. 239).
551. Залежаний крам [„Новое Время“ і А. Веретельник] (там же, ч. 242).
552. Пам'яті М. В. Лисенка. Перші роковини (там же, ч. 243; без підпису).
553. Експертиза. З судової залі (там же).
554. Шляхом повинности. До 75-х роковин смерті Котляревського (там же, ч. 247).
555. Суд совісти [Справа Бейліса] (там же; без підпису).
556. Пересторога [По процесі Бейліса] (там же, ч. 249).
557. Рецензія на книгу: „В. Будзиновський, Москвофільство, його причини і теорії. Львів, без року“ (там же, ч. 250; підпис—С. ґ.).
558. З нашого життя [Ритуальна справа] (там же, ч. 251).

559. Рецензія на книгу: „В. Антонович, Коротка історія козащини. Коломия, без року“ (там же, ч. 255; підпис—С. Є.).

560. Драгоманов серед співробітників російського журналу (там же, ч. 256).

561. З нашого життя [Про Наукове Т-во ім. Шевченка] (там же, ч. 257, 268 і 280).

262. Про одну фантазію [„Росіяне“ в Галичині] (там же, ч. 258; підпис—С. Є-мов).

563. Рецензія на: „Ілюстрований народний календар Т-ва „Просвіта“ на звичайний рік 1914. Львів, 1913“ (там же, ч. 261; підпис—Р-л).

564. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Вірші на громадські теми. Львів, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

565. „Звичайною“ дорогою. Відповідь др. С. Томашівському [Про Наукове Т-во] (там же, ч. 266).

566. Без власної хати [Організація українських акторів] (там же, ч. 267).

567. Рецензія на: „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ, 1913, т. XVIII, кн. 2“ (там же; підпис—С. Є.).

568. Рецензія на: „Обозрѣніе трудовъ по славяновѣдѣнію подъ ред. В. Н. Бенешевича, в. I. СПб., 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

569. Соромицький дебют [Галицко-русское общество“] (там же, ч. 269).

570. Препарований Гоголь (О. О. Марковъ, Н. В. Гоголь въ галицко-русской литературѣ] (там же, ч. 271).

571. З нашого життя [Про єп. Никона та його законопроект] (там же, ч. 274).

572. Рецензія на книгу: „О. Мицюк, Веремійовська буча, Львів, 1913“ (там же; підпис—С. Є.).

573. З приводу праці О. Требина „Канты студныє“ (там же, ч. 275; підпис—С. Є-мов).

574. Рецензія на книгу: „Гр. Коваленко-Коломацький, До справи будови пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Не слід мовчати. Київ, 1913“ (там же, ч. 278; підпис—С. Є.).

575. До громадської допомоги [Про заклик од Бібліографічної Комісії Наук. Т-ва ім. Шевченка] (там же, ч. 286; підпис—С. Є.).

576. Коло Драгоманова [З приводу статті Дейча „У начала легенды“] (там же, ч. 289; підпис—С. Є.).

577. Рецензія на книгу: „Н. Садовський, Християнське становище в справі 40-літнього ювілею Ів. Франка. Жовква, 1913“ (там же; підпис—С. С.).

578. Фарбовані душі [Про лист томських студентів до Винниченка] (там же, ч. 293).

579. Невдала копія. З історичних паралелів [Централізм за французької революції] (там же, ч. 294).

580. Просвітні заходи Кирило - Мефодієвського брацтва (Світло*, кн. VI).

581. Не пей изъ колодца [Про книгу С. Щеголева] („Кіевская Мысль“, ч. 19).

582. Неудачная поза. По поводу письма г. Щеголева (там же, ч. 37.).

583. Рецензія на книгу: М. Коцюбинський, Тіні забутих предків. Київ-Львів, 1913“ (там же, ч. 150).

584. Рецензія на книгу: „Сикорскій А. И. проф., Русскіе и украинцы. Київ, 1913“ (там же).

585. Рецензія на книгу: „Луначарський А., Великий народний поет (Т. Шевченко). Львів“ (там же, ч. 170).

586. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Мойсей. Львів, 1913“ (там же).

587. Рецензія на книгу: Ол. Барвінський, Спомини з мого життя. ч. 1. Львів, 1912* (там же, ч. 184).

588. Рецензія на книгу: „Ст. Ковалів, Образки з Галицької Каліформії. Львів, 1913“ (там же, ч. 191).;

589. Л. П. Косачъ - Квитка. Некрологъ (там-же, ч. 198; підпис—С. А.).

590. Памяти Леси Українки (там же).

591. Рецензія на книгу: „Антонович В., Коротка історія козащини. Коломия, без року“ (там же, ч. 317).

592. Рецензія на книгу: „Грінченко Б., Соняшний промінь. Київ, 1913“ (там же, ч. 331).

593. Рецензія на книгу: „Франко Ів., Панщина та її скасування. Львів, 1913“ (там же, ч. 345).

594. Изъ украинской жизни („Завѣты“, кн. IV).

595. На текуція теми. Къ итогамъ и перспективамъ („Украинская Жизнь“, кн. 1).

596. Благородный освѣдомитель [С. Н. Щеголевъ, Украинское движеніе] (там же, кн. II).

597. Рецензія на книгу: „І. Нечуй-Левицький, Криве дзеркало української мови. Київ, 1912“ (там же; підпис—С. Е-мовъ).

598. Рецензія на книгу: „С. Пригара, Од романтизму до реалізму. Київ, 1913“ (там же, кн. III: підпис—С. Є.).

599. Писатель-гуманіст. Къ 40-лѣттю литературной дѣятельности Ив. Франка (там же, кн. V).

600. На текущія теми [Про боротьбу з хуліганством] (там же).

601. Приказъ жизни. Къ дебатамъ въ Госуд. Думѣ по украинскому вопросу (там же, кн. VI).

602. Рецензія на книги: 1) Ів. Франко, Мойсей, поема. Львів, 1913; 2) Я. Ярема, Мойсей, поема Ів. Франка. Тернопіль, 1912 (там же; підпис—С. Є.).

603. На текущія теми [Національне питання. Законопроект еп. Никона] (там же, кн. IX).

604. Волчья тактика [Процес Бейліса] (там же, кн. XI *).

605. Наканунъ. Къ Шевченковскому юбилею (там же, кн. XII).

606. Борис Грінченко. Про життя його та діла. Вид. „Благодотворит. О-ва изд. общеплезн. и дешевыхъ книгъ“. СПб., 1913.

607. За рік 1912-й. Статті, фельетони, замітки. Київ, 1913.

608. Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка. Київ, 1913.

1914.

609. Українське життя [Огляд] („Рада“, ч. 1).

610. З громадських настроїв 1913 року (там же, ч. 4).

611. Рецензія на книгу: „Вол. Леонтович, Старе й нове. Оповідання. Київ, 1914“ (там же, ч. 6).

612. Рецензія на книгу: „Г. Коваленко-Коломацький (Гр. Сьогобочний), Спогади про М. В. Лисенка (там же; підпис—С. Є.).

613. Дмитро Клеменц. Некролог (там же, ч. 8; підпис—С.).

614. Сильному духом. Ясній пам'яті Луки Скочковського (там же, ч. 16).

615. „Хоч по китайському“ [Цензові земці проти української мови] (там же, ч. 19).

616. Преображений граф [Про гр. Бобринського] (там же, ч. 20).

617. Рецензія на: „А. Н. Пыпинъ, Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ. СПб., 1913“ (там же).

618. Пам'яті Миколи К. Михайловського. На 10-ті роковини його смерті (там же, ч. 22).

619. Переможець [Про гр. Бобринського] (там же, ч. 23).

*) Скопфікована; редактора потягнуто до суду по ст. 129.

620. Рецензія на книгу: „В. Степовий, Іван Котляревський. Катеринослав, 1913“ (там же, ч. 24; підпис—С. Є.).

621. Рецензія на працю: „В. Мякотинь, Очерки соціальної історії Малороссії—«Русское Богатство», 1913“ (там же, ч. 26; підпис—С. Є.).

622. З нашого життя [Галас круг Шевченкового ювілею] (там же, ч. 33).

623. Щасливий Шевченко [Ш-ко, як об'єкт зненависти для лихих людей] (там же, ч. 46; без підпису).

624. В обороні людини. До характеристики поглядів Шевченка (там же).

625. Шевченкові роковини й духовенство (там же, ч. 48; підпис—Ромул).

626. Ясній пам'яті Івана М. Полторацького (там же).

627. Дорогою свідомости. Пам'яті І. Полторацького (там же, ч. 50).

628. Вол. Антонович про Шевченка (там же, ч. 55; підпис—Р-л).

629. З нашого життя [По ювілею] (там же).

630. Фридерик Містраль. Посмертна згадка (там же, ч. 61).

630. Золотий ключик [Германофільство націоналістів] (там же, ч. 65).

632. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі. Київ, 1914“ (там же; підпис—С. Є.).

633. З нашого життя [Шкільні справи] (там же, ч. 77).

634. Нові матеріали про „Вольное Слово“ [Стаття проф. Шишманова в „Вѣстникъ Европы“] (там же, ч. 72; без підпису).

635. Нова праця про Угорщину [Л. Василевській, „Венгерські русини“ в «Русском Богатствѣ»] (там же, ч. 76; підпис—С. Є.).

636. Пам'яті товариша [На смерть В. Лозинського] (там же, ч. 78).

637. Гомруль (там же, ч. 79).

638. Дві позиції [Справа Бендасюка]. I—III (там же, ч. 89, 91 і 92).

639. Соціальна аксіома [Становище друкованого слова в Росії] (там же, ч. 90).

640. В боротьбі з лихоліттям. Пам'яті М. Салтикова-Щедрина. 28.IV. 1889 (там же, ч. 96).

641. На добрій дорозі [Про проф. Погодина] (там же, ч. 103).

642. Комедія чи трагедія? [Обрусительна школа] (там же, ч. 104).

643. „Необережність“ [К.-д. Лашкевич і українство] (там же, ч. 106).
644. Політичний маятник [Про проф. Погодина]. I—IV (там же, ч. 108, 109, 115 і 117).
645. Під тяжким хрестом. Пам'яті К. П. Михальчука (там же, ч. 110).
646. Рецензія на книгу: „В. Кранихфельдъ, Т. Г. Шевченко—п'вєць України. СПб., 1914“ (там же, 117; підпис—С. Є.).
647. З нашого життя [Націоналісти] (там же, ч. 118).
648. Рецензія на книгу: „О. Левицький, Волинські оповідання. Київ, 1914“ (там же, ч. 131).
649. Без віри [А. Бобенко, Перевесло. Одеса, 1913] (там же, ч. 135).
650. З нашого життя [Боротьба з українством і за українство] (там же, ч. 143).
651. Карикатура і дійсність [Становище народної освіти] („Світло“, кн. VI).
652. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі. Київ, 1914“ (там же; підпис—Р.-л).
653. Рецензія на книгу: „П. Зайцевъ, Русскія поэмы Т. Г. Шевченка. Харьковъ, 1913“ („Україна“, кн. II).
654. Рецензія на „Оповідання Марка Вовчка (посмертні). Київ—Львів, 1913“ (там же).
655. Рецензія на книги: 1) Сумцовъ Н. Ф., Харьковъ и Шевченко; 2) Сумцовъ Н. Ф., Дубы Т. Г. Шевченка. Харьковъ, 1911“ (там же, кн. III; підпис—С. Є.).
656. Украинская жизнь. („Итоги 1913 года“, приложение къ „Кіевской Мысли“ ч. I).
657. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу. Київ, 1913“ („Кіевская Мысль“, ч. 11).
658. Рецензія на книгу: „М. Вороний, В сяйві мрій. Київ, 1913“ (там же, ч. 18; підпис—С. Є.).
659. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі, Київ, 1914“ (там же, ч. 70).
660. Безприходный ученый. Памяти К. П. Михальчука (там же, ч. 100.).
661. Свообразная эволюция [Про проф. Погодина] (там же, ч. 125).
662. Нѣсколько словъ проф. Погодину (там же, ч. 130).
663. Иванъ Франко. По поводу 40-лѣтія литературной дѣятельности (там же, ч. 154).

664. За тюремной рѣшеткой. Эпизодъ изъ творчества Т. Г. Шевченка („Приазовскій Край“, ч. 52).

665. Очерки современной Галичины. I—VII („Русскія Вѣдомости“, ч. 269, 273, 280, 282, 292, 299 і 300).

666. Шевченко и литература („Русское Богатство“, кн. III).

667. Судьба одной книги. Къ столѣтней годовщинѣ рожденія Т. Г. Шевченка („Голосъ Минувшаго“, кн. II).

668. На перепутьи. Объ украинцахъ въ Галичинѣ („Русскія Записки“, кн. II).

669. Рецензія на книгу: „Н. Садовський, Христьянське становище в справі 40-літнього ювілею Ів. Франка. Жовква, 1913“ („Украинская Жизнь“, кн. I; підпис—С. Е-мовь).

670. Шевченко въ своемъ дневникѣ (там же, кн. II).

671. На текущія темы [По ювілеї] (там же).

672. На текущія темы. Къ итогамъ и перспективамъ (там же, кн. III).

673. Вокругъ львовскаго процесса. Отклики русской печати (там же, кн. V—VI).

674. Борис Грінченко. Передне слово до книги: „Б. Грінченко, Сонце сходить. Київ, 1914“.

675. Шевченко. Збірка. Київ, 1914.

1915.

676. Два проєкта („Украинская Жизнь“, кн. I).

677. О. Е. Коршъ и украинство (там же, кн. III—IV).

678. Двойною мѣрою [О „провокаціи“] (там же, кн. V—VI).

679. Открытое письмо В. А. Маклакову (там же).

680. Памяти М. П. Драгоманова. По поводу 20-лѣтней годовщины смерти (там же, кн. VII).

681. О томъ, что было и чего не было. По поводу воспоминаній Л. Г. Дейча (там же, кн. X—XII).

682. Буковина („Русскія Вѣдомости“, ч. 5).

683. Михаилъ Павлыкъ. Некрологъ (там же, ч. 18).

684. Экономическія организаціи въ Галичинѣ (там же, ч. 42).

685. Угорщина. I—II (там же, ч. 73 і 92).

686. Про те, що було й чого не було. З приводу споминів д. Л. Дейча („Основа“ кн. I).

687. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, В наймах у сусідів, т. I. Львів, 1914“ (там же, кн. II).

688. Рецензія на книгу: „Ю. Бачинський, Українська еміграція, т. I. Львів, 1914“ (там же).
689. De mortuis [Пам'яті Ол. Русова, К. Паньківського і В. Лесевича] (там же, кн. III).
690. З хвиль життя [„Визволення“ Галичини] (там же).
691. Рецензія на книгу: „О. Кобилянська, За ситуаціями. Київ, 1914“ (там же).
692. Рецензія на книгу: „І. Боригорець, Боротьба за слав'ян і за народні права. Єлисавет, 1915“ (там же; підпис—*Ромул*).
693. Рецензія на книгу: „А. Ф. Саликовскій, Памяти О. Е. Корша. Ростовъ на Дону, 1915“ (там же).
694. Драгоманов. I—II („Боротьба“—нелегальна, ч. 5; підпис—*Тр. Дановий*).
695. Мудрий акт [Знищення української преси] (там же; підпис—*Волосожар*).
696. Изъ исторіи возрожденія Галичины. I—III („Голось Минуваго“, кн. II, IV і IX).
697. Михайль Павлыкъ (там же, кн. VI).
698. О Галичинѣ („Ежемѣсячный Журналъ“, кн. IV).
699. Національное и литературное движеніе („Галичина, Буковина и Угорская Русь“. Москва, 1915—два видання; без підпису).
700. Литература (там же; без підпису).
701. Шевченко й Котляревський („Збірник пам'яті Т. Шевченка“, вид. Наукового Товариства. Київ, 1915).

1916.

702. Законченная карьера [Галицьке москвофілство] („Украинская Жизнь“, кн. III).
703. Прологъ къ будущему. Памяти Ив. Франка (там же, кн. VI).
704. Критическое время [Військові події й російське громадянство] (там же, кн. VII—VIII).
705. Похороны Ив. Франка. Письмо изъ Лозанны (там же; підпис—*С. Александровичъ*).
706. Рецензія на книгу: „Безсоновъ С. В., Надзоръ надъ книгой. Опытъ систематизаціи матеріаловъ о цензурѣ въ допетровскую эпоху. Москва, 1916“ (там же).
707. Сенникъ-Петровичъ. Некрологъ (там же, кн. IX; без підпису).
708. Сотерьъ Ортинскій. Некрологъ (там же; без підпису).

709. Максимиліанъ Черникъ. Некрологъ (там же; без підпису).

710. Павель Кирчевъ. Некрологъ (там же; без підпису).

711. Рецензія на книгу: „Къ десятилѣттю первой Государственной Думы. Сборникъ статей переводумцевъ. Петроградъ, 1916“ (там же; підпис—С. Е.).

712. На очереди [Позиція українців на майбутніх виборах] (там же, кн. X—XI).

713. Лесь Мартовичъ. Некрологъ (там же; без підпису).

714. Иноязычная пресса о Франкѣ (там же; без підпису).

715. Рецензія на книгу: „Привіт Іванови Франкови в сороклітте його письменської праці. 1874—1914. Львів, 1916“ (там же; підпис—С. А-чъ).

716. На стражѣ національного достоїнства. Къ характеристикѣ публицистической дѣятельности проф. М. С. Грушевскаго (там же, кн. XII).

717. Рецензія на книгу: „Памяти И. И. Срезневскаго, кн. I. Петроградъ, 1916“ (там же).

718. Противъ теченія. Памяти В. П. Обнинскаго („Голось Минувшаго“, кн. V—VI).

719. Въ полосѣ апатїи и застою. Изъ исторїи возрожденія Галичини (там же, кн. VII—VIII).

720. Хѣбар. Оповідання (збірник „Степ“, Одеса, 1916; підпис—П. Устяк).

721. З хвиль життя [Становище українства під війну] (там же)*).

722. На святі Котляревського. Згадки самовидця („Привіт Ів. Франкови... Львів, 1916“).

723. З офіційної літератури 60-х років XIX в („Український Науковий Збірник“, в. II. Москва, 1916).

724. Рецензія на „Письма... къ бібліографу С. И. Пономареву. Москва, 1915“ (там же).

725. Новая украинская литература (Збірник „Отечество“. Петроград, 1916).

726. Старый вопросъ въ новой постановкѣ („Сѣверныя Записки“, кн. X і XI).

727. З окупованого краю. I—II („Промінь“, ч. I, 2—4).

728. Франко і Павлик. („Календарь на р. 1917“—вид. „Благодар. О-ва“. Петроград, 1916).

*) Цензура вирізала з книги (під заголовком „Степ“ випущено в світ власне цензурні недогризки IV книги журналу „Основа“).

729. Кость Паньківський. Некролог (там же).

730. Іван Франко. Про життя його та діла. Вид. „Благотворит. О-ва“. Петроград, 1916.

1917.

731. На порозі майбутности [Перспективи нового життя] („Нова Рада“, ч. 1).

732. На партійні теми [Історія й ідеологія рад.-демократичної партії]. I—III (там же, ч. 10, 13 і 14).

733. Сіль в оці [Українська справа і російський націоналізм] (там же, ч. 18).

734. Дві правді [Українізація армії] (там же, ч. 21).

735. Старим слідом [Централізм російської демократії] (там же, ч. 25).

736. Вільне слово [Погляд на історію друкованого слова в Росії] (там же, ч. 28).

737. В суточках [Перші ознаки дезорганізації революційних сил] (там же, ч. 29).

738. В непевному сусідстві [Противоукраїнські організації на Україні] (там же, ч. 30).

739. Мойсеєві українського народу [Роковини смерти Ів. Франка] (там же, ч. 32).

740. На початку другого акту [Дезорганізація революційних сил] (там же, ч. 33).

741. З над Невських берегів [Листи з Петербургу], I—IV (там же, ч. 45, 47, 48 і 49).

742. Чадний огонь [Про український шовінізм] (там же, ч. 55).

743. Африканська фантазія [Вигадки про генеральний секретаріат] (там же, ч. 68).

744. Шляхи до Риму [Про українську і російську культуру] (там же, ч. 70).

745. „Опізнився ти, козаче“ [Виступ галицьких москвофілів] (там же, ч. 71).

746. Дешеві лаври [Відповідь на інсинуації російського публіциста] (там же, ч. 74).

747. До історії соціалізму на Україні [Українські соціалісти-федералісти 80-х років] (там же, ч. 82).

748. У вагоні [З подорожі] (там же, ч. 91).

749. На повороті [Кризис влади й українство]. I—III (там же, ч. 105, 106 і 107).

750. З живого джерела. Про зближення культур (там же, ч. 112).

751. Патока й отрута лютая [Українство перед судом Московської наради] (там же, ч. 115).

752. Пів року [Півріччя революції]. I—II (там же, ч. 123 і 124).

753. В тумані [Корниловщина] (там же, ч. 126).

754. Корниловщина [Причини і наслідки] (там же, ч. 127).

755. Карпенко-Карий. В десяти роковини смерти (там же, ч. 128).

756. Біля початків федерації [Київський федералізм на початку XIX в.] (там же, ч. 134).

757. Власними руками [Розбрат і анархія] (там же, ч. 135).

758. „Так, ви перешкождали“ [Українсько-російські стосунки] (там же, ч. 141).

759. Достукався [Про П. Струве] (там же, ч. 166).

760. Шляхом розважності [Українсько-російські стосунки] (там же, ч. 167).

761. З глибокого льоху [Всеслов'янська нарада в Москві] (там же, ч. 168).

762. Очищений Шульгин [Характеристика роботи В. Шульгина] (там же, ч. 172).

763. Шварц-гельбери [Москвофіли з Галичини] (там же, ч. 173).

764. Останній бій [Між ладом і анархією] (там же, ч. 175).

765. По кривавому непорозумінні [Переворот у Києві]. I—II (там же, ч. 177 і 178).

766. Мов по писаному [Перші позначки большевицької перемоги] (там же, ч. 180).

767. Голосування чи галасування [Вибори на селі] (там же, ч. 187).

768. Сліпі вибори [Вибори до Установчої Ради]. I—III (там же, ч. 192, 193 і 194).

769. Своїм судом [Самосуди на селі] (там же, ч. 197).

770. Всесвітній попихач [Становище преси] (там же, ч. 200: підпис—*Ромул*).

771. Панські жарти [Самодержавіє і большевизм] (там же, ч. 201).

772. Вони обвинувачують [Большевики і Центральна Рада] (там же, ч. 202).

773. Рецензія на книгу: „Молієр, Тартюф. Переклад В. Самійленка. Київ, 1917“ (там же, ч. 203, підпис—*С. 6-море*).

774. Руїницькою [стежкою [Хазяйнування большевиків] (там же, ч. 204).
775. Товариш Клюк [Розбишака і революціонер] (там же, ч. 207).
776. Лавина [Розвал фронту] (там же, ч. 211; підпис—*Ромул*).
777. Пам'яті Є.в. Олесницького [† 26. X. 1917] (там же, ч. 212).
778. До нових ланцюгів [„Соціалізація“] (там же, ч. 215).
779. До осяйної брами [Ідея визволення] (там же, ч. 217).
780. На кладовищі [Самодержавіє і большевизм] (там же, ч. 218).
781. На роздоріжжі. 1917 рік у Росії (там же, ч. 220; підпис—*Ромул*).
782. На вершку національних досягннів. 1917 рік на Україні (там же).
783. На святі волі („Кіевская Мысль“, ч. 77).
784. Подъ знаменемъ національної культури („Власть Народа“, ч. 5).
785. Иванъ Франко („Голосъ Минувшаго“, кн. I).
786. Галичина въ началъ конституціонной эры (там же, кн. IX—X).
787. Рецензія на книгу: „М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія. Кіевъ, 1917“ („Книгарь“, ч. 1).
788. Рецензія на книгу: „М. Залізняк, Самостійна Україна—не соціалістичне гасло?“ (там же).
789. Своя мудрість (там же).
790. Голод на книжку (там же, ч. 2).
791. Рецензія на книги: 1) Стебницький П., Українська справа; 2) Стебницькій, Украина и украинцы. Петроградъ, 1917 (там же).
792. Рецензія на книги: 1) Коцюбинський М., Ів. Франко. Київ, 1917; 2) Хто такий був Ів. Франко? Вінниця; 3) Христюк П., Борець за діло народне. Київ, 1917 (там же).
793. Рецензія на книгу: „Грінченко Б., Листи з України Наддніпрянської. Київ, 1917“ (там же, ч. 3).
794. Рецензія на книгу: „До селян та міщан українців римокатолицької віри лист. Полтава, 1917“ (там же).
795. Наші місяшники (там же, ч. 4).
796. Рецензія на книгу: „Ю. Липа, Союз визволення України. Одеса, 1917“ (там же).
797. Рецензія на книгу: „М. Чернявський, Україна, автономія, федерація. Херсон, 1917“ (там же).

798. Рецензія на книгу: „Тарасові алмази, вип. I. Київ, 1917“ (там же).
799. Сон-не-сон. З приводу останніх Шевченкових роковин („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I).
800. Живий труп [Микола II] (там же).
801. Безмолвна годовщина [Шевченкові роковини року 1917] („Украинская Жизнь“, кн. I—II).
802. Рецензія на книгу: „Полянскій А., Избранныя сочиненія. Москва, 1916“ (там же).
803. Мартирологъ украинскаго слова (там же, кн. III—VI).
804. Библиотека по украиновѣдѣнію (там же).
805. Історія українського письменства. Вид. третє з одмінами й додатками. Київ, 1917.
806. Як люде прав собі добувають. Вид. 3-тє. Київ, 1917.
807. Як визволитись робочим людам з бідности. Вид. 2-ге. Київ, 1917.
808. Тарас Шевченко, життя його та діла. Вид. третє. Київ, 1917.
809. З нашого життя за рік 1913-й. Статті, фельетони, замітки. Київ, (1914) 1917 *)

1918.

810. Серед недовідомости [Небезпечна година для України] („Нова Рада“, ч. 1).
811. З партійного безладдя [Большевизм та українські партії] (там же, ч. 4).
812. Атавизм [Пам'яті Кокошкина і Шингарева] (там же, ч. 6).
813. Агонія [Розклад мілітаризму]. I—III (там же, ч. 9, 10 і 11).
814. В світовому масштабі [Війна всіх проти всіх] (там же, ч. 12).
815. Слово до живих [Про пережите і майбутнє] (там же, ч. 14).
816. Лист без конверта [До Ю. Коцюбинського] (там же, ч. 15).
817. На вістрях штиків [Большевицький терор і грядуща реакція] (там же, ч. 16).

*) Книгу розпочаго друком року 1914-го, але через загальну заборону українського письменства військовим часом, вийшла вона, власне надрукована до війни частина II, допіру аж року 1917-го.

818. Фельдфебель у Вольтерах [Бугербродна література] (там же, ч. 18).
819. Не для себе [Анархічна суть большевизму] (там же, ч. 19).
820. Порохня сиплеться [Розкладова робота большевиків] (там же, ч. 22).
821. Догнивають [Занепад большевиків] (там же; підпис—*Ромул*).
822. Підрахунки [Большевицьке панування в Києві]. I—III (там же, ч. 25, 26 і 27; підпис—*Ромул*).
823. Муравйов [Характеристика „героя“] (там же, ч. 25).
824. Соціалізація думки [„Культурні“ заходи большевиків] (там же, ч. 30).
825. На роковини [Роковини революції] (там же, ч. 31).
826. На Шевченкову тему [Гріхи сучасности] (там же).
827. Голоси з льоху [Відповідь обмовцям] (там же, ч. 32).
828. Шляхом розпаду [Доля революції]. „I—II (там же, ч. 33 і 35).
829. Біля кризиса [Кризис влади та принципи організації]. I—IV (там же, ч. 36, 37, 40 і 41).
830. Дорогою ціною. Ясній пам'яті Вол. Шульгина (там же, ч. 37).
831. Не з того кінця [З приводу наказу про вивіски] (там же, ч. 42).
832. На тимчасовий бюджет [Державне становище України]. I—II (там же, ч. 44 і 45).
833. Дві безодні [Два шовінізми] (там же, ч. 46).
834. Пам'яті Івана Левицького (там же, ч. 48).
835. Неминучим шляхом [Еволюція сучасної державности]. I—III (там же, ч. 49, 50 і 52).
836. Гальванізація трупа [Російський націоналізм на Україні] (там же, ч. 54).
837. Живі тріски [Демобілізовані працівники] (там же, ч. 56).
838. Гнила дошка [Невдатні вибори до Установчої Ради] (там же, ч. 57).
839. Жнива [Темнота і зневіря на селі] (там же, ч. 58).
840. Новітній централізм [Централізм державний та місцеве самоврядування]. I—II (там же, ч. 62 і 63).
841. Генеральська історія [Шовіністичне „Як жив український народ“] (там же, ч. 70).
842. Інтермедія [Гетьманський переворот] (там же, ч. 71).
843. Хрестною путтю. До історії страстного тижня (там же).

844. Парадоксальне міністерство [Характеристика гетьманського правительства] (там же, ч. 72).
845. *Zu brät* [Причини перевороту] (там же, ч. 73).
846. Селянська трагедія [Безпорадність селянства] (там же, ч. 75).
847. Б'ють [Збиткування над селянством] (там же, ч. 77).
848. Пам'яті А. Ляхоцького (там же, ч. 78).
849. Пам'яті Л. М. Драгоманової (там же, ч. 80).
850. Од Сильвестра до Антонія [Еволюція українського духовенства] (там же, ч. 81).
851. З курсу инемоніки [Вороття старих людей і порядків] (там же, ч. 82).
852. З шуму життя [Кризис і організація власти]. I—II (там же, ч. 86 і 87).
853. Нові люде [Зустрічі в дорозі]. I—II (там же, ч. 101 і 102).
854. Пам'яті Хв. К. Вовка (там же, ч. 110).
855. Біла пляма [Цензура] (там же, ч. 111).
856. На руїнах. З сільських вражіннів. I—V (там же, ч. 111, 112, 115, 119 і 126).
857. *Saeterum sensoo* [Цензура] (там же, ч. 117).
858. Теплі „Фоховці“ і карієристи] (там же, ч. 118).
859. Суддя у власній справі [Цензура] (там же, ч. 119).
860. Політичне комівожерство [Л. Цегельський про Україну] (там же, ч. 120).
861. Мудра політика [Цензура] (там же, ч. 121).
862. Глас вопіючого в пустині [Життя і газета] (там же, ч. 123).
863. В першу чергу [Цензура] (там же, ч. 127).
864. Четверті роковини [Спомини про перший день війни] (там же, ч. 129).
865. Авгури [Міністерство Народньої Освіти й українська школа] (там же, ч. 130).
866. Пам'яті Ів. Стешенка (там же, ч. 131).
867. За білу пляму [Цензура] (там же, ч. 134).
868. Світовий скандал [Українські гімназії в Києві] (там же, ч. 140; підпис—*Ромул*).
869. Тією ж дорогою [Школа приватними заходами] (там же, ч. 141).
870. По біблейському [Безцеремонність власти] (там же, ч. 143).

871. В тихій пристані [Поліцейська „конституція“] (там же, ч. 144).

872. І. В. Лучицький. Посмертна згадка (там же, ч. 150; підпис—*С. Є. мов*).

873. Ташкентці [Загальна спекуляція] (там же, ч. 151).

874. Старі міхи [Робота російської бюрократії на Україні] (там же, ч. 154).

875. В пустині велелюдній [Російська преса й українство]. I—IV (там же, ч. 163, 164, 165, 166 і 167).

876. Образи і луб'я [Відповідь Б. Манджосові]. I—II (там же, ч. 169 і 170).

877. З історичних паралелів [Терор] (там же, ч. 175).

878. Ще про луб'я [З приводу листа Б. Манджоса] (там же, ч. 177).

879. Новий закон [Мстивість] (там же, ч. 179).

880. З адміністративної „Вампуки“ [Ще про українські гімназії в Києві] (там же, ч. 182).

881. Во ім'я людськості [Ідеал згоди] (там же, ч. 183).

882. Напередодні [Пригасання війни]. I—II (там же, ч. 189 і 190).

883. Слово [Цензура] (там же, ч. 191).

884. Під стягом науки [Про В. Чаговця] (там же, ч. 194).

885. Тиртей українства [Пам'яті М. Лисенка] (там же, ч. 207).

886. З весни відродження. Дмитро Маркович (там же, ч. 208)

887. Чужими руками [Надії на „возсєдинєнє“] (там же, ч. 212).

888. Ілюзії і правда [Об'єдинительні змагання та об'єктивна дійсність]. I—IV (там же, ч. 214, 215 і 230 *).

889. Пам'яті Н. Д. Ніковської (там же, ч. 224).

890. Джентельмен і його помішники [Большевизм і об'єдинителі] (там же, ч. 228 **).

891. Дикарі вищої культури [Погром у Львові] (там же, ч. 229; підпис—*Ромул* **).

892. Рецензія на книгу: „Лєсь Мартович, Забобон. Львів, 1917“ (там же).

893. Рецензія на книгу: „А. Крушельницький, Рубають ліс. Львів, 1918“ (там же, ч. 231).

*) Покалічено дуже гетьманською цензурою.

**) Покалічено цензурою.

894. Шило в мішку [Ще про погром у Львові] (там же, ч. 234; підпис—*Ромул*).

895. Про пошану до книги (Книгарь“, ч. 5).

896. Рецензія на книгу: „Левинский В., Царская Россія и українській вopросъ. Женева, 1917“ (там же).

897. Рецензія на книгу: „Проф. И. А. Линниченко, Малорусский вopросъ и автономія Малороссіи. Петроградъ - Одесса, 1917“ (там же).

898. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Автобіографія. Київ, 1917“ (там же).

899. Без Кобзаря (там же, ч. 6).

900. Рецензія на книгу: „Дорошенко В., Українство в Росіі. Відень, 1917“ (там же).

901. Рецензія на книгу: „Огієнко Ів., Українська культура. Академічна промова. Київ, 1917“ (там же).

902. Рецензія на книгу: „Кашенко А., За що? Оповідання. Черкаси, 1917“ (там же).

903. Рецензія на книгу: „Коваленко Гр., Людина і громада. Черкаси, 1917“ (там же, ч. 7).

904. Рецензія на „Малий Кобзарь. Баришполе, 1918“ (там же).

905. З доби шукання. Коцюбинський М., Твори, т. 1 і 2. Київ, 1917—1918 (там же, ч. 8).

906. Рецензія на книгу: „І. Труба, Хто пануватиме на Україні. Катеринослав, 1917“ (там же).

907. Небуденний пам'ятник. М. Вовчок, Народні оповідання. Львів, 1918 (там же, ч. 10).

908. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Пропаший час. Київ, 1918“ (там же).

909. Рецензія на книгу: „М. Залізник, Державний устрій Німеччини. Київ, 1918“ (там же).

910. Рецензія на книги: 1) „Краснов, Що тепер діється в Росіі. Відень, 1916“; 2) „М. Троцький, Як прийшло в Росіі до революції. Відень, 1917“ (там же, ч. 11).

911. Рецензія на книгу: „Доманицький В., Життя Т. Шевченка. Київ, 1917“ (там же).

912. Рецензія на книгу: „Смаль-Стоцький Ст., Діди, батьки і внуки у Шевченка. Одеса, 1918“ (там же).

913. Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка (там же, ч. 12—13).

914. Рецензія на книгу: „М. Лозинський, М. Павлик, його життя і діяльність. Відень, 1917“ (там же).

915. Рецензія на книгу: „Троцький М., Литовці. Відень, 1917“ (там же).
916. Рецензія на книгу: „Квітка-Основ'яненко Гр., Маруся. Вовча, 1918“ (там же, ч. 16).
917. Рецензія на книгу: „Білецький Л., Про Т. Шевченка. Умань, 1918“ (там же).
918. М. І. Петров—як історик української літератури („Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві,“ кн. XVII).
919. До історії галицької руїни. Меморіал К. Паньківського („Наше Минуле“, кн. I).
920. Квітка в Галичині (там же, кн. II).
921. Хв. Вовк про Кузьму Ляхоцького (там же).
922. Масонство на Україні (там же, кн. III).
923. Українці і справа замирення. Два документи з недавнього часу (там же).
924. Один з нездійснених планів Драгоманова (там же).
925. Душа „Просвіти“ [Про Б. Грінченка] („Просвітянин“, кн. I).
926. Къ читателямъ („Украинская Жизнь“. Сборникъ I, Київ; підпис—*Редакція*).
927. На поворотѣ. Къ послѣднимъ страницамъ нашей історіи (там же).
928. Котляревський. Передне слово до книги: „Твори Івана Котляревського, вид. 2-ге. Київ, 1918“.
929. Од редактора — бібліографічні та біографічні розвідки. I—IX (там же; без підпису).
930. Украинская литература („Энциклопедическій Словарь изд. бр. Гранатъ“, Москва, т. 42).
931. Українка Леся (там же).
932. Під обухом. Большевики в Києві. Київ, 1918.
933. Коротка історія українського письменства. Київ, 1918.

1919.

934. Скоропадщина. Замість новорічного огляду („Нова Рада“, ч. 1, 3, 4, 6 і 7).
935. Безгосподарня спадщина [Про бранців і амністію] (там же, ч. 2).
936. Світоч єднання. Пам'яті Ол. Єфименкової (там же, ч. 3).

937. В чаду. Замість різдвяного оповідання (там же, ч. 6; підпис—*Ромул*).
938. В середині [Страхи на селі] (там же, ч. 14).
939. Дух віків [Об'єднання Галичини й України] (там же, ч. 17).
940. Пам'яті М. І. Туган-Барановського (там же, ч. 18; підпис—*С. Є.*).
941. Паніка [Перед большевиками] (там же, ч. 20).
942. Звір і людина [Розпорошення життєвої снаги] (там же, ч. 21).
943. Націоналістичне ліквидаторство (там же, ч. 22).
944. Хто дужчий? До психології революційного часу (там же, ч. 23).
945. Перед невідомим завтра (там же, ч. 27; підпис—*Ромул*).
946. Рецензія на книгу: „Щукин П., Тарас Шевченко. Катеринослав, 1918“ („Книгарь“, ч. 17).
947. До об'єктивної істини. Пам'яті М. І. Туган-Барановського (там же, ч. 20).
948. Серед білої ночі (там же).
949. Рецензія на книгу: „Кониський-Перебендя О. Я., Твори, ч. 1. Полтава, 1918“ (там же).
950. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага (там же, ч. 21).
951. Рецензія на книгу: „Охримович Ю., Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст. ч. І. Київ, 1918“ (там же, ч. 22).
952. Рецензія на книгу: „В. Обюртен, Мистецтво вмирає. Київ, 1918“ (там же).
953. Серед дикого поля. [Про Б. Грінченка] („Громада“, ч. 10).
954. До ідеалів молодости. М. І. Туган-Барановський і українство („Українська Кооперація“, кн. II).
955. „Кобзарь“ на літературних позовах („Наше Минуле“, кн. I—II).
956. Пам'яті І. Л. Шрага (там же).

ПРОТОКОЛ № 2

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу
Української Академії Наук у Києві, 16 січня 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує
й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і Ди-
ректор Постійної Комісії для складання історичного словника україн-
ської мови, проф. Е. К. Тимченко.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Згідно з постановою попереднього засідання (прот. № 1, п. 10)
переведено вибір проф. М. Ф. Сумцова на академіка по кафедрі
української народньої словесности.

Обрано одноголосно (4 голоси).

Постановлено: подати проф. М. Ф. Сумцова на обрання
Спільного Зібрання Академії.

3. Згідно з постановою попереднього засідання (прот. № 1, п.
11) переведено вибір С. О. Єфремова на академіка по класі красне-
го українського письменства.

Обрано одноголосно (4 голоси).

Постановлено: подати С. О. Єфремова на обрання Спільно-
му Зібранню Академії.

4. Акад. А. Е. Кримський, як Голова Постійної Комісії для
складання словника живої української мови, запропонував обрати на
Керівничого над працями згаданої Комісії А. В. Ніковського, а на по-
стійного члена тієї-ж Комісії—М. М. Грінченкову, і прочитав їхні житте-
писи та реєстри друкованих праць.

Одноголосно обрано: А. В. Ніковського на посаду Керівничого
над працями Постійної Комісії для складання словника живої україн-
ської мови (з платнею по обрахунку Відділу на 1919 р. 13.000 карб.
в рік), а М. М. Грінченкову—на посаду постійного члена тієї-ж Комісії
(з платнею по обрахунку Відділу на 1919 р. 9.000 карб. у рік).

Життєпис і список друкованих праць А. В. Ніковського та М. М.
Грінченкової до цього додаються (див. додаток I, II, III і IV).

5. Заслухано записку М. М. Марковського про необхідність видати критичний текст „Наталки Полтавки“ з огляду на столітній ювілей першої її появи на сцені (додавши до неї також текст „Козака Стихотворця“ кн. Шаховського).

Постановлено: видати текст „Наталки Полтавки“ по рукописах 1820 р. Изм. Ів. Срезневського та Харківського Університету під редакцією М. Марковського, але без „Козака Стихотворця“.

6. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій подав до відома членів Відділу, що спадкоємці Івана Франка (його дочка та син) звернулися до Академії з пропозицією купити в їх право на видавання всіх творів І. Франка, як наукових, так і белетристичних.

Постановлено: доручити акад. А. Е. Кримському, акад. М. Ів. Петрову та проф. Е. К. Тимченкові розглянути цю справу та зробити про це доклад Відділові, після чого передати справу на вирішення Спільного Зібрання Академії.

7. Акад. М. І. Петров доклав про програму своєї наукової діяльності на біжучий 1919 рік.

Окрім переданих уже до друку дрібних нарисів він приготував до друку доповнене і виправлене видання своїх дослідів з історичної топографії м. Києва.

Окрім того, він пропонує видати приготувану Закревським до друку Касіянівську редакцію Київсько-Печерського Патерика, а також звернутися до проф. Резанова з пропозицією видати зібрані їм інтермедії.

План діяльності акад. М. І. Петрова ухвалено.

8. Заслухано й ухвалено доклад директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови, проф. Е. К. Тимченка про план діяльності Комісії на 1919 р.

Доклад додається до цього протоколу (див. додаток V).

9. За пропозицією директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови проф. Е. К. Тимченка, обрано членами Комісії проф. М. К. Грунського та проф. О. М. Лукіяненка.

10. Постановлено звернутися до Київсько-Печерської Лаври з проханням надіслати для Відділу де-кілька примірників ювілейного видання про лаврську друкарню.

Додаток I до протоколу № 2.

Життєпис А. В. Ніковського.

Андрій Васильович Ніковський народився року 1885-го, 3-го жовтня, в селі Малий Буялик на Херсонщині, в 28 верстах від Одеси.

Мати—селянка з-над Березані одеського повіту, батько писався очаківським міщанином, а походив з якихось дрібних панів з Київщини.

Учився Андрій Васильович у народній школі, яку скінчив 1897 року. Випадком вступив до гімназії, а до того служив хлопчиком при лазні Ісаковича в Одесі. Скінчив одеську V гімназію року 1905 і вступив до Новоросійського Університету на природничий факультет.

Перейшовши на історично-філологічний факультет, вибрав слов'яноноруський відділ, де працював, головним чином, під керівництвом проф. Б. М. Ляпунова. Бувши студентом, їздив на діалектологічні студії в Хотинщину, де поробив записи в селах Кулішівці та Вітрянці (поблизу станції Романкауци) і в селі Кельменцях (коло Ларги). Ці матеріали залишились у рукопису. В університеті-ж почав ширшу працю над мовою Квітки-Основ'яненка, але досі ще вона не скінчена.

Року 1912-го, по скінченню університету, був запрошений на посаду вчителя руської мови і літератури в старші класи жіночих міністерських гімназій Белен-де-Баллю і Висковатової. Учителював один шкільний рік.

Року 1913-го переїхав до Києва на посаду редактора газети „Рада“. Редагування провадилося з 1-го липня 1913 року по 20-е липня 1914 року, коли в день оповіщення війни з Німеччиною генерал Іванов закрив газету „Рада“ на весь час війни.

З вересня по листопад 1914-го року був редактором „Літературно-Наукового Вістника“, а тоді, по закриттю цього журналу, був обраний на редактора журналу „Основа“ в Одесі, що його вийшло 3 книжки, а по закриттю і цього часопису—1 книжки альманаха „Степ“ (1916 року).

З початком революції відновив (25 березня 1917 року) видання газети під назвою „Нова Рада“, що її закривали під час першого приходу большевиків у Київ (в січні 1918 року), під час гетьманського перевороту (квітень 1918 р.), під час повстання Директорії (з наказу кн. Долгорукова в листопаді 1918 р.) і в лютім 1919 р. з приходом совітського правительства у Київ. Всі ці перерви, виключаючи останню, були недовгі.

Писати почав року 1907-го дописами в газетах „Рідний Край“ і „Рада“. З 1908 року зробився постійним співробітником і дописувачем до газети „Рада“.

В „Літературно-Науковому Вістникові“ почав писати з року 1913-го. Писав також у „Світлі“, в „Україні“, „Основи“, „Степові“, „Української Житни“, „Громаді“, „Кооперативній Зорі“, то що.

Бувши секретарем одеської „Просвіти“, книгарем і бібліотекарем

ІІ, опорядив бібліотеку неб. Л. А. Смоленського (котра потім перейшла до Одеської Публичної Бібліотеки). Читав у „Просвіті“ реферати про Винниченка, Олеся, Вороного, Заньковецьку та инше.

У Науковім Товаристві в Київі робив доклади на теми: 1) Драматизм і екзотичність сюжета в творах Лесі Українки; 2) Теорія Шахматова про походження і розселення слов'янства східнього; 3) Рукописний словник Я. Головацького.

Додаток ІІ до протоколу № 2

Реєстр праць А. В. Ніковського.

А. Праці, що вийшли окремо.

Вічна казка [О. Олесь—„По дорозі в казку“]. В-во „Вік“. „Наші справи“, № 12. К., 1911 р. Ст. 32,16⁰ (під псевдонімом Ан. Василько).

Українська література і кріпацтво. В-во „Вік“, серія „Наші справи“ № 14. К., 1911 р. Ст. 32,16⁰ (під псевдонімом—Ан. Василько).

Українцы въ Холмищинѣ. Одеса, 1912. Ст. 28,16⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Галичина въ ея прошломъ и настоящемъ. Очеркъ исторіи національної жизни русинъ въ Австро-Венгрії. Издательство „Задруга“. Москва, 1915, ст. 48,9⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Грамматика Ів. Нечуя-Левицького. Одеса, 1916 р. (Одбитка з журн. „Основа“).

Буржуазна Рада. [Фельетони]. К., 1918. Стор. 64,16⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Український правопис. Частина І: Словничок. В-во „Час“. К., 1918. Ст. 64.

Передмова і примітки до книги: „Михайло Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм. В-во „Криниця“, 1914. (Передмова ст. II-X, примітки—ст. 160-183).

Б. Журнальні і газетні статті та замітки.

1. „Світло“.

Російська критика і українське письменство (1911, № 4, ст. 3-15; під псевдонімом Ан. Василько).

2. „Літературно-Науковий Вістник“.

Українська література в 1912 році (1913, кн. 1).
Наші потреби і нові журнали (1913, кн. IV).

Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки (1913, кн. X).

Поезія будучности (1913, кн. XII).

Рецензія на книгу: „Вол. Леонтович, Старе й нове“. (1913, кн. XI).

Українська література в 1913 році (1914, кн. I).

Останній сезон нашого театру (1914, кн. III).

К. Михальчук, як фільольог. I-II (1913, кн. IV і V).

Рецензія на: „Оповідання Марка Вовчка, видані по смерті письменниці з варіантами її рукописів. К.-Л., 1913*“ (1914, кн. II).

Рецензія на книгу: „В. Винниченко, Рівновага. Роман, переклад з російської мови Н. Романович. Творів т. VI*“ (1914, кн. III).

Рецензія на: „Споменъ за Тараса Григорієвича Шевченко. Библиотека на Славянската Бесѣда: 1) Ст. Станимировъ, Биографически свѣдѣння за Т. Гр. Шевченко. 2) Др. Ив. Шишмановъ, Тарасъ Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върхъ българскитѣ писатели прѣди освобождението. София, 1914“ (1914, кн. VII—VIII).

3. „Україна“.

Ф. П. Фортунатов. Некролог (1914, кн. IV, ст. 56-58).

Редакція статті: О. Богумил і П. Житецький, Начерк історії літературної української мови до Ів. Котляревського [Статтю редагував А. Ніковський—прим. редакції] (1914, кн. I).

Рецензія на книгу: „С. Єфремов, Т. Шевченко. К., 1914“ (1914, кн. II).

Рецензія на книгу: „С. Єфремов, Співець боротьби й контрастів. К., 1914“ (1914, кн. IV).

Рецензія на працю: „Ів. Зілинський, Проба упорядкованя українських говорів“ (1914, кн. IV).

4. „Украинская Жизнь“.

Къ холмскому вопросу (1912, кн. I, ст. 53-60; за підписом—*А. Василько*).

Рецензія на книгу: „М. Філянський, Calendarium. Т. II. М., 1911*“ (1912, кн. IV; за підписом—*Ан. Василько*).

Къ выборамъ въ Одессѣ (1912, кн. V; за підписом—*Ан. Яр.*).

Украинская драматическая литература [По поводу книги М. Комарова „До Української Драматургії“] (1912, кн. V-VIII; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу; „Н. Чеховъ, Народное образование въ Россіи. М., 1912“ (1912, кн. IX; за підписом—*Ан. Ник-скій*).

К. П. Михальчукъ (1914, кн. IV, ст. 5-9: за підписом—*Ан. Василько*).

5. „Основа“.

Рецензія на книги: М. Богдановичъ, Червонная Русь. Ярослав., 1914; Вс. Дружковскій, Современная Галиція. Екатериносл.; Оссовскій, Новыя владѣнія Россіи. Галиція. К., 1914; А. Вѣлгородскій, Галиція—исконное достояніе Россіи. М., 1914; В. Зубовскій, Галиція. Краткій обзоръ. Харьк., 1914; Бурчакъ, Галиція. М., 1914; И. Муриновъ, Исторія Галиціи. М., 1915. (1915., кн. I).

Грамматика Ів. Нечуя-Левицького (1915, кн. II, ст. 130-137: за підписом—*А. Яринович*).

До психології українофільства (1915, кн. II, ст. 130-137; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на брошуру; „Епископъ Никонъ—членъ Гос. Думы, Орлы и вороны. К., 1915“ (1915, кн. II; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: „А. П. К., Народныя пѣсни, записанныя въ Подольской губерніи. Од., 1915“ (1915, кн. II; за підписом—*Ан. В-ко*).

Пам'яті Василя Смиренка (Збірник „Степ“—як IV кн. „Основи“, 1916).

6. „Книгарь“.

Рецензія на книгу: „О. Мицюк, Шаповал як поет. К., 1917“ (1917, ч. 2).

Бібліотека Т. Шевченка (1917, ч. 3).

Рецензія на брошури: „Богдан Магміт, Сучасні українські політики. 1) На вершинах політичного проводу. Спроба характеристики посла Костя Левицького. 2) Півсонний маєстат. Спроба характеристики посла Юліяна Романчука. К., 1917“ (1917, ч. 3; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: „Олесь, Хвесько Андибер [Дума п'єса]. К., 1917“ (1917, ч. 3).

Українська преса в Америці (1917, ч. 4; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: В. Дубровський, Московсько-українська фразеологія. К., 1917“ (1917, ч. 4).

Рецензія на книгу: „На всякий випадок життя [Народні приказки та прислів'я]. К., 1917“ (1918, ч. 7).

Рецензія на книгу: „Термінологичний Збірник Міністерства Шляхів. К., 1918“ (1918, ч. 19).

Рецензія на брошуру: „Головніші правила українського правопису, ухвалені Мін. Нар. Освіти для шкільного вжитку на всій Україні. К., 1919“ (1919, ч. 20).

Рецензія на книгу: „З. Пиптенко, Словник чужих слів, що вживаються в українській мові. К., 1918“ (1919, ч. 21).

7. „Кооперативна Зоря“.

М. І. Туган-Барановський в українській політиці (1919, ч. 6-7).

Кооперація і національна справа (1919, ч. 8-10).

8. „Громада“.

Як повстала Скоропадщина на Україні [Історичний матеріал до недавнього минулого] (1919, ч. 4-5 і 6-7; без підпису).

Придушене слово [Про стан української преси за війни і гетьманщини] (1919, ч. 8-9 і 10-12; за підписом—*Ан. Н.*).

Наше життя (1919, ч. 10-12; за підписом—*Іоєил Стефанович*).

Лихі заміри (1919, ч. 10-12; без підпису).

9. „Рада“.*

Віденська „Січ“ [нарис історії] (1909, ч. 212; за підписом—*Василько*).

Лист з Одеси (1909, ч. 226; за підписом—*В-ко*).

М. Г. Чернишевський (1909, ч. 235; без підпису).

Лист з Одеси [справи преси] (1909, ч. 237; за підписом—*Вас-ко*).

Національність в музиці (1909, ч. 242; за підписом—*В-ко*).

Маленький фельетон. Таракани (1909, ч. 245; за підписом—*А-й*).

Лист з Одеси [закриття одеської Просвіти] (1909, ч. 269; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Грицько Чупринка, Огнецвіт. Пролог О. Коваленка. К., 1910“ (1910, ч. 29; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Тарас Бульба. Повість М. Гоголя в перекладі М. Уманця. Од., 1910“ (1910, ч. 45; за підписом—*А. Василько*).

Борис Громашевський [†] (1910, ч. 47; без підпису).

*) Перелік статей за 1908-й рік [22 номері статей і заміток] і за 8 місяців 1909-го року [25 номерів] утрачено. За інших обставин буде додано їх додатково.

Рецензія на книгу: „Д. Маркович, По степах та хуторах“ (1910, ч. 58; за підписом—*Ан. Василько*).

„Сатана“ Я. Гордіна в трупі Т. Колісниченка (1910, ч. 62; за підписом—*Ан. В-ко*).

Про переклади (замість рецензій) [Мова перекладів вид. „Театральна бібліотека“] (1910, ч. 64; за підписом—*Ан. Василько*).

М. Л. Кропивницький в Одесі (1910, ч. 76; за підписом—*В-ко*).

Лист з Одеси [Сплять собі] (1910, ч. 80; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Прохор Воронін, Оповідання та ескизи. К., 1910“ (1910, ч. 96; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Леонид Пахаревський, Буденні оповідання. К., 1910“ (1910, ч. 102; за підписом—*Ан. Василько*).

Нелітература [Збірник „Вільне Слово“] (1910, ч. 115; за підписом—*Ан. Василько*).

Нудні постаті (1910, ч. 138; за підписом—*Ан. В-ко*).

Художньо-промислова виставка в Одесі (1910, ч. 146, за підписом—*Ан. В-ко*).

Замах на Шевченка [З приводу книжки М. Лободовського, Перегляд поеми „Марія“] (1910, ч. 169; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „М. Гоголь, Тарас Бульба. Переклав Садовський“ (1910, ч. 170; за підписом—*Ан. Василько*).

Поступовість і українська справа (1910, ч. 171; за підписом—*Ан. Василько*).

Ріжниця єсть [Полемика в національній справі] (1910, ч. 186, за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Гр. Чупринка, Метеор. К., 1910“ (1910, ч. 193; за підписом—*Ан. Василько*).

Нерозважність в важній справі [критична полемика] (1910, ч. 212; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Олекса Коваленко, Том I—Золотий засів“ (1910, ч. 215; за підписом—*Ан. Василько*).

Одеський український клуб (1910, ч. 225, 233 і 263; за підписом—*В.*).

Дві програми збирання одмін української мови [К. Михальчук і Е. Тимченко, Програма до збирання діалектичних одмін української мови. К. 1910; К. Михальчук і А. Крымській, Програма для собиранія особенностей малорусскихъ говороувъ. С.П.Б., 1910] (1910, ч. 232; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія, на: „Вільне Слово“. Збірка друга (1910, ч. 239; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „М. Сріблянський, Жертви громадської байдужости. К., 1910“ (1910, ч. 250; за підписом—*Ан. Василько*).

„Вічна Казка“ [О. Олесь, По дорозі в казку] (1910, ч. 269 і 270; за підписом—*Ан. Василько*).

В одеському українському клубі [„Драма без горілки“ В. Самійленка] (1910, ч. 276; за підписом—*В.*).

Сторінка з історії двох націоналізмів [Полемика в національній справі] (1910, ч. 276; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Іван Франко, Учитель. Комедія. К., 1911“ (1910, ч. 285; за підписом—*Ан. Василько*).

Анкета: Поляки та євреї (1910, ч. 290; за підписом—*Ан. Василько*).

В одеському українському клубі (1911, ч. 3; за підписом—*В.*).

З життя української молоді (1911, ч. 4; за підписом—*Ан. Вас-ко*).

Рецензія на книгу: „Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті. Упорядкував Сергій Єфремов. К., 1910“ (1911, ч. 9; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Олексій Плющ, Твори. Т. I. Одеса, 1911“ (1911, ч. 15; за підписом—*А. Н.*).

Рецензія на: „Вінок. Перша читанка для дітей. Уложив О. Білоусенко. М., 1911“ (1911, ч. 16; за підписом—*Ан. Василько*).

Українська література і кріпацтво. I—V (1911, ч. 42, 43, 44 і 45, за підписом—*Ан. Василько*).

В одеському українському клубі (1911, ч. 57; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „А. Дымша, Холмській впрось. СПб., 1910“ (1911, ч. 62; за підписом—*Ан. Василько*).

Недруковані твори Г. Квітки-Основ'яненка (1911, ч. 63; без підпису).

Дитячі ранки в одеському українському клубі (1911, ч. 65; за підписом—*Ан. Василько*).

Стара суперечка [Про національне відродження і євреїв у руській літературі] (1911, ч. 93; за підписом—*Ан. Василько*).

„Галицко-руское Общество“ в Одесі (1911, ч. 94; за підписом—*А. В.*).

Лист з Одеси (1911, ч. 101; за підписом—*Н-кий*).

З життя української молоді (1911, ч. 105; за підписом—*Ан. В-ко*).

„Брехня“ В. Винниченка в Одесі (1911, ч. 109; за підписом—*Ан. В-ко*).

„Ах, как дядя хахла бьютъ“ [Лист з Одеси] (1911, ч. 116; за підписом—*Ан. В-ко*).

Апеляція до доброго почуття [З приводу виступів П. Струве] (1911, ч. 127; за підписом—*Ан. Василько*).

Трохим Зіньківський (1861—1891) [Біографічний нарис] (1911, ч. 128; за підписом—*Ан. Василько*).

Солідарність [З приводу виступу Струве] (1911, ч. 145; за підписом—*Ан. В-ко*).

Історія українського письменства [Сергій Єфремов, Історія українського письменства. К., 1911] (1911, ч. 153; за підписом—*Ан. Василько*).

Трохим Зіньківський (1861—1891). В п'ятидесятилітні роковини народження [Огляд продукції] (1911, ч. 165; за підписом—*Ан. Василько*).

Смерть Івана Бондаренка [характеристика] (1911, ч. 189; за підписом—*Ан. Василько*).

Розмова з албанським діячем (1911, ч. 193; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1911, ч. 198; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Валеріан Тарноградський, Барвінківий цвіт. К., 1911“ (1911, ч. 204; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1911, ч. 206; за підписом—*Ан. В-ко*).

Шаблони та инше [Про В. Винниченка] (1911, ч. 220; за підписом—*Ан. Василько*).

Біля науки [Фельетон з університетських вражінь] (1911, ч. 230; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник, 1911 р., кн. VI, VII-VIII і IX [Огляд белетристики] (1911, ч. 231).

Те-ж [Огляд наукового відділу] (1911, ч. 236; за підписом—*Ан. Василько*).

Холмська справа в Державній Думі (1911, ч. 240; без підпису).

Симптоматичний факт (1911, ч. 241; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник, 1911 р., кн. X [Огляд] (1911, ч. 252; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книжки: Майорський, Оповідання; С. Васильченко,

Ескизи; С. Васильченко, На перші гулі. В-во „Криниця“, ч. 1, 2, 3 (1911, ч. 254; за підписом—*Ан. Василько*).

Українська Академія Наук [Про Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові] (1911, ч. 270; за підписом—*А. В-о*).

Записки Українського Наукового Товариства в Києві, 1909 р. кн. V і VI; 1910 р. кн. VII; 1911 р. кн. VIII [Огляд] (1911, ч. 271; за підписом—*Ан. Василько*).

Сергій Павленко [З нагоди 25-літнього ювілею] (1911, ч. 285; за підписом—*Ан. Василько*).

Українська література в 1911 році (1912, ч. 1; за підписом—*Ан. Василько*).

Твори В. Винниченка, том IV (1912, ч. 6; за підписом—*Ан. Василько*).

Нове слов'янофіляство і українство [З приводу статті М. Грушевського в „Л.-Н. Вістнику“—„В слов'янських обіймах“] (1912, ч. 8; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 10; за підписом—*Ан. В-ко*).

Анахронизм (1912, ч. 25; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник, кн. XI і XII за 1911 р. [Огляд белетристики] (1912, ч. 26; за підписом—*Ан. Василько*).

Те-ж, [Огляд критики і наукових статей] (1912, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси [Про одеський університет] (1912, ч. 33; за підписом—*Ан. В-ко*).

Микола Вороний [Критична стаття з приводу 1-го тому його поезій] (1912, ч. 38; за підписом—*Ан. Василько*).

Перед виборамц [Лист з Одеси] (1912, ч. 51; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Проф. Н. И. Петровъ, Очерки изъ истории украинской литературы XVII—XVIII вв. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая. К., 1911“ (1912, ч. 56; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „П. Г. Клепатскій, Очерки по истории киевской земли. Томъ I. Литовскій періодъ. Од., 1912“ (1912, ч. 67; за підписом—*Ан. В-ко*).

Лист з Одеси (1912, ч. 75; за підписом—*Ан. В-ко*).

Лист з Одеси [Про холмську справу] (1912, ч. 77; за підписом—*Ан. В-ко*).

Огляд „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“, книга IX (1912, ч. 77; за підписом—*Ан. Василько*).

Огляд „Літературно-Наукового Вістника“, том LVII [кн. I, II і

III за 1912 р.] (1912, ч. 104; за підписом—*Ан. Василько*; говориться тут про „Тіни забутих предків“ М. Коцюбинського; „Тихий вечір“ О. Олеся і „Лісову Пісню“ Лесі Українки).

Перед виборами [Лист з Одеси] (1912, ч. 108; за підписом—*Ан. Василько*).

Огляд „Літературно-Наукового Вістника“—том LVII, кн. I, II і III за 1912 р. (1912, ч. 115 і 116; за підписом—*Ан. Василько*).

Перед виборами [Лист з Одеси] (1912, ч. 121; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Н. В. Чеховъ, Народное образование въ Россіи съ 60-хъ годовъ XIX вѣка. М.“ (1912, ч. 135; за підписом—*Ан. Василько*).

Огляд „Записок Наукового Товариства імени Шевченка у Львові“—I кн. за р. 1912-й (1912, ч. 136; за підписом—*Ан. Василько*).

З діяльності Наукового Т-ва ім. Шевченка (1912, ч. 137; без підпису).

Без ґрунту [Про холмську справу] (1912, ч. 141; за підписом—*Ан. Василько*).

Марні заходи [Про виступи чорносотенців у справі українського університету] (1912, ч. 144; без підпису).

Реальна політика [Про тактику народолюбивих демократів польських у Державній Думі] (1912, ч. 145; без підпису).

Бібліографічна замітка про: „Показчик статей, надрукованих в перших двох річниках журналу „Світло“: версень 1910—травень 1912 р. К., 1912“ (1912, ч. 147; за підписом—*Ан. Василько*).

Передовиця про пам'ятник Т. Шевченкові (1912, ч. 147; без підпису).

Шляхетський цинізм [Про польський націоналістичний тижневик „Słowo“] (1912, ч. 150; за підписом—*Ан. Василько*).

Театр М. К. Садовського. Дві сем'ї (1912, ч. 151; за підписом—*Ан. В-ко*).

Провінціальний читач [Про переслідування читача української преси] (1912, ч. 153; без підпису).

Українська енциклопедія [Про видання „Українській Народ“ бр. Гранатъ] (1912, ч. 154; без підпису).

З газет та журналів [Замітка про вплив української мови на одеський жаргон] (1912, ч. 154; без підпису).

„Українській Народ“ [Про план видання бр. Гранат] (1912, ч. 157; за підписом—*Ан. В.*).

Про учительські курси (1912, ч. 158; без підпису).

Спільні інтереси [Проспілку польських і російських націоналістів проти українського руху] (1912, ч. 159; без підпису).

Шкодлива байдужість [Справа виборів до Державної Думи] (1912, ч. 160; без підпису).

З газет та журналів [Полемічна замітка про нові програми руської мови в гімназіях] (1912, ч. 160; без підпису).

Цікава промова [Про мову в народніх школах] (1912, ч. 161; за підписом—*Ан. В-ко*).

Викрут В. Кашкарова [Про наклеп на українську пресу, ніби вона дістає субсидію від німецького уряду] (1912, ч. 162; без підпису).

Цирк і народній театр (1912, ч. 163; за підписом—*Ан.*).

Жертва правої преси [В справі походу проти пам'ятника Шевченкові] (1912, ч. 166; без підпису).

Голос справедливости [В справі Українського Університету] (1912, ч. 167; без підпису).

Запоріжжя в кінематографі (1912, ч. 173; за підписом—*Ан.*).

Літературно-Науковий Вістник, том LVIII, кн. IV, V, VI за 1912 рік (1912, ч. 178 і 181; за підписом—*Ан. Василько*).

Українофоб чи українофіл? [Про депутата III Думи Нікольського] (1912, ч. 181; за підписом—*Ан. В-ко*).

Історія України в обробці російського націоналіста [П. И. Ковалевській, Історія Малоросії] (1912, ч. 187; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 190; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Грицько Коваленко, Українська історія. Оповідання з історії України. К., 1912“ (1912, ч. 192; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник, том LIX, кн. VII—VIII за 1912 р. (1912, ч. 198; за підписом—*Ан. Василько*).

З минувшини холмського краю (1912, ч. 202; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси [Справа виборів] (1912, ч. 203; за підписом—*Ан. Василько*).

„Одесскій Листокъ“ проти українців [Лист з Одеси] (1912, ч. 205; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 213; за підписом—*Ан. Василько*).

Поезія минулого [М. Філянський, Calendarium] (1912, ч. 213; за підписом—*А. В.*).

Записки Наукового Товариства імени Шевченка—том 108, кн. II, 1912 р. (1912, ч. 214; за підписом—*Ан. Василько*).

Оборона фікції [Про єдність руських народностей] (1912, ч. 223; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 235; за підписом—*Ан. В-ко*).

Після виборів в Одесі (1912, ч. 250; за підписом—*Ан. В-ко*).

Чистий серцем, міцний духом [Про Доманицького] (1912, ч. 254; за підписом—*Ан. Василько*).

Українська література в 1912 році (1913, ч. 1; за підписом—*Ан. Василько*).

Дон-Жуан в українській літературі (1913, ч. 7; за підписом—*Ан. Василько*).

Дужа творчість [Г. Васківський, До ґрунту] (1913, ч. 20; за підписом—*Ан. Василько*).

Гастролі О. К. Саксаганського в Одесі (1913, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. IX-XII, 1912 р. (1913, ч. 62; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси [Трупа М. Садовського] (1913, ч. 91; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. IX-XII (1913, ч. 93; за підписом—*Ан. Василько*).

Трупа М. Садовського в Одесі (1913, ч. 94; за підписом—*Ан. Василько*).

„Недоросток“ С. Васильченка (1913, ч. 155; за підписом—*Ан. Василько*).

Одна основа—ріжні позиції [Про національну справу] (1913, ч. 161; за підписом—*А. Яринович*).

Чи фанатизм? [Національна політика в шкільній окрузі] (1913, ч. 162; за підписом—*А. Яринович*).

На гвалт [Утиски на український рух] (1913, ч. 163; за підписом—*Ан. Яринович*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. I-III, 1913 р. (1913, ч. 164; за підписом—*Ан. Василько*).

Чергова ревизія українства (1913, ч. 168; за підписом—*Ан. Яринович*).

Старе покоління [З приводу смерти М. Ф. Комарова] (1913, ч. 180; без підпису).

М. Ф. Комаров [Некролог] (1913, ч. 180; без підпису).

Пам'яті М. Комарова (1913, ч. 180; за підписом—*Ан. Василько*).

Новини нашої літератури. I—III (1913, ч. 198, 199 274; за підписом—*Ан. Василько*).

Польсько-єврейський конфлікт (1913, ч. 208; за підписом—*А. Яринович*).

За життям [Про мову в церковній службі] (1913, ч. 212; за підписом—*А. Яринович*).

До авторитету М. Костомарова [В справі Бейліса] (1913, ч. 234; за підписом—*А. Яринович*).

„Натусь“ В. Винниченка (1913, ч. 235; за підписом—*Ан. В-ко*).

„Християнсько-суспільна“ моральність (1913, ч. 243; за підписом—*А. Яринович*).

Надмірні претенсії і смішні наслідки (1913, ч. 225; за підписом—*Ан. Василько*).

Відповідь на лист В. Винниченка (1913, ч. 257; за підписом—*Ан. Василько*).

Свято І. Котляревського в Полтаві (1913, ч. 260; за підписом—*Ан. Василько*).

„Запорожець за Дунаєм“—М. Садовський (1913, ч. 280; за підписом—*Ан. Василько*).

„Україна“ (1913, ч. 284; за підписом—*Ан. Василько*).

Кінематограф. I—II (1913, ч. 283 і 288; за підписом—*Ан. Василько*).

До вистави „Кам'яного господаря“ Лесі Українки (1913, ч. 291; за підписом—*Ан. В-ко*).

Українська література в 1913 році (1914, ч. 7; за підписом—*Ан. Василько*).

„Кам'яний господарь“ Лесі Українки (1914, ч. 14; за підписом—*Ан. Василько*).

Група Садовського. „Кам'яний господарь“ (1914, ч. 17; за підписом—*Ан. Василько*).

На біжучі теми. Наша полеміка (1914, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько*).

Сторінка з біографії Т. Гр. Шевченка (1914, ч. 31; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник за 1913 р. (1914, ч. 31; за підписом—*Ан. Василько*).

Кінець сезону [театрального] (1914, ч. 39; за підписом—*Ан. Василько*).

Геній України [Т. Шевченко] (додаток до ч. 46-го за 1914 р.; без підпису).

Державний кооператив [Про автономію] (1914, ч. 61; за підписом—*Ан. Яринович*).

Уряд і Шевченкове свято (1914, ч. 68; за підписом—*Ан. Яринович*).

Пам'яті громадян (1914, ч. 70; без підпису).

Д. Д. Сигаревич (1914, ч. 70; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. I і II за 1914 р. (1914, ч. 74; за підписом—*Ан. Василько*).

„Українській впрось“ [Нова книжка про українську справу] (1914, ч. 79; за підписом—*Ан. Яринович*).

К. Михальчук [Некролог] (1914, ч. 80; за підписом—*Ан. Василько*).

Пам'ятник Шевченкові і протести проти проєкту Шіортино (1914, ч. 83; без підпису).

Дві совісти чи дві позиції? (1914, ч. 93; без підпису).

Одповідь артистам (1914, ч. 96; без підпису).

Процес дурисвітів (1914, ч. 99; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. II—Атмосфера процесу (1914, ч. 104; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. III—Державні зрадники (1914, ч. 106; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. IV—Російська культура (1914, ч. 111; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. V—Православіє (1914, ч. 114; за підписом—*Ан. Василько*).

Мито на українські книжки (1914, ч. 117; без підпису).

Оддячили (1914, ч. 126; за підписом—*А. Яринович*).

Літературно-Науковий Вістник [Шевченківська книжка] (1914, ч. 133; за підписом—*Ан. Василько*).

Франц Фердинанд (1914, ч. 135; без підпису).

Польський месіянзм і українська культура (1914, ч. 139; за підписом—*Ан. Василько*).

Вимова М. С. Щепкина (1914, ч. 143; за підписом—*А. Яринович*).

Смерть чудодія (1914, ч. 147; без підпису).

Нелегальне видання (1914, ч. 152; без підпису).

Пам'яті Лесі Українки (1914, ч. 162; за підписом—*Ан. Василько*).

Додаток ІІІ до протоколу № 2.

Життєпис М. М. Грінченкової.

Марія Грінченкова народилася р. 1863-го в Харківщині в повітовому місті Богодухові. Вчилася там же в земській прогімназії. З р. 1881 до 1884 вчителювала в народній школі в Богодухівщині. Року 1884-го одружилася з Борисом Грінченком і на кілька років покинула вчителювати. Тоді-ж почала вчитися української мови. З року 1887 до 1894 вчителювала в одній школі з Борисом Грінченком у Катеринославщині, в селі Олексіївці Слов'яносербського повіту. З початку р. 1894 до половини р. 1902 жила в Чернигові, допомагала Б. Грінченкові в його праці видавницькій і фольклорній, а також допомагала Б. Грінченкові впорядкувати колекції гравюр і документів у Музеї В. Тарновського, впорядкувала бібліотеку в тому-ж Музеї і написала реєстр книг у Йї. Мала бути доглядачкою Музею, але губернатор не дав на те дозволу. Року 1902-го переїхала з сем'єю до Києва. Допомогала Б. Грінченкові, що тоді, з доручення „Старої Громади“, редагував „Словарь української мови“ (вписувала слова на картки, переписувала і т. и.) Рік 1906 працювала в Громадській Думці і в „Раді“ і була секретарем журналу „Нова Громада“, З р. 1910-го до р. 1918-го вела далі видавництво Б. Грінченка. З початку р. 1919-го працює в Українській Академії Наук, в Комісії словника української живої мови.

Додаток ІV до протоколу № 2.

Спис друкованих писаннів Марії Грінченкової.

Чим люде живі? Оповѣданє графа Льва Н. Толстого. Переклала на руско-українську мову Маруся Чайченко. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта“. Львѣвъ, 1884. 39 стор. 16⁰.

Чорноморци у неволи. Оповідання П. З Р-ои (переказано з російської). Выдання кныгарни С. И. Гомолинського. Кывѣвъ, 1889, 28 стор. 16⁰.

Лѣкаръ Исаакъ. Справдешна подѣя. Зъ російскои мовы переклала М. Загѣрня. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта“. У Львовѣ, 1891. 37 стор. 16⁰.

Гая. Оповѣданє О. Шмидтовои. Переклала з російської мовы и де-що додала М. Загѣрня. Накладомъ Товариства „Просвѣта“. У Львовѣ 1892, 44 стор. 16⁰.

Юрко Стефенсонъ. Оповѣданє про те, якъ выгадано желѣзни-

цю. Написала М. Загърня. Накладомъ Товариства „Просвѣта“, Львѡвъ, 1892. 28 стор. 16⁰.

Пугач. [Чередник та дівчина]. Оповідання. Альманахъ „Складка“ Вип. II. Харькѡвъ, 1892.

Сократъ грецкій учитель. З російськой мовы зь додатками та вѡдмѣнами переклала М. Загърня. Накладомъ Тов. „Просвѣта“. Львѡвъ, 1893. 51 стор. 16⁰.

Орлеанська дівчина Жанна Д'Арк. Написала М. Загърня. Львѡвъ, 1893. 40 стор. 16⁰.

Оповідання про Хведора християнина і про друга його Оврама жидовина. М. С. Ліскова. Переклала з російськой мови М. Загърня. Львѡвъ, 1898. 31 стор. 16⁰.

Гансъ Егедѣ. Оповідання про те, якъ оденъ чоловѣкъ ѣздивъ учити Христової вѣры у холодный край. Написала М. Загърня. Коштомъ и заходомъ Тов. „Просвѣта“. У Львѡвъ, 1894, 34 стор. 16⁰.

Як треба жити, та инши оповідання. П(ереказано) З Р(осійськ)-ои. [В книжці 12 оповіданнѡвъ, з Іх М. Загърня переказала 5, а 7 переказав Б. Грінченко]. Изд. книгопр. Е. А. Губанѡва. Москва, 1894. 108 стор. 16⁰.

Чорноморци у неволи.—Якъ чоловѣкъ конемъ бувъ.—Уласъ Павленко. Тры оповідання. П(ереказано) З Р(осійськ)-ои. У Чернигови, 1895, 30 стор. 16⁰.

Добра душа. Оповідання А. Т(енисона). (Переказала М. Загърня). У Чернигови, 1895, 34 стор. 16⁰.

Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Біографическая замѣтка. М. З. Изд. редакціи „Земскаго Зборника Черниговской губ.“. Черниговъ, 1896. 31 стор. вел. 8⁰.

Якъ выгадано машыною йиздыты. Написала М. Загърня (друге видання). У Чернигови, 1896. 31 стор. 16⁰.

Добра порада. Оповідання. Написала М. Загърня. У Чернигови, 1896. 36 стор. 16⁰.

Казка про перлове намысто. Розумный пысарь. (Переказала М. Загърня). У Чернигови, 1896. 24 стор. 16⁰.

Орлеанська дівчина Жанна д'Аркѣ. Написала М. Загърня. (Друге видання). У Чернигови, 1897. 47 стор. 16⁰.

Пидь землею. Оповідання про шахты. Написала М. Загърня. У Чернигови, 1897. 108 стор. 16⁰.

Чередныкъ та дівчына. Оповідання. У Чернигови, 1898. 16 стор. 16⁰.

Давня прыгода. (Лікаръ Ісаакъ Джем). Оповідання. (Друге видання). У Чернигови, 1899. 46 стор. 16⁰.

У сніговому краї [= Ганс Егеде]. Оповідання. У Чернигові, 1899. (Друге вид.) 36 стор. 16⁰.

Страшный ворогъ. Книжка про горилку. Написала М. Загирня. У Чернигові, 1900. 42 стор. 16⁰.

Л. И. Глѣбовъ. Біографическій очеркъ М. Загирней и Б. Гринченко. Черниговъ, 1900.

Земскія Извѣстія изъ „Земскаго Сборника Черниговской губ.“ за 1900 г. №№ V-VIII. (М. Загирній належать звістки не з Чернігівщини, а з інших губерній).

Під морськими хвилями. Оповіла М. Загирня. Коштом і заходом Тов. „Просвіта“. У Львові, 1901. 28 стор. 16⁰.

Добра порада. Оповідання про лики видъ скаженои хворобы. Написала М. Загирня. Вид. друге. Вид. „Благотворительное О-во изданія общеплезныхъ и дешевыхъ книгъ“. СПБ., 1902. 32 стор. 16⁰.

Якъ выгадано машыною й издыты. Написала М. Загирня. Выдання друге [третє]. Вид. „Благотвор. О-во изданія общеплезн. и деш. книгъ“. СПБ., 1903. 32 стор. 16⁰.

Мудрый учитель. Оповідання про Сократа. (Друге вид). Вид. „Благотвор. О-во изд. общеплезн. и деш. книгъ“. СПБ., 1903. 64 стор. 16⁰.

Чередныкъ и дивчына та инше. Выдавн. „Викъ“. Коштомъ кныгарни „Кіевской Старини“. У Києви, 1905. 82 стор. 16⁰.

Оборонецъ покрывдженыхъ. (Оповідання про Линкольна). (Вид. друге). Написала М. Загирня. СПБ., 1905. 87 стор. 16⁰. Вид. „Благотвор. О-во изд. общеплезн. и деш. книгъ“.

Пидъ землею. Оповідання про шахты. Написала М. Загирня. (Друге вид). Вид. „Благотвор. О-во изд. общеплезн. и деш. книгъ“. СПБ., 1905. 108 стор. 16⁰.

Боротьба англійськихъ кольоній американськихъ за волю. Написала М. Загирня. Кошт. і зах. Т-ва „Просвіта“. У Львові, 1905. 120 стор. 16⁰.

Хто з чого живе? Написав С. Дікштайн. Переклав з польської мови М. Доленко. Вид. Україн. Радик. Партії. Львів, 1905. 42 стор. 16⁰.

Про державний лад у всякихъ народів. Переказав М. Доленко. Львів, 1905. 63 стор. 16⁰.

Хто народові ворог. Написав М. Доленко. Вид. Україн. Радик. Партії. У Львові, 1905. 51 стор. мал. 16⁰.

Дѣва горя. Оповідання М. Загирньої (Друковано в журн. „Нова Громада“, 1906 р., II кн.)

Казки Андерсенові. Поперекладала М. Загірня. У Київі, 1906. 245 стор. 16⁰.

Земельна справа в Новій Зеландії. (З додатками та одмінами переказала з моск. мови. М. Загірня) Вид. Т-ва „Просвіта“ в Київі, К., 1905. 15 стор. 16⁰.

Про державний лад у всяких народів. Переказала М. З. Видавн. „Вік“, У Київі, 1906. 74 стор. 16⁰.

Олександръ Македонський, великий войовникъ. Оповідання (переказала М. Загірня). Видавн. „Вік“. Коштомъ книгарни „Кіев. Стар.“ У Києви, 1906. 92 стор. 16⁰.

Як визволилися Північні Американські Штати. Написала М. Загірня (Друге вид.) У Київі, 1907. 128 стор. 16⁰; Вид. Т-ва „Просвіта“ у Київі.

Страшний ворог. Книжка про горілку. Написала М. Загірня. Видан. друге, виправлене. У Київі, 1907. 39 стор. 16⁰.

Пригоди Тома Сойера. Написав Марк Твен (Самуель Клеменс). Переклала М. Загірня. У Київі, 1907. 295 стор. 16⁰.

Як мужик двох генералів прохарчив. Дикий пан. Дві казки М. Салтыкова. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 22 стор. 16⁰.

Підпорі громадянства. Комедія на 4 дії. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 116 стор. 16⁰.

Ворог народів. Комедія на 5 дій. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 116 стор. 16⁰.

Примари. Семейова драма на три дії. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 76 стор. 16⁰.

Монна Ванна. П'єса на три дії. Написав М. Метерлінк. Переклала М. Загірня. У Київі, 1907. 76 стор. 16⁰.

За рідний край. Оповідання про Орлеанську дівчину Жанну Д'арк. Написала М. Загірня. (Трете вид.). З малюнками. Вид. Т-ва „Просвіта“ у Київі. У Київі, 1908. 46 стор. 16⁰.

Який був лад в Афинській державі. За людьми розказала М. Загірня. Вид. Т-ва „Український Учитель“. У Київі, 1908. 48 стор. 16⁰.

Нора. Драма на три дії. Написав Генрік Ібсен. Переклала М. Загірня. Зредагував Б. Грінченко. У Київі, 1908. 98 стор. 16⁰.

У рідній сем'ї. Драма на 4 дії. Написав Г. Зудерман. Переклала М. Загірня. Зредагував Б. Грінченко. У Київі, 1908. 96 стор. 16⁰.

Кінець Содомові. Драма на 5 дій. Написав Г. Зудерман. Переклала М. Загірня. Київ, 1908. 106 стор. 16⁰.

Гетьман Петро Сагайдачний. Історичне оповідання. З повісти Д. Мордовця, з додатками й одмінами, переробила М. Загірня. У Київі, 1909. 135 стор. 16⁰; вид. Тов. „Просвіта“ у Київі.

Погане каченя. Казка Андерсенова. Переклала М. Загірня. Вид. Тов. „Український Учитель“. Київ, 1910. 16 стор. 16⁰.

Серце. Книжка для дітей. З малюнками. Написав Едмондо Де Аміціс. З італійської мови переклали Б. та М. Грінченки. Видавн. „Вік“. У Київі, 1911. XVI + 337 + II стор. 16⁰.

Страшний ворог. Книжка про горілку. Написала М. Загірня. Вид. 3-тє виправлене. У Київі, 1911. 40 стор. 16⁰.

Мірандоліна. (La locandiera). Комедія на три дії. Переклала М. Загірня. У Київі, 1911. 96 стор. 16⁰.

Дівчинка з сірниками. Стокротка. Казки Андерсенів. Переклала М. Загірня. Київ, 1911. Вид. Т-ва „Український Учитель“ 16 стор. 16⁰.

Цікаві оповіданнячка про собак. Переклала М. Загірня. Вид. Т-ва „Український Учитель“. Київ, 1911. 31 стор. 16⁰.

Рідне слово. Українська Читанка. Перша після граматки книга до читання. Склали Б. та М. Грінченки. Вид. Т-ва „Український Учитель“. Видано з фонду імени Б. Грінченка. У Київі, 1912. 167+VI+II стор. вел. 8⁰.

Про одружіння на Україні в давніші часи. За людьми написала М. Загірня. У Київі, 1912. 47 стор. 16⁰.

Боротьба за право. Повість. Переклала з деякими одмінами М. Загірня. Видання „Української Книгарні“ Київ, 1913. 432 стор. 16⁰.

Тиміш Хмельниченко, гетьманів син. Історична повість О. Рогової. Переказала М. Загірня Вид. Т-ва „Час“ у Київі. Київ, 1913. 192 стор. 16⁰.

Розум та почування у живої тварі. Написав Б. Грінченко. Оповіданнячка про розум та почування у живої тварі. Попереказувала М. Загірня. Київ, 1914. 164 стор. 16⁰.

На дружні могили. Спомини про Н. Кибальчич та Л. Шерстюкову. („Основа“, 1915, кн. I. Одеса).

Два горя. Оповідання. Київ, 1917. 32 стор. 16⁰.

Про виборче право. Написала М. Загірня. У Київі. 1917. 32 стор. 16⁰.

Про виборче право. Друге видання. Вид. „Українське Видавниче Товариство в Катеринославі“. Катеринослав, 1917. 24 стор. 16⁰.

Про виборче право. Написала М. Загірня. (3-тє вид.) Вид. Т-ва „Криниця“. У Київі, 1917 р. 32 стор. 16⁰.

Оповідання про дітей. Попереказували Борис, Настя та Марія Грінченки. Катеринослав, 1917. [М. Грінченкові належить одне оповідання, переказане з італійської мови: Амічіс. Малий писарь).

Загадки віршовані. Посклала М. Загірня. У Київі, 1917. 16 стор. 16⁰.

Оповідання про дітей. Попереказували Борис, Настя та Марія Грінченки. Друге видання з додатками. Київ, 1917. 116 стор. 16⁰.

Про державний лад у всяких народів. Переказала М. Загірня (Третє вид.) Вид. Тов. „Криниця“. Київ, 1917. 62 стор. 16⁰.

Рідне Слово. Українська читанка. Перша після граматки книга до читання. Склали Б. та М. Грінченки. Видано вдруге з додатками. Вид. Т-ва „Криниця“. Київ, 1917. 200 стор. 8⁰.

Лісова казка. Мамина-Сібіряка. [Переклала М. Загірня]. Вид. Т-ва „Криниця“. Київ, 1917. 16 стор. 16⁰.

Тиміш Хмельниченко, гетьманів син. Історична повість О. Рогової. Переказала М. Загірня. 2-ге видання. Київ, 1918. 199 стор. 16⁰.

Гетьман Петро Сагайдачний. Історичне оповідання. З повісти Д. Мордовця переробила М. Загірня. Вид. вдруге. У Київі, 1918. 128 стор. 16⁰.

Який був лад в атенській державі. За людьми переказала М. Загірня. Видано вдруге у Київі, 1918. 48 стор. 16⁰.

У сніговому краї. Оповідання. Переказала М. Загірня. Третє вид. З малюнками. У Київі, 1918.

Старшини у Вільбайській школі. Повість Тальбота. Переказала М. Загірня. У Київі, 1918. 216 стор. вел. 8⁰.

Дядькова Томова хата, або життя рабів-негрів. Повість Г. Бічер-Стоу. Трохи скоротивши, переказала М. Загірня. У Київі, 1918. 272 стор. вел. 8⁰.

Казки Андерсенові. Попереклала М. Загірня. Кн. І-ша. У Київі. 1918. Вид. вдруге. 192 стор. 16⁰.

Казки Андерсенові. Книга друга. Вид. Т-ва „Поступ“. Київ, 1919. 192 стор. 16⁰.

Наша Рідна Мова. Перша Читанка. Склала М. Грінченко. Вид. Всеукраїнського Учительського Видавничого Т-ва „Всеувиго“. У Київі, 1918. 79 стор. вел. 8⁰.

Наша Рідна Мова. Читанка друга. Склала М. Грінченко. Вид. Т-ва „Сіях“. Черкаси-Київ, 1918. 130 стор. вел. 8⁰.

Розум та почування у живої тварі. Написав Б. Грімченко. Оповіданнячка про розум та почування у живої тварі з книг: Роменса „Умъ животныхъ“ та „Сто разказовъ изъ жизни животныхъ“ попереказувала М. Загірня. 2-ге вид. Київ, 1919. Вид. В-ва „Поступ“.

Малий писарь. Оповідання Е. Амічіса. Переказала М. Грінченко. Вид. Укр. Видавн. Т-ва в Катеринославі. Катеринослав, 1917.

Додаток V до протоколу № 2.

**Записка директора Постійної Комісії для складання історичного
словника української мови.**

Потреба на словник нашого старого язика вже віддавна відчувається, бо лексичний скарб нашої мови, найбільше в минулому, ще мало вяснений; так само й чужоземні впливи що до їхньої сили й ваги як у сучасній людській мові, так і в старій письменній, подають низку спірних питань; їх за браком виведеного на яв і систематизованого матеріялу годі як слід роз'язати; так само дороги чужих впливів і епохи їхнього настання часто нам не зовсім ясні.

Отже, щоб заповнити ці люки нашої лексикології, Комісія історичного словника має своїм завданням згромадити по змозі весь лексичний матеріял, що його вживалося з найдавніших часів у письменстві на території теперішньої України в найширшій розумінні цього слова.

Комісія не обмежена в своїм існуванні певним часом, через те має змогу як найповніше використати всі джерела, що можуть причинитися до історії нашої лексики, не минуючи навіть глосів, які ми подибуємо в творах арабських, грецьких і ин. авторів, і не в'яжучись жадними язиковими та літературними теоріями що до мови й письменства на території сучасної України.

Джерелами до вибору слів повинні бути не тільки первописи українські, але й твори старо-українського письменства, що залишилися в великоруюьких і білоруських списках (напр. Слово о плъку Игоревѣ, Іпацький літопис, І. Вишенський і т. ин.), а також молдавські грамоти української редакції.

Кожне слово повинно бути пояснене цитатою з того твору, відки його вибрано, причім правопис цитати мусить бути найдостотнішою копією того друкованого видання або рукопису, звідки слово взято.

Коли матеріял з найважніших джерел буде вибраний, то Комісія має приступити до редагування оснівних томів словника; пізніше

до них у доповненні мають видаватись дальші томи в міру нагромадження нового матеріялу.

Редагуючи словник, Комісія має по змозі зазначати походження слова, а в словах чужих, що перейшли не безпосередньо на Україну, вказувати також його форму в тій мові, що з неї його безпосередньо запозичено (напр., українське жовнір з німецького Soldner через польське żołnierz).

На чолі Комісії стоїть директор, але в його відсутності його заступає штатний член Комісії в характері керівничого, що поводить ся в своїм керуванні згідно з інструкцією, яку затверджує Відділ.

Особовий склад Комісії становлять, oprіч директора, штатні співробітники, секретар, справнік (діловод), що їх затверджує Відділ, і вільно запрошені співробітники; останні працюють за винагороду від картки; високість оплачення картки встановлює Комісія і затверджує I-й Відділ Академії.

Директор Комісії,
професор *Є. Тимченко*.

Київ,
січень 1919 року.

ПРОТОКОЛ № 3

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 27 Січня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський й акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу зробив доклад про статут Київського Музикального Інституту, надісланий фундаторами до Академії.

Постановлено: висловити думку для Спільного Зібрання Академії, що цей Інститут буде корисний для громадянства.

3. Голова Відділу прочитав записку проф. Брандта про необхідність археологічних розвідок у Таврії і про студювання італіянських архівів, щоб здобути в них джерела для історії генуезських та венеціянських колоній у Таврії.

Доручено акад. А. Ю. Кримському розглянути цю записку й висловити про неї свою думку.

4. Обговорювалася кандидатура проф. Д. І. Яворницького в академіки по кафедрі української історії.

Постановлено: звернутися до проф. Д. І. Яворницького з запитанням, чи згоджується він виставити свою кандидатуру й чи зміг-би він переїхати для наукової праці до Києва.

5. Акад. А. Е. Кримський, подаючи програму своєї праці на 1919 рік, поділив її на дві паралельні частини. З одного боку, як Голова Комісії для складання словника живої української мови, він має роботу в царині української філології. З другого боку—він, дбаючи про завдачі академічної кафедри арабо-іранської філології, кінчатиме свою довголітню роботу „Історія Персії (Ірану), її культури та письменства“ і спинятиметься особливо на тих рисах, які за передмусулманських часів, приміром за династії сасанідів, мали вплив на

південь України через хазарів та через кавказькі народи, а за мусульманських часів—через арабський халіфат та через Туреччину.

6. Акад. Д. І. Багалій, в доповнення до промованих їм праць Постійної Археографічної Комісії, додав програм розпочатого їм для катедри української історії „Нарису української історіографії“. До цього „Нарису“, що з'явиться першою загальною спробою огляду джерел для історії України, повинна увійти також і історія розвитку української історії, як науки. Зміст нарису буде виключно фактичний, написаний як на підставі самих пам'ятників, так і на підставі невеличкої літератури по цьому питанню.

7. Акад. Д. І. Багалій зробив заяву, що для цієї наукової праці і розшукування матеріалів для його розвідки про майдебургське право в містах Лівобережної України йому потрібне буде у свій час наукове командування.

Постановлено: висловити принципіальну згоду на таке командування й довести про це до відома Спільного Зібрання Академії.

П Р О Т О К О Л № 4

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу
Української Академії Наук, 6 лютого 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій довів до відому Відділу, що Спільне Зібрання Академії утворило Постійну Комісію для складання Біографічного Словника, що ця Комісія знаходиться при Спільному Зібранню й що Головою цієї Комісії Спільне Зібрання обібрало його (Д. І. Багалія), Керівником—В. Л. Модзалевського, а членами всіх академиків і директорів установ, а також проф. Граве, проф. Кóлубовського, Кат. Мик. Антоновичеву й Н. Ю. Мірзу-Авак'янц.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій пропонував згідно з статутом і штатами утворити при Першому Відділі Постійну Комісію для присуджування премій за наукові праці по науках і катедрах українознавства при Першому Відділі.

Розглянувши це питання, Перший Відділ постановив: утворити таку Комісію, доручивши скласти правила для премій Голові Відділу з тим, щоб там була зазначена можливість для Першого Відділу призначати і свої власні теми, коли він цього забажав-би. Премії присвятити йменням славнозвісних українських письменників-спеціалістів, згідно з думкою про це Комісії для вироблення законопроекту про утворення Академії Наук.

4. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій запропонував придбати для Першого Відділу бібліотеку славнозвісного українського історика й археолога Володимира Боніфатевича Антоновича на підставі заяви, зробленої про це дочкою небіжчика Ір. Вол. Антоновичевою й іншими спадкоємцями, котрі вирішили, щоб усі гроші, які визначить Академія за цю бібліотеку, було витрачено на його надмогильний пам'ятник.

Голова Відділу акад. Д. І. Багалій подав записку про цю бібліотеку, складену їм на підставі її каталога, написаного власною рукою небіжчика.

Перший Відділ одногосно висловився за придбання цієї надзвичайно цінної для нього й усіх його катедр бібліотеки й постановив прохати про негайне придбання її Спільне Зібрання Академії.

Записка акад. Д. І. Багалія додається до протоколу (див. додаток).

Додаток до протоколу № 4.

До Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

Ознайомившись з каталогом бібліотеки знаменитого історика й археолога Володимира Боніфатевича Антоновича, маю за честь довести до відому Історично-Філологічного Відділу такі дані про її склад.

Бібліотека складалася небіжчиком В. Б. Антоновичем на протязі всього його життя й на ній яскраво відбилися всі його широкі й глибокі наукові інтереси. У тих відділах, якими спеціально цікавився В. Б. і по яких він сам працював, ми знайдемо не тільки головні наукові праці, які тоді можливо було здобути покупкою, або дістати в дарунок од наукових інституцій чи від окремих осіб-спеціалістів, але навіть дуже рідкі і дорогі видання, такі, яких не тільки тепер, але й тоді не можливо було купити в книгарнях і в антикварів. Такі, наприклад, видання про магдебургське право—„Щербича, Speculum Saxonicum (1581); Porządek sądów miejskich. Volumina legitum“ (повний комплект); польські й німецькі літописи й хроніки П. Дюйсбургського, М. Більського і т. ин.

На мій приблизний підрахунок, бібліотека В. Б. Антоновича складається з таких відділів і з такого числа книжок у кожному:

1. Археологія має 436 назв і приблизно 642 томи.
2. Археографія (документальні джерела)—159 назв і 339 томів.
3. Літописи—69 назв і 114 томів.
4. Мемуари—150 назв і 231 том.
5. Всесвітня історія—342 назви й 517 томів.
6. Історія слов'ян—145 назв і 203 томи.
7. Російська історія—201 назва й 315 томів.
8. Історія України—444 назви й 559 томів.
9. Історична географія—56 назв і 76 томів.
10. Юриспруденція—113 назв і 155 томів.

11. Філософія і публіцистика—118 назв і 168 томів.
 12. Політична економія—73 назви й 91 том.
 13. Статистика—121 назва й 144 томи.
 14. Географія—182 назви й 254 томи.
 15. Етнографія—154 назви й 206 томів.
 16. Педагогія—62 назви й 76 томів.
 17. Періодичні видання—185 назв і 519 томів.
 18. Красне письменство—669 назв і 884 томи.
 19. Філологія—77 назв і 97 томів.
 20. Природничі науки—164 назви й 184 томи.
 21. Бібліографія—45 назв і 83 томи.
- Усього—приблизно 3.965 назв і 5.843 томи.

Найбагатіші й найцінніші відділи—археологічний, про історію України, про російську історію, про всесвітню історію, про історію слов'ян, відділ мемуарів, археографічний, літописів, географії (сучасної й історичної), етнографії, статистики: і в цих послідніх відділах найголовніше місце займає Україна, так що України—можна сказати—торкається (чи безпосередньо чи посередньо) найбільша частина бібліотеки—особливу ціну мають через склад свій для штудювання України—мемуари, літописи, археографія, археологія—це все готові бібліотеки для кожного з цих відділів і їх треба лічити також готовими первісними бібліотеками для цілої низки катедр Першого Відділу Української Академії Наук—історії України, її археології, історичної географії, етнографії, народньої словесности, мови, церкви, потім для всесвітньої історії, філології, історії слов'ян й російської історії, філософії; в пригоді стануть для них і такі відділи, котрі торкаються і юридичних та економічних наук (10-й, 12-й і 13-й). 21-й відділ (бібліографія) має безпосереднє відношення й до українознавства, а красне письменство—до класи красного письменства при Першому Відділі; навіть у природничому відділі знаходяться книжки для штудювання природи України.

Більша частина книжок—руською мовою, але є дуже багато мовами—латинською, польською, иншими слов'янськими, українською, французькою (багато), німецькою. Особливу ціну мають книжки польською мовою, котрі торкаються одночасно і Польщі і України.

На мій погляд, вважаючи на видатний склад бібліотеки В. В. Антоновича, треба призначити за неї вищу ціну, тим більше, що гроші підуть виключно на збудування пам'ятника В. В. Антоновичеві.

Академик *Д. Багалій*.

ПРОТОКОЛ № 5

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу
Української Академії Наук, 13 лютого 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров, академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій доклав про премії, утворені при Першому Відділі Академії, яким присвоєні, згідно з думкою Комісії для вироблення законспроєкту про заснування Академії Наук, імення видатних українських учених і діячів: М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, І. Франка, О. О. Потебні, М. О. Максимовича, Петра Могили, М. В. Лисенка.

Постановлено: звернутися також з відозвою до громадянства та інституцій, щоб вони давали жертви на збільшення цих премій.

3. Набуту для Першого Відділу бібліотеку В. Б. Антоновича вирішено не розрізняти, а залишити її в повному складі при Першому Відділі, бо всі її частини мають значіння для його кафедр і для біографії самого В. Б. Антоновича.

4. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій і Неодмінний Секретар акад. А. Е. Кримський зробили доклад про розподіл кімнат у пансіоні гр. Левашової для потреб Першого Відділу.

Ухвалено: мати на увазі всі ті потреби й необхідні для них приміщення, про які писав у своїй записці Голова Відділу до Спільного Зібрання Академії, додавши до цього ще приміщення для бібліотеки В. Б. Антоновича.

5. Заслухано доклад Голови Відділу акад. Д. І. Багалія про записку Л. Леше, як раціонально поставити викладання нових мов по вищих школах.

Постановлено: доручити акад. А. Е. Кримському розглянути цю записку і висловити про неї свою думку.

6. Заслухамо доклад акад. А. Е. Кримського й акад. М. І. Петрова про гору Дитинку в Києві, що має велике історичне значіння.

Постановлено: звернутися до Головного Управління Мистецтв і Національної Культури, щоб воно зробило заходи про охорону цієї місцевости (вона знаходиться над Дехтярною вулицею проти гори духовної семінарії й звється ще инакше „Игорево Дворище“).

П Р О Т О К О Л № 6

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 20 лютого 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання Відділу.

2. Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови, акад. А. Е. Кримський прочитав життєписи й списки наукових праць В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича й запропонував обрати їх постійними членами Комісії.

Одногосно обрано В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича на постійних членів Комісії для складання словника живої української мови (з платнею по 9.000 карб. у рік кожному—згідно з обрахунком Відділу на 1919 р.).

Життєписи і списки наукових праць В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича додаються до цього протоколу (див. додатки: I, II, III і IV).

3. Акад. А. Е. Кримський доложив своє заключення з приводу записки Л. Леше, переданої (згідно з постановою попереднього засідання—протокол № 5, п. 5) на його розгляд.

Те що, пропонує Л. Леше, на погляд акад. А. Е. Кримського, взагалі раціональне, та в подробицях це питання не може бути розглянуто Академією Наук, але Педагогічною Академією, або якимсь Педагогічним Товариством. Вони-б тоді й могли скласти особливу Комісію для розгляду й оцінки тих методичних питань, які порушив автор записки.

Постановлено: це заключення ухвалити й повідомити про це Спільне Зібрання Академії.

4. Академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов доклав про необхідність перевезти до Києва з Петербургу

приватні бібліотеки покійного Ф. К. Вовка, П. Я. Стебницького, Лотоцького та М. М. Могилянського.

Постановлено: вжити всіх заходів, щоб перевезти до Києва згадані бібліотеки.

5. Академик класи красногo українського письменства С. О. Єфремов доклав про необхідність складати енциклопедичний словник.

Постановлено: мати це на увазі на дальші часи.

6. Академик класи красногo українського письменства С. О. Єфремов зробив доклад про видання при Академії творів українського письменства.

Видання має носити назву: „Академічна бібліотека українських письменників“.

Мета його—дати повні наукові й критичні, та разом і загально-доступні видання українських класиків з широкими коментаріями та вичерпуючими дослідями про особу й творчість кожного автора. Отже до видання повинні бути долучені статті про письменника, його портрети й автографи та факсимільє текстів, малюнки на його сюжети й т. и.

Що до загального плану, то докладчик пропонує почати з І. Котляревського, як поворотного пункту в історії українського письменства. На другий випуск мали-б іти перші письменники по Котляревському, як от К. Пузина, В. Гоголь, К. Тополя, а також уся та анонімна, віршова й драматична, обивательська література, що її зразки маємо у відомому „Вояжі Беклемишева“, віршах про 1812 рік, „Любші“ і т. и. Далі по-ряду ішли-б письменники початкової доби українського літературного відродження: 3) Артемовський-Гулак; 4) Боровицький; 5) Гребінка; 6) Бодяньський, Максимович і Срезневський; 7) Метлинський; 8) Костомаров; 9) Поети 40-х років, що появлялись по тодішніх альманахах, як от: Петренко, Чужбинський і ин.; 10) Письменники з української школи в польському письменстві, як Залеський, Падура-Осташевський, А. Шашкевич, Ценглевич і ин.; 11) Відродження в Галичині: М. Шашкевич і інші письменники до 1848 року; 12) Квітка-Основ'яненко.

План видання перших випусків докладчик пропонує такий:

І. Котляревський (2-3 томи)—а) текст усіх писаннів, друкорядних у додатку; б) варіанти (в додатку); в) коментарій—лексикальний, історичний та мітологічний; г) статті (наукові й вичерпуючі справу, але разом стислі і популярні) на ось такі теми:

1. Біографія Котляревського.
2. Історично-літературна характеристика.

3. Провідні ідеї (питання про свідомість К-го), підстави, ґрунт та історичні обставини.

4. „Енеїда“ К-ого й інші пародії (впливи на Котляревського).

5. Драматичні твори К-ого (зв'язок між попередньою та тодішньою драматургією).

6. Впливи К-ого в українському письменстві („Котляревщина“).

7. Котляревський і критика (огляд літератури про К-ого).

8. Котляревський у чужих письменствах.

9. Мова Котляревського.

10. Український побут у Котляревського.

11. Котляревський у мистецтві: { а) в живописі.
б) в музиці.

12. Рукописи Котляревського.

13. Пам'ятник Котляревському.

14. Огляд виданнів Котляревського.

15. Бібліографія.

II. Перші письменники по Котляревському (I том): твори Пузини В. Гоголя, К. Тополі, а також анонімної літератури того часу, як друкованої, так по змозі й нового матеріалу: тексти, коментарії і біографічні та історично-літературні статті про кожного письменника, а чи поодинокий твір, як що автор невідомий. З загальних статтів повинно-б додати:

1. Огляд тогочасного письменства на Україні.

2. Генеза і впливи на тодішнє письменство.

3. Побут у тодішньому письменстві.

4. Україна в тогочасному письменстві російському.

Відділ, вислухавши уваги й додатки академиків Д. І. Багалія, А. Е. Кримського та М. І. Петрова (про потребу дослідів по архівах у Харкові, Полтаві та Катеринославі та про можливих співробітників), прийняв і ухвалив загальний план, доручивши акад. С. Єфремову на найближче засідання: 1) дати детальний план видання також і творів Артемовського-Гулака, над яким доведеться певне працювати паралельно, і 2) подати міркування про склад Комісії для зазначеної роботи,—організація Комісії має бути розглянута теж на найближчому засіданні.

7. Академики Д. І. Багалій і А. Е. Кримський запропонували на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства академіка класи красного українського письменства С. О. Єфремова.

Постановлено: вибори перевести у слідуємому засіданні Відділу.

Додаток I до протоколу № 6.**Життєпис В. М. Ганцова.**

Всеволод Михайлович Ганцов народився 25-го листопада 1892 р. в м. Чернігові. Середню освіту здобув спочатку в чернігівській гімназії, а потім в колегії Павла Галагана в Києві. Скінчивши останню в 1911 році, в-осени того-ж року залічився студентом історично-філософського факультету Петербурзького Університету, який і скінчив по слов'яно-руському відділі в-осени 1916 року. Ще підчас перебування в університеті почав працювати над питаннями мовознавства (переважно — руського й слов'янського) у проф. акад. О. О. Шахматова, І. О. Бодуена-де-Куртене та Л. В. Щерби. По скінченню університету був залишений акад. О. О. Шахматовим по кафедрі „русского языка и словесности“ при Петербурзькому Університеті (на строк з 8. X. 1916 р.— 8. X. 1918 року). Після революції 1917 року живе на Україні. Улітку 1917 р. викладав курс української мови і літератури на вчительських курсах українознавства в м. Козельці й курс української мови—в Херсоні; в 1918 році викладав українську мову на літніх учительських курсах у м. Ніжині. З квітня 1918 року до жовтня місяця займав посаду Козелецького Повітового Комісара по народній освіті. З 1-го жовтня 1918 р. прикомандирований Міністерством Народної Освіти як професорський стипендіят до Університету св. Володимира у Києві до кафедри української мови.

Додаток II до протоколу № 6.**Реєстр наукових праць В. М. Ганцова.**

1. „Описание говора С. Патютъ Козелецкаго уѣзда Черниговской губерні“. Працю ухвалено „Отдѣленіємъ русскаго языка и словесности Россійской Академіи Наукъ“ до друку в „Сборникъ Отдѣлення русскаго языка и словесности“ в 1916 році.
2. „Особенности языка Радзивиловскаго (Кенигсбергскаго) списка лѣтописи“. Працю цю написано в 1916 році, але досі ще не надруковано.
3. „Українська мова“ (стаття вміщена в календарі „Благодійного Товариства“ за 1917 р., стор. 115-119).
4. Рецензія на „Основи науки про мову українську“ доц. Іл. Свенцицького („Вільна Українська Школа“, 1918-1919 шк. р., № 3, стор. 189-194).

„Фонетична історія звуків *б, б̄* [довгих] в українській мові“ (Має друкуватися в „Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“).

6. Рецензія на „Курсь українскаго языка“ (2 вид., Київ, 1918) І. Огієнка („Книгарь“, травень 1919 р., ч. 21).

7. Дифтонгічні говірки козелецького повіту (стаття ця має друкуватись в одному з найближчих чисел „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“).

Додаток III до протоколу № 6.

Життєпис Г. К. Голоскевича.

Григорій Костянтинович Голоскевич народився 4-го листопаду 1884 року в с. Сопруньківцях, Ушицького повіту, на Поділлі, де його батько був священником. Середню освіту отримав у приворотській духовній школі і кам'янець-подільській духовній семінарії. Скінчивши семінарію (1905), був рік учителем у двохкласовій церковно-вчительській школі в с. Чернокозинцях, кам'янецького повіту. 1906-го року вступив до Петербурзького Університету, який і скінчив весною 1911 р. по словесному відділу історично-філологічного факультету. В університеті студіював історію і діалектологію української мови в акад. О. О. Шахматова і був залишений при кафедрі „рускаго языка и словесности“. По скінченню університету був учителем російської мови в середніх школах у Ризі (1911-13 р.р.) і в Петербурзі (1913-17 р.р.). В серпні 1917 року переїхав до Києва.

Додаток IV до протоколу № 6.

Реєстр наукових праць Г. К. Голоскевича.

1) Описаніє говора с. Бодачевки (Колодіевки) Ушицкаго уѣзда Подольской губ. (Извѣстія II Отд. Акад. Наукъ, 1910, XIV, кн. 4.).

2) Фонетичні записи двох українських казок с. Бодачівки, Ушицького повіту Под. губ. (Н. Дурново, Хрестоматія по малорусской діалектології. Москва, 1913).

3) Евсевієво Евангеліє 1283 г. Опытъ историко-филологическаго изслѣдованія. (Изслѣдованія по русскому языку, т. III, вып. 2, II. 1914).

4) Український правописний словничок з короткими правилами правопису. II. 1916.

ПРОТОКОЛ № 7

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 27 лютого 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 6) переведено вибори академіка класи красного українського письменства С. О. Єфремова на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства.

Тайним голосуванням С. О. Єфремова обрано одноголосно (він сам участі в виборах не брав), з платнею 13.000 карбованців річно.

3. Первісний склад Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства стверджено такий: В. С. Бойко, П. І. Зайцев, М. К. Зеров, О. Т. Кисіль, М. А. Плевако, П. П. Филипович, М. М. Марковський, І. Я. Айзеншток, Е. М. Іванов, В. А. Біднов.

4. На посаду Помічника Головного Редактора усіх видань Першого Відділу з платнею 6.000 річно одноголосно (4 голосами) обрано П. І. Зайцева.

Короткий перебіг його життя і спис наукових праць до цього додається.

5. Ухвалено: прийняти до друку в „Записках Історично-Філологічного Відділу“ розвідку М. М. Марковського про Котляревського й рукописні тексти його „Наталки Полтавки“ 1820 і 1838 р.р.

6. Заслухано прохання М. Марковського в справі полекшення користування деякими рукописами для праці над історичним словником української мови.

П о с т а н о в л е н о: звернутися до Микольського й Михайлівського Золотоверхого монастирів з проханням прислати згадані в проханню рукописи (два томи проповідей Ан. Радивиловського та збірник з недру-

кованими проповідями Л. Барановича) до Бібліотеки Відділу для тимчасового користування.

7. Вирішено прохати Раду Київської Духовної Академії і Церковно-Історичне Товариство надіслати до бібліотеки Першого Відділу Академії Наук свої видання.

8. Обговорювалося питання про кандидатуру академіка Петербурзької Академії Наук В. М. Перетца в члени Української Академії Наук по кафедрі української мови.

Постановлено: звернутися з запитанням до акад. В. М. Перетца, чи згодиться він виставити свою кандидатуру і чи зможе він переїхати до Києва.

П Р О Т О К О Л № 8

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 6 березня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красною українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання Відділу.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій зробив доклад про необхідність мати при Бібліотеці 1-го Відділу, яка утворилася вже нині з книгозбірні проф. В. Б. Антоновича і яка буде постійно збільшуватися новими книжками для всіх кафедр Відділу, бібліотекаря, що складав-би каталог, вів-би реєстрацію й каталогізацію книжок, видав-би їх купівлею і видачею для користування всім тим, хто має відношення до Академії. Ці обов'язки по цій посаді він пропонував-би доручити вдові небіжчика В. Б. Антоновича, Катерині Миколівні Мельник-Антоновичевій, котра не тільки дуже добре ознайоmlена з цією бібліотекою, але й узагалі являється людиною, досить відомою в науці своїми працями з археології та української історії.

Життєпис К. М. Мельник-Антоновичевої і реєстр її праць додається до цього протоколу (д. додаток I і II).

Постановлено: призначити К. М. Антоновичеву на посаду бібліотекаря Першого Відділу, з платнею 450 карб. на місяць.

Головою Бібліотеки згодився бути Голова Відділу акад. Д. І. Багалій.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій довів до відома Першого Відділу справу про обрахунок Постійної Комісії для складання словника діячів України. Хоч ця Комісія існує при Спільному Зібранню Академії, але вона торкається й інтересів I-го Відділу вкупі з II-м і III-м. Виявилось, що треба доасигнувати на її нормальну діяльність у 1919 році з коштів цих 3-х Відділів 10.040 карб. 27 коп.; таким чином треба, щоб I-й Відділ заасигнував з свого „капіталу на наукові заповзяття“ одну третину цієї суми, тоб-то 3.346 карб. 76 коп.

Постановлено: заасигнувати Постійній Комісії для складання Біографічного Словника українських діячів згадану суму (3.346 карб. 76 коп).

4. Академик класи красною українського письменства С. О. Сфремов, як Керівничий Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства, докладає, згідно з постановою попереднього засідання Відділу від 20-го лютого [прот. № 6, п. 5], про план видання творів Артемовського-Гулака в серії „Академічна бібліотека українських письменників“.

Артемовському-Гулакові має бути одведений один том.

Відповідно до ухвалених Відділом загальних основ, суди увійдуть:

а) тексти всіх писань Артемовського [ті, що не мають художнього значіння, як „патріотичні“ вірші, дисертація, орації, листи і ин.—в додатку]; б) варіанти [особливо „Пан та собака“]; в) коментарії; г) портрети й інші малюнки [наприклад знімки з мавзолею на могилі письменника]; д) статті на такі теми: 1) Біографія, з новими матеріялами з архівів харківських і петербурзьких; 2) Історично-літературна характеристика; 3) Генеза літературної творчости [впливи: українські, польські, класичні, як Горацій, романтизм]; 4) Переклади і перерібки [впливи академічні]; 5) Артемовський-Гулак і критика [огляд бібліографії]; 6) Мова Артемовського-Гулака; 7) Політично-громадське становище Слобожанщини та заснування університету; 8) Харків за часів Артемовського-Гулака; 9) Огляд виданів його творів; 10) Рукописи.

Після обміну думками між присутніми членами Відділу та вказівок, де знайти ті чи інші матеріяли про Артемовського-Гулака, постановлено цей план ухвалити.

Додаток I до протоколу № 8.

Життєпис К. М. Мельник-Антоновичевої.

Катерина Миколівна Мельник-Антоновичева народилася при кінці 1859 р. на Полтавщині в сім'ї лікаря Миколи Мельника. Гімназіальну освіту одержала вдома до VII класи. Скінчивши полтавську гімназію,

вступила в 1878 р. на історично-філологічний відділ Вищих Жіночих Курсів у Києві, на яких пробувала 5 год, працюючи, під керівництвом проф. В. Б. Антоновича, над вивченням історії України та загальної передісторичної археології. На курсах записала та зладила до видання всі виклади проф. Антоновича, за винятком історії Галицької Руси, яка вже була в той час одлітографована. Археологію студіювала в кабінеті стародавностей університету св. Володимира.

Тут незабаром почала допомагати В. Б. Антоновичеві в його праці над упорядкуванням музею. В 1890-х роках не офіційно перейняла всю працю в музею на свої руки і провадила її навіть по смерті В. Антоновича приблизно до 1912-1913 року. Археологічні розкопки почала з 1880 р. (розкопки могил в околиці Кременчука 1880), почасти беручи участь в археологічних командированнях В. Б. Антоновича: розкопки в Херсонщині та в подільській Наддністрянщині 1883 та 1884, розкопки в моголівській губернії 1892-3 р., розкопки на Київщині та на Волині 1894-5 роках; почасти, беручи самостійні доручення від московського Археологічного Товариства: 1) розкопка неолітичного селища на дніпрових порогах, 1885 р.; розкопка могил на Волині 1897, 1898 р., така-ж розкопка на Харківщині в 1900 й 1901 р. р. Брала участь у працях та екскурсіях археологічних з'їздів: V [в Тифлісі], VI [в Одесі], VIII [в Вільні], XI [в Києві], XII [в Харкові], причому уряджувала вистави передісторичної археології двох остатніх з'їздів, XIV [в Катеринославі] та XVI в [Чернигові].—Опріч того брала участь у мандрівці галицької академічної молоді 1880 році, а по скінченню її одбула дальшу подоріж по українській та польській Галичині, по Австрії, Угорщині та Італії, де студіювала всяку старовину. В 1896 та 1900 роках брала участь в екскурсії В. Б. Антоновича до Італії та Сицилії.

Додаток II до протоколу № 8.

Реєстр друкованих праць К. М. Мельник-Антоновичевої.

I. Праці з історії та історичної географії.

1. Иванъ Виговскій, Тетеря, Многогрѣшный— у виданню „Историческіе дѣятели Юго-западной Россіи“. 1883.
2. Путевые очерки Подолии — „Кіевская Старина“, 1884, V, 1-32, VII, 359-391, IX, 53-81, X, 254-275; 1885, III, 465-489, XII, 651-683.
3. На Днѣпровскомъ Побережьи — там-же, 1887, VIII, 638-675.
4. По-Тетеревскіе города — там-же.

5. Свѣдѣнія о походѣ въ Кримъ Михайла Дорошенка — там-же, 1896, XI, 274-286.

II. Праці з археології.

6. Слѣды мегалитическихъ сооружений въ Южной Россіи—„Труды VI Археол. Съѣзда въ Одессѣ“, 1884 р. [Статтю цю передруковано в виданню Львівської Провсвіти]:

7. Описаніе археологическихъ коллекцій въ музеѣ А. Н. Поля въ Екатеринославѣ. Київ, 1893.

8. Основные типы неолитической культуры въ стоянкахъ мастерскихъ средняго бассейна Днѣпра— доклад на VIII археол. з'їзді у Вільні 1893.

9. Раскопки въ землѣ Лучань—„Труды XI Археол. Съѣзда въ Києвѣ“ 1899.

10. Раскопки кургановъ въ Харьковской губерніи—„Труды XII Археол. Съѣзда въ Харьковѣ“ 1902.

11. Неолитическая мастерская на урочищѣ Стрільча Скеля на днѣпровскихъ порогахъ—„Труды IX Арх. Съѣзда въ Москвѣ“ 1890.

12. Курганы-майданы и городища-майданы въ Южной Россіи—„Труды XIII Археол. съѣзда въ Екатеринославѣ“ 1905.

13. Каталогъ коллекцій первобытныхъ древностей выставки XI Археол. Съѣзда 1899.

14. Каталогъ первобытныхъ древностей выставки XII Археол. Съѣзда 1902.

15. Про майданові городища на Україні (з мапою)—„Записки Наукового Товариства у Києві“, 1909, кн. IV.

III. Переклади та перекази з інших мов.

16. Очеркъ исторіи Юго-Западной Руси [Kaczala, Polityka polaków względem Rusi]—„Кіевская Стар.“, 1885, I, 19-56; II, 282-307; III, 437-464; IV, 678-716; V, 21-43; VI, 205-218.

17. Мемуары, относящіеся къ исторіи южной Россіи; т. I и II, за редакцію В. Б. Антоновича. 1890 й 1896.

18. Тарасъ изъ Ворохты—„Кіев. Стар.“

4. Вѣдьма [Orzeszkowa, —Dziurdziowie]—„Кіевск. Ст.“, 1887, II, 279-326; IV, 684-707; V, 79-107; VII, 490-519; VIII, 693-726, IX, 81-102.

5. На рубежѣ [R. Gawroński, Na kresach]—„Кіевск. Стар.“; 1888, I-III, 180-243; IV, 64-99; V, 209-234; VI, 365-388; VIII, 315-348, IX, 523-566.

21. Нечистая сила [Ostojka, Zły duch]—„Кіевская Старина“ 1889, IV, 152-173; V-VI, 507-531; VII, 188-220; VIII, 491-514.

ПРОТОКОЛ № 9

чергового засідання Першого [Історично-Філологічного] Відділу
Української Академії Наук у Києві, 13 березня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує
обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров, акад.
класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано і затверджено протокола попереднього засідання
Відділу.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій оголосив доклад Помічника
Редактора „Записок“, П. І. Зайцева про зміст 1-ої книжки „Записок“,
про розмір книжки, про число примірників, яке, на його думку, треба
було-б довести до 2.000, щоб зменшити їхню ціну, про необхідність збіль-
шити авторський гонорар за критичні розгляди і рецензії, бо без цього
трудно буде знайти відповідне число співробітників для цього відділу,
про те, якої ортографії треба уживати в „Записках“.

Після обговорення всіх оцих питань, постановлено: а) доклад вза-
галі ствердити; б) розмір „Записок“ повинен бути не менш, ніж 10
аркушів, а з офіційною частиною до 15 аркушів [перші 2 книжки];
в) друкувати книжки у 2.000 примірниках; г) за рецензії платити по
400 карбованців за аркуш; д) потрібний нині для видання звищений
кредит внести до обрахунку на наступні місяці біжучого 1919 року;
е) прийняти для „Записок“ правопис Міністерства Освіти; з) прийняти до
гурту співробітників „Записок“ по археології і мистецтву О. І. Се-
ленгінського; ж) ухвалити поданий зміст першої книжки „Записок“.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій оголосив curriculum vitae і
реєстр праць проф. О. С. Грушевського та їхню оцінку, пропонуючи його
на посаду директора Постійної Комісії для складання історично-геогра-
фічного словника української землі.

Подану акад. Д. І. Багалієм наукову оцінку ухвалено й постанов-
лено балотувати проф. О. С. Грушевського у наступному черговому
засіданню.

Життєпис, реєстр праць і їхня оцінка додаються до цього прото-
колу (див. додаток I, II і III).

Додаток I до протоколу № 9.**Життєпис проф. О. С. Грушевського.**

Грушевський Олександр Сергійович народився в 1877 році. Скінчивши гімназію у Владикавказі, вступив на історично-філологічний факультет Університету св. Володимира і слухав паралельно виклади на I—II курсах правничого факультету. Курс історично-філологічного факультету закінчив з дипломом I степені і золотою медаллю, за працю „Турово-Пинское Княжество“. Закінчивши університетські студії, відбув кілька подорожей по Австрії і Німеччині, працюючи по музеях над питаннями археології та доісторичної доби середньої і східньої Європи, а в бібліотеках—історії романського середньовікового життя. Пізніше перейшов до питань заселення Наддніпрянщини і переселився до Одеси, щоб використати місцеві історичні матеріали. Дальший розвиток праці захопив і матеріали московських, а потім і петербурзьких архівів. Паралельно йшли виклади в університетах: в Одесі [весною 1907 р. став викладати українською мовою, за що здобув офіційну догану], в Москві і Петербурзі—з історії України, причому читав загальні курси і спеціальні [про окремі доби та про історію соціального та економічного життя].

Наукові інтереси скупчувались коло таких питань: а) устрій Великого Князівства Литовського [„Пинское Полъсьє“ 1903; „Города Вел. Княжества Литовскаго“—вийшла лише I частина; „Панський маєток XIV-XVI віків“—приготовлено до друку]; б) суспільний та економічний побут гетьманщини; в) суспільне життя XIX віку і новіша українська література.

10/III. 1919 р.

Додаток II до протоколу № 9.**Реєстр головніших праць проф. О. С. Грушевського.**

Наукових статтів та розвідок надруковано більш 100 (не рахуючи справоздань про подорожі, заміток ювілейних та некрологів і рецензій); **вказано тут лише важніші для характеристики наукових інтересів.**

Княжий період.

Пинское Полъсьє. IX-XIII в. в. К., 1901.

Вел. Князіство Литовське.

а) Адміністративний устрій.

Пинское Полъсьє. XIV-XVI в. в. К., 1903, стор. 192 + 194.

Повинність городовой роботи въ Вел. Кн. Литовскомъ.

Господарскія уставы о доходахъ намѣстниковъ-державцевъ.

б) Міста.

Города Вел. Кн. Литовскаго. І. К., 1918, стор. 240.

З мійського життя в полудневих замках—„Україна“, 1917, I-II, стор. 38-45.

в) Економічне життя.

Рибне мито—„Записки Укр. Наукового Т-ва в Київі“, т. XVI.

З історії торговельних відносин—„Україна“, 1917.

Соляні комори—там-же, 1917,

Митні комори—там-же, 1918, I-II, стор. 21-31.

г) Суспільне життя к. XVI в.

Изъ полемичной литературы временъ борьбы съ унією—„Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности“, 1917.

Економічне життя Гетьманщини.

З життя української старшини XVIII в.—„Записки Укр. Наукового Т-ва в Київі“, т. III (1908), стор. 149-158.

З економічного життя українських монастирів XVII-XVIII в. в.—„Україна“ 1914, IV, стор. 42-48.

Суспільне життя поч. XVIII в.

По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців—„Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“, 1907, I (LXXV), стор. 85-95.

Розквартироване російських полків на Україні—там-же, 1907, IV (т. LXXVIII), стор. 5-25.

Воєнні роботи—там-же, 1907, VI (т. LXXX), стор. 19-35.

Глухів та Лебедин—там-же.

Початки XIX в.

З життя українського панства [Стороженки]—„Літературно-Науковий Вістник“, 1913, V, стор. 257-263.

Изъ жизни украинской интеллигенціи 1830-хъ годовъ—„Изв. Отд. русск. яз. и слов.“, 1916.

Розроблення української історіографії.

З початків нової української історіографії—„Україна“, 1914, II, стор. 57-63.

Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“ — „Чтенія О-ва Н.-Лѣтописца“, т. XIX.

Максымовичъ М. А.—„Изв. Отд. русск. яз. и слов.“, 1908.

Изъ харьковскихъ лѣтъ Костомарова—ЖМНПр.

Маркевичъ Н. А.—ЖМНПр.

Розроблення української етнографії.

Изъ исторіи украинской этнографіи—„Изв. Отд. р. яз. и слов.“, 1909.

Раннія етнографическія работы Костомарова—там-же, 1911.

Шевченко.

Три літа—Шевченківський Збірник, 1914.

Історичні твори Шевченка на лекціях історії. К., 1918.

Кирило-Методієвське братство.

З настроїв і думок Кирило-Методієвського Братства—„Україна“, 1914, кн. I, стор. 71-76.

Литературные планы и надежды К.-М. Братства—„Украинская Жизнь“, 1914, II, стор. 68-76.

Література XIX в.

Сучасне українське письменство. К., 1909 (друге видання—К., 1918).



Андрій Ніковського життєпис і спис праць	94-108
Марії Грінченкової життєпис і спис праць	109-115
Проф. Євген Тимченко , Докладна записка про Постійну Комісію для складання історичного словника укр. мови	115-116
Акад. Дмитро Багалій , Докладна записка про бібліотеку проф. Антоновича	120-121
Всеволода Ганцова життєпис і спис праць	126-127
Григорія Голошевича життєпис і спис праць	127
Катерини Мельник-Антоновичової життєпис і спис праць	130-132
Проф. Олександра Грушевського життєпис і спис праць	134-136



ВИДАВАННЯ ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

р. 1919, кн. I.

1919—21, кн. II—III.

— Академик С. О. Єфремов. Його життєпис, його літературна діяльність і бібліографія його праць за р.р. 1895--1919 (окр. відбитка з II кн.).

р. 1922, кн. IV (друкується).

II. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Т. I, вип. I. Київ, 1923.

№ 2 — проф. Теодт. Сушицький, Західньо - руські літописи, як пам'ятки літератури. Частина I. Київ, 1921.

№ 2а — проф. Ф. П. Сушицький, Західньо-руссія літописи, какъ памятники литературы. Часть I. Київ, 1921.

№ 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, завойована арабами, відродилася політично. Київ, 1923.

№ 4 — акад. М. Петров, Давній Київ у історично-топографічному відношенні (готовий до друку поч.).

№ 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в. I—III. К., 1923.

№ 6 — проф. Ів. Соколов, Грецький Схід і Україна. Історична характеристика їхніх новіших культурних відносин (готовий до друку).

№ 7 — проф. Вол. Резанов, Старинний театр український. Т. I. (Розвідка і тексти) — готовий до друку.

№ 8 — пр.-доц. М. Плевако, Бібліографія писань Бор. Грінченка (готовий до друку).

№ 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні. З історії нереського письменства XIV в. Київ. 1923.

№ 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини Київ 1923.

№ 11. — Українські водяні знаки до XVII в. Київ 1923.

III. Найголовніші правила українського правопису.

Державне вид-во. Київ, 1921.



THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 (617) 495-2413

BE CHARGED
IS BOOK IS NOT
LIBRARY ON OR
DATE STAMPED
OF OVERDUE
EXEMPT THE
ERDUE FEES.

WIDENER
APR 07 2003
CARRIE-STUDY
CHARGE
WIDENER
OCT 13 1996
STALL-STUDY
CHARGE
CANCELLED

CANCELLED
STUDY
CHARGE

[Handwritten signature]

